

728

IV. 5760

CHARAKASANHITA

OR

THE MOST ANCIENT AND AUTHORITATIVE
HINDU SYSTEM OF MEDICINE,

TAUGHT BY PUNARVASHU

and composed by his disciple Agnibesha

MODIFIED AND ARRANGED

BY

CHARAKA

Charaka

in eight Divisions,

ra, Nidana, Vimana, Sharira, Indria, Chikitsita,

Kalpa, and Siddhi.

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College.

CALCUTTA :

Printed at the Saraswati Press.

1877.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

पण्डित-कुलतिलकपूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति
पाद-प्रणीत-प्रकाशित-पुस्तकान्येतानि

१ आशुबोध व्याकरणम्	१।०	२६ वाचस्पत्यम्	१
२ घातकपादर्थः	२	(संस्कृत वृहदभिधान)	१००
३ शब्दकोश महानिधिः	२७	कादम्बरी सटीक	
(संस्कृत अभिधान)	१०	२८ राजप्रशस्ति	=
४ सिद्धान्तकौमुदीसरलाटीकासहिता	११	२९ अतुमानचिन्तामणि तः	
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥०	अतुमानदीधिति	॥
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४	३० सर्वदर्शनसंप्रह	
७ गयाश्राद्धादि पद्धति	१	३१ भाषिणीविकास सटीक	
८ शब्दार्थरत्न	॥१०		

१९ लीलावती	॥१०	४३ माधवचम्पू	१
२० बीजगणित	१	४४ तर्कसंप्रह	
२१ शिशुपालवध सटीक (भाष)	४	(इंराजी अनुवाद सहित)	
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२॥०	४५ प्रसन्नराघव नाटक	
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥१०	(श्रीजयदेव कवि विरचित)	
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥०	४६ विवेक चूडामणि (श्रीमत्	
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥१०	शङ्कराचार्य विरचित) ।	

चरकसंहिता

सूत्र-निदान-विमान-शारीरेन्द्रिय-चिकित्सित
कल्प-सिद्धिस्थानात्मका ।

आयुर्वेदीया

भगवता आत्रेयेण पुनर्वसुना उपदिष्टा
अग्निवेशनामधेयेन तत् शिष्येण विरचिता
चरकाभिधेन ऋषिणा प्रतिसंस्कृता

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

बहूनि आदर्शपुस्तकानि समाह्वये

संस्कृता प्रकाशिता च

सरस्वती यन्त्रे मुद्रिता

इ. १८७७ साल ।

Ind L 3561.7

~~Ind L 3561.7~~

IV. 5760

✓
/

Wales fund

अथ चरकसंहितायाः सूचीपत्रम् ।

(१) तत्र सूत्रस्थानं—

	पत्रे	पंक्ती
दोषेजीवित्तीयाध्यायः	१	१
अपामार्गंतण्डु, लीयाध्यायः	१२	१
आरग्वधीयाध्यायः	१६	१०
षड्विरेचनशताश्रित्तीयाध्यायः	१८	६
मात्राश्रित्तीयाध्यायः	२७	८
तस्याश्रित्तीयाध्यायः	३७	१
न वेगान् धारणीयाध्यायः	४२	१
इन्द्रियोपक्रमणीयाध्यायः	४८	१
खुड्डाकचतुष्पादाध्यायः	५४	१५
महाचतुष्पादाध्यायः	५७	४
तिस्रैषणीयाध्यायः	६०	१४
वातकलाकलीयाध्यायः	७०	१
स्रिहाध्यायः	७४	११
स्त्रिदाध्यायः	८३	१
उपकल्पनीयाध्यायः	८०	१६
चिकित्साप्राभृतोयाध्यायः	८७	५
कियन्तःशिरसीयाध्यायः	१०१	१
त्रिशोफीयाध्यायः	१११	१०
अष्टोदरीयाध्यायः	११७	६
महारोगाध्यायः	१२१	५
१ निर्मितोयाध्यायः	१२६	१४

	पत्रे	पंक्तौ
लङ्घनहं हृषीयाध्यायः	१३२	८
सन्तर्पणीयाध्यायः	१३६	५
विधिशीणिताध्यायः	१३८	११
यज्जः पुरुषीयाध्यायः	१४४	१६
आत्रे यभद्रकापीयाध्यायः	१५४	६
अन्नपानविधिनामाध्यायः	१६८	८
शूकधान्यवर्गः	१७०	८
शमीधान्यवर्गः	१७१	१७
मांसवर्गः	१७२	१६
शाकवर्गः	१७६	१८
फलवर्गः	१७८	१२
हरितवर्गः	१८२	१८
मद्यवर्गः	१८३	२०
अम्बुवर्गः	१८५	६
गोरसवर्गः	१८६	७
इक्षुवर्गः	१८७	२०
कृतान्नवर्गः	१८८	२३
आहारयोगवर्गः	१८९	१४
विविधाशितपीतीयाध्यायः	१८७	६
दशप्राणायतनीयाध्यायः	२०३	१
अर्थेदशमृत्तीयाध्यायः	२०६	१५

///

	पत्रे	पंक्तौ
(२) निदानस्थाने—		
ज्वरनिदानम्	२१६	८
रक्तपित्तनिदानम्	२२२	१४
गुल्मनिदानम्	२२५	२९
प्रमेहनिदानम्	२२८	१२
कुष्ठनिदानम्	२३५	१२
शोषनिदानम्	२३८	१०
उन्मादनिदानम्	२४४	१३
अपस्मारनिदानम्	२४८	३

(३) विमानस्थाने—

रसविमानम्	२५४	१
त्रिविधकृच्छीयं विमानम्	२६०	१०
जनपदोद्धंश नीयं विमानम्	२६४	५
त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानम्	२७३	१८
स्रोतोविमानम्	२७६	१३
रोगानौकं विमानम्	२८०	१४
व्याधिरूपीयं विमानम्	२८५	१२
रोगभिषज्यतीयं विमानम्	२८३	११

(४) शारीरस्थाने—

कतिधा पुरुषीयं शारीरम्	३१६	५
अतुल्यगोत्रीयं शारीरं	३३८	८

	पत्रे	पंक्तौ
खुड्डीकागर्भादिक्रान्तं शारीरं	३४३	१०
महतीं गर्भावक्रान्तिं शारीरं	३५०	१३
पुरुषविधायं शारीरम्	३५८	१४
शरीरविचयं शारीरं	३६३	१४
शरीरसंख्यां शारीरं	३६८	१२
जातिसूत्रीयं शारीरं	३७१	६
गर्भास्थापनम्	३७७	२२
गर्भस्य प्रथममासादिकृत्यम्	३८२	१४
धात्रीपरीक्षा	३८९	४
कुमारागारविधिः	३८२	१६

(५) इन्द्रियस्थाने

वर्णस्वरीयं इन्द्रियम्	१६४	८
पुष्पितकं इन्द्रियम्	३८७	१३
परिमर्शनीयं इन्द्रियं	३८८	१२
इन्द्रियानीकं इन्द्रियं	४०१	८
पूर्वरूपीयं इन्द्रियं	४०१	१८
कतमानि शरीरीयं इन्द्रियं	४०७	१७
पूर्वरूपीयं इन्द्रियं	४१०	१
अवाक्शिरसीयं इन्द्रियं	४१२	१३
यस्य श्यावानिमित्तीयं इन्द्रियं	४१५	१
सद्योमरणीयं इन्द्रियं	४१७	१
अणुन्वोतीयं इन्द्रियं	४१८	१५

	पत्रे	पंक्ति
गोमयचूर्णीयं इन्द्रियं	४२१	४

(६) चिकित्सितस्थाने

अभयामलकीयं रसायनपादं	४२६	१
प्राणकामीयं रसायनपादं	४३७	४
करप्रचितीयं रसायनपादं	४४२	८
आयुर्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं	४४८	१६
संप्रयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादम्	४५५	१४
आसिक्तचोरीयं वाजीकरणपादं	४६०	४
माषपर्णतृतीयं वाजीकरणपादं	४६३	१
पुमान् जातवलादिकं वाजीकरणपादं	४६५	१४
ज्वरचिकित्सितं	४७०	१
ज्वरनाशनाः कषाया	४८५	१६
चन्दनाद्यं तैलम्	४८०	७
उष्णाभिप्रायिणां ज्वरितामां अभ्यङ्गादयः	४८१	१८
रक्तपित्त चिकित्सितम्	४८६	८
गुल्म चिकित्सितम्	५०८	११
प्रमेह चिकित्सितम्	५२३	२०
कुष्ठ चिकित्सितम्	५२६	१
राजयक्षाचिकित्सितम्	५४२	१७
अर्गसां चिकित्सितम्	५५८	७
अतीसार चिकित्सितम्	५८१	१३
वैसर्पं चिकित्सितम्	५८४	७

	पत्र	पंक्तौ
मदात्यय चिकित्सितम्	६०८	१
द्वित्रणीय चिकित्सितम्	६२६	१
उन्माद चिकित्सितम्	६१६	४
अपस्मार चिकित्सितम्	६४६	१
क्षतक्षीण चिकित्सितम्	६५२	१
श्लथयु चिकित्सितम्	६६०	४
उदर चिकित्सितम्	६६८	१
ग्रहणीरोग चिकित्सितम्	६८६	३
पाण्डुरोग चिकित्सितम्	७०५	१८
हृक्काश्वास चिकित्सितम्	७१७	१
कास चिकित्सितम्	७२८	१४
हृदि चिकित्सितम्	७४५	१२
दृष्ट्या चिकित्सितम्	७५१	१
विष चिकित्सितम्	७५६	८
त्रिमर्मीयं चिकित्सितम्	७७७	१
मूत्रकृच्छ्रम्	७७८	६
अश्मरीनिदानम्	७७८	१८
मूत्रकृच्छ्राश्मरी चिकित्सा	७८०	१०
नासारोग चिकित्सा	७८७	१५
शिरोरोग चिकित्सा	७८८	१०
मुखरोग चिकित्सा	७८९	२२
अरुचि चिकित्सा	७८३	८
स्वप्नोद चिकित्सा	७८३	१८

	पत्रे	पंक्तौ
कर्णरोग चिकित्सा	७८४	११
नेत्ररोग चिकित्सा	७८५	८
खालित्य चिकित्सा	७८८	१
ऋग्स्तम्भ चिकित्सितम्	८००	४
वातव्याधि चिकित्सितम्	८०५	५
घातशोणित चिकित्सितम्	८२५	१
शोनिव्यापञ्चिकित्सितम्	८३७	२१
शुकदोष चिकित्सा	८४८	१
क्लैब्यचिकित्सा	८५०	५
प्रदरस्य लक्षणं चिकित्सा च	८५४	५
घोरदोष चिकित्सा	८५६	११

(७) कल्पस्थाने

मदनकल्पम्	८६४	६
जीमूतकल्पम्	८६८	८
इक्ष्वाकुकल्पम्	८७०	१६
धामार्गवकल्पम्	८७२	१८
वत्सककल्पम्	८७४	१२
कृतवेधनकल्पम्	८७५	१५
श्यामा त्रिवृत्कल्पम्	८७६	१८
चतुरङ्गलकल्पम्	८८३	६
तिल्वककल्पम्	८८४	१८
महावृक्षकल्पम्	८८६	४

॥

सप्तलाशङ्किनौकल्पम्	८८८	७
दन्ती द्रवन्तीकल्पम्	८९०	१

(८) सिद्धिस्थाने

कल्पनासिद्धिः	८९८	१२
पञ्चकर्मियासिद्धिः	९०३	११
वस्ति मूर्तीया सिद्धिः	९०९	१०
स्त्रे ह्य्यापादिका सिद्धिः	९१५	१
नेत्रव्यापादिका सिद्धिः	९१९	१
वमनविरेचनव्यापत् सिद्धिः	९२०	१७
वस्तिव्यापादिका सिद्धिः	९२८	
प्रासूतयोगिका सिद्धिः	९३४	१
त्रिमूर्तीयासिद्धिः	९३८	१
वस्तिसिद्धिः	९४८	१९
फलमात्रासिद्धिः	९५२	१२
उत्तरसिद्धिः	९५४	१९
वृथतमाः स्त्रेहाः	९५९	२३

चरकसंहितायां

सूत्रस्थानम् ।

अथातो दोर्घजीवितोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दोर्घजीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥

अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे हि केवलम् ।

ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजः तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥

विघ्नोभृता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

उपवासतपःपाठं ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥

तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।

आत्रेयो गौतमः सांख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥

अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्चलायनौ ।

पारीक्षित्तिष्ठुरात्रेयो भरद्वाजः कपिष्ठलः ॥

विश्वामित्राश्वरथ्यौ च भार्गवः चवनोऽभिजित् ।

भाग्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ वासिर्देवस्तगालवौ ॥

साङ्कत्यो वैजवापिश्च कुशिको बादरायणः ।

षिडगः शरलीमा च काप्यकात्यायनावभौ ॥

कांकायनः कैकशेषो घौम्यो मारीचिकाय्यो ।
 शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लौगाक्षिः पैङ्गिरेव च ॥
 शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
 वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥
 ब्रह्मज्ञानस्य निधयो दमस्य नियमस्य च ।
 तपसा तेजसा दीप्ता ह्यमाना इवाग्नयः ॥
 सुखापविष्टास्ते तत्र पुण्याञ्चक्रुरिमां कथाम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥
 रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसी जीवितस्य च ।
 प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥
 कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ।
 अथ ते शरणं शक्रं दृष्टशुर्धानवक्षुषा ॥
 स वक्षति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ।
 कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ॥
 अहमर्थं नियुज्येयमचेति प्रथमं वचः ।
 भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः ॥
 स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
 ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥
 सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच भगवान्धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वे प्राणिभयङ्कराः ।
 तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथा वदमरप्रभोः ॥
 तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।
 पदैरस्यै र्भितिं बुद्ध्या विपुलां परमर्षये ॥

हेतुलिङ्गीषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् ।
 त्रिमूर्तं शाश्वतं पुण्यं बुबुधेयं पितामहः ॥
 सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्दमायुर्वेदं महामतिः ।
 यथावदचिरात्सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥
 तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितः ।
 ऋषिभ्योऽनधिकन्तश्च शशंसाऽनवशेषयन् ॥
 ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगद्गुह्यं प्रजाहितम् ।
 दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥
 महर्षयस्ते ददृशुर्गथावज्ज्ञानचक्षुषम् ।
 सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान्द्रव्याणि कर्म च ॥
 समवायं च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।
 लेभिरि परमं शर्म जीवितं चापि निर्गन्दम् ॥
 अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।
 गिथिभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥
 अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।
 हारीतः क्षारपाणिश्च जगद्गुह्यं मुनेर्वचः ॥
 बृह विशिषसात्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।
 तन्त्रप्रणेता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥
 अतो भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वन्तन्त्रं कृतानि च ।
 आवयामासुरात्रेयं सर्षिसंघं सुमेधसः ॥
 श्रुत्वा सूत्रगमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।
 यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥
 सर्व एवाऽस्तवंस्ताश्च सर्वभूतहितैषिणः ।
 सर्वभूतेश्वनुक्तीश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥

तं पुण्यं शुश्रुवः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
 सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा सुमुदिरे परम् ॥
 अहो साध्विति घोषश्च लोकांस्त्रोनन्ववादयत् ।
 नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥
 शिवो वायुर्व्ववौ सर्वा भाभिरुन्मीलितादिशः ।
 निपेतुः सजसाश्चैव दिव्याः कुसुमहृष्टयः ॥
 अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशर्त्मानदेवताः ।
 बुद्धिः सिद्धिः क्षुत्तर्मधाष्टतिः क्रोत्तिः क्षमा दयाः ॥
 तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।
 भावाय भूतसङ्गानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥
 हिताहितं सुखं दुःखमाद्युक्तस्य हिताहितम् ।
 मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते ॥
 शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
 नित्यगणानुबन्धय पर्यायै रायुरुच्यते ॥
 तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
 वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोः समर्थाः ॥
 सध्वंदा सर्व्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
 ऋसहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥
 सामान्यमेकत्वकरं विशेषसु पृथक्कृतम् ।
 तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषसु विपर्य्ययः ॥
 सत्त्वमात्मा शरीरश्च त्रयमेतन्निदृश्यम् ।
 लोकस्तिष्ठतिसंयोगात्तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं क्षुतम् ।
 वेदस्यास्य तदर्थं हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः ॥

स्वादीन्यात्मा मनः कालो दिग्श्च द्रव्यसंग्रहः ।
 सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥
 सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।
 गुणाः प्रोक्ताः प्रयत्नादि कर्म तेष्विदमुच्यते ॥
 सशरीरः पृथग्भावो द्रव्यादीनां गुणैर्मतः ।
 स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियता गुणाः ॥
 यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।
 तद्द्रव्यं समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥
 संयोगे च वियोगे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
 कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥
 इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहीच्यते ।
 धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥
 कालवुद्धौन्द्रियार्थानां योगी मिथ्या न चाति च ।
 त्रयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥
 शरीरं तत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।
 तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं शमः ॥
 निर्विकारः परस्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।
 चेतने कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥
 वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।
 मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥
 प्रशाम्यत्वौषधैः पूर्वा द्रव्ययुक्तिव्यपाश्रयैः ।
 मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥
 रुचः शीतो लघुः सूक्ष्मश्लोऽथ विषदः खरः ।
 विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥

सञ्जेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमन्तं सरं कटु ।
 विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥
 गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
 श्लेष्माणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥
 विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।
 भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साधुसंमताः ॥
 साधनं नत्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ।
 भूयथातो यथाद्रव्यं गुणकर्म प्रवक्ष्यते ॥
 रसनार्थी रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
 निवृत्तौ च विगेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रयः ॥
 स्वादुरक्तीऽथ लवणी कटु, क्तिक्त्त एव च ।
 कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥
 स्वाहम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः ।
 जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥
 किञ्चिद्दोषप्रगमनं किञ्चिद्द्वेषप्रदूषणम् ।
 स्वस्थवृत्तौ हितं किञ्चिद्द्रव्यं त्रिविधमुच्यते ॥
 तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।
 मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जासृग्नामिषम् ॥
 विण्मूत्रं चर्म रेतोऽस्थि स्रायु रङ्गं खुरा नखाः ।
 जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥
 सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकता सुधा ।
 मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्चने ॥
 भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।
 वनस्पतिर्विबिधश्च वानस्पत्यस्तथौषधिः ॥

सूत्रस्थानम् ।

७

फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वनस्पत्यःफलैरपि ।
श्रीध्व्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः सूताः ॥
मूलत्वक्सारनिर्यासनाडस्वरसपङ्गवाः ।
क्षाराः चीरं फलं पुष्पं भस्मतैलानि कण्टकाः ॥
पत्राणि शङ्खाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गुणः ।
मूलिन्यः षोडशैकीनाः फलिन्यो विपरीतकाः ॥
महास्रेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ।
अष्टौ सूत्राणि सङ्घ्रातान्यष्टावेव पयांसि च ॥
शोधनार्थाश्च षड्विधाः पुनर्वस्तुनिदर्शिताः ।
य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥
हस्तिदन्ती हैमवती श्यामात्रिहृदधो गुडा ।
सप्तला श्लेतनामा च प्रत्यक्श्रेणौगवाक्ष्यपि ॥
ज्योतिष्मती च विम्बी च शणापुष्पीविषाणिका ।
अजगन्धाद्रवन्ती च धीरिणो चात्रषोडशी ॥
शणापुष्पो च विम्बी च छर्द्दने हैमवत्यपि ।
श्लेताज्योतिष्मतो चैव योज्या शीर्षविरचने ॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्त्वा नामकर्त्रभ्यां मूलिन्यः फलिनोः शृणु ॥
शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च ।
आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं सूतम् ॥
प्रकोथ्या चोद्कीर्या च प्रत्यक्पुष्पी तथाभया ।
अन्तःकोटरपुष्पो च हस्तिपर्ण्याश्च शारदम् ॥
कम्पिल्वकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ।
धामार्गवमथेच्छाकुजीमूतं कृतवेधनम् ॥

मदनं कुटजञ्चैव त्रपुसं हस्तिपर्णिनौ ।
एतानि वमनेचैव योन्यान्यास्थापनेषु च ॥
दग् यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ।
नामकर्म्मभिरुक्तानि फलान्येकीनविंगतिः ॥
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टः चतुर्विधः ।
पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः ॥
स्नेहना जीवना बल्या वर्णोपचयवर्धनाः ।
स्नेहा स्नेतेषु विहिता वातपित्तकफापहाः ॥
सौवर्चलं सैन्धवञ्च विडमौ ह्रिदमेव च ।
सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्य लवणानि च ॥
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ।
अलिपनार्थं युज्यन्ते स्नेहस्नेहद्विधी तथा ॥
अधोभागोर्द्ध्वभागेषु निरूहेष्वनवासने ।
अभ्यञ्जने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ॥
शस्त्रकर्म्मणि वस्त्यर्थमप्लनोच्छादनेषु च ।
अजीर्णानाहयोर्वति गुल्मे शूले तथादरे ॥
उक्तानि लवणान्यूर्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ।
मुख्यानि यानि द्वाष्टानि सर्वाण्याच्चियशासने ॥
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं तथा ।
हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च ॥
उष्णान्तीक्ष्णमथो स्निग्धं कटुकं लवणान्वितम् ।
मूत्रमुच्छादने युक्तं युक्तमालिपनेषु च ॥
युक्तमास्थापने युक्तं मूत्रञ्चापि विरेचने ।
स्वदेहपि चयतक्तमूत्राह्येषु गदेषु च ॥

उदरेष्वथ चार्धस्त्रु गुल्मकुष्ठकिलासिषु ।
 तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ॥
 दोषनीयं विषघ्नं च क्रिमिघ्नं चोपदिश्यते ।
 पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं शर्म चोच्यते ॥
 श्लेष्माणं शमयेत्पोतं मारुतञ्चानुलोमयेत् ।
 कर्षेत्पित्तमधोभागमित्यस्त्रिन् गुणसंग्रहः ॥
 सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ।
 अविमूत्रं सतिक्तं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च ॥
 भाजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ।
 गव्यं समधुरं किञ्चित् दीषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ॥
 कण्डूलं शमयेत् पीतं सम्यग्दोषोदरेहितम् ।
 अर्थः शोफीदरघ्नन्तु सच्चारं माहिषं सरम् ॥
 हास्तिकं लवणं मूत्रं हितन्तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ।
 प्रशस्तं वहविण्मूत्रं विषश्लेष्मामयार्शसाम् ॥
 सतिक्तं ख्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चोद्भ्रमुच्यते ।
 वाजिनां तिक्तकटकं कुष्ठवर्णविभाषहम् ॥
 खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ।
 इतीहोक्तानि मूत्राणि यथा सामर्थ्ययोगतः ॥
 अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ति कर्म चैषां गुणाश्च ये ।
 अत्रिक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत् ॥
 उद्रीणामथनागीनां वहवायाः स्त्रियास्तथा ।
 प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयः स्मृतम् ॥
 प्रीणानं वृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ।
 जीवनीयं अमहरं ख्वासकासनिवर्हणम् ॥

हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ।
 सर्वप्राणभृतां सात्त्रां शमनं शोधनं तथा ॥
 दृष्णाघ्नं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ।
 पाण्डुरोगेऽम्बुपित्तो च शोषे गुल्मे तद्योदरे ॥
 अतीसारज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ।
 योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेष्वप्रसरेषु च ॥
 पुरीषे अघ्निते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ।
 नस्यालिपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ॥
 विरेचने स्निग्धे च पयः सर्वत्र युज्यते ।
 यथाक्रमं क्षीरगुणा नेकैकस्य पृथक् पृथक् ॥
 अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वचन्याम्यशेषतः ।
 अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ॥
 स्रुह्यर्काश्मन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक् पृथक् ।
 वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्रुहीक्षीरं विरेचने ॥
 क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने स विरेचने ।
 इमां स्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्वेषां हितास्त्वचः ॥
 पूतिकः कृष्णगन्धा च तिक्तकश्च तथा तरुः ।
 विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकमिक्तकस्तथा ॥
 कृष्णगन्धा परीसर्पे शोषेष्वर्शसु चोच्यते ।
 दद्रूविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ॥
 षड्वृक्षान् शोधनानेतानपि विद्याहिचक्षणः ।
 इत्युक्त्वाः फलमूलिन्यः स्निग्धाश्च लवणानि च ॥
 मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षडो दृष्टाः पयस्त्वचः ।
 औषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ॥

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ।
 न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ॥
 औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्देदितुमर्हति ।
 योगज्ञस्तस्य रूपज्ञासां तत्त्वविदुचरते ॥
 किं पुनर्या विजानीयादौषधीः सर्वदा भिषक् ।
 रूपन्तासान्तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ॥
 पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः ।
 यथाविषं यथाशस्तं यथाग्निरशनिर्यथा ॥
 तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ।
 औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ॥
 विज्ञातं वापि दुर्युक्तं युक्ति वाह्येन भेषजम् ।
 योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ॥
 भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ।
 तस्मान्नभिषजायुक्तं युक्ति वाह्येन भेषजम् ॥
 धीमता किञ्चिदादियं जीवितारोग्यकाञ्चिणा ।
 कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ॥
 सशेषमातुरं कुर्यान्नित्वन्नमतमौषधम् ।
 दुःखिताय शयानाय अहधानाय रोगिणे ॥
 यो भेषजमविज्ञाय प्राञ्जमानी प्रयच्छति ।
 तस्य च मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणाः ॥
 नरो नरकपातो स्यात्तस्य सन्भाषणादपि ।
 वरमाशौविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ॥
 पीतमत्यग्निसन्तमा भक्षिता वाप्ययोगुहाः ।
 न तु श्रुतवता वेदं विस्मृता शरणागतात् ॥

गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ।
 भिषक् बुभुषुं र्मतिमानतः स्याद्गुणसम्पदि ॥
 परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ।
 तद्वि युक्तं भैषज्यं यद्दारोग्याय कल्पते ॥
 स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगीभ्यो यः प्रमोचयेत् ।
 सम्यक् प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्यातिकर्मणाम् ॥
 सिद्धिराख्यातिसर्वेषु गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् इति ।

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्त्तनम् ।
 सूत्रणं साभ्यनुज्ञानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥
 सम्पूर्णकारणं ज्ञेयं आयुर्वेदप्रयोजनम् ।
 हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥
 रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।
 मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥
 मूत्रं क्षीराणि तुक्ताश्च षड्यो क्षीरत्वगाश्रयाः ।
 कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥
 वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।
 सर्वमेतत् समाख्यतां पूर्वैर्ध्याये महर्षिणा ॥
 इति दीर्घजीविताध्यायः समाप्तः ।

.....

द्वितीयोऽध्यायः

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।
विडङ्गान्यथगिर्यूणि सर्षपांस्तुम्बुरुणि च ॥
अज्जाजीञ्जाजगन्धाञ्च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।
पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्झकी ॥
शिरोषबीजं लशुनं हरिद्रे लवणहयम् ।
ज्योतिष्मतीं नागरञ्च त्रिव्यान्मर्द्धविरेचने ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्द्धावभेदके ।
क्लिमिव्याघौ अपस्मारे घ्राणनाशे प्रमेहने ॥
मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीं कुटजेत्वाकूष्येलां धामार्गवाणि च ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये ।
वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग्देहमद्रूषयन् ॥
त्रिहृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
कम्पिल्वकं गवाक्षीञ्च चीरिणीमुदकीटिकाम् ॥
पीलून्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
पक्वाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥

पाटलाश्चाग्निमन्याश्च तिल्वं श्योनाकमेव च ।
 काश्मयें शालपर्णीञ्च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकां ॥
 बलांशुदंष्ट्रां वृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
 यवान् कुलुत्थान् वीलानि गुडूचीं मदनानि च ॥
 पलाशङ्गुत्थणं देव स्नेहंश्च लवणानि च ।
 उदावर्त्तं विबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापने सदा ॥
 अतएवौषधगतात् संकल्पयन्नुवाचनम् ।
 मासतप्तमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकार्मिकः ॥
 तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्त्रे दोषपादनेः ।
 पञ्चकर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥
 मात्राज्ञानाश्रया युक्तिः सिद्धियुक्तौ प्रतिष्ठिता ।
 तिष्ठत्युपरि युक्तिश्चो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागुर्विविधीपधाः ।
 विविधानां त्रिकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकानागरैः ।
 यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसादिता ॥
 दधित्यविस्यचाङ्गे रौतक्रदाडिमसाधिता ।
 पाचनी ग्राहणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकौ ॥
 सालपर्णीबिलाविल्विः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
 दाडिमास्त्राहिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥
 पयस्थर्द्दीदके ह्यागे ह्नीविरोत्पलनागरैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्नीपर्ण्या च साधिता ॥
 दद्यात् सातिविषां पेयां सामेसास्त्रां सनागराम् ।
 श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रहृक्त्रे सफाणिताम् ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलशिशुभिर्मरिचेन च ।
 तक्रसिद्धा यवागूः स्यात्किमिन्नो ससुवर्चिका ॥
 मृदोकाशारिवालाजपिप्पलीमधुनागरैः ।
 पिपासाघ्नो विषघ्नो च सोमराजो विपाचिता ॥
 सिद्धा वराहनिर्गुहे यवागूर्वहणो मता ।
 गवेधुकानां भृष्टानां कर्षणीया समाचिका ॥
 सर्पिभती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।
 कुशामलकनिर्युहे श्यामाकानां विरूक्षणी ॥
 दशमूलीशृताकासहिकाश्लासकफापहा ।
 यमके मदिरासिद्धा पक्वाशयरुजापहा ॥
 शाक्रेर्मांसेस्तिलैर्माषैः सिद्धावर्चा निरस्यति ।
 जम्ब्वान्नास्थिदधित्याम्नविश्वैः सांघ्राहिकी मता ॥
 चारचित्रकहृङ्ग्वस्त्रवेतसेर्भेदनी मता ।
 अमयापिप्पलीमूलविश्वैर्वातागुलीमनी ॥
 तक्रसिद्धा यवागूः स्यादष्टतव्यापत्तिनाशिनी ।
 तैलव्यापदि शस्ता तु तक्रापिण्याकसाधिता ॥
 गव्यमांसरसेः सान्ना विषमज्वरनाशिनी ।
 कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः श्रिता ।
 ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ॥
 समाषविदला वृथा घृतक्षीरोपसाधिता ।
 उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदर्विनाशिनी ॥
 क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसे श्रिता ।

तत्र श्लोकाः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्त्तिताः ।
 पञ्चकर्माणि चायित्य प्रोक्तो भेषज्यसंग्रहः ॥
 पूर्वं मलफलज्ञानहेतीरुक्तं यदौषधम् ।
 पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतीस्तत् कीर्त्तितं पुनः ॥
 क्षृतिमान् युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
 भिषगौषधसंयोगैः चिकित्सां कर्तुं मर्हति ॥
 इति भेषजचतुष्केऽपामार्गतण्डुलीयो नाम
 द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरग्वधीयमध्यायं वक्ष्यामः ।

इति हस्माद् भगवानात्रेयः ।

आरग्वधः सैडगजः करञ्जो वासा गुडूची मदमं हरिद्रे ।
 आहः सुराहः खदिरो धवस्य निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥
 ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुक्षणगन्धे ।
 फणियाको वत्सकसप्तपर्णो पौलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥
 वचा हरिणस्त्रिवृता निकुम्भो भस्मातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।
 मनःशिलाले गृहधूम एला कासीसमुस्ताञ्जुं नरीधसर्जाः ॥
 इत्यर्धरूपैर्विहितः षडेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
 सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताः चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोच्याः ॥

कुष्ठानि कृष्णाणि नवं किलासं सुरेन्द्रलक्ष्मं किटिमं सदहृ ।
 भगन्दराशांस्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिराक्षराणाम् ॥
 कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिशु ।
 ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डांश्चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥
 तैस्तक्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुहूर्त्तयितुं यतेत ।
 तथास्य कण्डूः पिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥
 कुष्ठामृतासङ्गकटङ्कटेरी काशोश्काग्निज्जकरोध्रमुस्ताः ।
 सौगन्धिकं सर्जरसो विडङ्गं मनःशिलाते करवीरकत्वक् ॥
 तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
 दद्रुः सकण्डुः किटिमानि पामा विचर्चिका चैव तथेति शान्तिम् ॥
 मनःशिलाते मरिचानि तैलमार्कम्पशः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
 तुष्यं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं लोभञ्च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥
 रसाञ्जनं सप्रपन्नाडवीजं युक्तः कपिल्यस्य रसेन लेपः ।
 करञ्जवीजैहगजं सकुष्ठं गोभूतपिष्टञ्च परः प्रदेहः ॥
 उभे हरिद्रे कुटजस्य वीजं करञ्जवीजं सुननःप्रवालान् ।
 त्वचं सचञ्चां हृद्यमारकञ्च लेपं तिलद्वारयुतं विदध्यात् ॥
 मनःशिलात्वक्कुटजात् सकुष्ठः सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
 ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूत्रं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥
 पलाशनिर्दाहरमेन चापि कर्षोद्भृतान्यादृकसर्गिनीन ।
 दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत्परं कुष्ठनिस्रदाय ॥
 पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकयासाः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युहूर्त्तयेदण्डगण्डेश्च ॥
 कीलं कुलथाः सुरदारुराक्षा माषातसीतैलफलाणि ॥ ४४ ॥
 वचा शताह्ना यवचूर्णमम्बुसुणानि वातामयिनिं रंहः ॥

धानूपमत्स्यामिषवेश्वारैरुष्णैः प्रदेशः पवनापहः स्यात् ।
 सैर्हैद्यतुभिर्दंशमूलमिश्रैर्गन्धौषधीर्वा निलजित् प्रदेशः ॥
 तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमार्त्तिञ्जठरे निहन्त्यात् ।
 कुष्ठं शताह्नां सवचां यवानां चूर्णं सतैलान्ममुषन्ति वाते ॥
 सभे शताह्ने मधुकं मधुकं वलां पियालुश्च कशेरुकश्च ।
 घृतं विदारौश्च सितोपलाश्च कुर्यात् प्रदेशं पवने सरक्ते ॥
 रास्ना गुडूचीं मधुकं वले हे सत्जीवकं सर्षपकम्पयथ ।
 घृतश्च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलात्तिं प्रयुद्धेत् प्रदेशः ॥
 वाते सरक्ते सघृतः प्रदेशो गोधूमचूर्णं ह्रगलीपयथ ।
 नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं गिरीरुजायां सघृतः प्रदेशः ॥
 प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठं यष्ट्याह्नमेला कमलोत्पली च ।
 गिरीरुजायां सघृतः प्रदेशो लोहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥
 रास्ना हरिद्रे नलदं शताह्ने हे दिवदारुणि सितोपलाश्च ।
 जीवन्ति मूलं सघृतं सतैलमालेपनं पाण्डुरजागु कोष्णम् ॥
 श्रीवालपद्मोत्पलवेचतुङ्गं प्रपौण्डरीकाण्डमृणाललोध्रम् ।
 प्रियङ्गु कालीयकचन्दनानि निर्वापणः स्यात् सघृतः प्रदेशः ॥
 सिता लता वेतसपद्मकानि यष्ट्याह्नमैन्द्री नलिनानि दूर्वा ।
 यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्वापणः स्यात् जलभरणा च ॥
 श्रीलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे चण्डा नतं त्वक् सुरदारुरास्ना ।
 शीतं निहन्त्यादचिरात् प्रदेशो विषं गिरीषस्तु सर्षपधुवारः ॥
 गिरीषलामज्जकहेमलोधिं स्वग्दोषसंखे दहरः प्रवर्षः ।
 पताम्बुलोधाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेशः ॥

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिद्धतमाशुवाच हात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
सूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्नानारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥

इति भेषजवतुष्के आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः

समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशतान्त्रितोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति । षड्विरेचना-
श्रयाः । पञ्चकषायशतानि । पञ्चकषायश्रीनयः । पञ्चविधं
कषायकल्पनम् । पञ्चाशन्महाकषाया इति संग्रहः । षड्-
विरेचनशतानीति यदुक्तं तद्विह संश्लेषोदाहृत्य विस्तारेण
कार्त्वीपनिषदि व्याख्यास्यामः । त्वयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं
फलेष्वेकानचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः । पञ्चचत्वारिंश-
द्विच्छाकुषु धामार्गवः षष्ठिधा भवति योगयुक्तः ॥ कुटज-
स्वष्टादशधा योगमेति सप्त वैधनं षष्ठिधा भवति योग-
युक्तम् । श्यामात्रिवद्योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र भवन्ति
योगाः ॥ चतुरङ्गुली द्वादशधा योगमेति लोभ्रं विधी
षोडशयोगयुक्तम् । महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्तः

एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्खिन्योयोगाः ॥ अष्टाचत्वारिंश-
हन्ती द्रवन्थोरिति षड्विरेचनशतानि ॥ षड्विरेचनाश्रया
इति । क्षौरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीति । पञ्चकषाययोनय
इति । मधुरकषायोऽम्बकषायः कटुकषायस्तिक्तकषायः
कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा । पञ्चविधं कषायकल्पनमिति ।
तद्यथा । स्वरसः कृकल्कः शृतः शीतः फाण्डः कषाय इति ।

“यन्त्रप्रपोडनाद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ।

यत्पिण्डं रसपिष्टानां तत्कल्कं परिकीर्त्तितम् ॥

वञ्जी तु कथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः ।

द्रव्यादापोत्थितात्तोये तत्पुनर्निशि संस्थितात् ॥

कषायो योऽभिनिर्वाति स शीतः समुदाहृतः ।

क्षिप्तत्वोष्णतोये सृद्धितं तत्फाण्डं परिकीर्त्तितम्” ॥

तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यम् । अतः कषायकल्पना
व्याध्यातुरत्रलापेचिगी नत्विवं खलु सर्वाणि सर्वतोप-
योगीनि भवन्ति । पञ्चाशमहाकषाया इति वदुतां तद्गु-
व्याख्यास्यामः । तद्यथा । जीवनौयो वृंहणौयो खेखनीयो
भेदनीयः सन्धानौयो दीपनीय इति षट्कः कषायवर्गः ।
बल्यो वण्यः कण्ठो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः ।
दृष्टिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः कृमिघ्नो विषघ्न इति
षट्कः कषायवर्गः । स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुकजननः
शुकशोधन इति चतुष्कः कषायवर्गः । अहीपगः खेदी-
पगो वमनोपगो विरेचनोपगो आस्थापनोपगोऽनुवास-
नोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः ।
हृदिनिग्रहणस्तृणानिग्रहणो चिकानिग्रहण इति त्रिकः

कषायवर्गः । पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्र-
संग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरचनीय इति पञ्चकः
कषायवर्गः । कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः
श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः । दाहप्रशमनः
शीतप्रशमन उद्वर्गप्रशमनोऽङ्गमर्द्दप्रशमनः शूलप्रशमन
इति पञ्चकः कषायवर्गः । शोणितास्थापनो वेदनास्थापनः
संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनो वयःस्थापन इति पञ्चकः कषाय
वर्गः । इति पञ्चाशन्नाहाकषायाः । महताञ्चकषायाणां लक्ष-
णोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति । तेषामेकैकस्मिन् महा-
कषाये दशदशवयविकान् कषायाननुव्याख्यास्यामः । तान्येव
पञ्चकषायशतानि भवन्ति । तद्यथा । जीवकर्षभकौ मेदा
महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुहमाषपर्णी जीवन्ती
मधुकमिति दशेमानि जीवनोयानि भवन्ति । क्षीरिणीरा-
जक्षवकवलकाकोलीक्षीरकाकोलीवाटप्रायनीभद्रीदनीभार-
हाजीपयस्यर्थं गन्धा इति दशेमानि ग्रंथणीयानि भवन्ति ।
सुप्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रक-
चिरिविल्वहैममत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति ।
सुवहार्कांरुवृकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरिविल्वशङ्खिनीसकुला
दनोस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनोयानि भवन्ति ।
मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बुष्ठीकीसमङ्गामोचरसघातकीलोध्र-
प्रियङ्गु कट्फलानीति दशेमानि संधानीयानि भवन्ति । पिप्प-
लीपिप्पलीमूषाचय्यचित्रकशृङ्गवेरान्त्रवेतसमरिचाजमोदाभ-
क्षातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि
भवन्ति । इति षट्कः कषायवर्गः । ऐन्द्रुषभ्यतिरसर्थ-

प्रोक्तापयस्यखगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशे-
मानि बल्यानि भवन्ति । चन्दनतुङ्गपद्मकीशोरमधुक-
मस्त्रिष्ठागारिवापयस्यासितालता इति दशेमानि बर्ण्यानि
भवन्ति । सारिवेद्युमूलमधुकपिप्पलोद्राक्षाविदारौकैट्य-
हंसपदीहृत्कण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठग्रानि
भवन्ति । आम्राम्रातकनिकुचकरमर्हृत्क्षाम्भुवेतसकुबल-
बदरदाडिममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति ।
इति चतुष्कः कषायवर्गः । नागरचित्रकचव्यविडङ्गमूर्वा-
गुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलानीति दशेमानि तृप्तिघ्नानि
भवन्ति । कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयशक-
दारुहरिद्रावचाचव्यानीति दशेमानि अर्शोग्नानि भवन्ति ।
खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारवधकारवीरविडङ्ग-
जातिप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति । चन्दन-
नलदक्तमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्पपमधुकदारुहरिद्रासु-
स्तानीति दशेमानि कण्ठुघ्नानि भवन्ति । अचीवमरिच-
गण्डीरकेवुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिण्ठीक्ष्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखुप-
र्णिका इति दशेमानि क्लिम्निघ्नानि भवन्ति । हरिद्रामस्त्रि-
ष्ठासुवच्चासूक्ष्मैलापालिन्दौचन्दनकनकगिरोषसिन्धुवारश्मेष्ठा-
तका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति । इति षट्कः
कषायवर्गः । वीरणमालीषष्ठिकेक्षुवालिकाद्भंकुशकाशगु-
न्द्रेत्कटकलणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भवन्ति ।
पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक्त-
कटुरोहिणीगारिवा इति दशेमानि स्तन्यरोधनानि
भवन्ति । जीवकर्षभककाकोलोचो (क.कोलीमुहपर्णामाष-

पर्णमिदावृक्षरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्र-
जननानि भवन्ति । कुष्ठैलवालुककट्फलसमुद्रफेणकदम्ब-
निर्यासेक्षुकाण्डे प्लिङ्गुरकवसुकोशीराणोति दशेमानि शुक्र-
शोधनानि भवन्ति । इति चतुष्कः कषायवर्गः । मृद्वीका-
मधुकमधुपर्णमिदाविदारोकाकोलीजीरकाकोलौजीवकजी-
वन्तीशालपर्ण इति दशेमानि स्त्रेहोपयोगानि भवन्ति ।
शोभाञ्जनकैरण्डार्कंष्टयौरपुनर्नैवायवतिलकुलत्यमाषवदरा-
णोति दशेमानि स्त्रेहोपगानि भवन्ति । मधुमधुकको-
विदारकवुं दारणोपविदुलविम्बो गणपुष्पी सदापुष्पीप्रत्यक्षुष्प
इति दशेमानि वसनोपगानि भवन्ति । द्राक्षाकाश्मर्थ्यपरु-
षकाभयामलकविभीतककुवलबदरकर्कन्दुपीलूनीति दशे-
मानि विरेचनोपगानि भवन्ति । त्रिष्टह्रिस्वपिप्पलीकुष्ठ-
सर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमा-
न्यास्थापनोपगानि भवन्ति । रास्त्रासुरदारुविश्वमदनशतपुष्पा
वृक्षोरपुनर्नैवाश्व दंष्ट्राग्निमन्यश्लोणाका इति दशेमानि अनु-
वासनोपगानि भवन्ति । न्योतिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्पलीविडङ्ग-
शियुसर्षपापामार्गंतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि
शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति । इति सप्तकः कषायवर्गः ।
जम्बूास्त्रपल्लवमातुङ्गाश्लवदरदाडिमयवयष्टिकोशीरमृत्तान्ना
इति दशेमानि हार्दनिग्रहाणि भवन्ति । नागरधन्वयवासक-
मुस्तापर्पटकचन्दनकिराततिक्तकगुञ्जीवेरधान्यकपटोला-
नीति दशेमानि दृष्टानिग्रहाणि भवन्ति । शटीपुष्कर-
मूलवदरबीजकण्टकारिकावृहतीवृक्षरुहाभयापिप्पलीदुरान्न-
भाकुलीरश्लथ इति दशेमानि द्विकानिग्रहाणि भवन्ति ।

इति त्रिकः कषायवर्गः । प्रियङ्गुनन्ताम्नास्थिकटुङ्गुलीध्र-
 मोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि
 पुरीषसंघहृणानि भवन्ति । जम्बुशङ्खकौत्वक्कच्छुरामधक-
 शाष्मलीश्रीवेष्टकभृष्टमृत्पयस्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि
 पुरीषविरजनीयानि भवन्ति । जम्बुशङ्खकवटकपीतनी-
 हुम्बराश्वत्थभङ्गातकाश्वन्तक सोमवस्त्रा इति दशेमानि
 मूत्रसंघहृणानि भवन्ति । दनोश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाण-
 भेददंभकुशपद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्र-
 मधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि
 भवन्ति । वृक्षाकाशगुन्द्रेत्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरे-
 चनीयानि भवन्ति । इति पञ्चकः कषायवर्गः । द्राक्षाभया-
 मलकपिप्पलीदुरालभाशुङ्गीकण्टकारिकाहृद्यैरपुनर्नवाताम-
 लक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति । शटीपुष्कर-
 मूलाश्वेतसैलाक्षिङ्गुगुरुसुरसातामलकीजीवन्तीचण्डा इति
 दशेमानि खासहराणि भवन्ति । पाटलाग्निमन्यविल्व-
 श्योणाककाश्वत्थकण्टकारिकाहृद्यतीशालपर्णीष्टम्रिपर्णीगी-
 क्षुरका इति दशेमानि शोथहराणि भवन्ति । शारिवा-
 शर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलपरूषकाभयामलकविभीतका-
 नीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति । द्राक्षाखजूरपियाल-
 वदरदाडिमभस्मगुपरूषकेक्षुयवयष्टिका इति दशेमानि ग्रम-
 हराणि भवन्ति । इति पञ्चकः कषायवर्गः । लाजाचन्दन-
 काश्वत्थफलमधुकशर्करानीलोत्पलोश्रीरशारिवागुडूचौञ्जीवे-
 राणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति । तमरागुड-
 धान्यक शृङ्खवेरभृतीकवचाकण्टकारिकाग्निमन्यश्योषाक-

पिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति । तिन्दुक-
 पिपाल वदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णाञ्जुनासनारिमेदा
 इति दशेमान्युद्वेगप्रशमनानि भवन्ति । विदारिगन्धा घृग्नि-
 पर्णी वृहती कण्टकारिकैरण्ड काकोली चन्दनोशीरैला
 मधुकानीति दशेमान्यङ्गमदप्रशमनानि भवन्ति । पिप्पली
 पिप्पलीमूलचय चितकशृङ्गवेर मरिचाजमोदाजगन्धाजा-
 जीगण्डोराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति । इति
 पञ्चकः कषायवर्गः । मधुमधुकरुधिरमोचरस सृत्कपाललोध्र
 गैरिकप्रियङ्गुगर्करालाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि
 भवन्ति । शालकटफलकदम्बपद्मकतुङ्गमोचरस शिरीषवज्र
 लैलवालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि
 भवन्ति । हिङ्गु, कौटूर्यारिमेदवचाचोरक वयःस्था गोलोमी
 जटिला पलङ्कघाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थाप-
 नानि भवन्ति । ऐन्द्रीब्रह्मीयतवीर्या सहस्रवीर्यामोघा-
 व्यथाशिवारिष्टा वाटपुष्पीत्रिशक्सेनकान्ता इति दशे-
 मानि प्रजारथापनानि भवन्ति । असृताभया धात्री मुक्ता
 श्लेता जीवन्त्यतिरसा मण्डूकपर्णा स्थिरा पुनर्नवा इति
 दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति । इति पञ्चकः कषाय-
 वर्गः । इति पञ्चकषायशतान्यभि समस्य पञ्चाशन्महाकषायाः
 महताश्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ।
 नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति न चाप्यतिसंक्षेपोऽल्पबुद्धीनां
 सामर्थ्याद्योपकल्पते तस्मादनतिसंक्षेपेणानति विस्तरेण चो-
 द्दिष्टाः । एतावन्तोऽल्पबुद्धीनां व्यवहाराय बुद्धिमताश्च स्ना-

सचस्थानुमानयुक्तिकुशलाना मशुक्ताद्यं ज्ञानायेति । एवं
 षादिनं भगवन्तमात्रे यमग्निवेश उवाच । नैतानि भगवन्
 पञ्चकषायगतानि पूर्यन्ते । तानि तानि ह्येवाङ्गानि सं-
 प्लवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति । तमुवाच भगवानात्रे यः।
 नैतदेवं बुद्धिमताद्रष्टव्यमग्निवेश । एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां
 सभते कार्यान्तराणि कुर्वन् । तद्यथा पुरुषो बहूनां कर्मणां
 करणे समर्थो भवति । स यद्यत्कर्म करोति तस्य तस्य क-
 र्मणः कर्त्तृकरणकार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गीर्णं नामविशेषं प्राप्नो-
 ति । तद्ददौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि चैकमेव किञ्चिद्-
 द्रव्यमासादयामस्तथा गुणयुक्तं यत्सर्वकर्मणां करणे समर्थं
 स्यात् कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेशुं वा गिष्येभ्य
 इति ॥

तत्रश्लोकाः ॥

यतो यावन्ति येद्रव्यैर्विरेचनगतानि षट् ।
 उक्तानि संग्रहेणोह तथैवैषां षडाश्रयाः ॥
 रसा लवणवर्जाश्च कषाया इति संज्ञिताः ।
 तस्मात्पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥
 तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
 महताञ्च कषायाणां पञ्चाशत्परिकीर्त्तिताः ॥
 पञ्चचापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
 सञ्चरणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥
 न चालमति संक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।
 अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपत्रिस्तुरः ॥

मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिद्वये ।
 पञ्चाशत्कोह्यं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥
 तेषां कर्मसु वाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
 संयोगं च वियोगञ्च यो वेद स भिषग्वरः ॥

भेषजचतुष्क

षड्विरेचनशताश्रितो नाम चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥
 इति भेषजचतुष्कः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातीमात्राश्रितोऽध्यायः व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः । मात्राशी स्यात् ।
 आहारमात्रा पुनरग्नि वलापेक्षिणी । यावत्प्रस्थाशन-
 मशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य
 मात्रापमाणं वेदितव्यं भवति ॥ तत्र शालिषष्टिकमुद्ग-
 लावकपिञ्जलैराशशरभशम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृति-
 लघुन्यपि मात्रापेक्षिणी भवन्ति ॥ तथा पिष्टे ह्युक्षीरविकृ-
 तिमाषानूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृति गुरुण्य-
 पि मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ न चैव सुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं
 मन्यते । लघूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति ।
 पृथिवीसोमगुणबहुलानीतराणि । तस्मात् स्वगुणादपि लघू-
 न्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यत्पदोषाणि चोच्यन्ते अपि सौहि-
 त्योपयुक्तानि गुरुणि पुनर्नाग्नि सन्धुक्षणस्वभावान्यसामा-

न्यादतश्चातिमात्रं दीषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि अन्यत्र
 व्यायामान्निबलात् । सैषा भवत्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा न
 च नापक्षते द्रव्यम् । द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौहित्यमर्ध-
 सौहित्यं वा गुरुणामुपदिश्यते । लघूनामपि च नाति-
 सौहित्यमग्ने युंक्तव्यम् । मात्रावद्वाग्नमग्निमतमनुपहत्य
 प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमनुश्रमिति ।

भवन्ति चाथ ॥ गुरुपिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि ।

न जातुर्भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥

वङ्गूरं शुष्कशकानि गालूकानि विसानि च ।

नाभ्यस्त्रेह्नौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥

कूचि कांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमाहिषे ।

मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥

षष्टिकान् गालि मुद्गांश्च सैन्यवामलकीयवान् ।

आन्तरीचं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।

अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् ॥

अतल्लङ्घं शरीरस्य कार्यं मभ्यञ्जनादिकम् ।

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥

सीवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षणीः प्रयोजयेत् ।

पञ्चरात्रे षष्टरात्रे वा स्त्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥

नहि नेत्रामयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ।

दिषा तत्र प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥

विरेकदुर्वलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।

तस्मात् स्त्राव्यं निगाथान्तु ध्रुवमञ्चनमिष्यते ॥

ततः स्नेहहरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥
 यथाहि कणकादीनां मलिनां विविधात्मनाम् ।
 धौतानां निर्मलाशुद्धिस्तैश्चैलकचादिभिः ॥
 एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाश्चप्रोतनादिभिः ।
 दृष्टिर्निराकुरुः मातिर्निर्मले नभसीन्दुवत् ॥
 हरेणुकां प्रियङ्गुञ्च पृथ्वीकां केशरं नखम् ।
 क्लीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगीत्तो गौरपद्मकम् ॥
 ध्यामकं मधुकं सांक्षी गृगुखगुरुश्चर्करम् ।
 न्यग्रोधोद्गुस्वराश्वत्थप्लक्ष्मीध्रत्वचः शुभाः ॥
 वन्यं स्वर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।
 श्रीवेष्टकं शल्लकीञ्च एकवर्द्धमथापि च ॥
 पिष्ट्वालिन्येच्छरेषकिं तां वृत्तिं यवसन्निभाम् ।
 अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गलसर्मा भिषक् ॥
 शुक्लां विगर्भां तां वृत्तिं धूमनेत्रार्पितां नरः ।
 स्नेहाक्तामग्निसंग्गुष्टां पिवेत्प्रायोगिकीं सुखाम् ॥
 वसाष्टतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तेर्वरौषधैः ।
 वृत्तिं मधुरकैः कृत्वा स्नेहिकीं धूममाचरेत् ॥
 श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
 गन्धाद्यागुरुपत्राद्या धूमोमूर्ध्वविरेचनम् ॥
 गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्हावभेदकौ ।
 कर्णाक्षिशूलं कासश्च द्विक्काश्र्वासौ गलघ्नहः ॥
 दन्तदौर्बल्यमास्त्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ।
 पूतिघ्राणास्य गन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥
 हनुमन्त्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।

श्लेष्मप्रवेको वैस्वर्यं गलशुण्ड्रपजिह्विका ॥
 खालित्यं पिप्परत्वञ्च केशानां पतनस्तथा ।
 क्षवथुश्चातिन्तन्द्रा च बुद्धेर्माहोऽतिनिद्रता ॥
 धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
 शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥
 न च वातकफात्मनो बलिनीऽप्युर्ध्वं जलुजाः ।
 धूमरक्तकपालस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥
 प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः सम्यक्कीर्त्तिताः ।
 वातश्लेष्मसमुत्क्रेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥
 खात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्त्वा दन्तान् विष्टथ च ।
 नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥
 तथा वातकफात्मनो न भवन्त्युर्ध्वं जलुजाः ।
 रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापाना स्त्रिस्रयस्त्रयः ॥
 परं द्विकालपायी स्यादङ्गः कालेषु बुद्धिमान् ।
 प्रयोगे स्रै द्विधौत्वे वं विरेच्यं त्रिस्रतुः पिवेत् ॥
 हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिलघुत्वं शिरसः शमः ।
 यधेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥
 वाधिर्यमान्द्यं मूकत्वं रक्तपित्तं शिरोम्रमम् ।
 अकाले चातिपीतस्य धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥
 तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ।
 स्रै द्विकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ॥
 शीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् श्लेष्मपित्ते विरूक्षणम् ।
 परस्वतः प्रवक्ष्यामि धूमोऽथेषां विगर्हितः ॥
 न विरिक्तः पिवेद्धूमं न क्षते वस्त्रिकमणि ।

रक्ती न विषेणार्त्ता न शोची न च गभिणी ॥
 न श्रमे न मदे नामे न पिप्ते न प्रजागरे ।
 न मूर्च्छाम्भ्रमटष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥
 न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माद्विकम् ।
 धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूचः क्रुद्ध एव च ॥
 न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिक्षते न च ।
 न शङ्कते न रोहिण्यां न मेहे न मदात्त्रये ॥
 एषु धूममकालेषु मोहात् पिवति यो नरः ।
 रोगास्तास्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥
 धूमयोग्यः पिवेद्दोषे शिरोघ्नाणाच्चसंश्रये ।
 घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वसेत् ॥
 आस्ये न धूमकवलान् पिवन् घ्राणेन नोद्धमेत् ।
 प्रतिलीमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्भि चक्षुषी ॥
 ऋज्वङ्गचक्षुस्तञ्चेताः सूपपिष्टस्त्रिपर्ययम् ।
 पिवेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ॥
 चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वङ्गुलीभिविरेचने ।
 द्वाविंशद्ङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्क्षमिष्यते ॥
 ऋज्ज्विकोषाफलितं कोलास्यत्रयप्रमाणितम् ।
 वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥
 दूराह्निनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाङ्गीतनूक्तः ।
 नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥
 यदा क्षीरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ।
 कफश्च तदुतां प्राप्तः क्षुपीतं धूममादिशेत् ॥
 अदिशतः खरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ।

स्तिमितो मस्तकश्चैव मपीतं धूममादिशेत् ॥
 तालु मूर्धा च कण्ठश्च शृण्यते परितप्यते ।
 दृश्यतेमुद्यते जन्तू रक्तञ्च स्रवतेऽधिकम् ॥
 शिरस्य भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छाचास्योपजायते ।
 इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥
 वर्त्म वर्षेऽणुतैलञ्च कालेषु त्रिषु नाचरेत् ।
 प्राष्ठद्गशरद्वसन्तेषु गतमेधे नभस्तले ॥
 नस्य कर्भं यथाकाखं यो यथोक्तं निषेवते ।
 न तस्य चक्षुर्नघ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
 नस्युः खेतान् कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
 नच केशाःप्रलुठन्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ॥
 मन्यास्तम्भः शिरः शूलमर्द्धितं हनुभंगदः ।
 पीनसार्द्धावभेदौ च शिरः काम्यश्च शाम्यति ॥
 सिराः शिरः कपालानां सन्धयः स्त्रायुकण्डराः ।
 नावन प्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
 मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः क्षिण्णः स्थिरो महान् ।
 सर्वेन्द्रियाणां वैगल्यं बलं भवति चाधिकम् ।
 नचास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजन्तुजाः ।
 जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेव जरानलभते बलम् ॥
 चन्दनागुरुणोपतं दार्वीत्वक् मधुकं बलाम् ।
 प्रपीण्डरीकां स्रुष्णीलां विडङ्गं विस्वमुत्पलम् ॥
 क्रीवैरमभयं बन्धं त्वङ्कस्तं सारिवां स्थिराम् ।
 सुराङ्गं पृश्निपर्णीञ्च जीवन्तीञ्च शतावरीम् ॥
 हरेणुं वृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकीमरम् ।

विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्बसि ॥
 तैलाद्दशगुणं श्रेष्ठं कषायमवतारयेत् ।
 तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ॥
 अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ।
 दद्यादेषीमुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥
 तस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ।
 स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनेस्त्रभिः ॥
 त्र्यहात्त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत् ।
 निवातोष्णसमाचारोद्दिताग्नी नियतेन्द्रियः ॥
 तैलमेतच्चिदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ।
 प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तान्प्रते गुणान् ॥
 आपोत्थिताग्रं ही काली कषायं कटुतिक्तकम् ।
 भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यथाधयन् ॥
 निहन्तिगन्धर्वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।
 निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्योदन्तविशोधनम् ॥
 सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीति मयानि च ।
 जिह्वानिलेखनानिस्युरतोष्णान्यनृजुनि च ॥
 जिह्वामूलगतं यच्च मलगुच्छासरोधि च ।
 सौगन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत् ॥
 करञ्जकरवीरार्कमालतीकङ्गुभासनाः ।
 शस्यन्ते दन्तपवने येचाप्येवं विधा द्रुमाः ॥
 धार्यान्त्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्धमिच्छता ।
 जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
 कक्कोलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।

तथा कर्पूरनिर्धामः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥
 हृन्वीर्बलं स्वरबलं वदनीपचयः परः ।
 स्यात्परश्च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमा ॥
 नचास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनादभयम् ।
 नच दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ।
 न शूलन्ते नचास्त्रेण ह्वयन्ते भक्षयन्ति च ॥
 परानपि परान् भक्ष्यान् तैलगण्डूषसेवनात् ।
 नित्यं स्नेहाद्रुंशिरसः शिरः शूलं न जायते ॥
 न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ।
 बलं शिरः कपालानां विशेषेणाभिवर्द्धते ।
 दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशाः भवन्ति च ॥
 इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चामलम् ।
 निद्रालाभः सुखञ्च स्यान्मूर्ध्नि तैल निषेवणात् ॥
 न कर्णरोगा वातीत्याः न मन्याहनुसंग्रहः ।
 नोच्चैः श्रुतिर्नवाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णातर्पणात् ॥
 स्नेहाभ्यङ्गाद्यघाकुम्भश्चर्मस्नेहविमर्द्दनात् ।
 भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥
 तथा शरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् प्रजायते ।
 प्रशान्तमारुतावाधं क्लेशव्यायामसंग्रहम् ॥
 स्पर्शने चाधिको वायुः स्पर्शनञ्च त्वगाश्रितम् ।
 त्वच्यश्च परमोभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥
 नचाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
 विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥
 सुस्पर्शापचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।

भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पोजर एव च ॥
 खरत्वं शुष्कतां रौक्ष्यं अमः सुप्तिश्च पादयोः ।
 सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥
 जायते सौकुमार्यञ्च वलं स्थैर्यञ्च पादयोः ।
 दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतक्षोपशाम्यति ॥
 न च स्याद् रुध्रशीवाताः पादयोः स्फुटनं न च ।
 न सिरास्तायुसङ्कीचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥
 दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूमलमरोचकम् ।
 खेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥
 पवित्रं वृष्यमायुष्यं अमस्वेदमलापहम् ।
 शरीरवलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥
 काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
 श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥
 वृषप्रं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ।
 सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥
 धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमहासनसुदनम् ।
 हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥
 मेध्यम्पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
 पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥
 पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचिरूपविराजनम् ।
 केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥
 चक्षुष्यं स्रग्मनहृतं पादयोर्व्यसनापहम् ।
 बन्धुं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥
 ईतेःप्रशमनं वल्गुं गुणत्रावरणसङ्करम् ।

घर्मानिल रजोम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ।
 खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् ॥
 अवष्टम्भनमायुषप्रं भयघ्नं दण्डधारणम् ।
 नगरो नगरस्यैव रथस्यैव रथी सदा ॥
 स्वगरीरस्य मेधावीकृत्ये स्वरक्षिता भवेदिति ।
 भवति चात्र ! वृष्यपायान्निषेवेत येस्युर्द्विर्भाविरोधिनः ॥
 शममध्ययनञ्चैव सुखमेवं समश्रुते ।
 तत्र श्लोकाः , मात्राद्रव्याणि मात्राञ्च संश्रित्यगुरुलाघवम् ।
 द्रव्याणां गह्रितोभ्यासो येषां येषाञ्च शस्यते ॥
 अस्त्रं धूमवर्त्तिंश्च त्रिविधावर्त्तिकल्पना ।
 धूमपानगुणाः कालाः पानमानञ्च यस्य यत् ॥
 व्यापत्तिं चिह्नं भेषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।
 पेयो यथा यन्मयञ्च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥
 नस्य कर्मगुणा नस्तः कार्यं यच्च यथा यदा ।
 भक्षयेद्दन्तपवनं यथा यद्यद् गुणञ्च यत् ॥
 यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।
 तैलस्य ये गुणा दृष्टा शिरस्तीलगुणाश्च ये ॥
 कर्णतैल तथा भ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च मार्जने ।
 स्नाने वासन्ति शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥
 शीचे संहरणे लोम्नां पादत्र कृत्रधारणम् ।
 गुणा मात्राश्रितौघेऽस्त्रान् यद्योक्ता दण्डधारणे ॥
 इति अग्निवेद्यकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 मात्राश्रितौघो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

.....

अथातः तस्याग्नितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

तस्याग्नितीयोऽध्याहाराद्वलं वर्षणं च वर्धते ।

यावत्तु सात्त्वं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥

इह खलु षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् । तदादित्य-
स्योद्गयनमादानं च त्रीनृतून् शिशिरादीन् । ग्रीष्मान्तान्-
व्यवस्येत् वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गञ्च ।

विसर्गे च पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवन्तीतरे पुनरादाने
सोमयाव्याहृतबलः । शिशिराभिर्भाभिरापूरयन् जगदाप्या-
ययति शश्वदतो विसर्गः सौम्यः ।

आदानं पुनराग्नेयं तावितावर्कवायू सोमश्च कालस्त्रभा-
वमार्गपरिगृहीताः कालत्तु रसदोषदेहबलनिर्वृत्तिप्रत्य-
यभृताः समुपदिश्यन्ते ।

तत्र रविर्भाभिरादानो जगतः स्नेहं वायवस्त्रीन्नरूक्षा
शोषयोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौच्यमुत्-
पाद्यन्तो रूक्षान् रसान् तिक्तकषायकटुकांश्चाभिवर्धयन्तो
नृणां दीर्घव्यमावहन्ति ।

वर्षाशरद्हेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गे मेघ-
वातवर्षाभिहतप्रतापे शशिनो चाव्याहृतबले माहेन्द्रसलिल-
प्रशान्तसन्तापे जगत्यरूक्षा रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा
यथाक्रमं तत्र बलमुपचीयन्ते नृणामिति ।

भवति चात्र ॥ आदावन्ति च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्दृष्ट्याम् ।
 मध्ये मध्यवरखल्ले श्रेष्ठमध्ये च निर्दिशेत् ॥
 शीते शीतानिलसर्पमंरुद्धो चक्षुःशला वलो ।
 पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः ॥
 स यदा नेत्र्यनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
 रसं हिनश्यती वायुः शीतः शीते प्रकृष्यति ॥
 तस्मात्तु पारममये स्निग्धास्तस्यैषान् रसान् ।
 श्रीदकानूपमांसानां सिध्दानामुपधी जयेत् ॥
 विलेगयानां मांसानि प्रमज्जानां शृणानि च ।
 भक्षयेत्तदिरां साधुं सधु चानुमिसेत् वरः ॥
 गोरसानिस्तु विज्ञतोर्वसां तैलं नवीदनम् ।
 हेमन्ते ऽभ्यस्यतस्त्वोवसुत्वा स्त्रायुर्न हीयते ॥
 अभ्यङ्गीत्मादनं सूक्ष्मं तैलं जस्ताकजातपम् ।
 भजिद्भूमिगृह्णन्तु चोष्णसुखं गर्जिगृहं तथा ॥
 शीते सुसंभृतं शिथ्यं यानं शयनभासजम् ।
 प्रावाराजिनकौश्लेशप्रवेगोक्थकाग्दृतम् ॥
 गुरुष्णावासादिग्धाङ्गो गुरुष्णाऽगुरुष्णा सदा ।
 शयने प्रमदां पीनां विशालीपचितभ्रानीम् ।
 आलिङ्ग्याऽगुरुदिग्धाङ्गीं सुपयात् समदमन्त्रथः ॥
 प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ।
 वज्रयेदन्नपानानि लघूनि वातलानि च ॥
 प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्यं हिमागमे ।
 हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पं विज्ञेयणम् ॥
 रोष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ।

तस्माद्द्वैमलिकः भवः शिशिरे विधिरिषते ॥
 निवातमूत्रमधिकं शिशिरे गृह्णमाश्रयेत् ।
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ॥
 वर्जयेद्द्रव्यपानानि शिशिरे शीतलानि च ।
 हेमलोनिचित्रः श्लेष्मा दिनक्रद्वाभिरोरतः ॥
 कायाग्निं वाधते रोगास्ततः प्रकुरुते बह्वन् ।
 तस्माद्द्वयन्ते कर्माणि वमनाद्दीनि कारयेत् ॥
 शुर्घल्लक्ष्मिभूमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ।
 व्यायामोद्द्वर्जनं भूमं कवलप्रहमञ्जनम् ॥
 सुखायुना शीतविधिं शीलयेत् कसुमागमे ।
 चन्दनाशुकादिग्धाङ्गी यवगोभूमभोजनः ॥
 शारभं प्राशमणेरं मार्गं लावकपञ्चलम् ।
 भजयेन्निरुदं सीधुः पित्तमाध्वीकमेव वा ॥
 वसन्ते न पित्त क्लीणां कामिनोनाश्च यौवनम् ।
 मग्नस्यैर्जगतः सारं शीघ्रे पीयेयते रविः ॥
 स्नाद् शीतं द्रव्यं श्लेष्मन्मन्त्रपानं तदा हितम् ।
 शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलास्त्रगपक्षिणः ॥
 घृतं पयः सशाल्यन्त्रं भजन् शीघ्रे न सीदति ।
 मद्यमन्थं नवाप्रेयमथवा सुवह्ण्टकम् ॥
 लवणः क्लृप्तूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत् ।
 दिवाशीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ॥
 भजेच्चन्द्रे न दिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ।
 व्यजनैः पाणिमंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ॥
 सेव्यमानी भजेदीप्यां मुक्तामणिविभूषितः ।

काननानि च शीतानि जलानि कुष्ठमानि च ।
 ग्रीष्मकाले निषेवेत मंथुनाहिरतो नरः ॥
 आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ।
 स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥
 भूवास्याग्निघनिस्थन्दात् पाकादग्नाज्जलस्य च ।
 वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुपप्रन्ति पवनादयः ॥
 तस्मात् साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु वक्ष्यते ।
 उदमन्यं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ।
 व्यायाममातपश्चैव व्यवायश्चात्र वर्जयेत् ॥
 पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ॥
 व्यक्तान्नलवणस्त्रेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।
 विशेषशीते भीक्ष्व्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥
 अग्निं संरक्षणवता यवगोधूमशालग्रः ।
 पुराणा जाङ्गलैर्मांसैर्गीर्ज्ययूषैश्च संस्कृतः ॥
 पिबेत् क्षौद्रान्वितश्चाण्यं माध्वीकानिष्टमम्बु वा ।
 माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौषं सारसमेव वा ॥
 प्रघर्षीद्वत्तं नस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत् ।
 लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्ते हि वार्षिकम् ॥
 वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवाकर्करश्मिभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुपप्रति ॥
 तत्रान्नपानं मधुरं लघुशीतं सतिक्तकम् ।
 पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥
 स्नावान् कपिञ्जलानि गानुरम्भान् शरभान् शशान् ।
 शालीनसयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्घनात्यये ॥

तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेकी रक्तमोक्षणम् ।
 धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥
 वसां तैलप्रवश्याय मौदकानूपमामिषम् ।
 चारं दधि दिवास्त्रप्रं प्राग्वातश्चात्र वर्जयेत् ॥
 दिवापूर्य्यांशुसन्तप्तं निशिचन्द्रांशुशीतलम् ।
 कालेन पक्तं निर्दोषमगस्तेनाविषी कृतम् ॥
 हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद्यथा मृतम् ॥
 शारदानि च मान्यानि वासांसि विमलानि च ।
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चन्द्ररश्मयः ॥
 इत्युक्तमृतुसाम्प्र यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।
 'उपशेते यदौचित्यादिकसाम्प्र तदुच्यते ॥
 दोषाणामामयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः ।
 साम्प्रमिच्छन्ति साम्प्रज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥ इति
 तत्र श्लोकाः । ऋतावृत्तौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
 तस्याग्नितीये निर्दिष्टं हेतुमत्साम्प्रमेव चेति ॥
 अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
 तस्याग्नितीयोऽध्यायः ॥

अथाती न वेगान् धारणोद्यमश्चायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह्यस्माद् भगवानावेशः ॥

न वेगान्धारयेद्दीमान् जातान् यत्तपुत्रीपयोः ।

न रेतसो न वातस्य नवम्याः क्षययोगं च ॥

नोद्धारस्य न जृम्भाश न वेगान् क्षपिपाशयोः ।

न वाष्पस्य न निद्राता न ज्वाभस्य अशिरा च ॥

एतान् धारयती जातान् वेगान् शीघ्रा अवस्ति ये ।

पृथक् पृथक् चिकित्सायै तस्य निश्चयतः शृणु ॥

वस्तिरेहनयोः शूनं भूयक्तच्छं विरीरुजा ।

विरामोवह्णणान्नाहः स्यात्क्षिप्तं भूयनिद्रये ॥

स्वेदावगाहनाभ्याजान् सपिपसावपीडयाम् ।

सूत्रे प्रतिहते कर्ष्यात् प्रिविधं वस्तिर्कर्म च ॥

पक्तागवगिरःशूनं वातवर्धनमिनीधनम् ।

पिण्डिकोद्दिष्टनाथानं पुत्रीवे स्यादिधरिते ॥

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश वर्तयो वस्तिक्षयी च ।

हितं प्रतिहते वर्धयन्नयानं प्रयाति च ॥

भेद्रे ह्यवशयोः सूक्तनक्षत्रयोर्दृष्टिर्व्यगम् ।

भवेत् प्रतिहते शुक्रे विषयं भूयस्य च ॥

तत्राभ्यङ्गावगाहाय मदिरा चरणा मुषाः ।

शालिः पथोनिद्रादाय शमनं सौम्यवैद्य च ॥

वातमूत्रपुत्रीषाणा सञ्जीवनं तस्यैरुजा ।

कठरे वातजास्थान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥
 स्निग्धस्त्रिभिस्तत्र वक्तव्यो भोजनानि च ।
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोभनम् ॥
 कण्डूकोठाऽकृत्तव्यङ्गशीथपाण्डामयज्वराः ।
 कृष्णहृत्तामसोमर्षाश्कृद्दिनिग्रहजा गदाः ॥
 शुद्धा मन्त्रार्दनं भूमोलङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
 रूक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चैव शस्यते ॥
 मन्वालयशः शिरःशूलमर्षितावर्षीयश्री ।
 इन्द्रियाणाम् दीर्घव्यं क्षत्रयोः व्याधिधारणात् ॥
 तत्रोद्ध्वजयुकेऽभ्यङ्गः स्निग्धो मूत्रं मनावनः ।
 हितं वातघ्नमायुश्च घृतस्योत्तरभक्तिकम् ॥
 हृत्काकामेऽकृत्तः कर्पो विदग्धो हृदयोरसोः ।
 उद्गारनिग्रहात्तत्र हृत्कायात्पुण्यसोषधम् ॥
 विनामाक्षेपसङ्कीर्णाः सृतिः कस्यः प्रविपनम् ।
 जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नसौप्रथम् ॥
 काश्यं दीर्घं लघुं वण्यं मङ्गमर्दीऽकृत्तमर्मः ।
 सुदुर्वेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघुभोजनम् ॥
 कण्ठास्यशोषो वाधिर्यं श्मश्रुः श्लेष्मो हृदि व्यधा ।
 पिपासानिग्रहात् तत्र शीतं तर्पणमप्यते ॥
 प्रतिश्यायोऽग्निरोगश्च हृद्दोग्धाकृत्तिस्रंसः ।
 वात्सनिग्रहणास्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥
 जृम्भाङ्गमर्दस्तदा च शिरीरोवाधिगौरवम् ।
 निद्राविधारणात् तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥
 सुहृन्नुद्गोमस्योहाः श्मश्रुनिश्वासाधारणात् ।

जायन्ते तन्न विद्यामो वातघ्नाश्च क्रिया हृिताः ॥
 वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्त्तिताः ।
 इच्छं स्त्रीषामनुत्पत्तिं वेगानेताश्च धारयेत् ॥
 इमांस्तु धारयेद्देवान् हितेषी प्रेत्य चेह च ।
 साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्म्मणाम् ॥
 लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् निधारयेत् ।
 नैर्ज्ञेष्परतिरागाणामभिध्यायाच्च बुद्धिमान् ॥
 परुषस्यातिमात्रस्य सूचकसप्रानृतस्य च ।
 वाक्यसप्रकालयुक्तस्य धारयेद्देगमुत्थितम् ॥
 देहप्रवृत्तिर्याकाचित् वर्तते परपीडया ।
 स्त्रीभोगस्त्रीयङ्घ्रिंसाद्या तस्यवेगान् विधारयेत् ॥
 पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनीवाक्कायकर्म्मणाम् ।
 धर्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥
 शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यर्था बलवर्दिनी ।
 देहव्यायाममंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥
 लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता ।
 दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥
 श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥
 व्यायामहासप्रभाषप्राध्वग्राम्यधर्मप्रजागरान् ।
 नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ।
 एतानिवं विधास्यान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।
 गजः सिंहमिवाकर्वन् सहसा स विनश्यति ॥
 उचितादद्विताद्दीमान् क्रमशो विरभेन्नरः ।

हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥
 प्रक्षेपापचयेताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
 एकान्तरं ततश्चोर्द्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥
 क्रमेणापचिता दीपाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
 सन्तोयान्त्यपुनर्भाषमपकम्या भवन्ति च ॥
 समपिचानिलकफाः केचिद्गर्भादिमानवाः ।
 दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥
 तीषामनन्तराः पूर्वे वातलाद्याः सदातुराः ।
 दीषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥
 विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्ते विधिर्हितः ।
 समसर्वरसंसात्मत्र समधातोः प्रशस्यते ॥
 हे अधः सप्तशिरसि खानि खेदमुखानि च ।
 मत्तापगानि चाप्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलेः ॥
 मलवृद्धिं गुणत्वेन लाघवात्मलसंक्षयम् ।
 मत्तायनानां बद्धेयत सङ्गीत्सर्गादतीव च ॥
 तान् दीपलिङ्गैरादिश्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
 व्याधि हेतुप्रतिबन्दैर्मात्राकालौ विचारयेत् ॥
 विषमस्वस्थवृत्तानां मितेतिरोगास्तथापरे ।
 जायन्ते नातुरस्तास्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥
 माधवप्रथमे मासि नभास्यप्रथमे पुनः ।
 सहस्य प्रथमे चैव हारयेद्दोषसञ्क्षयम् ॥
 क्षिग्धस्त्रिगरीराणामूर्द्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
 वस्त्रिकर्म ततः कुर्यात्कस्तः कर्म च बुद्धिमान् ॥
 यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत् ।

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च काशचित् ॥
 रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
 धातवश्चाभिवर्द्धन्ते जरा चान्ध्यमुपैति च ॥
 विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निर्दाश्रितः ।
 निजानाभितरेभान्तु पृथग्वोपदिश्यते ॥
 ये भूतविषवाय्वग्निर्संप्रहारादिसम्भवाः ।
 मृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञातैष्वपराध्यति ॥
 ईर्ष्यागोकाभयक्रोधमानदेपादयश्च ये ।
 मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥
 त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियापगमः स्मृतिः ।
 देशकालात्मविज्ञानं सद्ब्रह्मस्यानुवर्त्तनम् ॥
 प्रागन्तूनामनुत्पत्ताविषमार्गी निर्दाश्रितः ।
 प्राज्ञः प्रागव तत् कुर्व्योदित विद्यात्तदात्मनः ॥
 षामोपदेगः प्राज्ञानां प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।
 विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानाञ्च शान्तये ॥
 पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
 मर्मोपहासिर्गो लुब्धाः परवृत्तिर्द्वेषः शठाः ॥
 परापवादरतयः परनारीप्रवेशिनः ।
 निष्ठुर्णास्यक्तधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥
 बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्यैस्सृत्तिसमाधिभिः ।
 वृद्धोपसेविनी वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥
 सुसुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।
 सेव्याः सद्भार्गवक्लारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥
 आहारचाराचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेद् बुद्धिमान् हितयेवने ॥
न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यष्टमर्करम् ।
गामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नीष्णं नामलकैर्विना ॥
अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तान्तु दधिवर्जितम् ।
क्षीषणं स्यात् ससर्पिष्णं दधि मारुतसूदनम् ॥
ग च सन्धूययेत् पित्तमाहारश्च विपाचयेत् ।
शकैरासंयुतं दद्यात्क्ष्मादाह निवारणम् ॥
सुदुग्धमेव संयुक्तं दद्यात्क्ष्मानिलापहम् ।
सुरसञ्चक्ष्पदोषञ्च क्षौद्रयुक्तं भवेद्दधि ।
उष्णं पिनासाकृद्दोषान् धात्रीयुक्तान्तु निहरेत् ॥
ज्वरासृग्पित्तबोसर्पकुष्ठपाण्डामयश्चमान् ।
प्राप्नुयात् कामलाक्ष्मीयां विधिं हित्वा दधिप्रिय इति ॥
अत्र श्लोका ॥ वेगावेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषाञ्च भेषजम् ।
येषां वेगा विधार्याश्च मद्दधं यद्विदित्वाहितम् ॥
उचिते चाहिते वर्ज्यं मेथ्ये चानुचिते क्रमः ।
यथा प्रकृतिचाहारो मलाशनगदोषधम् ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत् ।
वर्ज्याः मेथ्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना ॥
विधिना दधिमेथ्यञ्च येन यस्मात्तद्विजः ।
ग वेगान् धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मु निरिति ॥
अग्निवेगकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
न वेगान् धारणीयोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह्यस्माद् भगवानात्रेयः ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि ।

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि पञ्चेन्द्रियार्थाः । पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यो
भवन्तीत्युक्तमिन्द्रियाधिकारि अतीन्द्रियं पुनःमनःसत्वसंज्ञ-
कञ्चेत्याहुरेके तदर्थात्मसम्पत्तदायत्त चेष्टम् ।

चेष्टा प्रत्ययभृतमिन्द्रियाणाम् । स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्प-
व्यभिचरणाच्चानेकमेकस्तिन् पुरुषे सत्वम् । रजस्तमःसत्व-
गुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालगनेकेषु प्रवर्तते ।

तस्माच्चानेककाला सर्वेन्द्रियः प्रवृत्तिः । यद्गुणस्याभीष्टं
पुरुषमनुवर्तते सत्वं तत् सत्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहु-
ष्यानुशयात् ॥

मनःपुरः सराणीन्द्रियान्यर्धग्रहणसमर्थानि भवन्ति ।

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं वायुर्घोतिरापो भूरिति । पञ्चेन्द्रि-
याधिष्ठानान्यक्षिणी कर्षी नासिके जिह्वा त्वक् चिति ॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्गरूपरसगन्धाः ॥ पञ्चेन्द्रिय-
बुद्ध्ययत्तुबुद्धरादिकाः स्ताः ।

पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थस्वत्वात्मसन्निकर्षजाः ॥

क्षणिका निश्चयात्मिकाश्चेत्येतत्पञ्चपञ्चकम् । मनोमनो-
र्थाबुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसङ्ग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृ-
त्तिहेतुश्च द्रव्याश्रितं कर्म यदुच्यते क्रियेति ॥

तत्रानुमानगम्भानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजसद्बुधि श्रोत्रे घ्राणे चित्तिरापो रसने स्पर्शनेऽनिस्रो विशेषेणोपदिश्यते ।

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं वियेषात्तदात्मकमेवार्थमनुधा-
वति ॥ तत् स्वभावाद्बुधमुत्वाच्च ।

तदर्थाति योगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं
विकृतिमापद्यमानं यथा स्वबुद्बुपघाताय सम्पद्यते ॥

समयोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथा स्व बुद्धिमा-
प्याययति ॥

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः ॥ तत्र मनसो बुद्धेश्च त एव समा-
नातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय
प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः ॥

तद्यथा सात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगविवक्षा-
विषयकर्माणां सम्यक् प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविपरी-
तोपसेवनेन चेति ॥ तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं
सर्वदा स्मृतिमास्थाय सदृत्तमनुष्ठेयम् । तदनुष्ठानं युगपत्
सम्पाद्यत्यर्थद्वयमारोन्त्यमिन्द्रियविजयश्चेति ॥ तत् सुहृत्त-
मखिलेनोपदेक्ष्यामः ॥ तद्यथा ॥ देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिंहा-
चार्यान् चर्चयेत् । अग्निमनुचरेत् । श्रोत्रधीः प्रशस्ता धार-
येत् ॥ ह्यौकाल्यावुपसृञ्चेत् ॥ मलायतनेश्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैम-
ल्यमादध्यात् । त्रिपक्षास्यकीशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत् ।
नित्यमनुपहतवासाः सुमनः सुगन्धिः स्यात् साधुविशः प्रसा-

धितकेशो मूर्ध्नीत्रपाद तैलनित्यो धूमपः पूर्वाभिभाषी
 सुमुखः । दुर्गेष्वभ्युपपत्ता होता यथा दाता चतुष्पथानां
 नमस्कृत्ता वलीनामुपहृत्ताऽतिथोनां पूजकः पितृणां पिण्डदः
 काले हितमितमधुरार्थवादी । वश्यात्मधर्मात्मा हेतावीर्यः
 फलेनेषुः । निश्चिन्तो निर्भीको धीमान् क्रौमान् महीत्-
 साहः दक्षः क्षमावान् धार्मिकः आस्तिकः विनयवृद्धि-
 विद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता ॥ हृत्वी
 दण्डी मौनी सोपानत्को युगमात्रदृक् विचरिः ॥ मङ्गला-
 चारशीलः कुचैलास्थिकणुकामेध्यकेगतुषोत्करभस्त्रकपा-
 लस्त्रानवलिभूमीनां परिहृत्ता । प्राक्श्रमाद्वायमववर्जि
 स्यात् । सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात् क्रुद्धानामनुनेता भीता-
 नामाखासयिता । दीनानामभ्युपपत्ता । सत्यसन्धः । सा-
 प्रमधानः । परपरवचनमहिष्णुः अमर्षघ्नः ॥ प्रथमगुणादर्शी ॥
 रागद्वेष हेतूनां हन्ता ॥ नानृतं ब्रूयात् ॥ नान्यस्वमादीत ।

नान्यस्त्रियमभिलषेत् । नान्यश्रियं न वैरं रोचयेत् । न
 क्रूर्यात् पापं न पापेऽपि पापी स्यात् ॥ नान्यदोषान् ब्रूयात् ।
 नान्यरहस्यमागमयेत् ॥ नाधार्मिकैर्न नरेन्द्रदिष्टैः सहा-
 सीत । नोत्सर्त्तैर्न पतितैर्न स्त्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः ॥
 न दुष्टयानान्यारोहेत् । न जालुसमं कठिनमासनमध्या-
 सीत् । नाऽनास्तौर्यमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं
 प्रपेद्यत् । न गिरिविषममस्तकेष्वगचरेत् ॥ न द्रुममारुहेत्-
 न जलोद्यवेगमवगाहेत् । कुलच्छायां नोपासीत । नाग्न्युत्-
 पातमभितथरेत् । नोच्चैर्हसेत् ॥ न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत् ॥
 नासंहतमुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्त्तयेत् । न

भासिकां कुण्ठोयात् । न दन्तान् विघटयेत् । न नखान्
 वादयेत् ॥ नास्थीन्यभिहन्यात् । न भूमिं विलिखेत् । न
 हिन्यात्तृणम् ॥ न लोष्ट्रं मृज्जोयात् ॥ न विगुणसङ्गैश्चेष्टेत् ।
 ष्योतींश्चामिधमशस्तश्च नाभिवीक्षेत् ॥ न हुं कुर्याच्छ-
 वम् ॥ न चैत्यध्वजगुरुपुञ्जाशस्तच्छायामाक्रामेत् ॥ न क्षपास्त्र
 मरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथो पवनश्मशानायतनान्यासेवेत् ॥
 नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत् । न पापहृत्तान् स्त्री-
 मित्तभृत्याम् भजेत् ॥ नोत्तमैविरुध्येत् । नावरानुपासीत-
 न जिह्वं रोचयेत् ॥ नाऽनार्थमाश्रयेत् ॥ न भयमुत्पादयेत् ।
 न साहसातिस्त्रप्रजागरस्नानपानाशनान्यासेवेत् । नोद्ध-
 जानुश्चिरं तिष्ठेत् । न न्यालानुपसर्पेत् न दंष्ट्रिणः न विषा-
 णिनः ॥ पुरोवातातपावश्ययातिप्रवातान् जह्यात् कस्त्रिं
 नारभेत् । नानिभृतोऽग्निमुपासीत । नोच्छिष्टो नाधः कृत्वा
 प्रतापयेत् ॥ नाविगतक्लमो नानाम्भुतवदनो न नम्न उप-
 स्पृशेत् । न स्नानशाट्या स्पृशेदुत्तमाङ्गम् । न केशाग्राण्य-
 भिहन्यात् । नोपस्पृशेत् एव वाससी विष्टयात् ॥ नास्पृष्टा-
 रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत् । न पूज्यमङ्ग-
 लान्यपसव्यं गच्छेत् ॥ नेतराण्यनुदक्षिणम् । नारत्नपा-
 णिर्नास्नाती नोपहतवामा नाऽजपित्वा नाहुत्वा देताभ्यो-
 नाऽनिरूप्य पितृभ्यो नाऽदत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपा-
 श्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादव-
 दनो नाऽशुभमुखी नोदङ्मुखी न विमना भक्ताग्निष्टाशचि-
 त्तुधितपरिचरो नापात्रीश्वमेध्यासु नादेशे नाऽकाले नाकीर्षे-
 नाऽदत्त्वाग्रमन्थे नाप्रोक्षितं प्रोक्षणीदकैर्न मन्त्रैरनभि-

मन्त्रितं न कुक्षयन् न कुम्भितं न प्रतिफूलोपहितमन्-
 म्नाददोत ॥ न पय्युंसितमग्न्यत्र मौसहरितकशुष्कशार्क-
 फलभक्ष्येभ्यः ॥ नाश्लेषभुक् स्वादन्यत्र दधिमधुलवणसक्त-
 सर्पिभ्यः ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत । न सक्तूष्णिकानश्रीयात् ।
 न निशि न भुञ्जात् न बह्वन् न द्विर्नोदकान्तरितान् ॥ न छित्वा
 द्विजैर्भक्षयेत् ॥ नाश्लुजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत । न वेगितो-
 न्यकार्यः स्यात् । न वायुग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखं
 निष्ठीविकात्रातवर्षां मूत्राण्यु त्स्वजेत् ॥ न पन्यानमवमूत्र-
 येत् । न जनवति नामकाले । न अपत्रहीमाध्ययनवलिमङ्ग-
 लक्रियासुखेष्वासिंघानके सुञ्चेत् । नस्त्रियमवजानीत । नाति
 विश्रम्भयेत् । न गुह्यमनुश्रावयेत् ॥ नाधि कुर्व्यात् ॥ न रज-
 स्वलां नान्तरं नामिध्यां नाश्रुतां नानिष्टरूपाचारोपचारां
 नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं
 नागोनौ न चैत्यचत्वरश्चतुष्यथ पवनश्मशानायतनसलिलौ-
 चधिद्विजगुरुसुरासयेषु न सन्ध्योर्नाति न निषिद्धतिषिषु
 नाशुचिर्नजग्धभेषजी नाप्रणीतसङ्कल्पो नाशुपस्थितप्रक्षर्षो
 नाभुक्तवान् नात्यशितो न विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो
 न अमथ्यायामोपवासक्तमाभिचतो नारहसि व्यवाहं
 गच्छेत् ॥ न सन्ते न गुरुन् परिवदेत् ॥ नाशुचिर्नभिश्चारकर्म-
 चैत्यपूजापूजाध्ययनमभिनिर्वृत्तं येत् ॥ न विद्युत्स्वनात्त-
 क्षीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंग्रवे न भूमिकम्पे न मही-
 त्सवे नोत्कापते न अहायहोपगमने नष्टचन्द्राद्यं तिथौ न
 सन्ध्योर्न सुखाद्गुरोर्नावपतितं भातिमात्रं न ताम्तं न वि-
 स्तरं नाचवस्थितपदं नातिदुतं न विन्दन्वितं नानिष्ठीवं

नास्तुच्चैर्नातिनीचेः स्वरैरध्ययनमध्यसेत् ॥ नातिसमयं
द्रुह्यात् । न नियमं भिन्द्यात् ॥ न नक्तं नादेशे चरेत् ॥
न सन्ध्यास्वम्यत्रहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात् ॥ न बाल-
हृदलुब्धमूर्च्छक्लिष्टक्लीबैः सह सस्यं कुर्यात् ॥ न मद्यद्युत-
वेस्याप्रसङ्गवचिः स्यात् । न गुह्यं विवृणुयात् ॥ न कश्चि-
दवजानीयात् । नाहंमानी स्यात् । न दक्षी नादक्षिणो
मासूयको न दक्षिणान् परिवदेत् ॥ न गवां दण्डमुद-
यच्छेत् ॥ न हृद्यान् न गुरुन् न गणान् न नृपान् वाधि-
क्षिपेत् न चातिब्रूयात् ॥ न बान्धवानुरक्तकञ्छाद्वितीय
गुह्यज्ञान् वहिः कुर्यात् । नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्वः स्यात् ।
नाभृतभृत्यो न विप्रश्चास्त्रजनो नेकः सुखी ॥ न दुःख-
श्रीलाचारोपचारो न सर्वविप्रश्चै । न सर्वाभिग्रह्णी ॥
न सर्वकालविचारी ॥ न कार्यकालमतिपातयेत् ॥ नाप-
रीक्षितमभिनिविशेत् । नेन्द्रियवशयः स्यात् ॥ न चक्षुर्लं-
भनो भ्रामयेत् । न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात् ॥ न
चातिदौर्घसूत्री स्यात् । न क्रोधहर्षावनुविदध्यात् । न
शोकमनुवशेत् । न सिद्धावुत्सौख्यं गच्छेत् नासिद्धौ
दैन्यम् । प्रकृतिमभीक्ष्णं क्षरेत् । हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् ॥
हेत्वार्भनित्यश्च । न कृतमित्याश्रयेत् ॥ न वीर्यं जह्यात् ।
नापवादमनुक्षरेत् ॥ नाशुचिरुत्तमाव्याचततिलकुकुशसर्व-
पैरग्निं जुहुयात् ! आत्मनमायीभिर्राशसानः ॥ अग्निर्मे-
नापगच्छेच्छरीरात् । वायुर्मे प्राणानादधातुं । विष्णुर्मे बल-
मादधातुं । इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविशस्वामः । आपो-
द्विष्टे त्यपः सृशेत् ॥ द्विः परिसृज्यौष्ठौ पदौ चाभ्युक्ष्य मूर्धं-

नि खानि धीपसृशेत् । अग्नितात्मानं हृदयं शिरसत्रय-
पर्यन्तानदानमैलीकादण्डहषापेक्षाप्रथमपरश्च स्यादिति ॥

अत्र श्लोकाः ॥ पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।

इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सहृत्तमखिलेन च ॥

स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं य सम्यगनुतिष्ठति ।

सप्तमाः शतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते ॥

नृलोकमापूरयते यशसः साधुमन्मतः ।

धर्मार्था चेति भूतानां बन्धतामुपगच्छति ॥

परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्म प्रपद्यते ।

तस्माद्दृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।

वृत्तं नदपि चात्रेयः सदेवाभ्यनुमन्यते ॥

इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः ॥ अग्निनेशकृते तन्द्रे चरक-
रतिसंस्कृते इन्द्रियोपक्रमणीयोऽष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथातः खुड्ढाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति क्ष्माह भगवाननन्त्रेयः ॥

भिषगद्रव्याण्युपस्थात्वा रोगी पादचतुष्टयम् ।

युषवत् कारणं ज्ञेयं चिकित्तरव्युषयान्तये ॥

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
 सुखसंज्ञकमारोम्यं विकारो दुःखमेव च ॥
 चतुर्णां भिषगादीनां शस्त्रानां धातुवैकृते ।
 प्रवृत्तिर्धातुमाग्यार्थां चिकित्सेत्यभिधीयते ॥
 श्रुते पर्यवदातृत्वं बहुगो दृष्टकमेता ।
 दाक्ष्यं शीचमिति ज्ञेयं वेद्ये गुणचतुष्टयम् ॥
 बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
 सम्पन्नेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥
 उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।
 शीचश्चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥
 स्मृतिर्निर्देशकारित्वमौचित्यमथापि च ।
 ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥
 कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
 विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ॥
 पत्नी हि कारणं पत्न्युत्था पत्नेत्यनानन्ताः ।
 विजिज्जिज्ञये मृमिथ्यमूः प्रहरणानि च ॥
 श्रातुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।
 वैद्यस्यातद्यिकिस्त्रयां प्रधानं कारणं भिषक् ॥
 मृदुण्डचक्रप्रवाद्याः कुम्भजागदृते यथा ।
 नात्रहन्ति गुणां वेद्यादृते पादत्रयं तथा ॥
 गन्धर्वपूरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।
 यान्ति यत्रे तरे हृदिमाशुपात्रप्रतीक्षणः ॥
 सति पादत्रये सप्तौ भिषजावल कारणम् ॥
 वरमाद्याद्दुतीयेन न चिकित्सा प्रवृत्तिरथ ॥

पाणिचाराद्यथाचक्षुरज्ञानाद्गीतभीतवत् ।
 नीर्मादितवशेवाज्ञो भिषक् चरति कमसु ॥
 यदृच्छया समापन्नमुत्तार्यं नियतायुषम् ।
 भिषग्मानो निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥
 तस्माच्छास्त्रं ऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।
 भिषक्चतुष्टये युक्तः प्राणाभिषर उच्यते ॥
 हितौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
 ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहुर्भिषक्त्तमः ॥
 शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
 पात्रापेक्षीकृतः ब्रह्मां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥
 विद्या वितर्को विज्ञानं सृतिस्तत्परता क्रिया ।
 यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्त्तते ॥
 विद्या मतिः धर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
 वैद्यशब्दाभिनिष्यत्तावलमेकैकमप्यदः ॥
 यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
 स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥
 शास्त्रं ज्योतिःप्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
 ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन् नापराध्यति ॥
 चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्द्वैद्यत्रयपात्रयाः ।
 तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठे द्विषक् स्वगुणसम्पदि ॥
 मैत्री कारुण्यमार्त्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।
 प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यदृशिष्यतुर्विधेति ॥
 तत्र श्लोकौ ॥ भिषग्जितां चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।
 भिषक्प्रधानं पादस्थोः यस्माद्द्वैद्यसु यद्गुणः ॥

ज्ञानानि बुद्धिर्नास्ती च भिषजां या चतुर्विधा ।

सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डके सम्प्रकथितमिति ।

खुड्डाकचतुष्पादाध्यायः समाप्तः ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह्येसाह भगवानात्रेयः ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते । यदुक्तं
 पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति तद्वेषजम् ॥ युक्तियुक्तमलमा-
 रोग्यायेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः । नीति मैत्रेयः ॥ किं
 कारणं दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारक-
 सम्पन्नाश्चाभवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठ-
 म्नानास्तथा युक्ताश्चापरे स्त्रियमाणस्तस्माद्भेषजमकिञ्चित्करं
 भवति ॥ तद्यथा ॥ श्वस्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकम् ॥
 नद्यां स्यन्दमानायां पांशुधाने पांशुमुष्टिप्रकीर्णं इति ॥ तथापरे
 दृश्यन्ते अनुपकरणाद्यापरिचारकाद्यानाम्भवन्तश्चाकुशलैश्च
 भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः । तथा युक्ता स्त्रियमाणा-
 ष्चापरे यतश्च प्रतिकुर्वन् सिद्धयति प्रतिकुर्वन् स्त्रियते अप्रति-
 कुर्वन् स्त्रियते ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति भेषे-
 षमिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः किं कारणं ये ह्यातुराः षोडश-

गुणसमुद्दिनेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना इत्युक्तं तदनुपपन्नं
न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति । ये
पुनरातुराः केवलाङ्गेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते न तेषां सम्पूर्ण-
भेषजोपपादानाय समुत्थानविशेषोऽस्ति । यथाहि पतितं
पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादध्यात् ॥
स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत्तद्वत् सम्पूर्णभेषजोपल-
भादातुराः । ये चातुराः केवलाङ्गेषजादपि म्रियन्ते न च
सर्वे एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन् न हि सर्वे व्याधयो
भवन्त्युपायसाध्याः न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपा-
येन सिद्धिरस्ति न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायो-
ऽस्ति न ह्यलं ज्ञानवान् भिषङ्मुमुर्षुमातुरमुत्थापयितुम् ॥

परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति । यथा हि योगज्ञी-
ऽभ्यासनित्य इष्वासी धनुरादायेषुमपस्यन् नातिविप्रकृष्टे
महति कायेनापबाधो भवति । सम्पादयति चेष्टकार्यम् ।
तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् वीक्ष्यकर्मारम्भमाणः
साध्यरोगमनपराधः सम्पादयत्येवातुरमारोग्येण न तस्मान्न
भेषजमभेषजेनाविशिष्टं भवति इदञ्चेदञ्चनः प्रत्यक्षं यद्-
नातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सामः ।

नाममक्षामेनकृशं दुर्बलमाप्याययामः ।

स्थूलं मेदस्त्रिनमपतर्पयामः ॥ शीतेनोष्णाभिभूतमुप-
चरामः । शीताभिभूतमुष्णेन न्यूनान् । धातून् पूरयामः
व्यतिरिक्तान् ह्लासयामः । व्याधीन्मूलविपर्ययेणोपचरन्तः
सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः । तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषज-
समुदायः । कान्ततमो भवति ॥

भवति चात्र । साध्या साध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म यत्तत् साधयति ध्रुवम् ॥

स्वार्थविद्यायशोहानिसुपक्रोशमसंग्रहम् ।

प्राप्तुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥

सुखसाध्यं मतं साध्यं कच्छसाध्यमथापि च ।

द्विविधञ्चाप्यसाध्यं स्यादुयाप्यं यदनुपक्रमम् ॥

साध्यानां त्रिविधञ्चान्धमध्यमोत्कृष्टतां प्रति ।

विकल्पो न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानियस्य च ।

न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥

न च कालगुणस्तुल्यो न दोषो दुरुपक्रमः ।

गतिरेका नवत्वञ्च रोगस्योपद्रवी न च ॥

दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वोषधक्षमः ।

चतुष्पादोपपत्तिय सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥

निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे वले ।

कालप्रकृतिदुष्टाणां सामान्योऽन्यतमस्य च ॥

गर्भिणी हृद्बालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।

शस्त्रचारान्निक्तत्यानामनवं कच्छदोषजम् ॥

विद्रादिकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।

द्विपथं नातिकालं वा कच्छसाध्यं द्विदोषजम् ॥

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।

लभ्याल्पसुखमल्पेन हेतुनाशप्रवर्त्तकम् ॥

गभीरं बहुधातुस्यं मर्गसन्धिसमाश्रितम् ।

नित्यानुशाशिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥

विद्याद् द्विदोषजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम्
 क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥
 श्रौतसुक्कारतिसंयोजकरमिन्द्रियभाशनम् ।
 दुबलस्य सुसंढं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥
 भिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां सुलक्षणम् ।
 पथात् कार्यसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥
 साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक् प्रतिपत्तिमान् ।
 न स मैत्रेय तुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेदिति ॥
 तत्र श्लोको । इहौषधं पादगुणाः प्रभावी भेषजाश्रयः ।
 आश्रये मैत्रेय मतीमति ह्यैविध्यनिश्चयः ॥
 चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
 चक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिषग्जितमिति ॥
 अग्नीत्यादि ॥ महाचतुष्पदाध्यायः समाप्तः ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

अथातस्त्रिस्त्रैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति हस्त्राह भगवानात्रयः ।

इह ह्यलं पुरुषेणानुषहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण
 हितमिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः
 चर्ष्येष्टव्या भवन्ति ।

वदयन्ना । प्राणोवशा धनेषणा परलोकैषयेति आशान्तु
स्वल्पेषणानां प्राणेषणां तावत् पूर्वतरमापयेत् । कलात्
प्राणप्रवित्यागि हि सर्वत्यागः ॥ तस्यानुपालनं स्वस्वस्य स्वस्य-
वृत्तिरातुरस्य विकारप्रगमनेऽप्रमादस्तदुभयमेतदुक्तं वक्ष्य-
ते च । तद्यथोक्तमनुवर्त्तमानः प्राणानुपालनाद्दीर्घमायुर-
वाप्नोतीति ॥

प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ अथ द्वितीयां धनेषणा-
मापयते । प्राणोवशो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति । न
ह्यतःपापात् पापीयोऽस्ति यदनुपरकषस्य दीर्घमायुः तस्मा-
दुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्या-
स्यामः ॥

तद्यथा । क्षत्रिपाशु पाश्व वाणिज्यराजोपसेवादीनि ।
यानि चान्याव्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्ति-
पुष्टिकाराणि विद्यात् तान्यारभेत कर्तुम् । तथा कुर्वन्
दीर्घजीवितमनुवसतः पुरुषो भवतीति ॥ द्वितीया धने-
षणा व्याख्याता भवति ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापयेत् । संशयश्चात्र कथं
भविष्याम इत्युत्तरतानवेति कुतः पुनः संशय इति उच्यते
सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्य-
माश्रिताः सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति श्रुति,
भेदाच्च । मातरं पितरश्चैके मन्यन्ते जन्मकारणं स्वभावं
परनिर्माणं यदृच्छास्त्रापरे जना इत्यतः संशयः । किं नु
न्यस्तस्ति पुनर्भवो न वेति ॥ तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं

जघ्यात् विचिकित्साञ्च । कस्मात् प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पप्रत्य-
क्षमस्ति यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते ॥ यैरेव तावद्दि-
न्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥

सताञ्च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षादावरणात्
करणद्वैबल्यान्नानोऽनवस्थानात् समानाभिहारादभिभावा-
दतिशौक्ष्माञ्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः ॥ तस्मादपरीक्षितमेत-
दुच्यते प्रत्यक्षमेवास्ति नान्यदस्तीति श्रुतमद्येता न कारणं
युक्तिविरोधात् ॥

आत्मा मातुः पितृर्वा यः लीपत्वं गद्दि सञ्चरेत् ।
द्विविधं सञ्चरेदात्मा सर्वो वाचयेव नवा ॥
सर्वद्येत् सञ्चरेन्मातुः पितृर्वा गर्भणं भवेत् ।
निरन्तरं नावयवः कश्चित् सूक्ष्मात्वा चान्ननः ॥
बुद्धिर्भगश्च निर्णीतिं सर्वैवात्मा तथैव ते ।
येषाञ्छैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति सतुर्विधा ॥
विधात् स्वाभाविकां घणां धातूनां यत् स्वल्पदणम् ।
संयोगे च वियोगे च तेषां कर्मैव कारणम् ॥
अनाद्दृश्ये तना धातोर्नेद्यते परनिर्गितिः ।
पर आत्मा स चेत्तुरिष्टोऽस्तु परिनिर्गितिः ॥
न परीक्षा न परीक्षत्रं न कर्ता कारणं न च ।
न देवा नर्पयः सिद्धाः कर्तृ कर्मफलं न च ॥
नास्ति कस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छीपद्दतात्मनः ।
पातकीयः परञ्चैतत् पातकं नास्तिजगच्च ॥
तस्मात्प्रातिं विमुच्येतामभागप्रसृतां बुधः ।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत् सर्वं यथातथामिति ॥

द्विविधमैव खलु सर्वं सञ्ज्ञासञ्च तस्य चतुर्विधा परीक्षा ।

आप्तोपदेयः प्रत्यक्षमनुमानं युक्तिश्चेति । आप्तास्तावत् ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोश्चानबलेन ये ।

येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥

आप्ताः शिष्टविबुधास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः ॥

आप्तेन्द्रियममोऽर्थाणां सन्निकर्षात् प्रवृत्तं ते ।

व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालज्ञानुमीयते ।

तद्भिर्निर्गूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥

एवं व्यवस्यन्त्यतीतं बीजात् फलमनागतम् ।

दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥

जलकर्षणबीजचूर्णसंयोगात् शस्यसंभवः ।

युक्तिः षड्धातमयोगाद्गर्भाणां सञ्ज्ञावस्तथा ॥

मथ्यमन्यनमन्यानसंयोगादग्निशब्धवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पादसम्पद्गाधिनिवर्हणी ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।

युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीच्यते ।

परीच्यत्रं सदसच्चैव तया चास्ति पुनर्भवः ॥

तत्राप्तागमस्तावद्दे यश्चान्योऽपि कश्चिद्दे दार्थाद्विपरीतः
परीक्षकैः प्रणीतः । शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः
स चाप्तागमः । आप्तागमादुपलभ्यते । दानतपोयज्ञसत्या-
हिंसाम्नाश्चार्थाण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति नचानतिवृत्त-

सत्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्म्यं हारिषूपदिश्यते । धर्महा-
 रावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानेन्द्रं ह्यपरेरातैः
 कर्मविद्भिरनुपहतसत्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैः महर्षि-
 भिर्दिव्यचक्षुभिर्दृष्टोपदिष्टपुनर्भव इति व्यवस्ये देवं प्रत्यक्ष-
 मपि चोपलभ्यते । मातापितृर्विसदृशान्यपत्यानि तुल्य-
 सन्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्वबुद्धिभाग्यविशेषाः । प्रनरा-
 वरकुलजन्मदास्यं श्वर्यसुखासुखमायुः । आयुषो वैषम्य-
 मिहकृतस्यावाप्तिरशिक्षितानाञ्च रुदितस्तनपानहासत्रासा-
 दीनाञ्च प्रवृत्तिलक्षणेत्पत्तिः कर्मसामान्ये फलविशेषो
 मेधा क्वचित् क्वचित् कर्मण्यमेधाजातिस्तरणमिहागमन-
 मितश्चुप्रतानाञ्च भूतानां समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् अतएवानु-
 मोयते । यत् स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं
 दिवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म तस्यैतत् फलमित्यान्यद्भवित्थ-
 तीति फलाद्बीजमनुमीयते । फलञ्च बीजात् । युक्तिथैषा
 षड्धातुसमुदयाद्भजन्त्यकर्तृकरणसंयोगात् क्रियाकृतस्य
 कर्मणः फलं नाकृतस्य नाङ्गुरोत्पत्तिरबीजात् । कर्मसदृशं
 फलं नान्यस्माद्बीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः । एवं प्रमा-
 नैश्चतुर्भिरुपदिष्टैः पुनर्भवे धर्म्यं हारिष्वनुविधीयते । तद्यथा
 गुरुसुशुषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्योत्-
 पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेनाभिध्यायां तपस्य-
 नसुयायां देहवाङ्मनसे कर्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थ-
 व ह्यरात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति । यानि चान्यान्य-
 प्येवं विधानि कर्मणि सतामविगर्हितानि स्वर्गाणि वृत्ति-
 पुष्टिकराणि विद्यास्तान्यारभेत कर्तुम् । तथा कुर्वन्निह

चैव यशो जभते प्रेत्य च स्वर्गमिति । तृतीया परलोकौ-
षणा व्याख्याता भवति । अथ खलु त्रय उपस्तम्भाः ।
त्रिविधं बलम् ॥

त्रौण्यायतनानि । त्रयो रोगाः । त्रयो रोगमार्गाः त्रिवि-
धाभिषजः त्रिविधमौषधमिति । त्रय उपस्तम्भा इत्याहारः
स्वप्नो ब्रह्मचर्यमिति एभिस्त्रिभिर्युक्तियुक्तीरुषस्तन्वमुपस्तम्भैः
शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्त्तते । यावदायुषः संस्का-
रात् । संस्कारसहितमनुपसेवमानस्य य इहैवोपदेक्षते ।
त्रिविधं बलमिति सहजं कालजं युक्तिकतश्च सहजं यच्छ-
रीरसत्ववयाः प्राकृतम् । कालकतमृतुविभागजं वयः कतश्च ।

युक्तिकतं पुनस्तदाहारचेष्टायोगजम् । त्रौण्यायतना-
नीति अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगायोगाभियोगाः ।
तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः । सर्व-
शोऽदर्शनमयोगः । अतिसुक्ष्मातिविकष्टरौद्रभैरवाहु तद्विष्ट-
वीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः । तथातिमात्रस्त-
नितोपहतकृष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः ।
सर्वशोऽश्रवणमयोगः । परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादि-
शब्दश्रवणं मिथ्यायोगः । तथातितीक्ष्णोन्नाभिर्ध्न्दिनां गन्धा-
नामतिमात्रं घ्राणमतियोगः । सर्वशोऽघ्राणमयोगः । पृति-
द्विष्टामेध्द्विषपत्रनकुण्ठपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः ।
तथा रसानामत्यादानमतियोगः । अनादानमयोगः । मिथ्या-
योगो राशिवर्ज्येष्वहारविधिविशेषायतनेषूपदिक्षते ।

तथातिशीतोष्णानां स्पर्शानां स्नानाभ्यङ्गोत्साद्मा-
दीनाञ्चात्युपसेवनमतियोगः । सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः ।

त्रिषमस्थानाभिधाता शुचि भुतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्या-
योगः । तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं
चेतः समवायिस्पर्शनव्याप्ते व्यापकमपि च चेतस्तस्मात्
सर्वेन्द्रियाणां व्यापकःस्पर्शकृतो यो भावविशेषः सोऽयमनुप-
श्रयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पोभवत्यन्तस्तेन्द्रियार्थसंयोगः ।
सात्मप्रार्थो ह्युपश्रयार्थः ।

कर्म्मवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरीराति
प्रवृत्तिरियोगः । सर्वयोऽप्रवृत्तिरयोगः । सूक्ष्मावृताकाश-
कलहाप्रियावहानुपचारपरुषवचनादिर्वास्त्रिष्विधयोगः । भय-
शोकहोषलोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्या-
योगः ।

वेगधारणीदीरणविषमस्त्रलनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदू-
षणग्रहणमर्दनप्राणीपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो मिथ्यायोगः ।

संग्रहेण चातिथीगायोगवर्जं कर्म्मवाङ्मनःशरीरज-
महितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं त्रिधादिति । त्रिविध
विकल्पं त्रिविधमेव कर्म्म प्रज्ञापराध इति व्यवस्येत् । शीती-
ष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तयोषवर्षासंवत्सरः स कालः ॥

तत्रातिमात्रस्त्रलक्षणः कालः कालातियोगः । हीन-
स्त्रलक्षणः कालयोगः । यथा स्त्रलक्षणविपरीतलक्षणस्तु
कालोमिथ्यायोगः । कालः पुनः परिणाम उच्यते । इत्य-
न्तस्तेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामयेति चय-
स्त्रिविधविकल्पाः कारणं विकाराणाम् ॥

समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति । सर्वेषामेव
भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगातियोगा मिथ्या-

बीजात् समुपलभ्येते । यथा स्वस्वापेक्षिणी हि भावाभावौ
द्वयो रोगा इति निजा गन्तुमानसाः तत्र निजः शरीरदोष-
रुणुथः । आगन्तुभूतविषवायुग्नि सम्प्रचारादि समुत्थः ।
मानसः द्युरिष्टस्यालाभाह्लाभाच्चानिष्टस्योपजायते ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिविपरीतेनापि सतां बुद्ध्या
हितहितमवेक्षणवेक्षण धर्मार्थकामाना महितानामनु-
सेवने हितानाञ्चोपसेवने प्रयतिर्तैव्यं न ह्यन्तरेण लोके
त्रयमितन् मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा तस्मा-
देतच्चागुष्ठेयम् । तद्विद्यावृद्धानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम् ।
आत्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावचेति ।

भवति चात्र ॥ मानसं प्रति भेषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।

तद्विद्यासेवाविज्ञानमात्मादीनाञ्च सर्वश इति ॥

द्वयो रोगमार्गा इति । शाखा मर्मास्थिसन्धयः की-
ष्ठञ्च । तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च वाङ्मो रोग-
मार्गः । मर्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्धादीन्यस्त्रिसन्धयोऽस्थि-
संयोगास्तत्रोपनिबन्धाश्च चायुकण्ठरा समध्यमो रोग-
मार्गः । कीष्ठं पुनरुच्यते महास्त्रोतःशरीरमध्यं महानि-
स्त्रमामपक्वाशयश्चेति पर्यायशब्दः सरोगमार्गं आभ्यन्तरः ।
तत्र गण्डः पीडकालज्यपचीचर्मक्रीलाधिमांसमसककुष्ठ-
व्यङ्गादयो विकारा र्वाहिर्मांसजाः वीसर्पश्चयद्युगुस्माशंविद्र-
ध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः । पञ्चवधग्रहापता-
नकादितशोषराज्यक्ष्मास्थिसन्धिशूलगुदस्त्रंशादयः शिरो-
हृदस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः ।
ज्वरातीसाररुच्यंलसकविस्त्रिकाकासखासहितानाहोदर-

ग्रीहादयोऽन्तमार्गजाश्च । विसर्पश्लयघ्नगुल्मार्शोविद्विध्यादय
कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः । त्रिविधा भिषजा इति ।
भिषकच्छन्दचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धाधिताः सन्ति वैद्या-
शुणैशुंक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥

वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पद्मवैरवलीकनैः ।

सभन्ते ये भिषक्शब्दमन्नास्ते प्रतिरूपकाः ॥

श्रीयशोन्नानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः ।

वैद्यशब्दं सभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥

प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः ।

जीविताभिसरास्तेस्य वैद्यत्वं तेष्ववस्थितमिति ॥

त्रिविधमौषधमिति । दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वा-
वजयश्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलनिय-
मप्रायश्चित्तोपवासस्वल्पयनप्रणिपातगमनादियुक्तिव्यपाश्रयं
पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना । सत्वावजयः पुन-
रहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिनिग्रहः । शरीरदीपप्रकोपे खलु
शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति । अन्तः परि-
मार्जनं वह्निः परिमार्जनं शास्त्रप्रणिधानश्चेति । तत्रान्तः
परिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजात-
व्याधीन् प्रतिमार्ष्टि । यत् पुनर्वह्निः स्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्त्रे द-
प्रदेहपरिषेकोऽर्दनाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्वह्निः परि-
मार्जनम् ।

शास्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनीत्-
पाटनप्रच्छन्नसौवनैषणक्षारजलीकाश्चेति ।

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने वाह्येनाभ्यन्तरेण वा ।

कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥
 बालस्तु खलु मोहादा प्रयादादा न बुध्यते ।
 उदपद्यमानं पथमं रोगं शत्रु मिवावुधः ॥
 अथाहि प्रथमं भ्रुत्वा रोगः पश्चाद्विवर्त्तते ।
 स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥
 न मर्त्या लभते अर्हा तावद्यावन्न पीद्यते ।
 पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥
 अथ पुत्रांश्च दारांश्च जातींश्चाह्वय भाषते ।
 सर्वस्तेनापि मे कश्चिद्विषगानीयतामिति ॥
 तथाविधश्च कः शक्नो दूर्बलं व्याधिपीडितम् ।
 कथं क्षीणेन्द्रियं दीनं परिव्रात्तं गतायुषम् ॥
 स त्रातारमनासाद्य बालस्यजति जीवितम् ।
 गोधालाङ्गूलबद्धे वाक्कथ्यमाणावलीयसा ॥
 तस्मात् प्रागेव रोगिस्थो रोगिषु तरुणेषु वा ।
 भेषजेः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥
 तत्र श्लोकौ । एषणाः समुपस्तम्भा बलकारणमामयाः ।
 तिस्त्रैषणीये मार्गाश्च भिषजां भेषजानि च ॥
 त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
 भावाभावेषु शक्ते न येषु सर्वं प्रतिष्ठितमिति ॥
 अग्नीत्यादि ॥ तिस्त्रैषणोयाध्यायः समाप्तः ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

.....

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह्यस्माद् भगवानात्रेयः ।

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमेतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यं किं गुणो वायुः किमस्य प्रकोपनमुपशमनानि वास्य कानि । कथञ्चैनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्प्र प्रकोपनप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा । कानि चास्य कुपिता कुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि वह्निःशरीरेभ्यो वेति ॥

अत्रोवाच कुगः साङ्ख्यत्यायनः । ह्यक्षत्तप्तुशीतदारुणखरविषदाः पडिमे वातगुणा भवन्ति । तत् श्रुत्वा वाक्यं कुमारशिराभरहाज उवाच ।

एवमेतद् यथा भगवानाह एत एव वातगुणा भवन्ति । सत्त्वेरेवं गुणैरेवं द्रव्यैरेवं प्रभावेऽथ कर्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्रते समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति ।

तत् श्रुत्वा वाक्यं काण्वायनो वाञ्छेकभिषगुवाच । एवमेतद् यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपनानि भवन्ति । अतो विपरीतानि स्वत्वस्य प्रशमनानि भवन्ति । प्रकोपनविर्ययो हि धतूनां प्रशमकारणमिति ।

तत् श्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच । एवमेतद् यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोप प्रशमनानि

भवन्ति । यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमनसाद्य प्रकी-
 चनप्रशमनानि प्रकीपयन्ति प्रशमयन्ति वा । तथाबुद्ध्या-
 खप्रास्यागः । वातप्रकीपनानि खलु रूढसङ्घुशीतदाहण-
 खरविशदशुषिरकराणि शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु
 वायुराश्रयं गत्वा आप्याय्यमानः प्रकीपमापद्प्रते । वात-
 प्रशमनानि पुनः स्निग्धशुक्रुष्णस्रक्ष्यमृदुपिच्छिलघनकराणि
 शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुरासज्जमानयनं प्रश-
 न्तिमापद्प्रते । तच्छ्रुत्वा वह्निश्वचनमवितथमृपिगणैरनु-
 मतमुवाच वास्यविद्दो राजर्षिः । एवमेतत् सर्वमनपवादं
 यथा भगवानाह । यानि तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य
 शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि वह्निःशरी-
 रेस्थी वा यवन्ति ।

तेषामवशवान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः साधयित्वा नम-
 स्तस्य वायवे यथायक्ति प्रवक्ष्यामी वायुस्थान्द्वयन्धरः
 प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा प्रवर्त्तकश्चेष्टानामुच्चाव-
 चानां नियन्त्रा प्रणोता च मनसः । सर्वेन्द्रियाणामुद्योतकः ।
 सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा सर्वशरीरधातुव्यूहाकारः सन्धान-
 कारः शरीरस्य प्रवर्त्तकी वाचः प्रकृतिःस्पर्शशब्दयोः श्रोत्र-
 स्पर्शनयोर्मूलं हर्षात्साहयोर्यानि समीरणोऽग्नेदीप-
 संशोषणः । क्षेप्रा वह्निर्मलानां स्थूलाणस्त्रीतसां भेत्ता कर्ता
 गर्भाकृतीनां आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभृतो भवत्यकुपितः ।
 कुपितश्च खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बल-
 वर्णसुखायुषामुपघाताय मनो व्याहर्षयति सर्वेन्द्रियाण्यप-
 हन्ति । विहन्ति गर्भान् विकृतिमापाद्यत्यक्तिकाशं धार-

यन्नि । भद्रयोक्तमोहदेन्वातिप्रलापान् जनप्रति प्राचां-
 क्षीपकश्चि । प्रकृतिमूलस्य स्वस्वस्य लोके चरतः कर्माशी-
 मानि भवन्ति ।

तद्वयथा । धरणीधारणं ज्वलनोज्ज्वालनम् आदित्य-
 चन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं सृष्टिधर्मधा-
 नाम् । अपाञ्च विसर्गः प्रवर्त्तनं स्रोतसां पुष्पफलानाञ्चा-
 भिनिर्वृत्तं ननु ह्ये दनक्षीदनासृत्तूनां प्रविभागः । विभागे
 धातूनां धातुमानसंस्थान व्यक्तिः । वीजाधिसंस्कारः शस्या-
 भिवर्द्धनं विक्री दोषयोषणभवैकारिकविकारश्चेति । प्रकृ-
 पितस्य स्वस्वस्य लोकेषु चरतः कर्माशीमानि भवन्ति ।
 तद्वयथा ।

उत्पौडनं मागराणागुहत्तनं सरसां प्रतिसरणमाप-
 गानामाकम्पनञ्च भुमेराधमनमम्बुदानां घिस्ररिगिस्र-
 रावमथनसुकथनमनोकहानां निहारनिर्द्धादपांशुसिकताम-
 त्स्यभेकीरगद्वाररुधिराश्लाघनिविसर्गो व्यादनञ्च पशा-
 सृत्तूनां सश्यानामसंवातो भूतानाञ्क्षीपसर्गो भावानाञ्चा-
 भावकरणम् । चतुर्युगान्तकराणां भेषसूर्यानक्षानां विसर्गः
 स हि भगवान् प्रभवद्याव्ययञ्च भूतानां भावानामभावाकरः ।

श्वासुखशोर्विधाता सृष्ट्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरदिति-
 विश्वकर्मा विश्वरूपः सर्वगः सर्वतन्त्राणां विधाता ।
 भावानामशुर्विभुर्विष्णुः क्रान्ता लोकाणां वायुरेव भगवा-
 निति । तत् श्रुत्वा वाक्याविद्वची मारौविद्ववाच । यद्ग्र-
 प्येवमेतत् किमर्थंस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति
 भिषग्विद्रायाम् भिषग्विद्रां वाधिकृत्य कथा प्रवचनं वै ।

वाण्यविद् उवाच । भिषक् पवनमतिबलमतिपुरुषमति-
शीघ्रकारिणमात्यधिकञ्चेन्नानुनिश्चयेत् ।

सहसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रं ऽभिरक्षितुमभि-
धास्यति । प्रागेवैनमत्ययभयादिति । वायोर्यथार्थास्तिति-
रपि भवत्यारोग्याय बलवर्णवृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय च ।
ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति । मारीचिरुवाच ।
अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि
करोति । तद्यथा

पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमृषणः प्रकृ-
तिविक्रतितवर्णोऽगोय्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येव-
मादीनि चापराणि हन्दादीनीति । तत् श्रुत्वा मारीचि-
वचः । काश्यप उवाच । सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः
कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति । तद्यथा

दास्यं शैथिल्यमुपचयं काश्य सुत्साहमासस्यं हृषतां
क्षीवतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि
हन्दादीनीति । तत् श्रुत्वा काश्यपवचो भगवान् पुनर्वसु-
रात्रेय उवाच । सर्वे एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिक-
वचनात् ।

सर्वे एव खलु वातपित्तश्लेष्मणः प्रकृतिभृताः पुरुष-
मव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपाद-
यन्ति । सम्यगेवाचरिता धर्मार्थकामा निःश्रेयसेन महता
पुरुषमिह चासुषिंश्च लोके विक्रतास्त्वेन महता विपर्यये-
णोपपादयन्ति । ऋतवस्त्रय इव विक्रतिमापन्ना लोकमशु-

भेनीपघातकाले इत्येतद्वचनः सर्वं एवानुमेनिरे वचन-
मात्रे यस्य भगवतोऽभिननन्दश्चेति ।

भवति चात्र ॥ तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्वं एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ।

तत्र श्लोकैः ॥ गुणा षड्विधा हेतुर्विधं कर्म तत् पुनः ।

वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥

महर्षीणां मतिर्याया पुनर्वसुमतिश्च या ।

कलाकलीये वातस्य तत् सर्वं सम्प्रकाशितमिति ॥

निर्द्देशचतुष्कम् ॥

अग्नीत्यादि । वातकलाकलीयोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।

जगद्धितार्थं पप्रच्छ वल्लिवेशः सुसंशयम् ॥

किं योनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।

कालानुपाने के कस्य कतिकाम्य विचारणाः ॥

कति मात्राः कथं माना का च केषूपद्विष्यन्ते ।

कथं कैभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥

स्नेह्याः के केचन स्निग्धाः स्निग्धातस्निग्धलक्षणम् ।
 किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किञ्च हिताहितम् ॥
 के मृदुकरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
 अर्च्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥
 विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ! ।
 स्नेहस्यामिति विज्ञानज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥
 अथ तत् संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।
 स्नेहानां विविधा चासौ योनिः स्थावरजङ्गमा ॥
 तिलः पियालाभिषुकी विभीतकश्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
 कुसुम्भविस्वामकमूलकातसीनिकोचकाक्षीडकरञ्जयिषुकाः ॥
 स्नेहाश्रयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा स्युर्जाङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः
 तेषां दधिकीरपृष्तामिषं वसा स्नेहेषु मज्जाच तथोपदिश्यते ॥
 सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
 बलार्थे स्नेहने चाग्रभैरण्डन्तु विरचने ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मता ।
 एभ्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥
 घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।
 निर्वापणां मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥
 मारुतघ्नं न च स्नेहवर्द्धनं बलवर्द्धनम् ।
 त्वष्टमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥
 विह्वमग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णाशिरोरुजि ।
 पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा ॥
 बलशुक्ररसश्चेत्तमेदो मज्जाविवर्द्धनः ।
 मज्जाविशेषतोऽस्मिन् बलवत् स्नेहने हितः ॥

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
 तीक्ष्णं प्राहृषि नात्युष्णं शीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥
 वातपित्ताधिके रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।
 श्लेष्माधिके दिवाशीते पिबेच्चामलभास्करे ॥
 अत्युष्णे वा दिवापीते वातपित्ताधिके न च ।
 मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥
 शीते रात्रौ पिबेत् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
 आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वासमृच्छति ॥
 जलमुष्णं घृते पियं यूषस्तीलेऽनुगस्यते ।
 वसा मज्जोऽस्तु पिण्डः स्यात् सर्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥
 ओदनञ्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
 यवागूः सूपशकौ च यूषः काञ्चलिकः खडः ॥
 सक्तवस्तिरपिष्टञ्च मद्यं लेहास्ताथैव च ।
 भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चीत्तरवस्तयः ॥
 गण्डुषः कर्णतैलञ्च नस्तः कर्णाक्षितपेषणम् ।
 चतुर्विधंतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणा ॥
 अच्छपेयस्तु यः स्नेही न तामाहुर्विचारणाम् ।
 स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पं प्राथमकल्पिकः ॥
 रसैश्चोपहतः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
 षड्भिस्त्रिषष्टिधा सङ्क्राः प्राप्नोत्ये कश्च केवलः ॥
 एवमेषा चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।
 ते कर्तुं व्याधि पुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥
 अहोरात्रमहःकृत्स्नमर्द्धाहञ्च प्रतीचरते ।
 प्रधाना मध्यमा ऋक्षा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥

इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानसः ।
 कासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥
 प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ।
 पायकश्चोत्तमबली येषां ये चोत्तमा बले ॥
 शुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विस्पर्षोपहताश्च ये ।
 सन्मत्ताः कृच्छ्रमृताश्च गाढर्वर्चस एव च ॥
 पिवेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणान् शृणु ।
 विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक् प्रयोजिता ॥
 दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।
 बन्धा पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥
 अरुष्कस्फोटपौडका कण्डुपामाभिरर्दिता ।
 कुष्ठिनश्च प्रमूढाश्च वातशोणितका च ये ॥
 नातिबल्लाग्निश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
 पित्तैयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥
 मात्रैषा मन्दविम्बंशा न चातिबल्लहारिणी ।
 सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थं च युज्यते ॥
 ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥
 ज्वरातीसारकासश्च येषां चिरसमुत्थिततः ।
 स्नेहमात्रां पित्तैयुस्तो हस्त्यां ये चावरा बले ॥
 परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनहंशपी ।
 वृथा बन्धा निराबाधा चिरञ्चाप्यनुवर्तते ॥
 वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
 चक्षुः कामाः चताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथात्रहाः ॥

आयुःप्रकर्षं कामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
 पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥
 दीप्त्यौजःसृतिमेधाग्निबुद्धौन्द्रियबलार्थिनः ।
 धिवेयुः सर्पिरार्त्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥
 प्रवृत्तश्लेष्मदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।
 वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥
 बलं तनुत्वं लघुतां दृढ़तां स्थिरगात्रताम् ।
 स्निग्धस्नग्धतनुत्वक्तां ये च काञ्चन्ति देहिनः ॥
 कृमिकीष्ठाः क्रूरकीष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
 पिवेयुः शीतले काले तैलं तैलीचिताश्च ये ॥
 वातातपसद्वा ये च रूक्षा भाराध्वक्वर्षिताः ।
 संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥
 अस्थिसन्धिशिरास्त्रायुमर्मकोष्ठमहारजः ।
 बलवान् मारुती येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥
 महश्चाग्निबलं येषां वसासात्म्राश्च ये नराः ।
 तेषां स्नेहयित्त्व्यानां वसापानं विधीयते ॥
 दीपमान्यः क्लेशसद्वा घस्मरा स्नेहसेविनः ।
 वातार्त्ताः क्रूरकीष्ठाश्च स्नेह्या गज्जानमाप्नुयुः ॥
 येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।
 स्नेहनस्य प्रकर्षो तु समरात्रलिरात्रकौ ॥
 स्नेह्याः शोधयितव्याश्च रूक्षवातविकारिणः ।
 व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः व्युर्थे च चिन्तकाः ॥
 संशोधनादृते येषां रूक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
 न तेषां स्नेहनं शरत्सुत्सुदकफभेदसाम् ॥

प्रतिपत्तिर्याधिबलं बुद्धास्त्रंसनमेव च ।
 तक्रारिष्टप्रयोगश्च रूक्षपानाम्रसेवनम् ॥
 मूत्राणां त्रिफलायाश्च क्षेहव्यापत्तिभेषजम् ।
 अकाले चाहितश्चैव मातृया न च योजितः ॥
 क्षेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापद्ये तातिसेवितः ।
 क्षेहात् प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिराक्षीपरतः पिबेत् ॥
 क्षेहश्च द्रवमृणश्च त्रपहं भुक्त्वा रसौदनम् ।
 एकाक्षीपरतस्तद्वत् भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ॥
 स्यात्तु संगोधनार्थाय वृत्तिः क्षेहे विरिक्तिवत् ।
 क्षेहद्विषः क्षेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ॥
 क्लेशामहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ।
 लावतैत्तिरिमायूरं सवाराहकौक्टाः ॥
 गन्धा जीरभ्रमात्स्याश्च रसाः स्वक्षेहने हिताः ।
 यवकोलकुलत्याश्च क्षेहाः सगुडशर्कराः ॥
 दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ।
 क्षेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सक्षेहफाणिताः ॥
 क्लेशराश्च बहुस्रुहास्तिलकाम्यलिकास्तथा ।
 फाणितं शृङ्गवेरश्च तैलञ्च सुरया सह ॥
 पिबेद्भूतो घृतैर्मांसैर्जीर्णैःश्रीयाच्च भोजनम् ।
 तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ॥
 पिबेत् सफाणितं क्षीरं नरः सिद्ध्यति वातिकः ।
 धारोणं स्रुहसंयुक्तं पीत्वा सल्लवणं पयः ॥
 नरः सिद्ध्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ।
 पाञ्च प्रसृतिकौ पेया पायसो माषमिश्रकः ॥

क्षीरसिद्धौ बहुस्रेहः स्रेहयेदचिगन्नरम् ।
 सर्पिंस्तेलवसामञ्जातच्छुलप्रसृतैः कृता ॥
 पाच्य प्रसृतिकौ पेया पेया स्रेहनमिच्छता ।
 आम्यानुपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्त्रिसान् ॥
 कुष्ठीगोषी प्रमेहो च स्रेहने न प्रयोजयेत् ।
 स्रेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्रेहयेदविकारिभिः ॥
 पिप्पलीभिर्हरितक्या सिद्धैस्त्रिफलयपि वा ।
 द्राक्षामलकगूषाभ्यां दध्ना चाग्नेन साधयेत् ॥
 व्योषगर्भं भिषक् स्रेहं पीत्वा मिञ्छति तन्नरः ।
 यवलोक्ककुलत्यानां रसाः क्षीरं सुरा दधि ॥
 क्षीरः सर्पिश्च तत् सिद्धं स्रेहनीयं घृतोत्तमम् ।
 तैलमञ्जावसासर्पिर्वदरत्रिफलारसैः ॥
 योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ।
 गृह्णात्यम्बु, यथा वस्त्रं प्रस्त्रवत्यधिकं यथा ॥
 यथाग्निर्ज्यैथ्यति स्रेहस्तथा स्रवति चाधिकः ।
 यथा वा क्लेद्यसृत्पिण्डमासिक्तं त्वरया जलम् ॥
 स्रवति स्रसते स्रेहस्तथा त्वरितमेवितः ।
 लवणोपहिताः स्रेहाः स्रेहयन्त्यचिरान्नरम् ॥
 तद्वप्रभिष्यन्त्यरूक्षश्च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
 स्रेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम् ॥
 स्रेहस्वेदोपपन्नस्य संग्रोधनमथेतरमिति ।
 तत्र श्लोकः ॥ स्रेहविधिः कृत्स्नव्यापत्सिद्धिः समेषजा ।
 यथा प्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥
 स्रेहाध्यायः समाप्तः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह्येताह भगवानात्रेयः ।

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजितैः ।
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥
सुहृपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावर्जितेऽनिले ।
पुरीषगूढैरेतांसि न सञ्जन्ति कथञ्चन ॥
शुष्कार्ण्यापि हि काष्ठानि सुहृस्वेदीपपादनैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥
रोगक्षु व्याधितापेक्षीनात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो द्वेषे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥
व्याधौ शोते शरीरे च महान् स्वेदो महावले ।
दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ।
वातश्चेष्णणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ॥
सिग्धरूक्षस्तथासिग्धोऽरूक्षश्चाप्युपकल्पितः ।
आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ॥
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः सुहृपूर्वस्तथैव च ।
वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदुनेष वा ॥
मध्यमं वंक्षणी शेषमङ्गावयवमिष्टतः ।
सुशुद्धैः पित्तैः गोधूमानामथापि वा ॥
पद्मोत्पलपलाशर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ।

सुक्तावलौभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ॥
 जलाद्गुणैर्जलजैर्हस्तीः खिद्यतो हृदयं स्पृशेत् ।
 शीतशूलव्युपरमेस्तभ्रगौरवनिग्रहे ॥
 सुञ्जाते मादंवे स्त्रिदे स्त्रिदनाद्विरतिर्मता ।
 पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ॥
 दाहः स्त्रिदाहदौर्बल्यमतिस्निग्धस्य लक्षणम् ।
 उक्तस्तस्याश्रित्ये यो येषिकः सर्वशो विधिः ॥
 सोऽतिस्त्रिन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ।
 कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तापत्तिनाम् ॥
 पित्तनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ।
 विदग्धम्रष्टनाडीनां विषमद्यविकारिणाम् ॥
 श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ।
 तृषतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि ॥
 कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ।
 दुर्बलातिविशुष्काणामुपचीणौजसां तथा ॥
 भिषक्तैर्मिरिकाणाञ्च न स्त्रेदभवतारयेत् ।
 प्रतिश्याये च कासे च द्विक्राश्वामेष्वलाघवे ॥
 कर्णमण्या शिरःशुले स्वरभेदे गन्धग्रहे ।
 अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ॥
 कोष्ठानाह विबन्धेषु शक्राघाते विजृम्भके ।
 पार्श्वपृष्ठकटीकुचिसंग्रहे गृध्रसौषु च ॥
 मूत्रकण्ठे महत्वे च सुष्कयोरङ्गमर्दके ।
 पादोरुजानुजङ्घाति संग्रहे श्वयथावपि ॥
 खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके ।

सङ्कीर्णायाम् शूलीषु स्तम्भगौरवसुम्निषु ॥
 सर्वाङ्गेषु विकारिषु खेदनं हितमुच्यते ।
 तिलमासकुलत्याम्नष्टततैलाभिषौदनेः ॥
 पायसैः कशरैर्मांसैः पिण्डस्त्रेदं प्रयोजयेत् ।
 गोखरोद्ग्वराहाश्वशक्नङ्घ्रिः सतुषैर्यवैः ॥
 सिकतापांशुपाषाणकरोषाग्रसपुटकैः ।
 श्लेष्मिकान् खेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ॥
 द्रव्याण्येतानि ग्रस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ।
 भृगुद्वेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृह्णेषु च ॥
 त्रिधूमाङ्गारतमेष्वभ्यक्तः स्त्रियति नासुखम् ।
 आम्यागूपौदकं मांसं पयोवस्तुशिरस्तथा ॥
 वराहमध्यपिपासुक् स्रेहवत्तिलतण्डुलान् ।
 इत्येतानि ससुत्काथ्य नाडीस्त्रेदं प्रयोजयेत् ॥
 देगकालविभागज्ञो युक्तप्रपेक्षो भिषक्तमः ।
 वारणाष्टतकैरण्डगियु मूलकसर्षपैः ॥
 वासावंगकरञ्जाकंपत्रैरश्मान्तकस्य च ।
 शोभास्त्रनकशैरीयमालतीसुरसार्जकैः ॥
 पत्रैरुत्काथ्य सलिलं नाडीस्त्रेदं प्रयोजयेत् ।
 भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरयादधिमस्तुना ॥
 पत्रैरस्त्रैश्च समुच्चैर्नाडीस्त्रेदं प्रयोजयेत् ।
 एत एव च निर्य्यूहाः प्रयोज्या जालकोष्टकैः ॥
 खेदनायं घृतक्षीरतैलकोष्टाश्च कारयेत् ।
 गोधूमशकलीशूरीर्यवानामस्त्रसंयुतैः ॥

सप्ते ह्यकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ।

गन्धः सुरायाः किष्टेन जीवन्त्या शतपुष्पया ॥

समया कुष्ठतैलाम्यां युक्तया चोपनाहयेत् ।

चर्मभिद्योपनह्यः सलोमभिरपूतिभिः ॥

उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशियाविकशाटकैः ।

वातौ बद्धं दिवा मुञ्चेत् मुञ्चेद्वातौ दिवाकृतम् ॥

विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ।

सङ्करः प्रस्तरो नाडीपरिषेकोऽवगाहनम् ॥

जन्ताकोशमघनः कर्षु कुटीभुः कुम्भिकैव च ।

कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ॥

तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानिवानपूर्वम् । इति ।

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैरेथोक्तैरुपस्वेदनं
शङ्करस्वेद इति विद्यात् । शूकशमीधान्यपुलाकानां वेगवा-
रायसकशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशियाविकोत्तर-
प्रच्छेदे पञ्चाङ्गुलीरुवर्काकपत्रप्रच्छेदे वास्वम्यक्तसर्वगात्रस्य
शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् ।

स्वेदनद्रव्यानां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृगशकुन-
पिशितशिरःस्यदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमञ्जलवण-
सुहोपसंहितानां मूत्रघोरादीनां वा कुम्भरां वाष्पम-
नुहमन्त्यामुत्कथितानां नाद्याशरेषीकावंशदलकरञ्जाकपत्रा-
न्यतमक्रतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदौर्घया व्यामा-
ह्दौर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रप्ररिणाह-
स्त्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंघृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा त्रिना-
मितया वातहरसिद्धसुं हाभ्यक्तगालो वाष्पमपहरत् ।

वाष्पो ह्यनूर्ध्वगामी तिहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं
स्वे द्यतीति बाडीस्त्रे दः प्रातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूला-
दीनामुत्काथैः सुखोष्णैः कुम्भीवांषु लिकाः प्रनाडीषु
पूरयित्वा यथार्हसिद्धमेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषे-
चयेदिति परिषेकः । वातहरोत्काथघोरतैलघृतपिशि-
तरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ।

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुभूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्यां दिश्यु-
त्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्ण-
मृत्तिके वा परोवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यत-
मस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्त भूमि-
भागे समाष्टौ वा अरत्नी सुपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्-
मुखं वाभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् ।

उत्प्रेषविस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात् सुवृत्तं
मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकधातायनम् । अस्य कूटागारस्यान्तः
समन्ततो भित्तिमरत्नीविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत्
कपाटवर्जम् । मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात-
पुरुषप्रमाणं मृत्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गार-
कोष्ठकम्भ्रसपिधानं कारयेत् । तच्च खादिराणामाश्र-
कर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा
जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अवतप्तञ्च
केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वे दयोग्येन चोष्णया युक्तमिति
तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्
प्रवेशयञ्चैनमनुश्रियात् । सौम्यं प्रविश कल्याणायारोग्याय
चेति । प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुद्धं पार्श्वपरपार्श्वं स्यां

यथासुखं शयीथाः नच त्वया स्वेदमूर्च्छापरैतेनापि सता
पिण्डकैषा विमोक्तव्यात्मा आप्राणोच्छासात् । अथ्यमा-
नो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् हारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छा-
परीततथा सद्यः प्राणान् जह्याः ॥

तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मञ्चेथाः त्वं यदा
जानीथाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रसृतस्वेद-
पिच्छं सर्वस्त्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्ति-
वेदनाभीरवमिति । ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् हारं प्रप-
द्येथाः । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं
शीतोदकमुपसृशेथाः । अपगतसन्तापकामस्तु मुहूर्त्तात्
सुखीष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽग्नीया इति
जेन्ताकः स्वेदः ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदौपितैः ॥
व्यपोज्ज्म सर्वानङ्गारान् प्रोच्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम् ॥
तस्यां खभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम् ।
रौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंहतः ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः कर्षूस्वेदः प्रवच्यते ।
खानयेच्छयनस्याधः कर्षूँ स्थानविभागवित् ॥
दीर्घैरधुमैरङ्गारैस्तां कर्षूँ पूरयेत्ततः ।
तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति नासुखम् ॥
अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठार्थैः सम्प्रलेपयेत् ॥

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णाञ्चोपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिनकीषेयकुस्यकम्बलगोलकैः ॥
हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्ताञ्च सर्वशः ।
परिवार्यान्तरारोहेद्भ्यक्तः स्विद्यति सुखम् ॥
य एवाश्लघनखेदविधिभूमौ स एव तु ।
प्रशस्तायां निवातायां समायासुपदिश्यते ॥
कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखातयेत् ।
अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥
खापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छेदम् ।
अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेद्यसौ गुडान् ॥
पाषाणान् वीक्षणं तेन तत्स्थः स्विद्यति नासुखम् ।
ससंघताङ्गः स्वभ्यङ्गः सेहेरनिलनाशनैः ॥
कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः ।
द्विषे निवाते शस्त्रे च कुर्यादन्तः सुमार्जितम् ॥
हस्तप्रखण्डोत्तरोद्वाणां करीषैर्दग्धपुरिते ।
स्वच्छन्नः ससंस्तीर्णोऽभ्यक्तःस्विद्यति नासुखम् ॥
दीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदोपयेत् ।
शयनान्तः प्रमाणेन शय्यासुपरि तत्र च ॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तासुपकल्पयेत् ।
स्वच्छन्नः स्वपंस्तात्राभ्यक्तः स्विद्यति नासुखम् ॥
होलाकस्वेद इत्येव सुखः प्रोक्तो महर्षिणेति ।
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥
व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्तीधामुपनाह्ववातपाः ॥

स्वेदयन्ति दशैतानि मरमग्निगुणाट्टते ।
 इत्यक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥
 एकाङ्गसर्वाङ्गगतः सिग्धो रुक्षस्तथैत्र च ।
 इत्येतत् त्रिविधं हृन्द् स्वेदसुद्दिश्य कौर्त्तितम् ॥
 सिग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः खिन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
 तदहः खिन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नर इति ॥
 तत्र श्लोकाः ॥ स्वेदो यथा कार्यकरोहितो येभप्रस्य यद्विधः ।
 यत्र देशे यथायोग्यो देशो वक्ष्यथ यो यथा ॥
 खिन्नातिखिन्नरूपाश्च तथातिखिन्नभेषजम् ।
 अस्येशाः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥
 त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
 संग्रहेण च षट्स्वेदाः स्वेदाध्याये निर्दिशताः ॥
 स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्नर्हर्षिणा ।
 शिथैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुरिति ॥
 अग्नीत्यादि ॥ स्वेदाध्यायः समाप्तः ।

षड्दशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्येयस्यामः ।
 इति हस्माह भगवानादित्यः ।

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं संनृत
 सन्भारं वमनं विरिचनं वा पाययितुकामेन भिषजा प्रागेवी-
 षधपानात् सन्भारा उपकल्पनीया भवन्ति । सम्यक् चैव

हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः व्यापन्ने चौषधे व्यापदः परि-
संस्थाय प्रतीकारार्थाः । न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूता-
यामापदि सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाशु सम्भरणमौषधान्मं
यथावदित्येवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ॥

ननु भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं
यथा प्रतिविहिते सिध्येद्वैवौषधमेकान्तेन । सम्यक् प्रयो-
गनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा व्यापञ्चासम्बन्ध-
प्रयोगनिमित्ता । अत्र सम्यगसम्यक् च समारब्धं कर्म
सिद्धतिं व्यापयति वा निग्रमेन । तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञा-
नेनेति । तमुवाच भगवान्त्रेयः ।

यस्यं तथा प्रतिविधातुमस्माभिरन्नाद्विधैर्वाप्यग्निवेश
यथा प्रतिविहिते सिध्येद्वैवौषधमेकान्तेन तच्च प्रयोगसौष्ठ-
वमुपदेष्टुं यथावन्न हि कश्चिदस्ति । य एतदेवमुपदिष्टमुप-
धारयितुमुत्सहेत । उपधार्थ्यं वा तथा प्रतिपन्नं प्रयोक्तुं
वा । सूक्ष्माणि हि देयभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्त्वा-
सत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि ।

यान्यनुचिन्त्यमानानि विमलत्रिपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुली-
कृत्युः किं पुनरल्पबुद्धेः । तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदे-
क्ष्यामः । सम्यक् प्रयोगञ्चौषधानां व्यापञ्चानाञ्च व्यापत्
साधनानि सिद्धिपूर्त्तरकालम् । इदानीं तावत् संभारान्
विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः तद्यथा ॥

दृढं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमा-
तपरजसामनभिगमनीयमनिष्टानाञ्च शब्दस्पर्शरसरूपग-
न्धानां सोपानीदूख तमुबलवर्षः स्थानज्ञानभूमिमहान-

सोपेतं वासुविद्याङ्गशलाः प्रशस्तं गृहमेव तावत् पूर्वमुप-
कल्पयेत् ।

ततः शौलशौचाचारानुरागदाक्षप्रदादक्षिणोपपन्नामुप-
चारकुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान् सुपौदनपाचक-
स्त्रावकसंभ्रहकोत्यापकसंवेशकौषधपेषकांश्च परिचार-
कान् सर्वकर्मस्वप्रतिकूलान् तथा गीतवादित्रोक्तापक-
श्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुराण कुशलानभिप्रायज्ञानान्म-
तांश्च देशकालविदः परिषदरांश्च । तथा सावकपिञ्जल-
शयहरिणेनकालपुच्छकमृगमातृकीरभ्रान् ।

गां दीर्घीं शौलवतीमनातुरां जीवहत्सां सुप्रतिविहित-
द्वणशरणपानौयाम् । पात्रप्राचमनीयोदकोष्ठमणिकषट-
पिठरपर्यागकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकटोदञ्चनपरिपचन-
मन्यानचभ्रंवेत्सह्रकार्पासोर्पादीनि च शयनासना-
दीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिगृहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तर-
प्रच्छदीपधानानि स्वापायथाणि संवेशन स्रेहस्वेदाभ्र-
ङ्गप्रदेहपरिपेकानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरो-
विरेचनमूत्रोच्चारकर्मणामुपचारसुखानि सुप्रचालितोपधा-
नाश्च सुस्रग्णखरमध्यमादृषदः शलाणि चोपकर-
णार्थानि । धूमनेत्रस्रोवस्तिनेत्रस्रोत्तरवभितकञ्च । कुशहस्त-
कञ्च तुलाञ्च मानभाण्डञ्च घृततैलवसामज्जघ्नीद्रफाणितल-
वणेन्धनोदकमधुसोधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरियमेदकदधिद-
धिमण्डोदस्त्रिद्वान्यम्हमूत्राण्य च ।

तथा शालिषष्टिकमुद्गमाषयवतिलकुलत्यवदर मृद्दीका श्मथ्य-
परूषाभयामलकविभीतकानि मनाविधानि च स्रेहस्वेदो-

पकरणानि द्रव्याणि तथैवोर्द्ध्वहरानुलोमिको भयभास्त्रि-
संभ्रहणीयदीपनीयषाचनीयोपयमनीयवातहराणि समा-
ख्यतातानि चौपधानि यच्चान्यदपि किञ्चिदप्यपदः परि-
संख्ययोपकरणं विद्यात् । यच्च प्रतिभोगार्थं तत्तदुप-
कल्पयेत् ।

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां ऋहस्त्रेदाभ्यां यथार्हमुपपाद-
येत् । तच्चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चित्ती-
व्रतरः सहसाभ्रगच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्त्तयितुं यतत ।
ततस्तमुपावर्त्तयतावन्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मयो-
पाचरेत् । ततस्तं पुरुषं ऋहस्त्रेदीपपत्रमनुपहतमानस-
मभिसमोष्य सुखीषितं प्रजीर्णभक्तं शिरःप्रातमनुस्त्रित-
गात्रं सग्विणमनुपहतबस्त्रसंवीतं देवताग्निहिजगुरुदृष्ट-
वैद्रानिचि'तवन्तम् । इष्टे नचत्रे तिथिकरणसुहृत्तं
कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशीभिर्-
भिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितं मदनफल-
कषायमात्रां पासयेत् । मदनफलकषायमात्राप्रमाणन्तु
खलु सर्वं संशोधनमात्राप्रमाणानि च । प्रतिपुरुषमपे-
क्षितव्यानि भवन्ति । यावन्नि यस्य संशोधनं पीतं वैक्रा-
रिकदोषहरणायोपपद्यते ।

नचातियोगायोगाय तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं
भवति । पीतवन्तन्तु खल्वैनं सुहृत्तमनुकाङ्क्षेत् । तस्य
यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भविण दोषप्रविलयनमापद्यमानं
लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षि समधानेन च
कुक्षिमनुगतं हृत्सास्य श्रवणाभ्रामपचितोर्द्ध्वमुखीभूत-

मद्यास्मि जानुसममसम्बाधं सुप्रयुक्तास्तरणीस्तरप्रच्छदीप-
धानं स्वापात्रयमासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत् ।

प्रतिग्रहांशोपचारयेत् ॥ ललाटप्रतिग्रहे पाश्र्वोपग्रहणे-
नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्हने च अशुषकमर्नोयाः सुहृदोऽमुमताः
प्रयत्नेरन् । अथैनमशुश्रियात् । विहृतौष्ठतालुकण्ठी नाति-
महता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिद्वनमस्य
श्रीवामृहृगरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्त्तयन् सुपलिखित-
नखाभग्रामङ्ग, लोभग्रामुत्पलकमुद्सौगम्भिकनालैर्वा कण्ठ-
मनभिस्युयन् सुखं प्रवर्त्तयस्वेति ॥

स तथाविधं कुर्यात् ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहगतानवेचेता-
वहितः वेगविशेषदर्शनाच्च कुशलो योगायोगातियोगविशे-
षानुपलभेत वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथाहंमववृहेत्त लक्ष-
णेन । तस्माद्देवानवेचेतावहितः । तत्र अत्यतियोगयोगाति-
योगविशेषज्ञानानि भवन्ति । तद्यथा अप्रवृत्तिः कुतश्चित् ।

केवलस्य वाप्यौषधस्य विभ्रंशो विवस्थो वेगानां योग-
लक्षणानि भवन्ति । काले प्रवृत्तिरनतिमहतीव यथा-
स्वं दीषहरणं स्वयञ्चावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति ।
योगेन तु दीषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमृदुमध्यविभागे ज्ञेयः ।
योगाधिक्येन तु फोणिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतियोग-
लक्षणानि भवन्ति । तदातियोगायोगनिमित्तानिमानुप-
द्रवान् विदयात् । आक्षानं परिकर्त्तिका परिस्त्रावो हृद-
योपशरणमङ्गयही जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भकम उपद्रव
इति ।

योगेन तु खल्वेनं छर्दितवल्मभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालित-

पाणिपादास्यं मुहूर्त्तमाश्वस्य मूढिक वैरेचनिकोपग्रन-
नीयानां धूम्रानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवो-
दकमुपसर्गयेत् । उपसृष्टोदकञ्चैनं त्रिवातमगारमनुप्रवे-
श्य संवेश्य चानुशिष्यात् ।

उच्चैर्भाष्यमन्यासनमतिस्थानमतिचक्रमणं क्रोधशोकहि-
मातपावश्यायाति प्रवातान् । यानयानं ग्राभ्यधर्ममस्त्रपनं
निशि द्विवा स्वप्नम् । विरुषाजीर्णासात्मराकाला प्रमि-
ताति हीनगुरुविषमभोजनवेगसन्धारणोदोरणमिति भावा-
नेतान् मनसाप्यश्वेवमानः सर्वमाहारमद्यादित । च तथा
कुर्यात् ।

अथैनं सायाह्ने परे वाह्नि सुखोदक परिषिक्तं पुराणानां
लौहितशालितण्डुलानां स्ववक्त्रिन्नानां मण्डपूर्वा सुखीष्णां
यवागूं पाययेद्दग्नित्रलमभिसमीक्ष्य चैवं द्वितीये तृतीये
चान्नकाले चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डु-
लानामुत्स्त्रिन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामग्नेहलत्रणामस्य-
ग्नेहलवणां वा भोजयेत् । एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले
सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं
सुस्त्रिन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोप-
पन्नेन मुह्ययूपेण भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चान्नकाले
दशमे त्वन्नकाले लावकपिप्पलादीनामन्यतमस्य मांसरसे-
नोदकलावणिकेनापि सारवता भोजयेत् । उष्णोदकानुषा-
न्म् एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले । अत ऊर्ध्वं मन्मथुषान्
कसेषोपमुञ्जान् समरात्रेण प्रकृतिभोजनभागच्छेद् ।
अथैनं पुनरेव स्नेह स्नेदाभ्यामुपपाद्यातुपकृतमन्मथमभि-

सामीचीय सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोमबलिमङ्गल-
 जप्यप्रायश्चित्तमिष्टतथिनश्चक्रणमुद्धते ब्राह्मणान्
 स्वस्ति वाचयित्वा दृष्टत्कष्कमक्षमात्रां यथाहर्त्तोडन-
 प्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीचीय दोषभेषजदेशकालबल-
 शरीराहाराशात्मप्रसत्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि त्रिका-
 रांश्च सम्यक् विरिक्तश्चैनं वमनोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोप-
 पादयेदाबलवर्णप्रतिलाभाद् बलवर्णोपपन्नश्चैनमनुपहत-
 मनसमभिसमीचीय सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःसूत-
 मनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवोतमनुरूपालङ्का-
 रालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां दर्शयेदर्थिनं कामि-
 ष्ववसृजेत् ।

भवन्ति चात्र । अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।

यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं त्रिरेचनम् ।

पिबेत् काममसंशुभ्य सन्नरानपि दुर्लभान् ॥

नहि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वपरिच्छदाः ।

नच रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥

यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुं मौषधमापदि ।

तत्तन् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा ह्युच्यते चिरम् ॥

तत्र श्लोकाः । ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरिक्तम् ।

सन्नारा ये यदर्थश्च समानीय प्रयोजयेत् ॥

यथा प्रयोज्यं या मात्रा यद्योमस्स तस्य वम् ।

योगातियोगयोर्द्वयं दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥
यद्मेखं विशुद्धेन यद्य संसर्जनक्रमः ।
तत्सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥
इति कल्पनाचतुष्टौ उपकल्पनीयोऽध्यायः ।

बीजगोऽध्यायः ।

अथातः चिकित्साप्राप्ततृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

चिकित्साप्राप्ततां विद्वान् शास्त्रवान् क्रमतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात् सुखमश्नुते ॥
दौर्बलं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता रुचिः ।
हृदयशुद्धिः क्षुत्प्राणकाले वेगप्रवर्त्तनम् ॥
बुद्धौन्द्रियमनःपुडिर्मातृस्वाशुलीमता ।
सम्यग्विरक्तलिङ्गानि कायाग्ने शानुवर्त्तनम् ॥
धौवनं हृदयात् शुद्धिस्तुक्लेमः श्लेष्मपित्तयोः ।
आधानमरुचिर्च्छर्दिरदौर्बल्यमलाघवम् ॥
जङ्घीरसादनं तन्द्रास्तमित्यं पीनसागमः ।
लक्षणाभ्यविरक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥
विट्पित्त श्लेष्मवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
परं स्रवति यद्रक्तं मेदीमांसोदकोपमम् ॥

निःश्लेष्पित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
दृष्यती मारुतातस्य सोऽतियोगप्रमुह्यतः ॥
वमनातिक्रान्ते लिङ्गान्ये तान्येव भवन्ति हि ।
ऊर्ध्वं वा वातरोगाश्च वाग्रहश्चाधिकोपमः ॥
चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयात्कारणां नरः ।
दुष्प्राप्य एनमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥
अविपाकोऽरुचिः स्थील्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
पित्तकाकोठकण्डूनां सम्भवो रतिरेव च ॥
आलस्यं श्मदीर्घं दौर्गन्ध्यमवसादकः ।
श्लेष्पित्तसमुत्कृष्टो निद्रानाशोऽतिनिद्रतः ॥
तन्द्राक्लेश्विमर्षित्वमशस्तस्यप्रदशनम् ।
बलवर्णप्रनाशश्च दृष्यती षण्णोरपि ॥
बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।
ऊर्ध्वं श्लेवानुलोमञ्च यथादोषं यथावलम् ॥
एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते ।
व्याधयश्चोपशम्यन्त प्रकृतियानुवर्तते ॥
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिर्वर्णयस्य प्रमीदति ।
बलं पुष्टिरपत्यञ्च हृषता चास्य जायते ॥
जरां कच्छ्रेण लभते चिरञ्जीवत्यनामयः ।
तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः ॥
टीकाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
शोप्राणाश्च दृमाणाश्च मूलेनूपहते सति ।
रोगाणां प्रसन्नाणाञ्च गतानामागतिर्भूवा ॥

भेषजत्रपिते पथ्यमाहारेरेव हृहणम् ।
 दृतमांसरसक्षीरहृद्यशूषोपसाधितैः ॥
 अभ्यङ्गीच्छादनैः स्नानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
 तथा स लभते गर्भं युज्यते चायुषा चिरम् ॥
 अतियोगान्ब्रह्मणां सर्पिः पानं प्रशस्यते ।
 तैलं मधुकरैः सिद्धमश्रवाप्यमुवासनम् ॥
 यस्य त्वयोगस्तं सिद्धं पुनः संगोधयेन्नरम् ।
 नात्राकाले बलापेक्षो पूर्वस्यातिक्रमस्य वै ॥
 स्नेहने स्वेदने शूक्ष्मी रोगाः संसर्जने च ये ।
 जायन्ते मार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥
 जायन्ते हेतुवैषम्याद्दिषमा देहधातवः ।
 हेतुसाम्यात् समास्तेषां स्वभाधो परमः सदा ॥
 प्रवृत्तिहेतुर्भावाणां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
 कैचित्त्वतापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥
 एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।
 स्वभावे परमे कर्म चिकित्सा प्राभृतस्य किम् ॥
 भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।
 का वा चिकित्सा भगवन् ! किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥
 तच्छिष्यप्रवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।
 श्रूयतामत्र या सोम्य ! युक्तिदृष्टा महर्षिभिः ॥
 न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।
 ज्ञायते नित्यमस्यैव कालस्यात्ययकारणम् ॥
 श्रौघगत्वान्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।
 विरोधकारणं तस्य नास्ति नैवान्यथा क्रिया ॥

यवभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विषजां स्मृतम् ॥
 कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
 समानाश्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं कुर्वते क्रिया ॥
 त्यागाद्द्विषमहेतूनां समानाश्चोपसेवनात् ।
 विषमाननुबन्धन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥
 समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्दातून् सञ्जनयेत् समान् ।
 चिकित्साप्राभृतस्तस्मान्माता देहस्तुष्टयुषाम् ॥
 धर्मस्यार्थस्य कामस्य तिलोकस्याभयस्य च ।
 दाता सम्पदगते वैदग्री दानाद्देहस्तुष्टायुषाम् ॥ इति
 तत्र श्लोकाः । चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यद्येतन्नाश्रयः ।
 योजायोनातियोगानां लक्षणं शुद्धिमंश्रयम् ॥
 बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।
 चिकित्सासूत्रमात्रञ्च सिद्धिर्व्यापत्तिमंश्रया ॥
 या च युक्तिः चिकित्सायां यं चायं कुरुते भिषक् ।
 चिकित्साप्राभृतेऽध्याये तत् सर्वमवदन्मुनिः ॥
 इति कल्पनाचतुष्टके चिकित्साप्राभृतीयोऽध्यायः ।
 समाप्तं कल्पना चतुष्टकं चतुर्थम् ॥

समदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तःशिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

कियन्तःशिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ॥
कति चाप्यनलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ।
अथाः कति समाख्याताः पिटिकाः कति चानघ ॥
गतिः कतिविधा चोक्ता दीषाणां दीषत्तदन ॥
हृताशवेगस्य वचः तत् श्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ॥
पृष्ठवानसि यत्सौम्य ! तस्मै शृणु सुविस्तरम् ।
दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ॥
व्याधीनां ह्रस्विका षष्टिर्दीषमानविकल्पजा ।
दृष्टाश्च च अथाः सप्त पिटिका मधुमेहिकाः ॥
दीषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ।
सम्भारणः हिवास्त्रप्राद्राची जागरणात्मदात् ॥
सर्षभैष्याद्वश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात् ।
गन्धादसात्मग्रादुत्स्रे दाद्रजोधूमहिमातपात् ॥
शुर्वञ्जहरितादानादतिशोताम्बुमेवनात् ।
शिरोऽभिघाताद्दुष्टामाद्दीदनाहाष्पनिग्रहात् ॥
मेघाममान्नस्तापाद्दे शकालविपर्ययात् ।
वातादयः प्रकृष्यन्ति शिरस्यस्त्रं प्रदुष्यति ॥
ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ।
प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
यदुत्तनाङ्गसङ्गानां शिरस्तद्भिधीयते ।

अर्धांशभेदको वा स्यात् सर्वं वा रुजयते शिरः ॥
 प्रतिश्यामुखनासादिकर्णरोगाः शिरोभ्रमाः ।
 अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ॥
 त्रिविधाश्चापरे रोगा वातादिभ्रुतिसम्भवाः ।
 पृथग्दृष्टास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिणा ॥
 शिरोगतांस्तान् शृणु मे यथास्वैर्हंतुमशक्यैः ।
 लक्षैर्भाष्याभिभाष्येभ्यस्त्रोक्षामानात् प्रजागरात् ॥
 शीतमारुतसंस्पर्शाद्वावायाद्देहनियहात् ।
 उपवासाद्भीषाताद्विरेकाहमनादपि ॥
 बाष्पशोकपरिचासाद्भारमार्गातिकर्षणात् ।
 शिरोगताः शिरावृद्धौ वायुराविश्य क्लृप्यति ॥
 ततः शूलं महत्तस्य वातात् समुपजायते ।
 निरुद्यते भृशं शङ्खौ घाटा सन्धियते व्यघ्रा ॥
 सम्भ्रूमध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ।
 बाध्यते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते द्वाक्षिणी ॥
 घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ।
 स्फुरत्यतिशिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ॥
 सिन्धोष्णमुपशीते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥
 कटुश्चलवचश्चारमद्यक्रोधातपानलैः ।
 पित्तं शिरसि सन्दुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥
 दह्यते रुजयते तेन शिरः शीतं सुषूयते ।
 दह्येते चक्षुषो दृष्ट्या भ्रमः स्विदश्च जायते ॥
 आस्यामुखैः स्वप्नमुखैर्गुं रुम्भिःवातिभोजनैः ।
 क्षेप्या शिरसि सन्दुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥

शिरो मर्मरुजं तेन सुषुप्तिस्त्रिमिराङ्गम् ।
 भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथा लक्ष्मरोचकः ॥
 वातात् शूलं श्रमः कम्पः पित्ताभ्यानोमदस्तथा ।
 कफान् रुक्त्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥
 तिलक्षीरगुडाजीर्णपूर्णिषङ्गीर्णभोजनात् ।
 क्लेदोऽखकफमांसानां दोषद्यास्योपजायते ॥
 ततः शिरसि संक्लेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
 जनयन्ति शिरोरोगान् जाता वीभक्षलक्षणम् ॥
 व्यवच्छेदारुजां कण्डुशोफदौर्गत्यदुःखताम् ।
 क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमिणां दग्धनेन च ॥
 शोकोपवासव्यायामशून्यरूक्षाल्पभोजनैः ।
 वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥
 वेप्रथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमेहः शुन्यता द्रवः ।
 हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥
 उष्णान्नलवणप्रारक्तुकाजीर्णभोजनैः ।
 मद्यक्रोधातपैश्चाप्य हृदि पित्तं प्रकुप्यति ॥
 हृद्वाहस्तिक्तता वक्त्रे क्लमः पित्ताग््नकोहरः ।
 हृष्णा मूर्च्छां श्रमः खेदः पित्तहृद्दोगलक्षणम् ।
 अत्यापानं गुरुस्निग्धमच्चित्तानमचेष्टनम् ॥
 मिद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्दोगलक्षणम् ।
 हृदयं कफहृद्दोगे स्तम्भं त्रिदोषकारकम् ॥
 तन्द्रारुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा ।
 हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते साक्षिपातिकः ॥
 त्रिदोषजे तु हृद्दोगे यो दुरात्मा निषेवते ।

तिलचारगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥
 मर्मकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ।
 संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवत्युपहततमनः ॥
 मर्मकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ।
 तुद्यमानं स्व हृदयं सूक्ष्मभिरिव मन्यते ॥
 हृद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डूमहारुजम् ।
 हृद्रोगैः क्रिमिजैस्त्वे तैर्लिङ्गैर्बुद्ध्या सुदारुणम् ॥
 त्वरेत जेतुं तं विद्वान्विकारं शीघ्रकारिणम् ।
 द्युहणैः कोहणैः षट् स्यूर्हीनमध्याधिकैश्च षट् ॥
 समैश्चैके विकारास्ते सन्निपाते त्रयोदश ।
 संसर्गेण च षट् तेभ्यः एकवृत्त्या समैस्त्रयः ॥
 पृथक् त्रयश्च तैर्हृद्भ्यै वायुः पञ्चविंशतिः ।
 यथा हृद्वीस्तथा क्षीर्यैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ॥
 हृदिक्षयकृतान्यो विकल्प उपदेक्षते ।
 हृदिरेकस्य समता चैकैकस्य च संक्षयः ॥
 हृन्मृत्तिः क्षयश्चैकस्यैका हृदिर्द्वयोः क्षयः ।
 प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षयम् ॥
 स्थानादादाय गात्रेषु तत्र तत्र विस्फुरति ।
 तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थिताः ।
 गात्रदेशे भवत्यस्य अमदीर्घत्वमेव च ॥
 साम्ये स्थितं कफं वायुः क्षीणे पीत्ते यदा बली ।
 कर्मेत् कुर्व्यात्तदा शूलं समैत्यस्तम्भगौरवम् ॥
 यदा निक्षं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिचये ।
 संक्षयश्च तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥

श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिचये ।
 निपीडयेत्तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥
 प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम् ।
 कन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं कजम् ॥
 समीरणे परिक्षीणे कफः पित्तं समत्वगम् ।
 कुर्वीत सन्निकन्धानो मृदुग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥
 निद्रां तन्द्रां प्रलेपञ्च हृद्दोगं गात्रगौरवम् ।
 नखादीनाञ्च पीतत्वं ह्रीवन् कफपित्तयोः ॥
 ह्रीनघातस्य तु कफः पित्तेन सञ्चितश्चरन् ।
 करोत्यरीचकापाकी सदनं गौरवं तथा ॥
 हृत्प्रासमास्यस्त्रवणं दूयनं पाण्डुतां मदम् ।
 विरैकस्य हि वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥
 क्षीणपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंज्ञितः ।
 स्तम्भं शैत्यं च तोदञ्च जनयत्यनवस्थितम् ॥
 गौरवं मृदुतामग्ने भङ्गाश्रदां प्रनेपनम् ।
 नखादीनाञ्च शक्तत्वं गात्रपारुषमेव च ॥
 ह्रीने कफे मारुतस्तु पित्तं तु कुपितं हयम् ।
 करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥
 भ्रममुहेष्टनन्तोदं दाहं स्फोटनमुत्तमम् ।
 अङ्गमर्दं परीभोषं दूयनं धूपनं तथा ॥
 वातपित्तत्रये श्लेष्मा स्त्रीतांस्यपि दधद्भृशम् ।
 वैद्यप्रणाशं मूर्च्छाञ्च वाक्सहञ्च करोति हि ॥
 श्लेष्मा नातत्रये पित्तं देहेऽजस्त मथश्चरन् ।
 नानिमिन्द्रियदोषस्यं दृष्ट्वां मूर्च्छां क्रियाद्ययम् ॥

पित्तक्षेपक्षये वायुर्मर्मास्थितिनिषेधयन् ।
 प्रणाशयति संज्ञां च विषयत्यथवा नरम् ॥
 दोषाः प्रवृद्धाः स्वल्किं दर्शयन्ति वधा बलम् ।
 क्षीणा जहति क्षिप्तं स्वं समाः स्वदन्त्रं कुर्वते ॥
 वातादीनां रसादीनां मलानामोजसप्तधा ।
 क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संचौणलक्षणम् ॥
 अहते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति शून्यते ।
 हृदयं ताम्यति स्वल्पेषुस्थापि रसक्षये ।
 परुषास्फुटिता ज्ञाना त्वग्रक्षा रक्तसंचये ।
 मांसक्षये विशेषेण स्निग्धौवीदरशुष्कता ॥
 सन्धीनां स्फुटनं ग्लानिरक्षीरायास एव च ।
 लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरत्वचः ॥
 केयलीमनखम्लयूहिजप्रपतनं यमः ।
 ज्ञेयमस्थिक्षये रूपं सन्धिग्रैथिल्यमेव च ॥
 शीथ्यन्ते ह्यत्र चास्थीनि दुश्चराणि लघूनि च ।
 प्रतप्तं वातरोगाणि क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥
 हौबन्धं मुखगोषश्च पाण्डुत्वं सदनं यमः ।
 क्लीब्यं शक्ताविमर्गश्च क्षीणशक्तस्य लक्षणम् ॥
 क्षीणे शक्नोति चान्द्राणि पौड्यन्निव मारुतः ।
 रुक्षस्योन्नमयन् कृच्चिं तिर्यगूर्ध्वञ्च गच्छति ॥
 मूत्रक्षये मूत्रज्जलं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
 पिपासा बाधते चास्य मुखञ्च परिशुष्यति ॥
 मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
 विशुष्कानि च लक्षन्ते यथास्वं मलसंक्षये ॥

विभेति दुर्बलोऽभीष्टं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
 दुच्छायो दुर्मना रुचः क्षामश्चैवीजसः क्षये ॥
 हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमोषत्सपोतकम् ।
 ओजः शरीरे संख्यातं तस्मात्तन् विनश्यति ॥
 व्यायामोऽनग्नं चिन्ता रुजाल्प्रमिताशनम् ।
 वातातपो भयं शोको रुचपानं प्रजागरः ॥
 कफयोगितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् ।
 कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥
 गुरुक्लिग्धास्त्रलवणं भजतामतिमात्रशः ।
 नक्षमन्नं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥
 त्यक्तव्यायामाचिन्तानां संशोधनमनुवेताम् ।
 श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥
 तीरावृतः प्रसादं हि गृहीत्वा याति मारुतः ।
 यदा वस्तिं तदा कृच्छी मधुमेहः प्रवर्धते ॥
 समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
 दर्शयत्याकृतिं कृत्वा क्षयमाप्यायति पुनः ॥
 अपिन्नयास्य जायन्ते पिठकाः सप्त दारुणाः ।
 मांसश्लेष्मकाशेषु मर्मैत्रपि च सन्धिषु ॥
 शरात्रिकाकच्छपिका जालिनो सर्षपो तथा ।
 अक्षजोषिनतास्या च विद्रुधो चेति सप्तमी ॥
 अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेद्वरुजाग्विता ।
 शरात्रिका स्यात् पिठको शरावाकृतिसंस्थिता ।
 अवमाढातिनिस्तीदा महावस्तुपरिग्रहा ॥
 श्लेष्मा कच्छपपृष्ठाभा पिठका कच्छपो मता !

स्तम्भा गिराज लवती क्षिप्रस्रावा महामया ॥
 रजानिस्त्रीदम्बहला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ।
 पिठका नातिमहती क्षिप्रयाका महारुजा ॥
 सर्षपी सर्षपाभाभिः पिठकाभिस्थिता भवत् ।
 दहति त्वचमृत्यानि दृष्ट्या मोहज्वरपदा ॥
 विसर्पैत्यनिशं दुःखाहृत्त्वग्निरिवाल्लजो ।
 अवगाटरुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा ॥
 महती धिनता नीला पिठका विनता मता ।
 विद्रधिं द्विवधामाहुर्वाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ॥
 घाघ्रा त्वक्क्षायुमांसोऽथ काण्डराभा महारुजा ।
 शीतकान्त्वविदा क्षुण्णरुच्यशुष्कातिभोजनात् ॥
 विरुशजोर्णसंस्निष्टविषमा सात्प्रभोजना ।
 घ्यापन्नबहुमद्यत्वाद्दिगमन्धारणात् यमात् ॥
 जिह्वव्यायामग्रयनादतिभाराध्वमेशुनात् ।
 अन्तःशरीरे मांसासृगाविशन्ति यदा मनाः ॥
 तदा सञ्जायन्ति शान्तिर्गभीरस्यः सुदारुणः ।
 हृदये क्लोन्नि यत्नतिप्रीक्लि कुक्षौ च वृक्णयोः ॥
 नाभ्यां वक्ष्णयोर्वापि वस्तौ वा तोत्रवेदनः ।
 दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं प्रपद्यते ॥
 ततः शीघ्रविदाहित्वाहित्वाहित्वाभिधीयते ।
 व्यवच्छेदभ्रमानाह शब्दच्छुरणसर्पणः ॥
 वातिकीं पैत्तिकीं दृष्ट्यादाहमोहमदज्वरैः ।
 अृन्मात्क्लेशार्चिस्तम्भशीतकैः श्लेष्मतीं विदुः ।
 सर्वासु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥

तमैः शस्त्रै यथामध्येतोष्णकैरिव दह्यते ।
 विद्रधी व्यघ्नतां याता वृश्चिकैरिव दह्यते ॥
 तनुरूपावृणस्त्रावं फेणिलं वातविद्रधौ ।
 तिलमाषकुसुमयोदसन्निभं विद्रधी तथा ॥
 स्रैषिकी स्रवति श्वेतं बहुलं पिच्छिलं बहु ।
 लक्षणं सर्वमेवैतद्गजते सान्निपातिकी ॥

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यविशेषज्ञानार्थं स्नान-
 क्तं लिङ्गविशेषमपदिश्यामः । तत्र प्रधानमर्मजायां विद्र-
 ध्यां दृष्टान्तमकप्रमोक्षकासश्वासः क्लोमजायां पिपा-
 सा मुखशीपग्रलयहाः यकज्वायां श्वासः । ग्रीहजायासु-
 च्छ्वासीपरोधः । कुन्दिजायां कुन्दिपार्श्वान्तरांसगूलम् ।
 वृक्षजायां पृष्ठलोटियहः । नाभिजायां हिक्कावंचणजायां
 सक्थिसादो वस्त्रिजायां कृच्छ्रप्रतिमूत्रवर्चस्ता चेति । पक्षा-
 मभिदासु ऊर्ध्वजासु सुखात् स्त्रावः स्ववति । अधोजासु
 गुदात् उभयतस्त नाभिजायां तासां हन्नाभिवस्त्रिजाः परि-
 पक्ता सान्निपातिकी च मरणाय । अवशिष्टाः पुनः कुशस्त-
 माशुप्रतिकारिणां चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति तस्माद्-
 चिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रमर्दविद्युदग्निदुष्याम् स्नेह-
 विरेचनैरास्त्रोपक्लामेत् सर्वंशो गुल्मवञ्चेति चात्र ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
 तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावदस्तुपरिग्रहः ॥
 ज्वराविका कषुपिका जालिनी चेति दुष्महाः ।
 जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसाम् ॥

सर्षपी चाल्मजी चैव विमता विद्रधी च या ।
 सद्यः पित्तोत्पत्त्यास्ता हि सम्भवन्त्यस्यमेदसाम् ॥
 मर्मसंसे गुदे पाण्ड्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
 जायन्ते यस्य पिठिकाः स प्रमेही न जीवति ॥
 तथान्याः पिठिकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।
 पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्त्राभा मेचकप्रभाः ॥
 मृद्वश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापराः ।
 मन्दवेगा महावेगाः खल्पशीला महारुजाः ॥
 तद्बुद्ध्या मारुतादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
 ब्रूयादुपचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥
 षट्श्लासमांससंकोथमोहहिक्कामदध्वराः ।
 वीसर्पमन्दसंरोधाः पिठिकानामुपद्रवाः ॥
 चयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।
 ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक् च विज्ञेया त्रिविधापरा ॥
 त्रिविधा चापरा कोष्ठशास्त्रामर्मास्थिसन्धिषु ।
 इत्युक्त्वा विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥
 चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।
 भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वम्नागमादिषु ॥
 गतिः कालकृता चैता चयाद्वा पुनरुच्यते ।
 गतिय द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥
 पित्ताङ्गुणांशणः पित्तिर्गाराणामुपजायते ।
 तच्च पित्तं प्रकृपितं विकारात् कुरुते बहून् ॥
 प्राकृतस्तु मलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
 स चैवोजः सृतः काये स च पाण्डोपदिश्यते ॥

सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां श्रुतः ।
 तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरोध्यते ॥
 नित्यमन्निहितामित्रं समीक्षयात्मानमात्मवान् ।
 नित्यं युक्तः परिचरेत् विच्छन्नायुरभित्वरमिति ॥
 तत्र श्लोकौ ॥ शिरोरोगाः सङ्घट्टीया रोगा मानविकल्पजाः ।
 क्षयाः सपिठकाः शोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥
 क्रियन्तः शिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
 ज्ञानार्थं भिषजाश्चैव प्रजानाञ्च हितैषिणा ॥
 इति रोगचतुष्टके क्रियन्तः शिरसीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिशोफीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

त्रयः शोफाऽभवन्ति । वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः ते पुन-
 र्द्विविधाः निजागन्तुभेदेन । तत्रागन्तवः । छेदनभेदन-
 क्षणनभञ्जनपिच्छनोपेषणप्रहारावबन्धनद्वेषनव्यधनपीडना-
 भिर्वा भक्ष्णातकपुष्पफलरसात्मगुप्ताशुक्रक्रिमिशुक्काहितपत्र-
 खतागुल्मसम्पादनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणादिसूचनैर्वा विषा-
 णांसविषाविषप्राणदंष्ट्रादन्तविषाणनखनिपातैर्वा सागर-
 विषवातहृमदह्वनसंस्पर्शनैर्वा शोफाः समुपजायन्ते । ते

यथा स्वहेतुजैश्चैकनेरादावुपलभ्यते । निजव्यञ्जनैकदेशवि-
 परीतैर्बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रवातनिर्वापणादिभिश्चोपक्रमैरपक्र-
 म्यमाणाः प्रशान्तिमापद्यन्ते । निजाः पुनः स्त्री हस्त्रे ह्वमन-
 विरेचनास्थापनाशुवासनशिरोविरेचनानामयथावत् प्रयोगा-
 द्भिमिथ्यासंसर्जनाद्वा छर्दिरलसकविषूचिकाश्वासकासाति-
 सारशोषपाण्डुरोगज्वरोदरप्रदरभगन्दरार्शोविकारातितर्ष-
 णैर्वा कुष्ठकण्डूपिठकादिभिर्वा छर्दिस्तवथूद्धारशुकवातमूत्र-
 पुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासकर्मितस्थ वा सह-
 सातिगुर्वस्त्रलवणपिष्टानुफलशकरागदधिहरितकमद्यमर्दक-
 विरूढनवशूकगमौधान्यानूपौदकपिशितोपयोगान्मृत्युक्लफ-
 लोष्टभक्षणाक्षवणातिभक्षणाद्वा गर्भसम्पीडनादामगर्भप्रप-
 तनात् प्रजातानाञ्च मिथ्योपचारादुद्दीर्घदीषत्वात् शोफाः
 प्रादुर्भवन्ति । इत्युक्तः सामान्यो हेतुः । अयं त्वत्र विशेषः ।
 शीतरूक्षलघुविषदन्मोपवासकर्षणक्षपणादिभिर्वायुः प्रकु-
 पितः त्वस्त्रांसशोणितादीन्यभिभूय शोफञ्जनयति । स
 क्षिप्रोत्थापनप्रशमो भवति श्यामारुणवर्णः प्रकृतिवर्णो वा-
 चालः स्रन्दनः स्वरपक्षभिन्नत्वन्मोमा क्षियत इव भिद्यत
 इव पीद्यत इव सूचीभिरिव तुद्यते पिपीलिकाभिरिव संस्र-
 प्यते सर्वपक्वकालित इव क्षिमिचिमायते संकुश्यते आय-
 म्यते इति वातशोफः । उष्णतीक्ष्णकटकचारलवणास्त्रा-
 जीर्णभोजनैरग्न्यातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वस्त्रांसशो-
 णितान्यभिभूय शोफञ्जनयति । स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति
 कृष्णपीतनीलताम्रकावभासः उष्णो मृदुः कपिलताम्रा-
 स्त्रोमा उच्यते दह्यते ह्ययते धूप्यते क्षपयते स्त्रियति

क्लियते न च स्वर्गमुष्णं वा सुषूयते इति पित्तशोफः । गुरु-
 मधुरशीतस्निग्धैरतिस्त्रप्रव्यायामादिभिश्च स्नेषा प्रकृपितः
 त्वष्णांसशोषितादीन्यभिभूय शोफस्त्रनयति । स कृच्छ्रो-
 त्यानप्रथमो भवति । पाण्डुरश्चेतावभासः स्निग्धः स्रव्यः
 गुरुः स्थिरः स्थानः शक्ताग्ररोमास्पर्शाण्यसहयेति स्नेष-
 शोफः । यथा स्वकारणाकृतिसंसर्गाद्विद्विदोषजास्त्रयः शोफाः
 कारणाकृतिसन्निपातात् सान्निपातिक एकः । एवं भेद-
 प्रकृतिभिस्ताभिस्ताभिर्भियमानो द्विविधस्त्रिविधः चतुर्विधः
 सप्तविधश्च शोफ उपलभ्यते । पुनथैक एवोक्तेषसामान्या-
 दिति ।

भवति चात्र ॥ गूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपत्नीव रुजन्ति च ।

निपीडितान्युन्नमन्ति वातशोफन्तमादिशेत् ॥

यद्याप्यरुणवर्चाभः शोफो नक्तं प्रणश्यति ।

स्नेहोष्णमर्दनाभ्याश्च प्रणश्येत् स च वातिकः ॥

यः पिपासाज्वरार्तस्य ह्ययतेऽथ विदह्यते ।

स्त्रियति क्लियते गन्धी स पैतः श्वयथुः स्रुतः ॥

यः पीतनेत्रवक्त्रत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रगूयते ।

तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोफः स उच्यते ॥

शीतसक्तगतिर्यस्तु कण्डूयेत् पाण्डुरैव च ।

निपीडितो वोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥

यस्य शस्त्रकुशच्छिदाच्छोणितं न प्रवर्त्तते ।

कृच्छ्रेण पिच्छान् स्रवति स चापि कफसम्भवः ॥

निदानाकृतिसंसर्गात् श्वयथुः स्याद् द्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोफो व्यामिश्रहेतुजः ॥

यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोफः सर्वाङ्गो भवेत् ।
 जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रसृतः स्त्रीमुखश्च यः ॥
 यथापि गुह्यप्रभवः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
 स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥
 हृदिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णाज्वरोऽतीसार एव च ।
 सप्तकोऽयं स दौर्बल्यशोफोपद्रवसंग्रहः ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
 आशु सञ्जनयन् शोफं करोति गलगण्डिकाम् ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थितः ।
 आशु सञ्जनयन् शोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥
 यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलवाद्धेव तिष्ठते ।
 शनैः सञ्जनयन् शोफं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
 शोफं सरागं जनयन्विसर्पस्तस्य जायते ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेन तिष्ठते ।
 रागं सशोफञ्जनयन् पिठिका तस्य जायते ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।
 श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥
 यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
 ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोफस्तस्योपजायते ॥
 धातुघ्नीहान सुहृद्य कुपितो यस्य तिष्ठति ।
 शूलैः परितुदन् पार्श्वं घ्नीचा तस्याभिवर्द्धते ॥
 यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थाने च तिष्ठते ।
 शोफं सशूलञ्जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥

यस्य वायुः प्रकृपितः शीफशूलकरश्चरन् ।
 वंशणाद् वृषणौ याति वर्षं तस्योपजायते ॥
 यस्य वातः प्रकृपितः त्वष्ट्रांसान्तरमाश्रितः ।
 शीफं सञ्जनयन् कृत्वावृद्धं तस्य जायते ॥
 यस्य वातः प्रकृपितः कृत्विमाश्रित्य तिष्ठति ।
 नाधो व्रजति नाप्युद्ध्वानाहस्तस्य जायते ॥
 रोगाश्चोक्तेधसामान्यादधिमांसार्बुदादयः ।
 विगिष्टा नाम रूपाभ्यां निर्देष्ट्याः शीफसंग्रहे ॥
 वातपित्तकफा यस्य युगपत् कुपितास्त्रयः ।
 जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥
 जनयन्ति भृशं शीफं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
 तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणी केऽतिनिर्दिशेत् ॥
 त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तो भवति जीवितम् ।
 कुशलेन त्वनुप्राप्तः क्षिपं सम्पद्यते सुखी ॥
 सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसम्भताः ।
 ये ह्यन्यरनुपक्रान्ता सिथ्यारम्भेण वा पुनः ॥
 साध्याश्चाप्यपरे हन्ति व्याधयो मृदुसम्भताः ।
 यत्राशन्नं कृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंगयम् ॥
 असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो यस्य संज्ञिताः ।
 सुसाध्यैऽपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥
 सन्ति चापप्रपरे रोगाः कर्म येषु न सिध्यति ।
 अपि यत्र कृतं बालेनै तान्विद्वानुपाचरेत् ॥
 साध्याश्चैवापसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
 मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥

त एवापरसंख्यया भिद्यमाना भवन्ति हि ।
 निदानवेदनावर्णस्थानसंस्थाननामभिः ॥
 व्यवस्थाकारणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः ।
 यथा प्रकृतिसामान्यं विकारिषूपदिश्यते ॥
 विकारनामा कुशलो न जिज्ञीयात् कदाचन ।
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा गतिः ॥
 स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
 स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् वह्नन् ॥
 तस्माद्विकार प्रकृतीनधिष्ठानान्तराणि च ।
 समुत्थानविशेषाच्च बुद्ध्या कर्म समाचरेत् ॥
 यो ह्येतन्निविधं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।
 ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥
 नित्याः प्राणश्रुतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
 विकृताः प्रकृतिस्था वा तान् बुभुत्सेति पण्डिताः ॥
 सञ्ज्ञासोञ्ज्ञासनिःश्वासचेष्टा धातुः गतिः समा ।
 समो मोक्षो गतिमतां वायुः कर्माविकारजम् ॥
 स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं हृषता बलम् ।
 क्षमा घृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥
 वातपित्तकफैश्चैव न्यूने लक्षणमुच्यते ।
 कर्मणां प्रकृतेर्हानिर्हृद्विर्वापि विरोधिनाम् ॥
 दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं हृद्वलक्षणम् ।
 दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्हृद्विर्वापि परीक्ष्यते इति ॥
 तत्र श्लोकाः ॥
 संख्यानिमित्तं रूपाणि शोफानां साध्यता न च ।

तेषां तेषां विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ॥
 प्राकृतं कर्मदीषाणां लक्षणं हानिवृत्तिषु ।
 वीतमोहरजीदीषमोहमानमदस्यृष्टः ॥
 व्याख्यातवांस्त्रिगोपी ये रोगाध्याये पुनर्वसुः ।
 इति रोगचतुष्के त्रिगोपीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीशमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खल्वष्टावदराणि षष्टौ मूत्राघाताः षष्टौ क्षीर-
 दोषा षष्टौ रेतोदोषाः सप्त कुष्ठानि सप्त पिठकाः सप्त
 वीमर्षाः षडतीसाराः षडुदावर्ताः पञ्च गुल्माः पञ्च ग्रीह-
 प्रदोषाः पञ्च कासाः पञ्च श्वासाः पञ्च हिक्काः पञ्च टण्ड्याः
 पञ्च छर्दीषि पञ्च भक्तस्थानशनस्थानानि पञ्च शिरोरोगाः
 पञ्च हृद्भोगाः पञ्च पाण्डुरोगाः पञ्चोन्मादाः चत्वारोऽप-
 स्माराः चत्वारोऽक्षिरोगाः चत्वारः कर्णरोगाः चत्वारः
 प्रतिश्लयाः चत्वारो मुखरोगाः चत्वारो ग्रहणीदोषाः
 चत्वारो मदाः चत्वारो मूर्च्छाः चत्वारः शोषाः चत्वारि
 क्लैव्यानि त्रयः शोफाः त्रीणि किलासानि त्रिविधं

लोहितपित्तं ह्ये ज्वरो ह्ये ग्रन्थी हावायासौ हे गृह्यस्यौ
 हे कामले द्विविधं मांसं द्विविधं वातरक्तं द्विविधान्य-
 शींसि एकः कृष्णः एकः सन्यासः एको महागदः
 विंशतिः क्रिमिजातयः विंशतिः प्रमेहाः विंशतियौ निव्या-
 पदः । इत्यष्टाचत्वारिंशद्गोधाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे भव-
 न्ति । उद्दिष्टानि एतानि यथोद्देशमभिनिर्देक्ष्यामः । अष्टा-
 वुदराणीति वातपित्तकफसन्निपाताश्मरौशर्कराशकशोणि-
 तजाः अष्टौ क्षीरदोषा इति वैष्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं
 पैच्छिन्यं फेनसङ्घातं रौक्ष्यं गौरवमतिस्त्रेहस्येति अष्टौ
 रेतोदोषा इति तनु शष्कं फेनिलमश्वेतं प्रत्यपिच्छिल-
 मन्यधातूपहितमवसादि चेति सप्त कुष्ठानीति कपालो
 दरमाण्डल्यश्च जिह्वपण्डरीकसिन्धुकाकणकानि सप्त पिठका
 इति शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षप्यनलजीवि-
 नता विद्रुधी च सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाग्नि-
 कर्दमग्रन्थिसन्निपाताख्याः षडतीसाराखरा इति वातपित्त-
 कफसन्निपाताः शोणितजाः पञ्च भ्रूहदोषा इति गुल्मै-
 र्ब्याख्याताः पञ्च कासा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणि-
 तजाः पञ्च श्वासा इति सहोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राः पञ्च
 हिक्का इति महती गन्धोरा व्यपेता क्षुद्रा चान्नजा च पञ्च
 तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः पञ्च हृद्दय इति
 द्विष्टार्थसंयोगजा वातपित्तकफसन्निपातोद्दे कात्मिकाश्च
 पञ्च भ्रूस्थानशनस्थानानीति वातपित्तकफदेषायामाः
 पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्देशमभिसमस्य वातपित्तकफ-
 सन्निपातसृष्ट्यणजा इति । पञ्चोन्मादा इति वातपित्तकफ-

सन्निपातागन्तुनिमित्ताः चत्वारोऽधिरोगाः चत्वारः कर्ण-
 रोगाः चत्वारः प्रतिश्यायाः चत्वारो मुखरोगाः चत्वारो
 ग्रहणीदोषाः चत्वारो मदाः चत्वारो मूर्च्छा इति अपस्मारै-
 र्भास्त्राताः चत्वारः शोषा इति महसन्धरषत्रयविषमा-
 शनजाः चत्वारि क्लेश्यानीति बीजोपघाताद्दृग्जभङ्गाञ्ज-
 रया शुक्रश्याञ्च त्रयः शोफाश्चेति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः
 त्रीणि किंशासानीति रक्तान्त्रशुक्लानि त्रिविधं लोहि-
 तपित्तमित्यूर्ध्वभागमधीभागसुभयभोगश्च द्वौ ज्वरौ इति
 चष्णाभिप्रायः शीतसमुत्पद्य शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्पद्यः द्वौ
 व्रणौ इति निजशागन्तुत्रश्च हावागमाविति बाह्यया-
 भ्यन्तरश्च हे गृध्रस्याविति वाताहातकफाश्च हे कामले
 इति कोष्ठशाखाश्रया शाखा श्रया च द्विविधमाममित्यल-
 सको विषूचिका चेति एक ऊरुश्चश्च इति । आमत्रिदोष
 समुत्थानः एकः सन्यास इति । त्रिदोषात्मको मनश्च शरी-
 राधिष्ठानम् एको महागद इति तनुतत्त्वाभिनिवेशः विं-
 शतिः क्लिमिजातय इति यूकाः पिपीलिकाश्चेति द्विविधा
 बहिर्मज्जाः केशादालोमादालोमद्वीपाः सौमराः श्लै-
 श्वरा जन्तुमातरश्चेति षट् शोणितजाः अन्त्रादा उदरादा
 हृदयदराः चुरवो दर्भपुण्याः सौगन्धिका महाकुहाश्चेति सप्त
 कफजाः कुञ्जवका मकरका लेलिहाः शालूगिकाः सौसु-
 रादाश्चेति पञ्च पुरीषजा इति विंशतिः क्लिमिजातयः ।
 विंशतिः प्रमेहा इति उदकमेहश्चेत्तुवास्तिका रसमेहश्च
 सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्रेमेहश्च शीत-
 मेहश्च शनर्मेहश्च सिकतामेहश्च खान्तामेहश्चेति श्लेष्मनि-

मिताः चारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च
 मञ्जिष्ठामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः । बसा-
 मेहश्च मञ्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो
 वातनिमित्ता इति विंशतिः प्रमेहाः विंशतिर्योनिव्यापद-
 इति । वातिकी पैत्तिकी श्लैष्मिकी सान्निपातिकी चेति
 चत्स्रः दोषद्रव्यसंसर्गं प्रकृतिनिर्देशैरवशिष्टाः षोडश
 निर्दिश्यन्ते । तद्यथा रक्तयोनिस्वारजस्का चाचरणा चाति-
 चरणा च प्राक्चरणा चोपप्लता चोदावर्त्तिनी च कर्षिणी च
 श्लवणी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वासिनी च
 शम्बयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतिर्योनिव्यापदः केवल-
 स्थायमुद्देशः । यथोद्देशमभिनिर्दिष्ट इति ।

भवति चात्र । विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाशोक्तास्त्रयस्त्रयः ।

द्विकाशाष्टौ चतुष्काश्च दश द्वादश पञ्चकाः ॥

चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ ही सप्तकास्त्रयः ।

अष्टोदरीये रोगाणां रोगाध्यायः प्रकाशक इति ॥

सर्वं एव विकारा निजा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो
 निवर्त्तन्ते यथा शकुनिः सर्वं दिवसमपि परिपतन् स्वां
 छायां नातिवर्त्तते । यथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वविकारा
 वातपित्तकफान्नातिवर्त्तते वातपित्तस्त्रैश्चणां पुनः समुत्था-
 नस्थानसंस्थानवेदनावर्धनामप्रभावचिकित्सितविशेषानभि-
 समीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानिवोपदिशन्ति-
 बूद्धिमन्त इति । तत्र श्लोकौ । स्वधातु वैषम्यनि-
 मित्तज्जा ये विकार संघा बहवः । शरीरे न ते पृथक्पित्त-

कफानिलेभ्य आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥
 आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथागन्तुमतिप्रवृत्तः ।
 तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥
 इति रोगचतुष्के अष्टोदरीयोऽध्यायः समाप्तः ।

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

चत्वारो रोगा भवन्ति आगन्तुवातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः ।
 तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं रूक्सामान्यं
 द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभागात् द्विविधं
 चैषामधिष्ठानं मनःशरीरविशेषाद्दिशेषात् पुनरेषामपरि-
 संख्येयत्वात् मुखानि तु खल्वागन्तोः मखदशनपतनाभि-
 चाराभिशापाभिपङ्कवधमन्धपीडनरज्जुदहनमन्त्राशनिभूतोप-
 सर्गादीनि निजस्य तु सुखं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यं हयो-
 खं खलु आगन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्प्रेन्द्रियार्थसंयोगः
 प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृत्त्या-
 त्वारो रोगाः परस्परमनुबध्नन्ति न चान्योन्यसन्देहमापद्यन्ते
 आगन्तुहिं व्यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां
 वैषम्यमापादर्यात् निजे तु वातपित्तश्लेष्मणः पूर्वं वैषम्य-

मापद्यन्ते जघन्यां व्यधामभिनिर्वृत्तं यन्ति तेषां त्रयाणामपि
 दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते । तद्यथा वस्तः
 पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थोनि वातस्थानानि
 अत्रापि पक्वाशयो विशेषेण वातस्थानं स्वेदी रसीलमीका
 रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानान्यत्रापि आमशयो विशेषेण
 पित्तस्थानं चरः शिरोघ्नीषापर्वास्थामाशयो मेदश्च श्लेष्मणः
 स्थानानि अत्रापि उदरो विशेषेण श्लेष्मणः स्थानं सर्वशरीर-
 चरास्तु वातपित्तश्लेष्माणां हि सर्वस्मिन् शरीरे कुपिताकु-
 पिताः शुभाशुभानि कुर्वन्ति प्रकृतिभूताः शुभानि उपचयबद्ध-
 वर्णप्रसादादीनि अशुभानि पुनः विकृतिमापन्नानि विकार-
 संज्ञकानि तत्र विकाराः सामान्यजा नानाध्वजाश्च तत्र
 सामान्यजाः पूर्वमष्टोद्गीये व्यख्याताः नानाध्वजास्त्रिह्य-
 ध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा अशीतिर्वातविकाराः चत्वारिंशत्
 पित्तविकाराः विंशतिः श्लेष्मविकाराः तत्रादौ वात-
 विकाराननुव्याख्यास्यामः । तद्यथा नखभेदश्च त्रिपादिका
 च पादशूलश्च पादम्रंशश्च सुप्तपादता च वातखुडता च
 गुल्माग्रहश्च पिण्डकीर्षेष्टनश्च गृध्रसी च जानभेदश्च जानु-
 विश्लेषश्च ऊरुष्कम्भश्च ऊरुसादश्च पाङ्गुल्यश्च गुरुम्रंशश्च
 कुदातिश्च वृषणं तृक्षेपश्च शूपस्तम्भश्च वंशणानाहश्च श्रोणि-
 भेदश्चोदावर्तश्च खञ्जत्वसुगन्धत्वस्य वामनत्वश्च त्रिकग्रहश्च
 हृष्टग्रहश्च पार्श्वामर्दश्चोदरवेष्टश्च हृन्मोहश्च हृद्भावश्च हृ-
 द्दम्बोपरीधश्च बहुशोषश्च शीवास्तम्भश्च मन्यास्तम्भश्च कण्ठी-
 हंसश्च हनुताडशोष्ठभेदश्च दन्तशैथिल्यश्च मूकत्वश्च वाक्स-
 ह्वश्च काशमास्यता च मुखशोषधारसंज्ञता चागन्धज्ञता च

प्राणनागश्च कर्णशूलश्चाशब्दश्रवणशोचैःश्रुतिश्च बाधिर्यञ्च
 नत्प्रस्तम्भश्च वत्प्रसङ्गीचश्च तिमिरश्चाक्षिशूलश्च अक्षि-
 व्य्दाहश्च शङ्खभेदश्च ललाटभेदश्च शिरोरुक् च केशभूमि-
 स्फुटनश्च अर्द्धितश्च एकाङ्गरोगश्च सर्वाङ्गरोगश्च पक्षधन्वा-
 क्षेपकश्च दण्डकश्च श्रमश्च भ्रमश्च वेपथुश्च जृम्भा च विषाद-
 चातिप्रलापश्च ग्नानिश्च रौक्ष्यश्च पारुथ्यश्च श्यावारुणावभा-
 सता चास्त्रप्रधानवस्थितत्वञ्चेति अग्नौतिवातविकाराः ।
 वातविकाराणामपरिसंख्येयानामविष्कृततमा व्याख्याताः ।
 सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेष्वन्येषु चानुक्तेषु वायो-
 रिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्वलक्षणं यदुपलभ्य तद-
 वयवं वा विमुक्तमन्दे हः वातविकारमेवाध्यवसन्ति कुशलाः ।
 तद्यथा रौक्ष्यं लाघवं शैत्यङ्गतिरमूर्त्तत्वञ्चेति वायोराज-
 रूपाणि एवंविधत्वाच्च कर्मणश्च स्वलक्षणमिदमस्य भवति ।
 तं तं शरीरावयवमाविशतः स्त्रंसव्याससङ्गभेदसादृष्टवर्त-
 मन्दचलतोद्व्यधवेष्टभङ्गास्तथा खरपरुषविषदसुशिरारुण-
 कषायविरसशोषशूलसुप्तिसंक्रुचनस्तम्भानानि वायोः कर्माणि
 तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् । तं मधुरान्नलवण-
 स्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत् स्वेदस्नेहास्थापनानुवासनन
 नस्तः कर्मभोजनाभ्यङ्गोच्छादनपरिषेकादिभिर्वातहरैर्मात्रा-
 कालश्च प्रमाणीकृत्यास्थापनानुवासनन्तु सर्वथोपक्रमेभ्यो
 वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः । तद्व्याधित एव पक्वाशय-
 मनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलच्छिनत्ति । तत्रावर्जिते
 वाते अपि शरीरान्तर्गता वातविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते ।
 यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्तम्भशाखावरोहकुम्भफलपला-

शादीनां नियतो विनाशस्तद्वत् पित्तत्रिकाराः । जेषश्च
 श्लोषश्च दवश्च दवयुश्च धूमकषायकश्च विदाहश्चान्तर्दाहश्चां-
 सदाहश्चोष्ण आधिक्यं चाति खेदश्चाङ्गगन्तुश्चाङ्गावयवशर-
 णश्च शोणितक्लेदश्च मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च त्वष्मांसदरणश्च
 चर्मदरणश्च रक्तकोठाय रक्तविस्कोटाय रक्तपित्तश्च रक्तमण्ड-
 लानि च हरितत्वश्च हरिद्रत्वश्च नीलीका च कक्ष्या च
 कामला चातिक्तास्यता च लोहितगन्धास्यता च पूतिमुखता
 च तृणाया आधिक्यं चाटमिद्यास्यपाकश्च गलपाकश्चाक्षिपा-
 कश्च गुरुपाकश्च मेदुपाकश्च जीवादानश्च तमःप्रवेशश्च हरित-
 हरिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्वप्नेति चत्वारिंशत् पित्तत्रिकाराः । पित्त-
 विकाराणामपरिसंख्येयानां माविष्कृततमा व्याख्याताः ।
 सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तत्रिकारेष्वन्येषु पित्तस्येदमात्मरूपमप-
 रिणामिकर्मणश्च खलनणं यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्त-
 संदेहाः पित्तत्रिकारमेवाध्यवस्यन्ति कुमलाः । तद्यथा
 श्लोषणं तैष्ण्यं लाघवमनतिस्त्रेहो वर्णाश्च शुक्लारुणवर्जा
 गन्धश्चाङ्गविस्फोरसौ च कटुकान्धौ पित्तस्यात्मरूपाख्येवंवि-
 धत्वाच्च कर्मणः स्वालक्षण्यामिदमस्य भवति । तं तं शरीरा-
 वयवम् आविश्यतो दाहोष्णपाकस्त्रेदक्लेदकोदकण्डूस्त्राव-
 रागाः । यथास्त्रश्च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्त्तनं पित्तस्य कर्माणि
 तैरन्वितः पित्तत्रिकारमेवाध्यवस्येत् । तं मधुरतित्तकषाय-
 शीतैरुपक्रमैरुपक्रामेत् । स्त्रेहविरेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गादिभिः
 पित्तहरेर्मात्रां कालश्च प्रमाणीकृत्य विरेचनन्तु सर्वोपक्रमेभ्यः
 पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते । भिषजस्तद्व्याधित एवामाशयमनु-
 प्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलश्चापकर्षति । तत्रावर्जिते

बित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते ।
यश्चान्मौ व्यपोटे केवलमग्निगृहञ्च शीतो भवति तद्वत् श्लेष्म-
विकाराश्च दृप्तिश्च तन्द्रा च निद्राया आधिक्यञ्च स्तैमित्यञ्च
गुरुगात्रता चालस्यश्च मुखमाधुर्यञ्च मुखस्त्रावस्रोद्धारश्च
श्लेष्मोद्गरणञ्च मलस्याधिक्यञ्च बलासश्च हृदयोपलेपश्च धमनी-
प्रतिचयश्च गलगण्डश्चातिस्थौल्यञ्च शीतान्मिता चोर्द्वश्च
श्लेतावभासता च श्लेतामूत्रनेत्रवर्षस्वप्नेति विंशतिः श्लेष्मवि-
काराः । श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा
व्याख्याताः । सर्वेष्वपि तु स्वल्पेतेषु श्लेष्मविकारेष्वन्येषु चानु-
क्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामिकर्मणश्च स्वल्पक्षयं यदु-
पलभ्यते तदवयवं वा विमुक्तसंदिग्हाः श्लेष्मविकारमध्यव-
स्यन्ति । तद्यथा श्लेहशैत्यश्लेष्मगौरवमाधुर्यमान्यानि
श्लेष्मण आत्मरूपाश्चैवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वल्पक्षयमिदमस्य
भवति । तं तं शरीरावयवमाविशतः श्लैत्यशैत्यकण्डूशैत्यं-
गौरवञ्च हस्तश्वसुप्तिकेदोपदेहबन्धमाधुर्यविकारित्वानि श्ले-
ष्मणः कर्माणि तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्येत् । तं कटु-
कतिक्तकषायतीक्ष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक्रामेत् ।

स्त्रेद्वमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्महरैर्मात्रां
कालं च प्रमाणीकृत्य वमनन्तु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधा-
नतमं मन्यन्ते भिषजः तद्व्याधित एवाभाशयमनुप्रविश्या
केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूलमपकर्षयति । तत्रावर्जिते श्लेष्म-
ण्यपि शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते ।
यथाभिन्ने केदारसेतौ शालियवषट्ठिकादीन्यनभिष्यन्त्या-
मानानि अश्वसा प्रशोधमापद्यन्ते तद्वदिति ।

भवति चात्र । रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
 ततः कर्म भिषक्पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥
 यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
 अप्यौषधिविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥
 यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकीविदः ।
 दिशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंग्रहम् ॥
 संग्रहः प्रकृतिर्देशो विकारमुखमीरणम् ।
 असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां सम्प्रकाशितः ॥
 दोषस्थानानि रोगाणाङ्गानि नानात्वजाश्च ये ।
 रूपं पृथक्त्वादौषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥
 पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
 सम्यक् महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ इति
 रोगचतुष्के महारोगाध्यायः । समाप्तं रोगचतुष्कम् ।

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौ निर्मितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निर्मिता भवन्ति ।
 तद्यथा अतिदोर्घ्वातिङ्गस्त्रिधातिलोला चालोमा च अति-
 कृष्णधातिङ्गेषु तत्रातिस्त्र्युल्लासतिङ्गश्चेति । तत्रातिस्त्र्युल-

कृशयोर्भुंय एवापरे निर्मितविशेषा भवन्त्यतिस्थूलस्य
तावदायुषो ज्वोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दीर्घं दीर्घं
खेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ
दोषाः । तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणागुरुमधुरशीतस्निग्धोपयो-
गादध्यायामाद् दिवास्वप्नहर्षनित्यत्वादचिन्तनाहोजस्रभा-
वाद्योपजायन्ते तस्यातिमात्रं मेदस्त्रिनो मेद् एवोपचीयते ।
न तथेतरे धातवस्तस्मादध्यायुषो क्वासः शैथिल्यात् सौकु-
मार्याद्भुक्त्वाच्च मेदसो ज्वोपरोधः शुक्रबहुत्वान्मेदसाहत-
मार्गत्वात् कृच्छ्रव्यवायता दीर्घमसमत्वाद्वातूनां दीर्घं
मेदोदोषान्मेदसः स्वभावत्वात् खेदलत्वाच्च मेदसः श्लेष्म-
संसर्गाद्विष्यन्दित्वाद्बहुत्वाद्वायामासहत्वात् खेदाबाधः तौ-
ष्णान्नित्वात् प्रततकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासाति-
योगश्चेति ।

भवति चात्र । मेदसाहतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्धुक्षयत्यग्निसाहारं शोषयत्यपि ॥

तस्मात् स शीघ्रञ्जनयत्याहारं चावकाङ्क्षति ।

विकारांश्च ते घोरान् किञ्चित्कालव्यतिक्रमात् ॥

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदाहो वनं यथा ॥

मेदस्यति च संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।

विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्यागु जौषितम् ॥

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्त्रिगुदरस्वनः ।

अग्रयोपचितोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥

इति मेदस्त्रिनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं वक्ष्यते वाच्यमतिकार्ष्येऽप्यतःपरम् ॥
 सेवा रूक्षान्नपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।
 क्रियाभियोगः शोकश्च वेग निद्राविनियहः ॥
 रुक्षस्योदत्तं नं स्नानस्याभ्यासः प्रकृतिजंरा ।
 विकारागुणयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिक्रमं नरम् ॥
 व्यायाममत्तिसौहित्यं क्षुत्पिपासामथौषधम् ।
 कृशो न सहते तद्वन्मदशीतोष्णमैथुनम् ॥
 म्लीह कासः शयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
 कृमं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च चङ्घणीनताः ॥
 शुष्कस्निग्दरशौवो धमनीजालसन्ततः ।
 त्वगस्थिशेषोऽतिक्रमः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥
 सततव्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
 सततं चोपचर्यो हि कर्षणीर्हं हर्षेरपि ॥
 स्थोथ्यकार्ष्ये वरं कार्ष्यं समोपकरणौ हितौ ।
 यदुभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥
 सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।
 दृढेन्द्रियत्वाद्ग्राधीनां न बलीनाभिभूयते ॥
 क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।
 समपन्या सम जरःसमांसचयो मतः ॥
 गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति ।
 कृशानां तृंहणार्थं च लघु सन्तर्पणञ्च यत् ॥
 वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।
 रूक्षीणा वस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षान्युदत्तानि च ॥
 गुडूची भद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्वैफलस्तथा ।

तक्रारिष्टप्रयोगस्तु प्रयोगो मार्त्तिकस्य च ॥
 विलङ्कं नागरः क्षारः काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णञ्च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 विष्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
 शिलाजतुप्रयोगस्तु साग्निमन्थरसः परः ॥
 प्रगातिका प्रियङ्गुश्च श्यामका यवकायवाः ।
 जूर्णः क्षौद्राः कोद्रवा मुद्गाः कुलुत्याश्च कमुद्गकाः ॥
 आढकौनाञ्च बीजानि पटीलामलकैः सह ।
 भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानञ्चानुमधूदकम् ॥
 अरिष्टाश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।
 अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥
 प्रजागरं व्यवायञ्च व्यायामं चिन्तानानि च ।
 स्तौल्यमिच्छन् परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥
 स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
 चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥
 नशान्नानि नवं मद्यं ग्राम्यान्धप्यौदका रसाः ।
 संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पर्यासि च ॥
 इक्षवः शालयो मांसा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
 वस्तयः स्निग्धमधुरास्त्रैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥
 स्निग्धमुहूर्त्तनं स्नानं गन्धमालप्रनिषेवणम् ।
 शुक्लो वासो यथाकालं दीषाणामवसेचनम् ॥
 रसायनानां हृष्यार्णा योगानामुपसेवनम् ।
 हृत्वातिकाश्यं मादत्ते नृणामुपचयं परम् ॥
 अचिन्तनाञ्च कार्याणां भ्रवं सन्तर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥
 निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं वलावलम्बम् ।
 वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
 अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
 सुखायुषो परा कुर्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥
 सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
 पुरुषं योगिनं सिद्ध्यासत्या बुद्धिरिवागता ॥
 गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्म्मभाराध्वकर्षिताः ।
 अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाश्रिताः ॥
 दृष्ट्यातौसारशूलार्ताः श्वासिनः शूलिनः कृशाः ।
 पतिताभिहतोश्मत्ताः क्लान्तायानप्रजागरैः ॥
 क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
 सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥
 धातुसाम्यन्तथा ह्येषां बलञ्चाप्युपजायते ।
 श्लेष्मा पुष्यति चाङ्गानि धैर्यं भवति चायुषः ॥
 श्लेष्मा चादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
 रात्रीणां चातिसङ्केपाहिषास्वप्नः प्रशस्यते ॥
 शीघ्रवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
 श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥
 मेदस्विनः श्लेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
 दूषो विषार्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥
 हलीमकः शिरःशूलं स्त्रीमित्यं गुरुगात्रता ।
 अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥
 शोफारीचकृहृत्सासपीनसावार्धभेदकाः ।

कीठारः पिठकाः कण्डूस्तन्द्रा कासी गलामयः ॥
 ऋतिबुद्धिप्रमोहाश्च संरोधः स्त्रोतसां ज्वरः ।
 इन्द्रियाणाममागर्थे विषवेगप्रवर्त्तनम् ॥
 भवेन्नृणां दिवास्वप्नस्थाहितस्य निषेवणःत् ।
 तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्या स्वप्नात् समं बुधः ॥
 रात्रौ जागरणं कूर्त्तं स्निग्धमम्पनं दिवा ।
 अरूचमनभयन्दित्वासीनप्रवसायितम् ॥
 देहवृत्तौ यथाहारः तथा स्वप्नः समासतः ।
 स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थूलप्रकाशे विशेषतः ॥
 अभ्यङ्गोच्छादनं स्नानं ग्राम्यानूपीदका रसाः ।
 शास्त्रान्नं सद्यश्च धीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥
 मनसो धृगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
 चक्षुषस्पर्शं स्नेहः शिरसो वदनस्य च ॥
 स्वास्तीर्णं शयनं वेष्टनसुखं काला यथोचितम् ।
 आनयन्त्यचिरान्निद्रा प्रनष्टाया निमित्ततः ॥
 कायस्य शिरसश्चैव विरेकः छन्देन भयम् ।
 चिन्ता क्रोधः कथा धूमो व्यथायो रक्तमोक्षणम् ॥
 उपवासः सुखा शय्या सत्त्वोदार्यन्तमो जयः ।
 निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥
 एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।
 कार्यं कालप्रिकाराश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥
 तमोभवा श्लेष्मसुक्लवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च ।
 आगन्तुकी व्याध्यनुवर्त्तिगी च रात्रिप्रभावप्रभवा च निद्रा ॥
 वा तिस्रःप्रभावप्रभवा मता या तां भूतधात्रीं प्रवदन्ति निद्राम् ।

ततोभवामाहुरघसत्र मूलं शेषं पुनर्न्याधिषु निर्दिशन्तीति ॥
 इत्र श्लोकाः । निर्मिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निर्मितौ ।
 वक्ष्यामि कारणं दोषास्तयोर्निर्मितभेषजम् ॥
 येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चापरहिता यदा ।
 अतिनिद्रानिद्रयोश्च भेषजं यज्ञवा च मा ॥
 या या यथा प्रभावा च निद्रा तत्सर्वमत्रिजः ।
 अष्टौ निर्मितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥
 इति योजनाचतुष्के अष्टौ निर्मितौयोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनवृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

तपःस्वःध्यायनिरतानात्रे यः शिथ्यसत्तमान् ।
 षडग्निवेशप्रसुखानुक्रवान् परिचोदयन् ॥
 लङ्घनं वृंहणं काली रूक्षणं स्नेहनं तथा ।
 स्नेदनं स्नाभनर्चव जानीते यः स वै भिक्षक् ॥
 इति तमेव सुक्तवल्तं भगवन्तमात्रेयमन्त्रिवेश एवाच ।
 भगवन्लङ्घनं किंस्त्रिलङ्घनीयाश्च कीदृशाः ॥
 वृंहणं वृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ।
 स्नेहनं स्नेहनीयाश्च स्नेदाः स्नेद्याश्च के मताः ॥
 स्नाभनं स्नाभनीयाश्च तद्वि शंसतिनो गुरुः ।

सङ्घनप्रमृतीनाश्च पञ्चामिषा समासतः ।
 छताकृतातिरिक्तानां सञ्चयं वक्तुमर्हसि ॥
 गुरुत्वाच्च । यत्किञ्चिन्नाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ।
 वृंहत्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च वृंहणम् ॥
 रौध्यं खरत्वं वैषद्यं यत् कुर्यात्तद्वि रूक्षणम् ।
 स्नेहनं स्नेहनिःशब्दमादं वक्त्रे दकारकम् ॥
 स्नाभगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ।
 स्नाभनं स्नाभयति यद्गतिमन्तं चक्षुं ध्रुवम् ॥
 लघूष्णतीक्ष्णविषदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ।
 कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥
 गुरुशीतमृदुसिग्धं बहुलं सूक्ष्मपिच्छिलम् ।
 प्रायो मन्दं स्थिरं सूक्ष्मं द्रव्यं वृंहणमुच्यते ॥
 रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरं अविज्जलम् ।
 प्रायज्ञः कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं तद्वि रूक्षणम् ॥
 द्रवं सूक्ष्मं सरं सिग्धं पिच्छिलं गुरुशीतलम् ।
 प्रायो मन्दं मृदु च यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं मतम् ॥
 उष्णं तीक्ष्णं सरं सिग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
 द्रव्यं गुरु च यत्प्रायः तद्वि स्वेदनमुच्यते ॥
 शीतं मन्दं मृदु स्रक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं सरम् ।
 यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्नाभनं स्मृतम् ॥
 चतुष्प्रकारा संशुक्तिः पिपासा मारुतातपी ।
 पाचनान्युपवासाश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥
 प्रभृतज्ञेयपित्तास्रमलाः संस्रष्टमारुताः ।

वृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥
 येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
 वम्यतीसारहृद्भोगविसूचप्रालसकञ्जराः ॥
 विबन्धगौरवोद्गारहृत्सोसारोचकादयः ।
 पाचनीस्तान् भिषक्तोषां प्रायेणादावुपाचरेत् ॥
 एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पमता गदाः ।
 पिपासानियहैस्तेषामुपवासं च तान् जयेत् ॥
 रोगान् जयेन्मध्यबलान् व्यायामातपमारतैः ।
 बलिनानां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥
 त्वग्दोषाणां प्रमृढानां स्रग्धाभिष्यन्दि वन्दिनाम् ।
 शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥
 अदिग्धविद्वमक्लिष्टं तयःस्थं साल्प्रचारिणाम् :
 मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं वृंहणसुचरतम् ॥
 क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला निरमध्यगाः ।
 स्त्रीमध्यनित्या शोभे च वृंहणीया नराः स्मृताः ॥
 शोषार्शोश्चक्षुषीदोषैर्व्याधिभिः कर्णिताश्च ये ।
 क्रम्या मांसरसास्तेषां वृंहणं लाघवं मतम् ॥
 स्नानमुच्छादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।
 शर्करा क्षीरसर्पीषु सर्वेषां विद्धि वृंहणम् ॥
 कटुतिक्तकषायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।
 खलीपिण्याकतक्राणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥
 अभिष्यस्ता महादोषा मर्मस्थाव्याधयश्च ये ।
 ऊरुष्कम्भप्रभृतयो रूक्षणीयानि दर्शिताः ॥
 स्नेहाः स्नेहयित्रव्याश्च स्निग्धाः स्निग्धाश्च ये नसः ।

स्त्रिहाध्याये मयोक्तास्ते स्त्रेदाख्ये च सविस्तराः ॥
 द्रवस्तगुसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
 स्वादु तिक्तं कषायञ्च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥
 पित्तञ्चाराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ।
 विषस्त्रेदातियोगार्ताः स्तम्भनीयास्तथाविधाः ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां निसर्गं चात्र लाघवे ।
 हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ॥
 स्त्रेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासामहोदये ।
 क्लृप्तं लङ्घनमादिश्यं निर्यथे चान्तरात्मनि ॥
 सर्वभेदाङ्गमदंश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
 क्षुत्पणाशोऽरुचिस्तृष्णा दीर्घल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
 मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णामृद्धं वायुस्तमो हृदि ।
 देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिक्लते भवेत् ॥
 बलं पुष्ट्यपलम्भश्च काश्यं दीषविवर्जितम् ।
 लक्षणं वृंहते स्थूल्यमति चात्यर्घ्यं वृंहते ॥
 क्लृप्ताक्लतस्य चिह्नं यत्कृद्धिते तद्वि रूजिते ।
 स्तम्भितः स्याद्वले लब्धे यथोक्तं श्यामयैर्जितैः ॥
 श्यावतास्तम्भगात्रत्वमुद्देगो ह्यनुसंयद्दः ।
 हृद्दर्शनीनिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥
 लक्षणं चाक्लतानां स्यात् षण्णामिषां समासतः ।
 तद्दीषधीनां व्याधीनामशमो हृदिरेव वा ॥
 इति षट्सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।
 साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधित इति ॥
 भवति चात्र । दीषाणां बहुसंसर्गात् सङ्कीर्यन्ते ह्युपक्रमाः ।

षट्त्वं तु नातिवर्त्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥
 इत्यस्मिन्नङ्गनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः ।
 यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्त्तिता ॥
 इति योजनाचतुष्के लङ्गनहं हनीयोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सन्तर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।
 नवार्धैर्नवमयैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥
 गोरसैर्गौडिकैश्चात्रैः पौष्टिकैः चातिमात्रशः ।
 चेष्टाहेषी दिवास्वप्नप्रगथ्यासनमुखेरतः ॥
 रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।
 प्रमेहकण्डूपिठकाः कोठपाण्डूभयज्वराः ॥
 कुष्ठान्यासप्रदोषाश्च भूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 तन्द्राक्लैव्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥
 इन्द्रियस्तीतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
 शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥
 शस्त्रमुक्ते खनं तेषां विरेकी रक्तमोक्षणम् ।
 व्यायामश्चीपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥
 सञ्जीवद्रवाभयाप्राशः प्रायो रूक्षानुसेवनम् ।

चूर्णप्रमेहा ये चीक्ताः चण्डूकीठविनाशनाः ॥
 त्रिफलारम्बुधा पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
 मुस्तं निम्बं समदनं जलेनीत्कथितं पिबेत् ॥
 तेन मोहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतां ध्रुवम् ।
 मात्राकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥
 मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
 श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रात्वक् च वत्सकात् ॥
 रसमेघां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबेन्नरः ।
 सन्तर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥
 एभिश्चोदत्तं नोद्वर्षंज्ञानयोगोपयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥
 कुष्ठं गोमेदकं हिङ्गुं क्रीञ्चास्थीन्युषकं वचाम् ।
 वृषकैलंखदंष्ट्रां च खराश्वाचाश्लभेदिकम् ॥
 तक्रैश्च दधिमण्डेन वदराश्लरसेन वा ।
 मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहञ्च पौत्रमेतद्व्यपोहति ॥
 तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
 अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥
 दूषणं त्रिफला चीद्रं क्रिमिघ्नं साजमोदकम् ॥
 मन्योऽयं सक्तवस्तूलं हितो लोहोदकप्रुतः ।
 व्योषं विडङ्गं शिग्रूणि त्रिफला कटुरोहिणी ॥
 वृहत्थी हे हरिद्रे हे पाठा सातिविषा स्थिरा ।
 हिङ्गुकेवुकमूलानि यवानो धान्यचित्तकम् ॥
 सीवर्चलमजाजीञ्च हपुष्पीं चिति चूर्णयेत् ।
 चूर्णतैलघृतचीद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ॥

सक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ।
 प्रयोगास्तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ॥
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ।
 म्लीहापाण्डुमयः शोफो मूत्रकच्छमरोचकः ॥
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ।
 क्रिमयो ग्रहणीदोषाः शूलत्रं स्थूलप्रमतीव च ॥
 नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ।
 व्यायामनित्यो जीर्णाग्नी यवगोधूमभोजनः ॥
 सन्तर्पणकृतेर्दोषैर्लौख्यं मुक्त्वा विमुच्यते ।
 उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ॥
 वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोद्धमपसर्पणजा गदाः ।
 ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेषुपतर्पणात् ॥
 तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यतमौषधम् ।
 यत्तदात्वे समर्थं स्यादभ्यासे यावद्विद्यते ॥
 सद्यः क्षीणो हि सद्यो वै तर्पणोपचीयते ।
 तेन सन्तर्पणाभ्यासः चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥
 देहान्निदोषमैषज्यमात्राकालानुवर्त्तिनाम् ।
 कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥
 हिता मांसरसास्तस्त्रैः पर्यांसि च घृतानि च ।
 स्नानानि वस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥
 ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकच्छिणाम् ।
 तृष्यतामूर्ध्ववातानां हितं वक्ष्यामि तर्पणम् ॥
 शर्करापिप्पलीमूत्रघृतचौद्रसमांशकः ।
 सक्तु द्विगुणितो वृष्यस्तीषां मत्स्यः प्रशस्यते ॥

सक्तवो मदिरा चौरा शकंरा चेति तर्पणम् ।
 पिबेन्भारतविष्णुतकफपित्तानुलोमनम् ॥
 फाणितं सक्तवः सर्पिं दधि मण्डोऽम्बकाञ्जिकम् ।
 तर्पणं मूत्रकच्छन्नमुदावत्तं हरं पिबेत् ॥
 मन्यः खर्जूरमृद्दीकापृष्ठास्त्रास्त्रीकदाडिमैः ।
 परुषकैः सामलकैर्युक्ती मद्यविकारवत् ॥
 स्वादुरस्त्री जलकृतः सस्त्रेहो रूक्ष एव वा ।
 सद्यः सन्तर्पणो मन्यः स्थैर्यवर्णबलप्रद इति ॥
 तत्र श्लोकः । सन्तर्पणोऽप्ये रोमा रोगा ये चापतर्पणात् ।
 सन्तर्पणे तेऽध्याये सौघधाः परिकीर्त्तिताः ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिशीणितोऽयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

विधिना शोधितं जातं गृहं भवति देहिनाम् ।
 द्विशकालौ कसात्मयानां विधिर्यः संपदर्शितः ॥
 तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णं सुखायुषा ।
 युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥
 प्रदुष्टबहु तीक्ष्णाशीर्मेद्यैरन्नैश्च तद्विधैः ।
 तथातिलवणचारैरस्त्रैः कटुभिरेव च ॥

कुलुत्यमात्रनिष्पावलितलतलनिषेवणैः ।
 पिष्ट्वालमूलकादीनां हरितानाञ्च सर्वशः ॥
 जलजानूपयैलानां प्रमेहानां च सेवनात् ।
 हृद्यन्मस्ययुक्तानां सुरा सौवीरकस्य च ॥
 विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणैश्च ।
 भुक्त्वा दिवा प्रस्रपतां द्रवस्निग्धगुरुणि च ॥
 अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानसौ ।
 हृदिवेगप्रतीघातात्काले चानवसेचनात् ॥
 अमाभिघातसन्नापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।
 शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥
 ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।
 मुखपाकोऽक्षिरोगश्च पूतिघ्राणास्यगन्धता ॥
 गुल्मोपकुशवीर्यरक्तपित्तप्रमौलिकाः ।
 विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥
 वैद्यर्ष्यं मन्निनाशश्च पिपासा गुरुगात्रता ।
 सन्तापश्चातिदोषैश्चमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥
 विदाहश्चात्रपानस्य तिक्तास्त्रोद्गरथं क्लमः ।
 क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संभोहो लवणास्यता ॥
 स्वेदः शरीरदौर्गन्धश्च मदः कम्पः स्वरक्षयः ।
 तन्द्रा निद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥
 कण्ठीरुः कोठपिठकाः कुष्ठचर्मदलादयः ।
 विकाराः सर्व एवेते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपज्ञान्ताश्च ये गदाः ।
 सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान्विभावयेत् ॥

कुर्यात् शोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।
 विरेकमुपवासं वा स्त्रावकं शोणितस्य वा ॥
 बलदीर्घप्रमाणाद्वा विशुद्धया रुधिरस्य वा ।
 रुधिरं स्त्रावयेज्जन्तो राशयं प्रममौच्य वा ॥
 अरुणाभं भवेद्वातात् पिच्छिलं फेणिलं तनु ।
 पिशात्प्योतासितं रक्तं सौणगात् स्थायति वै चिरात्
 ईषत्पाण्डु कफाद्दुष्टं पिच्छिलं तन्मुमह्वनम् ।
 द्विदोषलिङ्गं संसर्गान्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥
 तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।
 गुक्ताफलसवर्णाञ्च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥

नात्युष्णशीतं लघु दौपनीयं रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
 तदा शरीरो ह्यनवस्थितासृग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥
 प्रसन्नवर्णैर्न्द्रियमिन्द्रियार्था निच्छन्तमव्याहृत्पक्तृवेगम् ।
 सुखान्वितं सुष्टिबलीपपन्नं विशुद्धवर्णं पुरुषं वदन्ति ॥

यदा तु रक्तवाहानि रससंज्ञावहानि च ।
 पृथक् पृथक् समस्ता वा स्त्रीतांसि कुपितामखाः ॥
 मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
 प्रतिहत्यावतिष्ठन्ने जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
 मद्मूर्च्छाद्यसन्ध्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
 यद्योत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥
 दुर्बलचेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
 मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥
 पित्तमेवं कफश्चैवं मनोविक्षोभयन् नृणाम् ।
 संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥

सक्तानल्पदुताभाषञ्चलम्वलितचेष्टितम् ।
 विद्याहातमदाविष्टं रूतश्यावारुणाकृतिम् ॥
 सक्त्रोधपरुषाभाषं संप्रहारकलिप्रियम् ।
 विद्याल्पत्तमदाविष्टं रक्तपीतसिताकृतिम् ॥
 खल्पसम्बन्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
 विद्याक्लमदाविष्टं पाण्डुप्रध्यानतत्परम् ॥ :
 सर्वाण्ये तानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।
 जायन्ते शाम्यति त्वाशु मदीमद्यमदाकृतिः ॥
 यद्य मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरस्य यः ।
 सर्वे एते मदानन्ते वातपित्तकफत्रयात् ॥
 नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथ वारुणम् ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥
 वेपथुयाङ्गमदंस्य प्रपीडा हृदयस्य च ।
 काश्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छायै वातसम्भवे ॥
 रक्तं हरितवर्णं वा विद्यतीतमथापि वा ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति स स्त्रे दस्य प्रबुध्यते ॥
 सपिपासः ससन्तापो रक्तपित्ताकुलेक्षणः ।
 संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छायै पित्तसम्भवे ॥
 मेघसङ्काशमाकाशमाहृतं वातमोज्ज्वलः ।
 पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
 गुरुभिः प्राहृतैरङ्गैर्यथैवेन्द्रेण चर्मणा ।
 सप्रसेकः सङ्कलासो मूर्च्छायै कफसम्भवे ॥
 सर्वाकृतिः सन्निपातादपन्नार इवागतः ।
 स अन्तुं पातयत्याशु विना भीमत्सचैष्टितैः ॥

द्रोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेषु देहिनाम् ।
 स्वयमेवोपश्राम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥
 वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबलामनाः ॥
 संनश्यत्यबलं जन्तुं प्राणा यतनसंश्रिताः ॥
 सनासंन्याससंन्यस्तः काष्ठभृतो ऋतोपमः ।
 प्राणैर्वियुज्यते शोघं मुक्ता सद्यः फलां क्रियाम् ॥
 दुर्गन्धमि यथा मज्जद्वाजनन्वरया दुधः ।
 गृह्णीयात्तत्रापायं तथा संन्यासपोहितम् ॥
 अस्त्रानान्यवपीडाश्च धूमः प्रधमनानि च ।
 सूचीभिस्त्रीद्वयं शस्त्रैर्दाहः पीडा नखान्तरे ॥
 लुञ्चनं केशलोत्रां च दन्तैर्दंशमेव च ।
 आत्मशुभावधर्पाच्च मतास्तस्यावबोधने ॥
 संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।
 प्रभृतं कटुतिक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥
 मातुलङ्करणं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
 तद्वत्कीवीरकं दद्याद्युक्तं मद्यान्तकाञ्चिकैः ॥
 हिङ्गूषणसमायुक्तं यावत् सञ्जाप्रबोधनात् ।
 प्रबोध सञ्जमन्त्रैश्च कष्टुभिस्तयुपादिशेत् ॥
 विस्त्रापनेः सारणेश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ।
 पटुभिर्गीतवादिन्नशब्दैः चित्रैश्च दर्शनेः ॥
 स्वंसनोक्ते खनैर्धूमरञ्जनैः कवलयहैः ।
 शोणितस्यावसेकैश्च व्याधामोहपर्यणैस्तथा ॥
 प्रहृदसंज्ञं गतिमानगुबद्धमुपक्रमेत् ।
 तस्य संरक्षितव्यं हिमनः प्रलयहैतुतः ॥

अङ्गुलीदीपपत्रानां यथादीपं यथाबलम् ।
 पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मर्देषु च ॥
 अष्टाविंशोषधस्योद्धं मथवा तिरुसर्पिषः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वत्प्रहतः षट्पलस्य वा ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा सष्टतन्मौद्रशर्करः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा प्रयोगः चित्रकस्य वा ।
 रसायनां हि कौश्लस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥
 रक्तावसेकात् शस्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।
 खेवनान् मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणां इति ॥
 तत्रस्त्रीकौ ॥ विशुद्धश्चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
 रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चोषधम् ॥
 मदमूर्च्छायं संन्यासहेतुलक्षणभेषजम् ।
 विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥
 इति योजनाचतुष्के विधिशोणिताध्यायः समाप्तः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो ब्रह्मः पुरुषोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

पुराप्रत्यक्षधर्माणां भगवन्तं पुनर्वसुम् ।

समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थाणां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
 राशिरस्यामयानाञ्च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥
 अथ काश्रिपतिर्वाक्यं वामकोऽर्थवदन्तरा ।
 व्याजहारर्षिसमितिमभिसृत्वाभिवाद्य च ॥
 किन्नु स्यात् पुरुषो यज्जस्तज्जास्तस्यामयाः सृताः ।
 न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्वसुः ॥
 सर्वं एवामितज्ज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंश्रयाः ।
 भवन्तः क्हेतुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥
 पारीक्षितस्तत्परीक्षाये मौद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।
 आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥
 स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।
 न ह्यते चेतना धातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥
 शरत्तोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।
 योजयेदप्राधिभिर्दुःखैर्दुःखक्षेपौ कदाचन ॥
 राजस्तमोभ्यान्तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।
 शरीरस्यासमुत्पत्तौ विकाराणाञ्च कारणम् ॥
 वाख्योविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
 मान्ते शरीरं शारीरा रोगा न मनसः स्थितिः ॥
 राजसानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
 आपो हि व्याधिवत्यस्ताः सृता निर्वृतिहेतवः ॥
 ह्यैरस्यास्तु नेत्याह न ह्यात्मा राजसः सृतः ।
 नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥
 षट्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षट्धातुजास्तथा ।

राशिः षट्धातुजो ह्येष साङ्गैरराद्यः परीक्षितः ॥
 तथा भ्रुवाणं कुशिकमाह तत्रेति शौनकः ।
 कक्षात्मातापिठभ्यां हि विना षट्धातुजो भवेत् ॥
 पुरुषः पुरुषाङ्गीर्गौरश्वाद्भ्यः प्रजायते ।
 पितृरा मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावन्न कारणम् ॥
 भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।
 मातापित्रग्रीथे ते पूर्वसुत्पत्तिर्नापपद्यते ॥
 कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।
 न ह्यृते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य च ॥
 भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।^१
 दृष्टो न चाकृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥
 भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
 खरद्रवचलीष्णत्वं तेजोऽन्तानां यथैव हि ॥
 काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भे फलं भवेत् ।
 भवेत् स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥
 स्रष्टा त्वमतिसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।
 प्रजाहितैषी मततं दुःखैर्युञ्जयान्न साधुवत् ॥
 कालजस्तु पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।
 जगत्कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥
 तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्वसुः ।
 मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥
 वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्ती निश्चितानि च ।
 पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥
 सुकृतेन वादसङ्घट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।

नाविधूतं तमः स्वन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥

येषामिव हि भावानां सम्यत् सञ्जनयेन्नरम् ।

तेषामिव विपद्ग्राधीन्विधान् समुदीरयेत् ॥

अथाश्लेषस्व भगवतो वचनमनुनिगम्य पुनरेव वामकः
काशपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं सम्यन्निमित्तजस्य पुरुषस्य
विपन्निमित्तजानां रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ।
तमुवाच भगवानात्रेयो हिताहारीपयोगः पुनर्व्याधी-
नामित्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । कथ-
मिह भगवन् ! हिताहितानामाहारजातानां लक्षणमनप-
वादमभिजानीयामहितसमाख्यातानां चैव ह्याहारजाता-
नामभिहितसमाख्यातानाञ्च मात्राकालक्रियाभूमिद्देह-
दोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामहे इति
तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातानामग्निवेश ! सर्मा-
श्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोतीत्ये-
तद्धितं विद्धि विहितं विपरीतमिति एतद्विदाहितलक्षण-
मनपवादिनमेवंवादिनञ्च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ।
भगवन्त्वेतद्देवमुपदिष्टं सर्वंभिषजो विज्ञास्यन्ति । तमुवाच
भगवानात्रेयः । येषां विदितमाहारतत्त्वमग्निवेश ! गुणतो
द्रश्यतः कश्चितः सर्वावयवतो मात्रादयो भावास्त एतदेव-
मुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहन्ते यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयि-
ष्ठकृपाः सर्वंभिषजो विज्ञास्यन्ति तथैतदुपदिष्ट्यामः ।
मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः तेषां हि बहुविधविकल्पा
भवन्ति । आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवत-
यानुव्याख्यास्यामः । आहारस्यैकविधमर्धाभेदात् स पुन-

द्विं योनिः स्यावर्जङ्गमात्मकत्वात् द्विविधप्रभावो हित्वाहितो-
 दकंविशेषाच्चतुर्विधोपयोगः । पापनाशनभक्ष्यलेद्योपयो-
 गात् षडास्वादो रसभेदतः षड्विधत्वाद्द्विशतिगुणो गुरु-
 क्षुद्रशीतोष्णस्निग्धरूचमन्दतीक्ष्णास्थिरसरमृदुकठिनविषदपि-
 ष्चिलस्रक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुबमनादपरिसंख्येयवि-
 कल्पो द्रवसंयोगकरणबाहुल्यात्तस्य ये ये विकारावयवा
 भूयिष्ठमुपयुञ्जन्ते । भूयिष्ठकल्पना च मनुष्याणां प्रकृत्यैव
 हिततमाश्चाहिततमाश्च तांस्तान्यथावदनुव्याख्यास्यामः ।
 स्रोहितकपालवः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वे श्रेष्ठतमाः ।
 सुक्ताः शमीधान्यानामन्तरिक्षमुदकानां सैन्धवं लवणाणां
 जीवन्तीयाकं शाकानां ऐण्यं मृगमांसानां लावः पक्षिणां
 गोधा विलेशयानां रोहितो मत्स्यानां गव्यं सर्पिः सर्पिषां
 गोक्षीरं क्षीराणां तिलतैलं स्यावरजातानां क्षेहानां वरा-
 हवसा रूपमृगवसानां वल्लकीवसा मत्स्यवसानां पाकहंस-
 वसा जलचरविहङ्गवसानां कुक्कुटवसा विष्किरशकुनिवसानां
 अजमेदः शाकादिमेदसां मृङ्गवेरं कन्दानां मृहोका फलानां
 शर्करेक्षुविकाराणां प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां
 प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि । अहितानामप्युपदेक्ष्यामः ।
 यवकः शूकधान्यानामपथ्यत्वे प्रकृष्टतमा माषाः शमी-
 धान्यानां वर्धनादेयमुदकानाम् ऊषरं लवणाणां सर्षपशाकं
 शाकनां गोमांसं मृगमांसानां काणकपीतः पक्षिणां भेको
 विलेशयानां चिलिचिमो मत्स्यानाम् आविकं सर्पिः सर्पि-
 षाम् आविक्षीरं क्षीराणां कुसुम्भस्त्रेहः क्षेहानां स्यावराणां
 महिषवसा नूपमृगवसानां कुम्भीरवसा मत्स्यावसानां काक-

मङ्गुवसा जलचरविहङ्गवसानां मूलकं कन्दानां वारत्रवसा
 विष्करशकुनिवसानां हस्तिमेदः शाखादमेदसां सुलिकुचं
 फलानां फाणितमिच्छुविकाराणां मिति प्रकृत्वैव अहिततमा-
 नामाहारविकाराणां प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि ।
 हिताहितावयवानामाहारविकाराणाम् अतीभूयः कर्मोष-
 धानां प्राधान्यतः सानुबन्धानि द्रव्याणि व्याख्यातान्यनु-
 व्याख्यास्यामः । अन्नं वृत्तिकाराणां अष्टमुदकमाखास-
 काराणां सुरश्महराणां क्षीरं जीवनीयानां मांसं वृंहणी-
 यानां लवणमन्नद्रव्यरुचिकाराणाम् अन्नं हृद्यानां कुक्कुटो
 बन्धानां नकरेतो हृद्याणां मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां सर्पिर्वा-
 तपित्तप्रशमनानां तैलं वातपित्तप्रशमनानां वमनं श्लेष्म-
 हराणां विरेचनं पित्तहराणां वस्तिर्वातहराणां स्वेदी
 मार्दवकराणां व्यायामः स्थैर्यकराणां क्षारः पुंस्त्रीपक्षा-
 तानां तिन्दुकमनन्नद्रव्यरुचिकाराणाम् आमकपित्तमकण्ठानां
 आषिकं सपिरहृद्यानां अजाक्षीरं शीघ्रस्तन्यसाक्षररक्तसां-
 प्राहिकप्रशमनानाम् अविक्षीरं श्लेष्मपित्तोपचयकराणां म-
 हिषीक्षीरं स्वप्नजननानां मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां गवे-
 धुकासं कर्षणीयानां उहालकासं विरुक्षणीयानाम् इक्षु-
 मूर्त्रजननानां जाम्बवं वातजननानां शष्कुल्याः श्लेष्मपित्तजन-
 नानां कुलुत्या अन्नपित्तजननानां माषाः श्लेष्मपित्तजननानां
 मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां त्रिहृत् सुखविरे-
 चनानां चतुरङ्गुलं मृदुविरेचनानां क्षुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानां
 प्रत्यक्षुष्या शिरोविरेचनानां विडङ्गं क्रिमिघ्नानां शिरीषो
 विषघ्नानां खदिरः कुष्ठघ्नानां रास्ना वातहराणाम् आमलकं

वयाःस्थापनामां हरीतकीः पथ्यानाम् एरण्डमूलं वृष्यवातह-
 राणां प्रियत्नीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रथमनानां चित्र-
 कमूलं दीपनीयेगुदगुलशोफहराणां पुष्करमूलं चिक्यायास-
 काचपार्श्वशूलहराणां मुस्तां संघ्राहकदीपनीयपाचनीयानाम्
 उदीच्यं निर्वापणदीपनीयच्छर्दिरतीसारहराणां कटुकं
 संघ्राहकदीपनीयानाम् घनम्मा संघ्राहकरक्तपित्तप्रथमनानां
 प्रसृताः संघ्राहकवातहरदीपनीयस्ये अशोणितविवन्धप्रथम-
 नानां विंशो संघ्राहकदीपनीयवातकफप्रथमनानाम् अति-
 विषा दीपनीयघ्राचक्षीयसंघ्राहकसर्वदोषहराणाम् उत्पल-
 कुमुदपत्राः किलकसंघ्राहकरक्तपित्तप्रथमनानां दुरालभा
 पित्तश्लेष्मोपशोषणानां गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातिशोग-
 प्रथमनानां कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंघ्राहकोपशोषणानां
 काश्मर्यफलं रक्तसंघ्राहकप्रथमनानां पृथ्विपर्णी संघ्रा-
 हकवातहरदीपनीयवृष्याणां विदारगन्धा वृष्यसर्वदोष-
 हराणां बला संघ्राहकबन्धवातहराणां गोक्षुरको मूल-
 कच्छानिजहराणां चिद्रु निर्वासच्छेदनोयदीपनीयानुलो-
 मिकवातकफप्रथमनानाम् अश्लवेतसोः भेदनीयदीपनीयाः
 तुलोमिकवातश्लेष्मप्रथमनानां यावशुकः स्रंसनीयपाच-
 नीयार्शोप्लानां तक्राभ्यासो अहशीदोषार्शोप्लव्यापत्प्रथम-
 नानां समष्टतसक्रुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्त्तहराणां तैलगण्डू-
 षाभ्यासो दन्तबन्धहृत्तिकराणां चन्द्रतीदुम्बरं निर्वापणा-
 ल्लेपनानां रास्ना गुरुष्ठीशीतापन्यप्रलेपनानां लामञ्जकी-
 शीरं दाहत्वग्दोषस्त्रेदापनयनप्रलेपनानां कुष्ठं वातहरा-
 न्यधोपानहयोगिनां मधुकं चक्षुष्मकीशुकण्ठप्रवर्त्यविरजनीय-

रोपणीयानां वायुः प्राणसंज्ञाप्रधानहेतूनां अग्निरापस्तम्भ-
 शीतशूलोहपक्वप्रयमनानाम् अतिमात्राशनमामप्रदोषहेतूनां
 यथाग्न्यभ्यवहरणोऽग्निसन्धुक्षणानां यथासाक्षं चेष्टाभ्यव-
 हारोपसेव्यानां कालभोजनमारोग्यकराणां वेगसन्धार-
 णामेनारोग्यकराणां दृष्टिराहारगुणानां मर्षः सौमनस्य-
 जननानां मद्याचेपो धीष्टतिष्ठतिश्चरणां गुरुभोजनं दुर्वि-
 पाकानाम् एकाशनभोजनं सुखेपरिणामकराणां स्त्रीप्रसङ्गः
 शोषहारणां शुक्रवेगनिग्रहः शाण्ड्यकराणां पंराद्यतनम-
 नत्रा अडाद्यतिजननानां अनशनमाद्युषो क्वासकराणां
 प्रमिताशनं कर्षनीयानां अजीर्णाध्यशनं ग्रहणोयदूषणानां
 विषमाशनमग्निवैषम्यकराणां विरुडवीर्याशनं निन्दित-
 व्याधिकराणां प्रथमः पथ्यानां आयामः सर्वापथ्यानां मिथ्या-
 योगो व्याधिसुखानां रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मोक्तानां ब्रह्म-
 चर्यमायुषप्रकराणां सङ्कल्पो वृषणाणां दौर्मनस्यमवृषणाणाम्
 अथयाप्रारम्भः प्राणोपरोधिनां विषादो रोगवर्द्धनात्तां ज्ञानं
 अमहाराणां हर्षः प्रीणिनां शोकः शोषणानां निर्वृतिः पुष्टि-
 काराणां स्वप्नस्तन्द्राकराणां सर्वरसाभ्यासो बलकराणां एक-
 रसाभ्यासो दौर्बल्यकराणां गर्भश्लशमाहार्याणां अजीर्ण-
 मुहार्याणां बालो मृदुभेषजीयानां वृद्धो याप्यानां गर्भिणी
 तीक्ष्णौषधव्यायामवर्जनीयानां सौमनस्यं गर्भधारकाणां
 सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानां आम विषमचिकित्सानां ज्वरो
 रोगाणां कुष्ठो दीर्घरोगाणां राजयक्ष्मा रोगसमूहानां प्रमे-
 होऽनुषङ्गिनां जलौकसोऽनुशङ्गाणां वस्तिस्तन्त्राणां हिमवा-
 नौषधिभूमीनां मरुभुरारोग्यदेयानां अनूपमहितदेयानां

निर्देशकारित्वमातुरगुणानां भिषक् चिकित्साज्ञानां ना-
स्तिको वर्ज्यानां लौघ्यं क्लेशकराणां अनिर्देशकारित्वम-
निष्टानां अनिर्वेदो वास्तलक्षणां योगो वैद्यगुणानां
विज्ञानमौषधीनां शास्त्रसहितस्त्वकः साधनानां सम्पत्ति-
पत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानां अनुद्योगो व्यवसायकालाति-
पत्तिहेतूनां घृष्टकर्मता निःसंशयकराणां असमर्थता भय-
कराणां तद्दिद्रासम्भाषा बुद्धिवर्धनानां आचार्यः शास्त्रा-
धिगमहेतूनां आयुर्वेदोऽमृतानां सद्वचनमनुष्ठेयानां असं-
ग्रहाणां सर्वाहितानां सर्वसम्प्रासः सुखानामिति ।

भवति चान् । अग्रगणां शतमुद्दिष्टं यद्विपश्चाशदुत्तरम् ।

अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥

समानकारणा येष्यांस्तीषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।

जग्रायस्त्वं कार्यकारित्वं वरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥

वातपित्तकफेभ्यश्च यद्रूपशमने हितम् ।

प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्ग्राधिहरमुत्तमम् ॥

एतन्निशम्य निपुणं चिकित्सां सम्प्रयोजयेत् ।

एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामो समश्नुते ॥

पथं यथानपेतं यद्रूपोक्तं मनसः प्रियम् ।

यच्चाप्रियमपथ्यञ्च नियतं तन्न लक्षयेत् ॥

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।

प्राप्य तत्तद्वि दृश्यन्ते ततो भावास्तथातथा ॥

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथाऽमात्रादिराश्रयः ।

तदपेक्षो भयं कर्म प्रयोजनं सिद्धिमिच्छता ॥

तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि भग-

वन्तमात्रेयमन्त्रिश्च एवाच । यद्योद्देशमभिनिर्दिष्टः केव-
लोऽयमर्थो भगवता आसवद्रव्याणामिदानीं लक्षणमनति-
संक्षेपेणोपदिश्यमानः श्रुत्वा महे इति तमुवाच भगवाना-
त्रेयः । धान्यफलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचीभवन्त्यासवशोनयः ।
अग्निवेगसंग्रहेणाष्टौ शर्करा नवमास्तासु द्रव्यसंयोगकरण-
तोऽपरिसंख्येया सुधा यथा पथतमासवचतुरशीतिं निबोध
सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्यास्त्रषष्ठधान्यावासवाः ।
शृङ्गीकाखर्जू रकाशमयधन्वनराजादनदणशुष्यपरुषाभयामल-
कमृगलिण्डिकाजाम्बवककपित्यकुवलवदरकर्कन्दुपीलुपिया-
लुपनसन्यग्रोधाख्यज्जकपीतनीदुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खि-
नीफलासवाः षड्विंशतिः । विदारगन्धाश्वगन्धाहृष्यगन्धा
शतावरीश्यामात्रिहृहन्तीद्रवन्तीधिल्वोरुकचित्तकीकादश मामू-
लासवाः । सालप्रियकसालचन्दनस्यन्दनखदिरकन्दरसम-
पर्णाञ्जुनासनारिमेदतिन्दुकविणहीसमीशुक्तिशिंगपाशिरी-
षवञ्जुनधान्यरुप्रधूकभारविंशतिः । पद्मोत्पलनलिनकुमुद-
सौगन्धिकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पदशमाः पुष्पासवाः ।
इक्षुकाण्डेक्षुदक्षुबालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः त्वगासवाः शर्क-
रासव इत्येषामासवानामामतत्वादासवसंज्ञा एवमेषामा-
सवाः चतुरशीतिः परस्परिणाऽसृष्टानामासवद्रव्यानामप-
निर्दिष्टाः । द्रव्यसंयोगविभागस्त्वेषां बहुविकल्पः संस्कारश्च
यथास्वयोनिसंस्कारसंस्क्रताश्चासवाः स्वकर्म कुर्वन्ति संयोग-
संस्कारदेशकालमात्रादयः स्वभावास्तेषां तेषामासवानां
ते ते समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ।

भवति चात्र ।

मनःशरीरान्निबलप्रदानामस्त्रप्रशोकाकचिनाशनानाम् ।
 संहर्षणानां प्रवरासनानामशीतिरुक्ता चतुरुत्तरेषा ॥
 शरीरयोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारविनिश्चयो यः ।
 उवाच जज्जः पुरुषादिकेऽस्मिन्मिस्तथाग्रगणि वरासवांश्च हृति
 अन्नपानचतुष्के यज्जपुरुषाध्यायः समाप्तः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकापीयमध्यायं व्याख्याश्यामः ।

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
 पूर्णाश्वरथैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥
 यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।
 श्रीमान्वाण्यविद्दशैव राजा मतिमतां वरः ॥
 निमिश्च राजा वैदेही वडिशश्च महामतिः ।
 काङ्कायनश्च वाहीको वाहीकभिषजां वरः ॥
 एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
 वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीषं वः ॥
 तेषां तत्रोपविष्टानामिष्टमर्थवती कथा ।
 बभूवार्थविदां सम्यग्साहारविनिश्चये ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यो यं तं पञ्चानामिन्द्रि-
 यार्थानामन्यतमं जिह्वा वैषयिकं भावमाचक्षते कुशलाः ।

स पुनरुदकादन्य इति द्वौ रसाविति शाकुन्तेया ब्राह्मण-
च्छेदनीययोपशमनीयस्येति त्रयो रसा इति पूर्णाक्षः मौह-
लप्रो छेदनीयोपशमनीयो साधारणश्चेति चत्वारो रसा इति
हिरण्याक्षः कौशिकः स्वादुश्चाहितश्चास्वादुरहितश्चास्वादर-
हिताश्चास्वादुहितश्चेति पञ्चरसा इति कुमारशिरा भरद्वाजो
भौमोदकान्नेयतायवोयान्तरिक्षाः षड्रसा इति वाख्यविदो
राजर्षिः गुरुलघुगौतोष्णस्निग्धरूक्षाः सप्तरसा इति निमि-
र्वेदेहो मधुरास्त्रलवणकटुकतित्तकषायचारा व्यक्ताः अपरि-
संख्येया रसा इति काङ्क्षायनः बाह्वीकभ्रमगाश्रयगुणकर्म-
सखाद्विशेषाणामपरिमयत्वात् षडेव रसा इत्युवाच भग-
वानात्रेयाय्यं पुनर्वसुः मधुरास्त्रलवणकटुकतित्तकषायाः
तेषां षसां रसानां योनिरुदकम् ।

छेदनोपशमने द्वे कर्मणो तयोर्मित्रीभावात् साधार-
णत्वं स्वादुस्त्रादुताभक्तिः हिताहितौ प्रभावो पञ्च महा-
भूतविकाराः लाश्रयाः प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशा-
स्तेषु आश्रयेषु द्रव्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुगौतोष्णस्निग्ध-
रूक्षाद्याः चरणात् चारोनासौ रसो द्रव्यं तदनेकरस-
समुत्पन्नसनेकरसकटकलवणभृयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसमन्वितं
करणाभिनिर्वृत्तम् अव्यक्तोभावस्तु खलु रसानां प्रकृतावशु-
रसे रससमन्विते वा द्रवे अपरिसंख्येयत्वं पुनरेतेषामाश्रया-
दीनां विशेषानाश्रयते न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते परस्परं
संश्लेषभृयिष्ठत्वान्न चैषामनिर्वृत्तिर्गुणप्रकृतीनामपरिसंख्ये-
यत्वं भवति । तस्मान्न संश्लेषानां रसानां कर्मोपदिशन्ति
बुद्धिमन्तः । तच्चैव कारणमपेक्षमाणाः षसां रसानां परस्पर-

रेण संसृष्टानां लक्षणपृथक्कमुपदेक्ष्यामः । अग्रे तु तावद्-
द्रव्यभेदमभिप्रेत्य किञ्चिद्भिधास्यामः । द्रव्यं पाञ्चभौतिक-
मस्मिन्नेवार्थे तच्चेतनावदचेतनञ्च । तस्य गुणाः शब्दादयो
गुर्वादयश्च द्रवान्ताः कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि तत्र द्रव्या-
णि गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविषदसान्द्रस्थूलगन्धगुणा बहु-
लानि पाथिवानि तान्युपचयसङ्घातगौरवस्वैर्यंकराणि द्रव-
स्निग्धशीतमन्दमृदुपिच्छिलसररसगुणबहुलान्याप्यानि तानि
उत्क्लेदस्नेहवन्धविष्यन्दप्रघ्नादकाराणि उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघु-
रूक्षविषदरूपगुणबहुलानि आम्नेयानि तानि दाहपाक-
प्रभाप्रकाशवर्णकाराणि लघुशीतरूक्षखरविषदसूक्ष्मस्पर्शगुण-
बहुलानि वायवोनि तानि रौक्ष्यग्लानिविचारवैषद्यला-
घवकाराणि मृदुलघुसूक्ष्मस्पर्शशब्दगुणबहुलान्याकाशात्म-
कानि तानि मार्दवसौमिर्यलाघवकाराणि । अनेनोपदेशेन
नानौषधिभृतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमुपलभ्यते । तां युक्ति-
मर्थञ्च तं तमभिप्रेत्य न च गुणप्रभावादेव कार्मुकाणि
भवन्ति । द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद् गुणप्रभावाद् द्रव्य-
गुणप्रभावाच्च तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्तदधिष्ठानमासाद्य तां
ताञ्च युक्तिं यत् कुर्वन्ति तत्कर्म येन कुर्वन्ति तद्दीर्यं यत्र
कुर्वन्ति स कालो यथा कुर्वन्ति स उपायो यत्साधयन्ति तत्
फलं भेदस्यैषां त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावात्त-
दुपदेक्ष्यामः ।

स्वादुरन्नादिभिर्यागं श्लेष्मैरन्नादयः पृथक् ।

यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥

पृथग्गन्नादियुक्तस्य योगः श्लेष्मैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथान्नस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥
 त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।
 वक्षन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
 स्वादुलवणौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग्गतौ ।
 योगं शेषैः पृथग्यातः चतुष्कं रससंख्यया ॥
 सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत्कट्टादिभिः पृथक् ।
 युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वादूषणौ यथा ॥
 कट्टाद्यैरन्नलवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
 यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरन्नकटू तथा ॥
 युज्यते तु कपायेण सतिक्तौ लवणेषणौ ।
 षट् तु पञ्चरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥
 षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।
 इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥
 त्रिषष्टिः स्यात्त्वसंख्येया रसान्न रसकल्पनात् ।
 रसास्वारतमाभ्यस्ताः संख्यामभिपतन्ति हि ॥
 संयोगाः सप्तपञ्चागत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
 रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥
 क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
 दोषौषधादीन् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धमिच्छता ॥
 द्रव्याणि हिरसादीनि संयुक्ताश्च रसान् बुधः ।
 रसानेकैकग्रथैव कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥
 यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
 न समुद्भेदिकाराणां हेतुलिङ्गीपशान्तिषु ॥

व्यक्तः शुक्तस्य चादौ च रसौ द्रव्यस्य लक्षणते ।
 विपर्ययेणानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥
 परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
 विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च ॥
 संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
 चिद्रुप्रायः चिकित्साया लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्यते ॥
 देशकालवयोमानपाकवीर्यरमादिषु ।
 परापरत्वे युक्तिस्तु योजनाया च युज्यते ॥
 संख्या स्याद्दण्डितं योगः सहसा योग उच्यते ।
 द्रव्याणां ह्यन्वसर्वैककर्मजी नित्य एव च ॥
 विभागस्तु विभक्तिस्तु वियोगो भागशो यत्नः ।
 पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥
 परिमाणं पुनर्मानं संस्कारः कारणं मतम् ।
 भावाभ्यसनमभ्यासशीलनं सततक्रिया ॥
 इति खल्लक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।
 चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत् प्रवर्त्तते ॥
 गुणा गुणाश्च नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिषक् ।
 विद्याद्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायाः पृथग्विधाः ॥
 अतश्च प्रकृतिं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
 तत्र कर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥
 परञ्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः ।
 षट् पञ्च भूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसा इति ॥
 सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघुश्च ।
 अव्यक्तरसाश्च तास्वन्तरिक्षाद्गन्धमाना ऋष्टाश्च पञ्चमहा-

भूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तिरभिप्री-
 णयन्ति यासु मूर्त्तिषु षडभिमुच्छन्ति रसान्तेषां षष्ठां
 रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः पृथिव्यग्निभूयिष्ठा-
 दन्तसलिला भूयिष्ठास्रवणो वायुग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको
 वायाकाशातिरेकात्तिक्तः पवनकषायातिरेकात् कषायः ।
 एवमेषां रसानां षट्त्वमुत्पन्नमूनातिरेकविशेषान्महाभूता-
 नामित्र जङ्गमस्थावराणां नानावर्णाकृतिविशेषाः षट्कृत्-
 त्वाच्च कालस्थोत्पन्नो महाभूतानामूनातिरेकविशेषः । तत्र-
 ग्निमारुतात्मका रसाः प्रायेणोद्भवास्तौ लाघवत्वात् प्रवक-
 त्वाच्च वायोरुद्भूज्वलनत्वाच्च वक्रैः सलिलपृथिव्यात्मकास्तु
 प्रायेणाधोभाजः पृथिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्चोदकस्य व्यामि-
 श्रात्मका पुनरुभयतो भाजः तेषां षष्ठां रसानामेकैकस्य
 यथाद्रव्यगुणकर्माण्यनुश्याख्यास्यामः । तत्र मधुरो रसः
 शरीरसात्प्राद्रसरधिरभांसमेदोऽस्थिमज्जोजः शुक्राभिवर्धन-
 प्रायुष्यः षडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारुत-
 प्लम्भप्रणाप्रगमनः त्वच्यः केश्यः कण्ठ्यः प्रीणनी जीवनस्त-
 र्पणः स्थैर्देकरः क्षीणन्नतसन्धानकरः घ्राणमुखकण्ठोष्ठतालु-
 प्रक्ष्णादनो दाहमुच्छ्वाप्रगमनः षट्पदपिपीलकानामिष्टतमः
 सिग्धः शीतो गुरुश्च स एवंगुणोऽप्येक एवार्धमुपयुज्यमानः
 स्थौल्यं मार्दवंमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाषमन्ने-
 र्दीर्घं चमास्यकण्ठमांसाभिवृद्धिं खासकासप्रतिश्यायालसक-
 शीतज्वरानाहास्यमाधुर्यवमथसंघ्रास्वरप्रणाशगलगण्डमाला-
 श्लोपदगलगोफवस्तिधमनीगुदोपलेपाद्यामयानभित्थन्दमि-
 त्यवाभृतीन् कफजान्विकारानुपजनयन्ति । अन्तो रसो

भक्तं रोचयति अग्निं दीपयति देहं वृंहयति ऊर्जयति
 मनो बाधयति इन्द्रियाणि बलं वर्धयति वातमनुलोमयति
 हृदयं तर्पयति आस्यं संस्त्रावयति भुक्तमनुकर्षयति क्लेदं
 जनयति लघुरुग्णः स्निग्धश्च स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुप-
 युज्यमानो दन्तान् हर्षयति तर्पयति समोलयति अक्षिणी
 संवोजयति लोमानि कफं विलापयति पित्तमभिवर्धयति
 रक्तं दूषयति मांसं विदहति कायं शिथिलीकरोति क्षीण-
 कृमदुर्वलानां खयथुमापादयति अपिच क्षताभिहतदष्ट-
 दग्धभग्नुलक्ष्युतावमूत्रितपरिसर्पितमर्दितच्छिन्नविघ्नोत्पिष्टा-
 दीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावान्तरिदहति कण्ठमुरोहृदयं
 च लवणो रसः पाचनः क्लेदनः दीपनः च्यावनः क्लेदनः
 तीक्ष्णः सरोविकास्यधःस्त्रंस्यवकाशकरो वातहरः स्तम्भ-
 बन्धसङ्घातविधमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूत आस्यं विस्त्राव-
 यति कफं विथन्दयति मार्गान् शोधयति सर्वशरीरावयवान्
 मृदूकरोति रोचयत्याहारमाहारयोगोनत्यर्थगुरुः स्निग्ध
 उष्णश्च स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं
 कोपयति रक्तं वर्धयति हर्षयति मूर्च्छयति तापयति दार-
 यति कुष्णातिमांसानि प्रगालयति कुष्ठानि विषं दूषयति
 शोफान् स्फोटयति दन्तान् श्यावयति पांसुमुपहन्ति इन्द्रि-
 याण्युपरुणह्नि त्रलीपालित्यखालित्यमापादयति च लोहि-
 तपित्ताम्बुपित्तवीसर्पवातलोहितविचर्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन्विका-
 रानुपजनयति कटुको रसो वक्तं शोधयति अग्निं दीपयति
 भुक्तं शोधयति घ्राणमास्त्रावयति त्रक्षुर्विरेचयति स्फुटीक-
 रोतीन्द्रियाणि अलसश्रयथूपचयो दर्चाभिष्यन्दस्नेहस्नेद-

क्लेदमज्ञानमुपहन्ति रोचयत्यशनं कण्डूविनाशयति व्रथा-
 नवसादयति किमीन् दिनस्ति मांसं विलिखति शोणित-
 सङ्घातं भिनत्ति बन्धां च्छिनत्ति मार्गान् विवृणोति श्लेष्माणं
 शमयति लघुरुष्णो रूक्षश्च स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुप-
 युज्यमानो त्रिपाकप्रभावात्पौंस्त्वमुपहन्ति रसवौर्यप्रभावा-
 षोदयति स्नापयति सादयति कर्षयति मूर्च्छयति तमयति
 कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजनयति बलं चिणोति
 तृष्णां जनयति वायुग्न्वाहुल्याद् भ्रमद्वयुक्कम्पतोद्भे-
 दैश्वरणाभुजपार्श्वं पृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजन-
 यति तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्करो रोचकघ्नो विषघ्नः कृमि-
 घ्नः मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठदृष्णाप्रशमनः त्वङ्मांसयोः स्थिरी-
 करणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो लेखनः क्लेद-
 मेदीवसामज्जलसौकापूयस्वेदमूत्रपुरीषपित्तश्लेष्मोपशोषणः
 रूक्षः शीतो लघुश्च स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो
 रौक्ष्ण्यत् खरविषदस्वभावाच्च रसरुधिरमांसभेदोऽस्थि-
 मज्जाशुक्राण्यच्छोषयति वदनमुपशोषयति अपरांश्च वात-
 विकारानुपजनयति कषायो रसः संशोषणः संघ्राहो सन्धा-
 रणः पीडनो रोषणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः
 शरीरक्लेदस्योपयुक्ता रूक्षः शीतो गुरुश्च स एवंगुणोऽप्येक
 एवात्यर्थमुपयुज्यमानः आस्यं शोषयति हृदयं पीडयति उद-
 रमाष्मापयति वाचं निगृह्णाति स्त्रोतांस्त्रयवध्नाति श्याव-
 त्वमापादयति पौंस्त्वमुपहन्ति विष्टभ्य जरां गच्छति वात-
 मूत्रपुरीषाण्यवगृह्णाति कर्षयति स्नापयति तर्षयति स्तम्भ-
 यति खरविषदरूक्षत्वात्यक्षवधप्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च

घातविकारानुपजनयतीत्येवमेते षड्रसाः पृथक्त्वेन वा
मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकारकरा अध्यात्मलोकस्या-
पकारकराः पुनरतीत्यथोपयुज्यमानांस्तान्विद्वानुपकारार्थे-
मेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ।

भवति चात्र । शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तथोरस्त्रं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः ॥

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतो विपरीतानां पाकतथोपदेश्यते ॥

यथापयो यथासपिर्ग्रथा वा चव्यचित्रकौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्देशेद्रसतो भिषक् ॥

मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात् कषायं तिक्तमेव च ।

यथा महत्पक्ष्म मूलं यथाजानूपमाभिषम् ॥

खवणं सैन्धवं नीष्णमस्त्रमामलकं तथा ।

पिप्पली नागरं वृष्यं कटुं चावृष्यमुच्यते ॥

कषायः स्तग्धनः शीतः सोऽभयास्वन्यथा मतः ।

तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ॥

दृष्टे तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ।

रौच्यत् कषायो रुचाणामुत्तमो मध्यगः कटुः ॥

तिक्तोऽवरस्तथोष्णानाम्णात्वाङ्गवणः परः ।

मधोऽस्त्री लवणयान्त्यो रसः स्नेहान्नियच्छति ॥

मध्यः कष्टावराः शैत्यात् कषायस्वादुतिक्तकाः ।

स्वादुर्गुं हत्वादधिकः कषायाङ्गवणोऽवरः ॥

अस्त्रात् कटुस्ततस्तिक्तो रुधुत्वादुचमो मतः ।

केचिन्नधूनामवरमिच्छन्ति खवणं रसम् ॥

गौरवे लाघवे चैव सोऽवरस्तूभयोरपि ।
 परञ्चातो विपाकानां लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ॥
 कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।
 अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणास्तथा ॥
 मधुरो लवणास्त्री च स्निग्धभावास्त्रयो रसाः ।
 वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥
 कटुतिक्तकषायास्त रुक्षभावास्त्रयो रसाः ।
 दुःखा विमोक्षे दृश्यन्ते वातविष्णूत्तरेतसाम् ॥
 शुक्राद्या वहविष्णून्त्रो विपाको वातलः कटुः ।
 मधुरः सृष्टविष्णून्त्रो विपाकः कफशुकलः ॥
 पित्तकृत् सृष्टविष्णून्त्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।
 तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकाग्नावतोऽन्यथा ।
 विपाकलक्षणस्याख्यमध्यभूयस्त्वमेव च ।
 द्रव्याणां गुणवेशेष्यान्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥
 तीक्ष्णं रुक्षं सृदु स्निग्धं लघूणं गुरु शीतलम् ।
 वीर्यमष्टविधं केचित् केचिद्द्विविधमास्थिताः ॥
 शीतोष्णमिति वीर्यन्तु क्रियते येन या क्रिया ।
 नावीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥
 रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया ।
 वीर्यं यावद्धीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥
 रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यस्य लक्ष्यते ।
 विशेषः कर्मणाश्चैव प्रभावस्तस्य च स्मृतः ॥
 कटुकः कटुकः पाके वीर्याणाञ्चित्तको मतः ।
 तद्दहन्ती प्रभावात्तु विरेचयति सा नरम् ॥

विषं विषघ्नमुक्तं यत्प्रभावस्तत्रकारणम् ।
 ऊर्ध्वानुलोमनं यच्च तत्प्रभाव प्रभावितम् ॥
 मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम् ॥
 तत्प्रभावकृतं तेषां प्रभावः विन्य इष्यते ।
 सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावद्याप्यदाहृतः ॥
 षष्ठां रसानां विज्ञानमुपदेष्टप्राम्यतः परम् ।
 खेचनप्रौणनाह्लादमादेवैरुपलभ्यते ॥
 मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवंत्सम्पतीव च ।
 दन्तहर्षान्मुखस्त्रावात् खेदनात् मुखबोधनात् ।
 विदाहाच्चास्यकण्डस्य प्राश्यैवास्त्रं रसं षदेत् ॥
 प्रलीयन् क्लेदविष्यन्दलाघवं कुरुते मुखे ।
 यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥
 संवेदयेद् यो रसानां निपाते तुदतीव च ।
 विदहन् मुखनासाच्चि संस्त्रावो स कटुः षटः ॥
 प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वादते न च ।
 स तिक्तो मुखवैषद्यशीघ्रप्रह्लादकारकः ।
 वैषद्यस्त्रम्भजाद्यैर्यो रसनं योजयेद्द्रसः ॥

बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि इति ॥

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । भगवन् !
 श्रुतमेतद्वितथमर्थसम्पद्युक्तं भगवतो यथावद्द्रव्यकर्मोधि-
 कारि वचः परन्त्वाहारत्रिकाराणां वैरोधिकानां लक्षणमन-
 तिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं श्रुश्रूषामाहृति । तमुवाच भग-
 वानात्रेयः देहधातुप्रत्यनीकभूतानि द्रव्याणि देहधातुविरो-
 धमापाद्यन्ते परस्परविरुद्धानि कानिचित् संयोगात् संस्कारा-
 दादपराणि दिशकालमात्रादिभिश्चापराणि तथास्त्रभावा-

पराणि तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषा-
मेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः । न मस्य न पयसा
सहाभ्यवहरेत् उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं महाभिष्यन्दि
शीतोष्णत्वाद्दिकृद्द्वीर्यं विकृद्द्वीर्यत्वात् शोणितप्रदूषणाय
महाभिष्यन्दित्वात्प्रायोपरोधाय च तदनन्तरमात्रे यमनुमान्य
भद्रकाप्योऽग्निवेशमुवाच सर्वानिव मस्यान् पयसा सहाभ्य-
वहरेत् अन्यत्रैकमात्रिलिचिमात् स पुनः शाकलीसर्वतो
लोहितरात्रिः शाकलिर्लोहितप्रकारः प्रायो भूमौ चरति
तश्चेत् पयसा सहाभ्यवहरेत्त्रिसंययं शोणितजानां विष्व-
जानां वा व्याधीनामन्यतमं प्राप्नुयादिति तत्रेति भगवाना-
त्रेयः सर्वानिव मस्यान् पयसाभ्यवहरेद्द्विशेषतस्तु चिलिचिमं
स हि महाभिष्यन्दितमत्वात् स्थूललक्षणतरानितान् व्याधी-
नुपजनयत्यामविषमुदीरयति च ग्राम्यान्पौदकपिशितानि
मधुतिलगुडपयोमाषमूलकविसैर्विहृद्धान्येषु नैकधा अद्या-
त् तन्मूलञ्च बाधिर्याभ्यवेपथुजाड्यकलमूकताभिमिष्यमथवा
मरणमाप्नोति न पौष्करं रोहिणीकं वा शाकं न कपेता-
न् सावर्षपतैलभृष्टान्मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत् तन्मूलं हि
शोणिताभिष्यन्दितमनीप्रतिचयापस्कारशंखकगलगण्डरोहि-
णीकानामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणमिति न मूलकलशुन-
कणगन्धार्जकसुमुखसुरसादीनि भक्षयित्वा पयः सेव्यं
कुष्ठावाधभयात् न वासुशाकं न लिक्चपक्कं मधुपयोभ्यां
सहोपयोज्यम् । एतन्न मरणायाथवा बलवर्णतेजोवीर्योपरो-
धायालघुव्याधये शाउत्राय च तदेव लिक्चपक्कं न माषसुप-
गुडसर्पिर्भिः सहोपयोजत्र वैरोधकत्वात् तथाम्नाम्नातकमा-

तुलुङ्गलिकु वकरमन्दो वदन्तशठवदरको गामभयजम्बव क-
 पित्यतिन्ति नौकपाले वताघोटपनसनालिकेरदाङ्गिमामजका-
 न्ये रम्भकाराणि चान्यानि सर्वं चाङ्गं द्रवं अद्रवं च पयसा
 सह विरुद्धं कङ्गुवरकमकुष्ठकङ्गुलुथमाधनिष्पावाः पयसा
 सह विरुद्धाः पद्मोत्तरिकायाकं याकं तो मरेयो मधु च सद्यो-
 पयुक्तं विरुद्धं वातञ्चातिकोपयति ह्यारिद्रकः सर्षपतैल-
 भृष्टो विरुद्धञ्चातिकोपयति उपोदका तिलकस्तसिद्धा हेतुर-
 तीसारस्य बलाका वारुष्याकुष्माण्डैरपि विरुद्धा सेव सुकर-
 वमापरिभृष्टा सद्यो व्यापादयति मायूरमांसमेरण्डसौषका-
 सक्तमेरण्डान्निद्रष्टं सद्यो व्यापादयति तदेव भक्षपांसुपरि-
 ध्वत्तं सद्यो मरणाय मत्स्यनैलनिस्ताङ्गनमिहाः पिप्यञ्च-
 स्तथा काकमाचो मधु च मरणाय मधु घोष्णमुष्णान्तस्य
 मधु मरणाय मधुमर्षिशो तुल्ये मधु वारि चान्तरिचं समष्टतं
 मधु पुष्करवोजं मधु पोत्वोशोदकं बलातकोशोदकं तक-
 सिद्धः कम्पिथकः पदुषिताकाचमाचो अङ्गारशून्यो भास
 इति विरुद्धानीत्येतद्यथा प्रथममभिनिर्दिष्टम् ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

यत्किञ्चिद्दोषमासाद्य न निहरेति कायतः ।

आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥

यच्चापि देशकालाग्निसात्मरासात्मरानिलादिभिः ।

संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि ॥

परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।

विरुद्धान्तश्च न हितं हृतसंपद्धिभिश्च यत् ॥

विरुद्धं देशतस्तावद्रूचतीक्ष्णादिधन्वि ।

आनूपे त्रिग्वशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते ॥
 कालतीर्गपि विरुद्धं यच्छीतरूक्षादिसेवनम् ।
 शीते काले तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥
 विरुद्धमनले तद्वन्नानुरूपं चतुर्विधे ।
 मधुमर्पिःसमष्टृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥
 कटुकोष्णादिसात्मप्रस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।
 यस्तत् सात्मप्रविरुद्धन्तु विरुद्धं त्वनलादिभिः ॥
 या समानगुणाभ्यासविरुद्धान्नौषधक्रिया ।
 संस्कारतो विरुद्धस्तद्यद्भोजनं विषवद्भजेत् ॥
 ऐरण्डसीमकासक्तं शिखिमांसं तथैव हि ।
 विरुद्धं वोर्धतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥
 तत् संयोज्याणवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।
 क्रूरकोष्ठस्य चाल्यल्पं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥
 मृदुकोष्ठस्य गुरुचभेदनीयं तथा बहु ।
 एतत् कोष्ठविरुद्धन्तुविरुद्धं स्यादवस्थया ॥
 अमव्यपाय व्यःश्यामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
 निदालसस्यालसस्य भोजनं श्लेषकोपनम् ॥
 यच्चानुत्सृज्य विण्मूत्रं भुंक्ते यथाबुभुक्षितः ।
 तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यज्ञातिक्षुद्रगानुगः ॥
 परहारविरुद्धन्तु वराहादीन्निषेव्य यत् ।
 सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥
 विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्द्विषाधितम् ।
 अपक्ततण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यन्नवेत् ॥
 संयोगतो विरुद्धं तद्यथाङ्गं पयसा सह ।

अमनोरुचितं यच्च हृदिरुहं तदुच्यते ॥
 सम्प्रहिरुहं तद्विद्यादसञ्जातरसन्तु तत् ।
 अतिक्रान्तरसं वापि विपन्नरसमेव वा ॥
 ज्ञेयं विधिविरुहन्तु भुज्यते निश्चर्तन यत् ।
 तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुहसुपयोजितम् ॥
 सात्प्रतीग्लुप्तया वापि दीप्तान्ने स्तरुणस्य च ।
 सौ हव्यायामञ्जलिनी विरुडं वितथं भवेत् ॥

श्राण्ठग्राभ्यशीमपदकोदराणां विस्कोटकीन्मादभगन्दराणाम्
 मूर्च्छामदाधानगलयहाणां पाण्डुामयस्यामविषस्य चैव ॥
 क्लिासकुष्ठयहणीगदानां शोषास्त्रपित्तज्वरपौनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुहमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् इति ॥

एषाञ्च खलु परेषाञ्च वर्राधिकानामित्तानां व्याधीनामिमे
 भावाः प्रतिकराः । यथा वमनं विरेचनञ्च तद्विरोधिनाञ्च
 द्रव्याणां संगमनार्थं नुपयागश्लथाविधेश्च द्रव्यैः पूर्वमभि
 संस्कारः शरीरस्येति ।

भवति चात्र । विरुहाग्रनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।

वमनं शमनञ्चैव पूर्वं वाहृतमेवनम् इति ॥

तत्र श्लोकाः । मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।

द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रयाः ॥

कारणां रससंख्या च रसाशुरसलक्षणम् ।

परादीनां गुणानाञ्च लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥

पञ्चात्मकानां षट्त्वञ्च रसानां येन हेतुना ।

ऊर्ध्वानुलोमभाजस्य यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥

षष्ठां रसानां षट् चैव सुविभक्ता विभक्तयः ।

उद्देश्यापविहस्य द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥
 प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
 पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यसंस्वराविनिचयः ॥
 षष्ठाभास्त्रायमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
 यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥
 वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधश्च यत् ।
 आत्रेयभद्रकाप्याद्येतत्सर्वमवदन्मुनिः ॥
 इत्यन्नपानचतुष्को आत्रेयभद्रकापीयोऽध्यायः समाप्तः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अशातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दृष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां
 प्राणसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः । प्रत्यक्षफलदर्शना-
 त्तदिन्धना ह्यन्तराग्नेः स्थितिस्तत्सत्त्वमूर्जयति । तच्छरी-
 रधातुष्वूहवत्त्वर्णोन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं विप-
 रीतमहिताय सम्पद्यते । तस्माच्चिताहितावबोधनार्थमन्न-
 पानविधिमखिलेनोपदेक्ष्यामः । अग्निवेश ! तत्स्वभावा-
 दुदकं क्लेदयति लवणं विष्णन्दयति क्षारः पाचयति मधु
 सन्दधाति सपिः स्निहयति क्षीरं जीवयति मांसं हृहयति

रसं प्रीणयति सुरा जर्जरीकरोति शीघ्रं अवधमयति
 द्राक्षासवं द्दीपयति फाणित्माचिनोति दधि शोफस्त्रनयति
 पिष्ट्याकश्याकं ग्लपयति प्रभृतान्तर्मलो माषसप्तः दृष्टिशुक्रघ्नः
 क्षारः प्रायः पित्तमस्त्रमन्यत्र दाडिमामलकात् प्रायः श्लेष्म-
 लमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालियवगोधूमात् प्रायः कटुकं
 वातलमहृथं चान्यत्र पिप्पली विश्वभेषजात् परमती वर्ग-
 सं ग्रहेणाहारद्रव्याख्यनव्याख्यास्यामः ।

शुकधान्यशमीधान्यमांसशकफलाश्रयान् ।
 वर्गान् हरितमद्याम्बु गौरसेक्षुविकारिकान् ॥
 दश द्वौ च परौ वर्गौ कृताम्नाहारयोगिनाम् ।
 रसवीर्यविपाकेषु प्रभावैशोपदेक्षते ॥
 रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाद्धतः ।
 तूर्णिकी दीर्घशुकश्च गौरः पाण्डु कलाङ्गली ॥
 सुगन्धिकालीहवालाः शालिवाख्याः प्रमोदकाः ।
 पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥
 शीता रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमारुताः ।
 बहाल्पवर्चसः स्निग्धा हृंहणाः शुक्रमृत्रलाः ॥
 रक्तशालिर्वरस्त्रोषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
 महंस्तस्यानुकलमस्तास्यापत्रनु ततः परे ॥
 यवका ह्यायनाः पांसुवापत्रो नैषधकादयः ।
 शालीनां शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणागुणैः ॥
 शीतः स्निग्धो गुरुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिराककः ।
 षष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥
 श्वरकोहालकी चीनशालकीज्वलद्दुराः ।

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च षष्ठिकाल्पान्तरा गुणैः ॥
 मयूरश्चान्नपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
 बहुमृतपुरीषोष्ण त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ॥
 सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः ।
 वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंघ्राहिशोषणः ॥
 हस्तिश्यामाकनीवारतीदपर्णीगवेधुकाः ।
 प्रशतिकाम्भःश्यामाकलौहित्याणुप्रियङ्गवः ॥
 मुकुन्दाजखिगन्दूटीवरूकावरकास्तथा ।
 गिम्बिरेत्कटजूर्णाद्वाश्यामाकसदृशा गुणैः ॥
 रूक्षःशीतो गुरुः स्वादुः बहुवातशक्त्यवः ।
 स्थैर्यं कृत् सकषायस्तु बन्धः श्लेष्मविकारनुत् ॥
 सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
 जीवनो हं हणो हृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥
 नान्दीमुखी मटूली च मधुरस्निग्धशीतले ।
 इत्ययं शूक्रधान्यानां पूर्वोवर्गः समाप्यते ॥

इति शूक्रधान्यवर्गः ।

कषायमधुरो रूक्षः पीतः पाके कटुलघुः ।
 विषदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥
 रूक्षश्चैव कषायश्च वातलः श्लेष्मपित्तघ्नः ।
 विष्टम्भी चाप्यवृषाश्च राजमाषः प्रकीर्तितः ॥
 वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णमधुरो गुरुः ।
 बन्धो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥
 उष्णाः कषायाः पाकेऽम्भाः कफशुक्तानिलापहाः ।
 कुलुत्या ग्राहिणः कासहिकाश्यामाशंसं हिताः ॥

मधुरामधुराः पाके आहिणी रुक्षशीतलाः ।
 मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥
 चणकाश्चमसुराश्च खण्डिकाः सह रेणवः ।
 लघवः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ॥
 पित्तक्षेपणि शस्यन्ते सुर्ये^०श्वालेपनेषु च ।
 तेषां मसूरः संग्राही कषायो वातलः परम् ॥
 स्निग्धाणामधुरस्तीक्ष्णः कषायः कटुकस्तिलः ।
 त्वचाः केश्यश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥
 गुर्व्यो^०ऽथ मधुराः शीता बलघ्ना रूक्षणात्मिकाः ।
 सस्नेहा बलिभिर्भोजया विविधाः शिम्बिजातयः ॥
 आढकौ कफपित्तघ्नौ वातला कफवातनुत् ।
 अवल्गुजः सैङ्गजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥
 काकाण्डोलात्मगुप्तानां माषवत् फलमादिशेत् ।
 द्वितीयो^०ऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो मन्त्रिणा ॥
 इति शमीधान्यवर्गः ।
 गोखराश्वतरोद्गाश्च द्वीपिसिंहाक्षवानराः ।
 वृको व्याघ्रस्तरक्षश्च बभ्रुमार्जारभूषिकाः ॥
 लोपाको जम्बुकः श्येनो वार्तादद्याषवायसौ ।
 शमघ्नीमधुहाभासो गृद्धीलूककुलिङ्गकाः ॥
 धूसीका कुररश्चेति प्रसहा मृगपर्जणः ।
 श्वेतः श्यामः चित्रपृष्ठः कालकः काकुलौमृगः ॥
 कूचीका चिक्कडो भीको गोधा म्लत्रकशण्डकौ ।
 कदलीनकुलः श्वाविदितिभृमिशयाः सृताः ॥
 मृमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।

न्यंकुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्वे हरस्तथा ॥
 कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्त्रिमिङ्गलः ।
 शक्तिशङ्खोद्रकुम्भीरावलूपीमकरादयः ॥
 इति वारिश्रयाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।
 हंसः क्रीष्णो बलाका च बकः कारण्डवः भ्रुवः ॥
 शरारो पुष्करावश्च केसरी मणतुण्डकः ।
 मृणालकण्ठी मद्गुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥
 सत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बु, कुक्कुटी ।
 धारानन्दोमुखावादीसुमुखाः सहचारिणः ॥
 रोहिणी काशकाली च सारसो रक्तश्रीर्षकः ।
 चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥
 पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्री मृगमातृकाः ।
 शशौ रणौ कुरङ्गश्च गोकलः कोट्टकारकः ॥
 चारुष्को हरिणैषौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।
 ऋथश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥
 लावो वान्तीरकश्चैव वातीकः सकपिञ्जलः ।
 चक्रोरयोपचक्रश्च कर्कभो रक्तवर्मकः ॥
 लावाद्या विष्किरास्वेते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
 वर्त्तको वर्त्तिकाश्चैव वर्द्धी तित्तिरिक्कुक्कुटी ॥
 क्रङ्कशारपदेन्द्राभगोनन्दगिरिवर्त्तकाः ।
 क्रकरो बकरश्चैव वारनाथेति विष्किराः ॥
 शतपत्नी मृङ्गिराजः कोयष्टी जीवजीवकः ।
 कैरातः कोकिलोऽत्युहो गोपापुत्रः प्रियात्मकः ॥
 लटा लद्रुषको दह्वं वडभा डिण्डिमाणवः ।

जटी कुण्डु भिपाकारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥
कपोतशकयाकष्टं चिरिटीककुयष्टिकाः ।
शारिका कलविङ्गश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥
पारावतः पाणविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।
प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥
विकीर्य विष्किराश्चेति प्रतुद्य प्रतुदाः स्मृताः ।
योनिरष्टविधा त्वेषां मांसानां परिकीर्त्तिता ॥
प्रसहा भूशया नूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरूष्णस्त्रिग्धमधुरा बलीपचयवर्द्धनाः ॥
वृथाः परं वातहराः कफपित्ताभिवर्द्धिनः ।
हिता व्यायामनित्यानां नरा दीप्ताग्नेयश्च ये ॥
प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनो भिषक् ।
जीर्णाशीग्रहणीदोषशोषार्त्तानां प्रयोजयेत् ॥
लावाद्यो वैष्किरो वर्गः पुद्गदा जाह्नवा मृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।
विष्किरावर्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ॥
नातिशीतगुरुस्त्रिग्धं मांसमाजमदोषलम् ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ॥
मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु वृंहणमाविकम् ।
योनावजाधिके मिश्रगोचरत्वादनियते ॥
सामान्ये नोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ।
केषाञ्चिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ॥
दर्शनश्रोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ।

वर्ही हिततमोबल्यो वातन्नो मांसशुक्लः ॥
 गुरूणस्त्रिगुणमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
 वृंहणाः शुक्लाश्चोक्ता हंसाः सस्वरनाशनाः ॥
 स्निग्धाशोष्णाश्च वृथाश्च वृंहणाः स्वरबोधनाः ।
 बलप्राः परं वातहराः स्निग्धनाश्रणायुधाः ॥
 गुरूणमधुरो नातिधान्वानूपनिषेवणात् ।
 तित्तिरिः सञ्जयेच्छेघ्रन्तीन्दोषाननिलीखणान् ॥
 पित्तश्लेष्मविकारिषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।
 मन्दवास्तेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ॥
 लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ।
 कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ॥
 विपाके मधुराश्चैव कपोता गृह्णवांसिनः ।
 तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः ॥
 शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पयुषाश्च ते मताः ।
 कषायत्रिपदो रूबः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥
 शशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलो वरः ।
 चटुका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः ॥
 सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ।
 मधुराः कटुकाः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥
 लघवो वर्द्धविण्मूत्राः शीताश्चैवः प्रकीर्त्तिताः ।
 गोधा विपाके मधुराः कषायकटुका रसे ॥
 वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्धनी ।
 शस्यको मधुरान्मूत्र विपाके कटुकः ऋतः ॥

वातपित्तकफपत्रश्च काशश्चासहरस्तथा ।
 श्वेत्साह्वारभोजित्वात् स्वप्नस्य च विवर्जनात् ॥
 रोहिती दीपनीयश्च लघुः पाकी महाबलः ।
 गुरुष्णमधुरा बलप्रा वृंहणाः पवनापहाः ॥
 मत्स्याः स्निग्धाश्च वृषप्राश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।
 स्निग्धं वृंहणं वृषप्रं अमन्नमनिलापहम् ॥
 वराहपिशितं बलं रोचनं स्वेदनं शुभ्रम् ॥
 गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
 शुष्ककासश्चमात्यग्निमांसक्षयहितश्च यत् ॥
 स्निग्धीष्णमधुरं वृषप्रं माहिषङ्गु रतर्पणम् ।
 दार्ढ्यं वृहत्त्वमुक्त्वाहं स्वप्नश्च जनयत्यपि ॥
 धातंराष्ट्रचकीराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
 चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
 रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
 मधुराण्यवपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥
 शरीरवृंहणेनान्यत् दार्ढ्यं मांसादिशिष्यते ।
 इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ॥
 इति मांसवर्गः ।
 पाठा मृषा शटीशाकं वासुकं सुनिषण्णकम् ।
 विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चसु वासुकम् ॥
 त्रिदोषशमनी वृषगा काकमाची रसायनम् ।
 नात्युष्णशीता स्त्रिया च भेदनी कुष्ठनाशनी ॥
 राजस्यवकशाकन्तु त्रिदोषशमनं लघुः ।
 ग्राहि शस्तं विशिषेण ग्रहण्यर्शाविकारिणाम् ॥

कालशाकन्तु कटुकं दीपनङ्गरशोफजित् ।
 लघूष्णं वातलं रूक्षं करालं शाकमुच्यते ॥
 दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहणी कफमारुते ।
 प्रशस्यतेऽमुचाङ्गे रीग्रहख्यैर्गोहिता च सा ॥
 मधुरा मधुरा पाके भेदनो श्लेष्मवर्द्धनी ।
 वृषा स्निग्धा च शीता च मद्घ्नी चाप्युपोदका ॥
 रूक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ।
 मण्डूकपर्णी वेताशं कुचिला वनतिक्तकम् ।
 कर्कोटकावल्लुङ्गको पटोलं शकुन्तादनी ॥
 वृषपुष्पाणि शाङ्गंष्टा केदुकं सकटिल्लकम् ।
 नीलीकलाशं गोजिह्वा वार्त्तिकं तिलपर्णिका ।
 कुलकं कार्कशं निम्बं शाकं पर्पटकञ्च यत् ॥
 कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपचरते ।
 सर्वाणि सूप्यशाकानि फाञ्जी चिल्ली कुतुम्बुकः ॥
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कुटिञ्जकः ।
 शणशस्त्रलिपुष्पाणि कञ्चदारः सुवर्चला ॥
 निष्पावः कोविदारश्च पडूरश्च शुपर्णिका ।
 कुमारजीवो लट्टाकपालक्यामर्षकस्तथा ॥
 कलम्बो नालिका कुकुः कुसुम्भवृक्षधूमकौ ।
 लक्ष्मणः प्रापुनाडौ च नलिलीका कुवेरकः ॥
 लोणी कायशशाकञ्च कुष्कुण्डकमवल्वजः ।
 यातुकः सालकलप्राणी त्रिपर्णी पौलपर्णिका ॥
 शाकङ्गु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।

मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥
 खिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाद्यन्तःप्रशस्यते ।
 शणस्य कीविदारस्य कर्षुं दारस्य शल्मलेः ॥
 पुष्पं ग्राहि प्रशस्तञ्च रक्तपित्ते विशेषतः ।
 न्यघोधीदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवाः ॥

कषायाः स्तम्भनाः शीता हृिताः पित्तातिसारिणाम्
 वायुं वत्सादनी हन्यात् कफङ्गण्डीर्यंचित्रकौ ॥
 श्रेयसी विष्णुपर्णी च विलपत्रन्तु वातनुत् ।
 भाण्डी शतावरी शार्कं बलाजोवन्निजञ्च यत् ॥
 पार्वण्याः पर्वपुष्पाश्च वातपित्तहरं सृतम् ।
 लघु भिन्नशक्तिकं लङ्गुलक्यरुधूकयोः ॥
 तिलवेतसशकञ्च शार्कं पञ्चाङ्गुलस्य वा ।
 वातलं कटुतिक्तास्त्रमधीमार्गप्रवर्त्तकम् ॥
 रुक्तास्त्रमुष्णङ्गौसुभं कफघ्नं पित्तवर्धनम् ।
 त्रपुसैर्वारकं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
 सुखप्रियञ्च रुचञ्च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।
 वर्चोभेदीन्यलावूनि रुचशीतगुरुणि च ॥
 चिभिटेकार्कै तद्वहर्चोभेदहिते तु ते ।
 केलूटञ्च कदम्बञ्च नदीमाषकमिन्दुकम् ॥
 विषदं गुरुशीतं च समभिष्यन्दि चोच्यते ।
 तरूटविसशालूकक्रीञ्चादनकशेरुकम् ॥
 शृङ्गाटकं कलोद्याञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 कुमुदीत्पलनालासु सपुष्पाः सफलाः सृताः ॥
 शीताः स्वादुकषायासु कफमारुतकोपनाः ।

कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥
 भौष्करन्तु भवेद्बीजं मधुरं रसपाकयोः ।
 बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो वृंहणात्मकः ॥
 वातपित्तहरः स्वादुवृष्यो मुञ्जातकः परम् ।
 जीवनो वृंहणो वृषणः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥
 विदारिकन्दो बल्यश्च मूललः स्वादुशीतलः ।
 अन्नीकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहिय्यर्शाह्निती लघुः ॥
 नाल्युण्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ।
 त्रिदोषं बद्धविण्मूलं साधुपं शाकमुच्यते ॥
 चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ।
 इति शाकवर्गः ।

तृष्णा दाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयात् ।
 वातपित्तसुदावतं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥
 तिक्तास्यतामास्यशोषं कासश्चाशु व्यपोहति ।
 सृदीका वृंहणो वृषणो मधुरस्निग्धशीतला ॥
 मधुरं वृंहणं बल्यमात्रातं तर्पणं गुरु ।
 सस्निहं श्लेष्मलं शीतं वृषणं विष्टम्भि जीर्यति ॥
 तालसस्यानि सिद्धानि नालिकेरफलानि च ।
 वृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥
 मधुरान्नाकषायश्च विष्टम्भि गुरुशीतलम् ।
 पित्तश्लेष्महरं भव्यं ग्राहि वक्त्रविशोधनम् ॥
 अन्नं परुषकं द्राक्षा तदर्यान्यारुक्ताणि च ।
 पित्तश्लेष्मप्रकीपीनि कर्कन्दुलिकुचान्यपि ॥
 नाल्युण्णं गुरु सम्पत्तं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।

द्वं हृणं जीयेत्रि क्षिप्रं नातिदोषलमारुहकम् ॥
 हिविधं शीतसुष्णञ्च मधुरश्चास्त्रमेव च ।
 गुरु पाके च तं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥
 भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
 तथैवाल्पान्तरगुणन्तूदमस्त्रपरुषकम् ॥
 कषायमधुरं टङ्कं वातलं गुरुशीतलम् ।
 कपित्थं विषकण्ठप्लमामं संग्राह्यं वातलम् ॥
 मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याश्च रुचिप्रदम् ।
 परिपक्तं सदीपन्नं विषघ्नं ग्राह्यं गुर्वपि ॥
 दुर्जरं विष्वसिद्धन्तु दोषलं पूतिमारुतम् ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णान्तहालं दीपनं कफवातजित् ॥
 वातपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम् ।
 पक्तमास्त्रं जयेद्वायुं मांसयुक्तवल्प्रदम् ॥
 कषायमधुरप्रायङ्गु रं विष्टम् शीतलम् ।
 जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राह्यं वातकरं परम् ॥
 मधुरं वदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
 कषायमधुरं शीतं ग्राह्यं सिञ्चतिकाफलम् ॥
 गङ्गारुकोकरोच्चबिम्बीतोदनधन्वनम् ।
 मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥
 क्षीरोकम्पनसं मोचं राजादनफलानि च ।
 स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरूणि च ॥
 कषायविषदत्वाच्च सौभगश्च रुचिप्रदम् ।
 अवदंशक्षमं वातवातलं लघ्वलीफलम् ॥
 नीपं क्षताक्षकम्पोलु ट्णशून्यं विकङ्कतम् ।

प्राची नागरकञ्चैव दोषघ्नहरहारि च ॥
 इन्द्रुदन्तिकामधुरं सिग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायमधुरं लघु ॥
 त्रिव्यादामलके सर्वान् स्यात्तुलवणवर्जितान् ।
 खेदमेदःकफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ॥
 रूक्षं स्वादु कषायान्घ्नं कफपित्तहरं परम् ।
 रसासृङ्मांसमेदोजान्दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥
 अन्नं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।
 सिग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्तविरोधि च ॥
 रूक्षाम् दाडिमं यत्तु तल्पित्तानिलकोपनम् ।
 मधुरं पित्तनुत्तेषाम् पूर्वं दाडिममुत्तमम् ॥
 वृक्षाम् ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ।
 अन्निकायाः फलं शुष्कं तन्नादल्पान्तरं गुणैः ॥
 गुणैस्तेरेव संयुक्तं भेदनन्वन्तवेतसम् ।
 शूले रची विबन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविजये ॥
 हिक्राकासे च श्वासे च वम्यां वर्चोगदेषु च ।
 वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्जेष्वेतेषु दिश्यते ॥
 केसरं मातुलङ्गस्य लघु शीतमतोऽन्यथा ।
 रीचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्निवर्जितः ॥
 कर्चुरः कफवातघ्नः श्वासहिक्रागर्शा हितः ।
 मधुरं किञ्चिदन्तश्च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ॥
 गुरु वातप्रशमनं विद्यान्नारिङ्गजं फलम् ।
 वातामाभिपुक्ताचोटमकूलकनिकीचकाः ॥

गुरूणां क्षिप्रमधुराः सोरमाणाः फलप्रदाः ।
 वातघ्ना वृंहणा वृथ्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ॥
 पियालमेषां सदृशं विद्यादौष्यं विना गुणैः ।
 श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ॥
 श्लेष्मलं गुरु विस्त्रंसि चाङ्कोटफलमग्निजित् ॥
 गुरूणामधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमोफलम् ॥
 विष्टम्भयति कार्श्वं पित्तश्लेष्माविरोधि च ।
 आम्रातकं दन्तशठमस्त्रं सकरमर्दकम् ॥
 रक्तपित्तकरं विद्यादेरावतकमेव च ।
 वातघ्नं दीपनञ्चैव वार्ताकं कटुतिक्तकम् ॥
 वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात् पपैटकीफलम् ।
 पित्तश्लेष्मघ्नमस्त्रञ्च वातिकञ्चाचिकीफलम् ॥
 मधुराण्यविपाकीनि वातपित्तहराणि च ।
 अश्वत्थोदुम्बरप्लवचन्यग्रोधानां फलानि च ॥
 कषायमधुरास्त्रानि वातलानि गुरूणि च ।
 भस्मातकाख्यग्रनिसमं त्वष्ट्रांसं स्वादु शीतलम् ॥
 पञ्चमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।

इति फलवर्गः ।

रोचनं दीपनं वृथ्यमाद्रं कं विश्वभेषजम् ।
 वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥
 रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखबोधनः ।
 जम्बीरः कफवातघ्नः क्षिमिघ्नो मुक्तपाचनः ॥
 बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
 क्षिप्रसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफघ्नातजित् ॥

हिक्काकासविषखासपाश्वंशूलविनाशनः ।
 पित्तकृत्कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धनुत् ॥
 यवानी चार्जकश्चैत्र शिग्रुशालेय भृष्टकम् ।
 हृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्कृष्टे शयन्ति च ॥
 कण्डूरो जलपिप्पल्यस्तुत्रुः शृङ्गवेरिका ।
 तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥
 पुंस्वतः कटुरूक्षोष्णी भूतृणी वक्त्रशोधनः ।
 खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥
 धानका चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।
 सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्कृष्टे शयन्ति तु ॥
 ग्राही गृह्णनकस्तीक्ष्णी वातश्चेष्वाशंसं हितः ।
 स्नेहनेऽभ्यवहार्यं च योजयेत् तदपित्तिनाम् ॥
 श्लेष्मन्तो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तकृत् ।
 आहारयोगी बल्यश्च गुरुवृष्योऽथ रोचनः ॥
 क्रिमिकृष्टकिलासघ्नी वातघ्नी गुल्मानाशनः ।
 स्रिग्धश्चोष्णश्च वृषश्च लघुनः कटुको गुरुः ॥
 शुष्कानि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि तु ।
 हरितानामयं चैषां षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥
 इति हरितवर्गः ।
 प्रकृता मद्यमन्तोष्णमन्त्रं चोक्तं विपाकतः ।
 सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥
 कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहस्थैर्वाविकारिणाम् ।
 सुरा प्रयस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥
 हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चाग्रहारुची ।

वम्यानाहविवन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥
 शूलपवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिताः ।
 जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नी भुक्तपाचनः ॥
 शोफार्शोऽग्रहणी दीषपाण्डु रोगारुचिज्वरान् ।
 हृत्पृष्टः कफकृतान्नोऽगान्नोचनदीपनः ॥
 सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् ।
 जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ॥
 लेखनः शीतरमिको हितः शोफोदरार्शसाम् ।
 मृष्टो भिन्नशकृदातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥
 पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी कृता ।
 सुरासवस्तीव्रमदी वातघ्नी वदनप्रियः ॥
 छिदीमध्वासवस्तीक्ष्णो मैरीयो मधुरो गुरुः ।
 धातक्याभिषुतो जीर्णो रूक्षो रोचनदीपनः ॥
 मार्दीकवन्नचात्युष्णो मृद्दीकेक्षुरसासवः ।
 रोचनं दीपनं हृद्यं वल्यं पित्ताविरोधि च ॥
 विबन्धघ्नं कफघ्नञ्च मधु लघुत्पमारुतम् ।
 सुरा समण्डारूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ॥
 गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य स्नेहलसु मधूलकः ।
 दीपनं जरणीयं च हृत्पृष्टाण्डुक्रिमिरोगनुत् ॥
 अहृत्पृष्टाण्डुक्रिमिरोगनुत् ॥
 दाहज्वरापहं स्पर्शात् पानादातकफापहम् ॥
 विबन्धघ्नमविस्त्रंसि दीपनञ्चास्वकाक्षिकम् ।
 प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरुदीषसमीरणम् ॥
 स्त्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ।

हृष्यं प्रीणनं बल्यं मद्यं शोकत्रमापहम् ॥
 प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिमातुष्टिपुष्टिबलप्रदम् ।
 सात्त्विकैर्विधिवद्युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ॥
 वर्गोऽयं समो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ।

इति मद्यवर्गः ।

जलमेकविधं सर्वं पतत्येन्द्रं नभस्तलात् ।
 उत्पतत्पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥
 खात्पतत्सोमवायुर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
 शीतोष्णसिग्धरूढार्थैर्यथासक्तं महीगुणैः ॥
 शीतं शुचिं शिवं स्पृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।
 प्रकृत्या दिव्यमुदकं कृष्णायां मधुरं जलम् ॥
 कपिले कटुकं तीर्थं जषरे लवणान्वितम् ।
 एतत् षाड्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि ॥
 नद्यः पाषाणविच्छिन्नविच्छ्रब्धाभिहतोदकाः ।
 हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिमेविताः ॥
 नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
 मलयप्रवा याश्च जलन्तास्त्वसृतोपमम् ।
 पश्चिमाभिमुखं याताः पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
 प्रायो मृदुतहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः ।
 प्राच्याश्च पारियात्राश्च विन्ध्यसन्नभवाश्च याः ॥
 गिरोहद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लोपदस्य च ।
 वसुधाकोटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ॥
 वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ।
 वापीकूपतडागोत्थसरःप्रस्रवणादिषु ॥

आनूपशैलधन्वानां गुणदीर्घैर्विभावयेत् ।
 पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकईमैः ॥
 विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् ।
 विस्तं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्दृश्यालये ॥
 इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ।
 इत्यम्बुवर्गः ।

स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
 प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
 महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
 स्निग्धादूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
 रूक्षोष्णं क्षीरसुष्टीणामीषत् सलवणं लघु ।
 शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदराशंसाम् ॥
 बल्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
 साख्यं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
 छागं कपायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
 हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
 हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥
 जीवनं वृंहणं साख्यं क्षेद्रनं बल्यक्तनम् ।
 पाकेऽम्बुमुष्णं वातघ्नं मङ्गलं वृंहणं दधि ॥
 पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
 अशुची मूत्रकृच्छ्रे च काश्ये च दधि शस्यते ॥
 शरद्व्रीषवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
 रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितञ्च तत् ॥

त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्लम् ।
 शरःश्लेष्मानिलन्नस्तु मण्डः स्त्रोतोविशोधनः ॥
 शोफार्शोयहणीदोषमूलकच्छोदरारुचौ ।
 स्रग्द्व्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च ॥
 संयाहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
 ग्रहण्यर्शोत्रिकारन्नमर्दिता रुचिनाशनम् ॥
 अतिबुद्धप्रग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम् ।
 वातपित्तविषोन्माद्गोपालक्ष्मीविपापहम् ॥
 सर्वं ह्येत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
 सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥
 मदापसारमूर्च्छार्शोफोन्माद्गरज्वरान् ।
 योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥
 सर्पींश्चजाविमहिषी चौरवत्स्नानि निर्दिशेत् ।
 पीशूषो मोरणं चैव किलाटा विविधाश्च ये ॥
 दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व एते सुखप्रदाः ।
 गुरवस्त्रार्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः ॥
 विषदा गुरवो रूक्षा आहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
 गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥

इति गोरसवर्गः ।

वृष्यः शीतः स्थिरः सिग्धो वृंहणो मधुरो रसः ।
 श्लेष्मलो भक्षितस्ये चोर्ध्वाश्विकस्तु विदह्यते ॥
 शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात्पीण्ड्रकाहांशको वरः ।
 प्रभृतन्निमिमज्जासृञ्चेदीमांसकरो गुरुः ॥
 सुद्रो गुडश्चतुर्भागत्रिभागाधार्द्विशोषितः ।

रसो गुरुयथापूर्वं धीतः स्वल्पमलो गुडः ॥
 ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।
 यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैत्यन्तथा तथा ॥
 वृषभाः क्षीणक्षतहिताः सस्त्रेहा गुडशर्कराः ।
 कषायमधुराः शीताः सतिक्तायाषशर्कराः ॥
 रूक्षा वम्यतिसारघ्नी छेदनी मधुशर्करा ।
 तृष्णासृक्पित्तदाहिषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥
 माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधु जातयः ।
 माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद् भ्रामरं गुरु ॥
 माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं भ्रामरमुच्यते ।
 क्षौद्रं तु कपिलं विद्याद् घृतवर्णान्तु पौत्तिकम् ॥
 वातलं गुरुशीतञ्च रक्तपित्तकफापहम् ।
 सन्धातृच्छेदनं रूक्षं कषायकधुरं मधु ॥
 हन्यान्मधूष्णमुष्णान्तमथवा सविषान्वयात् ।
 गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु ॥
 नामं कष्टतमं किञ्चिन्मध्यामात्तन्नि मानवम् ।
 उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथाविषम् ॥
 अग्निं सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।
 मध्वामं दारुणं तस्मात् सद्यो हन्याद्यथाविषम् ॥
 नानाद्रव्यात्मशलाच्च योगवाहि हिमं मधु ।
 इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥
 इतीक्षुवर्गः ।
 शृतः पिप्पलिशुन्विभ्यां युक्तो लाजान्नदाडिमैः ।
 मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोसयेत् ॥

सुतृणाग्निदीर्घकुक्षिरोगविनायिनौ ।
 स्वेदान्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥
 तर्पणी ग्राहिणी लघ्नी हृद्या चापि विलेपिका ।
 सुधीतः प्रसृतः स्विन्नः सन्तप्तः शोधनी लघुः ॥
 शृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गलङ्गे ग्रामयेष्वपि ।
 अधीतः प्रसृतः स्विन्नः शीतद्याप्योदनो गुरुः ॥
 मांसगाकवसातैलघृतमज्जफलीदनाः ।
 बल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो वृंहयन्ति च ॥
 तद्व्यासतिलक्षीरमुद्गसंयोगसाधिताः ।
 कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥
 स्विन्नभक्षास्तु ये केचित्कौम्यगोधूमयावकाः ।
 भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेत् गुरुलाघवम् ॥
 अकृतं कृतयूपञ्च तनुं मांसादिकं रसम् ।
 सूपमस्तमनस्तच्च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥
 सक्तवो वातला रूक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
 तर्पयन्ति नरं सदाः पीताः सद्योबलाश्च ते ॥
 मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसम्भवाः ।
 ग्राहिणो रक्तपित्तना स्तृषाच्छर्दिज्वरापहाः ॥
 हन्याद्ग्राधीन्यवापूपो यावको वाद्य एव च ।
 उदावर्त्तं प्रतिश्यायकासमेहगलयहान् ॥
 धानासंज्ञास्तु ये भक्षाः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।
 शुष्कत्वान्तर्पणाश्चैव विष्टम्भित्वाश्च दुर्जराः ॥
 विरुद्धधानाः शष्कुष्यो मधुक्तोडाः सपिण्डकाः ।
 सूपाः पूपुलिकाश्चैव गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥

फलमांसवसाशाकपल्लवचौद्रसंस्कृताः ।
 भक्ष्या वृथाश्च बलप्राश्च गुरवो वृंहणात्मकाः ॥
 वैश्वारो गुरुः स्निग्धो बलीपचयवर्धनाः ।
 गुरवः तर्पणा वृथाः क्षीरेक्षुरससुपकाः ॥
 सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरचौद्रशर्कराः ।
 वृथा बलप्राश्च भक्ष्यास्तु ते परं गुरवः क्षृताः ॥
 सस्नेहाः स्निग्धसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
 गुरवस्तर्पणा वृथाश्च गोधूमिका मताः ॥
 संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गोधूमपैष्टिकाः ।
 धानापर्यटपूपाद्याः तान् बुद्धा निर्दिशेत्तथा ॥
 पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।
 यथा विष्टभ्य जीर्यन्ति सतुषा भिन्नवर्चसः ॥
 सुप्यान्नविक्रता भक्ष्या वातला रुचशीतलाः ।
 सकटुस्त्रे हलवणानल्पयो भक्षयेत्तु तान् ॥
 मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
 गुरवस्तेऽप्यतिक्रान्ताः पाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमामं पृथक्त्तथा ॥
 भक्ष्याणामादिशेद्बुद्ध्या यथास्त्रं गुरुलाघवम्
 नानाद्रव्यैः समायुक्तः पक्वामक्लिन्नगर्जितैः ॥
 निमर्दको गुरुर्हृद्यो वृथा बलवतां हितः ।
 रसाला वृहणी वृथा स्निग्धा बलप्राश्च प्रदा ॥
 स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ।
 द्राक्षाखजूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ॥
 परुषकाणां क्षीरस्य यश्चेच्छुविक्रतिं प्रति ।

तेषां कटुस्त्रसंयोगाः पानकानां पृथक् पृथक् ॥
 द्रव्यमानञ्च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ।
 कटुस्त्रस्वादुलवणा लघवो रागषाड्वाः ॥
 मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ।
 आस्रामलकलेहाश्च हंघणा मलवर्धनाः ॥
 रञ्चनारत्नपेणाद्योक्ताः स्नेहमाभ्युर्थगौरवात् ।
 बुद्ध्या संयोगसंस्कारं द्रव्यमानञ्च तच्छृतम् ॥
 गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ।
 रक्तपित्तकफोत्क्लेदिशुक्तं वातागुलीमनम् ॥
 कन्दमूलफलाद्यञ्च तद्विद्विद्यात्तदा सुतम् ।
 शाण्डाकी चासुतं चान्यत्कालास्त्रं रञ्चनं लघु ॥
 विद्याहर्गं कृतान्नानामेकादशतमं भिषक् ।

इति कृतावर्गः ।

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
 पित्तलं बह्वविण्मूत्रं न च श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥
 वातघ्नेषूत्तमं त्रल्यं त्वच्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ।
 तैलसंयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ।
 तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ॥
 आसन्नातित्रलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ।
 ऐरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥
 वातासृग्गुलमहद्रोगजीर्णज्वरहरं परम् ।
 कटूष्णं सार्धपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ॥
 कफशकानिलहरं कण्डूकोठविनाशनम् ।
 प्रियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्द्धनम् ॥

हितमिच्छन्ति नात्यौष्णान् संयोगो वातपित्तयोः ।
 फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसन्निधौ ॥
 युज्यन्ते गुणकर्माभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ।
 मधुरो वृंहणो वृषणो बलप्रो मज्जा तथा वसा ॥
 यथा सत्वन्तु शैत्योष्णे वसा मज्जा विनिर्दिशेत् ।
 सस्त्रिंशद् दीपनं वृषणमुष्णं वातकफापहम् ॥
 विपाकमधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ।
 श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥
 सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृषणसन्धता ।
 नान्यथामुष्णं मरिचमवृषणं लघु रोचनम् ॥
 छेदित्वाच्छीषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ।
 वातघ्ने षविबन्धनं कटूष्णं दीपनं लघु ॥
 हिङ्गुशूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ।
 रोचनं दीपनं हृद्यं चक्षुषप्रमवहाह्नि च ॥
 त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ।
 तीक्ष्णरादौष्णप्रघृत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥
 सौवर्चलं विबन्धनं हृद्यमुद्गारशीधि च ।
 सौक्ष्म्यरादौष्णप्राहरवायित्वाद्दीपनं शूलनाशनम् ॥
 लङ्घञ्जाधश्च वातानामातुलोम्यकरं विडम् ।
 सतिक्तकटुकचारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चोद्भिदम् ॥
 न काललवणे भेदः सौवर्चलगुणाश्च ते ।
 समुद्रकं समधुरं सतिक्तकटुपांशुजम् ॥
 रोचनं लवणं सर्वं पाकि स्त्रंस्यनिलापहम् ।
 क्षुत्पाण्डुपहृशीदोषघ्नीहानाहगलग्रहान् ॥

कासं कफजमर्शंसि यावशुक्ली व्यपीहति ।
 तीक्ष्णोष्णां लघुलक्ष्णश्च क्लीदी पाकी विदारणः ॥
 दाहनो दीपनश्चेत्ता सर्वः क्षारोऽग्निसन्निभः ।
 कारव्यः कुष्ठिका जाजी कवरी धान्यतुम्बुरु ॥
 रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
 आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ॥
 समाप्तो ह्यद्दशस्रायं वर्गं आहारयोगिनाम् ।
 इत्याहारयोगवर्गः ।

शुकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
 पूरणं प्रायशी हृत्तं प्रायेणाभिनवं गुरु ॥
 यद्यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्यूतम् ।
 निस्तुषं युक्लिभृष्टन्तु सूप्यं लघु विपच्यते ॥
 मृतं कृशातिमेध्यञ्च वृत्तं बालं विषैर्हृतम् ।
 अगोचरमृतं व्याङ्गमृचितं मांसमुत्सृजेत् ॥
 अतोऽन्यथा हितं मांसं वृंहणं बलवर्द्धनम् ।
 प्रीणनः सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥
 शय्यतां व्याधिमृक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
 वलवर्णार्थिनाञ्चैव रसं विद्वप्राद्यथामृतम् ॥
 रुवंरोगप्रशमनं यथास्त्रं विहितं रसम् ।
 त्रिधात् स्वर्थं बलकरं वयोवृद्धौन्द्रियायुषाम् ॥
 व्याघ्रामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।
 नित्यं मांसरमाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥
 क्लिमिवातातपहतं युष्कं जीर्णमनार्त्तवम् ।

श्राकं निःस्त्रे हसिष्वच्च वर्ण्यं यच्चापरिसृतम् ॥
 पुराणमांसं संक्लिप्तं क्लिप्त्याङ्गहितातपैः ।
 अदिशाकालजं क्लिप्तं यत् स्यात् फलमसाधु तत् ॥
 हरितानां यथा श्राकं निर्देशः साधनादृते ।
 मद्याभुगोरसादीनां स्त्रे स्त्रे वर्गे विनिययः ॥
 यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तद्दिष्यते ।
 अन्नानुरूपं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥
 आसवानां समुद्दिष्टं अग्नौतिं चतुरत्तराम् ।
 जलं पेयमपेयञ्च परीक्ष्यानुपिवेदितम् ॥
 क्षिग्धोष्णं मास्ते शस्तं पिप्पे मधुरशीतलम् ।
 कफेऽनुपानं रुक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥
 उपयासाध्वभारस्त्रीमास्तातपकर्मभिः ।
 क्लान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथामृतम् ॥
 सुराक्षशानां पुष्टार्थमनुपानं प्रशस्यते ।
 काशार्थमतिभर्त्ताणामनुशस्तं मधूदकम् ॥
 अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्राशोकभयक्षमैः ।
 मद्यमांसोचितानाञ्च मद्यमेवागुशस्यते ॥

अथानुपानकर्म प्रवक्ष्याम्यनुपानं तर्पयति प्रीणयति
 ऊर्जयति पथ्यैस्तिमभिवर्त्तयति भृक्तमवसादयति अनु-
 सङ्घातं भिनत्ति मादं वमापादयति क्लेदयति जरयति सुख-
 परिणामितामायुश्चवायिताश्चाहारस्वोपजनयतीति । तत्र
 श्लोकाः ।

अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवम् ।
 सुखं पचति चाहारमायुषे च बलाय च ॥

मोर्द्धीकमादताविष्टा न द्विक्राष्टासकासिनः ।
 न गीतभाषाध्ययनप्रसक्ता नीरसि क्षताः ॥
 पिबेयुर्दकं भुक्ता तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
 स्नेहमाहारजं हत्वा भूयो दीषाय कल्पते ॥
 अनुपानैकदोषोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ।
 द्रव्याणि न हि निर्दिष्टं शक्यं क्तत्त्वेन नामभिः ॥
 यथानानौषधं किञ्चिद्देशजानां वचो यथा ।
 द्रव्यं तत्तत्तथा वात्यममुक्तमिह तद्वेत् ॥
 चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
 लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
 चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्षसंविधिः । ।
 जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
 गुरुभक्षराश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः सृताः ।
 लघुभक्षरास्तु लघवो धन्वजाधन्वचारिणः ॥
 शरीरावयवाः सक्थिशिरःस्नाह्यस्तथा ।
 सक्थिमांसाद्गुरुः स्नाह्यस्ततः क्रीडस्ततः शिरः ॥
 हृषणो चर्मं मेढश्च त्रीणी हृक्कौ यत्कद्गुदः ।
 मांसाद्गुरुतरं विद्राद् यथास्वं मेध्यमस्थि च ॥
 स्वभावात्तलवो मुद्गास्तथा लावकपिप्पलाः ।
 स्वभावाद्गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥
 धातूनां शोषिताद्यानां गुरुं विद्राद्ग्रथोत्तरम् ।
 अलसेभ्यो विशेष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥
 गौरवे लिङ्गसामान्ये पुंसं स्त्रीणाञ्च लाघवम् ।
 महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥

गुरुणां लाघवं विद्रात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।
 त्रीहिलीजा यथा न स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डकाः ॥
 अस्यादाने गुरुणाश्च लघूनां चातिशेवने ।
 मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरु लाघवे ॥
 गुरुणामस्यमादियं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
 मात्रामपेक्षते द्रव्यं मात्रा चान्निमुपपद्यते ॥
 बलमारोग्यमायुश्च प्राणायाम्नाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।
 अनुपानेनश्चान्निर्ज्वलितव्योति चान्यथा ॥
 गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणात्पबलान् प्रति ।
 मन्दकर्मनारोग्यान् सुकुमारान् सुखीचितान् ॥
 दीर्घामयः खराहाराः कर्मनित्वा महीदराः ।
 ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरु लाघवम् ॥
 हिताभिर्जुं ह्युयान्नित्यमन्तराग्निं समाहितः ।
 अनुपानसमिद्धिर्ना मात्राकाली विचारयन् ॥
 आहितान्नेः सदा पथ्यान्यन्तराग्नी क्षुह्यति यः ।
 दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ।
 नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्माश्रं पानभोजनैः ॥
 भजन्ते नाम याः केचिद्भाविनोऽप्यन्तरादृते ।
 षड्विंशच्च सहस्राणि रात्रौणां हितभोजनः ॥
 जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा सन्नतः सतामिति ।
 तत्र श्लोकाः । अनुपानगुणाः सायत्रा वर्गा हादशनिश्चिताः ।
 सगुणान्यन्नपानानि गुरुलाघवमंशुहः ॥
 अनुपानविधावुक्तं तत्परोक्ष्यं विशेषतः ।
 प्राणाः प्राथभृतामन्नमन्नं श्लोकोऽभिधावति ॥

वर्णप्रसादः सौख्यं जीवितं प्रतिभामुखम् ।

तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितम् ॥

लौकिकं कर्म यद्वृत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ।

कर्मापवर्गे यच्चोक्तं तच्चाप्यन्त्रे प्रतिष्ठितम् ॥

इत्यन्नपानचतुष्के ऽन्नपानविधिरध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतौयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

विविधमशीतपीतलीङ्खादितं जन्तोर्हितमन्नमग्नि-
सन्मुक्षितबलेन यथा स्विनीषणा सम्यग्विपच्यमानं काल-
वदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्वधातूष्मारुतस्त्रोतः के-
वलं शरीरमुपचयबलवर्णसुखायुषा योजयतीति शरीर-
धातून्जयन्धातवो धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते । तत्रा-
हारप्रसादाख्यो रसः किट्टञ्च मलाख्यमभिनिर्वर्तते किट्टं
मूत्रस्वेदपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाक्षिनासिकास्यलोम-
कूपप्रजननमलवेगश्मश्रुलोमादयश्चावयवाः पुष्यन्ति त्वाहार-
रसात् । रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रीजांसि पञ्चेन्द्रिय-
द्रव्याणि धातुप्रमादसंज्ञकानि शरीरसम्बन्धपिच्छादय-
श्चावयवाः ते सर्वे एव धातवो मलाख्याः प्रसादाख्याश्च रस-

मलाभ्यां पुष्यन्तः स्वं मानमनुवर्त्तते यथा वयः शरीरं एवं
 रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितौ आश्रयस्य समघातो धातुसाम्य-
 मनुवर्त्तयती निमित्ततस्तु चीशद्वहानां प्रसादाख्यानां धातूनां
 द्विचयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुपपादयति ।
 आरोग्यायः किदृश्वंमलानामिवमेव स्वमानातिरिक्ताच्चोत्सर्गेण
 ग्रीतोष्णपर्यायगुणोश्चोपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्य-
 करः समुपलभ्यन्ते तेषान्तु मलप्रसादाख्यानां धातूनां
 स्त्रीतांस्ययनमुखानि यथास्वं तानि यथा विभागेन यथा
 स्वंधातूनापूरयन्त्येवमिदं शरीरमशितपीतलीढखादित-
 प्रभवम् अशितलीढखादितप्रभवाश्चान्निन् शरीरे व्याधयो
 भवन्ति । द्विताद्वितीपयोगविशेषात्स्वत् शुभाशुभविशेष-
 करः इति । एवं वादिनं भगवन्तमात्रे यमग्निवेश उवाच ।
 दृश्यन्ते हि भगवन् । द्वितसमाख्यातमाहारमुपयुञ्जाना
 व्याधिमन्तस्यागदाश्च तथैवाहितसमाख्यातमेवं दृष्टे कथं
 द्विताद्वितीपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषात्मकमुपलभे-
 महीति । तमुवाच भगवानाच्येयः ।

न द्विताहारोपयोगिनामग्निवेश ! तन्निमित्ता व्याधयो
 जायन्ते । नच केवलं द्विताहारोपयोगाद्देव सर्वं व्याधिभय-
 मतिक्रान्तं भवति । सन्नि हि ऋतेऽपि द्विताहारोपयोगा-
 दन्यारोगप्रकृतयः । तद्यथा कालविपर्ययः प्रज्ञापराधशब्द-
 स्पर्शरूपरसगन्धाश्च सात्म्या इति । तासु रोगप्रकृतयो
 रसान् सम्यगुपयुञ्जानं पुरुषमग्नेनोपपादयन्ति । तस्माद्वि-
 ताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः अद्विताहारोप-
 योगिनां पुनः कारणतो न सदो दोषवान् भवति । अप-

षारी न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्वे दोषा-
 सुलप्रबलाः न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिजन्यत्वे सम-
 र्थानि तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवैयर्थ्यप्रमाणातियोगात्
 भृगुस्तरमपथ्यं सम्प्रदृते । स एव दोषः संश्लेष्यो निर्विच्छे-
 पक्रमो गन्धैरानुगतः चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्मी-
 पघाती वा भृगान् कष्टतमः त्रिप्रकारितमश्च सम्प्रदृते
 शरीराणि चातिस्थूलानि अतिकृशानि अनाविष्टमांसशोणि-
 दीनि दुर्बलानि असात्मग्राहारीपचितान्यन्याहाराणि अल्प-
 सत्त्वानि वा भवन्ति । अव्याधिसहानि विपरीतानि पुन-
 र्व्याधिसहानि एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्या-
 धयो मृद्वो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाः चिरकारिणश्च भवन्ति ।
 एत एव च वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधि-
 विशेषानभिनिर्वर्तयन्ति । अग्निवेश । तत्र रसादिषु स्थानेषु
 प्रकुपितानां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः सम्भवन्ति
 तांस्तान्यथावदनुव्याख्येयमस्ति ।

अश्रुता चारुचिश्चास्य वैरस्यसरसंज्ञता ।

हृत्तासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दीज्वरमृतमः ॥

पाण्डुत्वं स्त्रोतसां रोधः क्लृप्तं सादः क्षयाङ्गता ।

नाशोऽग्नेरयथाकालं बलयः पलितानि च ॥

रसप्रदोषजा रोगा वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ।

कुष्ठवोसर्पपिठका रक्तपित्तमसृग्दरः ॥

गुदमेद्रास्यपाकश्च प्लीहा गुल्मोथ विद्रुधौ ।

नीलीका कामला व्यङ्गं पिप्प्लवस्तिलकालकाः ॥

दर्दूथमदंलं श्वेतम्पामा कोठास्रमण्डलम् ।

रक्तप्रदोषाज्जायन्ते शृणु मांसप्रदोषजान् ॥
 अधिमांसाधुं दं कौलगलशालूकशण्डिकाः ।
 पूतिमांसालजोगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥
 मांसप्रदोषजान्विदराद्रोगाश्चेदःप्रदोषजान् ।
 रुक्मवर्णा भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसो मताः ॥
 अरुषां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ।
 मज्जाप्रदोषात् शुक्रस्य दोषात् क्लेब्यमचर्षणम् ॥
 रोगिणं क्लीबमन्यायुं विरूपं वा प्रजायते ।
 न वा सञ्जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ॥
 शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ।
 इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ॥
 उपतापोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ।
 म्नायौ शिराकाण्डरयोदुष्टाः क्लिश्यन्ति मानवम् ॥
 स्तम्भसङ्कोचखक्तीभिरन्यस्फुरणसुप्तिभिः ।
 मलानाश्रित्य कुपिता भेददांघप्रदूषणम् ॥
 दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गावती न च ।
 द्विविधादशितात्पोतादहिताक्लीढखादितात् ॥
 भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा ये उदाहृताः ।
 तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ॥
 हिन्नान्येवाशतादीनि न स्थुर्मज्जास्तधामयाः ।
 रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनभौषधम् ॥
 विधिशोणितकीडध्याये रक्तजानां भिषज्यितम् ।
 मांसजानान्तु संशुद्धिः शस्त्रचाराग्निकर्म च ॥
 अष्टौ निन्दितसंख्याते जेदीजानां चिकित्सितम् ॥

अस्वाश्रयणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि भेषजम् ॥
 वस्तयः क्षीरमर्षीषि तिरुकोपहितानि च ।
 मज्जाशकसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ॥
 अन्नं व्यवायश्वायामौ रुचिः कान्ति च मात्रया ।
 शान्तिरिन्द्रियजानान्तु त्रिमन्तीये प्रवक्ष्यते ॥
 मृदादिजानां प्रथमो वक्ष्यते वातरोगिके ।
 न वेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ॥
 मलजानां विकाराणां सिद्धिसोक्ता क्वचित् क्वचित् ।
 व्याग्रामादूषणमूर्त्तिष्णप्राहितस्यानवधारणात् ॥
 कोष्ठाच्छाखामला यान्ति दूतत्वान्मारुतस्य च ।
 तत्रस्याश्च विलम्बन्ते कदाचिन्नासमौरिताः ॥
 नादेशकाले कृष्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षणः ।
 हृत्प्राभिष्यन्दिनात् पाकात् स्त्रीतोमुखविशोधनात् ॥
 शाखांमुक्ता मलाः कोष्ठां वान्ति वायोश्च नियहात् ।
 अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ॥
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ।
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥
 ज्ञानाज्ञानविशेषान्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ।
 हितमेवानुबन्धन्ते प्रसमौ च परीक्षकाः ॥
 रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव त् लौकिकाः ।
 श्रुतं बुद्धिः क्षतिर्दाढरं धृतिर्हितनिषेवणम् ॥
 वाक्प्रशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ।
 लौकिकं नाश्रयन्ते ते गुणमोहतमःश्रितम् ॥
 तन्मूला बहुलायैव रोगाः शारीरमानसाः ।

प्रज्ञापराधाद्दृष्टितानर्थान् पञ्च निवेशते ॥
 सम्यारयति वेगांश्च मेवते सहमानि च ।
 तदा त्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वाग्नीऽगुरज्यते ॥
 रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञानि ह्यमलीकृते ।
 न रागान्नाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत् ॥
 परीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो ह्याहारसम्भवः ।
 आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ॥
 शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्योपयोजयेत् ।
 परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्वरः ॥
 भवत्यनृणातां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ।
 यत् रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ॥
 परिहर्तुं न तत्राप्य शोचित्वं मनोषिणिति ।
 तत्र श्लोकाः । आहारप्रभवो यन्तु रोगाश्चाहारसम्भवाः ।
 हृिताहितविशेषाश्च विशेषः सुखदुःयोः ॥
 सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
 विशेषो रोगसङ्घास्य धातुजा ये पृथक् पृथक् ॥
 तेषाञ्चैव प्रशमनं कीष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
 दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेव च ॥
 प्राज्ञान्नयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितश्च यत् ।
 विविधाशितपीतीये तत्सर्वं सम्प्रकाशितम् ॥
 द्रव्यन्नपानचतुष्के विविधाशितप तौयोऽध्यायः समाप्तः ।
 समाप्तन्नपानचतुष्कं सप्तमम् ।

जनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथात्तो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दर्शवायतनान्याहुः प्राणो येषु प्रतिष्ठितः ।

शङ्खो मर्मत्रयं कण्ठो रक्तशुक्लीजसौ गुदः ॥

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतना हेतुमामयम् ।

जानीते यः स विद्वान् वै प्राणाभिसर उच्यते इति ॥

द्विविधास्तु खलु भिषजो भवन्ति अग्निवेश ! प्राणानामि-
मेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणामिकेऽभिसरा हन्तारः
प्राणिनामिति । एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश
उवाच भगवंस्ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति । भग-
वानुवाच य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः परिशिष्टकर्माणि
दत्ताः शुचया जितहस्ता जितात्मानः सर्वोपकरणवन्तः
सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृतिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञास्ते प्राणिनामभि-
सरा हन्तारो रोगाणां तथाविधा हि केवली शरीरज्ञाने
शरीराभिनिवृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसंशयाः
सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानाञ्च रोगाणां समुत्थान-
पूर्वरूपलिकवेदनोपशयधिशीषविज्ञाने व्यपगतसन्देहाः त्रि-
विधस्यायुर्वेदसूत्रस्य ससंग्रहव्याकरणस्य सतिविधौषधयामस्य
प्रवक्तारः पञ्चत्रिंशतश्च मूलफलानां चतुर्णां महाज्ञेयानां
पञ्चानां लयणानामष्टानाञ्च सूत्राणामष्टानाञ्च मूत्राणाम-
ष्टानाञ्च क्षीराणां क्षीरत्वक्पृष्ठाणाञ्च षष्ठां गिरोषिरोच-

नादेश पञ्चकर्माश्रयस्योषधगणस्याष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वा-
 त्रिंशतश्च चूर्णप्रदिहानां षष्ठां विरेचनशतानां पञ्चानाञ्च
 कषायशतानामिति स्वस्थवृत्तौ च भोजनपाननियमस्थानच-
 क्त्रमणशय्यासनमात्राद्द्रव्यास्त्रनधूमनावनाभ्यस्त्रनपरिमाञ्जन-
 वेगविधारणविधारणव्यायामसाम्नेन्द्रियपरीक्षीपक्रमसह-
 तकुशलाः चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोडशकले सवि-
 निश्चयेऽसत्रिपर्येषणे सवातकलाकलज्ञाने व्यपगतसन्देहाः
 चतुर्विधस्य च स्रेहस्य चतुर्विंशत्युपनयस्य चतुःषष्टिपर्यन्तस्य
 व्यवस्थापयितारो बहुविविधविधानयुक्तानाञ्च मूर्च्छस्वेद्यव-
 द्याविरोधौषधोपचाराणां कुशलाः शिरोरोगादिय दीर्घा-
 श्रविकल्पजस्य व्याधिसंश्लेषस्य संक्षयपिडकविद्रुधेः त्रयाणाञ्च
 शीफानाम्बहुविविधशीफानुबन्धानामष्टाचत्वारिंशतश्च रोगा-
 धिकारिणाञ्चत्वारिंशस्य च नानात्वजस्य व्याधिगतस्य तथा-
 विगर्हितातिमलातिक्रान्तां सहितुलक्षणोपक्रमाणां स्वप्नस्य
 च हिताहितस्यास्वप्नातिस्वप्नस्य च सहितुपक्रमस्य षष्ठाञ्च
 लङ्घनादीनामुपक्रमाणां सन्तर्पणापतर्पणजानां रोगाणां
 स्वरूपप्रश्ननानां शोणितजानाञ्च व्याधीनां मदमूर्च्छासं-
 न्यासानाञ्च सकारणरूपोषधानां कुशलाः कुशलाश्चाहार-
 विधिविनिश्चयस्य प्रकृत्या हिततमानामाहारविकाराणाम-
 न्यसंश्लेषस्यासवानाञ्च चतुरशीतेः द्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसा-
 दुरससंश्रयस्य सविकल्पकर्वीरोधिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चाक्ष-
 यानस्य समुपप्रभावस्य सामपानगुणस्य नवविधार्थसं-
 ग्रहाया आहारगतेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्मकस्य च
 यभाषभविशेषस्य धात्वा श्रयाणाञ्च रोगाणामौषधसंश्लेष-

णाञ्च दशानाञ्च प्राणायतनानां यञ्च वक्ष्याम्यर्थं दशमहा-
मूलीयं त्रिंशतमाध्याये तत्र च कृत्स्नस्य तन्तोद्देशलक्षणस्य
तन्त्रस्य च ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यकालकर्मक-
रणकुशलाः कुशलाश्च श्रुतिमतिशास्त्रयुक्तिज्ञानस्यात्मनः
शीलगुणैरविसंवादेनेन सम्पादनेन सर्वप्राणिषु चेतसो
मैत्रस्य मातृपितृभ्रातृवन्धुवदेवं युक्ता भवन्तग्निवेश ।
प्राणानामभिसरा हन्तारो रोगाणामिति । अतो विपरीता
रोगाणामभिसरा हन्तारः प्राणिनामिति भिषक्छद्मप्रति-
च्छन्ना कष्टकर्मभूतान्त्वोक्तस्य प्रातिरूपिकसहधर्माणो
राज्ञां प्रसादाच्चरन्ति राष्ट्राणि तेषामिदं विशेषविज्ञानमत्यर्थं
वैद्यवेशेन श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्
श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति संश्रवणे
चास्यात्मनो वैद्यगुणानुच्चैवेदन्ति यच्चास्य वैद्यः प्रतिकर्म
करोति तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुर्दाहरन्त्यातुरमित्राणि च
प्रहर्षणोपलापोपसेवाभिरिच्छन्तप्राप्तीकर्तुं मल्पच्छताच्चात्म-
नः ख्यापयन्ति कर्मनासाद्य मुहुर्मुहुर्वलीकथन्ति दास्ये-
णाज्ञानमात्मनः छादयितुकामा व्याधिञ्चापवर्तयितुमशक्नु-
वन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपचारिकमनात्मवन्ममुद्दिशन्ति
अन्तगतञ्चाभिसमीक्षप्रान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः
कृत्वा प्राकृतज्ञमन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवहर्णयन्ति
अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ते धीराणां विद्वज्जनसन्निपातञ्चाभि-
समीक्ष्य प्रतिभयमिव कान्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरा-
दृश्यैषाङ्गश्चित् सूत्रावयव उपयुक्तः तमप्रकृतं प्रकृतान्त-

रेषासततमुदाहरन्ति न चानुयोगमिच्छन्ति अनपयोक्तुं वा
 खल्योरिव चानुयोगादुद्दिजन्ते न चेषामाचार्यः शिष्यो
 वा सम्रद्धचारौ वैवादिको वा कश्चित् प्रज्ञायते इति ।
 भवति चात्र । भिषक्छद्य प्रविश्यैव व्याधितांस्तर्कयन्ति ये ।

वतंसमिव संश्रित्य वने शाकुन्तिको द्विजान् ॥

श्रुतदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानवद्विष्कृताः ।

वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥

हृत्तिहेतोर्भिषज्ज्ञानपूर्यान् मूर्खविशारदान् ।

वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमारुताः ॥

ये तु शास्त्रविदो दत्ताः शुचयः कर्मकोविदाः ।

जितहस्ता जितात्मानः तेभ्यो नित्यकृतं नम इति ॥

तत्र श्लोकः । दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।

द्विविधा भिषज्योक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥

इति दशप्राणायतनीयोऽध्यायः समाप्तः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थे दशमूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अर्थे दश महामूलाः समासक्ता महाफलाः ।

महश्चायंश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥

षडङ्गमङ्गविज्ञानमिन्द्रियाख्यर्धपञ्चकम् ।
 आत्मा च सगुणश्चेतः चिन्तप्रश्न हृदि संश्रितम् ॥
 प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
 गोपानसीनामागारकर्णिके वार्धचिन्तकैः ॥
 तस्योपघातान्मूर्च्छां यं भेदान्मरणमृच्छति ।
 यच्च तत् स्पर्शविज्ञानन्वारितन्त्र संश्रितम् ॥
 तत्परस्यौजसः स्थानन्त्र चैतन्यसंग्रहः ।
 हृदयं महदर्थंश्च तस्मादुक्तञ्चिक्त्सकैः ॥
 तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।
 तेजो वाह्यः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ॥
 येनौजसा वर्तयन्ति प्रौणिताः सर्वदेहिनः ।
 यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥
 यत् सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ।
 संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ॥
 यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्दृदयाश्रितम् ।
 यः शरीररसः स्रेहः प्राणो यत्र प्रतिष्ठितः ॥
 तत्फलानां विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः ।
 धाताइमन्यः स्रवणात् स्नीतांसि सरणात् सिराः ॥
 तन्महत्ता महामूलास्तशौजः परिरचता ।
 परिहार्यां विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ॥
 हृदयं यत् स्याद्यदौजस्यं स्नीतसां यत्प्रसादनम् ।
 तत्तत् सेव्यं प्रयत्नेन प्रथमो ज्ञानमेव चेति ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतममेकम्बलवर्धना-
 नामेकं वृंहणानामेकं हर्षणानामेकमयनानामिति तत्रा-

हिंसा प्राणिनां प्राणवर्धनामामुत्कृष्टतमं वीर्यम्बलवर्धनानां
विद्या वृंहणानामिन्द्रियजयो नन्दनानान्तत्वावबोधो हर्ष-
णानां ब्रह्मचर्यमयनानामित्यायुर्वेदविदो मन्यन्ते । तत्रायुर्वे-
दविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक् न वाक्यशो वाक्यार्थशो-
ऽर्थवयवशश्च प्रवक्तारो मन्तव्याः । अत्राह कथं तन्त्रादीनि
वाक्यशो वाक्यार्थशोऽवयवशश्चेति उक्तानि भवन्ति अत्रोच्यते
तन्त्रमार्षंज्ञात्सर्वत्र यथास्त्रायमुच्यमानं वाक्यशो भवन्तुक्तं
बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतरत्वं वाग्भिर्व्याससमासप्रतिज्ञा-
हेतूदाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिः त्रिविधमिष्यबुद्धिगम्या-
भिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भवन्तुक्तं तन्त्रनियतानामर्थदुर्गा-
णां पुनर्विभावेनैकमर्थवयवशो भवति । तत्र चेत्यष्टारः स्युः
चतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्तत्रायुर्वेदवि-
दः । किमायुः कप्पादायुर्वेदविदः किञ्चायमायुर्वेदः शाश्व-
तोऽशाश्वत इति । कानि चास्याह्वानि केश्यामध्येतव्यः
किमर्थश्चेति । तत्र भिषजा पृष्टे नैवञ्चतुर्णामृक्सामयजुरथर्व-
वेदानां आत्मनोऽथर्ववेदोभक्तिरादेश्या वेदो ह्याथवेणः स्व-
स्तारयनवलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासमन्त्रादिपरिग्र-
हाच्चिकित्सां प्राह चिकित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते
वेदञ्चोपदिश्य अर्वाच्यं तत्रायुश्चेतनाप्रवृत्तिर्जीवितमनुब-
न्धोधारि चेत्येकोऽर्थः तदा आयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः कथ-
मित्युच्यते स्वलक्षणतः सुखासुखासुखतो हिताहिततः
प्रमाणाप्रमाणतश्च यतश्चायुष्यानयुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि
देदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याण अनायुष्याण च द्रव्य-
गुणकर्माण केवलीनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण तत्रायुक्तं स्वलक्ष-

णतो यथावदिहैव तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामन-
 भिद्रुतस्य विशेषेण यौवनवतः समन्वागतबलवीर्यपौरुषप-
 राक्रमस्य ज्ञानविज्ञानिन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये वर्तमानस्य
 परमर्द्धिश्चिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टवि-
 चारणात् सुखमायुरुच्यते । असुखमती विपर्ययेण हितै-
 ष्विणः पुनर्भूतानाम्परस्वादुपरतस्य सत्यवादिनः शमपरस्य
 परीक्षप्रकारिणोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्मरणेनानुपहतमुप-
 सेवमानस्य पूजार्हसम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य
 वृद्धोपसेविनः सुनियतरागरोषेर्प्रामदमानवेगस्य सततः
 विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्य अध्यात्मविद्-
 स्तत्परस्य लोकमिमञ्चामुञ्चापेक्षमाणस्य स्मृतिमती हित-
 मायुरुच्यते । अहितमती विपर्ययेण प्रमाणमायुषस्त्व-
 र्येन्द्रियमनोर्बुद्धिचेष्टादीनां विकृतिलक्षणैरुपलभ्यते नि-
 मित्तैः इदमस्मात् क्षणान्मुहूर्तादिवसाधिपञ्चदशसप्तदश-
 द्वादशाहात् पञ्चाशसात् षण्मासात् संवत्सराहा स्वभावमाप-
 त्स्यते इति । तत्र स्वभावः प्रवृत्तेः उपरमो मरणमनित्य-
 तानिरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमती विपरीत-
 मप्रमाणम् । अरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोप-
 दिष्टमायुषः प्रमाणम् आयुर्वेदे सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दि-
 श्यते नादित्वात् स्वभावसंसिद्धस्वलक्षणत्वाद्भावस्वभावनित्य-
 त्वाच्च न हि नाभूत्कदाचिदायुषः सन्तानं बुद्धिसन्तानं
 वा शाश्वतश्चायुषोवेदिता अनादि च सुखदुःखं सद्रव्य-
 हेतुलक्षणमपरापरयोर्मादेष चार्थसंग्रहो विभाव्यते । आ-
 युर्वेदलक्षणमिति गुरुलघुयीतीयास्त्रिंश्वरूपादीनाञ्च इन्दानां

सामान्यविशेषाभ्यां वृत्तिहासौ यथोक्तं गुरुभिः अभ्यमानै-
 गुंरूणामुपचयो भवत्युपचयो लघूनां एवमेतेतरेषां इत्येष
 भावस्य भावो नित्यः स्वलक्षणञ्च द्रव्याणां पृथिव्यादीनां
 सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च नित्यानित्याः न ज्ञायुर्वेदस्य
 भ्रुत्वोत्पत्तिरुपलभ्यते । अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्यामेतच्च ह्य-
 मधिकृत्यमुत्पत्तिमुपदिश्यत्येके स्वाभाविकं चास्य लक्षण-
 मकृतकं यदुक्तं इह चाद्ये चाध्याये यथाग्नेरीक्षणम् अपां
 द्रवत्वं भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्यस्य-
 मानैर्गुरुणामुपचयो भवत्युपचयो लघूनामित्येवमादित-
 स्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ । तद्यथा कायचिकित्साशालाकं
 शल्यहर्तृकं विषगरवैरोधिकप्रशमनं भृतविद्या कौमारप्रभृ-
 त्यकं रसायनानि वाजीकरणमिति स चाध्येतस्यो ब्राह्मण-
 राजवेश्यैः । तत्रानुग्रहार्थं प्राणिनां ब्राह्मणैरारक्षार्थं
 राजन्यैः वृत्त्यर्थं वैश्यैः सामान्यतो वा धर्मार्थकामप्रतिग्रहार्थं
 सर्वैः । तत्र च यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्मप्रकाशानां
 वा मातृपितृस्त्रातृबन्धुगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने प्रयत्न-
 वान् भवति । यच्चायुर्वेदोक्तमध्यात्ममनुध्यायति वेत्यधीते
 वा सोऽप्यपरो धर्मः । या पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सका-
 शात् सृष्टोपहारनिमित्ता भवत्यर्थलवावाप्तिरारक्षणञ्च या
 च स्वपरिगृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षरामोऽस्वार्थः ।
 यत्पुनरस्य विद्वद्ग्रहणं यशःशरस्वत्वं या च समानशत्रूषा
 यश्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते सोम्यकाम इति । यथा
 अन्नमुक्तमशेषेण अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्य इति
 अष्टविधम् । तद्यथा तन्त्रं तन्त्रार्थं स्थानानि स्थानार्थान-

ध्यायानध्यायार्थान् प्रश्नान् प्रश्नार्थांश्चेति पृष्टे चैतद्वक्तव्यम-
शेषेण वाक्यगो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति । तत्रायुर्वेदः शास्त्रं
विद्या सूत्रं ज्ञानं शस्त्रं लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरं तन्त्रार्थः
पुनः स्वल्पेनोपदिष्टः स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय
एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मा कार्यकालकर्मकरणविष-
विनिश्चयाद्दशप्रकरणाः । तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदि-
क्षान्ते तन्त्रेषु तन्त्रमष्टौ स्थानानि तद्यथा श्लोकस्थान-
निदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि ।
तत्र त्रिंशद्द्विधायकं श्लोकस्थानम् । अष्टाध्यायकानि निदान-
विमानशारीरे स्थानानि हाकशकमिन्द्रियाणां त्रिंशत्-
कश्चिकित्सितानां द्वादशके कल्पसिद्धिस्थाने इति ।

भवति चात्र ।

द्वात्रिंशके द्वादशकत्रयञ्च त्रींशदृष्टकान्येषु समामिरक्ता ।

श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धिनिदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥

स्त्रे स्त्रे स्थाने यथास्त्रं च स्थानार्थं उपदेक्षते ।

सविंशतममध्यायशतं शृणु क्रमागतम् ॥

दीर्घजीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ ।

षड्विरेकाश्रयश्चेति चतुष्के भेषजाश्रयः ॥

मात्रा तस्याश्रितीयौ च न वेगाधारणस्तथा ।

इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थवृत्तिकाः ॥

सुब्डाकञ्च चतुष्पादौ महर्हास्त्रिस्त्रेषणस्तथा ।

सहवातकलाख्ये न विद्यान्नेर्देशिकावुर्वेदः ॥

स्त्रेहनस्त्रेदनाध्यायावृत्तौ यशोपकल्पनः ।

चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्वा एवोपकल्पनाः ॥

किञ्चन्तः शिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।
 रोगाध्यायो महान्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥
 अष्टौ निर्मितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणौ ।
 विधिगोणितकश्चेति व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥
 यज्जः पुरुषकः खरातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ ।
 विविधाश्रितपीतश्च चत्वारीऽन्नविनिश्चये ॥
 दशप्राणायतनिकस्तथाथे दशमूलिकः ।
 हावेतौ प्राणदेहार्थं प्रोक्तौ वैद्यगुणाश्रयौ ॥
 श्लोषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।
 चतुष्काः षट्क्रमेणोक्ताः सप्तमथान्नपानिकः ॥
 हौ चान्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिंशत्कमर्थवत् ।
 श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरःशुभम् ॥
 चतुष्काणां महार्थाणां स्थानेऽस्मिन् सञ्चयः कृतः ।
 श्लोकार्थः सञ्चयार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥ १.
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादनिदाने च स्यादपन्मारणञ्च यत् ॥
 इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते । २
 रमेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥
 त्रिविधे रोगविज्ञाने स्त्रीतःस्वपच वर्त्तते ।
 रोगानौके व्याधिरूपे रोगाणाञ्च भिषज्जिते ॥
 अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा । ३
 कतिधा पुरुषीयञ्च गोत्रे णातुल्यमेव च ॥
 खुब्डीका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ।
 पुरोषस्य शरीरस्य पुरुषौ हौ विनिश्चितौ ॥

शरीरसंख्या सूत्रञ्च जातेरष्टममुच्यते ।
 इत्युद्दिष्टानि मुनिना शरीराण्यत्रिसन्नुना ॥ ४
 वर्णस्वरीयं पुष्पाख्यस्तथैव परिमर्षणः ।
 तथैव चेन्द्रियानीकः पौरुषरूपकमेव च ॥
 कतमानि शरीरीयः पूर्वरूपोऽन्यवाक्यगिराः ।
 यस्य श्यावनिमित्तञ्च मद्यो मरण एव च ॥
 अणुज्योतिरिति ख्यातः तथा गोमयचूर्णवान् ।
 हादृशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणां प्रकीर्तितम् ॥ ५
 अभयामलकीयञ्च प्राणकाशीयमेव च ।
 करप्रचितिकं वेद समुत्थानं रसायनम् ॥
 संयोगशरमूलोयमासक्तक्षीरकं तथा ।
 माषपर्णद्वितीयञ्च पुमान् जातबलादिकम् ॥
 चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
 रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषेऽर्शसामतीसारे वीसर्पे च मदात्यये ॥
 द्विषणोये तथोन्मादे स्यादपस्मार एव च ।
 क्षतगोषो दरे चैव ग्रहणीपाण्डुरोगयोः ॥
 ह्रिक्काश्वसे च कासे च हृदिस्तृष्णाविषेषु च ।
 मर्मत्रये चोष्कन्धे स्रवाते वातशोणिते ॥
 त्रिंशच्चिकित्सितान्यर्जयोनीनां व्यापदा सह । ६
 फलजीमूतकेल्वाकुकल्योधामार्गवस्य च ॥
 पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च क्षतवेदने ।
 श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गले ॥

तिल्वकस्य सुधायाम् सप्रलाशङ्घिनोष्वपि ।
 दन्तीद्रवन्तगोः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ७
 कल्पना पञ्चकर्माख्या वस्तिमूत्रा तथैव च ।
 स्त्रे हृद्यापादिका सिद्धिर्नेत्रव्यापादिका तथा ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव वस्ति सिद्धिस्तथैव च ।
 प्रासृता मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्तुश्रया च या ॥
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धियोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवास्तन्त्रश्चामुं समाप्यते ॥
 स्त्रे स्त्रे स्थाने तथाध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते । ८
 तं ब्रूयात् सर्वतः सर्वं यथास्त्वं ह्यर्थसंप्रदात् ॥
 पृच्छातन्त्रात् यथान्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।
 प्रश्नार्थी युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ।
 निरुक्तं तन्त्रणात्तन्त्रं स्थानमर्थप्रतिष्ठया ॥
 अधिकृत्यायमध्याय नाम संज्ञा प्रतिष्ठिताः ।
 इति सर्वं यथा प्रश्नमष्टकं सम्प्रकाशितम् ॥
 कात्स्न्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ।
 सन्ति पाण्डविकोत्पाताः संचोभं जनयन्ति ये ॥
 वर्तकानामिशोत्पाताः सहस्रं वाविभाविताः ।
 तस्मात्तान् पूर्वसंज्ञल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
 परापरपरीक्षार्थं मात्रशास्त्राविदां बलम् ॥
 शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
 भ्रमन्त्यल्पवलास्तन्त्रे ज्याशब्देनैव वर्तकाः ॥
 पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
 ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥

तद्ददन्नोन्नमध्यस्थः कश्चिन्मौख्यसाधनः ।
 स्थापयत्यात्ममात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ॥
 बभ्रुर्मूर्द्ध इवोर्णाभिरनुत्तरबहुश्रुतः ।
 किं वै वक्षति संजल्पे क्लृष्टभेदो जडो यथा ॥
 सद्वृत्तैर्न विगृह्णीयाद्भिषगल्पश्रुतैरपि ।
 इत्यात् प्रश्नाष्टकेनादावितरांस्वात्ममानिनः ॥
 दम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभृता बहभाषिणः ।
 प्रायः प्रायेण सुमुखाःसन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥
 तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ।
 क्लृप्ताधाराञ्जमुखरान्दर्शयेन्न विवादिनः ॥
 परोभतेष्वनृकोशस्तत्त्वज्ञाने परा दया ।
 येषां तेषामसद्वादनग्रहे निरता मतिः ॥
 अमत्पक्षाक्षिण्णित्तिदम्भपाठ्यसाधनाः ।
 भवन्त्यनामाः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकल्पनाः ॥
 तत्कालपाशमदृशान्वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
 प्रथमज्ञानविज्ञानपूर्णाः सेव्याभिषक्तमाः ।
 समग्रं दुःखमायातमविज्ञाने हयाश्रयम् ॥
 सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ।
 इदमेव सुदारार्थमज्ञानात्मप्रकाशकम् ॥
 शास्त्रं दृष्टप्रणष्टानां यथैवःदित्यमण्डलमिति ।
 तत्र श्लोकाः । अर्थे दश महामूलाः सन्नास्तीषां यथाज्ञताः ।
 अयनान्ताः षडयत्राश्च रूपं वेदविदाश्च यत् ॥
 समकश्चाष्टकस्यैव परिप्रश्नः सनिर्णयः ।
 यथा वाच्यं यद्दर्थस्य यद्विधायकदेशिकाः ॥

अथै दशममहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
 संग्रहस्यैवमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ॥
 यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।
 संग्रहार्थो यद्यार्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥
 इति युक्ते दश महामूलौघोऽध्यायः समाप्तः ।

इति आचार्यचरकमुनिविरचितायां संहितायां

सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो निदानस्थानं लिख्यते ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्त्रादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

इह खलु हेतुनिमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः
 समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरं तन्निविधम् असत्केन्द्रि-
 यार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामस्येत्यतस्त्रिविधत्रिकल्पा-
 व्याधयः प्राश्यन् भवन्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः द्विविधाश्चापरे

राजसासामसाश्च तत्र व्याधिरामयोगद् भ्रातृही यच्चा-
ज्वरो विकारो रोग इत्यनर्घान्तरं तस्योपसृष्टिनिदानपूर्व-
रूपलिङ्गोपशयसम्प्राप्तिस्तत्र निदानं कारकमित्युक्तमथे पूर्व-
रूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गं तत्र
लिङ्गमाकृतिलक्षणं चिह्नं संख्यानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्घान्तरम्
अस्मिन्नर्थे उपशयः पुनर्हेतुर्व्याधिविपरीतानां विपरीतार्थ-
कारिणाञ्चौषधाहार विहारानां सुखानुबन्धः संप्राप्तिर्जाति-
रागतिरित्यर्थान्तरं व्याधेः संख्याप्राधान्यविधिविकल्पवक्त-
कालविशेषैर्भिद्यते संख्या यथाष्टौ ज्वराः पञ्चगुह्याः सप्तकुहा-
न्ये वमादिप्राधान्यं पुनर्दोषाणान्तरतमयोगेनोपसृष्ट्यते तत्र
इयोस्तरस्त्रिषु तम इति विधिना द्विविधाव्याधयो निजा-
गन्तुभेदेन त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन चतुर्विधाः साध्यासाध्य-
मृदुदारुणभेदेन समतेतानां पुनर्दोषाणामंशांशबलविकल्पो-
ऽस्मिन्नर्थे बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वहीरात्राहार-
कालविधिनियतस्तत्प्रादाधीन् भिषगनुपहतबुद्धिहेत्वादि-
भिर्भावैर्यथावदनुबुद्धेप्रतैत्यर्थसंग्रही निदानखानस्योद्दिष्टः तं
विस्तरेण भूयः परमतोऽनुश्याख्यास्यामः । तत्र प्रथमत एव
तावदाद्याजोहाभिद्रोहप्रभद्रानष्टौ व्याधीन्निदानपूर्वेण क्रमेण
व्याख्यास्यामः । तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः चिकि-
त्सितेषु चीत्तरकालं यथाचित्रं विकाराननुश्याख्यास्यामः ।

इह तु ज्वर एवादी विकाराणामुपदिश्यते । तत्
प्रथमत्वात् शरीराणाम् अष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः
सञ्जायते मनुष्याणां तद्यथा वातात् पित्तात् कफाद्वातधि-

क्षाभ्यां पित्तश्लेष्मभ्यां वातश्लेष्मभ्यां वातपित्तश्लेष्मभ्यः प्रा-
 गन्तीरष्टमात् कारणात्तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गीपन्नयविशेष-
 षानुपदेक्ष्यामः । रुचलद्युशीतव्यायामवमनविरेचनस्थापना-
 त्रितीयगसन्धारणानशनाभिघातव्यवायोद्दे गशोकशोणिताति-
 षेकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रको-
 पमापद्यते । स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूषणा मिश्री-
 भृत आद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेद्यरसस्वेद-
 वाहानि च स्तोतांसि च पिधाय पक्तिस्थानादूषाणं वह्नि-
 र्वांसं निरस्य केवलं शरीरमुपपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्व-
 र्तयति तस्ये मोनि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा विषमारम्भ-
 विसर्गित्वमूषणो वैषम्यं तीव्रतनुभावानवस्थानं जरणान्ते
 दिवसान्ते घर्मान्ते वा ज्वराभ्यागमनमभिष्टुर्निर्वा ज्वरस्य
 विशेषेण परुषारुणत्वं नखनयनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं क्ति-
 मीभावयानिकविधोपमाचलाचला च वेदना तेषां तेषामङ्गा-
 वयवानाम् तद्यथा पादयोः सुप्ततापिण्डकयोर्द्वेष्टनं जा-
 न्वनोः केवलानाञ्च सन्धीनां विश्लेषणमूर्धोः सादः कटी-
 पाश्वं पृष्ठस्कन्द बाह्वंसरसथ भग्नरुग्णमृदितमधित-
 चटितावपीडितावतुन्नत्वमिष हन्वारप्रसिद्धिः स्वकर्णयोः
 शङ्खयोर्निस्तोदः कषायास्यत्वमास्यवैरस्यं वा सुखतालु-
 क्कण्ठशोषः पिपासाहृदयग्रहः शुष्ककासः क्षवथूह्वारविनि-
 ग्रहोऽन्नरसखेटप्रसेकारोचकाविपाकविषादविजृम्भविरामवे-
 पद्युश्चमम्भमप्रलापजागरणलोमहर्षदन्तक्षर्षास्तुधोष्माभिप्राय-
 तानिदानोक्तानामनुपचयो विपरीतोपचयश्चेति वातज्वर-
 लिङ्गानि उष्णाम्ललवणचारक्रटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसे-

वितेभ्यस्तथातितौष्णतपाग्निसन्तापश्चमक्रोधविषमाहारिभ्रः
 पित्तं प्रकोपमापद्यते । तद्यदा प्रकुपितमामाश्रयादेवो-
 ष्माणमुपसंस्त्याद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानम-
 न्वावेद्य रसस्वेद्वाहानि च स्त्रोतांस्यपिधाय द्रवत्वाद्ग्नि-
 मुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्वासं प्रपीडयन् केवलं
 शरीरमुपपद्यते तदा ज्वरमभिनिर्वर्त्तयति तस्येमानि
 लिङ्गानि । तद्यथा युगपदेव केवले शरीरे ज्वराभ्रागमन-
 मभिवृद्धिर्वा उक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वासरा-
 दि विशेषेण कटुकास्यताम्राणमुखकण्ठीणतालुपाकस्तृणा
 अमो मोहो मूर्च्छा पित्तच्छर्दनमतीसारोऽन्नद्वेषः स्वेदः प्र-
 लापो रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः हरितहारिद्रत्वं नखनयनवदन-
 मूत्रपूरीषत्वचामत्यर्थमग्नाणस्तीव्रभावोऽतिमात्रं दाहः शीता-
 भिप्रायतानिदानोक्तानामनुचयो विपरीतोपचयश्चेति पि-
 त्तज्वरलिङ्गानि । स्निग्धमधुरगुरुशीतपिच्छिलाम्ललवणदि-
 वास्वप्रहर्षव्यायामेभ्रोऽतिसेवितेभ्रः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते ।
 स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाश्रयमूष्णामित्रीभूतमाद्यमा-
 हारपरिणामधातुं रसनामानमन्वावेद्य रसस्वेद्वाहानि
 च स्त्रोतांस्यपिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं वा-
 बहिः प्रपीडयन् केवलं शरीरमुपपद्यते तदा ज्वरमभि-
 निर्वर्त्तयति तस्येमानि लिङ्गानि । तद्यथा युगपदेव केवले
 शरीरे ज्वराभ्रागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तमात्रे पूर्वाह्ने वसन्त-
 काले वा विशेषेण गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषः श्लेष्मप्रसेको
 मुखस्य च माधुर्यं हृत्तासो हृदयोपलेपः स्तिमितत्व-
 छर्दिमृद्द्विग्नता निद्राया आधिक्यं स्तम्भः तन्द्रा घ्रासः

कासः प्रतिश्लायः श्वेत्यश्च मयननस्त्रवदनमूत्रपुरीषत्वचाम-
 मत्यर्थं शीतपिठकाभ्रमङ्गभ्र चत्तिष्ठन्त्युष्णाभिप्रायता नि-
 दानोक्तागामनुपचयो विपरीतोपचयश्चेति श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
 विषमाग्निनामनशनादक्षपरिवर्तादृतुव्यापत्तेरसाक्षप्रगन्धो-
 पघ्राणाद्विषोपहतस्थोदकस्थोपयोगाद्दूरस्थो गिरौणामुपश्ले-
 षात् श्लेष्मज्वरे देवमगविरचनास्थापनागुवासनशिरोविरचना-
 नामयथावत्प्रयोगात् स्त्रीणाञ्च विषमप्रजननात् प्रजातानाञ्च
 मिथ्योपचाराद्यद्योक्तानाञ्च हेतूनां मिश्रीभावाद्यथानिदानं
 इन्द्रानामन्यतमः सर्वे वा त्रयो दोषा युगपत्प्रकोपमापद्यन्ते ।
 ते प्रकृपितास्तयैवानुपूर्व्याज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति तत्र यथोक्ता-
 नां ज्वरलिङ्गानां मिश्रीभावविशेषदर्शनाद्द्वान्दिकमन्यतमं
 ज्वरं सन्निपातिकं वा विद्यात् । अभिघाताभिष्मङ्गाभिचारा-
 भिशापेभ्य आगन्तुश्च थापूर्वो ज्वरोऽष्टमो भवति । स कश्चित्का-
 लमागन्तुः केवलो भूत्वा दोषैरनुबध्यते । अभिघातज्जो वायुना
 शोणिताधिष्ठानेन अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्यां अभिचारा-
 भिशापज्जो तु सन्निपातेनोपनिबध्यते । सप्तविधाक्वराद्विशिष्ट-
 लिङ्गोपक्रमसमुत्थितत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः कर्मणा साधार-
 णेन चोपक्रम्येति अष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता । ज्वरस्त्वेक एव
 सन्तापलक्षणस्तमेवाभिप्रायविशेषाद्द्विविधमाचक्षते निजाग-
 न्तुविशेषाच्च तत्र निजं द्विविधन्निविधञ्चतुर्विधं सप्तविधञ्चाहु-
 र्वाताद्विकल्प्यासस्ये मानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा मुखवैरस्यं
 गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषश्चक्षुश्रोत्राकुलत्वमस्त्रागमनं निद्राया
 आधिक्यमरतिर्जृम्भा विरामो वेपथुः अमस्त्रमप्रलापजागर-
 षलोमहर्षशब्दगीतवातातपसहत्वासहत्वमरोचिकाविपाकौ

दीर्घमङ्गमर्ः सदनमल्पपाणता दीर्घमृत्रता आलस्यमुप-
चितस्य कर्मणो हानिः प्रतीपता स्वकार्येषु गुरूणां वाक्येषु
अभ्यसूया बालेषु प्रहेषः स्वधर्मेष्वचिन्ता मात्यामुलेपनभोजन-
क्लेशनं मधुरेषु प्रहेषोऽस्त्रलवणकटुकप्रियता चेति ज्वरपूर्व-
रूपाणि प्राक्कन्तापादपि चैनं सन्तापातमनुबन्धन्तीत्येतानि
एकैकज्वरलिङ्गानि । विस्तरसमासाभ्यां ज्वरस्य खलु महे-
श्वरकोपप्रभवः सर्वप्राणिनां प्राणहरो देहेन्द्रियमनस्ताप-
कारः प्रज्ञाबलवर्णाहर्षोत्साहसादनार्त्तित्रमक्लममोहाहा-
रोपरोधसञ्जनो जरयति शरीराणि इति । ज्वरः ।
नान्ये व्याधयः । तथा दारुणा बह्वपद्रवा दुश्चिकित्सा यथाय-
मिति । सर्वरोगाधिपतिर्नानातिर्यग्योनिषु बहुविधैः शब्दै-
रभिधीयते सर्वप्राणभृतश्च सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव
म्रियन्ते स महामोहस्ते नाभिभृताः प्राग्दृष्टिकं दृष्टिनः
कर्म किञ्च न स्मरन्ति सर्वप्राणिभ्यश्च ज्वर एव प्राणानादत्ते ।
तत्रास्य पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वाहितं लघ्वशनमतर्पणं
वा ज्वरस्यामाशयसमुत्पत्वात् ततः कषायपानाभ्यङ्गस्त्रेद-
प्रदेहपरिषेकानुलोमनविरचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तः
कर्म धूपधूमपानाञ्जनाभोजनविधानं यथास्व' युक्त्या
जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते । यथास्वमौषध-
सिद्धस्य सर्पिर्हि स्नेहादातं शमयति संस्कारात् कफं शैत्या-
त्पित्तं जषाणं च तस्माज्जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिर्हि
तसुदर्कमिवाग्निद्गुष्टेषु द्रव्येष्विति ।

तत्र श्लोकाः । यथा प्रज्वलितं वैश्व परिषिञ्चन्ति वारिणा ।

नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥

स्त्रे हाहातं शमयति शैत्यात्पित्तं नियच्छति ।
 घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत् कफम् ॥
 नान्यः स्त्रेहः तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
 यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्त्रे ह्योत्तरं परम् ॥
 गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगोयते ।
 तद्व्रक्ति व्यवसायार्थं हिरक्तः स न गच्छति ॥
 त्रिविधं नाम पर्यायैर्हेतुं पञ्चविधान् गदान् ।
 गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥
 ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
 पूर्वरूपञ्च रूपञ्च संयुक्ते भेषजस्य च ॥
 व्याख्येयान् ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।
 भगवानम्बिवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥

इति ज्वरनिदानं समाप्तम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ।

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभ्यते तत्तथानुव्या-
 ख्यास्यामः । यद्वा जन्तुर्यवकोहालककोरदूषकप्रायाख्यन्नानि
 शुद्धं भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमाषकुसुम-
 क्षारसूपोपहितं दधिमण्डोदश्चित्कटुनास्त्रकाश्चिकीपसेकं
 वाराहमाहिषाविकमाख्यगव्यपिशितं पिष्ट्याकं पिष्ट्वाल-

कशाकोपहितं मूलकसर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकखरपुषीभू-
 स्त्रणकप्रमुखा सुरसकुठेरकण्ठीरकालकपर्णासन्नवकफणि-
 क्ककोपदंशं सुरा सौवीरतुषोदकमैरेयमेदकमधूलककुवर-
 बद्रास्त्रप्रायानुपानं पिष्टान्नीत्तरभृयिष्ठदृष्ट्याभितप्तो चाति-
 मात्रमतिवेलं वा पयसा समप्राति रौहिण्योक्तद्वापोतं वा
 सर्षपतैलचारसिद्धं कुलुत्यमाषपिण्याकजाम्बविलिकुचपक्कैः
 गौक्तिकैर्वा सहचौरमाममतिमात्रं वातिश पिबत्युष्णाभि-
 तप्तस्तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते । लोहितश्च
 स्वप्रमाणमतिवर्त्तते । तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तप्रकुपितं
 शरीरमनुसर्षद्यदेव यक्तुंभीहप्रभवानां लोहितवाहानां स्त्री-
 तसां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि मुखान्यासाद्य प्रतिपद्यते
 तदेव लोहितं दूषयति । संसर्गान्तर्लोहितप्रदूषणालोहित-
 गन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते । तस्ये मानि
 पूर्वरूपाणि । तद्यथा अनन्नाभिलाषो भुक्तस्य विदाहः
 शक्तास्त्ररसगन्ध उदजरच्छन्दषोऽभीक्ष्णागमनं च्छर्दितस्य वीभ-
 त्तमता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च मुखाद्भूमा-
 गमद्रवलोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमपि घास्य रक्तहरित-
 हारिद्रवस्वमङ्गावयवश कान्मूत्रास्त्रे दलासाशिष्ठानकास्य क-
 र्णमलपिङ्गकोलिका पिङ्गका रामसंवेदना लोहितनील-
 पीतश्यावानामर्चिष्मताश्च रूपाणां स्वप्रदर्शनमभीक्ष्णमिति
 लोहितपित्तपूर्वरूपाणि उपद्रवास्तु खलु दीर्घव्यारोचका-
 विपाकश्वासकासञ्ज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदाः
 मार्गो पुनरस्य द्वौ ऊर्ध्वञ्चाधश्च तद्दृष्टेः सापि शरीरे श्लेष्म-
 संसर्गाद्दृष्टुं प्रपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्यात् प्रथ्यते

बहुवातान् शरीरे स्नेहवातसंसर्गाद्धः प्रपद्यमानं मूत्रपु-
 रीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते बहुवातज्ञे तु शरीरे स्नेहवातसंस-
 र्गाद्दहावपि मार्गो प्रपद्यते तौ मार्गौ प्रपद्यमानं सर्वेभ्य
 एव यथोक्तैर्भ्यो दुःखेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य तत्र यदूर्ध्वभागं
 तत् साध्यं विरेचनोपक्रमणीयत्वात् बद्धौषधत्वाच्च यदधोभागं
 तद्व्याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अक्षौषधत्वाच्च यदुभयभाग-
 न्तदसाध्यं वमनविरेचनायोगित्वादनौषधत्वाच्च रक्तपित्त-
 प्रकोपस्य खलु पुरा दक्षयज्ञोहंसे रुद्रकोपामर्शाग्निना प्राणि-
 नां परिगतशरीरप्राणानामनुक्वरमभवत्सप्राशकारिणो दा-
 वान्नेरिवापतितस्रात्ययिकसप्राशप्रशान्तौ यतितथ्यं मार्गा
 दिशं कान्तश्चाभिसमीचप्रासन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधु-
 रशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्थप्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्श-
 नैर्वमनादेरर्वा वहितेनेति । तत्र श्लोकाः ।

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।

विरेचनस्य योगित्वात्तद्वहुत्वाद्भेदजस्य च ॥

वमनं न हि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यच्च तत्रान्वयो वायुस्तच्छान्तौ चावरं मतम् ॥

तच्चायोगावहं तच्च कषायं तिक्तकानि च ।

तस्माद्व्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुसोमगम् ॥

रक्तपित्तन्तु यन्मार्गो दहावपि प्रतिपद्यते ।

असाध्यमपितत् ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ।

न हि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ॥

प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ।

एव मेवोपशमनं सर्वशीनास्य विद्यते ॥

संसृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥
 इत्यक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ।
 एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ॥
 प्रियोपकरणाभावाद्दौरात्मप्राप्तैर्द्रदोषतः ।
 अकर्मतश्च साध्यत्वं किञ्चिद्द्रोगोऽतिवर्त्तते ॥
 तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात् ।
 रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्षते ॥
 यत् क्षणमद्यवा नीलं यदा शकधनुष्प्रभम् ।
 रक्तपित्तमसाध्यं तदासमी रञ्जनञ्च यत् ॥
 मृशं प्रत्यतिमात्रञ्च सर्वापद्रववच्च यत् ।
 बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्दृश्यं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥
 तत्रासाध्यं परित्याज्यं याप्यं यत्रे न यापयेत् ।
 साध्यश्चावहितः सिद्धिर्भेषजैः साधयेद्भिषगिति ॥
 तत्र श्लोको । कारणं नाम निवृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
 मार्गो दोषानुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
 निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
 वीतमीहरजोदोषलोभमानमदस्यृहः ॥
 इति रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यासंग्रामः ।

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति । तद्यथा वातगुल्मः पि-
 त्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मो निचयगुल्मः शोणितगुल्म इति एवं

वाहिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच कथमिह भगवन् ।
 पञ्चानां गुल्मानां प्रति विशेषमभिजानीयाम् । अतश्च विशेष-
 विद्मोगाणामौषधविदपि भिषक् प्रथमनमसमर्थ इति तसु-
 वाच मगवानात्रेयः । समुत्थानपूर्वं लिङ्गवेदनोपशयविशेषे-
 भ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भवत्यन्येषां रोगाणाम् । अग्नि-
 वेश ! तत्तु खलु गुल्मेषु मानं निबोध यच्च । पुरुषो वात-
 क्षविशेषेण ज्वरवमनविरचनातीसाराणामन्यतमेन कर्शनेन
 कर्शितो वातलमाहारमाहारमतिशीतं वा विशेषेणातिमात्र-
 मस्त्रे हपूर्वं वा वमनविरचने पिबत्यनुदीर्णां वा हृदिमुदीर-
 यत्युदीर्णान्वातमूत्रपुरीषवेगान्निरुणह्यप्रत्याश्रितो वा पिबति
 ऋवोदकमतिमात्रमभिमात्रसंज्ञीभिनावा यानेन यात्यभि-
 व्यवायव्यायाममद्यरुचिर्वाभिघातमिच्छति वा विषमासन
 शयनस्थानचङ्क्रमणसेवी वा भवत्यन्यथा किञ्चिदेवं विषं
 विषं अतिमात्रं व्यायामजातमारभते । तस्यापचाराहातः
 प्रकीपमापद्यते । स प्रकृपितो महास्त्रीतोऽनुप्रविश्य रौच्या-
 त्कठिनोक्त्या भ्रूत्य पिण्डितोऽवस्थानङ्करोति । इदि वस्तौ
 पाश्वंयोर्नाभ्यां वा स शूलमुपजनयति । पत्नींश्चानेकविधान्
 पिण्डितश्चावतिष्ठते स पिण्डितत्वाद्गल्म इत्युपचर्यते स
 मुहुरादधाति मुहुरणत्वमापद्यते अनियतवेदनाञ्चलत्वा-
 द्वायोः पिपीलिकासंप्रकीर्णं इव तोदस्फुरणायामसङ्कोच-
 हर्षप्रलयोदयवह्वलस्तदातुरः सृचेव शंक्रुनेव चातिविह-
 मात्मानं मन्यतेऽपि च दिवसान्ते ज्वर्यते शुष्यति चास्या-
 स्यमुष्णसञ्चोपरुध्यते हृष्यन्ति रोमाणि वेदनायाः प्रादु-
 र्भावे ग्रीहाटोपान्त्रकूटाविपाकोदावर्ताङ्गमर्दमन्याशिरःशङ्क-

शूलबुध्नुरोगाश्च नमुपावृवन्ति कृष्णारण्यपरुषत्वङ्गखनयनव-
 दनमूत्रपुरीषश्च भवति निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते
 विपरीतानि चोपशेरते इति वातगुल्मः तैरेव तु कर्शनैः
 कर्शितस्यास्त्रलवणकटुकचारोष्णतीक्ष्णपृष्कशापन्नमद्रहरि-
 तकफलास्नानां विदाहिनाश्च शाकभांसानां उपयोगादजी-
 र्णाध्यशनाद्रीक्षप्रानुगते चामाशये वमनमतिवेलं सन्धारणं
 वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं सह मारुतेन प्रकीपमाप-
 द्यते । तत् प्रकुपितमारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्यभारैव वेद-
 नाप्रकारानुपजनयति या उक्तावातगुल्मे पित्तत्वे नं विदहति
 कुक्षौहृदारुसि कण्ठे वा स दह्यमानः धूमभिषोद्गारमुद्गरित्य-
 स्नान्वितङ्गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते जषायते स्विद्यति
 क्लिद्यति शिथिल इव चास्यशंसहोऽल्परीमा च भवति ज्वर-
 क्रमद्वयुपिपासागलवदनशीघ्रप्रमोहविड्भेदश्च न प्रभवन्ति
 हरितहारिद्रत्वङ्गखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति निदा-
 नोक्तानि चास्य नोपशेरत इति पित्तगुल्मः तैरेव तु कर्शनैः
 कर्शितसप्रात्यशनान् स्रिग्धुरमधुरशीताशनात्पिष्टे क्षुक्षीर-
 माषविकृति संवनान्मन्दक अतिक्रान्त मद्यपानाहरितकाति
 प्रणयादानूपीदकषाममांसातिभक्षणात् सन्धारणादिति सु-
 भिक्षस्य चातिप्रगाढमुदकपानात् संचोभणाद्वा शरीरस्य
 स्नेषा सह मारुतेन प्रकीपमापद्यते । तं प्रकुपितं मारुत
 आमैकदेशे संवर्त्यतानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति । अपिच
 गुल्मस्थैर्यगौरवकठिनावसुप्ततां तथा कासश्वासप्रतिश्या-
 यान् राजयक्ष्माणाश्चातिप्रहृष्टः श्वेत्यं त्वङ्गखनयनवदन-
 मूत्रपुरीषेषूपजनयति । निदानोक्तानि चास्य नोपशेरत इति

पित्तगुल्मः । त्रिदोषहेतुल्लिङ्गसन्निपातात्, सान्निपातिकं
 गुल्ममुपदिशन्ति कृशसाः । सप्रतिबिम्बोपक्रमत्वाद् साधो
 निश्चय गुल्मः शोणितगुल्मस्तु श्लिथ एव भवति । न पुं-
 मस्य गर्भकोष्ठार्तं वागमनवेशेष्वात्पारतन्त्रादवैद्यारथात्
 सन्ततमपचारानुरोधाद्देवानुदीर्णानुपबन्धत्वात् आमगर्भं
 वाप्यचिरार्द्धपतितेऽथ प्रचिरप्रजाताया ऋतो वा वातप्रको-
 पनोक्तमेवमानाया वातः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितो यो-
 न्यः । मुखमनुप्रविश्यात्तं वमुपवृणद्धि मासि मासि तदात्तं वमुप-
 वृण्वमानं कुक्षिमभिवर्द्धयति तस्याः शूलकासातीसार-
 ष्छर्दिररोचिकाविपाकाकृमर्दनिद्रालस्यकफप्रसेकाः समुप-
 जायन्ते शूनयोः शून्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्णांश्च
 म्बानिः चक्षुषीभृच्छर्मा हृत्कामो दीहृदः श्वयथुः पादयोरीष-
 लोमराज्या योन्याश्चालालत्वमपि च योन्यादौ दौर्गन्ध्यमा-
 स्त्रावद्योपजायते केवलयोपगुल्मः स्यन्दते तां सगर्भाङ्गभि-
 र्शौमित्याहुर्मूढाः । तेषां तु खलु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभि-
 निर्हृत्ते रिमानि रूपाणि । तद्यथा अनन्नाभिलषण मरो-
 चकाविपाकावग्निवैषम्यं विदाहो मुक्तस्य विपाककाले
 चायुक्त्या छर्दिरुद्गारो वातमूत्रपुरीषवेगानामप्रादुर्भावः
 प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिः सङ्गः ईषदागमनं वातशूलाटोपां
 त्रकूटापरिचर्पणाभिहतपुरीषता बुभुक्षा दौर्बन्ध्यं सांहित्यस्य
 चासहत्वमिति गुल्मपूर्वरूपाणि सर्वेष्वपि च गुल्मेषु न
 कथिहातादृते सम्भवति गुल्मस्तीषां सान्निपातजमसाध्यं
 ज्ञात्वा नोपक्रमेत् । एकदोषजे तु यथास्वमारम्भं प्रणयेत्
 संश्लेषांस्तु साधारणेन कर्म्मणोपचरेत् यद्वा अन्यदप्यविरुद्धं

मन्यते तद्वचारेयेद्विभव्य गुदलाघवमुपद्रवाणां गुरुपद्रवा-
 रुचरमाणः चिकित्सी क्लघन्यमितरांस्वरमाणसु विशेषमुपसभ्य
 गुल्मेष्वात्ययिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत् । अहस्वेदो
 वातहरी अहोपसंहितश्च मृदु विरेचनं वस्तौनस्त्रलवण-
 मधुरांश्च रसान्मुक्तितोऽवचारयेन्मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पे नापि
 प्रयत्ने न शक्यमन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मे ष्विति । तत्र श्लोकौ
 गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वथो विधिवदाचरितव्या
 मारुतेह्यवजितेऽन्यमुदीर्येन्दोषमल्पमपि कर्म निहन्यते ।

संख्यानिमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।

दृष्टं निदाने गुल्मानामुपदेशश्च कर्मणाम् ॥

इति गुल्मनिदानं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अघातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।

त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहविकाराः चापरे-
 ऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिवर्त-
 यति तथानुव्याख्यास्यामः । इह खलु निदानदोषदूष्यविशे-
 षेभ्यो विकाराणां विघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति ।

यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्त्यथवा-
 प्रकर्षादवलीयांसो नानुबध्नन्ति न तथा विकारामिनिवृ-
 त्तिः । चिराद्वाप्यभिनिवर्तन्ते ते नवा भावा भवन्त्यथवा
 यथोक्तसर्वलिङ्गा विपर्ययेण विपरीता इति सर्वविकार-
 विधातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिवृत्तिर्हेतुरुक्तस्तत्र प्रमेह-
 निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहानामा-
 श्वभिनिवृत्तिकरास्तद्यथा ह्यायनकयवचीरकीहालकनी-
 प्रसोक्तमुकुन्दकमहानीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवाना-
 मतिवेलमतिप्रमाणेनोपयोगः । तथा सर्पिष्मतां नवहरे-
 णुमाषसूपानां ग्राम्यान्पौदकानां मांसानां शाकतैलप-
 ल्लपिष्टान्नपायसक्तथरविलेपेषु विकाराणां चीरमर्दकदधित-
 र्णमधुपानीपयोगो सृजाव्यायामवर्जनस्वप्नशयनासनप्रसङ्गी-
 यश्च कथिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदामूत्रसञ्जननः सर्वः स नि-
 दानविशेषः । बहुद्रवश्लेष्मता दोषविशेषः बहुवदमांस-
 शरीरक्लेदः शुक्रः शीणितश्च वसा मज्जा लसौका रससौजः
 संख्याता इति द्रव्यविशेषाः । त्रयाणामेषां निदानादिविशे-
 षाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकीपमापद्यते । प्रागतिभूय-
 स्वात् स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विस्फुटिं लभते । शरीर-
 शैथिल्यात् स विसर्पन् शरीरे मेदसैवादिती मिश्रीभावं
 गच्छति । मेदसश्चैव बहुबलत्वात्मेदसश्च गुणानां गुणैः
 समानगुणभूयिष्ठत्वात् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषय-
 त्येतद्विकृतत्वात् स विकृतो दुष्टे न मेदसोपहितः शरीरक्लेद-
 मांसाभ्यां संसर्गं गच्छति । क्लेदमांसयोरतिप्रमाणवृद्धित्वात्
 स मांसे मांसप्रदोषात् पूतिमांसपिडकाः शराविकाकच्छ-

पिकाद्याः सञ्जनयत्यप्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्लिदं पुनः कूषयन्
मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवाहानां स्त्रोतसां वंशणवस्ति-
प्रभवाणां मीदःक्लेदोपहितगुरुणि मुखान्यासाद्य प्रति-
रुध्यते ततः स्वैर्यं साध्यतां वा जनयति । प्रकृतविकृतभूत-
त्वात् । शरीरक्लिदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविश्यन् मूत्राशये
मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दंशभिर्गुणैरुपसृज्यते । वैषम्य
हानिवृद्धियुक्तैस्तद्यथा श्लेत्तमौतमूत्रपिच्छिलाच्छ्लिग्धगुरु-
मधुरसान्द्रमदैस्तत्र येन गुणैर्नेत्रेण केन वा भूयस्तरमुप-
सृज्यते । तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति । ते खल्विमे
दशप्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति । तथा उदकमेहश्चेत्तुवालि-
कारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च यक्तमेहश्च
शुक्तमेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शनेर्मेहश्च क्षाला-
मेहश्चेति । तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविज्ञानार्थाः ।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपाक्षरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥
अत्यर्थमधुरं शीतमौषत्पिच्छलमात्रिलम् ।
काण्ठे क्षुरोमसङ्कायं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥
यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रोभवति भाजने ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥
यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥
यक्तं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः यक्तमेहिनम् ॥
यक्ताभं यक्तमेहं वा सुहुर्मेहति यो नरः ।

शुक्रमेहिनमेवाहुः पुरुषं ज्ञेयकोपतः ॥
 अत्यर्धशीतमधुरं मूत्रं चरति यो भृशम् ।
 शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं ज्ञेयकोपतः ॥
 मूर्ताभूतगतान्दोषानणूष्मि हति यो नरः ।
 सिकतामेहिनं विद्यान्नरं तं ज्ञेयकोपतः ॥
 मन्दं मन्दमावेगन्तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेत् शनैः ।
 शनैर्भेहिन माहुस्तं पुरुषं ज्ञेयकोपतः ॥
 तन्तुवहमिवाक्षालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
 आक्षालमेहिनं विद्यात्तं नरं ज्ञेयकोपतः ॥

इत्येते दश प्रमेहाः ज्ञेयप्रमेहनिमित्ता व्याख्याताः ।

उष्णाम्बलवणचारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनस्तथाति-
 तीक्ष्णातपाग्निमन्ताप अमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथा-
 क्क शरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकीपमापदरने । तत् प्रकुपितं
 तयैवानुपूर्वान् प्रमेहानिमान् घट्क्षिप्रमभिनिर्वर्तयति ।
 तेषामपि च पूर्ववद्गुणविशेषेषु नामविशेषाः । तदप्रथा
 चारप्रमेहस्य कात मेहस्य नीलमेहस्य लोहितमेहस्य मञ्जिष्ठा-
 मेहस्य चारिद्रमेहस्येति ते घट्भिरैव चारलवणकटुकास्त्र-
 विस्त्रोणैः पित्तगुणैः पूर्ववत् समन्विताः सर्वत्र याप्याः
 संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्द्विरुद्धकर्मत्वाच्चेति ।

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविज्ञानार्थाः ।

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा चारस्तथाक्कम् ।
 पित्तकोपादरो मूत्रं चारमेहो प्रमेहति ॥
 मशौत्रैर्मजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।
 पित्तस्य परिकोपेण तं विद्रात् कालमेहिनम् ॥

चाषपचनिभं मूत्रं मन्दं मेहति यो नरः ।
 पित्तस्य परिकोपेण तं विद्राक्नीलमेहिनम् ॥
 विस्त्रं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेहति यो नरः ।
 पित्तस्य परिकोपेण तं विद्राद्रक्तमेहिनम् ॥
 मञ्जिष्ठा रूपि योऽजस्रं भृशं विस्त्रं प्रमेहति ।
 पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान् माञ्जिष्ठ मेहिनम् ।
 हरिद्रोदकं सङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति ॥
 पित्तस्य परिकोपात्तु विद्राद्धारिद्रमेहिनम् ॥
 इति षट्प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याताः ।

कटु, ककषायतिक्त रूक्ष लघुयीत आयामवमन विरेचना-
 स्थापन शिरो विरेचना तियोगसन्धारणानयनाभिघातव्यवा-
 योहे गशोकशोणितातिसेकजागरणविषमशरीरन्यासानभु-
 पसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमा-
 पद्यते । स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन् यदा वसा
 मादाय मृत्रवहानि स्त्रीतांसि प्रतिपद्यते तदा षसामेह-
 मभिनिर्वर्तयति । यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा
 मज्जमेहमभिनिर्वर्तयति । यदा लसीकां सूत्राशयेऽभिवहन्मूत्र
 मनुबन्धं शरीरतयति लसीकातिवहुत्वाद्द्विषेपणाच्च वायोः
 खल्वसगति मूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति । स मत्त इव गजः
 क्षरत्यजस्रं मूत्रमवेगस्रं हस्तिमेहिनमाचक्षते । तेजः पुन-
 र्मधुरस्वभावम् तद्रदा रौक्णाहायुः कषायत्वेनाभिसंक्ष्य
 मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहिनं करोति । तानिमांस-
 तरः प्रमेहान्वातजानसाध्यानाचक्षते । महात्वयिकत्वाद्दि-
 प्रतिषिद्धोपक्रमत्वात्तेषामपिच पूर्ववद्गुणविशेषेण नामवि-

शेषाः । तद्वथा वसामेहस्य मज्जामेहस्य हस्तिमेहस्य मधुमेह-
 स्येति । तत्र श्लोकाः वातप्रमेह विश्लेषविज्ञानार्थाः ।
 वसामिष्यं वसाभक्ष्यं सुहृमेहति यो नरः ।
 वसामेहिनमद्भुत्तमसाध्यं वातकोपतः ॥
 मज्जानं सहमूत्रेण सुहृमेहति यो नरः ।
 मज्जामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥
 हस्तीमत्त इवाजस्रं मूत्रं चरति योभृगम् ।
 हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥
 कषायमधुरं पाण्डुं रूक्षं मेहति यो नरः ।
 वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयात्प्रमधुमेहिनम् ॥
 इति चत्वारो वातप्रकोपनिमित्ताः ।

ते एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिप्रमेहा व्याख्याताः ।

अथस्तु दोषाः प्रकृपिताः प्रमेहानभिनिवर्तयिष्यन्त
 इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति । तद्यथा जटिलीभावं केगेषु
 माधुर्यमास्ये सुखतालुकण्ठशोषं पिपासामालस्यं मलच्च
 काये कायच्छिद्रेषूपदेहं परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु षट्पदपि-
 पीलिकाभिः शरीरमूत्राभिचरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्विस्रं
 शरीरगन्धं निद्रां तन्त्राश्च सर्वकालमिव्युपद्रवाश्च खलु प्रमे-
 हिनां दृष्ट्यातीसारज्वरदाहदौर्बन्ध्यारोचका विपाकाः
 पृतिमांसपिडका अलजीविद्रव्यादयश्च तत्प्रसङ्गात् भवन्ति ।
 तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथाहर्षमुपपादये-
 च्छिकिष्येदिति ।

तत्र श्लोकाः । वृद्धमभ्यवहार्येषु स्थानचक्रमणाद्विषम् ।

प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नौचद्गुममिवाखजः ॥

मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
 मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥
 यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।
 मेवते विविधास्यान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥
 हेतुव्याधिविशेषाणां प्रमेहाणाञ्च कारणम् ।
 दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥
 दश श्लेष्मकृता यस्मात्प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।
 यथा करोति वायुश्च प्रमेहांश्चतुरो बली ॥
 साध्यामाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपान्युपद्रवाः ।
 प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रिया सूत्रञ्च भाषितम् ॥
 इति प्रमेदनिदानं समाप्तम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ।

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृति विकृति मापन्नानि
 भवन्ति । तद्यथा त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणाः प्रकोपेण-
 विकृता द्रव्याश्च शरीरधातवः त्वक्कांसशोणितलसीकाः
 चतुर्धा दोषोपघातविकृताः । इति एतत्सप्तानां सप्तधातुक-
 मेवङ्गतमाजननं कुष्ठानामतः प्रभावान्यभिनिर्वर्तमानानि
 केवलं शरीरमुपतपन्ति । नच किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोष-

प्रकोपनिमित्तम् । अस्ति तु खलु समानप्रकृतो नामपि सप्तानां कुष्ठानां दोषांशत्रयविकल्पस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थाननामप्रभवान्त्रिक्रित्तविशेषाः । सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा । दोषा हि विकल्पनैविकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारानन्यानसाध्यभावात्तेषां विकल्पविकारसंख्यानैः सप्तसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषसुपदेक्ष्यामः । इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः प्रदूषयन् स वातेऽधिकतरे कपालकुष्ठं अभिनिर्वर्त्तते । पित्ते त्वौदुम्बरके श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं वातपित्तयोर्ऋथजिह्वं पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं श्लेष्ममाकृतयोः सिद्धं कुष्ठं सर्वदोषातिवृद्धौ काकणकमभिनिर्वर्त्तते । इत्येवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो भवति । स चैष भूयोतः प्रकृतिविकल्पनया भूयसीं विकारसंख्यामापद्यते । तच्चेदं सर्वकुष्ठनिदानं समासेन उपदेक्ष्यामः शीतोष्णव्यत्यासमलानुपूर्व्यापसेवमानस्य तथापतपेणाभ्यवहार्यं व्यत्यासं मधुफाणितमद्यमूलककाकमाचीः सततमतिमात्रमप्य जीर्णं समश्रुतः चिलिचिमञ्जपयसा ह्यायनकयवकाचीनकोहलककोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधितक्रकोलकुलुत्यगूषकुसुम्भस्त्रे हवन्त्येते स्यात्सुभिन्नव्यवायव्यायामसन्तापानसुप्रपसेवमानस्य भयश्चमसन्तापोपहतस्य सहसा शीतोदकमवतरतो विदग्धमाहारमनुक्षिख्य विदाहीन्यभ्रस्वतः छद्दिंश्च प्रतिघ्नतः स्त्रेहंश्चाभिचरतः युगपत् त्रयो दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते । त्वगादयः चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते । तेषु शिथिलेषु दोषाः प्रकुपिताः स्थानमभिगम्य सन्तिष्ठमानाः तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठानप्रभि-

निर्घन्तं यन्ति । तत्रेमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा अस्वेदनमतिस्वे-
दनं पारथम्यमति त्रस्ततावैवर्ण्यं कण्डूनिस्तोदः सुमता परि-
दाहः परिहर्षो लोमहर्षो वीमर्षागमनम् अभौक्ष्यं कार्याच्छि-
द्वेषूपदाहः पक्तदग्धदृष्टततोप त्वलितेष्वतिमात्रं वेदना स्व-
ल्पानामपि च त्रणानाम्दृष्टिरमंरोहणञ्चेति तेभ्योऽनन्तरं कु-
ष्ठानि जायन्ते । तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामविशे-
षविज्ञानम् । तद्यथा कृत्राकरणपर्यषविषमविस्तृतस्वरपर्यन्ता-
नि तनून्युद्धतवाहस्तनूनि सुमसुगानि हृषितलोमाचितानि
निस्तोदबहुलानि अल्पकण्डूदाहपृथक्लसीकान्याशुगतिस-
मुत्थानानि आशुभेदीनि जन्तुमतिकृष्णाक्षकपालवर्णानि
कपालकृष्ठानोति विद्यात् । ताम्नाणि ताम्रगौरराजीविन-
वहानि बहलानि बहलरक्तपृथक्लसीकानि कण्डूक्लेदकीथ-
दाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससन्तापकिमीष्यु-
दुश्चरफलपक्त्वर्णान्युदुश्चरकृष्ठानोति विद्यात् । स्निग्धा-
नि गुरुष्युक्षेधवन्ति शुक्लस्थिरपीनपर्यन्तानि शक्तरक्ताव-
भासानि बहुलबहलशुक्लपिच्छलस्त्रावीणि बहुकण्डू-
किमीषि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि परि-
मण्डलकृष्ठानोति विद्यात् । परुषाण्यकरणवर्णानि बहि-
रन्तः श्यावानि नीलपीतताम्रावभासान्याशुगतिसमुत्था-
न्यल्पकण्डूक्लेदकिमीषि दाहभेदनिस्तोदपाकबहुलानि
शुकोपहतोपमानवेदनान्य, सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि क-
र्कशपिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलानि ऋष्यजिह्वाकृतीनि,
ऋष्यजिह्वानोति विद्यात् । शक्तरक्तावभासानि रक्तपर्य-
न्तानि रक्तराजीसन्तान्य त्सेधवन्ति । बहुबहलरक्त-

पृथक्सौकानि कण्डूक्लिमिदाहपाकवन्ध्याशुगतिसमुत्थान-
 भेदौनि पृच्छरौकानौति विद्रात् । परुषावणविशौर्णं बहिः
 तनून्यन्तः स्निग्धानि शुक्लरक्तावभासानि बह्वन्यल्पवेदनान्य-
 ल्पकण्डूदाहपृथक्सौकानि लघुसमुत्थानान्यल्पभेदक्रिमौष्ण-
 लावुपुष्यसङ्गाशान् सिधुकुष्ठानीति विद्रात् । काकणत्तिका
 वर्णादौ पश्चात्सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्वकुष्ठ-
 लिङ्गसम्भवेनानेकवर्णानि काकवर्णानीति विद्यात् । तान्यसा-
 ध्यानि साध्यानि पुनरितराणि । तत्र यद्साध्यं तमसाध्यतां
 नतिवर्तते । साध्यं पुन किञ्चित्साध्यतामतिवर्तते । कदाचि-
 द्दपचारात् साध्यानीह षट्काकणकवर्णान्यचिकित्स्यमा-
 नान्यपचरती वा दीर्घैरभिष्यन्दमानान्यसाध्यतामुपयान्ति ।
 साध्यानामपि ह्युपेक्षमाणानामेधात्स्वस्त्रांसशोणितससौका-
 कोथक्तेदसंस्वेदजाः क्रिमयोऽभिमूर्च्छन्ति । ते भक्षयन्तो दी-
 षाश्च पुनर्दूषयन्तः पुनरिमानुपद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति ।
 तत् वातः श्यावारुणपरुषवर्णतामपि च रौक्ष्यशूलदोषतो-
 दवेपथुहृत्सङ्कोचाः पित्तं पुनर्दाहस्वेदक्तेदकोथकण्डूस्त्राव-
 पाकमारटन् श्लेष्मत्वास्यश्वेत्यशैत्यकण्डूस्थैर्यगौरवोत्सेधोप-
 स्नेहीपलेपान् क्रिमयस्त्वगादींश्चतुरः शिराः स्रायून्यस्थीन्यपि
 च तरुणानि आददतोऽस्यामवस्थाशामुपद्रवाः कुष्ठिनं
 स्मृयन्ति । तदप्रथा प्रस्त्रवणसङ्गभेदः पतनान्यङ्गावयवानां
 तृष्णाज्वरातीसारदाहदौर्बल्यारोचका विपाकाश्च तद्विधम-
 साध्यं विद्रादिति । तत् शोकाः ।

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।

स किञ्चित्कालमासाद्य नृत एवावबुध्यते ॥

अथ प्रागेव रोगीभ्यो रोगेषु तरुणेषु च ।
 भेषजं कुरुते सम्यक् सुचिरं सुखमश्नुते ॥
 यथा स्वल्पेन यत्नेन ह्रियते तरुणस्ततः ।
 स एवातिप्रवृत्तस्तु न सुच्छेदतमो भवेत् ॥
 एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
 विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वापि जायते ॥
 संख्याद्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।
 रूपाण्युपद्रवाद्योक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥
 इति कुष्ठनिदानं समाप्तम् ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि । तदप्रथा । सा-
 हसं सन्धारणं क्षयो विषमाशनमिति । तत यदुक्तं
 साहसं शोषसप्रायतनमिति तदग्न्याख्यास्यामः । यदा
 पुरुषो दुर्बलो हि सन् बलवता सह विगृह्णाति । अतिमहता
 वा धनुषा ध्यायच्छति । जल्पति वातिमातृमतिमातृं वा
 भारमुद्वहति अणु वाप्लवते चाति दूरसुत्सादनवहाघतने
 नेवातिप्रगाढमासेवते अतिप्रकृष्टं वा ध्वानं हृतमभिपतति

पतति वाभिह्न्यते वा न्यहा किञ्चिदेवंविधं विषमतिमात्रं
 व्यायामजातमारभते तस्यातिमात्रेषु कर्मणोरः चक्षते
 तस्योरः क्षतमुपप्लवते वायुः । स तत्रावस्थितः श्लेष्माश्चमुरः-
 स्थमुपसंगृह्य शोषयन् विहरन् नूहंमधस्तिबेक् च । यीशस्तस्य
 शरीरं सन्धोनाविशति तेन जृंभाऽङ्गमर्दी च्चरस्योपजायते ।
 यस्त्वामाश्रयमुपैति तेन रोगा भवन्ति चरस्राः शरीचकश्च
 यः कण्ठं प्रपद्यते कण्ठस्तेनोहंस्यते स्वरश्चावसौदति यः
 प्राणवहानि स्त्रोतांस्रत्येति श्वासः प्रतिश्यायथोपजायते
 यः शिरस्रवतिष्ठते शिरस्तेनोपहन्यते । ततः क्षणनाश्वी-
 रसो विषमगतिव्वाच्च वायोः कण्ठसंग्रहं सनात्कासः संजा-
 यते स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं छीवति शोणिताग-
 माश्चास्य दौर्गन्ध्यमुपजायते । एवमेते साहसप्रभवाः साहसि-
 कमुपद्रवाः स्मृयन्ति । ततः सोऽपुत्रपगोषणैरेतेरुपद्रवैरुप-
 द्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात्पुरुषो मतिमान्
 बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपाणि कर्माण्यारभते कर्तुं बल-
 समाधानं हि शरीरं शरीरमूलञ्च पुरुष इति ।

तत्रश्रीकाः । साहसं वर्जयेत्कर्म रक्षन् जीवितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्रिष्टं कर्मणः फलमश्नुते इति ॥

सन्धारणं शोषसप्रायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यप्राश्रामः ।

यथा पुरुषो राजसमीपे भर्त्समीपे वागुरोर्वापादमूलं
 दूरतसभं सभाजयन् स्त्रीमध्यं वानुप्रविश्य यानैर्वाप्युच्चा-
 वचैर्गच्छन्मयात्प्रसङ्गाद्दीमत्त्वादृष्टणित्वाहा निरुणञ्चप्रागता-
 नि वातमूत्रपुरीषाणि तस्य सन्धारणादायुः प्रकीपमापद्यते
 स प्रकृतिपितः शूलं जनयति भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति

वा । पाशं चाभिरुजति गृह्णात्यं सौ कण्ठमुरखावधमति ,
शिरस्योपहन्ति । कासं खासं ज्वरं स्वरभेदं प्रतिश्लायस्योप-
जनयति । ततः सोऽप्युपोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैःशनैरुप-
शुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरेष्वेव योगक्षेत्रेषु
प्रयतेत विशेषेण शरीरं ह्यस्य मूलं शरीरमूलं पुरुष इति ।
तत् श्लोकः । सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तद्भावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणांमिति ॥

अथ शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।
यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिस्तापरीतहृदयो भवति । ईषोत्-
कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा समाविश्यते । कृशो वा सन् रूक्षाक्ष-
पानशेवो भवति दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽप्याहारो वास्ते
तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति । स तस्योपचयात्
संशोधं प्राप्नोति । अप्रतिकाराच्चानुबध्यते । यच्छ्रणा यथोप-
देक्षमाणरूपेण यदा पुरुषोऽतिहर्षात् प्रसक्तभावः स्त्रीषु अति-
प्रयोगमारभते तस्यातिप्रयोगाद्रेतः क्षयमुपैति क्षयमपि शो-
पगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते अति-
प्रवर्तते एव तस्यातिप्रणोतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य
शुक्रं न प्रवर्तते अत्रापक्षीणत्वात् अथास्य वायुर्व्यायच्छमान-
स्येव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं
प्रत्यावयति तच्छुक्रक्षयात् शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वाता-
नुसृतलिङ्गमथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथि-
लीभवन्ति रौक्ष्यमुपजायते । भ्रूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति ।
बायुः प्रकोपमापद्यते । स प्रकुपितोऽवशकं शरीरमनुसर्पन्

परिशोधयति मांसशोषितं प्रथ्यावयति श्लेष्मपित्ते संरुजति
 पाश्वे चावगृह्णात्यंशौ कण्ठमुद्धंसयति शिरः श्लेष्माश्चसुप-
 क्तस्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा सन्धींश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्ग-
 मर्दंमरोचकाविपाकौ च पित्तश्लेष्मोत्क्षेपात् प्रतिलोभगत्वाच्च
 वायुर्च्चरं कासं स्वरभेदं प्रतिश्यायश्चोपजनयति । ततः
 सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशथति ।
 तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षन् शुक्रमनु-
 रक्षेत् । परा ह्येषा फालनिर्वृत्तिराहारस्थितिः ।

तत्र श्लोकः । आहारस्यैपरं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।

क्षये ह्यस्य बह्वन् रोगास्मरणं वा नियच्छति ॥

विपमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं

तदनुव्याख्यास्यामः ।

यदा पुरुषः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगान् प्रकृतिकरण-
 संयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानासेवते । तदा
 तस्य वातपित्तश्लेष्मणो वैषम्यमापद्यन्ते । ते विषमाः
 शरीरमनुपसृत्व यदा स्रोतसामतिसुखानि प्रतिवार्यावति-
 षन्ते तदा जन्तुर्यदाहारजातमाहरति तदस्य नूत्रपुरीष-
 भेषोपचीयते । भृयिष्ठं नान्यस्तथा शरीरधातुः च पुरीषोप-
 ष्टश्चाद्वर्तयति । तस्मात् पृथतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथा
 सर्वेषामत्यर्थं कश्चिदुर्बलानां तस्यानाप्यायमानस्य विषमाश-
 नोपचिता दीषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युञ्जतो भूयः शरीरमुप-
 शोषयन्ति । तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठोद्धंसनं पाश्वे संरुजनं
 मांसमर्दनं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति । पित्तं पुनर्च्चर-
 मतीसारं सान्त्तर्दाहञ्च । श्लेष्म प्रतिश्यायं शिरसो गुह्यत्वं कास-

मरीचकञ्च । स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं छीवति ।
शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते । एवमेते विषमा-
शनीपचिता दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति । सतरूप-
शो षणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो
मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकाक्षीपयोगसंस्थोप-
शयाद्विषमाहारमाहरेदिति ।

तत्र श्लोकः । हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजो जितेन्द्रियः ।

पयान् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान्विभ्रमायनादिति ॥

एतैः चतुर्भिः शोषस्यायतनैरभ्युपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्माण्य
एव प्रकीपमापद्यन्ते । ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीर-
मुपशोषयन्ति । तं सर्वरोगाणां कष्टतमं मत्वा राजयक्ष्माण-
माचक्षते भिषजः । यस्माद्वा पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योदुराजस्य
तस्माद्वाजयक्ष्मेति । तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा प्रति-
श्यायः क्षवधुरभीक्ष्णं श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्यमनन्नाभिला-
षोऽन्नकाले चायासो दोषदर्शनमदोषेष्वन्नदोषेषु वा पात्रो-
दकाक्षरूपपीपदंशपरिवेशकेषु भुक्तवतो हृत्तासस्तथोक्ते-
खनमाहारस्यान्तरान्तरा मुखपादस्य शोषः पाण्योरेवक्ष-
णमत्यर्थमक्षयोः श्वेतता वाह्योः प्रमाणजिज्ञासा स्त्रीकाम-
तातिष्ठणत्वस्त्रीभक्तदर्शनता च काये स्वप्ने हि अभीक्ष्णं
दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां शून्यानाञ्च ग्रामनगरनिगम
जनपदानां शुष्कदग्धभग्नानाञ्च ककलासमयूरवानरशुकस-
पंकाकीलकादिभिः संस्पृशंनमधिरोहणं वाष्णोद्भ्रुखरवराहैः
केशास्थिभक्तसुषाङ्गारराशीनाञ्चाधिरोहणमिति शोषपूर्व-
रूपाणि भवन्ति । अत ऊर्ध्वं मेकादशरूपाणि । तद्यथा गिरसः

प्रतिपूरणं कासः श्वासः स्वरभेदः श्लेष्मणश्छर्दनं शोषित-
 छीवनं पाश्वंसंरोजनं असावमर्दो ज्वरः अतीक्षारस्तथा-
 रोचक इति । तत्रापरिधीणमांसशोषितो बलवानजातारि-
 ष्टः सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयो बलवर्णोपचयो-
 पचितो हि सहत्वाद्ग्राध्यौषधबलस्य कामं बहुलिङ्गोऽप्यल्प-
 लिङ्ग एव दुर्बलत्वतिक्षीणमांसशोषितमल्पलिङ्गमप्यजा-
 तारिष्टमपि बहुलिङ्गमेव विद्वात्तद्सहत्वाद्ग्राध्यौषधब-
 लस्य तं परिबर्जयेत् । क्षणेन हि प्रादुर्भवन्यरिष्टानि ।
 अन्यनिमित्तधारिष्टप्रादुर्भाव इति ।

तत्र श्लोकः । समुत्थानश्च लिङ्गश्च यः शोषस्यावबुध्यते ।

पूर्वरूपश्च तस्वेन स राज्ञः कर्तुं मर्हति ॥

इति शोषनिदानं समाप्तम् ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु पक्षीन्मादा भवन्ति । तद्यथा वातपित्तकफ-
 सन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः । पुरुषा-
 णामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते । तद्यथा भौरूणामुप-
 क्षिष्टसत्त्वाना त्सन्नदोषाणाञ्च मलविकृतोपहितानि अनु-

चितान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगजातविधिनोपयुक्तानानां तन्त्रप्रयोगं वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमां समाचरतामत्युपक्षीणदेहाणाञ्च व्याधिवेगसमुद्भूतानामुपहतमनसां वा कामक्रोधलोभहर्षभयशोकचिन्तोद्देगादिभिः पुनरभिघाताभ्राहतानां वा मनस्युपहते बहो च प्रचलितायामभ्युदीर्णा दोषाः प्रकृपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांसि आहत्य जनयत्युत्पादम् । पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञानान्मृतिभक्तशीलचेष्टाहारविभ्रमं विदधात् । तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा शिरसः शून्यभावः चक्षुषीरस्त्रस्थता स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासस्याधिक्यमास्यसंस्त्रवणमन्त्राभिलाषोऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायाससम्बोद्देगाद्यास्थाने सततं लोभहर्षो ज्वरद्याभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुद्दिं तत्वमदिता कृतिकरणञ्च व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं श्रान्तचलितानवस्थितानाञ्च रूपाणामप्रशस्तानाञ्च तिलपोङ्गवक्राविरोहणं वातकुण्डलिकाभियोन्नाशनं निमज्जनं कलुषाणामश्रमावर्तंषु चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुत्पादानां पूर्वरूपाणि । ततोऽनन्तरमुत्पादाभिनिवृत्तिस्तत्रेदमुत्पादविज्ञानं भवति । तद्यथा परिसर्पणमच्चिन्तुवामोष्ठांसहमुहस्तपाद्विक्षेपणमकस्मादनियतानाञ्च सततङ्गिरामुत्सर्गः फेनागमनमास्यात् । क्षितहसितनृत्तगीतवादित्रप्रयोगाद्यास्थाने वीणावंशयङ्गयप्पातालयद्धानुकरणमसान्नायानमयानैरलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्येषु अलब्धेषु अलब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डतारुण्यता

वातोपशयविपर्यसानुपशयता चेति वातोन्मादलिङ्गानि ।
 अमर्षक्रोधसंरम्भाद्यास्थाने शस्त्रलोष्ट्रकाष्ठमुष्टिभिरभिद्रवणं
 खेपां परेषां वा प्रच्छायशीतोदकान्नाभिलाषः सन्तापोऽति-
 विलं ताम्रहरितहारिद्रसंरब्धाक्षतपित्तोपशयविपर्यसानुपश-
 यता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि । स्थानमेकदेशे तूष्णीन्मा-
 वोऽल्पशः चक्रमणं लालाशिङ्गानकास्रस्त्रवणमनन्नाभिलाषो
 रहस्कामता बीभत्सत्वं शौचद्वेषस्त्रल्पनिद्रताश्वयथुरानने
 शक्लस्तिमितलोपदिग्धाक्षता श्लेष्मोपशयविपर्यसानुशयता
 चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि । त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्नि-
 पातिकं विद्यात्तमसाध्यमाचक्षते कुशलाः साध्यानान्तु
 त्रयाणां साधनानि श्लेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवास-
 नोपशमननस्तः कर्मधूपधूमपानाञ्जनावपीडप्रधमनाभ्यङ्ग-
 प्रदेहपरिषेकानुलेपनबधबन्धनावरोधनवित्रासनविष्णापन-
 विष्मरणापतर्पणशिराव्याधनानि भोजनविधानञ्च यथा-
 खं युक्तरा यच्चान्यदर्पि किञ्चिन्निधानविपरीतमौषधं कार्यं
 तत् स्यादिति ।

तत्र श्लोकः । उन्मादान् दोषजान् सम्यक्साधयेद्भिषगुत्तमः ।

अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत्प्रकीर्तितमिति ॥

यस्य दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः ससुत्यानपूर्वरूप-
 लिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तागन्तुमाचक्षते । केचित्
 पुनः पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति । तस्य निमित्तं प्रज्ञाप-
 राध एवेति भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच प्रज्ञापराधाद्वयं
 देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुह्यद्विसिद्धाचार्यपूज्यानव-
 मन्याहितान्याचरति । अन्यद्वा किञ्चित् कर्माप्रशस्तमारभते ।

तमात्मनाहतमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्मात्तम् । तत्र दे-
वादिप्रकोपनिमित्ते नागन्तून्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्व-
रूपाणि । तद्यथा देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसाकृत्स्नं कोप-
नत्वं नृशंसाभिप्रायता अरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषामुप-
तप्तिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनञ्चेति ततोऽ-
नन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः । तत्रायमुन्मादकराणां भूताना-
मुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषः । तद्यथा अत्रलोकायन्तो देवा
जनग्रन्थुआदं गुरुद्वसिद्वर्षयोऽभिग्रपन्तः पितरो धर्षयन्तः
स्यृशन्तो गन्धर्वाः समाविशन्तो यक्षराक्षसास्त्वं गन्धमा-
घ्नापयन्तः पिशाचाः पुनरधिरुह्य वाहयन्तः । तस्येमानि पू-
र्वरूपाणि । तद्यथा अत्यात्मशूलवीर्यपीरुषपराक्रमज्ञानवचन-
विज्ञानानि अनियतशोन्मादकालः उन्मादयिष्यतामपि
खलु देवर्षिगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानामेत्यान्तरेषु गमनीयः
पुरुषः । तद्यथा पापस्य कर्मणः समारम्भे पूर्वकृतस्य वा
परिणामकाले एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने
वा सन्ध्याविलायासप्रयतभावे वा पर्वसन्धिषु वा मिथुन-
भावे रजस्वलाभिगमने वा त्रिगुणे वाध्यतनत्रलिमङ्गल-
होमप्रयोगे नियमत्रतत्रद्वयार्थे वा महाहवे वा देशकुल-
पुरविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया वा प्रजननकाले
विविधभृताशुचिस्पर्शने वा वमनरुधिरस्त्रायाशुचेरप्रयतस्य
चैत्यदेवायतनाभिगमने वा दांसमधुतिलागुडमद्योच्छिष्टे वा
दिग्वाससि वा निशि नगरनिगमचतुष्पथे पवनश्लशानाभि-
गमने वा द्विजगुरुसुरयतिपूज्याभिधर्षणे वा धर्माख्यात-
व्यतिक्रमे वान्यस्य कर्मणो प्रशस्तस्यारम्भे वा इत्याघात-

कालाः । त्रिविधन्तून्नादकराणां भूतानामुन्नादने प्रयो-
जनम् । तद्यथा हिंसारतिरभ्यर्चनञ्चेति तेषां तत्प्रयोजन-
मुन्नात्ताचरविशेषलक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसायुक्तमुन्नाद्यमा-
नोऽग्निं प्रविशति अप्सु निमज्जति स्थलात् खल्वे निपतति
शस्त्रकषाकाष्ठलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यच्च प्राणवधार्थमार-
भते । तमसाध्यं विद्यात् । साध्यावितरौ तयोः साधनानि
मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तीपवासख-
ल्ययनप्रणतिपातगमनादीन्वैवमेते पञ्चोन्नादा भवन्ति । ते तु
खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च प्रवि-
भव्यमानाः पञ्च सन्तो ही भवतः तौ परस्परमनुवध्नोतः ।
कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गाच्च तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं संसृ-
ष्टञ्च लिङ्गमभिज्ञेयं तत्रासाध्यसंगोयं तस्य साधनं साधन-
संयोगमेव विद्यादिति ।

तत्र श्लोकाः । नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम् ॥

ये त्वेनमनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।

न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्यक्त्यक्त्यता ॥

प्रज्ञापराधात् सम्प्राप्ते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।

नाभिर्गन्तेत् बुधो देवान् पितृन्नापि राक्षसान् ॥

आत्मानमेव मन्येत कर्त्तारं सुखदुःखयोः ।

तस्मात् श्रेयस्कारं मार्गं प्रतिपद्येत न स्त्रमेत् ॥

द्वादीनामपचितिर्हितानामुपसेवनम् ।

न च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥

संख्यानिमित्तं द्विविधं लक्षणं साध्यमेव च ।

उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रञ्च भाषितमिति॥
इति उन्मादनिदानं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्मारनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु चत्वारोऽपस्माराः वातपित्तकफसन्नि-
पातनिमित्ताः । त एव विधानां प्राणसृतां क्षिप्रमभिनिवर्त्तते ।
तद्यथा रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविषमबहुदोषा-
णां समलविकृतोपहितान्यशुचीनभ्रवहारजातानि वैषम्य-
युक्तेन उपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्मप्रयोगमपि च विष-
ममाचरतामन्याश्च शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामनूपक्षी-
णदेहानां वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसो-
ऽन्तरात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसृज्य पर्यवतिष्ठन्ते ।
तथेन्द्रियायतनानि तत्र चावस्थिताः । सन्तो यदा हृदयमि-
न्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचि-
न्तोद्देशादिभिः सहसा पूरयन्ति तदा जन्तुरपस्मरति अप-
स्मारं पुनः सृतिबुद्धिसत्त्वसंप्रवाद्बोभक्षचेष्टमावस्थिकं तमः-
प्रवेशमाचक्षते । तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा मूव्युदासः
सततमक्षोर्वेकतमशब्दश्रवणं लालासिंघानकप्रस्रवणमनचा-

भिषणमरोचिकाविपाकौ हृदयग्रहः कुक्षेराटोपी दीर्घत्र्यम-
 ङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनं मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्ष्णं च स्वप्ने मद-
 नर्तनपीडनवमनश्चयनपतनानीति । ततोऽनन्तरमपस्कारा-
 भिनिर्वृत्तिः । तत्रे दमपस्कारविशेषज्ञानम् । तद्यथा अभीक्ष्ण-
 मपस्कारत्वं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानमुत्पिण्डिताक्ष-
 मासां वा विलपन्तमुद्दमन्तं फेनमतीवाध्यातग्रोवमाविद्धशिर-
 स्कं विषमविनताङ्गुलिमनवस्थितसकृष्टिपाणिपादमरुणपरु-
 षश्यावनखनयनवदनवचनत्वचमनवस्थितश्च परुषरूपदर्शिनं
 वातलानुपशयं विपरीतोपशयं वातेनापस्कारन्तं विद्यात् ।
 अभीक्ष्णमपस्कारत्वं क्षणे क्षणे संज्ञां प्रतिलभमानम् अनुकूज-
 यन्तम् आस्फालयन्तं भूमिं हरितहारिद्रताम्रनखनयनवदन-
 त्वचं रुधिरोऽक्षितोऽग्रभैरवदीप्तरुषितरूपदर्शिनं पित्तला-
 नुपशयं विपरीतोपशयं पित्तेनापस्कारन्तं विद्यात् । चिरादप-
 स्कारन्तं चिरात् संज्ञां प्रतिलभमानं पतन्तमनतिविकृतचेष्टं
 लालामुद्दमन्तं शुक्लनखनयनवदनत्वचं शुक्लगुरुरूपदर्शिनं
 श्लेष्मलानुपशयं विपरीतोपशयं श्लेष्मणापस्कारन्तं विद्यात् ।
 समवेतलिङ्गमपस्कारं सान्निपातिकम् विद्यात् । तमसाध्यमा-
 चक्षते इति चत्वारोऽपस्काराः । तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव ।
 कदाचित् स उत्तरकालमुपदेक्ष्यते । तस्य विशेषविज्ञानं
 यथोक्तैर्लिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोषलिङ्गानुरूपं किञ्चित् तत्त्वप-
 स्कारिभ्यस्तीक्ष्णानि चैव संशोधनानि उपशमनानि यथास्वं
 मन्दादीनि चागन्तुसंयोगे तस्मिन् हि दक्षावध्यरोहसे
 दिह्निनां दिक्षु विद्रवतामतिसरणप्लवनलङ्घनाद्यैर्देहवि-
 क्षोभनैः पुरा गुह्योत्पत्तिरभूत् । हविष्प्रायासो हकुष्ठानां

यत्रासशोकेरन्नादानां विविधभूताः शुचिसंस्पर्शादपस्मा-
राणाम् । ज्वरस्तु महेश्वरस्तसाटप्रभवः । तत्सन्तापाद्रक्त-
पित्तमतिव्यवायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयस्मेति ।

तत्र श्लोकाः । अपस्मरति वातेन पित्तेन च कफेन च ।

चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥

साध्यांस्तु भिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।

तीक्ष्णैः संगोधनेथैव यथास्वंगमनैरपि ॥

यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।

तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वैषधविशेषवित् ।

भिषक् सर्वमयान् हन्ति न च मोहं नियच्छति ॥

इत्येतदाखलेनीक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।

निदानार्थं करो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥

तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्तज्वरस्ताभ्रां शोषश्चाप्युपजायते ॥

श्लेष्माभिजठरश्चैव जठराच्छोफ एव च ।

अग्नीभ्रो जठरदुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥

प्रतिश्यायादथो कासः कासात् संजायते अथः ।

अथो रोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ॥

ते पूर्वं केषला रोगाः पश्चाद्देत्वर्थकारिणः ।

अभयार्थंकरा दृष्टास्तथैकैकार्यकारिणः ॥

कश्चिद्दि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥

एवं हृत्तमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्गराः ।

प्रयोगोपविशुहत्वात्तथा चान्योऽन्यसम्भवात् ॥
 प्रयोगः श्रमयेद्ग्राधिं योऽन्यमन्यमुदौरयेत् ।
 नासौ विशुहः शुहस्य श्रमयेद् यो न कोपयेत् ॥
 एको हेतुरने कस्य तथैकस्यैक एव हि ।
 व्याधेरैकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥
 ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।
 रूक्षेणैकेन चाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥
 हेतुभिर्बहुभिर्द्यैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।
 रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः सम्भवन्ति हि ॥
 लिङ्गार्थकमनेकस्य तथैकस्यैकमुच्यते ।
 बह्वन्येकस्य च व्याधेर्बहूनां सुप्रबह्वनि च ॥
 विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।
 ज्वरक्षेत्रकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते ॥
 विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।
 लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्चासहिष्काद्याः सन्ति चामयाः ॥
 एका शान्तिरनेकस्य तथैकैकस्य लक्ष्यते ।
 व्याधेरैकस्य चानेका बहूनां बह्व एव च ॥
 शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लक्षणक्रिया ।
 ज्वरक्षेत्रकस्य चाप्येका शान्तिर्लक्षणमुच्यते ॥
 तथा लघुशनाद्याश्च ज्वरक्षेत्रकस्य शान्तयः ।
 एतार्थैव ज्वरश्चासहिष्कादीनां प्रशान्तयः ॥
 सुखसाध्यः सुखीपायः कालेनाख्येन साध्यते ।
 साध्यते क्लृप्साध्यश्च यत्नेन महता चिरात् ॥
 यातिनाशेषतां व्याधेरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।

परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्ये योऽतिवर्त्तते ॥
 नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्याम् ।
 पादावचाराहैवाद्वा यान्ति भावान्तरं गदाः ॥
 वृद्धिस्थानक्षयावस्थां दीघाणामुपलक्षयेत् ।
 सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहान्निबलचेतसाम् ॥
 व्याध्यवस्था विशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तन्नु श्रयः प्रपद्यते ॥
 प्रायस्तिथ्यगता दीघाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
 तेषु न त्वरया कुर्यात् देहान्निबलक्रियाम् ॥
 प्रयोगैः क्षपयेद्वातान् सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
 ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नां स्तान् यथास्वं तं हरेद्बुधः ॥
 ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।
 व्याध्यस्ते तदा ते तु लिङ्गानीष्टानि नामथाः ॥
 विकाराः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।
 तद्धेतुवयसं हेतो रभावान्मानुवर्त्तते ॥ इति ।
 तत्र श्लोकाः । हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
 संप्राप्तिः पूर्वगुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितम् ॥
 ज्वरादीनां विकाराणां अष्टानां साध्यता न च ।
 पृथगेकैकशब्दोक्ता हेतुलिङ्गोपयान्तयः ॥
 हेतुपर्ध्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।
 निदानस्थानमेतावत् संग्रहेणोपदिश्यते इति ॥

इत्यपस्मारनिदानम् ।

निदानस्थानं समाप्तम् ।

२२

अथ विमानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ।

इति हृस्माहृभगवानाशेषः । इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वैरूपरूपोशयसंख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविश्य आतुरं दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसारसात्मप्रसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति । भिषजा दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः । न ह्यनुमानज्ञो दोषादीनां भिषक् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति । तस्मात् दोषादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेस्यामोऽन्विवेशः । तत्राहौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभवान् वक्ष्यामः । रसास्त्वावत् षट् मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायास्ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति ।

मिथोपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकीपनायोपकल्पयन्ति । दोषा पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः ते प्रकृतिभूताः शरीरोपकारका भवन्ति । विकृतमापन्नास्तु खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति । तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति । त्रयस्त्रयोपशमयन्ति । तद्यथा कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति । मधुराम्ललवणास्त्वेनं शमयन्ति । कटुकाम्ललवणाः पित्तं जनयन्ति । मधुरतिक्तकषायास्त्वे तच्छमयन्ति । मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति । कटुतिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति । रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा ते तानभिषेद्यन्ति । विदारौतगुणास्तु विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमानाः इत्येतद् व्यवस्था हेतोः

षट्त्वमुपदिश्यते रसानां परस्परिणासंसृष्टानां त्रित्वस्य
 दोषाणाम् । संसर्गविकल्पविस्तारी ह्येषामपरिसंख्येया
 भवन्ति विकल्पभेदापरिसंख्येयत्वात् । तत्र खलु अनेकरसेषु
 द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैक-
 त्वेनाभि समीच्य ततो द्रव्यविकारप्रभाव तत्त्वं व्यवस्येत् ।
 नत्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विह्वलितविषमसमवेतानां
 नानात्मकानां परस्परिणासोपहतानामन्येषु विकल्पनैर्विक-
 लितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदाय प्रभावतत्त्वमध्य-
 वसातुं शक्यम् । तथायुक्ते हि समुदाये समुदाय प्रभाव-
 तत्त्वमेषोपलभ्य ततो रसद्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् ।
 तन्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकार-
 प्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः । तत्रैष रसद्रव्यदोषविकार-
 प्रभाव उपदिष्टो भवति द्रव्यप्रभावं पुनरुपदिश्यामः । तैल-
 सर्पिर्मधूनि वातपित्तश्लेष्मप्रशमनानि द्रव्याणि भवन्ति ।
 तत्र तैलं स्त्रीहीण्य गौरवोपपन्नत्वाहातं जयति सतत-
 मभ्यस्यमानम् । वातो हि रौक्ष्यं शैत्यलाघवोपपन्नो
 विरुद्धगुणो भवति । विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाल्पम-
 वचीयते ।

तन्मात् तैलं वातं जयति सततमभ्यस्यमानम् ।

सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति । माधुर्यात् शैत्यात्
 मन्दत्वाच्च पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णम् । मधुच श्लेष्माणं
 जयति । रौक्ष्यं तैक्ष्ण्यं कषायत्वाच्च । श्लेष्मा हि
 स्निग्धोमन्दीमधुरश्च । यच्चान्यदपि किञ्चित्द्रव्यमेवं वातपित्त-
 कफेभ्यो गुणतो विपरीतम् । तच्चैतान् जयत्यभ्यस्यमानम् ।

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नाभ्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्य-
 भ्यः । तद्यथा पिप्पली चारं लवणमिति । पिप्पली हि कटु-
 काः सद्योमधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थम् । स्निग्धोष्णाः प्रक्ले-
 दिव्यो भेषजाभिमतश्च । ताः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भव-
 न्त्यापातभद्राः प्रयोगसमसाङ्गुष्वाद्दोषसञ्चयानुबन्धाः सतत-
 मुपयुज्यमाना हि गुरुप्रक्लेदित्वात् श्लेष्माणमुत् क्लेशयन्ति ।
 औष्ण्येऽपि पित्तम् । न च वातप्रशमनायोपकल्पन्ते । अल्प-
 क्लेशोष्णभावात् । योगवाहिन्यसु खलु भवन्ति । तस्मात्
 पिप्पलीर्नात्युपयुञ्जीत । चारः पुनरौष्ण्येऽप्येवलाघवोप-
 पन्नः क्लेदयत्यादौ पश्चात् विशोधयति स पचनदहन-
 भेदनार्थमुपयुज्यते । सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाच्छिद्दय-
 पुंस्वोपघातकरः सम्पद्यते । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजन-
 पदाः सतत मुपयुञ्जते । तेऽप्यान्ध्रषाण्डप्रखालित्य पा-
 लित्य भाजो हृद्गोपकृत्तिं नश्च भवन्ति । तद्यथा । प्रा-
 ष्याञ्चीनाश्च तस्मात् चारं नात्युपयुञ्जीत । लवणं पुन-
 रौष्ण्येऽप्येवोपपन्नमनतिगुरु । अनतिस्निग्धमुपक्लेदिविस्त्र-
 सनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरम् आपातभद्रम् । प्रयोगसम-
 साङ्गुष्वाद्दोषसञ्चयानुबन्धम् । तद्रोचनपाचनोपक्लेदनविस्त्र-
 सनार्थमुपयुज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानं शैथिल्यदौर्वल्याभि-
 निर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति । ये ह्येतत् ग्रामनगरनिगम-
 जनपदाः सततमुपयुञ्जते । ते भूयिष्ठं ग्लास्रवः शिथिल-
 मांसशोणिताः । अपरिक्लेशसहाश्च । तद्यथा वाङ्गीकसौ
 राष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः । ते हि पयसापि सदा लवण-
 मश्रन्ति । येऽप्येह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वौषधिवीरुहनस्यति-

वानस्पत्या न जायन्ते । अन्यतेजसो वा भवन्ति । स्रवणो-
 पहतत्वात् । तस्मात्स्रवणं नात्युपयुञ्जीत । ये अतिलवण-
 सात्म्यास्तेषामपि खान्तिव्येन्द्रियलुप्तपाक्षित्यानि वल्लघना-
 काले भवन्ति । तस्मात्तेषां तत् सात्म्यतः क्रमेणापगमनं
 श्रेयः । सात्म्यमपि हि क्रमेषोपनिवृत्तं प्रमानमदोषमल्प-
 दोषं वा भवति । सात्म्यं नाम तत् । यदात्म्यमुपपद्यते ।
 सात्म्यार्थो ह्युपगयार्थः । तन्निवृत्तं प्रवरावरमध्यविभागेन
 सप्तविधन्तु रभैकैकत्वेन सर्वरसोपयोगाच्च । तत्र सर्वरसं
 प्रवरमवरमेकरसम् । मध्यन्तु प्रवरावरमध्यस्थम् । तत्रा-
 वरमध्यास्थां सात्म्याभ्यां क्रमेण प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम् ।
 सर्वरसमपि च सात्म्यमुपपन्नं सर्वाण्युद्धारविधिविशेषा-
 यतनान्यभि समीक्ष्यग्राहितमेवानुरुध्यते । तत्र खल्वि-
 मान्यष्टावाद्धारविधि विशेषा यतनानि भवन्ति । तद्यथा
 प्रकृतिकारणसंयोगराशि देयकालोपयोगसंस्थोपयोक्तेमानि
 भवन्ति । तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः । स पुनराहारौ-
 षधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोग्यः । तद्यथा माष-
 सुद्रयोः सूकरैण्योश्च करणं पुनःस्वाभाविकानां द्रव्याणा-
 मभि संस्कारः । संस्कारो हि गुणाधानमुच्यते । ते गुणाश्च
 तोयाग्नि सन्निकर्षशोच मन्यनदेशकालवासभवनादिभिः
 कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयन्ते । संयोगस्तु इयोर्बह्वर्णा
 वा द्रव्याणां संहती भावः सविशेषमारभते यत्रैकयो
 द्रव्याणि आरभन्ते यथा मधु सर्पिषोः मधुमत्स्य पयसाच्च
 संयोगः । राशितु सर्वग्रहपरिग्रहौ । मात्राऽमात्राफल-
 विनिश्चयार्थः प्रकृतः । तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाणग्रहणः-

मेकपिण्डेन सर्वग्रहः । परिग्रहस्य पुनः प्रमाद्य ग्रहणमेकै-
 कशेनाहारद्रव्याणां सर्वस्य हि ग्रहः सर्वग्रहः सर्वतश्च ग्रहः
 परिग्रह उच्यते । देशः पुनः स्थानं द्रव्याणामुत्पत्ति प्रचारो
 देशसाम्यश्चाद्ये । कालो हि नित्यगन्धवस्थिकश्च । तत्रा-
 वस्थिको विकारमपेक्षते । नित्यगन्ध ऋतु सात्मापिचः ।
 उपयोगसंस्थानुपयोगनियमः स जीर्णलक्षणापिचः । उपयो-
 क्ता पुनः यः तमाहारमुपयुक्ते । यदा यत्तमोकसात्मप्र-
 मित्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति । एषां विशे-
 षाः शुभाशुभफलप्रदाः परस्पररोपकारका भवन्ति । तान्
 बुभुत्सेत बुद्धा च हितेप्सुरेव स्यान्नच मोहात् प्रमादादा
 प्रियमहितसुखीदकमुपसेव्यमाहारजातमन्यदा तत्रेदमा-
 हारविधिविधानमरोगाणामपि चातुराणां केषाञ्चित्काले
 प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भवति । उष्णं स्निग्धं मात्रा-
 वज्जीर्णं त्रीर्था विरुद्धम् । इष्टे देशे । इष्ट सर्वोपकरणं
 नाति द्रुतं नाति विलम्बितं अजल्पं सहसंस्तम्भना भुञ्जीत
 आत्मानमभि समीक्ष्य सम्यक् । तस्य षाड्गुण्यमुपदेक्ष्यामः ।
 उष्णमग्नीयादुष्णं हि भुञ्जमानं स्वदते भुक्तश्चान्निमुदीर्थ्य-
 मुदीरयति । क्षिप्रञ्च जरां गच्छति वातश्चानुलोमयति
 श्लेष्माणश्च परिशोषयति तस्मादुष्णमग्नीयात् स्निग्धमग्नी-
 यात् । स्निग्धं हि भुञ्जमानं स्वदते । भुक्तमुदीर्थ्यमन्निमुदी-
 रयति क्षिप्रं जरां गच्छति वातमनुलोमयति दृढीकरोति
 शरीरोपचयं बलाभि वृद्धिञ्चोपजनयति । वर्षणप्रसादमपि
 चाभिनिर्वर्त्तयति तस्मात् । स्निग्धमग्नीयात् । मात्रावद्-
 ग्नीयात् । मात्रावद्भि भुक्तं वातपित्तकफान् प्रपीडयदाशु-

रैव विवर्द्धयति केवलम् । सुखं गुदमनुपर्थ्येति न चोष्णमु-
 पहन्ति । अव्यथञ्च परिणकमेति । तस्मात् मात्रावदश्रीयात् ।
 जीर्णेऽश्रीयात् । अजीर्णे हि भुञ्जानः । पूर्वस्याहारस्य रम-
 मपरिणतमुत्तरेणाहाररसेनोपसृजन् सर्वान् दोषान् प्रकी-
 पयति । आशुजीर्णे भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णे
 जातायाश्च वृभुक्षायां विवर्द्धेषु च स्रोतसां मुखेषु चोन्नारे
 विण्णु हृदये विण्णु वातानुलोम्ये विण्णुषु च वातमूत्रपु-
 रीषवेगेषु जीर्णस्यवहृतमाहारजातं सर्वशरीरधातून् प्रदू-
 षयदायुरेवाभिवर्द्धयति केवलम् । तस्मात्जीर्णेऽश्रीयात् । वी-
 र्याविरुद्धमश्रीयात् । अविरुद्धवीर्यमश्रुं हि न विरुद्धवीर्या-
 हारजैविका रेश्ममुपसृज्यते । तस्माद्हीर्याविरुद्धमश्रीयात् ।
 इष्टे देशेऽश्रीयात् । इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजै-
 र्मनोविघातकरैर्भविमनोविघातं प्राप्नोति । तथेष्टैः सर्वो-
 पकरणैस्तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्वोपकरणस्याश्रीयात् । ना-
 तिद्रुतमश्रीयात् । अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्य तत् स्नेहनमवस-
 दनं भोजनस्या प्रतिष्ठानं भोज्यदोषसाह्गुण्योपलब्धिश्च न
 नियता । तस्मान्नातिद्रुतमश्रीयात् । नातिविलम्बितमश्री-
 यात् । अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति ।
 बहुभुंक्ति शीतीभवति चाहारजातं विषमपाकश्च भवति ।
 तस्मान्नातिविलम्बितमश्रीयात् । अजल्पन्नहसन् तन्मना भु-
 ञ्जीत । जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वाभुञ्जानस्य तएव हि
 दीषा भवन्ति यएवातिद्रुतमश्रुतः । तस्मादजल्पन्न हसं
 स्तन्मना भुञ्जीत । आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक् ।
 इदं ममीपश्येते इदं नोपश्येते । इति । विदितं इत्यस्मान्नेन

आत्मसात्म्यं भवति । तस्मादात्मात्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत
 सम्यगिति । रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।
 तत्र स्नांको । वेद्यो देशकालौ च शरीरश्च मनोभिषक् ।
 विमानार्थी रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ॥
 द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ।
 आहारायतनान्यष्टौ भोज्यषाड्गुण्यमेव च ॥
 विमाने रससंख्याते सर्वमेतत् प्रकाशितमिति ।
 अन्विशेयकृते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते ।
 विमानस्थाने रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ त्रिविधकुचीयं विमानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह्यस्माह भगवानात्रेयः । त्रिविधं कुची स्थापये-
 दवकाशायमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः । तद्यथैकमवका-
 शायं मूर्त्तानामाहारविकाराणामेकं द्रवाणामेकं पुनर्वात-
 पित्तश्लेष्मणामेतावतीं ह्याहारमात्रामुपयुञ्जानो नामात्रा-
 हारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति न च केवलं मात्रावत्त्वादेवा-
 हारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्ठवमवामुं शक्यं प्रकृत्यादीना-
 मष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां विभक्तफलत्वात् । तत्र
 तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफलविनिश्चयार्थः
 प्रकृतः । एतावानेव ह्याहारराशि विधिविकल्पो यावत् मा-

त्रावत्त्वममात्रावत्वञ्च । तत्र मात्रावत्वं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यं च
विभागेन । तद्भूयोविस्तरैणानुश्याख्यास्यामः । तद्यथा कुक्षे-
रप्रपीडनमाहारेण हृदयस्थानवरोधः । पार्श्वयोरविपाट-
नमनति गौरवमुद्गरस्य प्रीणननिन्द्रियाणां क्षुत्पिपासो-
परमः स्थानासनगयनगमनोच्छ्वसदुच्छ्वास हास्यसं कयासु च
सुखानुवृत्तिः सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनं बलवर्णोपचय-
करत्वञ्चेति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति । अमात्रा-
वत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते । हीनमधिकञ्च तत्र हीनमात्र-
माहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमट्टसिकरमुदावर्त्तकर-
मवृथमनायुष्य मनो जस्यं मनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सार-
विधमनमलक्ष्मावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाच-
क्षते । अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपनमिच्छन्ति सर्वं
कुगलाः । यो हि मूर्त्तानामाहारविकाराणां सौहित्यं
गत्वा पश्चाद्भवेत्सृष्टिमापद्यते । भूयस्तस्यामाशयगता वात-
पित्तश्लेष्मणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणाति प्रपीड्यमानाः सर्वे
युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशि-
मपरिणतमाविश्य कुक्ष्यैकदेशमर्द्धाश्रिता विष्टम्भयन्तः सहसा
वाप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रत्यावयन्तः पृथक् पृथक्
विकारानभिवर्तयन्ति अतिभोक्तुः । तत्र वातः । शूष्मा-
नाहाङ्गमर्दमुख्योपमूर्च्छां स्त्रमान्नि वैषम्य सिरा सङ्घो-
चनस्तम्भनानि करोति । पित्तं पुनः ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं
दृश्यामदभ्रमप्रलपनानि । श्लेष्मा तु छर्दिरोचकाविपाक-
शीतज्वरालस्य गात्रगौरवाभिनिर्वृत्तिकरः सम्पद्यते । न
तु खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिं माम प्रदोषकर-

मिच्छन्ति । अपि तु खलु गुह्यं रुच्यग्रीतशुष्कद्विष्टविष्टिभिः
विदाह्यं शुचिं विरुद्धानामकाले अन्नपानानामुपसेवनम् ।
कामक्रोधंलोभमीहेर्थां क्लीशोक्रमनोहे गभयोपतप्ते न मनसा
वा यदन्नपानमुपयुज्यते । तदप्याम मेव प्रदूषयति ।
भवतिचात्र । मातृयाप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।

चिन्ताशोकभयक्रोध दुःखशय्या प्रजागरैः ॥

तं द्विविधमाम प्रदोषमाचक्षते भिषजः ।

विसृचिकामलसञ्च । तत्र विसृचिकामूर्ध्वस्थाधश्च प्रह-
णामदोषां यथोक्तरूपां विद्यात् । अलमकमुपदेनग्रामः ।
दुष्कलस्यालपान्नेर्वहुश्लेष्मणो वातमूत्र पुरीषवेगविधारिणः
स्थिरगुरुवहुरुच्यं शीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नं पानमनिल
प्रपोद्धितम् श्लेष्मणाच्च विबह्वमार्गमतिमात्रं प्रलीनमल-
सत्वाच्च वह्निर्मुखी भवति । ततश्च यतोमारं वर्जान्याम
प्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि । अतिमात्रं
प्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामवह्वमार्गां स्तिर्यग्गच्छन्तः कदा-
चित् केवलमेवास्यं शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति । ततस्त-
मलसकममाध्यं भ्रुवते । विरुद्धान्यगना जीर्णाशनशीलिनः
पुनरेव दोषमाम विषमित्याचक्षते भिषजोविषसदृशं लि-
ङ्गत्वात् । तत् परममाध्यमाणकारित्वात् विरुद्ध्योपक्रमत्वा-
च्चेति । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसौभृतं मुक्तेखयेत् ।
पाययित्वा सन्नवणमुष्णञ्च वारि । ततः स्वेदनवर्त्तिं प्रणिधा-
नाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चेनम् । विसृचिकायान्तु लङ्घ-
नमेवाग्रे विरिक्तवच्चानुपूर्वी । आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले
जीर्णाहारं पुनर्दोषावल्लभमाययं स्तिमितगुरुकोष्ठमन-

नाभिलाषिणमभिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधम-
ग्निं सन्नूत्तणार्थञ्च नत्व जीर्णाग्नम् । आमप्रदोषदुष्-
लीहप्रग्निर्युगपद्दोष मौषधमाहार जातश्चा शक्तः पक्तुम् ।
अपिचाम प्रदोषाहारौषधिविस्त्रमोऽति वलत्वादुपरत-
कायान्निं सहसेवातुरमवलमभिपातयेत् । आमप्रदो-
षजामां पुनर्विकाराणामपतर्पणनैवोपरमो भवति । सति
त्वनुबन्धे कृता पतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरी-
तमपास्यौषधमातङ्क विपरीतमेवावचारयेत् । यथास्वं
सर्वं विकाराणामपि च निग्रहे हेतु व्याधिविपरीतमौष-
धमिच्छन्ति कुशलाः । तदर्थकारिवा विमुक्ताम प्रदोषस्य
पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चान्नी अभ्यङ्गसापनानुवासनं
विधिवत् स्नेहपानञ्च युक्ता प्रयोज्यम् । प्रसमीक्ष्यप्रदोष-
भेषजदेश कालवलगरौराहार साक्षिसत्वप्रकृतिवयसाम-
वस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यागति ॥

भवतिचात्र । अशितं खादितं पीतं लीढञ्च क्व विपश्यते ।

एतत्त्वं धीर ! पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमान् ॥

इत्यग्निवेश प्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्व्वसुः ।

आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपश्यते ॥

नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति श्रुतः ।

अशितं खादितं पीतं लीढञ्चात्र विपश्यते ॥

आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।

पक्तः सर्वाशयं पश्चाद् धमनीभिः प्रपश्यते ॥

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलञ्चीकृतं यथायथम् ।

अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलञ्चीकृतं विभागशः ॥

आहारविधायतनानि चाष्टौ समग्रक् परोक्षाम्बहितं त्रिदश्या
अन्यश्च यः कश्चिद्दिहास्तिमार्गोद्धितोपयोगेषु भजेततच्च ॥

इति अग्निवेशकृते तन्त्रे चरक प्रति संस्कृते ।

विमानस्थाने त्रिविधं कुक्षीयं विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जनपदोद्धंसनीयं विमानं व्याख्यास्यमः ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराधुराषिते का-
म्पित्यराजान्यां भगवान् पुनर्व्वसु रात्रेयोऽन्तेवाभिगण-
परिवृतः । पश्चिमे घर्ममासे गङ्गातीरे वनविचारमनुविच-
रन् शिथ्यमान्वेशमव्रवीत् । दृश्यन्ते हि खलु सौम्य! न-
क्षत्र ग्रह चन्द्रसूर्यानिलानलानां दिशां च प्रकृतिभृता
ऋतुविकारिकाभावा अचिरादितो भूरपि च न यथा वद्-
सवीर्य्यविपाक प्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति । तद्विद्यो-
गाच्चातङ्ग प्रायता नियता तस्मात् प्राक् उद्गं सात् प्राक्
च भूमिर्व्विरसीभावा दुहर सौम्य भैवजपानि । यावन्नो-
पहतरसवीर्य्यविपाक प्रभावानि । वयं चैषां रसवीर्य्य-
विपाक प्रभावानुपयोत्तमामहे । ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति ।
यंय वयमनुकाङ्क्षामो न हि समग्रुद्धृतेषु भैषजेषु समग्र-

गुहृतेषु सम्यग्विहितेषु समग्रक् विचारचारितेषु जनपदोद्ध्वं-
सकराणां विकाराणां किञ्चित् प्रतीकार गौरव' भवति ।
एवं वादिनं भगवन्तमात्रे यमग्निवेश उवाच । उद्धृतानि खलु
भगवन् ! भेषजानि सम्यग्विहितानि च समग्रक् विचारि-
तानि । अपि तु खलु जनपदोद्ध्वं स न मेकेन व्याधिना युग-
पदसमानप्रकृत्याहार देहबलसात्म्य सत्त्ववयसां मनुष्याणां
कक्षाद्भवतीति । तमुवाच भगवानात्रेयः । एवमसामान्याना-
मेभिरप्यग्निवेश ! प्रकृत्यादिभिर्भविर्मनुष्याणां येऽन्वेभावाः
सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽ-
भिनिवर्त्तमाना जनपदमुद्ध्वंसयन्ति । ते तु खल्विमे-
भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति । तद्यथा । वायुरुदकं
देशः काल इति । तत्र वातमेवं विधमनारोग्यकरं वि-
द्यात् । तद्यथा । ऋतु विषममतिस्त्रिमितिचक्षमति
परुषमति शीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमति भैरवा-
रावमति प्रतिहत परस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्ध-
वाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति । उदकन्तु खलु अत्यर्थं-
विकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत् क्लेदवहुलमपक्रान्त जलचरविह-
ङ्गमुपचीण जलाशयमप्रीतिकरमपगत गुणं विद्यात् । देशं
पुनः प्रकृतिविकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदवहुलमुपसृष्टं स-
रीसृष्टव्यालमसकश्लभमच्चिकामृषकोलूकश्मशानिकशकुनि
जम्बुकादिभिस्तृणोन्नूपोपवनवन्तं प्रतानादिवहुलमपूर्व्वव-
दवपतितं यक्ष्मण्यस्यं धूम्रपवनं प्रघातघतत्रिगणमुत्-
क्रुष्टश्लगणगुद म्रान्तव्यधित विविधमृगपक्षिसंघमुत् सृष्ट-

नष्टधर्मसत्य लज्जाचारगुण जनपदं शस्त्रक्षुभितोदोष-
 सलिलाशयं प्रततोष्कापातनिर्घात भूमिकम्पं अतिभया-
 रावरूपं रुद्धताम्नारुणसिताम्नजालसंहताकं चन्द्रतारकम-
 भीष्णं सन्ध्रमोहेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव
 शुद्धकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलञ्चाहितं विद्यात् । का-
 लन्तु खलु यद्यत्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमति लिङ्गं हीनलि-
 ङ्गञ्चाहितं व्यवस्येव । इमानिव युक्तांश्चतुरो भावान् जन-
 पदोदुर्ध्वंसकरान् वदन्ति कुशलाः॥ अतोऽन्यथा भूतांस्तु
 हितानाचक्षते । विगुणेष्वपि तु खलु जनपदोदुर्ध्वंसनकरेषु
 भावेषु भेषजनोपपाद्यमानानां सभयं भवति रोगेभ्य इति ।
 भवति चात्र । वैगुण्यसूपपन्नानां देशकालानिलाश्रयसाम् ।

गरीयस्त्वं विगेषेण हेतुमत् संप्रवक्ष्यते ॥

वातात् जलं जलात् देवं देगात्कालं स्वभावतः ।

विद्यादपरिहार्यत्वाद्गरोयस्तरमर्धत्रित् ॥

वायादिषु यथोक्तानां दोषाणान्तु विशेषवित् ।

प्रतिकारस्य सौकार्यं विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥

चतुर्ष्वपि तु दुष्टेषु कालार्त्तेषु यदा नरः ।

भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥

येषां न सृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।

कर्मपञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते ॥

रसायनानां विधिवञ्चोपयोगः प्रशस्यते ।

शस्यते देहवृत्तिषु भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः ॥

सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।

सद् सस्यानुवृत्तिषु प्रथमोगुप्तिरात्मनः ॥

द्वितं जनपदानाञ्च शिवानामपसेवनम् ।
 सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
 सङ्गथा भर्तृगाम्नाणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
 धार्मिकैः सात्त्विकैः नित्यं सहाय्या बृहस्पतैः ॥
 इत्येतत् भेषजं पोक्तमायुषः परिपालनम् ।
 येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥

इति श्रुत्वा जनपदोर्ध्वमने कारणान्यात्रेयस्य भगवतः
 पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । अथ खलु भगवन् ।
 कुतो मूलमेषां वायाद्दीनां वैगुण्यमुत्पद्यते । येनोपपन्ना
 जनपदमदुर्ध्वयन्तीति । तमुवाच भगवानात्रेयः । सर्वेषा-
 मग्निवेश ! वायाद्दीनां यद्द्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः
 तन् मूलञ्चासत्कर्म पूर्वकृतम् । तथोर्योनिः प्रज्ञापराध एव ।
 तद्यथा । यदा देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्या-
 धर्मेण प्रजां वर्तयन्ति । तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजनपदा-
 व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्द्धयन्ति । ततः सोऽधर्मः
 प्रसभं धर्ममन्तर्धत्ते । ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभि-
 रपित्यञ्चन्ते । तेषां तथान्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधानानाम-
 पक्रान्तदेवतानामृतवो व्यापद्यन्ते । तेनापी यथाकालं देवो
 वर्षति न वा वर्षति विकृतं वा वर्षति । वाता न सम्य-
 गभिवान्ति क्षितिर्व्यापद्यते सलिलान्युपगृष्यन्ति । श्लोषधयः
 स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृतिम् । तत उदुर्ध्वसन्तं
 जनपदाः । स्वर्शाभ्यवहार्यदोषात् । तथा शस्त्रप्रभवस्याप्य-
 धर्म एव हेतुर्भवति । तेऽतिप्रवृद्धलोभरोषमाना दुर्वृत्तानव-
 मत्य आत्मसजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति ।

परान् वाभिक्रामन्ति । परैर्वाभिक्राम्यन्ते रचोगणादिभि-
 र्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्यद्वाप्यपचारान्तरमुपलभ्याभि-
 ह्न्यन्ते । तथाभिशापस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति । ते लुप्र-
 धर्माणो धर्मादपेता गुरुद्वन्द्वसिद्धिर्विपूज्यान्वमत्याहिता-
 न्याचरन्ति । ततस्ताः प्रजा गुर्वादिभिरभिगता भक्त-
 तासुपयान्ति । प्रागेवानेक पुरुष कुलविनाशाय । नियत
 प्रत्ययोपलभ्यान्नियताश्च परे । अनियत प्रत्ययोपलभ्यादनि-
 यताश्चापरे । प्रागपि चाधर्मादृते नाशभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ।
 आदिकाले ह्यदिति सुतसमोजसोऽति विमल विपुलप्रभा-
 वाः प्रत्यक्षदेवदेवविधर्मैश्च विधिविधानाः शैलेन्द्रसारसंघ-
 तस्थिर शरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवनसमवल ज्व पराक्र-
 माक्षारुफिचोऽभिरूप प्रमाणाकृति प्रसादोपचयवन्तः सत्या-
 र्जुनाद्युग्रस्य दानदमनियमतप उपवास ब्रह्मचर्यव्रतपरा-
 व्यपगतभयरागद्वेषमोहलोभक्रोधशोकमान रोगनिद्रात-
 न्ताश्रमकृमालस्य परिग्रहाश्च पुरुषा वभृशुरमितायूष-
 स्तेषामुदार सत्वगुणकर्मणामचिन्त्यत्वात् रसवीर्यवि-
 पाक प्रभावगुण समुद्दितानि प्रादुर्भवुः शस्यानि सर्व-
 गुणसमुदितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ । अश्रुति-
 तु कृतयुगे केषाञ्चिदत्यादानात् साम्प्रतिकानां शरीरगौरव
 मासीत् । सत्वानां गौरवात् अमः अमादालस्य मालस्यात्
 सञ्चयः सञ्चयात् परिग्रहः परिग्रहात्लोभः प्रादुर्भूतः । ततः
 कृत युगे गते । त्रेतायां लोभादभिद्रोहः । अभिद्रोहाद-
 नृतवचनमनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपारुष्याभिघात
 भयतापशोकचित्तोद्देगादयः प्रवृत्ताः । ततस्त्रेतायां धर्म-

पादोऽन्तर्धानमगमत् । तस्यान्तर्धानात् पृथिव्यादीनां गुण
पाद प्रयागोऽभूत् । तत्र प्रयागजतश्च शस्यानां स्रष्टवै-
मन्त्र रसवीर्यं त्रिपाक प्रभावगुण पादस्त्रंशः । ततस्तानि
प्रजा शरीराणि ह्येन गुणपादैर्हीयमान गुणेषाहार वि-
हारैर्यथापूर्वमुपष्टभ्यमानानि अग्निमारुत परीतानि प्राग्-
व्याधिभिर्ज्वरादिभिराक्रान्तान्यतः प्राणिनो ऋषमवापुरा-
युषः क्रमश इति ।

भवतिचात्र । युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।

गुण पादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥

सम्बत् सरशते पूर्णे याति सम्बत्सरः क्षयम् ।

द्विहिनामायुषः काले यत्र यन्मान मिष्यते ॥

इति विकाराणां प्रागुत्पत्ति हेतुरुक्तोभवत्येवंवादिनं
भगवन्त मात्रे य उवाच । किञ्च खलु भगवन् ! नियतकाल
प्रमाणमायुः सर्वं न वेति भगवानुवाच । इहान्निवेश !
भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।

दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य वलावलम् ।

देवमात्मजतं विद्यात् कर्म यत्पूर्वदैहिकम् ॥

स्युतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ।

वलावलविशेषोऽस्ति तयो रपि च कर्मणोः ॥

दृष्टं हि त्रिविधं कर्म ह्येनं मध्यममुत्तमम् ।

तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य स्व सुखस्य च ॥

नियतस्यायुषो हेतु विपरीतस्य चेतरा ।

मध्यमा मध्यमस्त्रेष्टा कारणं शृणु चापरम् ॥

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं अपहृण्यते ।

दैवेन चेतरेत् कर्मविशिष्टे नोपहन्यते ॥

दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमाधुषः ।

कर्मं किञ्चित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत् ॥

किञ्चित् न काल नियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते इति ।

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु । निर्दर्शनमपि
 चात्रोदाहरिष्यामः । यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः
 सर्व्वं स्यादायुष्कामानां न मन्त्रौषत्रि मणिमङ्गलवस्तुपहार-
 होर्मनियमप्रायश्चित्तोपवाससख्ययन प्रणिपात गमनाद्याः
 क्रिया इष्टयश्च प्रयोज्येरन् । नोद्भान्तचण्डचपलगोगजोद्भ
 खरतुरगमहिषादयः पवनादयश्च दुष्टाः परिहार्याःस्युः ।
 न प्रपातगिरि विषमदुर्गांश्च वेगाः । तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्-
 भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयो नारयो न प्रउहोऽ
 ग्निर्न च विविधविषान्त्रयाः सरीसृपोरगादयः । न साहसं
 न देशकालचर्या न नरेन्द्रप्रकोप इत्येवमादयो भावाना-
 भावकराः स्युरायुषः सर्व्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् । न
 चानभ्यस्ताकालमरणभयनिवारकाणामकालमरणभयमाग-
 ष्छेत् प्राणिनाम् । अर्थारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्म-
 हर्षाणां रसायनाधिकारे । नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं
 बल्लेणाभिहन्यात् । नाश्विनावार्त्तं भेषजिनोपपादयेतां नर्षयो
 यथेष्टं आयुस्तपसा प्राप्नुयुर्न च विदितवेदितश्चा महर्षयः
 ससुरेयाः सम्यक् पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्वा अपि च सर्व्व-
 चक्षुषामेतत्परं यदेन्द्रं चक्षुरिदं चात्माकं प्रत्यक्षं यथा
 पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाह्वं कुर्वतां अकुर्वतां च तुल्या-
 युद्दं तथा जातमात्राणां अप्रतिकाराच्चाविषप्राशिनां चाप्य-

तुल्यायुद्धं न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटकानां चित्र-
घटकानां चोत्खीदताम् । तस्माद्धितोपचारमूलं जीवितं
अतो विपर्ययान् मृत्युरपि च देयकालात्मगुणविपरीतानां
कर्मणामाहारविकाराणाञ्च क्रियोपयोगः । सम्यक् सर्वाति-
योगसन्धारणसन्धारणमृदीर्णनाञ्च गतिमतां साहसानां
च वज्रनमारोग्यानुवृत्तौ उपलभामहे हेतुमुपदिशामः ।
सम्यक् पश्यामश्चेत्यतः परमग्निवेश उवाच ।

एवं सति अनियतकालप्रमाणायुषां भगवन् ! कथं
काल मृत्युरकालमृत्युर्भवतीति । तमुवाच भगवान्नेत्रेयः ।
श्रूयतामग्निवेश ! यथा यानसमायुक्तोऽन्नः प्रकृत्यैवाचगुणै-
रुपेतः सर्वगुणोपपन्नो वाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्ष-
याद्देवावमानं गच्छेत् तथायुः शरीरोपगतं प्रकृत्या यथा-
वदुपचर्यमाणं स्वप्रमाण क्षयादेव अवमानं गच्छति ।
समृत्युः काले यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वा-
द्विषमपथादपथा दक्षक्षत्रभङ्गाद्वाह्यवाहकदोषादनिर्मीक्षा-
त्पर्यमनादनुपाङ्गाच्चान्तरा व्यसनमापद्यते । तथायुरप्र-
यथावलमारम्भाद्यथान्यथ्यवहरणाद्विषमाभ्यवहरणाद्विष-
मशरीरन्यासादिति मैथुनादसत् संश्रयादुदोर्णवेगविनि-
ग्रहात् । विधायैवेगाविधारणाद्भूतविषान्युपतापादभिष्वा-
तादाहारविवर्जनाच्चान्तरा व्यसनमापद्यते । स मृत्युर-
काले । तथा ज्वरादोनप्रातङ्गान्मिथ्योपचरितानकाल-
मृत्युन् पश्याम इति । अथाग्निवेशः पप्रच्छ किन्तु खलु
भगवन् ! ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं भूयिष्ठं प्रयच्छन्ति
भिषजो न तथा शीतं अस्ति च शीतसाध्यो धातुज्वरकर

इति । तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य काये समुत्थान
 देशकालीनमभिसमीक्ष्य पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिष-
 जः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायो भेषजानि चामाशयस-
 मुत्थानां विकाराणां पाचनवमनापतर्पणानि समर्थानि भव-
 न्ति पचनार्थं च पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति
 भिषजो भूयिष्ठम् । तद्वेषां पीतं वातमनुस्रोमयति
 अग्निमुद्वेगमुदौरयति । क्षिप्रं जरां गच्छति श्लेष्माणश्च
 परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोपपद्यते
 तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्र-
 क्षापाति सारे वा प्रदेयमुष्णे न हि दाहभ्रमप्रक्ष्मापातिसारा
 भूयोऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशाम्यन्तीति ।

भवति चात्र । शीतेनोष्णकृतान् रोगान् शमयन्ति भिषग्विदः ।

ये तु शीतकृता रोगास्तेषां चोष्णं भिषज्वितम् ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतमौषधं ।
 कार्यं तथापतर्पणनिमित्तानामपि व्याधीनां निदानविप-
 रीतमौषधं कार्यं तथापतर्पणनिमित्तानामपि व्याधीनां
 नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिस्तथा पूरणनिमित्तानां नान्त-
 रेणापतर्पणम् । अपतर्पणमपि च त्रिविधं लङ्घनं लङ्घन-
 पाचनं दोषावसेचनञ्चेति । तत्र लङ्घनमल्पदोषाणां लङ्घ-
 नेन अग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पदोषं
 प्रशोषमापद्यते । लङ्घनपाचनाभ्यां मध्यमलः सूर्यसन्ताप-
 मारुताभ्यां पांशुभस्त्रावकिरणैरिव चानतिबह्वृत्कालम-
 प्यातुरस्य नैवं विधस्य कुर्यात् । अनपवादप्रतिकरस्याधन-
 क्षापचारिकस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्यासुयकस्य तीव्राधर्मरुचे-

रति चीणवलमांसशोणितस्य असाध्यरोगोपहतस्य मुमुषु-
लिङ्गान्वितस्य चेति । एवं विधं ह्यातुरं उपचरन् भिषक्
पापीयसा अयशसा योगं गच्छतीति ।

तत्र श्लोकाः । अस्योदकद्रुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।

त्रेयः सजाङ्गलो देशः खलुपरोगतमोऽपि च ॥

प्रचुरोदकहृत्तो यो निवातो दुर्लभातपः ।

अरूपो बहुदोषश्च समः साधारणो मतः ॥

तदात्वे चानुबन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।

कर्म्मणस्तन्न कर्तव्यमेतदबुद्धिमतां मतम् ॥

पूर्वरूपाणि सामान्या हेतवः स्वस्वलक्षणाः ।

देशोदुध्वंसस्य भेषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥

प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयक्रमः ।

मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥

यथाचाकालमरणं यथायुक्तञ्च भेषजम् ।

सिद्धिं यात्यौषधं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥

तद्ग्निवेशायात्रे यो निखिलं सर्वमुक्तवान् ।

देशोदुध्वंसनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तमः ॥

इति जनपदोदुध्वंसनीयं विमानं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात स्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

त्रिविधं खलु रोगविशेषज्ञानं भवति । तद्यथा ।

उपदेशः प्रत्यक्षमनुमानश्चेति । तत्रोपदेशोनाम आप्त-

वचनम् । आप्ता ह्यवितर्कसृष्टिविभाग विदो निष्प्रीत्युप-

तापदर्शिनः । तेषामिवं गुणयोगात् यद् वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खवक्तुं दृष्टादृष्टवचनमिति । प्रत्यनन्तु खलु तत् । यत् स्वगमिन्द्रियैर्मनसाहोपलभ्यते । अनुमानं खलु तर्को युक्तपेक्षः । त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदयेन पूर्वं परीक्ष्य रोगं सर्व्वं-था सर्व्वमेषोत्तर काल मध्यमानमदोषं भवति । न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुपपद्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञान समुदाये पूर्वं माहोपदेशो ज्ञानं ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते । किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्ष्यमाणी विद्यात् । तस्मात् द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानच्च । तस्माद्विविधावा सहोपदेशेन-च्छन्ति बुद्धिमन्तः । रोगमेकैकमेवं प्रकोपनमेवं योनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवं वेदनमेवं संस्थानमेवं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमेव मुपद्रवमेवं हृदिस्थानक्षय समन्वितमेव मुदकमेवं नामानमेवं योगं विद्यात् । तस्मिन्नियं प्रतोकारा प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशो ज्ञायते । प्रत्यक्षं खलु रोगतत्वं बुभुः समानः सर्व्वैरिन्द्रियैः सर्व्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेतान्यत्र रस ज्ञानात् । तद्यथा । अन्तकूजनं सन्धिस्फोटनमङ्गुलीपर्व्वणाच्च स्वर विशेषाच्च ये चान्ये ऽपि केचिच्छरीरोपगताः शब्दाः स्युस्तान् श्रोत्रेण परीक्षेत । वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया शरीरप्रकृतिविकारौ चक्षुर्वैषयिकानि चान्यानि कानि च तानि चक्षुषा परीक्षेत । रसन्तु खल्व्यातुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्यनुमानादेव गच्छेत । न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपपद्यते । तस्मादातुर परिप्रश्ने नैवा-

तुर मुखरसं विद्यात् । यूकापसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं
 मन्तिकोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यम् । लोहितपित्तसन्देहेतु
 किंवारिलोहितं लोहितपित्तं वेति । स्वकाकभक्षणात्
 वारि लोहितमभक्षणात्लोहितमित्यनुमातव्यम् । एवमन्या-
 नप्यातुर शरीरगतान् रसाननुमिमीत । गर्भासु खलु सर्व-
 शरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान् प्राण्येन परीक्षेत ।
 स्यर्षश्च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तमिति प्रत्यक्षतोऽनुमानैक
 देशतश्च परीक्षणमुक्तम् । इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयो-
 ऽनुमान ज्ञेया भवन्ति भावा । तद्यथाः । अग्निः जरण-
 यत्तया बलं व्यायामयत्तया श्रोत्रादीन् शब्दादिग्रहणेन
 मनोऽर्थाव्यभिचारेण विज्ञानं व्यवसायेन रजः सङ्घेन मो-
 हमविज्ञानेन क्रोधमभिद्रोहेण शोकं दैन्येन हर्षमामोदेन
 प्रीतिं तीक्ष्णेण भयं विषादेन धैर्यमविषादेन । वीर्यमुत्साहेन
 अवस्थानमविभ्रमेण श्रद्धामभिप्रायेण मेधां ग्रहणेन संज्ञां नाम-
 ग्रहणेन स्मृतिं स्मरणेन क्लियमपत्रपेण शीलमनुशीलनेन हेषं
 प्रतिषेधेन उपाधिमनुबन्धेन धृतिमलीत्येन वश्यतां विधेयत-
 या वयो भक्तिसात्मव्याधिसमुत्थानानि कालदेशोपशय
 वेदना विशेषेण । गूढलिङ्गं व्याधिमपशयानुपशयाभ्याम् ।
 दोषप्रमाणं विशेषमपचारं विशेषेणायुषः क्षयमरिष्टै
 रुपस्थितं श्रेयस्त्वं कल्याणाभिनिवेशेनानलं सत्त्वप्रविकारे-
 षेति ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं दुःस्वप्नदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेषु
 सुखदुःखानि चातुर परिप्रश्नैव विद्यादिति ।

भवतिचात्र । आसतश्चोपदेशे न प्रत्यक्षकरणेन च ।

अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥

सर्वथा सर्वमालोच्य यथा सम्भवमर्थावित् ।
 ज्ञानं बुद्धिप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ॥
 अथाध्यवस्ये तत्त्वे च कार्येण तदनन्तरम् ।
 कार्यतत्त्वे विशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ॥
 अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ।
 ज्ञानबुद्धिं प्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ॥
 आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ।
 सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ॥
 यथा चोपदिश्याम्यामाः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ।
 ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ॥
 भावांश्चिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ।
 इति त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं विमानं समाप्तम् ।

पञ्चमोऽध्यायः

अथातः स्त्रीतीविमानं व्याख्यास्यामः ।

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषा तावन्त एवा-
 स्मिन् स्त्रीतसां प्रकारविशेषाः सर्वभावा हि पुरुषे नान्तरेण
 स्त्रीतांस्त्यभिनवर्तन्ते क्षयं वा न गच्छन्ति स्त्रीतसां खलु
 परिणाममापद्यमानानां धातुनामभिवोद्गूणि भवन्ति । अथ
 नार्धे नापि चैकस्त्रीतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति सर्वग-
 तत्वात्सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपप्रशमनानां तच्चेत्तद्देवं यस्य
 स हि स्त्रीतांसि यच्चवहन्ति यच्चावहन्ति यत्र चार्वास्यानि
 सर्वं तदन्यत्तेभ्योऽति बहुत्वात् खलु केचिदपरिसंखेयानि

आचक्षते स्त्रोतांसि परिसंख्येयानि पुनरन्ये तेषां स्त्रोतसां
यथास्थलं कतिचित्प्रकारोन्मूलतश्च प्रकीपविज्ञानतस्यानुव्या-
ख्यस्यामः ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थं ज्ञानवते विज्ञानाय चा-
ज्ञानाय तद्यथा प्राणोदकान्न रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जा
शुक्रमूत्रपुरीष स्वेदवहानि वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरी-
रचराणां सर्वस्त्रोतांसि अयनभूतानि तद्वतीन्द्रियाणां स-
त्त्वादीनां केवलं चेतनावत् शरीरमयनभूतमधिष्ठान भूतञ्च
तदेतत्स्त्रोतसां प्रकृतभूतत्वान्नविकारै रूपसृजयते शरीरं
तत्र प्राणवहानां स्त्रोतसां हृदयं मूलं महास्त्रोतश्च प्रदु-
ष्टानामिदं विशेषज्ञानं अति सूक्ष्मं कुपित प्रतिबद्धं
कुपितमल्पपाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छसन्तं दृष्ट्वा
प्राणवहान्यस्य स्त्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् उदकवा-
हानां स्त्रोतसां तालु मूलं क्लोम च प्रदुष्टाना-
मिदं विज्ञानं जिह्वा ताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषां पिपासां
चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवाहान्यस्य स्त्रोतांसिप्रदुष्टा-
नीति विद्यात् रसवाहानां स्त्रोतसां हृदयं मूलं दश च
धमन्यः शोणितवाहानां स्त्रोतसां यकृतमूलं प्लीहा च
मांसवाहानाञ्च स्त्रोतसां मेदो मूलं जघनञ्च मज्जावहानां
स्त्रोतसामस्थीनि मूलं सक्थयश्च शुक्रवाहानां स्त्रोतसां
दृषणौ मूलं शेषश्च प्रदुष्टानान्तु रसादिस्त्रोतसां विज्ञाना-
न्युक्तानि विविधाश्रीतियेऽध्याये यान्येव हि धातूनां प्रदोष-
विज्ञानानि तान्येव यथा सां धातुस्त्रोतसां मूत्रवहानां
स्त्रोतसां वस्तिर्मूलं वन्धणौ च प्रदुष्टानामिदं विज्ञानमति-

सृष्टप्रतिबन्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशूलं मूलं मूत्र-
बन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्त्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्
पुरीषवहानां स्त्रोतसां पक्काशयो मूलं स्थूलगुदश्च प्रदुष्टा-
नामिदं विज्ञानं कृष्णैषाल्पाल्पं सशूलम् अतिद्रवं कुपितं
अतिबहु चोपशिशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्त्रोतांसि प्रदु-
ष्टानीति विद्यात् स्वेदवहानां स्त्रोतसां पक्काशयो मूलं
स्थूलगुदश्च प्रदुष्टानामिदं विज्ञानम् अस्वेदनमतिस्वेदनं
पारुष्यं परिदाहं लोमहर्षश्च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्त्रोतांसि
प्रदुष्टानीति विद्यात् स्त्रोतांसि सिरा धमन्यो रसवाहिन्यो
नाद्यः पन्यानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृता संवृतानि
स्थानानि आशयाः क्षया निकृताश्चेति शरीरधात्ववका-
शानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि तेषां प्रकोपात् स्थानस्था-
थैव मार्गैर्गाश्चैव शरीरधातवः प्रकोपमापद्यन्ते इतरिषां
वा प्रकोपादितराणि स्त्रोतांसि स्त्रोतांस्येव धातवश्च धातून्
प्रदूषयन्ति प्रदुष्टास्वेषामेव वातापत्तञ्जेषाणो दुष्टा दूषयि-
तारो भवन्ति दोषस्त्रभावादिति भवति चात्र ।

जयात् सन्धारणाद्रीक्ष्याद्ग्रायामात् क्षुधितस्य च ।
प्राणवाहानि दुष्यन्ति स्त्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥
श्रीण्णग्रादामाङ्गयात् पानादतिशुष्काक्षसेवनात् ।
अम्बुवाहानि दुष्यन्ति तृणया चातिपौडनात् ॥
अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् ।
अन्नवाहानि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च ॥
शुक्रशीतमतिस्निग्धमतिमात्र निषेवणात् ।
रसवाहानि दुष्यन्ति चिन्त्यानाञ्चातिचिन्तनात् ॥

विद्वाहीन्यन्नपानानि स्निग्धीष्णानि द्रवाणि च ।
 रक्तवाहानि दुष्यन्ति भजताश्चातपानकौ ॥
 अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ।
 मांसवाहानि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतो दिवा ॥
 अथायामाद्द्विवास्वप्नान् मेध्यानाश्चातिभक्षणात् ।
 मेदो वाहानि दुष्यन्ति वारुण्याश्चाति सेवनात् ॥
 व्यायामादतिसंचोभादस्थामति च भक्षणात् ।
 अस्थि वाहानि दुष्यन्ति वानलानाञ्च सेवनात् ॥
 तत्पेषादत्यभिष्रन्द्यादभिघातात् प्रपौडनात् ।
 मज्जवाहानि दुष्यन्ति विरुहानां च सेवनात् ॥
 अकालायोनिगमनान्निग्रहादति मैथुनात् ।
 शुकवाहानि दुष्यन्ति शस्त्रचारान्निभिस्तथा ॥
 मूत्रतोदकभक्षणीसेवनान् मूत्रनिग्रहात् ।
 मूत्रवाहानि दुष्यन्ति क्षीणस्याथ क्षतस्य च ॥
 विधारणादत्यशनाद्द्विहितात्यशनात्तथा ।
 वर्चोवाहानि दुष्यन्ति दुर्बलान्नेः कृशस्य च ॥
 व्यायामादति सन्तापात् शीतोष्णोत्क्रमसेवनात् ।
 स्वे दवाहानि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥
 आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः ।
 धातुभिर्विगुणश्चापि स्त्रीतसां सप्रदूषकः ॥
 अति प्रवृत्तिः सङ्घो वा शिराणां अन्ययोऽपि वा ।
 विमार्गगमनं वापि स्त्रीतसां दुष्टलक्षणम् ॥
 स्व धातुसमवर्चानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
 स्त्रीतांसि दीर्घांश्चाकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥

प्राणोदकाद्वाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
 कार्या ह्योपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥
 विविधा श्वितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
 रसादि स्त्रोतसां कुर्यात्तद्यथा स्वमुपक्रमम् ॥
 मूत्रविद् स्त्रेदवाहानां चिकित्सा मौत्रकृच्छिकी ।
 तथातिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सका ॥ इति ।
 तत्र श्लोकाः । अथोदशानां मूलानि स्त्रोतसां दुष्टलक्षणम् ।
 सामान्यं नाम पर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥
 दोषहेतुः पृथक् त्वेन भेषजोद्देश एव च ।
 स्त्रोतो विमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥
 केवलं विहितं यस्य शरीरं सर्वभावतः ।
 शरीराः सर्वरोगाश्च सकर्मसु न मुञ्चति ॥
 इति स्त्रोतोविमानं समाप्तम् ।

षष्ठोऽध्यायः

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ।

हे रोगानीके भवतः प्रभवभेदेन साध्यं चासाध्यञ्च हे
 रोगानीके बलभेदेन मृदु च दारुणञ्च हे रोगानीके अधि-
 ष्ठानभेदेन मनोऽधिष्ठानं शरीराधिष्ठानञ्च रोगानीके हे
 निमित्तभेदेन स्वधातु वैषम्य निमित्तञ्चाङ्गन्तु निमित्तञ्च
 हे रोगानीके आशयभेदेन आमाशयसमुत्पन्न पक्वाशयसमु-

स्य च एवमेतत्प्रभाववलाधिष्ठाननिमित्ताशयद्वैधं समुद्भेद-
 प्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवा सन्धीयमानं स्यादेकत्वं वा
 बहुत्वं वा एकत्वं तावदेकमेव रोगानीकं दुःखसामान्यात् ।
 बहुत्वं तु दश रोगानीकानि प्रभावभेदादीनि बहुत्वमपि
 संख्येयं वा स्याद् संख्येयं संख्येयं यथोक्तं अष्टोदरीये असं-
 ख्येयं यथा महति रोगाध्याये रक्वर्णं समुत्थानादीनाम
 संख्येयत्वात् न च संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेष्वविगी-
 तिरित्यतो दोषवतो स्यादत्र काचित् प्रतिज्ञा नचाविगीति-
 रित्यतः स्याददोषवत् भेत्ता हि भेद्यमन्यथा भिनत्तप्रत्यथा
 पुरस्ताद्भिन्नं भेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्दन् भेद संख्याविशेषमा-
 पादयत्यनेकधा न च पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति । समानायामपि
 खलु भेदप्रकृतौ प्रकृतानुपयोगान्तरमपेक्ष्य सन्ति ह्यर्थान्-
 न्तराणि समानशब्दाभिहितानि समानो हि रोगशब्दो
 दोषेषु व्याधिषु च दोषा अपि रोगशब्दमातङ्क शब्दं यन्म
 शब्दं दोषप्रकृतिशब्दं विकारशब्दश्च लभन्ते । तत्र दोषेषु
 चैवव्याधिषु च रोगशब्दः समानः शेषेषु तु विशेषवान् ।
 तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्त्यति बहुत्वाद्दोषास्तु परिसं-
 ख्येया अनति बहुत्वात् तस्माद्यथा चित्रं विकारा उदाहर-
 णार्थं अनवशेषेण च दोषा व्याख्यास्यन्ते रजस्तमश्चमान
 सौ दोषौ तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेर्थामानमद-
 शोकचित्तोद्देगभय हर्षादयो वातपित्तश्लेष्माणस्तु शारीरा
 दोषास्तेषामपि च विकारा ज्वरातीसार शोफशोषमेहकुष्ठा-
 दय इति दोषाश्च केवला व्याख्याताः विकारैकदेशश्च । तत्र
 तु खल्वेषां ह्ययानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपनमसात्-

म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति । प्रकुपितास्तु
 प्रकीपनविशेषात् द्रव्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्व-
 क्षयन्ति अपरिसंख्येयास्ते विकाराः परस्परमभिनिर्वक्ष-
 माणाः कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च । नियत-
 स्वनुबन्धी रजस्तमसोः परस्परं न ह्यरजस्कन्तमः प्रायः
 शरीरदोषाणामेकाधिष्ठीयानां संसर्गो वा समानगुणत्वा-
 द्दोषा हि दूषणैः समानाः तत्रानुबन्ध्याननुबन्धविशेषाः
 स्वतन्त्रे व्यक्तलिङ्गी यथोक्तसमुत्पानप्रथमो भवत्यनुबन्धस्त-
 द्विपरीतलक्षणोऽनुबन्धः अनुबन्धलक्षणससन्वितास्तत्र यदि
 दोषा भवन्ति तन्त्रिकं सन्निपातमाचक्षते इयं वा संसर्गम् ।
 अनुबन्ध्याननुबन्धविशेषकतस्तु बहुविधो भेद एव एष
 सञ्जाप्रकृतौ भिषजां दोषेषु च व्याधिषु च नानाप्रकृति-
 विशिषाद्गृह्यः अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बल-
 भेदेन । तद्यथा तीक्ष्णो मन्दः समो विषम इति । तत्र
 तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचार सहस्तद्विपरीतलक्षणो मन्दः ।
 समस्तु खल्वपचारतः विकृतिमापद्यते नापचारतः प्रकृता-
 ववतिष्ठते समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इत्येते चतु-
 र्विधा अग्नयः । चतुर्विधानामिव पुरुषाणां तत्र समवातपित्त-
 श्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः वातलानान्तु वा-
 ताभि भूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः । तत्र केचिदाहु-
 र्न समवातपित्तश्लेष्मणो जन्तवः सन्ति विषमाहारोपयोगि-
 त्वात्सनुत्थाणां तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्केचित्पित्तप्रक-
 तयः केचित्पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति । तच्चानुपपन्नं
 तस्मात्कारणात्समवातपित्तश्लेष्मणां ह्यरोगमिच्छन्ति भिष-

जः । प्रकृतिशारीर्यमारोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः साचेष्टा-
रूपा तस्माद्भवन्ति समवातपित्तश्लेष्माणी न तु खलु सन्ति
वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा तस्य तस्य दो-
षस्य हि अधिकभावात्सा ता दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां ।
न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते तस्मान्नैताः
प्रकृतयः सन्ति । सन्ति तु खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्च
प्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः । तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां
चत्वार्यंशं प्रणिधानानि श्रेयस्कराणि तत्र समसर्वधातूनां
सर्वाकारसमधिकदोषाणान्तु त्रयाणां यथास्व' दोषाधिक्य-
मभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूल योगीनि त्रीण्यनुप्रणिधानानि
श्रेयस्कराणि यावद्गन्नेः समौ भावात्समे तु सममेव कार्यं
मेवं चेष्टाभेषज प्रयोगाद्यापरे तद्विस्तरेणानु व्याख्यास्यन्ते
तयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुरा स्ते त्वनातुरीक्ता स्तत्रातुरीयाणां
भिषजां तद्यथा वातलः श्लेष्मलः पित्तल इति तेषां वि-
शेषविज्ञानं वातलस्य वातनिमित्ताः पित्तलस्य पित्तनिमि-
त्ताः श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बलवन्तश्च
भवन्ति तत्र वातलस्य प्रकोपनोक्तान्या सेवमानस्य क्षिप्रं वा-
तः प्रकोपमापद्यते । न तथेतरी स तस्य प्रकोपमापन्नो यथो-
क्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपतापाय
तस्यावजयनं स्त्रेदस्त्रेदौ विधियुक्तौ मृदूनि च संशोधनानि
स्त्रेदोष्णमधुरास्त्रलवणयुक्तानि तद्वदभ्यवहार्यास्थुपनाहनो-
पवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहनसंवाहनवपीडनवित्रासन-
विस्त्रापनविस्त्रारणानि सुरासवविधानं स्त्रेद्विज्ञानेकयोनीयो
दीपनीय पाचनीया वातहरविरचनीयोपहिताः श्रतपाश्याः

सहस्रपाक्षाः सर्वशः प्रयोगार्था वस्तयो वस्ति नियमः सुख-
 शीलता चेति । पित्तस्रस्त्रापि पित्तप्रकोपाभ्यां सेवमानस्य
 क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते तथा नेतरौ प्रकोपमापन्नं
 यथोक्तं विंकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णं सुखायुषामुप-
 घाताय तस्या वजयनं सर्पिष्यानं सर्पिषा च स्नेहनमधश्च
 दोषहरणं मधुरतिक्त कषायशीतानाञ्चोषधाभ्य वहार्याणां
 उपयोगो मृदुसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानां चोप सेवा मुक्ता-
 मणिहारावलीनाञ्च परमशिशिरवारिसंस्थितानां धारण
 मुरसा क्षणे क्षणे चाभ्युचन्दनप्रियङ्गुका मृणालगीतवारि-
 भिरुत्पल कुमुदकोकनदसौगन्धिक पद्मानुगतैरभि प्रोक्षणं
 श्रुति सुखमृदुमधुर मनोऽनुगानाञ्च गीतवादितानां श्रवणं
 चाभ्युद्यानां सुहृद्भिश्च संयोगः संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः
 शीतोपहितंशुकस्रग्धारिणीभिर्निशाकरांशुगीतप्रवाहहर्मप्र-
 वासः शैलान्तर पुलिनशिशिरसदनवसनव्यजनपवनसेवार-
 म्याणाञ्चोपवनानां सुखशिशिरसुरभिमारुतोपघातानामुप
 सेवनं सेवनञ्च नलिनोत्पल पद्मकुमुदसौगन्धिक पुण्डरीक
 शतपत्रहस्तानां सौम्यानाञ्च सर्वभावानामिति । श्लेष्मलस्यापि
 श्लेष्मप्रकोपनोक्तान्या सेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्माप्रकोपमाप-
 द्यते न तथैतरे स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तं विंकारैः शरीर-
 मुपतपति बलवर्णं सुखायुषामुपघाताय तस्यावजयनं विधि-
 युक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संयोधनानि रूक्षप्रायाणि चाभ्य
 वहार्याणि कटुकानि तिक्तकषायोपहितानि तथैव
 धावनलङ्घनप्लवनपरिसरण जागरणानि युद्धव्यवसम्य
 ध्यायामोक्षदंन स्नानोष्णादनानि विशेषतस्तीक्ष्णानां

दीर्घकालस्थितानां मद्यानां उपयोगः सर्वश्लोषवास
 तथोष्णवास सधूमपानः सुख प्रतिषेधश्च सुस्वार्थमेवेति ।
 भवतिचात्र । सर्वरोग विशेषज्ञः सर्वकार्यं विशेषवित् ।
 सर्वभेषज तत्त्वज्ञो राज्ञः प्राज्ञपतिर्भवेदिति ॥
 तत्रश्लोकाः । प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
 परस्परविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥
 दोषसंख्याविकाराणां भेददोषप्रकोपनम् ।
 जरणां प्रतिचिन्ता च कायाग्नेर्धुं चणानि च ॥
 नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
 रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥
 इति रोगानीकविमानं समाप्तम् ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधिरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः ।

हो पुरुषो व्याधिरूपो भवतः तद्यथा गुरुव्याधित एकः
 सत्त्वबलं शरीरसम्पदुपेतत्वात्तस्य व्याधित इव दृश्यते लघु
 व्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वात् गुरु व्याधित इव दृश्यते
 तयोर् कुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वा व्यवस्यन्तो व्याधि-
 गुरुलाघवे त्रिप्रतिपद्यन्ते । नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये

ज्ञानमपपद्यते विप्रतिपद्यन्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रम युक्ति
ज्ञाने विप्रतिपद्यन्ते ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरू-
पमासादयन्ति तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै
ऋदुसंशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषमदीरयन्ति ।
यदा तु लघुव्याधितं गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति तं
महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं
प्रयच्छन्तो दोषा नतिनिहृत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्त्येवं
अवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमिति मन्यमानाः
खलन्ति विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वं सर्वथा यथा-
सम्भवं परीक्ष्य परीक्षग्राध्यवस्यन्तो न क्वचन विप्रतिपद्यन्ते
यद्येष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति चेति ।

तत्र श्लोकाः । सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधितं रूपमातुरे ।

दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिवलाबले ॥

ते भेषजमयोगेन क्लृप्त्य ज्ञानमोहिताः ।

व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥

प्राज्ञास्तु सर्वमज्ञाय परीक्षप्रमिह सर्वथा ।

न खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥

इति व्याधितरूपाधिकारे श्रुत्वा व्याधितरूपा संख्या
असम्भवं व्याधितरूपहेतुं विप्रतिपत्तौ च कारणं सापवादं
सम्प्रतिपत्ति कारणज्ञानपवादं भगवन्तमात्रेयमग्निवेशोऽतः
परं सर्वक्रिमौषां पुरुषसंश्रयाणां समुत्थान स्थान संस्थान-
वर्णानामप्रभाव चिकित्सित विशेषान् पप्रच्छोपसंगृह्यपादा-
वशात् प्रोवाच भगवानात्रेयः । इह खल्वग्निवेश ! विप्रति-
पत्तिधाः क्रिमयः पूर्वमुक्ता नामाविधेन प्रविभागेनान्यत्र

सहजैभ्यः ते पुनः प्रकृतिभिर्भेद्यमानाश्चतुर्विधा स्तद्यथा ।
 पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजा मलजाश्चेति । तत्र नक्तो
 वाह्यश्चाम्यन्तरश्च तत्र बाह्येऽमले जातामलजान् सञ्चक्ष्महे
 तेषां समुत्थानं सृजावर्जनं स्थानं केश श्मश्रु क्षीमपक्ष्मवा-
 सांसि संस्थानमणव स्तिलाकृतयो बहुपादाः वर्णः कृष्णः
 शक्तश्च नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति प्रभवः कण्डूजननं
 कोठपिठकाभिनिर्वर्तनञ्च चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं
 मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुपसेवनमिति शोणि-
 तजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं स्थानं रक्तवाहिन्यो-
 धमन्यः संस्थानमणवो वृत्ताद्यापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्य
 दृश्याः वर्णस्ताम्रः नामानि केशादालोमादालोमहीपाः
 सारसा औदुम्बरा जन्तुमातर इति । प्रभवः केश श्मश्रु
 नखलोमापध्वंसो ब्रह्मगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसं सर्पणा-
 न्यति वृद्धानाञ्च त्वक्शिरा स्नायु मांसतरुणास्थिभक्षणमिति
 चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।
 श्लेष्मजाः चीरगुडतिलमख्यानूप मांसपिष्टान्नपरमात्रकुसुभ
 स्नेहा जोर्णं प्रतिकृन्नासंकीर्णं विरुद्धासात्म्य भोजनसमु-
 त्थाः तेषां मामाशयः स्थानं प्रवर्धमानास्तूर्ध्वमधोवा विस-
 र्पन्त्यधोवो भयतो वा संस्थानवर्णं विशेषास्तु श्वेताः पृथु
 वध्रसंस्थानाः केचित्केचिद्दृत्त परिणाहा गण्डूपदाकृतयश्च
 श्वेताः तास्त्रावभासाः केचिदणवो दीर्घतत्त्वा कृतयः श्वेता
 स्तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीषां नामानि
 अन्नादा च्छरादा हृदयचराः गुरवो दर्भ पुष्पाः सौमन्धिक्रा
 महाकुशा इति । प्रभावो हृत्तासात्म्य संस्रव्य मरोक्षणा-

विपाकौ ज्वरो मूर्च्छा जृम्भाच्चवधुरानाहोऽङ्गमदः कृदिः
 काश्यं पारुथमिति पुरीषजाखल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां
 संस्थानं पक्काशयः प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति यस्य पुन-
 रामाश्रयाभिमुखाः स्युर्यदनन्तरं तदनन्तरं तस्योद्धारनिः-
 श्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्म-
 वृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घीर्णांशुमद्भावाः केचित् केचित्
 पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरितदीर्घाः तेषां
 नामानि कुक्जुरुकामकेरुकालेलिहाः शालूनकाः सौसुरादा
 इति प्रभावः पुरीषभेदः काश्यं पारुथं लोमहर्षाभि-
 निर्वर्त्तनञ्च तएवास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डू चोप-
 ज्ञनयन्तो गुदमुखं पथ्यासते स जातहर्षो गुदनिष्क्रमण-
 मतिविलं करोति इत्येष श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च कृमीणां
 समुत्थानादिविशेषशिकित्स्वितं खल्वेषां समासेनोपदिश्य
 पश्चाद्विस्तरेणोपदेच्यते तत्र सर्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः
 काश्यं ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावा-
 नामनुपसेवनं तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिसृष्टोपकरणताप-
 नयनमनुपकरणेन वा स्थानगतानान्तु भेषजेनापकर्षणं
 न्यायतस्तु तच्चतुर्विधं तद्यथा शिरोविरेचनं वमनं विरे-
 चनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटु-
 तिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणासुपयोगो यच्चान्यदपि
 किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं स्यादिति प्रकृतिविघातोऽ-
 नन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति यदुक्तं
 निदानविधी तस्य विसर्जनं तथा प्रायाणां चापरेणं द्रव्या-
 षामिति श्लक्ष्णतः चिकित्सितमनुश्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्त-

रेणोपदेक्षते । अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमथै षड्राचं सभरात्रं
वा स्नेहस्वेदाभ्या सुपपाद्य श्लो भूतएनं संशोधयिताक्षीति
क्षीरदधिगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुमज्वेहस-
म्ययुक्तैर्भोज्यैः सायम्प्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थञ्च क्रिमी-
णाङ्कोष्ठाभि सरणार्थञ्च भिषगथ व्युष्टायां रात्रां सुखोषितं
सुप्रजीर्णं भक्तञ्चा ज्ञाया स्थापन वमन विरेचनेस्तदहरे-
वोपपादयेत् । उपपादनीयञ्चेत्यात् सर्वान् परीक्ष्य विशे-
षान् परीक्ष्य सम्पगथा हरति ब्रूयाम्मूलसर्षपलशुनकर-
ञ्जगियुगियुक्कमठगियुक्कहपुषा भृस्तृणकसुमुखसुरसकुठेर-
ककाण्डेरकालसालकपर्णासन्नवकफणिञ्जकानि सर्वाण्यथवा
यथा लाभन्तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डगः हेदयित्वा
प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समवाप्य गोमू-
त्रेणार्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत् सततगुह्याद्य दर्व्या तमुप-
युक्ते भूयिष्टे ऽम्भसि गत रसेञ्चोषधीषु स्थालीमपहृत्यसुपरि-
पूर्णकषायं सुखीष्णं मदनफलविडङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जि-
कलवणितमभ्यासिच्य वस्ती विविधवदास्थापये देनम् । तथा-
कार्णिकार्णिकी कुष्ठकैडर्य कषायेण तथा शिगुपोलु तुम्बुरु
कटुकसर्षपकषायेण तथामलकशृङ्गवेरदारु हरिद्रापिचु
मन्दकषायेण मदनफलादि संयोग संयोजितेन त्रिरास्थाप-
येत् । प्रत्यागते च पथिमे वस्ती प्रत्याश्वस्तन्तदहरेवोभयतो-
हरं संशोधनं पाययेत युक्त्या तस्य विधिरूपदेक्षते । मदन-
फलपिप्पली कषायेष्व ज्ञानिमात्रेण त्रिहृत्कल्काचमात्रमा-
लोच्य पानुमन्त्रै प्रयच्छेत् । तदस्य दोषमभयतो निर्हरति ।

सांघ्वमेवं कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाययेतीं
 बुद्ध्या सर्वविशेषानपेक्षप्रमाणः अथैनं सम्यग्विरिक्तमाज्ञाया-
 पराङ्गो शैखरिककषायेण सुखीष्णेन परिषेचयेत् तेनैव च
 कषायेण वाङ्माभ्यन्तरान् सर्वोदकार्यान् कारयेत् शश्वत्तद-
 भावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौषधानामुत्कार्थिर्भूत्रचारैर्वा
 परिषिक्तञ्चैनं निवातमगारमनुप्रविश्य पिप्पली पिप्पलीमूल-
 चव्यचित्रकशृङ्गवेरसहसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेण उप-
 क्रामयेत् । विलेप्याक्रमागतञ्चैनमनुवासयेद्विडङ्गतेलेनैका-
 न्तरं द्विस्त्रिर्वा यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमिन्
 मयेत शिरस्त्रेवा सर्पतः कांश्चित्ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर-
 सपपाय विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन
 यस्त्वभ्याहार्यविधिः प्रकृतिविधातोक्तः क्रिमिणां सोऽनुव्या-
 ख्यास्यते । भृषिकपर्णां समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशः
 छेदयित्वा चलूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं
 गृह्णीयात्तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोच्य
 पूपलिकाः कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुब्जं विडङ्गतेलवणोप-
 हिताः क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेदनन्तरञ्चान्नकाञ्चिक-
 सुदृश्विहा पिप्पलप्रादिपञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्
 अनेन कल्पेन मार्कवाकंसहचरनीपनिर्गुण्ठी सुमुखसुरस-
 कुठीरकाण्डोरकालमालकपर्णासक्षवकफणिल्लक्रबकुलकुटज-
 सुवर्णक्षीरी सुरसानामन्यतमस्मिन् कारयेत्तथा क्षिण्णी
 क्षिराततिक्तकसुवहामलकक्षरीतकी विभीतकखरसेषु कार-
 येत् पूपलिकाः खरसार्थीताननेकशो दन्धशः सर्वशो वा
 मधुविलिखित्वा प्रातरन्नाय प्रयच्छेत् अथाश्वशकदाहृत्य

महति किंलिङ्गे प्रस्तीर्यातपे शोषयित्वोलूखले चोदयित्वा
दृषदि सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफला-
कषायेण वा अष्टकत्वो दशकत्वो वा आतपे सुपरिभावि-
तानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा
नवे कलशे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषां चूर्णानां पा-
णितलं पूर्णं वा यावद्वा साधु मन्येत चोद्रेण संसृज्य
क्रिमिकोष्ठाय लेदुम्यथच्छेत् । तथा भस्मातकास्थीन्याहार्यं
कलशे प्रमाणेन सम्पोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलशे सूक्ष्मा-
नेकच्छिद्रवुध्रे सृदावलिप्ते समवाय्योत्तपेनापिधाप्य
भूमावाकण्ठनिखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढस्योपरि
कुम्भस्यारोप्य गोमयैरुपचित्य दाहयेत् । स यदा जानीयात्
साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भस्मातकानीति
ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत् । अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात् स्नेह-
मादाय विडङ्गतण्डुलैः स्नेहार्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व-
महः स्यापयित्वा ततोऽन्नं मात्रां प्रयच्छेत् पानाय । तेन
साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता एव मेव भद्र-
दारुसरसकाष्ठ स्नेहानुपकल्पत्र पातुम्यथच्छेदनुवासयेच्चैन-
मत एवानुव्रसनकाले अथाहरेच्छारदान्वांस्तिलान् सम्प-
दुपेतान्नाहृत्य सुनिष्पृतास्त्रिष्पृथ सुशुद्धान् शोषयित्वा विड-
ङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्यः सुपरिभावितान् भावयित्वातपे शो-
षयित्वोलूखले सङ्गुथ दृषदि पुनः स्रक्ष्यपिष्टान् कारयित्वा
द्रोण्यामस्यवदाय विडङ्गकषायेण मुहुर्मुहुर्व विच्छेत् पाणि
मर्दं मर्दयेत् । तस्मिन् खलु प्रपीद्यमाने यत्तिलमुपदिद्यात्त-
त्पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ दृढे कलशे समासिञ्चानुगुप्तवि-

दापयेत् यथा हरति ब्रूयात् बिस्वकीहालकयो विस्वमात्रौ
 पिण्डौ स्रक्ष्यपिष्टौ विडङ्ग कषायेणातोऽर्धमात्रौ श्यामात्रिह-
 तयोरर्धमात्रौ चक्षुचित्रकयोरित्येतं सन्धारं विडङ्गकषाय-
 स्वार्धाटकमात्रेण प्रतिसंसृज्य ततस्तैलप्रस्थमवाप्य सर्व-
 मालोच्य महति पर्योगे समासिच्याग्नावविश्रित्य महत्या-
 सने सुखीपविष्टः सर्वतः स्नेहमवलीकयन्नजस्रं मृदग्नि-
 ना साधयेद्द्व्यर्थां सततमवघट्टयन् स यदा जानीयाद्विर-
 मति शब्दः प्रतिचरति फेनः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथा
 खङ्गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्तते भेषजमङ्गुलिभ्यां मृद्यमान-
 मनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलियाद्वि चेति सकालस्त-
 स्वावतारणाय । ततस्तमवतीर्णं शीतीभृतं महतेन वास-
 सा परिपूय शुची दृढे कलशे समासिच्य पिधानेन पिधाय
 शक्तेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सत्रेण सुवद्धं सर्वगुमन्निधापयेत्
 ततोऽस्मिं मात्राम्प्रयच्छेत् पानाय । तेन साधुविरिच्य ते स-
 म्यगपहतदोषस्य चास्यानुपूर्वी यथोक्ता ततश्चैन भनुवासयेत्
 अनुवासनकाले एतेनैव पाचकविधिना सर्षपकरञ्ज कोशा
 तकीस्नेहानुपकल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानपेक्षमाणः तेनागदो
 भवति । इत्येतत् हयानां स्नेहपुत्रीषसम्भवानां क्रिमिणां
 समुत्थानस्थान संस्थानवर्णनामप्रभाव चिकित्सित वि-
 शेषाः व्याख्याताः सामान्यतः । विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्था-
 पनानुवासनलोमहरभूयिष्ठन्ताष्वीषधीषु पुत्रीषजानां क्रि-
 मीणां चिकित्सितं कार्यमिति एष क्रिमिघ्नो भेषज विधिर-
 नुव्याख्यरातः तमनु तिष्ठता यथा स्वहेतु वर्जने प्रयतितव्यं

यद्योद्देश मेवमिदं किमिकोष्ठ चिकित्सितं यथा वदन्नुद्या-
खरातमिति ॥ तत्र श्लोकाः ।

अपकर्षणमेवादी किमीणां भेषजं स्मृतम् ।
ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥
एतावद्विषजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ।
व्याधितौ पुरुषाज्ज्ञेयोभिषजौ सप्रयोजनौ ॥
विंशतिः किमयः तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ।
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ॥
शिष्यसंबोधनार्थञ्च व्याधिप्रशमनाय च ।
व्याधितरूपीयं विमानं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अघातो रोगभिषज्यतीयं विमानं व्याखरास्यामः ।

बुद्धिमानात्मनः कार्यं गुरुलाघवे कर्मफलमनुबन्धदेश
कालीच विदित्वा युक्तिदर्शनात् भिषग्बुभूषुः शास्त्रमेवा-
दितः परीक्षेत विविधानि हि शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति
लोके तत्र यन्मन्येत महद्यशस्त्रिवीरपुरुषा सेवितमर्थं बहुज्ञ
माप्तजनस्य पूजितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोष-
मार्षं सुप्रणोतसूत्रभाष्यसंग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतित शब्द-
मकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वनिश्चय-

प्रधानं सङ्गतार्थमसंकुलप्रकरणमाद्यप्रबोधकं लक्षणवञ्ची-
दाहरणवच्च तदभिप्रपद्येत शास्त्रं शास्त्रम् । ह्येवं विधममल-
ह्वादित्यस्तमोविधूय प्रकाशयति सर्वं ततोऽनन्तरमाचार्यं
परीक्षेत तद्यथा पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्माणं दक्षं दक्षिणं
शुचि जितहस्तमुपकरण वन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिन्नं
प्रतिपत्तिन्नमनुपपन्नतद्विद्यमनस्यकमकोपनं क्लेशघ्नं शिथ-
वत्सलमध्यापकं ज्ञापनासमर्थं इत्येवं गुणोद्गाचार्यः स्वक्षेत्र-
मातृवीमेघद्वयसस्यगुणैः सुशिथ्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पाद-
यति । तमुपसृत्यारिराधयिषु रूपचरेदग्निवच्च देववच्च राज-
वच्च पित्रवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तस्ततः तत्प्रसादात् कृतम् शास्त्रं
मधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य सौष्ठवस्यार्थस्य
विज्ञाने वचनेऽस्य शक्नोच भूयः प्रयतेत सम्यक् तत्रोपाया
व्याख्यास्यन्ते । अध्ययनमध्यापनतद्विद्यासम्भाषेत्युपायाः ।
तत्रायमध्ययनविधिः कथ्यः । कृतक्षणः प्रातरुत्यायोपव्युषं
वा कृत्वावश्यकमुपसृश्योदकं देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धा-
चार्यभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनः पुरः-
सरोभिर्वाग्भिः स्रजमनुक्रामन् पुनः पुनरावर्तयेत् बुद्ध्या
सम्यगनुप्रविश्याथतत्त्वं सदोषपरिहारप्रमाणार्थमेवापराह्णे
रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येदित्यध्ययनविधिः ।

अथाध्यापनविधिः । अध्यापनकृतबुद्धिराचार्यः शिथ-
मादितः परीक्षेत तद्यथा प्रशान्तमार्यं प्रकृतिकमचुद्रकर्माण-
मृजुं चक्षुर्मुखनासा वंशं तनुविशदजिह्वमविकृतदन्तीष्ठं
धृतिमन्तं धनहृद्भृतिं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसम्पन्नमुदार-
सत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्याहृतं तत्त्वाभिनिवेशिनम-

व्यङ्गमव्यापनेन्द्रियं निश्चितमनुबद्धमव्यसनिर्गं शीलश्रीचानुः
 रागदाह्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममत्यर्थविज्ञानकर्म्म
 दर्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनालसं सर्वभूतैषणमाचार्यसर्वा-
 नुशिष्टिप्रतिकरमनुरक्तमेवं गुण समुचितमध्याप्यमेवमाहुः ।
 एवं चिरमध्ययनार्थमुपस्थितमारिराधयिषु मनुभाषेत उद-
 गयने शक्तपक्षे प्रशस्ते ऽहनि पुष्पहस्तश्रवणाश्रयुजामन्यत-
 मिन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे सुदूर्ते
 स्नातः कृतोपवासो सुण्डः कषाय वस्त्रसंवीतः समिधोऽग्नि-
 माव्यमुपलेपनमुदकुम्भांश्च सगन्धहस्तमाव्यदाम हिरण्यान्
 हेमरजतमणिमुक्ताविद्रुमचौमपरिधिक्षुशलाजसर्षपाक्षतांश्च
 शक्ताश्च सुमनसो ग्रथिता ग्रथिताः मेध्यान् भक्ष्यान् गन्धांश्च
 पिष्टापिष्टानादायोपतिष्ठस्वेति स तथा कुर्यात् तमुपस्थित-
 माम्नाय समे शची देशे प्राक् प्रवणे उदक् प्रवणे वा चतु-
 र्विष्कुमात्रं चतुरश्रं गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशास्तीर्षं
 सुपरिधितं परिधिभिस्रुर्दिशं यथोक्ते चन्दनोदकुम्भचौम-
 हेमहिरण्यरजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेध्यमध्यगन्धपुष्प-
 पुष्पलाजसर्षपाक्षतोपशोभितं कृत्वा तत्र पालाशीभिरीङ्गु-
 दीभिरौदुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समिद्धिरग्निमुपसमाधाय-
 प्राङ्मुखः एचिरध्ययनविधिमनुविधाय मधुसर्पिषा त्रिस्त्रि-
 ज्जुं हुयादग्निं आशीः संप्रयुक्तं मन्त्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरिं
 प्रजापतिमग्निनौ इन्द्रमृषींश्च सूत्रकारानभि मन्त्रयमाणः ।
 पूर्वं स्नाहेति विष्यथ नत्वा लभेत हुत्वा च प्रदक्षिणमग्नि-
 मनुपरिक्रामेत् । ततोनु परिक्राम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच-
 येत् भिषजद्याभि प्रपूजयेत् । अथैनमग्निं सकाशे ब्राह्मण-

सकाशे भिषक् सकाशे चानुशिष्यात् । न ते महचनात् किञ्चि-
 द्कार्यं स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहरादिपुत्रादधर्म्यादनर्थं
 संप्रयुक्ताहाप्यर्थात् । मदपंथेन मत्प्रमाणेन मत्प्रियं ह्यिता-
 नुवर्तिना च यश्चद्वितव्यं पुत्रवहासवचोपचरितान्नवस्त-
 व्यमगुत्सेकेनावहिते नानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष-
 कारिणा न चानभ्यनुज्ञातेन प्रविचरितव्यं अनुज्ञाते न
 च प्रविचरता पूर्वं गुर्वशीपान्वाहुरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यं
 कमे सिद्धिमर्थं सिद्धिं यशोलाभश्च प्रेत्य च स्वर्गनिच्छता ।
 भिषजा गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्माशासि-
 तव्यम् । अहरहरत्तिष्ठता चोपविशता च सर्वात्मना चातु-
 राणामारोग्ये प्रयतितव्यम् । जीवितहेतोरपि चातुरान-
 द्रोग्धव्याः । मनसापि च परस्त्रियो नाभिधर्षयितव्याः । तथा
 सर्वमेव परस्त्रं निभृतवेशपरिच्छादेन भवितव्यम् । अगौ-
 ष्णेनापा सहायेन स्नानशुक्लधर्म्यशम्यधन्यसत्यहितमित-
 वचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्थानोपकरण-
 संपत्सु नित्यं यत्नवता न कदाचिद्राजद्विष्टानां महाजन-
 द्विष्टानां वाप्यौषधमनुविधातव्यम् । एवं सर्वेषामत्यर्थं विज्ञ-
 तदुष्टदुःखश्रीलाचारोपचाराणामनपवादप्रतिकरादीनां सु-
 मूर्षुतां च तथैवा सन्निहितेश्वराणां स्त्रीणामनध्यक्षाणां
 वा न च कदाचित् स्त्रीदत्तमामिषमादातव्यमननुज्ञातं
 भर्त्रा यवाध्यक्षेणातुरकुलं चानुप्रविशता विदितेनानुमत-
 प्रवेशिना साधे पुरुषेण सुसंवीतेनावाक् शिरसा स्मृतिमता
 स्मृतिमतेनावेक्ष्यावेक्ष्य बुद्ध्या सम्यगनुप्रवेष्टव्यम् । अनु-
 प्रविश्य च वासनो बुद्धीन्द्रियाणि न क्वचित् प्रणिधातव्यानि

अथ द्वातुरोपकारार्थाद्दातुरगतेष्वन्वेषु वा भावेषु न चातुर-
कुलप्रवृत्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः क्लृप्तं चायुषः प्रमाणं
न वर्णयितव्यम् । जानतापि तत्र यतोऽप्यमानमातुरस्थान्यस्य
वाप्युपघाताय सम्पद्यते ज्ञानवतापि च नात्यर्थमात्मनो
ज्ञाने कल्पितव्यम् । आप्तादपि कल्पमानादत्यर्थमुद्दिजन्येके ।

न चैव सुतरमायुर्वेदस्य पारं तस्मादप्रमत्तः शश्वदभि-
योगमस्मिन् गच्छेत् तदेवं कार्यमेवं भूयोश्च वृत्तस्य सौष्ठ-
वमनस्यतापनेभ्योऽपरगमयितव्यम् । कृत्स्नो हि लोको बुद्धि-
मतामाचार्यः शत्रुद्याबुद्धिमतामेव तच्चाभि समीक्ष्य बुद्धि-
मता मितस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं लीक्यमित्युपदिशता
वचः श्रोतव्यं मनू विधातव्यं चेति अतःपरं इदं ब्रूयात् ।
देवताग्निं द्विजातिं गुरुं वृद्धं सिद्धाचार्येषु ते सम्यग्वर्तितव्यं ।
तेषु ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नबीजानि
यथेरिताश्च देवतापः शिवाय स्युरतोऽन्यथा वत्तं मानस्याशि-
वायेति एवं ब्रुवति चाचार्यं शिष्यस्तथेति ब्रूयात् । यथोप-
देशं च कुर्वन्नध्यापप्रोक्षेयः अतोऽन्यथा त्वध्यापप्रमध्यापयन्
ह्याचार्यं यथोक्तं शिष्याध्यापनफलैर्योगमाप्नोत्यन्यैस्वानुक्तैः
अथैस्करैर्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति इत्यध्यापनविधि-
रुक्तः । अध्ययनाध्यापनविधिवत् सम्भाषा विधिं अत
ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः । भिषक् भिषजा सह संभाष्यते
तद्विद्यसम्भाषा हि ज्ञानाभियोगसंघर्षकरी भवति । वैशा-
ख्यमपि चाभि निर्वर्त्तयति वचनशक्तिमपि चाधत्ते यश-
स्याभि दीपयति पूर्वश्रुते च सन्देहवतः पुनः श्रवणात् श्रुत-
संशयमपकर्षति श्रुतेश्च सन्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्व-

तंयति अश्रुतमपि च कश्चिदर्थं श्रोत्रविषयमाणादयति ।
 यद्वा चाद्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणोपदिशति गुह्या-
 भिमतमर्थजातं तत्परस्परैण सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीषु
 राहसंघर्षात् तस्मान्नद्विदसम्भाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः द्वि-
 विधा तु खलु तद्विदसम्भाषा भवति सन्धाय सम्भाषाविगृह्य
 सम्भाषा च । तत्र ज्ञानं विज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नेना
 कोपनेनानुपस्कृतविद्येनानसूयकेनानुनयकोविदेन क्लेश-
 मेण प्रियसम्भाषेणच सह सन्धायसम्भाषा विधीयते तद्वि-
 रोधेन सह कथयन् विस्त्रब्धः कथयेत् पृच्छेदपि च पृच्छते
 चास्मिन् विस्त्रब्धाय विशदमर्थं ब्रूयात् न च निग्रहभयादुद्दि-
 जेत निगृह्य च न हृथेत् न च परेषु विकल्पेत् न च
 मोहादेकान्तं ग्राह्ये स्यात् न चानुदितमर्थमनुवर्णयेत् स-
 म्यक् चानुनयेनानुनयेत् अनुनयेत् च तत्र चावहितः स्या-
 दित्यनुलोमसम्भाषा विधिः । अतः ऊर्ध्वमितरेण सह वि-
 गृह्य सम्भाषायां जल्पेत् श्रेयसां योगमात्मनः पश्यन्
 प्रागेव च जल्पाज्जल्पान्तरं परावरातुरं पर्षद्विशेषाद्य
 सम्यक् परीक्षेत । सम्यक् परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्र-
 वृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति
 कुशलाः परीक्षमाणस्तु खलुपरावरातुरं जल्पका इमान्
 जल्पकगुणान् श्रेयस्करांश्च दोषवतश्च परीक्षेत सम्यक्
 तद्यथा श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्तिरित्येता-
 गुणान् श्रेयस्करानाहुः इमान् पुनर्दोषवतः कोपनत्वम-
 वैशारद्यं भीरुत्वमनवहितत्वमिति एतान् हयानपि गुणान्
 गुरुलाघवतः परस्व चैवात्मनश्च तोलयेत । तत्र तत्र त्रिविधः

परः सम्पद्यते प्रवरः प्रत्यवरः समी वा गुणविनिक्षेपतो मत्वेव कात्स्न्येन पर्षत्तुखलु द्विविधा ज्ञानवती मूढपर्षच्च । सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन सहृत्पर्षदुदासीनपर्षत् प्रतिनिविष्ट पर्षच्चेति तत्र प्रतिनिविष्टायां पर्षद्दि ज्ञानविज्ञानप्रतिवचनसम्पन्नायामपि मूढायां न कथञ्चित् केनचित्सह जल्यो विधीयते मूढायान्तु सुहृत् पर्षद्दि उदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानवत्तरेणाप्यादीप्त यशसा महाजनद्विष्टेन सह जल्यो विधीयते तद्विधेन च सह कथयता आविहदीर्घसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यं अतिदृष्टं मुहुर्मुहुरपहसता परं रूपवता च पर्षदमाकारैर्त्रुवतश्चास्य वाक्यावकाशे न द्यः कष्टशब्दं लुवन् वक्तव्यो गोच्यते इति अथवा पुनर्हीना ते प्रतिज्ञेति पुनश्चाहमानः प्रतिवक्तव्यः परिसंवत्सरो भव शिष्यस्त तावत् पर्याप्तमेतावत्ते सकृदपि पारिक्षेपिकं निहितं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चिदप्येवं अथवा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके नत्वेव ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्यवरेण तु समाभिमतान् वा विगृह्य जल्पतासुहृत्पर्षद्दि कथयितव्यम् । अथवापुनरुदासीन पर्षद्दि अवधारण अवणज्ञान विज्ञानोपधारणवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयता चावहितेन परस्य साहृणदीषवलमपेक्षितव्यं समवेद्य च यत्नैर्न श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेत् अनार्थिष्कृतमयोगं कुर्वन् वत्र त्वेन मवरं मन्येत तत्र वेनमाशु निगृह्णीयात् तत्र तु खल्विमे प्रत्यवराचामाशु निग्रहे भवन्तुरपायाः । तद्यथा श्रुतहीनं महता चक्षुषा

नाभिभवेत् विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन
वाक्यधारणाहीनमाविहदौर्घसंकुलीर्वाक्यदण्डकैः प्रतिभा-
हीनं पुनर्वचनेनानेक विधेनानेकार्थवादिना वचनशक्तिहीन
मर्धीक्षेनास्याक्षेपेण अविशारदमपह्नेपणेन कोपनमायास-
नेन भीतं विलासनेन अनवहितं नियमनेनेति एवमे-
तैरुपायैः परमवरमभिभवेत् शीघ्रम् । एवं प्रवृत्ते तु वादे कु-
र्यात् प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतेत सन्धाय पर्षदायतनभूत-
मात्मनः प्रकरणभादेगयितव्यं यद्वा परस्य भृशदुर्गं स्यात्
पक्षमथवा परस्य भृशं विमुखमानयेत् परिषदि परिषदि
चोपसंहितायामशक्यमस्माभिर्वक्तुमिति तूष्णीमासौत एषेव
ते परिषद्यथेष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं वादं वादमर्था-
दाश्च स्थापयिष्यति इत्युक्त्वा तत्रेदं वादमर्थादालक्ष्यं
इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति पराजितो भवतीति इ-
मानि खलु पदानि वादमार्गं ज्ञानार्थमधिगम्यानि । वादो-
द्भव्यं गुणाः कश्चिसामान्यं विशेषः समवायः प्रतिज्ञास्थापना
प्रतिष्ठापनाहेतुः उपनयोनिगमनमुत्तरं दृष्टान्तः सिद्धान्तः
शब्दः प्रत्यक्षमौपम्यमैतिह्यं अनुमानं संशयः प्रयोजनं सञ्च-
भिचारं जिज्ञासाव्युत्थायः अर्थप्राप्तिः सम्भवः अनुयोज्यमनु-
योगः प्रत्यनुयोगो वाक्यदोषो वाक्यप्रशंसाच्छब्दं अहेतवः
अतीतकालं उपालम्भः परिहारः प्रतिज्ञाहानिः अभ्यनुज्ञा
हेत्वन्तरमर्थान्तरं नियहस्थानमिति । तत्र वादो नाम यत्प-
रस्परिण सङ्ग शास्त्रपूर्वं विगृह्य कथयति सवादो द्विविधः
संग्रहेण जस्यो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्जस्यः । जस्य-
विपर्ययो वितण्डा । यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्ती-

त्परस्व तौच स्वपक्षं स्वहेतुभिस्तत्परिपक्षमुद्गावयतः एष
जस्यो जस्यविपर्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम परपक्षे दोष-
वचनमात्रमेव द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्षण-
श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः॥ प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं यथानित्यः
पुरुष इति स्थापना । स्थापनानाम तस्या एव प्रतिज्ञाया
हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना पूर्वं हि प्रतिज्ञा पश्चात्
स्थापना किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति यथानित्यः पुरुष
इति प्रतिज्ञाहेतुरक्तकत्वादिति दृष्टान्तः । अक्तकमाकाशं
तच्च नित्यं उपनयो यथा चाक्तकमाकाशस्तथा पुरुषः
निगमनन्तस्मान्नित्य इति प्रतिष्ठापना नाम या परप्रति-
ज्ञायाः प्रतिविपरीतार्थायाः स्थापना यथा अनित्यः
पुरुषः इति प्रतिज्ञाहेतुरैन्द्रियकत्वात् । दृष्टान्तो घटः
ऐन्द्रियकः स चानित्यः । उपनयो यथा घटः तथा पुरुषस्त-
स्मादनित्य इति हेतुः हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्
प्रत्यक्षमनुमानमैतद्धर्मोपम्यमित्येभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते त-
त्तत्त्वं उपनयो निगमनं चोक्तं । स्थापना प्रतिष्ठापनाभ्या-
ख्यायामुत्तरं । उत्तरं नाम साधमर्गोपदिष्टे वा हेतो
वै धर्मवचनं वैधर्म्योपदिष्टं वा साधर्म्यवचनं यथा हेतु-
मधर्मोपदिष्टो विकाराः शीतकस्य हि व्याधे हेतु साधर्म्य-
वचनं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति लुप्ततः परो ब्रूयात्
हेतुवैधर्म्योपदिष्टो विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहकोष्ठ
प्रपतने हेतुवैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । एतत्
सविपर्ययमुत्तरं । दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खं विदुषां बुद्धि-

साम्यं यो वक्ष्यं वष्यति यथाम्बिरुष्णोद्भवमुदकं स्थिरा
 पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति यथा वादित्यः प्रकाशक-
 स्तथा सांख्यवचनं प्रकाशकमिति । सिद्धान्तो नाम यः परी-
 क्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः
 स सिद्धान्तः स चोक्तः चतुर्विधः । सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्र-
 सिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तः अभ्युपगमसिद्धान्त इति । तत्र
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि सन्ति व्याधयः
 सन्ति सिद्धुपायाः साध्यानामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम
 तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे तत्तत्प्रसिद्धं यथान्यत्राष्टौ रसाः षडन्यत्र
 पञ्चेन्द्रियाणि यथान्यत्रान्यत्र षडिन्द्रियाणि वाताधिकृताः
 सर्वविकारा यथान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः ।
 अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन् यस्मिन्नधिकरणे संस्तूय-
 माने सिद्धान्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति । यथा न
 सुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः
 कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति । अभ्युपगमसिद्धान्ते-
 नायमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टहेतुकं वा वादकाले-
 ऽभ्युपगच्छन्ति भिषजः । तद्यथा द्रव्यं न प्रधानमिति कृत्वा
 वक्ष्यामः गुणाः प्रधाना इति कृत्वा वक्ष्यामः इत्येवमा-
 दिश्चतुर्विधः सिद्धान्तः । शब्देनासवर्णसमान्नायः सदृष्टार्थ-
 सादृष्टार्थश्च सत्यद्यानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थस्त्रिभिर्हेतुभिर्दीषाः
 प्रकृष्यन्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति औत्रादिसद्भावे
 शब्दादिग्रहणमित्यदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष
 इति सत्यः । सत्यो नाम मर्त्यायुर्वेदोपदेशाः सन्तुपायाः
 साध्यानां सन्त्यारम्भफलानीति सत्यविपर्ययाच्चानृतः

प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यतेः
तदात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाहेषादयः शब्दादयस्त्विन्द्रिय-
प्रत्यक्षाः । औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य
प्रकाशनं यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धानुष्कस्येष्वसे-
नारोग्यदस्येति । ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेगो वेदादिः ।
अनुमानं नाम तर्की युक्तपेक्षो यथोक्तं अग्निं जरण-
शक्ता वलं व्यायामशक्ता ओत्रादीनि शब्दादिग्रहणे-
नेन्द्रियाणीत्येवमादिः । संशयो नाम सन्दिग्धेष्वर्थेषु अनिश्चयः
किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति । प्रयोजनं नाम यदर्थमार-
भ्यन्त आरम्भाः यथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मान-
मायुर्थरूपचरिष्याम्यनायुर्थैः परिहरिष्यामि कथं न मा-
मकालमृत्युः प्रसङ्गेति । सव्यभिचारं नाम यद्व्यभिचरणं
यथा भवेद्विदमौषधमस्मिन् व्याधी यौगिकमथवा नेति ।
जिज्ञासा नाम परीक्षा यथा भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।
व्यवसायो नाम निश्चयः यथा वातिक एवायं व्याधिरिद-
मेवास्य भेषजमिति । अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापर-
स्यार्थस्यानुक्तस्य सिद्धिः यथा नायं सन्तर्पणो व्याधिरित्युक्ते
भवत्यर्थप्राप्तिः अन्तर्पणसाध्योऽयमिति नानेन दिवा भोक्त-
व्यम् इति उक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः निशि भोक्तव्यमिति सम्भवः ।
सम्भवो नाम यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः यथा षट्-
धातवो गर्भस्य व्याधेरहितं हितमारोग्यस्येति । अनुयोज्यं
नाम यदाक्व वाक्वदोषयुक्तं तदनुयोज्यमुच्यते सामान्यो-
दाहतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं तदाक्यमनुयोज्यं यथा
संशोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते किं वमनसाध्यो विरेचन-

साध्य इत्यनुयुज्यते । अननुयोज्यं नामातो विपर्ययेण ।
 अनुयोगो नाम यत्तद्विद्यानां तद्विद्यैरेव सारं तन्त्रं तन्त्रैक-
 दिशः प्रश्नः प्रश्नैकदेशो वा ज्ञानविज्ञानवचनपरीक्षार्थमा-
 दिश्यते अथवा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते यत्परः को
 हेतुरित्याह सोऽनुयोगः । प्रत्यनुयोगो नाम अनुयोगस्या-
 नुयोगः यथा अनुयोगस्य पुनः को हेतुरिति वाक्यदोषः ।
 वाक्यप्रदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थं न्यूनमधिकमनर्थक-
 मपार्थकं विरुद्धञ्चेति । तत्र हेतूदाहरणोपनयनिगमनाना-
 मन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवति यद्वा बह्वपदिष्टहेतुक-
 मेकेन साध्यते हेतुना तच्च न्यूनम् एतानि ह्यन्तरेण प्रकृतोऽ-
 प्यर्थः प्रणश्येत् । आधिकं नाम यदायुर्वेदे भाष्यमाणे वाहं-
 स्यत्यमौशनसमन्यदा प्रतिसम्बन्धार्थमुच्यते यद्वा पुनः प्रति-
 सम्बन्धमपि द्विरभिधीयते तत्पुनरुक्तदोषादधिकं तच्च पुन-
 रुक्तं द्विविधं अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तञ्च । तत्रार्थपुनरुक्तं
 नाम यथा भेषजमौषधं साधनमिति शब्दपुनरुक्तं पुन-
 र्भेषजं भेषजमिति । अनर्थकं नाम यद्वचनमन्तरयाम-
 मात्रमेव स्यात् पञ्चवर्गवन्न चार्थतो गृह्यते । अपार्थकं
 नाम यदर्थवच्च परस्परैरेण चायुज्यमानार्थं यथा तक्रनक्रवंश-
 वज्जनिशाकरा इति । विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्त सिद्धान्तस-
 मर्थैर्विरुद्धं तत्र दृष्टान्त सिद्धान्तावुक्तौ । समयः पुनर्यथायुर्वे-
 दिकसमयो याज्ञियसमयो मीक्षशास्त्रिकसमय इति । तत्रा-
 युर्वेदिकसमयः चतुष्पादसिद्धिः आलभ्या पशव इति
 याज्ञिसमयः सर्वभूतैश्चहिंसेति मीक्षशास्त्रिकसमयः तत्र
 स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धमिति वाक्यप्रशंसा । वाक्य-

प्रशंसा नाम यथा अन्य नमनधिकमर्थकममपार्थक्यमविरुद्ध-
मधिगतपदार्थं च तदाक्खमननुयोज्यमिति प्रशस्यते । छलं
नाम परिश्रममर्षाभासमपार्थक्यं वाग्वस्तुमात्रमेव तद्विधिविधं
वाक्छलं सामान्यछलं च । तत्र वाक्छलं नाम यथा कश्चिद्-
ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र
एकतन्त्रोऽहमिति परो ब्रूयात् नाहं त्रवीमि नवतन्त्राणि
तवेति अथतु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति भिषक् ब्रूयात् न
मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेकयताभ्यस्तं मया तन्त्र
मिति । एतद्वाक्छलम् । सामान्यछलं नाम यथा व्याधि
प्रशमनायोषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति
भवानाह सहरोमः सद्दौषधं यदि च सत्प्रशमनाय भवति
सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात्कासस्ते क्षयप्रशमनाय
भविष्यतीति एतत्सामान्यछलम् । अहेतुर्नाम प्रकरणसमः
संशयसमो वर्ण्यं सम इति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्य-
थान्यः शरीरादात्मानित्य इति पक्षे ब्रूयात् शरीरादन्य
आत्मा तस्माच्चित्त्यः शरीरमनित्यमतो विधर्मिषानेन च
भवितव्यं एष चाहेतुर्न हि य एव पक्षः स एव हेतुः । संशय-
समो नामा हेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुर्यथा
अथमायुर्वेदैकदेशानाह किन्त्वयं चिकित्सकः स्वामे वि
संशये परो ब्रूयादस्मादयमायुर्वेदैकदेशानाह तस्माच्चिकि-
त्सकोऽयमिति । न च संशयहेतुं विशेषयत्येष चाहेतुः
न हि य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः । वर्ण्यं समो
नामाहेतुः यो हेतुर्वर्ण्यादिविशिष्टः तथा ब्रूयादस्मर्शत्वाद्-
बुद्धिरनित्या शब्दवदिति तत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धिरपि वर्ण्यं

तदुभयवर्णयामि शिष्टत्वाद्दृष्ट्यसमोऽप्यहेतुः । अतीतकालं नाम यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते तत्कालातीतत्वान्निग्रहवचनसमर्थं भवति । उपालम्भो नाम हेतोर्दीर्घो वचनं यथा पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः । परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्य चापगमात्नोपलभ्यन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यः शरीराश्चति । प्रतिज्ञाहानिः । प्रतिज्ञाहानिर्नाम यः पूर्वप्रतिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तः परित्यजति यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृतवानित्यः पुरुष इति पर्यनुयुक्तस्वाह नित्य इति । अभ्यनुज्ञा नाम य इष्टानिष्टाभ्युपगमः । हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये विकारहेतुमाह । अर्थान्तरं नाम ज्वरलक्षणे वाचे प्रमेहलक्षणमाह । निग्रहस्थानं नाम त्रिभक्तस्य वाक्यस्याज्ञानं परिषदि विजानत्यां अननुगोजप्रस्थानुयोगोऽनुगोजप्रस्थ चाननुयोगः प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञाकालातीतवचनमहेतवो न्यूनमतिरिक्तं व्यर्थमपार्थक्यं पुनरुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरनिग्रहस्थानमिति वादमागंपदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि । वादस्तु खलु भिषजां वर्तमानो वर्तेतायुर्वेद एव नान्यत्र । तत्र हि वाक्य प्रतिवाक्य विस्तराः केषलाश्वोपपत्तयः च सर्वाधिकरक्षेत्रे ताः सर्वाः समवेक्ष्यावेक्ष्यवाक्यं ब्रूयात् नाप्रकृतकमशास्त्रमपरोक्षितमसाधकमाकुलमप्रापकं वा सर्वं च हेतुमद्ब्रूयात् हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व एव विग्रहाः चिकित्सिते कारणभूताः प्रशस्तबुद्धिवर्धकत्वात् सर्वाभिसिद्धिं हि श्रावहृत्यनुपहृता बुद्धिः इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि

भ्रूमः ज्ञानपूर्वकं कर्मणां समारम्भं प्रशंसन्तिकुशलाः ।
 ज्ञात्वा हि कारणकरणकार्यं कार्यफलानुबन्धदेशकाल-
 प्रवृत्तुप्रपायान् समग्रमभिनिर्वर्त्यमानः कार्याभिनिर्वृत्तौ
 इष्टफलानुबन्धकं कार्यमभिनिर्वर्तयति अनति महता
 प्रयत्नेन कर्ता । तत्र कारणं नाम तद्यत्करोति स एव
 हेतुः कर्ता स कारणं पुनः तद्यदुपकरणायोपकल्पते
 कर्तुः कार्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य कार्यं योनिस्तु सा-
 या विक्रियमाणा कार्यत्वमापद्यते कार्यन्तु तद्यस्याभि-
 निर्वृत्तिरभि सन्धाय प्रवर्त्तते कर्ता कार्यफलं पुनस्तत्प्रयो-
 जना कार्याभि निर्वृत्तिरिष्यते । अनुबन्धस्तु कर्तारमवश्य-
 मनुबध्नाति कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाप्यशुभो
 भावः देशस्त्वधिष्ठानं । कालः पुनः परिणामः प्रवृत्तिस्तु खलु
 चेष्टा कार्यार्थां सैव क्रियाकर्मयत्नः कार्यसमारम्भश्च । उपायः
 पुनः कारणादीनां सौष्ठवं आभि विधानं च सम्यक् कार्य-
 कार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां कार्याणामनिर्वर्त्तकः इत्यतोऽभ्यु-
 पायः कृतेनोपायाग्रीऽस्ति न च विद्यते तदात्वे कृताञ्चोत्तर-
 कालं फलं फलं चानुबन्ध इति जातं दशविधं अग्रे परीक्ष्यं
 ततोऽनन्तरं कार्यार्थां प्रवृत्तिरिष्टा तस्मान्निषकार्यं चिकीर्षुः
 प्राकार्यसमारम्भात्परीक्षायाः केवलं परीक्ष्यं परीक्षप्राथ कर्म-
 समारम्भे कर्तुं तत्र चेद्विषयमभिषग्वाभिषजं पृच्छेद्दमन-
 विरेचनास्थापनानुवासनशिरो विरेचनानि प्रयोक्तु कामेन
 भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधं परीक्ष्यं कश्चात्-
 परीक्ष्यविशेषः कथञ्च परीक्षितव्यं किं प्रयोजना च परी-
 क्षा क्वच वमनादीनां प्रवृत्तिः क्वच निवृत्तिः प्रवृत्ति निवृत्ति-

लक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषज-
 द्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितु-
 मिच्छेत् ब्रूयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्षत्र विधि-
 भेदः कतमेन विधि भेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्षत्रस्याभिन्नभेदाद्यं
 भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानीं भवतीत्यनेन विधि भेद-
 प्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षयान्येन वा विधि भेदप्रकृत्य-
 न्तरेण परीक्षत्रस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन
 परीक्षा विधिभेदेनान्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्षं
 भित्त्वार्यमाचक्ष्णाण इच्छां पूरयेयमिति । स यद्युत्तरं ब्रूया-
 त्तत्परीक्षत्रोत्तरं वाच्यं स्याद्यथोक्तं प्रति वचनं अवेक्ष्य
 समग्रक् यदि तु ब्रूयात् न चैनं मोहयितुमिच्छेत् प्राप्तु
 वचनकालं मन्येत काममस्मै ब्रूयात् प्राप्तमेव निखिलेन ।
 द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च एतत्तु द्वयमुप-
 द्देश्य परीक्षात्रयं एवमेषा द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा
 सङ्गोपदेशेन दशविधं परीक्षत्रं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह
 भिषगादिश्य संसार्यं सन्दर्शयिष्यामः इह कार्यप्राप्तेः कारणं
 भिषकरणं पुनर्भेषजं कायो निर्धातु वैषम्यं कायं धातु-
 साम्यं कार्यफलं सुखावाप्तिः अनुबन्धः आयुः दिशो भूमि-
 रातुरस्य कासः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः प्रति कर्म-
 समारम्भः सपायो भिषगादीनां सौष्ठवं अभि विधानञ्च
 समग्रक् इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्वैर्णैवोपाय विशेषेण
 व्याख्यात इति कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसार्यं
 सन्दर्शितानि तथैवानु पूर्व्या एतद्दशविधं परीक्षत्रमुक्तम् ।
 तस्य योयो विशेषो यथा यथाच परीक्षितव्यः स तथा ताथ

व्याख्यास्यते । कारणं भिषगित्युक्तमग्रे तस्य परीक्षाभिषङ्गाम
योभिषज्यति यः सूत्रार्थं प्रयोगकुशलः यस्य चायुः सर्वथा
विदितं यथावत्सर्वधातु साम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवा-
दितः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्याभिनिर्वृतिं पश्यन् कश्चि-
द्दृष्टमस्य कार्यस्याभिनिर्वर्तने समर्थोनेति । तत्रे मे भिषग्गुणा
रूपपन्नो भिषग्धातु साम्याभिनिर्वर्तने समर्थस्तद्यथा पर्य-
वदात्तश्रुतता परदृष्टकर्मता दाह्यं शौचञ्चितहस्तता उपक-
रणवत्ता सर्वेन्द्रियोपपन्नता प्रकृतिज्ञता प्रतिपत्तिज्ञता चेति
करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्यदुपकरणायोपकल्पते
भिषजो धातु साम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपा-
यात्तेभ्यः तद्द्विविधं व्यपाश्रयभेदात् दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपा-
श्रयञ्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधमणिमङ्गलवस्तुपहारहोम
नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वल्पयनप्रणिपातगमनादियुक्तिव्य-
पाश्रयं संगोधनोपगमने चेष्टाश्च दृष्टफलाः एतच्चैव भेषजम-
ङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च तदुपायाभिप्लुतम् ।
उपायोनाम भयदर्शनविस्मापनक्षोभषडर्षणभर्त्सनवधवन्ध
स्वप्नसंवाहनादिरमूर्तोभावः यथोक्ताः सिद्धुपायाः । यत्तुद्रव्य
भूतं तद्वमनादिषु योगमुपैति तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं
प्रकृत्या एवं गुणमेवं प्रभावमस्मिन् देशेजातमस्मिन् ऋतौ एवं
गृहोतमेवं निहितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्य तावन्तन्द्दोषमपकर्षयति उपगमय-
तिवा अन्यदपिचैवं विधं भेषजमभूत्तच्चानेनानेन वा विशेषे-
षेण युक्तमिति का योनिर्धातुवैषम्यं तस्य लक्षणं विकार-
गमः परीक्षात्वस्य विकारप्रकृतेश्चैव नातिरिक्तलिङ्गविधे-

धापेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदारुण लिङ्गिशे-
 धापेक्षणमिति कार्यं धातु सामं तस्य लक्षणं विकारोप-
 शमः परीक्षात्वस्य रगपगमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोपचयः
 बलवृद्धिरम्यवहार्याभिलाषोरुचिराहारकालेऽभ्यवृत्तस्य चा-
 वृत्तस्य चाहारस्य सम्यग्छरणं निद्राज्ञाभो यथा, कालं वैका-
 रिकाणां स्वप्नानां दर्शनं सुखेन च प्रतिबोधनं वात मूत्रपु-
 रीषरेतसां वृद्धिः सर्वाकारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणाञ्च व्यापत्ति-
 रितिकार्यबलं सुखावामिस्तस्य लक्षणं मनोबुद्धीन्द्रिय शरी-
 रतुष्टिः । अनुबन्धस्तु खल्वायुः तस्य लक्षणं प्राणैः संयोगः ।
 दिशस्तु भूमिरातुरस्य तत्र भूमिपरीक्षा आतुरस्य परिज्ञान-
 हेतोर्वाच्यादौषध परिज्ञान हेतोर्वा स्यात् तत्र तावद्विद्यमातु-
 रपरिज्ञान हेतोः । तद्यथा अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः सं-
 हृदोव्याधितो वेति तस्मिन् भूमिदेशे मनुष्याणामिदमाहार
 जातमिदं विहारजातं इदमाचारजातं मेतद्वलमेवं विधं
 सत्त्वमेवं विधं सात्त्विकं एवं विधं दोषभक्तिरियमिमे व्याधयो
 हितमिदमहितमिदमिति प्रायोग्यहृत्तेन औषधपरिज्ञान-
 हेतोस्तु कल्पेषु भूमिपरीक्षा वक्ष्यते । आतुरस्तु खलु कार्यदेशस्तस्य
 परीक्षा आयुषः प्रमाणं ज्ञानहेतोर्वा स्याद्वलदोषप्रमाण-
 ज्ञानहेतोर्वा तत्र तावद्विद्यं बलदोषविशेषप्रमाणापेक्षा सङ्घ-
 सा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमल्पबलमातुरमभिघा-
 तयेत् न ह्यतिबलान्यान्नेयसौमत्रवायवीयान्यौषधान्यग्नि-
 चारशस्त्रकर्म्मणि वा शक्यन्तेऽल्पबलीः सोढुमविषह्यतिती-
 क्ष्णः देगत्वादि प्राणहराणिसुः । एतच्चैव कारणमपेक्ष्यमाणा
 हीनबलमातुरमविषादकरैर्मुद्गुसुकुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभि-

रविभ्रमैरनात्यधिकैः क्षीपचरन्त्योषधैः विशेषतश्च नारीस्ता
 ह्यनवस्थितमृदुविरुतविक्लवद्दयाः प्रायः सुकुमारा नार्यै
 ऽवलाः परसंस्तम्भाश्च । तथा बलवतिबलवद्ग्राधिपरिगते स्व-
 ल्यबलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकं भवति तस्मादातुरं प-
 रीक्षेत प्रकृतितश्च विकृतितश्च संहननतश्च सात्म्यतश्च सञ्चत
 साधारणशक्तितश्च व्यायामशक्तितश्च वयस्तश्चेति । बलप्रमाण-
 ग्रहणविशेषहेतोः तत्रामी प्रकृत्यादयोभावाः तद्यथा शुक्र-
 शोणितप्रकृतिं कालगर्भाशयप्रकृतिं आसुराहारविहारप्रकृतिं
 महामृतविकारप्रकृतिश्च गर्भशरीरमपेक्षते । एतानि हि येन
 येन दोषेणाधिकतमेनैकेनानेकेनवा समनुबध्यन्ते तेन तेन
 दोषेण गर्भोऽनुबध्यते । ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते
 मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता तस्माद्वातलाः प्रकृत्या केचित्
 पित्तलाः केचित् श्लेष्मलाः केचित्संश्लेष्मलाः केचित्समधातवः
 प्रकृत्या केचित् भवन्ति । तेषां हि लक्षणानि व्याख्यास्यामः ।
 श्लेष्मलादि श्लेष्मलमृदुमधुरसारसान्द्रमन्दस्तिमितगुरु-
 शीतभिज्जलाच्छप्तस्य स्नेहात् श्लेष्मलाः श्लेष्मलाः श्लेष्म-
 त्वात् श्लेष्मलाः मृदुत्वात् दृष्टिसुख सुकुमारावदातशरीराः
 माधुर्यात् प्रभृतशुक्रव्यवायापत्याः सारत्वात् सारसंहत-
 स्थिरशरीराः सार्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वगात्राः मन्दत्वा-
 न्मन्दाचेष्टाहारव्याहाराः स्तमित्यादशीघ्रारम्भोभिकाराः
 गुरुत्वात् साराधिष्ठितावस्थितगतयः शैत्यादल्पसुप्तृष्णा-
 सन्तापस्त्रेददोषाः विज्जलत्वात् सुश्लिष्टसारबन्धसन्धानाः
 तत्राच्छत्वात् प्रसन्नदर्शनाननाः प्रसन्नवर्णस्वराश्च । तएवं
 गुणशोभात् श्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त-

श्रीकृष्णिन आयुष्मन्तश्च पित्तमुष्णक्तीष्णं विस्त्रमन्वद्दृष्टुकश्च ।
 तस्यौष्ण्यद्रुष्णसुखं सुकुमारावदातमात्राः प्रभूतपिप्पु व्यङ्ग-
 पिटकाः क्षुत्पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्यदीषाः
 प्रायोमृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेयाः तैक्ष्ण्यप्रतीक्ष्यपराक्रमाः
 तीक्ष्णान्मयः प्रभूताशनपानाः क्लेशसहिष्णव दन्दशूकाः
 द्रवत्वात् शिथिलमृदुसन्धिमांसाः प्रभूतमृष्टस्वेदमूत्रपुरी-
 षाश्च विस्त्रत्वात्प्रतिवचः कक्ष्यास्य शिरः शरीरगन्धाः कटुस्त्र-
 त्वादल्पशुक्रव्यवायापत्याः । त एवं गुणयोगात् पित्तला मध्व-
 दला मध्यायुषो ज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च । वातसुरुच-
 लघुचलबहुश्रीघ्नशीतपरुषविषदास्तस्य रीक्षप्रादातलारूक्षाप-
 चिताल्पशरीराः प्रतनरूक्षचामभिन्नसक्तजर्जरस्वराः जाग-
 रूकाश्च लघुत्वाच्च लघुचलगतचेष्टाहारव्याहाराः चलत्वादनव-
 स्थितसन्ध्रस्थिभ्रूहन्वीष्ठजिह्वाशिरःस्कन्धपाणिपादाः बहुत्वा-
 द्बहुप्रलापकण्डुरा सिराप्रतानाः श्रीघ्नत्वात् श्रीघ्नभीमारम्ह-
 क्षोभविकाराः श्रीघ्नोक्षासरागविरागाः श्रुतग्राहिणो स्मृत-
 यश्च श्रैत्यात् श्रौतासहिष्णवः प्रततशीतकोडेपकस्तम्भाः पारु-
 ष्यात्परुषकेशश्मश्रु नखदशनवदनपाणिपादाङ्गावैषद्यात्-
 स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिश्मश्रुगामिनः त एवं गुणयोगा
 त्प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पसाधनाथाधन्याश्च संसर्गा-
 त्क्षंमृष्टलक्षणाः सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः इत्येवं प्रक-
 तितः परीक्षेत विकृतितश्चेति । विकृतिरुच्यते विकारः तत्र
 विकारं हेतुदूष्यदोषप्रकृतिदेशकाल विशेषवर्त्तिलिङ्गतश्च परी-
 क्षेत नह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिबलविशेषोप-
 लब्धिः यस्य हि व्याधेदूष्यदोषप्रकृतिदेशकालसामंश महश्च

हेतुबललिङ्गं स व्याधिर्बलवांस्तद्विपर्ययात् चाल्पबलः मध्य-
 बलस्तु दूथादीनामन्यतमसामान्याहेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चीप-
 लभ्यते सारतश्चेति साराख्यष्टौ पुरुषाणामुपदिश्यन्ते ।
 तद्यथा त्वग्रक्तमांसमेदोःस्थिमज्जा शुक्रसत्त्वानि तत्र स्निग्ध-
 श्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसुख्माल्पगन्धोरसुकुमारलोमा सप्रभेव च
 त्वक्साराणां सा सारता सुखसौभाग्यं श्वर्य्यौपभोगबुद्धि-
 विद्यारोगप्र प्रहर्षणान्यायुष्याणि त्वरमाचष्टे । कर्णाच्चि-
 मुखजिह्वास्थोष्ठमणिपादतल्लनखललाटमेहनश्च स्निग्धरक्तं
 श्रीमद्भ्राजि श्युरक्तसाराणां सा सारता । सुखमुदयतां मेधां
 मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुत्वञ्चाचष्टे । शङ्ख-
 ललाटककाटिकातिगण्डहनुग्रीवास्तन्धोरः कक्षवक्षः पाणि-
 पादसन्धिस्थिरशुभमांसोपचितं मांससाराणां सा सा-
 रता । चमां घृतिमलौक्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोगप्र
 बलमायुष्य दीर्घमाचष्टे । वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठ-
 मूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहो मेदः साराणां सा सारता ।
 वित्तैश्वर्यं सुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारता-
 माचष्टे । पाणिं गुल्मजान्वरत्निजत्रुचिवुकशिरः पूर्वस्थूलाः
 स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थि सारास्ते मन्दोत्साहाः क्रियावन्तश्च
 क्लेशसहाः शारस्थिरगरीरा आयुष्यन्तश्च तन्वङ्गा बलवन्तः
 स्निग्धवर्णखराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जासारास्ते दीर्घा-
 युषो बलवन्तः श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसन्मानभाजश्च सौम्याः
 सौम्यप्रेक्षिणश्च क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षवहुलाः स्निग्ध-
 वित्तसारसमसम्भ तश्चिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा

आजिष्णवो महास्निग्धश्च एकसाराः ते स्त्रीप्रियाः स्त्रीप्रियो-
 पभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्य वित्तसम्मानापत्य भाजः
 श्रुतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः एचयो महोत्साहा
 दृष्ट्याः धीराः समरविक्रान्तयोधिनः त्यक्तविषादास्ववस्थिता
 गम्भीरबुद्धिचेतसः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसारास्तेषां
 स्वसत्त्वैरेव गुणैर्याख्याताः । तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा
 भवन्त्यतिबलाः परं गौरवयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वारम्भेष्टात्मनि
 ज्ञातप्रत्याशाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः
 सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वराः सुखै-
 श्वर्यवित्तोपभोगसम्मानभाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः
 प्रायस्तुत्यगुणविस्तीर्णापत्याः चिरजीविनश्च । अतो विपरीता-
 स्त्वसाराः मध्यानां मध्येः सारविशेषैर्गुणविशेषा इति
 साराख्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थानि कथं न
 शरीरमात्रदर्शनादेव । भिषक् सुहृद्दृश्यमुपवितत्वाद्बलवा-
 नयं अल्पबलः कृशत्वादयं महाबलवानयं महाबलत्वा-
 दयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति । दृश्यन्ते हि अल्पशरीराः
 कृशार्थके बलवन्तः तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धि-
 रतश्च सारतः परीक्ष्य इत्युक्तं संहननतश्चेति । संहननं
 सङ्घातः संयोजनमित्येकोऽर्थः । तत्र सनसुविभक्तास्थिसुवह-
 सन्धिषु निविष्टमांसशोणितं सुसंहतं शरीरमित्युच्यते । तत्र
 सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तो विपर्ययेणाल्पबलाः
 प्रवरा वरमध्यत्वात् संहननस्य मध्यबलाः प्रमाणतश्चेति ।
 शरीरप्रमाणं पुनर्यथा स्वेनाङ्गुलिप्रमाणेनोपदेक्ष्यते । उल्लेध-
 विस्तारायामैर्यथाक्रमं तत्र पादौ चत्वारि षट्षतुर्दश चाङ्गु-

खानि जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिच्छेपे च नवति
 चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलिपरिच्छेपे त्रिंशदङ्गुलपरिच्छेपावष्टा-
 दशाङ्गुलावूरु षडङ्गुलदीर्घा वृषणौ अष्टाङ्गुलपरिणाहो
 शेषः षडङ्गुलदीर्घं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं षोडशाङ्गुलविस्तारा
 कटी दशाङ्गुलं वस्तिशिरः द्वादशाङ्गुलमुदरं दशाङ्गुलवि-
 स्तीर्णं द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे द्वादशाङ्गुलं स्तनान्तरं
 द्वाङ्गुलं स्तनपर्यन्तं चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्-
 सेधमुरः द्वाङ्गुलं हृदयं अष्टाङ्गुली स्कन्धो षडङ्गुलावंसौ
 षोडशाङ्गुली प्रवाह पञ्चदशाङ्गुली प्रपाणी हस्तौ दशाङ्गुली
 कक्षौ अष्टाङ्गुली त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधं अष्टाङ्गुलोत्सेधं
 पृष्ठं चतुरङ्गुलोत्सेधः द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा
 द्वादशाङ्गुलोत्सेधं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननं पञ्चाङ्गुल-
 मास्यं चिवुकावष्टकर्णाणि मध्यनासिका ललाटं चतुरङ्गुलं
 षोडशाङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिर इति पृथ-
 क्केनाङ्गावयवानां मानमुक्तं केवलं पुनः शरीरं अङ्गुलि
 पर्वाणि चतुरशीतिस्तदायामविस्तारसमं समुच्यते । तत्रा-
 युञ्जलमोजः सुखमैख्यं विज्ञमिष्टाश्चापरे भावा भवन्त्या-
 यत्ताः प्रमाणवति शरीरे विपर्यये तु हीनेऽधिके वा सात्प्र-
 तश्चेति । सात्प्र नाम तद्यत्सातत्येनोपसेध्यमानमुपश्रिये ।
 तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्प्राः सर्वरससात्प्राश्च ते
 बलवन्तः क्लेशसहाः चिरजीविनो भवन्ति । रुच्यनित्याः
 पुनरेकरससात्प्राश्च ये ते प्रायेणात्यवलाः क्लेशसहाः
 अल्पायुषोऽल्पसाधनाश्च । व्यामिश्रसात्प्रास्तु ये ते मध्य-
 वलाः सात्प्र निमित्ततः सत्त्वतश्चेति सत्त्वमुच्यते । मन-

स्तच्छरीरस्य तत्तु कामात्मसंयोगात्तत्रिविधं बलभेदेन
 प्रवरं मध्यममवरमिति । अतश्च प्रवरावरमध्यसत्त्वाः पुरुषाः ।
 तत्र प्रवरसत्त्वाः खल्पास्ते सारिषूपदिष्टाः खल्पशरीरा
 ह्यपि ते निजागन्तु निमित्तास्तु महतीष्वपि पीडास्त्रयथा
 दृश्यन्ते । सत्त्वगुणवेशेभ्यो मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मनि
 उपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्मनात्मनं परैश्चापि संस्तम्भयन्ते ।
 हीनसत्त्वास्तु नात्मना न परैः सत्त्वबलं प्रति शक्नन्ते उप-
 स्तम्भयितुं महाशरीरा अपि ते खल्पानामपि वेदनानाम-
 सहा दृश्यन्ते । सन्निहितभयशोकलोभमोहमाना रौद्र-
 भैरवद्विष्टबीभत्सविकृतसङ्घासास्तु अपि च पशु पुरुषमांस-
 शोणितानि चावेद्या विषाद वैवर्ण्यं मूर्च्छीन्मादभ्रमप्रप-
 तनानामन्यतममाप्रुबन्त्यथवा मरणमिति आहारशक्ति-
 तश्चेति । आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरणशक्त्या परी-
 क्षया बलायुषी ह्याहारायन्ते व्यायामशक्तितश्चेति ।
 व्यायामशक्तिरपि कर्मशक्त्या परीक्षया कर्मशक्त्या छानु-
 भीयते । बलं त्रैविध्यं वयस्तश्चेति कालप्रमाणापेक्षिणो हि
 शरीरावस्थावयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधं
 बलं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बालपक्षधातुजातव्यञ्जनं
 सुकुमारमक्लेशसङ्घमसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायं आषोडशं
 वर्षं विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितमा त्रिंशद्-
 र्षमुपदिष्टं मध्यं पुनः समन्वागतबलवीर्यं पीरुषपराक्रम-
 ग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानगुणं वायु धातु
 प्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते । वर्षशतान्तमस्मिन् काले पुन-
 रधिकेन वर्षशतजीविनो मनुष्याः तेषां विकृति वर्ण्यैः प्रक-

त्यादि बलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयस
 स्त्रित्वं विभजेत् विकृतिवर्जानां प्रवरमध्यावरविभागेन बल-
 विशेषं विभजेत् विकृत्वबलभेदविधेन दोषबलं त्रिविधमनु-
 मिमीते । ततो भेषजस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रित्वं
 विभज्य यथायोगं भेषजमवचारयेदिति । आयुषः प्रमा-
 णज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिमूर्तये च लक्षणान्युप-
 देक्षन्ते । कालः संवत्सरयातुरावस्था च । तत्र संवत्-
 सरो द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयश्चाप्यतः प्रविभक्ष्यते
 तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य तत्तु खलु तावत् षोढा प्रविभज्य
 कार्यमुपदेक्षते । हेमन्तो शीतो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्ष-
 लक्षणाः त्रय ऋतवः प्राहृष्टं शरद्वसन्त इति । प्राहृष्टिति
 प्रथमः प्रवृष्टः कालस्तस्यानुबन्धो वर्षाः एवमेते संशोधन-
 मधिकृत्य षट् विभज्यन्ते ऋतवः । तत्र साधारणलक्षणेष्वृतुषु
 वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते निवृत्तिरितरेषु । साधारण-
 लक्षणाहि मन्दशीतोष्णवर्षत्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्प-
 काश्च शरीरौषधानां इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद्दुःख-
 तमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौषधानां हेमन्ते ह्यति-
 मात्रशीतोपहतत्वात् शरीरसुखोपपन्नं भवति । शीत-
 वातावघातमतिदारुणीभूतमवबद्धदोषं भेषजं पुनः संशो-
 धनार्थमुष्णस्वभावं शीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते ।
 तस्मात्तयोः संयोगसंशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरं वातो-
 पद्रवाय । शीतो पुनर्भृशोष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं
 भवति । उष्णोष्णवातावघातमतिशिथिलमत्यन्तप्रविलीन-
 दोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमुष्णानुगमना-

त्तौश्चतरत्वमापद्यते । तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमति-
 योगायोपपद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय । वर्षाषु तु भेष-
 जलावतते गूढार्कचन्द्रतारे धाराकुले वियति भूमौ पङ्क-
 जलपटलसंहतायाम् अत्यर्थोपक्लिन्नशरीरेषु विहित-
 स्वभावेषु केवलीष्वौषधग्रामेषु तीयानुगतमारुतसंसर्गात्
 गुरुप्रवृत्तीनि वमनादीनि भवन्ति । गुरुसमुत्थानानि
 शरीराणि तस्माद्दमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते । वर्षाभागा-
 न्तेभ्य ऋतुभ्यो न चेदात्ययिकं कर्म आत्ययिके कर्मणि
 काममृतुं विकल्प्य कृत्स्नगुणोपधानेन यद्यत्तु गुणविप-
 रीतेन भेषज्यं संयोगप्रमाणविकल्पे नोपपाद्य प्राणवीर्यसमं
 कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यन्नेनावहितः आतुरावस्था-
 स्वपि तु कार्याकार्यं प्रतिकालाकालसंज्ञा तद्यथा-
 स्थामवस्थायामस्य भेषजस्याकालः कालः पुनरस्येति ।
 एतदपि भवत्यवस्थाविशेषेण तस्मादातुरावस्थास्वपि काला-
 कालसंज्ञा तस्य परीक्षा मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वावस्थाविशेषा-
 पेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थं न ह्यति पतितकालमप्राप्त-
 कालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति । कालो हि
 भेषज्ययोगपर्याप्तमभिनिर्वर्त्तयति । प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्म
 समारम्भः तस्य लक्षणं भिषगातुरौषधपरिचारकाणां किया
 समायोगः । उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्ठवमभिधानञ्च
 सम्यक् तस्य लक्षणं भिषगादीनां यथोक्तगुणसम्पद्देश-
 कालप्रमाणसाम्प्रक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपा-
 दितस्यौषधस्यावचारणमिति । एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः
 मृद्यक् पृथक् परीक्षितव्याः परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं

प्रतिपत्तिज्ञानम् । यो यथा विकारः प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथा-
 नुष्ठानज्ञानं यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृ-
 त्तिस्तद्ग्रासतः सिद्धिषूत्ररमुपदेक्ष्यते प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षण-
 संयोगे तु गुरुलाघवं संप्रधार्थं सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठा-
 याम् । सन्ति हि वप्राधयः शास्त्र उत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति-
 नर्दिष्टाः तस्मात् संप्रधार्थं सम्यगध्यवसेदित्युक्तम् । यानि
 तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनु-
 व्राख्यास्यन्ते । फलजीमूतकेष्वा कुटजकृतवेधनपत्रपुष्पाणि
 आरग्वधवृक्षकम्बुदु कण्टकपाठा पाटलि शार्ङ्गशाम्बुर्वा
 समपर्णानक्तमालपिचु मन्दपटोलसुषवी गुडूची सोमवल्कक-
 चित्रकद्दीपगतु मूलकषायैश्च मधु मधुक कौविदारकर्चुदार-
 नीपतिचुन्नत्रिम्बीषणपुष्पी सदा पुष्पी प्रत्यक् पुष्पा कषायैश्च
 इक्षुकाण्डेक्षु इक्षुवालिका दर्भपोटगलकालङ्कृतकषायैश्च
 सुमनाः सौमनसायिनौ हरिद्रा दारुहरिद्रा वृश्चीव पुन-
 नेवा महामहा क्षुद्रमहा कषायैश्च शस्त्रलि शस्त्रलुकभद्र-
 पथ्यैरापथ्युं पोदकोद्दालकधन्वनराजादनीपचित्रा गोपा
 शृङ्गाटिकापिच्छाभिश्च पिप्पलो पिप्पलीमूलचव्यचित्रक-
 शृङ्गवेरवफाणितक्षीरक्षारलवणीदकैश्च यथोपलाभं यथेष्टं
 वाप्युपसंस्कृत्य वतिक्रियाचूर्णां सवलेहस्त्रैश्चकषायमांसरस-
 यवागूषकां बलिकक्षीरोपमेयास्त्रोदकानन्यांश्च योगान् विवि-
 धा ननुविधाय यथाहं वमनार्हाय दद्यात् । विधिवहमन-
 मिति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणां कल्पस्वेषां विस्तरेणो-
 त्तरकालमुपदेक्ष्यते । विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिहत् चतु-
 रङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तला शङ्खिनी दन्तो द्रवन्तीनां

क्षीरमूलत्वक् पत्रपुष्पफलानि यथायोगमतेष्वैव क्षीर-
 मूलत्वक् पत्रपुष्पफलेर्विकृता विकृतिः अजगन्धालम्बनी
 क्षीरिणी नीलिनी क्लीतकषायैश्च प्रकीर्योदकीर्यामसूरवि-
 दला कम्पित्यकविडङ्गवाची कषायैश्च पोतु पियालु
 मृदोका काश्मर्यं परुषकबदरदाडिमामलकहरीतकी विभी-
 तकण्ठयौव पुनर्नवा विदारगन्धादिकषायैश्च शीधुसुरा-
 सौवीरक तुषोदक मैरेय मेदकमदिरा मधुधान्या-
 न्नकुबलबदरखजूरकर्कशुभिश्च दधिदधिमण्डोदधिविद्धिश्च
 गोव्यजादीनां च क्षीरमूत्रैः यथोपलाभं यथेष्टं चाप्युप-
 संस्क्रिय वृत्तिं क्रियाचूर्णासवलेहस्त्रेहकषायमांसरसयूषकास्व-
 लिकथवागुमोदकानन्यांश्च भक्ष्य विकारान् विविधांश्च
 योगानभिविधाय यथाहं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनमिति
 कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणां कल्पस्वेषां विस्तरेणोपदे-
 क्ष्यते । उत्तरकालं आस्थापनेषु भूयिष्ठकल्पनानि द्रव्याणि
 नासतो विस्तरेणोपदिश्यमानानि अपरिसंख्येयानि स्युर-
 तिवहुत्वात् इष्टानतिसंक्षेपविस्तरोपदेशः इष्टञ्च केवलं
 ज्ञानं तस्माद्भूय एव तान्यनुव्याख्यास्यन्ते । रससंसर्गवि-
 कल्पविस्तारो ह्येषामपरिसङ्ख्येयः समवेतानां रसानां
 अंशांगबलविकल्पातिबहुत्वात् तस्माद्द्रव्याणां चैकदेशमु-
 दाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकदेशेन च नाम लक्ष-
 णार्थं च षड्वा स्थापन स्तन्वा रसतोऽनुविभज्य व्याख्या-
 स्यन्ते । यतः षड्विधमास्थापनमाचक्षते भिषजस्तद्दुर्लभ-
 तमं संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद् द्रव्याणां तस्मान्मधुराणि च मधु-
 रप्रायाणि च मधुरप्रभावानि च मधुरप्रभावप्रायाण्यपि च

मधुरस्कन्ध मधुराख्ये व क्तलोपदेश्यन्ते । तथेतराणि त-
 च्छया जीवकर्षभ जीवन्ती वीरातामलकी काकोली चीरबा-
 कोलो मुद्गपर्णी माषपर्णी सालपर्णी पृश्निपर्ण्यसनपर्णी
 मेदा महामेदा कर्कटशृङ्गी शृङ्गाटिका च्छिन्नरुहा च्छा-
 तिच्छन्ना श्रावणी महाश्रावणी सहदेश विश्वदेवा एला
 बलातिक्षुद्रसहा महासहा ऋद्धि ऋश्यगन्धाश्वगन्धा वृषीष
 पुनर्नवा वृहतीकण्टकारिका एरण्डमोरटश्वदंष्ट्रा संहर्षा
 शतावरी शतपुष्पा मधुकपुष्पी यष्टीमधु मधूलिका मृहीका
 खजूंरपरूषकाकगुप्ता पुष्करबीज कशेरुका राजकशेरुका
 कालङ्गतककाश्मर्यशीतपाक्वोदनपाकी तालखजूंरी मस्त-
 कीच्छिन्नवास्त्रिका दभं कुशकागशालिगुन्द्रोक्तकयरमूलरा-
 जक्षवकश्यं प्रोक्ता हारदा भाजीवन तपुस्य भीरपत्री हंस-
 पदी काकनासा कुलिङ्गा चीरवल्ली कपोतवल्ली गोपवल्ली
 मधुवल्लीति । एषामेवं विधानां मधुरवर्गपरिसंख्यातामां
 औषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डयः छेदयित्वा भेद्यानि चा-
 षुथी भेदयित्वा प्रथ्याल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां
 समवाप्य पयसा नोदकेनाभ्यासिच्य साधयेद्द्वयां सततमुप-
 घट्टयं स्तदुपयुक्तं भूयिष्ठेऽभसि गतरसेष्वौषधेषु पयसि
 चानुपदग्धे स्थालीमवहृत्य परिपूतं पयः सुखोष्णं घृत-
 तैलवसामज्जलवणफाणितोपहितं वस्त्रिं वातविकारिणे
 विधिस्रो विधिवद्दद्यात् । शीतन्तु मधुसर्पिभ्यां उपसंघृज्य
 पित्तविकारिणे दद्यादिति मधुरस्कन्धः । आम्रास्रातकलि
 कुचकरमर्दवृक्षास्त्रान्नेतसकुवलबदरदाडिममातुलुङ्गक-
 ण्डीरा मलकमाक्षीतका शीतकदन्तशठैरावतकको शान्

धन्ववानां फलानि पत्राणि चाम्नातका श्लन्तकवाङ्करीष
चतुर्विधानां चाम्बिकानां द्वयोः कोलिकयोर्द्वयोश्च शुक्ला-
स्त्रिकयो र्धाम्यारण्ययोश्च सर्वद्रव्याणि सुरा सौवीर तुषोद-
कमैरय मेदका मधु शीघ्र शक्ति दधि दधिमण्डोदग्निहिवा-
न्यन्नादीनि एषामेवं विधानां चाम्बवर्गं परिसंख्याताना-
मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डयः छेदयित्वा भेद्यानि चाण-
यो भेदयित्वा द्रवैः स्थिरारण्यवसिष्य साधयित्वापस्कृत्य
यथावत् तैलवसामञ्जलवणफाणितोपहितं सुखीष्णवस्तिं
वातविकारिणे विधिवद्द्यादिति अन्नस्कन्धः । सैन्धवसौव-
र्चसकालविडपाक्वानूपकूप्या वालकैलमूलकसामुद्ररीम-
कौल्लिदोषरपाटीयमपां सुजानीति एवं प्रकाराणि च लव-
णवर्गपरिसंख्यातानि एतान्यन्तोपहितान्युषोदकोपहिता-
नि वा स्नेहवन्ति सुखीष्णं वातविकारिणे विधिज्ञो विधि-
वद्द्यादिति लवणस्कन्धः । पिप्पली पिप्पलीमूलहस्ति
पिप्पली चव्यचितकशृङ्गेरमरिचाजमोदा विडङ्गतुम्बुरु
पीलु तेजोवती एला कुष्ठभस्मातकास्थि हिङ्गु किलिममू-
लकसर्षपलशुनकरञ्जशिशु कमधुरशिशु कखरपुष्पाभृस्तृण-
कसुमुखसुरसकुठेरककाण्डोरकालसालपर्णास क्षवफणिञ्ज-
कक्षारमूत्रपित्तानीति एषां एवं विधानाच्च कटुकवर्गपरि-
संख्याता नामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डयः छेदयित्वा
भेद्यानि चाणयो भेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वापस्कृत्य
यथावत्तैलवणोपहितं सुखीष्णं वस्तिं स्नेहविकारिणे
विधिज्ञो विधिवद्द्यादिति कटुकस्कन्धः । चन्दनसद-
क्षतमालनक्तमालनिम्बतुम्बुकुटजहरिद्रा दारु हरिद्रामुस्त-

मूर्धा किराततिक्तककटु करोहिणी त्रायमाणा करेरके-
वुककटिलकहृषमण्डूकपर्णी कर्कोटकवार्ताककर्कशकाचमाषी
कारवल्ली काको दुम्बरिका सुषव्यति विषा पटोलकुलका-
पाठा गुडूची वेत्ताग्रवेतसविकङ्कतवकुलसीमवल्कसप्तपर्णं
सुमनोर्का वल्लजवचातगरा गुरु बालको शीराणौति एषा-
मेवं विधानाञ्च तिक्तवर्गपरिसंख्यानानामौषधद्रव्याणां छेद्या-
नि खण्डयः छेदयित्वा भेदानि चाणुशो भेदयित्वा पानी-
येनाभ्यासिच साधयित्वापसंस्कृत्य यथावन्मधु तैललवणो-
पहितं सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिव-
द्द्यात् । शीतन्तु मधु सर्पिभ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविका-
रिणे दद्रादिति तिक्तस्कन्धः । प्रियंम्बनन्ताम्नास्थि अम्बुकी
कर्माङ्गरोधमोचरससमन्ना धातकीपुष्पपद्मापद्मकेसरजम्बा-
म्बप्लक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्यभस्मातकाश्मन्तकशिरीषशिश-
पा सीमवल्कतिन्दुकपियालवदरकखदिरसप्तपर्णं चन्दना-
र्जुनानि मेद् एल बालकपरिपेलवक्रदम्बसप्तकी जिङ्गिणी
काशकशेरुका कटुफलवंशपद्मकाशोकसालधवभूर्जाशणपूर-
शमीमाचोकतुङ्गा जकर्णाश्वकर्णं स्फूर्जकविभीतककुम्भील-
पुष्करवीजाविसम्भगास्ततालखर्जुरतरुणानीति एषां एवं-
विधानाञ्च कषायवर्गपरिसंख्यानानामौषधद्रव्याणां छेद्या-
नि खण्डयः छेदयित्वा भेदानि चाणुशो भेदयित्वा पानी-
येन सह साधयित्वापसंस्कृत्य यथावन्मधु तैललवणोपहितं
सुखोष्णं वस्तिं श्लेष्मविकारिणे दद्रादिति शीतन्तु मधु
सर्पिभ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे दद्रादिति कषाय-
स्कन्धः इति ।

षड्गर्गाः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।
 आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्सार्वरोगिकान् ॥
 सर्वदो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
 सर्वान् रोगान्वियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् ॥
 तेषां तेषां प्रयान्थर्थं ये ये न परिकीर्त्तिताः ।
 द्रव्यवर्गाविकाराणां तेषां ते परिकीपना इति ॥
 षडास्थापनस्कन्धा रसतो नुविभज्य व्याख्यताः ।

तेभ्यो भिषग्बुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्द्रव्यमयौगिकं
 मन्येत तद्दिध्यात् । वर्गमपि वर्गेषोपसंसृजेदेकमेकेनाने-
 केन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य प्रचरणमिव भैक्षुकस्य बीजमिव-
 कर्षकस्य पुत्रं बुद्धिमतामल्पमपि अनल्पज्ञानाय तस्मात्
 बुद्धिमतामूहापोह विसर्गः । मन्दबुद्धितु यथोक्तानुगमन-
 मेव श्रेयः । यथोक्तं हि मार्गगनुगच्छन् भिषकसं साध-
 यति वा कार्यमनतिगह वा विनिपातयति अनति ह्रस्व-
 त्वादुदाहरण्येति । अतःपरमनुवासनद्रव्याणि अनुव्या-
 ख्यास्यन्ते । अनुवासनं तु श्रेह एव श्रेहस्तु द्विविधः । स्था-
 वरोजङ्गमात्मकश्च तत्र स्थावरात्मकः श्रेहः तैलम-
 तैलं कृत्वोपदिश्यते सर्वतस्तैलप्राधान्यात् जङ्गमात्मकस्तु
 बसामज्जार्सर्पिरिति तैलवसामज्ज सर्पिषान्तु यथा पूर्वं श्रेष्ठं
 वातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु यथोत्तरं पित्तविकारेषु सर्वं
 एव वा सर्वेषु योगमायान्ति संस्कारविधि विशेषादिति ।

श्वितोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीभरिच विङ्ग-
 ऋश्निगुश्निरीषतुम्बु रुविखाजाज्य जमोदवार्त्ताकी पृथ्वीका
 एला हरेणुका फलानि च । सुसुख सुरस कुठेरक कण्ठी-

रकात्मकमात्मकपर्णासक्षवकफशिञ्जक शृङ्गवेरमूलकलशुनल-
 कारौ सर्वपत्राणि च । अर्कालर्ककुष्ठनागदन्ती वचाभार्गी
 खेताज्योतिषती गवाक्षी कण्डीरपुष्पी वृद्धिकालीवयस्या-
 विविधामूलानि च हरिद्रा शृङ्गवेरमूलकलशुनकन्दाश्च लोध्र-
 मदन सप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि च देवदार्वगुरुसरलसप्तकी-
 जिङ्गिष्यसनहिङ्गनिर्यासाद्य तेजोवतीवराङ्गे हृद्दीपोभा-
 ञ्जनवृद्धती कण्टकारिकात्वच इति शिरोविरेचनं सप्त-
 विधम् । फलपत्रमूलकन्दपुष्पानिर्यासत्वगाश्रयभेदात् लव-
 णकटुतिक्तानि चेन्द्रियोपशयानि तथापराण्यनुक्तान्यपि
 द्रव्याणि यथा योगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्ते
 इति ।

तत्र श्लोकाः । लक्षणा कार्यशिक्षाणां परीक्षा कारणं च यत् ।

अध्येयाध्यापनविधिः सम्भाषा विधिरेव च ॥

षड्भिन्न्यूनानि पञ्चाशद्वाद्दशार्थपदानि च ।

पदानि दशचान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥

सम्प्रश्नश्च परीक्षादिर्नवको वमनादिषु ।

भिषजिप्रतीये रोगाणां विमाने सम्प्रदर्शितः ॥

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तं
 बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं बहुविधवादनिसूदने परेषाम् ।
 इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां विजञ्जिवान् परमतवाद्सूदनीं
 नलीयते परवचनापमर्दनैर्न शक्यते परवचनेश्च मर्दितुम् ॥
 इति रोगभिषज्यतीयं विमानं समाप्तञ्चेदं विमानस्थानकम् ।

आदित्यस्य मणेर्यदत्तापिताद्रविरश्मिभिः ।
 वक्रिः सञ्जायते तस्या द्रवस्तत्र न कामिता ॥
 मणेरपि न कामित्वं तद्वद्देवस्य चेष्टितम् ।
 आदित्यवत् शिवो ज्ञेयः शक्तिर्मणिरिव स्थिता ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कतिधा पुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

इति हस्माहभगवानात्रेयः ।

अग्निवेश उवाच ।

कतिधा पुरुषो धीमन् ! धातुभेदेन भिद्यते ।
 पुरुषः कारणं कस्मात् प्रभवः पुरुषस्य कः ॥
 किमन्नोऽन्नः सनित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।
 प्रकृतिः का विकाराः के किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥
 निष्क्रियश्च स्वतन्त्रश्च वणिनं सर्वगं विभुम् ।
 वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥
 निष्क्रियस्य क्रियार्थस्य भगवन् ! विद्यते कथम् ।
 स्वतन्त्रश्चेदनिष्टास्तु कथं योनिषु जायते ॥
 वशी यद्यसुखैः कस्माद्गावैराक्रम्यते बलात् ।
 सर्वैः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥
 न पश्यति विभुः कस्मात् शैलकुष्पतिरस्कृतम् ।

चेतन्नः चेतमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥
 प्रियं चेतनं विना पूर्वं चेतन्नो हि न युज्यते ।
 चेतन्नं यदि पूर्वं स्यात् चेतन्नः स्यादशाश्वतः ॥
 साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।
 स्यात्कथञ्चाविकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥
 अथ चार्तस्य भगवंस्तिष्ठणां काश्चिकित्सति ।
 अतीतां वेदनां वैद्यो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥
 भविष्यन्त्या असंप्राप्तिरतीताया अनागमः ।
 साम्प्रतिक्या अपि स्थानं नास्यार्ते संशयो ह्यतः ॥
 कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते ।
 क्व चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥
 सर्ववित् सर्वविन्यासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।
 एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैलिङ्गैरुपलभ्यते ॥
 इत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
 सर्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्वसुः ॥
 खादयः चेतना षष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः ।
 चेतना धातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥
 पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।
 मनोदेशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी ॥
 लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
 सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षेण वर्तते ॥
 वैवृत्तान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते ।
 अणुत्वमथचैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
 चिन्मयं विचार्य्यं भूद्वाच्च ध्येयं सङ्कल्पमेव च ।

यत्किञ्चिन्नसो ज्ञेयं तत्सर्वं ज्ञथं संप्रक्रमम् ॥
 इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः ।
 जहो विचारश्च यतः पुरं बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥
 इन्द्रियेणेन्द्रियाधीं हि समनस्केन गृह्यते ।
 कल्पते मनसाप्यूर्ध्वं गुणतो दोषतो यथा ॥
 जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
 व्यवस्यति तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥
 एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।
 पञ्चकर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्त्तते ॥
 हस्तपादगुदोपस्थं जिह्वेन्द्रियमथापि वा ।
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥
 पायूपस्थौ विसर्गार्थौ हस्तौ ग्रहणधारणे ।
 जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्याजप्रोतिस्तमोहता ॥
 महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसोगन्धश्च तद्गुणाः ॥
 तेषामेको गुणः पूर्वं गुणवृद्धिः परे परे ।
 पूर्वः पूर्वागुणश्चैव क्रमज्ञो गुणिषु स्मृतः ॥
 खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।
 आकाशस्य प्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥
 सञ्चयं सर्वमेवैतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरः ।
 स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः साशी हिमविपर्ययः ॥
 गुणः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाः चिह्नमेव च ।
 अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥
 यावदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तीर्बुद्धिः प्रवर्त्तते ।

याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥
 भेदाः कार्येन्द्रियार्थानां बहवो वै बुद्धयः स्मृताः ।
 आत्मेन्द्रियमनोर्थानामेकैका सन्निकर्षजा ॥
 अङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजास्तन्त्री वीणानखोद्भवः ।
 दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥
 बुद्धौन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगं परस्परम् ।
 चतुर्विंशक इत्येष रागिः पुरुषसंज्ञकः ॥
 रजस्तमोभ्रां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।
 ताभ्यां निराकृताभ्रान्तु सत्त्ववृद्ध्या निवर्तते ॥
 अत्र कर्मफलज्ञात्रं ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।
 अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वतः ॥
 एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोद्दयी ।
 पारम्पर्यं चिकित्सा च ज्ञातव्यं यच्च किञ्चन ॥
 भास्तमः सत्यमनृतं वेदाः कर्म शुभाशुभम् ।
 न स्युः कर्त्ता वेदिता च पुरुषो न भवेद्यदि ॥
 नाश्रयो नासुखं नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
 न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्ममरणं न च ॥
 न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि ।
 कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणञ्चैरुदाहृतः ॥
 न चेत् कारणमात्मा स्याद्भादयः स्युरहेतुकाः ।
 न चैषु सम्भवेत् ज्ञानं न च तीः स्यात् प्रयोजनम् ॥
 गृहण्यचक्रप्रकृतं कुम्भकारादृते घटम् ।
 कृतं मृत्तृणकाष्ठं च गृहकारादिना गृहम् ॥
 यो वदेत्स वदेद्देहं सम्भयकारणैः कृतम् ।

विन्म कर्तारिमज्ञानाद्युक्त्यागम वहिष्कृतः ॥
 कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ।
 येभ्यः प्रमियं सर्वेभ्यः आगमेभ्यः प्रमीयते ॥
 न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारम्पर्यसमुत्थिताः ।
 सारूप्याद्येत एवेति निर्दिश्यन्ते नवा नवाः ॥
 भावास्तेषां समुदयो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
 कर्ता भीक्ता न स पुमानिति केचिद्भवस्थिताः ॥
 तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावाभावेर्नवाः फलम् ।
 भुङ्क्षते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥
 करणान्यान्यतः सृष्ट्वा कर्तुः कर्ता स एव तु ।
 कर्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्वकर्मणाम् ॥
 निमेषकालाद्भाषानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।
 भग्नानां च पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥
 मतं तत्त्वविदामेतदस्मात्तस्मात् स कारणम् ।
 क्रियापभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥
 अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
 विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥
 प्रभवो न ह्यनादित्वाद्द्विद्यते परमात्मनः ।
 पुरुषो राशि संज्ञस्तु मोहेच्छाद्देश्यकर्मजः ॥
 आत्मज्ञैः करणैर्योगात् ज्ञानं त्वस्य प्रवर्त्तते ।
 करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्त्तते ॥
 पश्यतोऽपि यथा दर्शं संक्लिप्ते नास्ति दर्शनम् ।
 तत्त्वं जले वा कलुषे चेतस्युपहृते तथा ॥
 कारणानि मनो बुद्धिर्बुद्धि कर्मेन्द्रियाणि च ।

कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥
 नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
 संयोगाद्वर्तते सर्वं नष्टतेनास्ति किञ्चन ॥
 न ह्येको वर्त्तते भावो वर्त्तते नाप्यहेतुकः ।
 शीघ्रगत्वात् स्वभावत्वं भावो न व्यतिवर्त्तते ॥
 अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
 सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुजमन्यथा ॥
 तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वान्न कुतश्चन ।
 भावात् ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥
 अव्यक्तमात्मा चेतनः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
 तस्माद्यदन्यत्तद्ग्राह्यं वक्ष्यते चापरं इयम् ॥
 व्यक्तं चेन्द्रियकञ्चैव गृह्यते तद्यदिन्द्रियैः ।
 अतोऽन्यत्पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
 खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाष्टमः ।
 भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥
 इति चैत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तं वर्जितम् ।
 अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञं ऋषयो विदुः ॥
 जायते बुद्धिरव्यक्ता बुद्ध्याहमिति मन्यते ।
 परङ्गादीन्यहङ्कार उपादत्ते यथा क्रमम् ॥
 ततः सम्पूर्णं सर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।
 पुरुषः प्रलये चेष्टीः पुनर्भावैर्वियुज्यते ॥
 अव्यक्ताहङ्कारतां याति व्यक्तादव्यक्तां पुनः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टः चक्रवत्परिवर्त्तते ॥
 येषां हन्ते परा शक्तिरहङ्कारपराश्च ये ।
 उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥
 प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
 इन्द्रियान्तर सञ्चारः प्रेरणं धारणञ्च यत् ॥
 देशान्तर गतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
 दृष्टस्य दक्षिणे नास्र्या सव्येनापगमस्तथा ॥
 इच्छाद्वेषः सुखन्दुःखमयद्वयचेतना धृतिः ।
 बुद्धिः स्मृति रचङ्गारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥
 यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
 न मृतस्यात्म लिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥
 शरीरे हि गते तस्मिन् शून्यागार मचेतनम् ।
 पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥
 अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।
 युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥
 चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते ।
 अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥]
 यथा स्वेनात्मनः सर्वं मनः सर्वासु योनिषु ।
 प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी न ह्यन्योऽन्यस्य तन्त्रकः ॥
 वशीतत्कुरुते कर्म यत्कृत्वा फलमश्नुते ।
 वशीचेतः समाधत्ते वशी सर्वं निरस्यति ॥
 देही सर्वगतो ह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।
 सर्वाः सर्वाश्चयस्यासु नात्माऽती वेत्ति वेदनाः ॥
 विभुत्वमत एवाश्रयस्मात्सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ॥
 नित्यानुबन्धं मनसा देह कर्मानुपातिना ।
 सर्वयोनि गतं विद्या देकयोनावपि स्थितम् ॥
 आदिर्नास्त्यात्मनः चैत्रपारम्पर्यमनादिकम् ।
 अतस्तयोरनादित्वात्किं पूर्वमिति नीच्यते ॥
 अः साक्षीत्युच्यते नात्रः साक्षीह्यात्मा ह्यत एतः ।
 सर्वभावा हि सर्वेषां भूताना मात्मसाक्षिकाः ॥
 नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्षणैरुप लभ्यते ।
 विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ॥
 संयोगः पुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाक्ततः ।
 वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ॥
 चिकित्सति भिषक् सर्वाः त्रिकाला वेदना इति ।
 यथा युक्ता वदन्तेऽपि सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥
 पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरामतः ।
 पुनः सकासो बलवांश्छर्दिस्तत्पुनरागमः ॥
 एभिः प्रसन्नैर्वचनैरतीतागमनं मतम् ।
 कालसायमतीतानामन्तीनां पुनरागतः ॥
 तमन्तिकाल मुद्दिश्य भेषजं यत्प्रयुज्यते ।
 अतीतामां प्रगमनं वेदनानां तदुच्यते ॥
 आपस्ताः पुनरागुन्द्रा याभिः सस्यं पुराहृतम् ।
 यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाश्रयेत् ॥
 पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
 या क्रिया क्रियते सा च वेदना ह्यन्यथागताम् ॥
 पारम्पर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्तते ।

सुखहेतूपहारेण सुखञ्चापि प्रवर्तते ॥
 न समायान्ति वैषम्यं विषमाः समतां नच ।
 हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥
 युक्ति मेतां पुरस्कृत्य त्रिकालं वेदनां भिषक् ।
 हन्तीत्युक्ता चिकित्सा तु नैष्टिकीया विनोपधाम् ॥
 उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखात्रय प्रदः ।
 त्यागः सर्वोपधानाञ्च सर्वदुःखव्यपोदकः ॥
 केशकारी यथा ह्यंशूनुपादत्ते वधप्रदान् ।
 उपधत्ते तथार्थेभ्यः दृष्ट्यामन्नः सदातुरः ॥
 यस्त्वग्नि कल्पानर्थान् ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्तते ।
 अनारम्भाद् संयोगात्तं योगं नोपतिष्ठते ॥
 धी धृति क्षृति विभ्रंशः सम्प्राप्तिः कालकर्मणाम् ।
 असात्मप्रार्थागमयेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥
 विषमाभिनविशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।
 ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥
 विषय प्रवणं सत्त्वं धृति भ्रंशान्न गच्छते ।
 नियन्तु महितादर्थावृत्तिर्हि नियमात्मिका ॥
 तत्त्वज्ञाने क्षृतिर्यस्य रजो मोहावृतात्मनः ।
 भ्रश्यते स क्षृति भ्रंशः क्षतं व्यं हि क्षृतौ स्थितम् ॥
 धी धृति क्षृति विभ्रष्टः कर्म यत्कुरुते शुभम् ।
 प्रज्ञापराधं तद्विद्यात्मवर्दोष प्रकोपनम् ॥
 उदीरणं गतिमता सुदीर्घानाञ्च नियहः ।
 सेवनं साहसानाञ्च नारीणाञ्चाति सेवनम् ॥
 कर्मकाक्षातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।

विनयाचारलोपश्च पूजप्रानाश्चाभिघर्षणम् ॥
 ज्ञातानां स्वयमर्थानां मंहितानान्निषेवणम् ।
 पाश्चिमोन्दादिकानाञ्च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥
 अकालादेश सञ्चारी मैत्रीसंक्लिष्ट कर्मभिः ।
 इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सदृत्तस्य च वर्जनम् ॥
 ईर्ष्यामानमदक्रोध लोभमोहमदभ्रमाः ।
 तज्जं वा कर्मयत्क्लिष्टं यद्वा तद्देहकर्म च ॥
 यच्चान्यदौदृगं कर्म रजोमोह समुत्थितम् ।
 प्रज्ञापराधं तं शिष्टां भुवते व्याधिकारिणम् ॥
 बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमञ्च प्रवर्तनम् ।
 प्रज्ञापराधं जानी यास्मानसो गोचरं हि तत् ॥
 निर्दिष्टा काल सम्प्राप्तिर्व्याधीनां व्याधि संपदे ।
 चय प्रकोप प्रगमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥
 मिथ्यातिहौन लिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।
 जीर्णभुक्त प्रजीर्णाश्च तत्र कालस्थितिश्च या ॥
 पूर्वमध्यापराह्वय रात्रप्रायामास्त्रयश्च ये ।
 एषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥
 अन्येद्युष्को त्रहयाही तृतीयक चतुर्थकौ ।
 स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥
 एते चान्ये च ये केचित्कालजा विविधागदाः ।
 अनागते चिकित्सा स्ते बल काले विजानता ॥
 कालस्य परिणामेन जरामृत्यु निमित्तजाः ।
 रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥
 निर्दिष्टं देवगन्धेन कर्म यत्पूर्वदैहिकम् ।

हेतुस्तदपि काले हि रोगाणामुपसभ्यते ॥
 न हि कर्म महत्किञ्चित्फलं यस्य न भुज्यते ।
 क्रियाघ्नाः कर्मजारोगाः प्रथमं यान्ति तत्तृष्णात् ॥
 अव्ययशब्द अवणात् अवणात्सर्वशोन च ।
 शब्दानाञ्चाभि हीनानां भवन्ति अवणाल्लनाः ॥
 परुषोद्गीषणाशस्ता प्रियव्यसन सूचकैः ।
 शब्दैः अवणसंयोगो मिथ्यासंयोग उच्यते ॥
 असं स्पर्शाति संस्पर्शा मिथ्यायोगः स उच्यते ।
 रूपाणां भास्वता दृष्टिविनश्यति च दर्शनात् ॥
 दर्शनाच्चाति सूक्ष्माणां सर्वशश्याप्य दर्शनात् ।
 द्विष्टभैरव बीभत्सदूराति श्लिष्टदर्शनात् ॥
 तामसानाञ्च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ।
 अत्यादान मनादानमेक सात्मादिभिश्च यत् ॥
 रसानां विषमादान मत्यादानञ्च दूषणम् ।
 अति मृद्वति तीक्ष्णानां गन्धानामुप सेवनम् ॥
 असेवनं सर्वशश्च घ्राणेन्द्रिय विनाशनम् ।
 प्रतिभूत विषद्विष्ट गन्धायै चाप्यनार्तताः ॥
 तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ।
 इति सात्प्रार्थसंयोगस्त्रिविधो दोषकल्पनः ॥
 असात्प्रमिति तद्विद्याद्यन्नायाति महात्माताम् ।
 मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ॥
 शब्दानानीनां स विज्ञेयो व्याधिरेन्द्रियको बुधैः ।
 वेदानानामसात्प्रानामित्ये ते हेतवः स्मृताः ॥
 सुखहेतुर्मतस्त्वैकः समयोगः सुदुर्लभः ।

नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ॥
 हेतुख सुखदुःखस्य योगो दृष्टशतुर्विधः ।
 सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च नचास्तिरक् ॥
 न सुखं कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ।
 नात्मेन्द्रियं मनो बुद्धि गोचरं कर्म वा विना ॥
 सुखदुःखं यथा यत्त बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ।
 संस्पर्शनेन्द्रिय संस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ॥
 द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ।
 इच्छाङ्गेषामिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्तते ॥
 तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ।
 उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ॥
 स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ।
 वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ॥
 केशलोमनखाग्रान्नमलद्रवगुणैर्विना ।
 योगो मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ॥
 मोक्षे निर्वृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ।
 आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ॥
 सुखदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिते ।
 निवर्तते तदुभयं वशित्वं चोपजायते ॥
 मशरीरस्य योगज्ञास्तद्योगसृषयो विदुः ।
 आविशये तसो ज्ञानमर्थानां कर्मतः क्रिया ॥
 दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतथाप्य दर्शनम् ।
 इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ॥

शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत्सर्वमुपजायते ।
 मोक्षो रजस्तमो भावाद्दलवत्कर्मसंचयात् ॥
 वियोगः कर्मसंयोगैरपुनर्भाव उच्यते ।
 सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ॥
 व्रतचर्योपवासश्च नियमाश्च पृथग्विधाः ।
 धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ॥
 विषयेष्वरतिर्भोक्षे व्यवसायः पराधृतिः ।
 कर्मणामसमारम्भाः कृतानाश्च परिव्रयः ॥
 नैष्प्रैम्यमनहृद्धारः संयोगे भयदर्शनम् ।
 मनो बुद्धि समाधानमर्थं तत्त्वपरीक्षणम् ॥
 तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात् सर्वमेतत् प्रवर्त्तते ।
 स्मृतिः सत्संभवाद्यैश्च धृत्यन्तीरुपलभ्यते ॥
 स्मृत्या स्वभावं भावानां स्मरदुःखात् प्रमुच्यते ।
 वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ॥
 निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्ययात् ।
 सत्त्वानुबन्धाद्भ्रंशात् ज्ञानरूपात् पुनः श्रुतात् ॥
 दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ।
 एतत्तदेकमयनमुक्तैर्भोक्षस्य दर्शितम् ॥
 तत्त्वस्मृतिबलं येन गता न पुनरागताः ।
 सर्वं कारणवद्दुःखमस्वस्त्वानित्यमेव च ॥
 न चात्मकतत्त्वं तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ।
 यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदहं यथा ॥
 नैतत् मम च विज्ञायन्नः सर्वमतिवर्त्तते ।
 तस्मिंश्चरमसन्नप्राप्ते समलाः सर्ववेदनाः ॥

असंज्ञा ज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ।
 अतःपरं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ॥
 निःसृतः सर्वभावेभ्यः चिद्गं यस्य न विद्यते ।
 गतिर्ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् ॥
 ज्ञानं ब्रह्मविदाश्चात्र नास्ति ज्ञातुमर्हति । इति ।
 तत्र श्लोकः । प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।
 कतिधा पुरुषीयेऽस्मिन्निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥
 इति कतिधा पुरुषीयं शारीरं समाप्तम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातस्तुल्यगोत्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

अतुल्यगोत्रस्य रजः क्षयान्ते रजोविच्छेदं मिथुनीकृतस्य ।
 किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवश्च षड्भगो यत्स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥
 शुक्रं तदस्य प्रभवन्ति धीरा यद्दीयते गर्भसमुद्भवाय ।
 वाय्वग्निभूम्यं गुणपादवत्तत् षड्भगो रसेभ्यः प्रभवत्य तस्य ॥
 सम्पूर्णदेहः समये सुखश्च गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।
 गर्भं चिराद्दिन्दति सप्रजापि भूत्वाथवा नश्यति केन गर्भः ॥
 यन्नासृगात्मानयकालसम्पदप्रस्योपचारश्च हितैस्तथार्थैः ।
 गर्भश्च काले च सुखी सुखश्च सञ्जायते सम्परिपूर्णदेहः ॥
 योनिप्रदोषान्नसोऽभितापात् शुक्रासृगाहारविहाररदोषात् ।

अकालयोगाहलसङ्ख्याश्च गर्भश्चिराद्दिन्दति सप्रजापि ॥
 असृङ् निर्बुधं पवनेन नार्यां गर्भं व्यवस्यन्त्यबुधाः कदाचित्
 गर्भस्य रूपं हि करोति तस्यास्तदस्त्रमस्त्रावि विवर्द्धमानम् ॥
 तदग्निं सूर्य्यन्मशोकरोर्गैरुष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।
 दृष्ट्वा सृगेकेन च गर्भसंज्ञाः केचिन्नरा भूतवृत्तं वदन्ति ॥
 ओजोशनानां रजनीचराणां आहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
 गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातुर्लब्धावकाशं न हरेयुरोजः ॥
 कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्धासुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।
 कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भं एकोऽभिद्विद्विद्विद्वयमभ्युपैति ॥
 रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं शुक्रेण तेनैव द्विधागतेन ।
 बीजेन कन्याश्च सुतश्च सुते यथास्व बीजान्यतराधिकेन ॥
 शुक्राधिकं ह्यधिमुपैति बीजं यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।
 रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥
 भिनत्ति यावद्बहुधा प्रपन्नः शुक्रार्तयं वायुरति प्रवृद्धः ।
 तावन्त्यपत्यानि यथा विभागं कर्मात्मकान्यस्त्रवशात् प्रसूते ॥
 आहारमाप्नोति यथा न गर्भः शोषं समाप्नोति परिस्रुतिं वा
 तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं भ्रूष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥
 कर्मांशकत्वाद्विषमांशभेदात् शुक्रासृजौ द्विमुपैति रूची ।
 एकोऽधिकान्नूनतरां द्वितीय एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥
 कस्माद्द्विरेताः पवनेन्द्रियो वा संस्कारवाहौ नरनाभि पिण्डौ
 बक्री तथैर्थाभिरतिः कथं वा सञ्जायते वातकपिण्डको वा ॥
 बीजात् समांशादुपतन्नबीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः
 शुक्रामयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥
 शुक्रामयहारविघटनेन संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।

मन्दास्पृशीजावज्जलावहर्षो क्लोवो च हेतुत्रिकृतिद्वयस्य ॥
मातुर्ध्वंवाय प्रतिघेन वक्रीस्याङ्गीजदीवंशतया पितुश्च ॥
ईर्ष्याभिभृतावपि मन्दहर्षा वीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥
वायुग्नि दोषाद्दृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातिकपिण्डकः सः ।
इत्येवमष्टौ विकृति प्रकाराः कर्मात्मकानामुपलक्षणीयः ॥
गर्भस्य सद्योनुगतस्य कुक्षौ स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।
किं लक्षणं कारणाभिपद्यते किं सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥
निष्ठोवका गौरवमङ्गसादस्तन्द्रा प्रहर्षो हृदयत्रयथा च ।
दृशिश्च बीजग्रहणञ्च योन्यागर्भस्य सद्योनुगतस्य लिङ्गम् ॥
सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री स्त्री स्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।
सव्याङ्गगर्भा च नच वृत्तगर्भा सव्यप्रदुग्धास्त्रियमेव सूते ॥
पुत्रन्वतो लिङ्गविपर्ययेण व्याभिश्च लिङ्गं प्रकृतिं तृतीया ।
गर्भोपपत्तो तु मनः स्त्रियायंजन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसृते ॥
गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि भूतानि माता पितृकर्मजानाम् ।
तानि व्यवस्येत् सदृशत्वलिङ्गम् सत्वं यथामूकमपि व्यवस्येत् ॥
कस्मात्प्रजां स्त्रीविकृतं प्रसृते हीनाधिकाङ्गां विकसेन्द्रियाश्च ।
देहात्कथं देहमुपैति चान्यमात्मा सदा कैरनुवध्यते च ॥
बीजात्मकर्माश्रयकालदोषं मातुस्तथाह्वारविहारदोषैः ।
कुर्वन्ति दोषा विविधा प्रदुष्टाः संस्थानवर्णोन्द्रियवैकृतानि ॥
वर्षासु काष्ठाश्लघनाम्बुवेगास्तरोः सरित्स्त्रोतसि संस्थितस्य ।
यथैव कुर्युर्विकृतिं तथैव गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥
भूतैयतुर्भिः सहितः सुसृक्ष्यंमंनोजवो देहमुपैति देहात् ।
कर्मात्मकत्वान्नतु तस्य दृश्यं द्रिष्टं विना दर्शनमस्ति रूपम् ।
ससर्वगः सर्वशरीरभृश्च स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ॥

स चेतना धातुरतीन्द्रियश्च स नित्ययुक् साधुशयः स एव ।
 रसात्म माता पितृसम्भवानि रजश्च शुक्रश्च वदन्ति गर्भं ॥
 आप्यायते शुक्रमसृक् सुभूतैर्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ।
 भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि यान्यात्मनीनानि विशन्ति गर्भं
 सवोजधार्मी ह्यपरापराणि देहान्तराख्यात्मनि यानि यानि ।
 रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ॥
 भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा रजस्तमस्तत्र च कर्महेतुः ।
 अतीन्द्रियैस्त्रैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः ।
 न कर्मणा नैव मनो मतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ।
 रजस्तमोभ्यान्तु मनोऽनुबद्धं ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ॥
 गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं मनः सदोषं बलवच्च कर्म ।
 रोगाः कृतः संशयमं किमेषां हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तं ॥
 शरीरसत्त्वप्रभवाविकाराः कथं न भ्रान्ताः पुनरापतेयुः ।
 प्रज्ञापराधो विषमास्तथार्थाहेतुस्तृतीयः परिणामकालः ॥
 सर्वमयानां त्रिविधा च शान्तिर्ज्ञानार्थकाला समयोगयुक्ताः ।
 धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्तास्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ॥
 शरीरसत्त्वप्रभवास्तु दोषास्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ।
 रूपस्य सत्त्वस्यच सन्ततिर्या नोक्तस्तदादिर्नहि सोऽस्ति कथित् ॥
 तयोरवृत्तिः क्रियतेपराभ्यां धृतिच्छ्रुतिभ्यां परयाधिया च ।
 सत्याश्रये वा द्विविधे यद्योक्तं पूर्वं गदेभ्यः प्रति कर्म नित्यम् ॥
 जितेन्द्रियं नामुपहृन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति देवं ।
 देवं पुरा यत्कृतमुच्यते तु तन्नामुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम् ॥
 प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो निवृत्तिहेतुर्विषमः स एव ।
 हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन् यैषिकमभ्रकाले ॥

धनाख्ये वार्षिकमत्र माचां प्राप्नोति रोगानृतुजान् जातु ।
 नरो हिताहारविहारसेवौ समीक्षकारौ विषयेष्वसक्तः ॥
 हाता समः सत्यपरः क्षमावानाप्तोपसेवो च भवत्यरोगः ॥
 ज्ञानं तपस्तत्परता च योगो यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥
 मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धि सत्त्वं विधेयं विषदा च बुद्धिः ।

इति तत्र श्लोकाः ।

इहाग्निवेशस्य महार्थयुक्तं षड्विंशकं प्रश्रवणं महर्षिः ।
 अनुष्यगीचे भगवान् यथावन्निर्णीतवान् ज्ञानविवर्द्धनार्थम् ॥
 अनुष्यगीत्रीयं शारीरं समाप्तम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः सुखीकागर्भावक्रान्तं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियश्च प्रदुष्टयोनिशोणितग-
 र्भाशयाया यदा भवति संसर्गः । ऋतुकाले चानयोस्तथा
 युक्ते संसर्गे शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतजीवो वक्रा-
 मतिसम्प्रयोगात्तदा गर्भाऽभिनिर्वृत्ते । सात्म्यरसोपयोगाद्-
 रोगाऽभिवर्द्धते सम्यगुपचारैस्त्रोपचर्यमाणस्ततः प्राप्तकालः
 सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णशरीरो बलवत्सत्त्वसंहननसम्प्र-
 दुपेतः सुखेन जायते समुद्रया देषां भावानां मातृजस्राद्यं
 गर्भः । पितृजसात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चास्ति च सत्त्व-
 मोपपादिकमिति ह्येवाच भगवानात्रेयः नेति भरद्वाजः ॥

किं कारणं न हि माता न पिता नात्मानं सात्त्वं न
 पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगामर्भं जनयन्ति न च परलोकादेत्य-
 गर्भं सत्त्वमवक्रामति यदि हि माता पितरौ जनयेतां
 भ्रूयस्यः स्त्रियः पुमसिश्च भ्रूयांसः पुत्रकामास्तौ सर्वे पुत्र-
 जन्माभिसन्धाय मैथुनधर्ममापद्यमानाः पुनर्न वै जनये-
 युर्दुहितृर्वा दुहितृकामान च काचित् स्त्रियः केचिद्वा पुरु-
 षा निरपत्यतामपत्यकामाः परिदेविरन् न चात्मात्मानं जन-
 यन्ति । यदि ह्यात्मात्मानं जनयेज्जातो वा जनयेदात्मानम-
 जातोऽतश्चोभयथाप्ययुक्तम् । न हि जातो जनयति सत्त्वः न
 चाजातो जनयत्य सत्त्वात्तस्मादुभयथाप्यनुपपत्तिः तिष्ठतु
 तावदेतद्यद्यमात्मानं शक्तो जनयितुं स्यात् नत्वेवमिष्टास्त्रेव
 योनिषु जनयेद्दशिनमप्रतिगतिं कामरूपिणं तेजो बलजव-
 वर्णसत्त्वसंहननसमुद्दितमजरसमरुजममरमेवं विधं ह्यात्मा-
 त्मानमिच्छत्यतो वा भ्रूयः असात्त्वरजसायं गर्भः । यदि हि
 सात्त्वरजः स्यात् साम्यशेषिनामेवैकान्तेन प्रजा स्यादसात्त्वर-
 शेषिनाश्च निखिलेनानपत्याः स्युस्तश्चोभयमुभयत्र दृश्यते
 अरजसश्चायं गर्भो यदि हि राजसः स्यात् केचित् स्त्रीपुरुषे-
 ष्वनिरपत्याः स्युः न हि कश्चिदस्थेषां योरसात्रीपयुंक्ते
 अष्टरसोपयोगिनाश्चेद्गर्भा जायन्ते इत्यतोऽभिप्रेतमित्येवं
 सत्यो जोरस्त्रमार्गमायूरगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसैन्धवेक्षुर-
 समुद्गशालि भृतानामेवैकान्ते न प्रजा स्यात् । श्याभाको वर-
 कोहाशककोरदूषककन्दमूलभक्षाय निखिलेनानपत्याः स्युः
 तश्चोभयमुभयत्र दृश्यते न खल्वपि परलोका इत्य सत्त्वं गर्भ-
 मवक्रामति । यदि हि एनमवक्रामेत् नास्य किञ्चित् पौर्वदेहिकं

स्यादविदितं अदृष्टं वा स च किञ्चिदपि न स्मरति तस्मा-
देतद्ब्रूमहे इति । अमातजज्ञायं गर्भः पितृजज्ञानात्मज-
ज्ञासात्मजज्ञारसजश्च । न चास्ति सत्त्वमौषपादिकमितिहो-
वाच भरहाजः नेति भगवानात्रेयः । सर्वेभ्य एवेभ्यो भावेभ्यः
समुद्दितेभ्यो गर्भोऽभिनिर्वृत्तंते । मातृजज्ञायं गर्भो न हि
मातृर्वना गर्भोपपत्तिः स्यात् न जन्मजरायुजानां यानि
खल्वस्य गर्भस्य पितृजानि यानि चास्य पितृतः सम्भवन्ति
तान्यनु व्याख्यास्यामः । तदप्रथा केशश्मश्रुनखलोमदन्ता-
स्थिसिरास्त्रायुधमन्यः शुक्रमिति पितृजानि । आत्मजज्ञायं
गर्भो गर्भात्माह्यन्तरात्मायन्तं जीव इत्याचक्षते शाश्वतम-
रुजमजरममरमक्षयमभेदप्रमच्छेदप्रमलोषां विश्वरूपं विश्व-
कर्माणमव्यक्तमनादिमनिधनमक्षरं सगर्भाश्रयमनुप्रविश्य
युक्तशोणिताभ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वे जनयत्यात्मनात्मान-
मात्मसंज्ञा हि गर्भे तस्य पुनरात्मनी जन्मादिसत्त्वान्नोप-
पद्यते तस्माद्जात एवाजातं गर्भं जनयत्य जातो ह्ययम्
अजातं गर्भं जनयति । स चैव गर्भः कालान्तरेण बाल-
युवस्थविरतां स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्त्तते तस्यां तस्यां
जातो भवति । यावत्स्य पुरस्कृता तस्यां जनयिष्यमाणः
तस्मात् स एव जातथाजातश्च युगपद्भवति यस्मिंश्चैतदुभयं
सम्भवति जातत्वं जनिष्यमाणत्वञ्च स च जातो जन्यते
स चैवानागतेषु अवस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनात्मानं
सतो ह्यवस्थानुगमनमात्रमेव जन्म चोच्यते तत्र तत्र ययसि
तस्यां तस्यामवस्थायां यथा स तामेव शुक्तशोणितजीवानां
प्राक्संयोगाद्गर्भत्वं न भवति तत्र संयोगाद्भवति सतश्चैव

पुरुषस्य प्रागपत्यात्पितृत्वं न भवति तच्चापत्याद्भवति तथा
 सतस्तस्यैव गर्भश्च तस्यान्तस्याभवस्यायाच्चातत्वं जात-
 त्वञ्चोच्यते। न तु खलु गर्भस्य मातुर्नपितुर्नात्मनः सर्वभावेषु
 यथेष्टकारित्वं मतोऽन्यथा विपर्ययः न च कारणदोषा-
 द्दकारणमात्माजनने सम्भवति दृष्टं चेद्योनिरेक्ष्यं मोक्ष-
 चात्मविद्विरात्मायत्तं न ह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्ता न चान्यतो
 जायते जायमानो नाद्दुरोत्पत्तिरबीजात् यानि तु खल्वस्य
 गर्भस्यात्मजानि यान्यस्यात्मतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनु
 व्याख्यास्यामः। तद्यथा तासु तासु योनिषु उत्पत्तिरात्मजानां
 मन इन्द्रियाणि प्राणायानो प्रेरणं धारणमाकृति स्वरवर्णं
 विशेषाः सुखदुःखे ईच्छाद्वेषौ क्षृति रक्षुहारः प्रयत्नः
 चेत्यात्मजानि सात्प्रजस्यार्थं गर्भः न ह्यात्मसेवित्वमन्तरेण
 स्त्रीपुरुषयोर्वन्धत्वमस्ति गर्भेषु वाष्पनिष्ठो वा भावो यावत्
 खल्वसात्मसेविनां स्त्रीपुरुषाणां दोषाः प्रकुपिताः शरीर-
 सुपसर्पन्तो न शुक्रशोणित गर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते
 तावत्समर्था गर्भजननाय भवन्ति। सात्मसेविनां पुनः स्त्री-
 पुरुषाणामनुपहत शुक्रशोणित गर्भाशयानां सृत्काले स-
 त्रिपतताञ्जीवस्यानवक्रमणाद्गर्भा न प्रादुर्भवन्ति न हि केवलं
 सात्प्रज एवायगर्भः समुद्योऽत्र कारणमुच्यते यानि तु ख-
 ल्वस्य गर्भस्य सात्प्रजानि यानि अस्य सात्प्रतः सम्भवन्ति
 तान्यनु व्याख्यास्यामः। तद्यथा रोग्यमनालस्य मलो
 क्षुपत्वमिन्द्रिय प्रसादः स्वरवर्णं बीजसम्पत्प्रहर्षं भृयस्त्व-
 क्षेति सात्प्रजानि। रसजस्यार्थं गर्भः न हि रसादृते प्राणया-
 चापि स्यात् किं पुनर्गर्भश्च न चैवास्य सम्यगुपयुज्यमाना

रसा गर्भमभिनिर्वर्तयन्ति । न च केवलं सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभिनिर्वर्तितः समुदयोऽप्यत्र कारणमुच्यते । यानि तु खल्वस्य गर्भस्य रसजानि यानि चास्य रसतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनु व्याख्यास्यामः । तद्यथा शरीराभिनिर्वर्तितरभि वृद्धिः प्राणानुबन्ध स्मृतिः 'पुष्टिरत्साहश्चेति रसजानि । अस्ति खल्वपि सत्त्वमौपपादुकं यस्मिन् सृक् शरीरेणाभि सम्बध्नाति यस्मिन्नपगमनं पुरस्कृते शीलमस्य व्यावर्तते भक्तिर्विपर्यस्य ते सर्वेन्द्रियाण्युपतप्यन्ते बलं हीयते व्याधय आप्यायन्ते यस्माद्धीनः प्राणान् जहाति यत्तदिन्द्रियाणामभिग्राहकञ्च मन इत्यभिधीयते यत्तन्निविधमाख्प्रायते शुद्धं राजसन्तामसं इति । येनास्य भूयिष्ठं न द्वितीया-माजाति द्वितीयसम्प्रयोगो भजति यदा तु तेनैव शुद्धेन संयुज्यते तदा जातेरतिक्रान्ताया अपिस्मरति स्मार्तं हि ज्ञानं आत्मनस्तस्यैव मनसोऽनुबन्धादनुवर्तते यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो जाति स्मर इत्युच्यते इति सत्त्वमुक्तं तस्य यानि सत्त्वजानि यान्यस्य सत्त्वतः सम्भवतः सम्भवन्ति तान्यनु व्याख्यास्यामः । भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्माहस्त्र्यागोमात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रा उत्साहस्तौ-क्ष्ण्यं माद्वं गान्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येव मादयसान्ये सत्त्वजानि नानाविधानि तु खलु सत्त्वानि तानि सर्वा-स्थेकं पुरुषे भवन्ति न च भवन्त्येक कालं एकान्तु प्रायोगु वृत्ताह । एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकाराणां भावानां समुद्भवाद्भिनिर्वर्तते गर्भो यथा क्लृप्तागारं नामाद्रव्यं समुदयाद्यथा वा रथो नानाङ्गसमुदायात्त स्मादेतद्वोचाम

मातृसंश्रायकर्मः पितृजघामजय सात्मजश्च रसजश्च । अस्ति
सत्त्वमौपपादुकमिति ह्येवाच भगवानात्रेयः भरद्वाज उवाच
यद्ययमेषां नानाविधानाङ्गकर्मकराणां भावानां समुदयादभि-
निर्वृत्तं ते गर्भः कथमयं सन्धीयते यदि चापि सन्धीयते
कस्मात्समुदयप्रभवः स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनु-
ष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते । तत्र चेदिष्टमेतदस्मान्मनुष्योमनुष्य
प्रभवः तस्मान्मनुष्यविग्रहेण जायते यथा गौर्गोप्रभवः यथा
चाश्वोऽश्वप्रभव इत्येवं सति यदुक्तमग्रे समुदयात्मक इति ।
तदयुक्तं यदि च मनुष्योमनुष्यप्रभवः कस्माज्जडान्यङ्गजमूक-
वामनमिर्मिणश्चण्डोग्यक्तकुष्ठकिल्बिषातिभिर्जाताः पितृसदृश-
रूपा न भवन्ति । अथात्रापि बुद्धिरियं स्यात् स्वेनैवायमा-
त्मा चक्षुषा रूपाणि वेत्ति श्रोत्रेण शब्दान् घ्राणेन गन्धान्
रसनेन रसान् स्पर्शनेन स्पर्शान् बुद्ध्या बोद्धव्यमित्यनेन
हेतुना जडादिभिर्जाताः पितृसदृशा भवन्ति इत्यत्रापि
प्रतिज्ञा दोषः स्यात् । एवमुक्ते ध्यात्मा सत्स्त्रिद्विेषु ज्ञः स्या-
दसत्स्वप्नो यत्र चैतदुभयं सम्भवति सत्त्वमज्ञत्वज्ञ स विकारः
प्रकृतिश्चात्मा निर्विकारो ज्ञश्च यदि च दर्शनादिभिरात्मावि-
षयान् वेत्ति निरिन्द्रियो दर्शनादि विरहादज्ञः स्यादज्ञत्वाच्च
कारणमकारणत्वाच्चानात्मेति वाग्वस्तु मातृमेतद्वचनमन-
र्थकं स्यादिति ह्येवाच भरद्वाजः आत्रेय उवाच । पुरस्तादित-
त्प्रतिज्ञातं सत्त्वं जीवं स्मृक्छरीरेणाभिसम्बधातीति
यस्मात्तु समुदाय प्रभवः स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते म-
नुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते तद्वक्ष्याम भूतानाञ्चतुर्विधा योनि-
र्जरायुजाण्डजस्त्रेदजोद्भिलास्तासाञ्चतसृणामपि योनीना-

मेकैका योनिरपरिसंख्येय भेदा भवन्ति भूतानामाकृति
विशेषापरिसंख्येयत्वात् तत्र जरायुजानामण्डजानां प्रा-
णिनामेते यां यांगभंकरा भावा योनिमापद्यन्ते तस्यान्तस्यां
योनी तथा तथा रूपा भवन्ति कनकरजतताम्रत्रपुसीमानी
वा सिच्यमानानि तेषु तेषु मधूच्छिष्टविग्रहेषु ते यदा मनु-
ष्यविम्बमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहा जायन्ते तस्मात् समुद-
यात्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्याश्च मनुष्य-
प्रभव उच्यते तद्योनित्वात् । यच्चोक्तं यदि ष मनुष्यो मनुष्य
प्रभवः कस्मान्न जडादिभिर्जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति
इत्यत उच्यते यस्य यस्य ह्यङ्गावयवस्य बीजबीज भाव उप-
तप्तो भवति तस्य तस्याङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते नोप
जायते चानुतापात्तस्मादुभयोपपत्तिरप्यत्र सर्वस्य चात्मजा-
नौन्द्रियाणि तेषां भावाभाव हेतुर्देवं तस्मान्नैकान्ततो ज-
डादिभिर्जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति न चात्मा सत्स्वि-
न्द्रियेषु सत्सु वा भवत्यज्ञो न ह्यसत्तः कदाचिदात्मा सत्त
विशेषाच्चेप लभ्यते ज्ञानविशेषः इति ।

भवतिचात्र । न कर्तुरिन्द्रिया भावात्कार्यं ज्ञानं प्रवर्तते ।

यैः क्रिया वर्तते सा तु सा विना तैर्न वर्तते ॥

जानन्नपि मृदो भावात्कुम्भकृत् न प्रवर्तते ।

श्रूयताञ्चेद् मध्यात्ममात्मज्ञान बलं महत् ॥

देहेन्द्रियाणि संक्षिप्य मनः संगृह्य चक्षुलम् ।

प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥

सर्वत्रावहृतज्ञानः सर्वभावान्परीक्षते ।

गृह्णीष्व चेदमपरं भरद्वाजविनिर्णयम् ॥
 निवृत्तेन्द्रिय वाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगतो यदा ।
 विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाज्ञाप्यतः सृतः ॥
 नात्मज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।
 न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्य हेतुकः ॥
 तस्माज्ज्ञः प्रकृतियात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
 सर्वमेतद्भरद्वाजनिर्णीतं जह्म संशयमिति ॥
 तत्र श्लोकी । हेतुर्गर्भस्य निवृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।
 पुनर्वसुमतिर्या च भरद्वाजमतिश्च या ॥
 प्रतिज्ञा प्रतिषेधश्च विषदय विनिर्णयः ।
 गर्भावक्रान्तिसुद्दिश्य खुड्डीकं सम्प्रकाशितम् ॥
 खुड्डीका गर्भावक्रान्तिः शरीरः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो महतीं गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

यतश्च गर्भः सम्भवति यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा यद्विकारश्च
 गर्भो यथा चानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ यथास्य वृद्धि हेतु-
 र्यतश्चास्यावृद्धिर्भवति यतश्च जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नो-
 ति यतश्च कात्स्न्येनाविनश्यन्विकृतिमापद्यते तदनुव्या-
 ख्यास्यामः । मादृतः पिष्टत आत्मतः साम्प्रतोरसतः सञ्चत

इत्येतेभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः सम्भवति । यस्य ये येऽवयवा यतो यतः सम्भवतः सम्भवन्ति । तान् विभज्य मातृजा दीनवयवान् पृथक् पृथगुक्तमग्रे शुक्रशोणितजीव-संयोगे तु खलु कुच्छिगते गर्भसंज्ञा । गर्भसु खल्वन्तरिक्ष-वायुग्नि तीर्थ भूमि विकारश्चेतनाधिष्ठानभूतः स ह्यस्य षष्ठो धातुरुक्तः यथात्वानुपूर्व्याभि निर्वर्तते कुक्षी तदनु-व्याख्यस्यास्यः । गते पुराणे रजसि नवे चार्वास्थिते शुद्ध-स्नातां स्त्रियमव्यापन्न योनि शोणितगर्भाशया ऋतुमतीमा-चक्ष्णहे तथा सह तथाभूतया यदा पुमानव्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति तस्य हर्षादीरितः परः शरीरधात्वात्मा युक्तभूतोऽङ्गादङ्गात् सम्भवति । स तथा हर्षभूतेनात्मनो दी-रितश्च जीवधातुः पुरुषशरीरादभिनिष्पत्यो हितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यात्वेनाभि संसर्गमेति । तत्र पूर्वं चेतना धातुः सत्त्वरणो गुणग्रहणाय प्रवर्तते स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्तामन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा विश्वरूपः पुरुषः प्रभवो व्ययो नित्यः गुणीग्रहणं प्राधान्यमव्यक्तं जीवोऽन्नः पुद्गलश्चेतनावान् विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति सगुणोपादानकालेन्तरिक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते । यथा प्रलयात्यये सिद्ध-क्षुर्भूतान्यक्षरभूतः सत्त्वोपादानः पूर्वतरमाकाशं सृजति । ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून् वाद्यादिकांश्चतुरः सर्वमपि तु खल्वेतद्गुणोपादानमणुना कालेन भवति । स सर्वगुण-वान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि संमूर्च्छितः सर्वधातुकलुषी-कृतः खेटभूतो भवति अव्यक्तविग्रहः स च सङ्गुताङ्गावयवः

द्वितीये मासे घनः सम्पद्यते पेश्यर्बुदं वा तत्र घनः पुरुषः
स्त्रीपेशी अर्बुदं नपुंसकं तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वा-
ङ्गावयवाश्च योगपद्येनाभि निर्वर्तन्ते तत्रास्य केचिदङ्गाव-
यवा मातृजादीनवयवान् विभज्य पूर्वमुक्ता यथावन्महाभूत-
विकारप्रविभागेन त्विदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान् पर्याया-
न्तरेण परांश्चानुव्याख्यास्यामः । मातृजादयोऽप्यस्य महा-
भूतविकारा एव तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः श्रोत्रं लाघवं
शौष्मं विवेकश्च वाह्यात्मकं स्पर्शः स्पर्शनश्च रौक्ष्यं प्रेरणं
धातुव्यूहं चेष्टाश्च शारीर्यः अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः
पक्ति रौष्णश्च अवात्मकं रसो रसनं शैत्यं मार्दवं स्नेहः
क्लेदश्च पृथिव्यात्मको गन्धः घ्राणं गौरवं स्नेहं मूर्तिश्च एव-
मयं लोकसन्धितः पुरुषो यावन्तो हि लोके भावविशेषाः
तावन्तः पुरुषे यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके इति बुधा-
स्त्वेवन्द्रष्टुमिच्छन्ति एव मस्येन्द्रियाणि अङ्गावयवाश्च
योगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते अन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य
जातस्योत्तर कालप्लायन्ते तद्यथा दत्ताव्यञ्जनानि व्यक्ती-
भावः तथा युक्तानि चापरस्थेषा प्रकृतिः । विकृतिः
पुनरतोऽन्यथा सन्ति खल्वस्मिन् गर्भे नित्या भावाः
सन्ति चानित्याः तस्य य एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठते तएव
स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा विभ्रति ततः
स्त्रीपुरुषयो र्येवैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रयाश्च तेषां यतो
भूयस्त्वन्ततोऽन्यतरभावस्तद्यथा क्लैव्यभीरुत्वमवेशारद्यम्बोहो-
वस्थानं अधो गुरुत्वमसंहनं शैथिल्यं मार्दवङ्गर्भाशयबीज-
भागस्तथा युक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि अतो द्विपरी-

तानि पुरुषकराण्युभयभागभावानि नपुंसककराणि यस्य
यत्कालमेवेन्द्रियाणि सन्तिष्ठते तत्कालमेव चेतसि वेद-
नानि बन्धं प्राप्नोति तस्मात्तदा प्रभृति गर्भः स्यन्दते
प्रार्थयते च किञ्चित्तदै हृदयमाचक्षते वृद्धाः मातृजं
चास्य हृदयं मातृहृदयाभिसम्बद्धरसवाहिनीभिः संवाहि-
नीभिस्तस्मात्तयोस्ताभिर्भाक्तः संस्यन्दते तच्चैव कारणमपेक्ष-
माणा न ह्यहृदयं विमानतं गर्भमिच्छन्ति कर्तुं वि-
माननेह्यस्य दृश्यते विनाशो विकृतिर्वा समानयोगक्षेमा
हि माता तदा गर्भेण केषुचिदर्थेषु तस्मात् प्रिय-
हिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः । तस्या
गर्भापत्तेर्ह्यहृदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोप-
देक्ष्यामः । उपचारा संराधनं ह्यस्याज्ञाने दीषो ज्ञानञ्च
लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशस्तद्यथार्त्तवादर्शनसाम्यमास्य
संस्त्वणमनन्नाभिलापः छर्दिरोचकोऽन्तकामता च विशे-
पेण यद्वाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषो
ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयो स्तनमण्डलयोश्च काष्णप्र-
मत्यर्थं श्लयथुः पादयोरीषलोमराज्या योन्याश्च जालत्वमिति
गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदिच्छेत्तत्तदस्ये दद्यात्
दन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः । गर्भोपघातकरास्त्रि मे
भावा स्तद्यथा सर्वमतिगुरुष्णतीष्णां दाहणाश्च चेष्टा इमां-
श्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः देवतारक्षोऽमुचरपरिरक्षणार्थं न
रक्तानि वासांसि विभृशान् न मदकराणि चायान्यभ्यवहरे-
न्न यान् मधिरोहे त्रमांसमश्रीयात् सर्वेन्द्रियप्रतिकूलाश्च
भावान् दूरतः परिवर्जयेत् यच्चान्यदपि किञ्चित् स्त्रियं

विद्युस्तीव्रायान्तु खलु प्रार्थनायां काममहितमप्यसैः हिते-
नोपसंहितं दद्यात् प्रार्थनाविनयानर्थं प्रार्थनासम्भारणादि
वायुः कुपितोऽन्तः शरीरमनुचरन् गर्भस्यापद्यमानस्य
विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् । चतुर्थे मासि स्थिरत्वमाप-
द्यते गर्भं स्तस्मात् तदा गर्भिणी गुरु गतत्व मापद्यते
विशेषण पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्य-
धिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते
विशेषेण षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकम-
न्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यत
विशेषेण सप्तमे मासि गर्भः सर्वभावैराप्यायत सहसा
तस्मात् गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भवति अष्टमे मासि
गर्भश्च माटतो गर्भं तश्च माता रसहरणीभिः संवाहिनो-
भिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात्
तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुह्य
ग्लाना तथा गर्भाः तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्यो-
जसोऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिसमीच्याष्टमं मासमगर्भ-
ण्यमित्याचक्षते कुशलाः तस्मिन्नेकदिवसाक्रान्तेऽपि नवमं
मासमुपादाय कालमित्याहुरादशमात्राशादितावान्कालो
वैकारिकामतः परं कुक्षौ स्थानं गर्भस्य एव मयमनयानु-
पूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ मात्रादीनान्तु खलु गर्भकराणां
भावानां सम्पदस्तथातिवृत्तस्य सौष्ठवात्माटतश्चैवोपस्ये हो-
पस्येदाभ्यां कालपरिणामात् स्वभाव संसिद्धेय कुक्षौ
दृष्टिं प्राप्नोति । मात्रादीनान्तु खलु गर्भकराणां भावानां
व्यापत्तिनिमित्तमस्या जन्म भवति ये त्वस्य कुक्षौ दृष्टि-

हेतुसमाख्याता भावास्तेषां विपर्ययाद्दरे विनाश-
मापद्यन्तेऽथवा चिरजातः । यतस्तु कात्स्न्येनाविनश्यन्-
विकृतिमापद्यते तदा व्याख्यास्यामः । यदा दोष-
प्रकोपेनोक्तान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीर-
मुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयो दूषयन्ति तदा यं गर्भं लभते
स्त्री तदा गर्भस्य तस्य मातृजानामवयवानामवयवो विकृति-
मापद्यते । एकोऽथवा नेकोह्यस्य यस्य यस्य ह्यवयवस्य
बीजे बीजभागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते तं तमवयवं
विकृतिराविशति । यदा ह्यस्याः शोणितगर्भाशयबीजभागः
प्रदोषमापद्यते तदा बन्ध्यां जनयति यदा पुनरस्याः शो-
णिते गर्भाशयबीजभागावयवः स्त्रीकराणाञ्च शरीरबीज-
भागानामेकदोषः प्रदोषमापद्यते । तदा स्त्रयाकृत भूयि-
ष्ठामस्त्रियां वार्त्तां नाम जनयति तां स्त्री व्यापद्मा-
चक्षते । एवमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमा-
पद्यते तदा बन्ध्यां जनयति यदा पुनरस्य बीजे बीजभा-
गावयवः प्रदोषमापद्यते तदा प्रतिप्रजं जनयति । यदा
त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरुषकराणाञ्च शरीरबीज-
भागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते । तदा पुरुषाकृति भूयिष्ठ-
मपुरुषं तृणपूत्रं नाम जनयति तां पुरुषव्याषव्यापद्माच-
क्षते । एतेन मातृजानां पितृजानाञ्चावयवानां विकृति
व्याख्यानानेन सात्मजानां रसजानां सत्वजानां चावयवानां
विकृतिर्व्याख्याता । निर्विकारः परस्वात्मा सर्वभूतानां निर्वि-
शेषः सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्द्विशेषोपलब्धिः तत्र ये श-
रीरदोषा वातपित्तकेशाणस्ते शरीरं दूषयन्ति द्वौ पुनः

सत्त्वदीषी रजस्तमश्च तौ सत्त्वं दूषयतस्ताभ्याञ्च सत्त्वशरी-
 राभ्यां विकृतिरूपजायते नोपजायते च प्रदुष्टाभ्याम् । तत्र
 शरीरं योनिर्विशेषश्चतुर्विधमुक्तमग्रे त्रिविधं खलु सत्त्वं
 शुद्धं राजसन्तामसमिति तत्र शुद्धमदीषमाख्यातं कल्याणां-
 शत्वात् राजसं दीषमाख्यातं रोषांशत्वात् तामसमपि
 सदीषमाख्यातं मोहांशत्वात् तेषां तु त्रयाणामपि स-
 प्तानां एकैकस्य भेदाद्यमपरिसङ्ग्रेयन्तरतमयोगाच्छरीर-
 योनिर्विशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च शरीरमपि सत्त्वमनु-
 विधीयते सत्त्वञ्च शरीरं तस्मात्कतिचित्सत्त्वभेदादनूदका-
 भिनिर्देशेन निर्दर्शनार्थमनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा शुचिं
 सत्याभिसन्धं जितात्मानं संविभागिनं ज्ञानविज्ञानवचन-
 प्रतिवचनसम्पन्नं स्मृतिमन्तं कामक्रोधलोभमानमोहेर्ष्या-
 हर्षामर्षापितं समं सर्वभूतेषु ब्राह्मं विद्यात् । इज्याध्यय-
 नव्रतहोम ब्रह्मचर्यमतिथिव्रतमुपशान्तमदमानरागद्वेषमो-
 हलोभरोषं प्रतिवचनविज्ञानोपधारण शक्तिसम्पन्नमार्षं
 विद्यात् । ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं
 तेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणां दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामाभिरत-
 न्मैन्द्रं विद्यात् । लेखास्य वृत्तं प्राप्तकारिणमसंह्यार्थमुत्यान-
 वन्तं स्मृतिमन्तमैश्वर्यालम्बिनं व्यपगतरागद्वेषमोहं
 यामप्रं विद्यात् । शूरं शुचिमशुचिहेपिणं यज्वानमग्नी वि-
 हाररतिमक्लिष्टकर्माणां स्थानकोपप्रसादं वारुणं विद्यात् ।
 स्थानमानोपभोगपरिचारसम्पन्नं धर्मार्थकामनित्यं शुचिं
 सुखविकारं त्यक्तकोपप्रसादं कौवेरं विद्यात् । प्रियन्ृत्य-
 गीतवादित्रोक्तापन्नो काख्वायिकेतिहासपुराणगन्धमाख्याप-

मयनं वस्त्र स्त्रीविहारनित्यमनस्यकं गान्धर्वं विद्यात् । इ-
त्येवं शुद्धस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात् । कल्याणां श्रत्वात् तत्-
संगीगात्तु ब्राह्ममत्यन्तं यद्धं व्यवस्येत् शूरस्रष्टमस्यकमेश्व-
र्यवन्तमौपधिकं रौद्रमननुक्रोशकं आत्मपूजकमासुरं वि-
द्यात् । अमर्षणमनुबन्धकोपच्छिद्रप्रहारिणं क्रूरमाहाराति
मात्ररुचिभामिषप्रियतमं स्वप्रायासं बहुलमीर्थुं राक्षसं
विद्यात् । महागनं स्त्रैणं स्त्रीरहस्तामं अशुचिं शुद्धिद्वेषि-
णश्चीरुभीषयितारं विक्रतिविचाराहारशीलं पैशाचं वि-
द्यात् । क्रुद्धं शूरं प्रकृच्छभीरुन्तीक्ष्णमायास बहुलं
अत्रस्तगोचरमाहारविहारपरं सर्पं विद्यात् । आहार-
काममति दुःखगीलाचारोपचारमस्यकमसं विभागिन-
मतिलोलुपम कर्मशीलश्चितं विद्यात् । अनुषक्तकाम-
मजप्रमाहारपरं अनवस्थितमर्षणमसञ्चयं शाकुनं वि-
द्यात् । इत्येवं राजसस्य सत्त्वस्य षड्विधं भेदांशं
विद्यात् । रोषांशत्वात् निरलङ्कटिष्णुमभेदसमञ्जुगुप्ति-
तारं आहारमैथुनपरं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् । भीरुमबु-
धमाहारलुब्धमनवस्थितमनुषक्तकामक्रोधं मरणशीलं स्तोथ
कामं सात्त्विकं विद्यात् । अलसं केवलमभिनविष्टमाहारी
सर्वबुद्धरहीनं वानस्पत्यं विद्यात् । इत्येवं तामसस्य सत्त्वस्य
त्रिविधं भेदांशं विद्यात् । मोहांशत्वादित्यपरिसंख्येय
भेदानां त्रयाणामपि सत्त्वानां भेदैकदेशो व्याख्यातः ।
शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो ब्रह्मर्षिं शक्रवरुणयमकुवेरगन्धर्व-
सत्त्वानुकारेण राजसस्य षड्विधो दैत्यपिशाचराक्षसपिशाच
सर्पप्रेतगकुनि सत्त्वानुकारेण तामसस्य त्रिविधः पशु मत्स्य

वनस्पति सत्त्वानुकारिण कथञ्च यथा सत्त्वमुपचारः स्यात्
इति केवलसायसुद्देशः यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति ।
गर्भावक्रान्ति संप्रयुक्तः तस्य विज्ञाने सामर्थ्यं गर्भकराणाञ्च
भावानामनुसमाधिर्विघातश्च विघातकराणामिति ।

तत्र श्लोकाः । निमित्तमात्मा प्रकृतिर्द्विः कुक्षौ क्रमेण च ।

द्विहेतुश्च गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभसंज्ञिताः ॥

अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।

इमांस्ती न शुभान् भावानाहुर्गर्भं विघातकान् ॥

शुभाशुभसमाख्याता नष्टौ भावानिमान् भिषक् ।

सर्वथा वेद्यन् सर्वान् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥

अत्राप्युपायान् गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।

ये च गर्भविघातोक्ता भावास्तांश्याप्युदारधी ॥

महती गर्भावक्रान्ति शारीरं समाप्तम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पुरुषविधायं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

पुरुषोऽयं लोकसंश्रित इत्युवाच भगवान् पुनर्वसु रात्रियो
घावन्तो हि लोके भावविशेषाः तावन्तः पुरुषे यावन्तः
पुरुषे तावन्तो लोके इत्येवं वादिनं भगवन्तमात्रियमग्नि-
त्रिय उवाच । नैतावाता वाक्ये नोक्तं वाक्यार्थमवगाहा-

महे भगवती बुद्ध्या भृगुस्तरोऽनुश्यास्त्रायमानं शुश्रूषामहे
इति तमुवाच भगवानात्रेयः ।

अपरिसंखेपया लोकावयवविशेषास्तेषां यथा स्थूल-
भावात् सामान्यमभिप्रेत्योदाहरिष्यामः । तानेकमना
निबोध सम्यगुपवर्ण्यमानानग्निवेश ! षडृतवः समुदिता
इति शब्दं लभन्ते । तदप्रथा पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं
ब्रह्म चाव्यक्तमित्येत एव च षडृतवः समुदिताः पुरुष इति
शब्दं लभन्ते तस्य पुरुषस्य पृथिवीमूर्तिरापः क्लेदस्तेजोऽग्नि
सन्तापो वायुः प्राणो विद्यच्छीर्षाणि ब्रह्मात्वन्तरात्मा यथा
खलु ब्राह्मी विभूतिः लोके तथा पुरुषेऽप्यन्तरात्मिकी
विभूतिर्लोकैः प्रजापतिरन्तरात्मनी विभूतिः पुरुषे सत्त्वं
यस्त्रिन्दी लोके स पुरुषेऽहङ्कारः आदित्यस्वाधानं रुद्रारोषः
सोमः प्रसादोवसवः सुखमश्विनौकान्तिर्मरुत चत्साहो
विश्वे देवाः सर्वेन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्थश्च तमो मोहोऽज्ञोति-
ज्ञानं यथा लोकस्य सर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भादानं यथा
कृतयुगमेवं वाच्यं यथा त्रेता तथा यौवनं यथा हापरन्तथा
स्थाविर्यं यथा कालिरेवमातुर्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमि-
त्येव मनु मानेनानुक्तानामपि लोक पुरुषयोरवयव विशेषा-
णामग्निवेश सामान्यं विद्यादित्येवं वादिनं भगवन्तमात्रेयं
अग्निवेश उवाच । एवमेतत्सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता
लोक पुरुषयोः सामान्यं किं त्वस्य सामान्योपदेशस्य
प्रयोजनमिति भगवानुवाच कथमग्निवेश सर्वलोकमात्म-
न्यात्मानञ्च समनुपश्यतः सत्या बुद्धिः समनुपश्यते इति
सर्वलोकं ह्यत्मानि पश्यती भविष्यत्यात्मैव सुखदुःखयोः

कर्ता नान्य इति कर्मात्मकं त्वाच्च हेत्वादिभिरमुक्तः सर्वे तो-
 कीऽहमिति विदित्वा ज्ञान पूर्वमुत्थास्यते पवर्गायेति तन्न
 संयोगा पेक्षी लोकायब्दः षड्धातु समुदायो हि सामान्यतः
 सर्वलोकः तस्य हेतुः उत्पत्तिर्द्विरुपपन्नो वियोगश्च । तत्र
 हेतुरुत्पत्तिकारणं उत्पत्तिर्जन्मद्विराप्यायनं उपपन्नो
 दुःखागमः षड्धातु विभागो वियोगः स जीवापगमः स
 प्राणे निरोधः स भङ्गः स लोकस्वभावः तस्य मूलं सर्वोपप-
 नानाश्च प्रवृत्तिनिवृत्तिरुपरमः प्रवृत्तिर्दुःखं निवृत्तिः सुखमिति
 यद्ज्ञानमुत्पद्यते तत्सत्यं तस्य हेतुः सर्वलोकसामान्यज्ञान-
 मेतत्प्रयोजनं सामान्योपदेशस्येति अथाग्निवेश उवाच ।
 किं मूला भगवन् ! प्रवृत्तिर्निवृत्तौ वा उपाय इति भग-
 वानुवाच । मोहेच्छाद्देष कर्म मूला प्रवृत्तिस्तज्जा ह्यहङ्कार
 सङ्गसन्दोहाभिसंप्लवाभ्यवपातविप्रत्यया विशेषानुपायास्त-
 र्णमिव द्रुममति विपुलशाखास्तरवोऽभिभूय पुरुषमवतत्यो-
 त्तिष्ठन्ति । यैरभि भूतो न सत्तामति वर्त्तते तत्रैवं जातिरूप-
 विसृत्तबुद्धिशून्यविद्याभिजनवयोवीर्यप्रभावसम्पन्नोऽहमित्य-
 हङ्कारः यद्यत्मनो वाक्काय कर्म नापवर्गाय ससङ्गः कर्म
 फलमीनपुरुषप्रेत्यभावादयः सन्ति वा नेति संग्रहः सर्वा-
 वस्थमन्योहमहं स्मृष्टा स्वभावसंसिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रिय
 बुद्धिविशेषरागि र्तिग्रहणमभिसंप्लवः मम मादृषिदृष्ट्याद-
 दारापत्यबन्धुमित्रभृत्यगणोगणस्यचाहमित्यभ्यवपातः कार्या-
 कार्यं हिताहित एभायभेषु विपरीताभिनिवेशोविप्रत्ययः ज्ञा-
 न्नयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तयोश्च सामान्यदर्शनम-
 विशेषः प्रोक्षणाग्निहोत्र त्रिषवणाभ्युक्षणावाहनाया-

चनसलिलहुताशनप्रवेशादयः समारम्भाः प्रोच्यन्तेनुपायाः ।
 एवमयमधीष्मतिरहङ्काराभिनिविष्टः सक्तः स संशयोऽभिसं-
 झुतबुद्धिरभ्यवपतितोऽन्यथा दृष्टिरविशेषग्राही विमार्गगति-
 निवासवृत्तः सत्त्व शरीरदोष मूलानां सर्वदुःखाणां भवत्येव-
 महङ्कारादिभिर्दोषैर्न्नाम्यमाणो नातिवर्तते प्रवृत्तिं सा च
 मूलमघस्य निवृत्तिरपवर्गः तत्परं प्रशास्तं तत्तद्वचरं ब्रह्म
 स मोक्षः तत्र सुसुप्तता सुदयनानि व्याख्यास्यामः । तत्र
 लोक दोषदर्शिनो सुसुप्तीरादित एवा चार्याभिगमनं
 तस्योपदेशानुष्ठानं अग्नेरेवोपचर्या धर्मशास्त्रान्त गमनं
 तदर्थावबोधस्ते नावष्टम्भः तत्र यथोक्ताः क्रियाः सतामुपा-
 सनममङ्गतिर्दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहितमपरुषमनतिकाले
 परीक्ष्यञ्चनं सर्वप्राणिषु आत्मनीवापेक्षा सर्वासामस्मरणम
 सङ्कल्पनमप्रार्थनमभि भाषणञ्च स्त्रीणां सर्वं परिग्रह त्यागः
 कौपीनप्रच्छादनार्थं धातु रागत्रिवसनं कन्यासीव न हेतोः
 सूचो पिप्यलकं शौचादान हेतोः जलकुण्डिका दण्डधार-
 णं भेदचर्याथं प्राणधारणार्थमेक कालमग्राम्यो यथोपपत्नी
 व्यवहारः अमापनयनार्थं शीर्षंशुष्कपर्णवृक्षास्तरणोपधानं
 ध्यान हेतोः कायनिबन्धनं वनेष्वनिकेत वासः तन्द्रानि
 द्रान्नस्यादि कर्म वर्जनं इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः
 सुप्रस्थित गत प्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु
 ऋति पूर्वकाः प्रवृत्तिः सत्कार सुति गर्हावमानक्षमत्वं
 क्षुत्पिपासायास अमशीतोष्ण मातवर्षा सुखसंस्पर्शसहत्वं
 शोकदैन्यमानोद्वेगधमदमानलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसञ्च-

सनं भलहारादिषूपसर्गं संज्ञा लोक पुरुषयोः सर्गादि
साङ्गान्यापेक्षणं कार्यकालार्थमुभयं योगारम्भे सतत मनि-
वेदः सत्त्वोक्ताहापवर्गाय धीष्टुति क्षुति बलादानं निय-
मनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन
शरीरावयवसंख्यानं अभीष्टं सर्वं कारणवहुः खमस्त्रम-
नित्यमित्यवगमः सर्वे प्रवृत्तिष्वघ संज्ञा सर्वसंन्यासे सुखमि-
त्यभिनिवेशः एष मार्गोपवर्गाय अतोऽन्यथा बध्यत इत्यु-
दयनानि ।

भवतिचात्र । एतैरविमलं सत्त्वं शुद्धपायैर्विशुध्यति ।

मृच्यमाण इवादर्शं स्तूलं चैलकरादिभिः ॥

ग्रहान्मुद् रजो धूमनीहारै रसमावृतम् ।

यथा कर्मण्डलन्भाति भाति सत्त्वं तथा मलम् ॥

ज्वलत्यात्मनि संरुहन्तत्सत्त्वं संवृतायने ।

शुद्धः स्थिरः प्रसन्नाचिर्दीपोदीपाशये यथा ॥

शुद्ध सत्त्वस्य या शुद्धासत्या बुद्धिः प्रवर्त्तते ।

यथा भिनत्तप्रति बलं महामोह मयन्तमः ॥

सर्वभात्र स्वभावज्ञोयया भवति निःस्पृहः ।

योगं यथा साधयते साङ्गः सम्प्रद्यते यथा ॥

यथा नोपेत्यहङ्कारज्ञोपास्ते कारणं यथा ।

यथा नालम्बते किञ्चित्सर्वं संन्यस्यते यथा ॥

याति ब्रह्म यथा नित्यमजरः शान्तमव्ययम् ।

विद्या सिद्धिर्मतिर्मेधा प्रज्ञा ज्ञानञ्च सा मता ॥

स्त्रोके विदितमात्मानं स्त्रोकञ्चात्मनि पश्यतः ।

परावर दृशः शान्तिर्ज्ञानं मूला न नश्यति ॥

पश्यतः सर्वभूतानि सर्वाविस्थासु सर्वदा ।
 ब्रह्म भूतस्य संयोगो न कृत्स्नोपपद्यते ॥
 नात्मनः कारणाभावाद्ब्रह्मप्यपलभ्यते ।
 स सर्वकारणत्यागान्मूक्त इत्यभिधीयते ॥
 विषयं विरजः शान्तं परमस्वरमव्ययम् ।
 अमृतं ब्रह्मनिर्वाणं पर्यायैः शान्तिरुच्यते ॥
 एतत्तत्सौम्य दुर्ज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंगयाः ।
 मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरजः स्पृहा इति ॥
 तत्र श्लोकौ । सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।
 सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥
 शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।
 विषये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥
 इति पुरुषविचयः शारीरः समाप्तः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शरीरविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते ज्ञात्वा हि शरीर-
 तत्त्वं शरीरोपकारकरेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते तस्मात्
 शरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः । तत्र शरीरं नाम चेतना-
 धिष्ठानभूतं पञ्चभूतविकारसमुद्भूतं समयोगि वा हि

यदा ह्यस्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशं
विनाशं वा प्राप्नोति वैषम्यगमनं वा पुनर्धातूनां वृद्धिं
ऋसगमनमकात्स्न्येन प्रकृत्या च यौगपद्येन तु विरोधिनां
धातूनां वृद्धिं ऋसौ भवतः । यद्दि यस्य धातोर्द्विकरं
तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं सम्पद्यते । तदेव
तस्मात् सम्यगवधार्यमाणां युगपद्दूनातिरिक्तानां धातूनां
साम्यकरं भवत्यधिकमपकर्षति न्यूनमाप्याययति एतावद-
वह्नि भैषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थवृत्तानुष्ठानञ्च यावद्धातूनां
साम्यं स्वस्था ह्यपि धातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला
रसगुणानाहारविकारांश्च पर्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुं सात्प्रस-
मन्नतानेकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुञ्जानास्तद्विपरीतकरसमन्न-
तया चेष्टया सममिच्छन्ति कर्तुं दिशकालात्मगुणविपरी-
तानां हि कर्मणां आहारविकाराणाञ्च क्रियोपयोगः
सम्यक् सर्वातिथोगसन्धारणमसन्धारणमुदीर्णानाञ्च गति-
मतां साहसानाञ्च वर्जनं स्वस्थवृत्तमेतावद्धातूनां साम्यार्थ-
मुपदिश्यते । धातवः पुनः शरीराः समानगुणैः समान-
गुणभूयिष्ठैर्वाप्याहारविहारैरभ्यस्यमानैर्द्विं प्राप्नुवन्ति
ऋसन्तु विपरीतगुणभूयिष्ठैः वाप्रभ्यस्यमानैः तत्रेमे शरी-
रधातुगुणाः संख्या सामर्थ्यकरास्तद्यथा गुरुलघुशीतोष्ण-
स्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसृदुकठिनविषदपिच्छिलक्ष्णखर-
सूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः तेषु ये गुरवः ते गुरुभिराहारगुणै-
रभ्यस्यमानैराप्रायन्ते धातु लघवश्च ऋसन्ति लघवस्तु लघु-
भिराप्रायन्ते गुरवश्च ऋसन्ति एवमेव सर्वधातुगुणानां
सा मान्ययोगाद्द्विविपर्यायाद्वासः तस्मान्नां समाप्रायते ।

मांसेन भ्रूयोऽन्धेभ्यः शरीरधातुभ्यः तत्रा लोहितं लोहितेन
मेदोमेदसा वसा वसया अस्थि तरुणास्था मज्जा मज्जया
शुक्रं शुक्लेण गर्भः त्वामगर्भेण यत्र द्वैधं लक्षणेन सामान्येन
सामान्यवतामाहारविकाराणामसान्निध्यं स्यात् सन्निहि-
तानां वापयुक्तं मानगुणाः स्युराहारविकारास्तत्र समान-
गुणभ्रुयिष्ठानामन्यप्रकृतौनामप्राहारविकाराणासुपयोगः
स्यात् तद्रथा शुक्लत्रये चीरसर्पिषो रूपयोगो मधुरस्निग्ध-
समा मत्रत्रये पुनरिहुरज्जवारुणी मुण्डद्रवमधुरास्त्रलवणो-
पक्लेदिनां पुरीषत्रये कुल्माषमाषकूष्माण्डमध्ययवशाकधान्या-
म्नानां वातत्रये कटुकतित्तकषायरूचलघुशीतानां पित्त-
त्रयेऽस्त्रलवणकटुकचारोष्णतीक्ष्णानां श्लेष्मत्रये स्निग्धगुरु-
मधुरसान्द्रपिच्छिलानान्द्रव्याणां कर्मापि यद्रद्रस्य धातो-
र्हृदिकरं तत्तदा रोष्यं एवमन्येषामपि धातूनां
समान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धिं ज्ञासौ यथाकालं कार्या-
विति सर्वधातूनामेकैकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिज्ञासकराणि
व्याख्यातानि । सत्सशरीरपुष्टिकराः त्विमे भावाः त-
द्रथा बलवत् पुरुषदेशे जन्म बलवत्पुरुषे च काले
सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुणसम्पञ्चाहारसम्पञ्च श-
रीरसम्पञ्च सात्प्रसम्पञ्च सत्त्वसम्पञ्च स्वभावसंसिद्धिश्च
यौवनश्च कर्मदृष्टश्चेति । आहारपरिणामकरास्त्विमे भावाः
तद्यथा ऊष्मा वायुः क्लेदः स्रेहः कालः समायोगश्चेति
तत्र तु खल्वेषामूष्मादीनामाहारपरिणामकराणां भावाना-
मिमे कर्मविशेषाः ऊष्मा पचति वायुरपकर्षति क्लेदः
शैथिल्यमापादयति स्रेहो मार्दवं जनयति कालः पर्याप्ति-

मभिनिर्वर्त्तयति समयोगस्त्वेषां परिणामधातुकरः सम्प-
द्यते परिणामतत्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते
यथा स्त्रयमविरुद्धाः विरुद्धाश्च विह्वल्युविह्वताश्च विरोधिभिः
शरीरं शरीरगुणास्त्वेवं विविधाः संग्रहेण मलभूताः
प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्य बधकरास्तथा
शरीरच्छिद्रेषु उपदेहाः पृथक् जन्मनो बहिर्मुखाः परि-
पक्ताश्च धातवः प्रकृपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो ये चान्येऽपि
केचित् शरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायोप-
पद्यन्ते सर्वांस्तामले संप्रचक्ष्महे इतरास्तु प्रसादे गुर्वादींश्च
द्रवान्तान् गुणभेदेन रसादींश्च शुक्रान्तान् द्रव्यभेदेन तेषां
सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दूषयितारो भवन्ति । वातादीनां
पुनर्धात्वन्तरेण प्रदुष्टानां विविधाश्रितपोतियेऽध्याये विज्ञा-
नान्युक्तानि एतावत्येव दुष्टदोषगतिर्यातत् संस्पर्शनात्
शरीरधातूनां प्रकृतिभूतानान्तु खलु वातादीनां फलमा-
रोग्यं तस्मादेषां प्रकृति भावे प्रयतितव्यम् इति ।

तत्र श्लोकः । सर्वदा सर्वथा सर्वं शरीरं वेद यो भिषक् ।

आयुर्वेदं स कार्त्तमन वेद लोकसुखप्रदम् ॥ इति ।

तमेवमुक्तवन्तं भगवन्तमात्रे यमन्विवेश उवाच । श्रुत-
मेतद्यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः किन्न खलु गर्भ-
स्याङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्त्तते कुक्षौ कुतो मुखं कथं चान्तर्गत-
स्तिष्ठति किमाहारश्च वर्त्तयति कथं भूतश्च निष्क्रामति
केश्यायमाहारोपचारैर्जातः सद्यो हन्यते कैरव्याधिरभि-
वर्द्धते किञ्चास्य देवादिप्रकोपनिमित्ता विकाराः सञ्भवन्ति ।
षाहोखिन्न किञ्चास्य कालाकालमृत्योर्भावाभावयोर्भगवा-

नध्यवस्यति किञ्चास्य परमायुषो निमित्तानीति तमेव सुक्त-
वन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच । पूर्वमुक्तमेत-
द्गर्भावक्रान्ती यथायमभिनिर्वृत्तंते । कुक्षविति कुमारशिरा
भरद्वाजः पश्यति सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति कृत्वा
हृदयमिति काङ्क्षायनी वाहीकश्चेतनाधिष्ठानत्वात् नाभि-
रिति भद्रकाप्यः आहारगम इति कृत्वा पक्वगुद इति
भद्रशौनको मारुताधिष्ठानत्वात् हस्तपादमिति बडिशस्त-
त्कारणत्वात् पुरुषस्य इन्द्रियाणीति जनको वैदेहस्तान्यस्य
बुद्ध्याधिष्ठानानोति कृत्वा परोक्षत्वादचिन्त्यमिति मारीचिः
कश्यपः सर्वाङ्गनिर्वृत्तिरिति धान्वन्तरिः तदुपपन्नं सर्वा-
ङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तत्वात् हृदयप्रभृतीनां सर्वाङ्गानां
ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानञ्च केषाञ्चिद्भावानां नच तस्मात्
पूर्वाभिनिर्वृत्तिरेषान्तस्माद् हृदयं पूर्वाणां सर्वाङ्गानामुत्थ-
कालाभिनिर्वृत्तिः सर्वभावा ह्यन्योन्यस्यान्योन्ये तस्माद्यथा
भूत दर्शनं साधु गर्भसु खलु मान्तः पृष्ठाभिमुखः ऊर्ध्व-
शिराः सङ्कुच्याङ्गान्यास्तेनः कुक्षेः व्यपगतपिपासा बुभुक्षु
खलु गर्भः परतम्प्रवृत्तिमातरमाश्रित्य वर्तयत्युपस्त्रेहः
कश्चिन्नाभिनाद्ययनैः नाम्थां ह्यस्य नाडीप्रसक्ता नाद्या-
श्चावरावरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये मातृहृदयं
ह्यस्य तामवरामभि संप्रवृत्ते सिराभिः संस्यन्दमानाभिः ।
स तद्यत्र रसः सर्ववलयानाहारः स्त्रिया ह्य्रापन्नगर्भाया
स्त्रिधा रसः प्रतिपद्यन्ते स्वशरीरपुष्टयेस्तन्याय गर्भ-
हृदये च स तेनाहारेणोपस्तम्भो वर्तयत्यन्तर्गतः स
चोपस्थितकाले जन्मान् प्रसृते मारुतयोगात् परिवृत्तप्रा-

र्वाक्छिरा निष्क्रामत्य पथ्यपथ्येन एषा प्रकृति-
 विवृतिरतोऽन्यथा परन्वतः स्वतन्त्रवृत्तिस्तस्राहारोपचारौ
 जातसूत्रौयोपदिष्टौ अविकारकरो चाभिवृद्धिकरौ भवतः
 ताभ्यामेव च विषमाभ्याञ्जातः सद्यो हन्येत तरुिवादिरेव्य-
 थ रोपितो वातातपाभ्यामप्रतिष्ठितमूलः आतोपदेशाद्द-
 भुतरूपदर्शनात्समुत्थानलिङ्गचिकित्सितश्लेष्माद्या दोषानु-
 प्रकोपानुरूपा देवादिप्रकोपनिमित्ता विकाराः समुपल-
 भ्यन्ते कालाकालमृत्योश्च खलु भावाभावयोरिदमध्यवसित-
 क्षीयः कश्चिन् म्रियते सत्त्वः स कालेन म्रियते न हि काल-
 छिद्रमस्तीत्येके तच्चासम्भक्तं न ह्यच्छिद्रताच्छिद्रता वा
 कालस्थोपपद्यते कालस्वलक्षणा स्वभावात्तथाहुरपरे । यो
 यदा म्रियते स तस्य नियतो मृत्युकाल इति तस्य सर्वं
 भावा यथास्व नियतकाला भविष्यन्ति तच्च नोपपद्यते प्र-
 प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्माणां फलमनिष्टं विपर्यये
 चेष्टं प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते कालाकालशक्तिस्तासु तास्वव-
 स्थासु तं तमर्थमभि समीच्य तद्यथा कालो यमस्य व्याधि-
 राहारस्थोषधस्य प्रति कर्म त्रिसर्गस्याकालो वेति लोके-
 ऽप्येतद्भवति काले देवो वर्षत्यकाले देवो वर्षति काले शी-
 तमकाले शीतं काले तपत्यकाले तपति काले पुष्पफल
 काले पुष्पफलं इति तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युरकाले
 च नैकान्तिकमत्र यदि ह्यकाले मृत्युर्नस्यान्नियतकाल-
 प्रमाणमायुः सर्वं स्यात् एवं गते ह्येताद्विदितमकारणं
 स्यात् प्रत्यक्षानुमानोपदेशाद्याप्रमाणं स्युर्ये प्रमाणभूताः
 सर्वे तन्त्रेषु यैरायुष्याख्यनायुष्याणि चोपलभ्यन्ते प्राग्बसु-

मात्रमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते यदुच्यते नाकालमृत्यु रक्षीति
वर्षगतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य निमित्तं
प्रकृतिगुणसम्पत्त्यात्मोपसेवनं चेति ।

तत्र श्लोकाः । शरीरं यद्यथा तच्च वर्तते क्लिष्टमामयैः ।

यथाक्लेशं विनाशञ्च याति ये चास्य धातवः ॥

वृद्धिं ह्यसौ यथा चैषां चीणानामौषधञ्च यत् ।

देहवृद्धिकरा भावा बलवृद्धिकराश्च ये ॥

परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक् क्रिया ।

मलाख्रासम्प्रदानाख्रा धातवः प्रश्न एव च ॥

न वक्तोऽनिलयस्यास्य विधिवत् सम्प्रकाशितः ।

तथ्यः शरीरविचये शारीरे परमर्षिणा ॥

इति शरीरविचयः शारीरः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसंख्यां शारीरं व्याख्यास्यामः ।

शरीरसङ्ख्यामवयवः शरीरं प्रविभज्य सर्वशरीरसङ्घातः
प्रमाणज्ञानहेतो भृगवन्तमात्रे यमग्निवेशः पप्रच्छ तमुवाच
भगवानात्रेयः । शृणु मत्तोऽग्निवेश । सर्वशरीरमभिचक्षाणस्य
यथा प्रश्नमेकमना यथावत् शरीरे षट् त्वचः तद्यथोदक-
दरी बाह्या द्वितीया त्वसृग्दरी तृतीया सिध्दकिलासस-

भ्रवाधिष्ठाना चतुर्थी दद्रु कुष्ठसम्भवाधिष्ठाना पञ्चमी अल-
 जीविद्रधी सम्भवाधिष्ठाना षष्ठी तु यस्यां छिन्नायां ताम्य-
 त्यम्भ इव च तमः प्रविशति यां चास्राधिष्ठायारूषि जायन्ते
 पर्वसु कण्ठरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्सितमानीति षट्-
 त्वचः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति त्रयं शरीरस्याङ्गविभागः ।
 तद्यथा हौ बाह्वु हे सक्थनी शिरो यौवमन्तराधिरिति
 षष्ठमङ्गं त्रीणि षष्ठानि शतान्यस्थ्ना सह दन्तनखेन तद्यथा
 हात्रिशदन्ताः हात्रिशदन्तोलूखफलानि विंशतिः नखाः ष-
 ट्ठिः पाणिपादाङ्गस्थीनि विंशतिः पाणिपादशलाकाः चत्वारि
 पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि हे पाण्योरस्थिनी चत्वार-
 रः पादयोर्गुल्फाः द्वौ मणिक्की हस्तयोः चत्वार्यरत्नोरस्थिनि
 चत्वारि जङ्घयोर्द्वौ जानुनी हे जानुकपालिके हावूरुनलकी
 हौ बाह्वनलकी हावंसौ हे अंगफलके हावचकी एवं जतू हे
 तालूषके हे श्रोणिफलके एकं भागास्थि पञ्चचत्वारिंशत् पृष्ठ-
 गतान्यस्थीनि पञ्चदशग्रीवायां चतुर्दशोरसि द्वयोः पार्श्व-
 योश्चतुर्विंशतिः पार्श्ववस्थावन्ति चैव स्थालकानि तावन्ति
 चैव स्थालकारुदानि एकं हन्वस्थि हे हनूमूलवन्धने
 एकास्थि नासिका गण्डकूटललाटं हौ शङ्खौ चत्वारि शिरः-
 कपालानीति पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि तद्यथा त्वग्जिह्वा-
 नासिकाक्षिणी कर्णी च पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि तद्यथा स्पर्शनं
 रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रमिति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि तद्यथा
 हृत्सौ पादौ पायूरूपस्थो जिह्वा चेति दशप्राणायतनानि
 तद्यथा मूर्धा कण्ठी हृदयं नाभिर्गुदवस्तिरोजः शकं
 श्रोणितं मांसमिति तेषु षट्पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि पञ्च-

दश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा नाभिश्च हृदयश्च क्लोम च यज्ञश्च
 ग्रीवा च घृक्कौ च वक्षिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्षा-
 शयश्चोत्तरगुदश्चक्षुर्द्रान्तिश्च स्थूलान्तश्च वपावनहनश्चेति
 षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्स्वङ्गेषूत्पन्नि बह्वानि यान्त्रपरि-
 संखरातानि पूर्वमन्येषु परिसंखरायमानेषु तान्यन्यैः
 पर्यायैः प्रकाशानि भवन्ति । तद्यथा हे जङ्घा पिण्डिके हे
 कर्कपिण्डिके द्वौ स्फिजौ द्वौ वृषणौ एकं श्रेफः हे चखे
 द्वौ वङ्गणौ द्वौ कुन्दरकौ एकं वम्भि शीषं एकमुदरं
 द्वौ स्तनौ द्वौ श्लेष्मभुवौ हे बाहुपिण्डिके चिबुकमेकं
 हावोष्ठी हे सृक्किणौ द्वौ दन्तवेष्टकौ एकं तालु एका गल-
 युण्डिका हे उपजिह्विके एका गोजिह्विका द्वौ गण्डी
 हे कर्णपष्कुलिके द्वौ कर्णपुत्रकौ हे अक्षिक्वटे चत्वारि
 अक्षिवर्त्मानि द्वे अक्षिकनीनिके द्वे भ्रुवौ एकमवटु,
 चत्वारि पाणिपादहृदयानि नव महान्ति छिद्राणि सप्त
 गिरसि हे चाधः । एतावद्दृश्यमतः परं तर्कमेव तद्यथा
 नवस्रायुगतानि सप्तशिरागतानि द्वे धमनीयते चत्वारि
 पेशीयतानि समोत्तरं मर्मगतं हे सन्धिसहस्रे एकाव-
 त्रिंशत् गतसहस्राणि नव च शतानि षट् पञ्चाशानि शिरा
 धमनीनामणुगः प्रविभज्यमानानां सुखीयपरिमाणं तावन्ति
 चैव केशश्मश्रु लोमानीत्ये तद्यथा वद्यत्संख्यातं त्वक्प्रभृति
 दृश्यं चतस्रमेव चैके तदुभयमपि विकल्पते प्रकृतिभावात्
 शरीरस्य यत्स्वप्नलिसङ्ग्रेयं तदुपदेष्ट्यामः तत्परं प्रमाण-
 मभिन्नेयं तच्च वृद्धि ज्ञासयोगि तर्कमेव तद्यथा दृशोदक-
 स्याञ्जलयः शरीरे स्वेनाञ्जलि प्रमाणेन यत्तत्राच्यवमानं

पुरीषमनुब्रूयाति अतियोगेन तथा मूत्रं रुधिरमन्याश्च
शरीरधातून्यत्तत्त्वंशरीरचरं वाद्या ल्वग्बिभक्तिं यत्तु ल्व-
गन्तरे व्रणगतं लसीका शब्दं लभते यच्चोष्णानुबद्धं लो-
मभ्यो निष्पतत् खेदगद्दमवाप्नोति तदुदकं दशाङ्गलिप्र-
माणं नवाङ्गलयः पूर्वंस्वाहारपरिणामधातौ यं तं रस
इत्याचक्षते अष्टौ शोणितस्य सप्त पुरीषस्य षट् श्लेष्मणः
पञ्च पित्तस्य चत्वारो मूत्रस्य त्रयो वसायाः द्वौ मेदसः एको
मज्जायाः मस्तिष्कस्य अर्द्धाङ्गलिः शुक्रस्य तावदेवप्रमाणं
तावदेव श्लेष्मणस्योजसः इत्ये तच्छरीरतत्त्वमुक्तं तत्र यद्भि-
शेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्त्तिमद्गुरु खरक्तठिनमङ्गं नखास्थि
दन्तमांसचर्मवर्षः केशश्मशुनखलोमकण्डरादि तत्पार्थिवं
गन्धो घ्राणञ्च यद्द्रवसरमन्दस्निग्धगुरुपिच्छिलरसरुधिरव-
सा कफपित्तमूत्रस्त्रेदादि तदापत्र रसो रसनञ्च यत् पित्तमज्जा
यो याचभाः शरीरे तत्त्वमाग्नेयं रूपं दर्शनञ्च यदुच्छ्वास-
प्रखासोन्मेषनिमेषा कुञ्चनप्रसारणगमनप्रेरणधारणादि त-
हायवीयं स्पर्शः स्पर्शनञ्च यद्विचित्रं यदुच्यते महान्ति चाण-
नि स्त्रोतांसि तदान्तरिक्षं शब्दः श्रोत्रञ्च यत् प्रयोक्तृ तत्प्रधानं
बुद्धिर्मनश्चेत् शरीरावयवा यथा स्थूलभेदेनावयवानां नि-
र्दिष्टा शरीरावयवास्तु परिमाणभेदेनापरिसंख्येया भवन्ति ।
अतिबहुत्वादिति सौक्ष्म्यात् दतीन्द्रियत्वाच्च तेषां संयोग-
विभागे वायुः परिमाणूनाङ्कारणं कर्म स्वभावञ्च तदे-
तत् शरीरसंख्यया तमनेकावयवं दृष्टं एकत्वेन सङ्गः
सङ्गयातं पृथक्केनापवर्गः तत्र प्रधानमसक्तं सर्वतत्त्वातिवृत्तौ
निवर्त्तते इति ।

तत्र श्लोकौ । शरीरसङ्ख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिषक् ।
 तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥
 आमृद्धी मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।
 निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशाम्यत्य पुनर्भवः ॥
 इति शरीरसङ्ख्याः शारीरः समाप्तः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो जाति सूत्रियं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीपुरुषयोरव्यापन्न शुक्रयोगितगर्भायययोः श्रेय-
 मीम्रजामिच्छतोस्तदर्थानिनिर्हृत्तिकरं कर्मीपदेख्यामः । अ-
 घाप्येती स्त्रीपुरुषौ स्त्री हस्वेदाभ्रामुपपाद्य वमनविरेचना-
 भ्रां संगीध्य क्रमेण प्रकृतिमापादयेत् संगृही च स्थापनानु-
 वासनाभ्रामुपचरेत् । उपचरेच्च मधुरीषधसंस्कृताभ्रां घृत-
 क्षीराभ्रां पुरुषं स्त्रियन्तु तैलमांसाभ्रां ततः पुष्यात्प्रभृति
 त्रिरात्रमासीत ब्रह्मचारिस्थधः शायिनी पाणिभ्रामन्नमज-
 जैरात् पात्राङ्गुलाना च काञ्चिन्मृजामापद्येत । ततश्चतुर्थे-
 ऽह्न्ये तामुच्छाद्य सशिरस्कं आपयित्वा शुक्तानि वासांस्या
 च्छादयेत् पुरुषश्च ततः शुक्लवाससौ स्रग्विणौ सुमनसाव-
 न्योन्यमभिकामौ संवसतमिति ब्रूयात् । स्नानात् प्रभृति

युग्मेष्वहः सुसंवसेतां अयुग्मेषु दुहितृकामौ न च न्युजां
 पार्श्वगतां वा संसेवेत न्युजया वातो बलवान् सयोनिं पीड-
 यति । पार्श्वगताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा सच्यतोऽपि दधाति
 गर्भाग्नयं वामे पित्तम्पार्श्वे तस्याः पीडितं विदहति रक्त-
 शुक्रं तस्मादुत्ताना बीजं गृह्णीयात् । तस्याहि यथा स्थान-
 मवतिष्ठन्ते दोषाः पर्याप्ति चैनां शीतोदकेन परिषिञ्चेत् ।
 तत्रान्याचिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकातां
 क्रुद्धान्यञ्च पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चाभिकामा न गर्भम्यत्ते
 विगुणां वा प्रजां जनयति अतिबलामति वृद्धां दीर्घरोगिणी
 मन्ये न वा विकारिणोपसृष्टां वर्जयेत् पुरुषेऽप्येत एव दोषाः ।
 अतः सर्वदोषवर्जितौ स्त्रोपुरुषौ संसृज्यातां सञ्जातहर्षौ
 मैथुने चानुकूला विष्टगन्धं स्वास्तीर्णं सुखं शयनमुपकल्प्या-
 मनोज्ञं हितमग्नमगित्वा नात्यागितौ दक्षिणपादेन
 पुमान् स्त्री वामेनारोहेत् तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत आहरसि विह-
 रसि वायुरसि सयंतः प्रतिष्ठासि धाता त्वादधातु विधाता
 त्वादधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः
 सूर्यस्तथाश्विनौ भगोऽथ मितावरुणौ पुत्रं वीरं दधातु मे
 इत्युक्त्वा संवसेतां । सा चेद्देवमाशासीत बृहन्तमवदातं हर्ष्य-
 क्षमोजस्विनं शुचिं सत्त्वसम्पन्नं पुत्रमिच्छेयमिति शुद्धस्ना-
 नात् प्रभृत्यस्यै मन्यमवदातयवानां मधु सर्पिभ्रां संसृज्य
 ज्ञेताया गोः सरूपवत्सायाः पयसा लोह्य राजते कांस्ये वा
 पात्रे कालेकाले सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय प्रातश्च
 शालियवाक्षविकारान् दधिमधुसर्पिभिः पयोभिर्वा संसृज्य
 भुञ्जीत । तथा सायमवदातशरणशयनासनयानवसनभूषणा च

स्यात् । सायम्प्रातश्च शश्वत् श्वेतं महान्तं ऋषभं आजानीयं
हरिचन्दनाङ्कितं पश्येत् । सौम्याभिश्चै नां कथाभिर्मेनोऽनु-
कूत्राभिरुपास्येत् सौम्याकृति ववनोपचारचेष्टांश्च स्त्रीपुरु-
षानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान् पश्येत् सहचर्यश्चैना-
म्प्रिय हिताभ्रान् सततमुपचरैयुः । तथा भर्ता नच भिषीभाव-
भापद्येयातामित्यनेन विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाष्टमेऽह्न्याम्नु-
त्य सशिरस्का भर्ता सहाहृतानि वस्त्राण्यच्छादयेत् अत्र-
दातानि अवदाताश्च स्रजो भूषणानि विभृयात् ततः । ऋत्वि-
क्प्रागुत्तरस्यान्दिग्नि अगारस्य प्राक्प्रवणमुद्क् प्रवणं वा
द्देशमभिममीक्ष्य गोमयोदकाभ्रामुपलिप्य प्रीक्ष्य चोदकेन
वेदिमग्निन् स्थापयेत् ताम्प्रथिमेनाहत वक्त्रसञ्चये श्वेतर्ष-
भेवाप्यजिन उपविशेत् ब्राह्मण प्रयुक्तो राजन्य प्रयुक्तस्तु
वैयाघ्रे चर्मस्थानहुद्देवा वैश्य प्रयुक्तस्तु रौरदेवास्ते वा तत्रो-
पविष्टः पालाशीभिरैद्दोभि रौदुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समि-
द्धिरग्निमुपसमाधाय कुशैः परिस्तौर्य परिधिभिश्च परिधाय
लाजैः शक्ताभिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभिरुपाकिरेत्तत्र प्रणो-
द्योदपात्रं पवित्रपूतमुप संस्त्रेय सर्पिराज्यार्थं यथोक्तवर्णाना-
जानोयाद्दीन्समन्ततः स्थापयेत् । ततः पुत्रकामा पश्चिमतो-
ऽग्निं दक्षिणं ब्राह्मणमुपविश्यान्वालभेत सह भर्ता यथेष्टं
पुत्रमाश्रयाना ततस्त्वस्या आश्रयनाया ऋत्विक्प्रजापति-
मभिर्निर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूरणार्थं काम्यामिष्टिं
नित्रेपेद्दिण्युर्गानि कश्यत्त्वित्यन्वयचर्या ततः चैवाज्येन स्था-
लीपाकमभिधार्थं त्रिजुं हुयात् यथाम्नायञ्चोपमन्त्रितमुदपात्रं
तस्यै दद्यात् सर्वोदकार्थान् कुरुष्वेति ततः समाप्ते कर्मणि

पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत्
ततोनुपरिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा सङ्घं भर्ताजग-
शेषं प्राप्नोयात् । ततस्ती सङ्घं संवसेतामष्टरात्रं तथाविध-
परिच्छेदावेव तथेष्टपुत्रं जनयेतां । यातु स्त्री श्यामं लोहि-
ताक्षं व्यूढोरस्कं महावाहुं पुत्रमाशासीत या वा कृष्णं
कृष्णसृदुकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तमेव एता-
नयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्धवर्णवज्राः स्यात् पुत्र-
वर्णानुरूपस्तु यथाग्नीः परिवर्धोऽन्यः कार्यः । शूद्रा तु नम-
स्कारमेव कुर्यात् देवगुरुतपस्त्रिसिद्धेभ्यः या या च यथा-
विधं पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्यास्तां तां पुत्राशेषमनु-
निशम्य तांस्तान् जनपदान्नसामनुपरिक्रामेत् ताननुपरिक्रम्य
या या येषां येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमा-
शासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानामाहारविहारोपचार-
परिच्छेदा ननु विधीयस्वेति वाचा स्यात् इत्येतत् सर्वे पुत्रा-
शेषां सृष्टिकरं कर्म व्याख्यातं भवति । न तु खलु केवल-
मेतदेव कर्मवर्णवैशकरं तेजो धातुरप्युद्दकान्तरिचधातु-
प्रायोऽवदातवर्णकरं पृथिवी वायु धातुप्रायः श्याववर्णकरः
सत्त्ववैशेषकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां मातापितृसत्त्वा-
न्यन्तर्वद्व्याः श्रुतयश्चाभौक्षणं स्त्रीचित्रञ्च कर्म सत्त्वविशेषा-
भ्यासद्येति यथोक्ते नोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुषयोः मिथी-
भावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सङ्घं समेत्या व्यापन्नमव्याप-
न्नेन योनावनुपहतायामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनिर्वर्त्त-
यत्येकान्तेन । तद्यथा निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रजनं
समुदितगुणं उपनिपातादेव रागमभिनिर्वर्त्तयति तद्वत् ।

यथा वा क्षीरं दध्नाभियुतमभिषवणाद्दिहाय स्वभावमापद्यते
 दधित्वाय तद्देवमभिनिर्वर्त्तमानस्य गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः
 पूर्वमुक्तोयथा हि वीजमनुपतप्तं सुप्तं स्त्रां स्त्रां प्रकृतिमनु-
 विधीयते त्रीह्रिर्वा त्रीह्रित्वं यवो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषा-
 वपि ययोक्तं हेतुविभागम् अनुविधीयते तयोः कर्मणा वेदो-
 क्तेन विवर्त्तमानमुपदिश्यते प्राग्व्यक्तोभावात् प्रयुक्तेन
 सम्यक् कर्मणां हि देशकालसम्पदुपेतानां नियतमिष्ट-
 फलत्वं तथेतरेषामितरत्वं तन्मादापन्नगर्भा प्रियमभिसमीक्ष्य
 प्राक् व्यक्तोभावात् गर्भस्य पुंसवनमस्यै दद्रात् । गोष्ठे
 जातस्य न्यग्रोधस्य प्रागुत्तराभ्रां शाखाभ्रां शुङ्गिनुपहतं
 आदाय हाभ्रां धान्यमाषाभ्रां सम्पदुपेताभ्यां गौरसर्व-
 पाभ्रां वा सहदन्नि प्रक्षिप्य पुष्ये पिवेत् । तथा यवान्
 जीवकर्षभकापामागं सह चरकन्त्कांश्च युगपदेकैकशो
 यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य पयसा कुड्य कौटकं मत्स्यकञ्चोदका
 प्ललौ प्रक्षिप्य पुष्येण पिवेत् तथा कनकमयान् राजता-
 नायमांश्च पुरुषकानग्निवर्णां ननु प्रमाणान् दधि पयसि
 उदकाञ्जली वा प्रक्षिप्य पिवेदनवशेषतः पुष्येण । पुष्येणैव
 च पिष्टस्य पच्यमानस्योष्माणमुपघ्राय तस्यैव च पिष्टस्योदक-
 संसृष्टस्य रगद्दहलीमुपनिधाय दक्षिणे नासापुटे स्वयमा-
 सिञ्चेत् पिचुनेति पुंसवनानि यत्तान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयु-
 राप्ता वा पुंसवनमिष्टं तच्चानुष्ठेयम् ।

अत ऊर्ध्वं गर्भास्थापनानि व्याख्यास्यामः ।

ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्या अमोघा अथवा
 शिवा अरिष्टा वादप्रपञ्ची विश्वक् सेनकान्तेत्यन्यासाः

मोषधीनां गिरसा दक्षिणेन पाणिना धारणं एताभि-
 श्चैव सिद्धस्य पयसः सर्पिषो वा पानं एताभिश्चैव पुष्ये
 पुष्ये स्नानं सदाच ताः समालभेत तथा सर्वासाक्षी-
 वनीयोक्तानामोषधीनां सदोपयोगः तैस्तेरुपयोगविधि-
 भिरिति गर्भास्थापनानि । गर्भापघातकरास्त्रि मे भावाः
 तद्रथा उत्कटुकविषमकठिनासनसेविन्या वातमूत्र
 पुरीषवेगानुपहन्यत्या दारुणात्तु चितव्यायामसेविन्यास्त्री-
 ष्णोष्णातिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसेविन्या गर्भो म्रिय-
 तेऽन्तः क्लृप्तेर्वा अकाले स्त्रंसते शोषी भवति वा तथाभि-
 घातप्रपीडनैः श्वभ्रकूपप्रपातोद्देशावलीकनैर्वाभीक्ष्णां मातुः
 प्रपतत्यकाले तथाभिभिर्यानयानैरप्रियातिमात्रश्वशैर्वा
 प्रपततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडीकण्ठ-
 मनुवेष्टयति । विवृतशायिनी नक्तश्चारिणी चीर्यत्तं जन-
 यत्यपस्सारिणं पुनः कलिकलहशीला व्यवायशीला दुर्व-
 पुषमङ्गीकं स्त्रीणं वा शोकनित्या भीतमपचितमन्व्यायुषं वा
 अभिध्यात्री परो तापिनमीष्णुं स्त्रीणं वास्ते नान्वायासबहु-
 क्षमतिद्रोहिणमकर्मशूलं वा अमर्षणा चण्डमौपधिकम-
 सूयकं वा स्वप्न नित्या तन्द्रालु मबुधं अल्पाग्निं वा मद्य
 नित्या पिपासालुमनवस्थितं वा गोधामांसप्राया शार्करिण-
 मश्ररिणं शनैर्देहिनं वा धराहमांसप्राया रक्ताचङ्गुधन-
 मनतिपरुषरोमाणं वा मत्स्यमांस नित्या चिरनिमिषं स्त-
 व्याघ्रं वा मधुरनित्या प्रमेहिनं मूकमतिस्थूलं वा अश्ल
 नित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा स्रवण नित्या शी-
 घ्रबलीपलितं खालित्य रोगिणं वा कटुक नित्या दुर्बलः

मल्पशुक्रमनपत्यं वा तिक्तानित्या शोषिणमबलमपचितं
 वा कषाय नित्या श्यावमाना हितमुदावर्त्तिनं वा यद्रश्म
 यस्य यस्य व्याधेनिदानमुक्तं तत्तदा सेवमानान्तर्वह्नी तद्वि-
 कारवहुलमपत्यं जनयति । पित्तजास्तु शुक्रदोषा मातृजैर-
 पचारैर्व्याता इति गर्भोपघातकरा भावा व्याख्याताः । त-
 न्नादहितानाहारविहारान् प्रजासम्पदमिच्छन्ती स्त्री विशेष-
 पेण वर्जयेत् । साध्वाचारा चात्मानमुपचरेद्विधाभ्यामाहार-
 विहाराभ्यां व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमारप्रायै-
 रीषधाहारोपचारैरुपचरेत् न चास्या वमनविरेचनशिरो
 विरेचनानि विरेचयेत् न रक्तमवसेचयेत् सर्वकालं चाना-
 स्थापनमनुवासनं वा कुर्यात् अन्यत्राष्टमं मासमुपादाय-
 वमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेष्वात्ययिकेषु मृदुभिर्वमनादि-
 भिस्तदर्थंकारिभिर्वीपचारः स्यात् पूर्यमिव तैलपात्रमसं-
 क्षोभयतान्तर्वह्नी भवत्युपचर्या सा चेदुपचाराद्दहयो स्त्रिषु
 वा मासेषु पुष्यं पश्येन्नास्या गर्भः स्थास्यतीति विद्यात् । अ-
 जातसाराद्धि तन्निन् काले गर्भाः सा चेच्चतुष्प्रभृतिषु मासेषु
 क्रीधशोकेर्था भयत्रासव्यवायव्यायामसंक्षोभसंधारणविषमा-
 सनशयनस्थानचतुत्पिपासातियोगात् कदाहाराद्वा पुष्यं
 पश्येत् तस्या गर्भस्थापनविधिमुपदेक्ष्यामः । पुष्यदर्शनादेवैर्ना
 ब्रूयात् शयनं तावन्मृदुसुखशिशिरास्तरणसंस्तौर्षमीषदव-
 नतगिरस्कं प्रतिपद्रस्वेति यष्टीमधुक्रसर्पिर्भ्यां परमशिशि-
 रवारिसंस्थिताभ्यां पित्तुमापाश्वोपस्थ समीपे स्थापयेत्तस्याः
 तथा शतधीतसहस्रधीताभ्यां सर्पिर्भ्रां अधोनाभेः सर्वतः
 प्रदिक्षात् गव्येन चैर्ना पयसा सुशीतेन मधुकाम्बुना वा

न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेत् अश्विनाभेः उदकं वा
सुशीतमवगाह्येत क्षीरिणाञ्च कषायद्रुमाणां स्वरसपरिपी-
तानि शृङ्गानि ग्राहयेत् न्यग्रोधशृङ्गादिसिद्धयोर्वा क्षीरसर्पिषोः
पिशुं ग्राहयेत् अतश्चेवाक्षमात्रं प्राशयेत् प्राशयेद्वा न केवलं
एव सर्पिः पद्मोत्पलकुमुदकिञ्चल्कांश्चास्यै समधुशर्करं
लेहार्थं दद्यात् शृङ्गाटकपुष्करबीजभक्षणार्थं गन्धप्रियङ्गु-
सितोत्पलशालूकोदुम्बरशलाटु, न्यग्रोधशृङ्गानि वा पाय-
येतेनां आजिन पयसा चैनां बलातिबलाशालि षष्टिकेसु-
मूलिकाकोडी शृतेन समधु शर्करं रक्तगालीना मोदनं
भोजयेत् स्नावकपिञ्जलकुरङ्गशम्बरशशहरिणैकालपुष्क-
करसेन वा घृतसलिलसिद्धेन सुखशिशिरोपवातदेशस्थां
भोजयेत् क्रोधशोकाया सव्यवायव्यायामे तच्चाभिरचेत्
सौम्याभिद्येनां कथाभिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत तथास्या
गर्भंस्तिष्ठति यस्याः पुनरामान्वयात् पुरुषदर्शनं स्यात्। प्राय-
स्तत्तस्या गर्भबाधकं भवति विरुद्धोपक्रमत्वाद्यस्याः पुनरु-
ष्णीतीष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति गर्भे जातसारे पुष्पदर्शनं
स्यादन्यो वा योनि प्रशस्तावत्तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति
निःसृतत्वात् सकलमवतिष्ठतेऽतिमात्रन्तमुपविष्टकमित्या-
चक्षते केचित्। उपवासन्नतर्कस्यपरायाः पुनः कदाहारायाः
ऋहद्भिण्या वातप्रकोपनोक्तान्या सेव्यमानाया गर्भो न
वृद्धिं प्राप्नोति परिशुष्कत्वात् सचापि कालमवतिष्ठतेऽति-
मात्रं अतिमात्रस्यन्दनश्च भवति तन्नाशोदनमित्याचक्षेना-
योस्तयोरुभयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्यामः। भौतिक-
जीवनौय वृंहणीय मधुरवातहरसिद्धानां सर्पिषामुप-

योगः पयसामामगर्भाणाञ्च गर्भं वृद्धिकरस्तथा सम्भोज-
नैरेतैरेव च घृतादिभिः सुभिन्नाया अभीक्ष्णं यानवा-
हनावमार्जनजृम्भणैरुपपादनमिति यस्याः पुनर्गर्भः प्रसुप्तो
न स्पन्दते तां श्ये न मत्स्यगव्यशिखिताम्नतित्तिरीणामन्यत-
मस्य सर्पिष्मता रसेन माषशूषेण वा प्रभृत सर्पिषा मूलक-
शूषेण वा रक्तशालीनामोदनभोजयेत् । तैलाभ्रङ्गेन चास्याः
पुनरुदावर्तविवन्धः स्यादृष्टमे मासे नचानुवासनम साधु-
म्नयेत ततस्तस्यास्तद्विकार प्रशमनमुपकल्पयेन्निरूहं
उदावर्तीह्युपेक्षितः सहसा स गर्भाङ्गभिर्षीङ्गर्भमथवाति
पातयेत् । तत्र वीरणगालि कुशवाजिका वेतसपरिव्याधि
मूलानां भूतीकानन्ताकाश्मर्यपरूषक मधुकम्बुहीकानाञ्च
पयसार्धीदक्केनोद्गमध्वरसं पियालविभीतकमञ्जितिलकल्क-
सम्प्रयुक्तमीषलवणमनत्युष्णनिरूहन्दद्यात् । व्यपगत विवन्धां
चैनां सुखउल्लिल परिषिक्ताङ्गीं स्थैर्यकमविदाहिनमाहा-
रभूक्तवन्ती सायं मधुरक सिद्धेन तैलेनानुवासयेत् न्युज-
न्त्वेन मास्थापनानुवासनाभ्रामुपचरेत् । यस्याः पुनरति
मात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णाति मात्रसेवनाद्वातमूत्रपुरीष-
वेगधारणैर्वा विषमाशन शयनस्थान संपीडनातिघातैर्वा
क्रोधशोकैर्ष्याभयत्रासादिभिर्वा साहसैर्वा परैः कर्मभिरन्तः
कुन्नेर्गर्भीस्त्रियते तस्याः स्तिमितंस्तब्धमुदरमाततं शीतम-
श्मान्तर्गतमिव भवत्य स्पन्दनी गर्भः शूलमधिकमुप जायते
नचाव्यः प्रादुर्भवन्ति योनिर्न प्रस्रवत्पक्षिणौ चास्याः स्रस्ते
भवतः ताम्यति व्यग्रते स्मरते श्वसत्यरति बहुला च भवति
न चास्यविगः प्रादुर्भावो यथावदुपलभ्यते इत्येवं लक्षणां

स्त्रयं सृनगर्भेयमिति विदयात् । तस्य गर्भगन्धस्य जरायु
 प्रपतनं कर्मसमानमित्येके मन्त्रादिकर्माथवेदविहितमि-
 त्येके परिदृष्टकर्मणा शन्यहर्ता हरणमित्येके व्यपगत गर्भ-
 शल्यान्तु स्त्रियमामगर्भां सुरायौध्वरिष्टामधुमदिरासवाना-
 मन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेत् गर्भं क्रीष्टशुद्ध्यर्थं मत्ति विष्मर-
 णार्थं म्महर्षणार्थं च्चातः परं सम्प्राणनैवेदानुरक्षिभिर स्त्रे ह
 सम्प्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्विलेप्यादिभिर्वा तत्काल योगिभिरा-
 हारैरुपचरेत् दोष धातुक्लेदन शोषणमात्रकालमतः परं
 स्त्रे ह पानैर्वस्त्रिभिराहारविधिभिश्च दौपनोय जीवनीय वृ-
 हणोय मधुरवातहरसमाख्यातैरुपचारः परिपक्वगर्भशल्या-
 याः पुनर्विमुक्त शल्यायास्तदहरेव स्त्रे हीपचारः स्यात् पर-
 मतो निर्विकारमाप्रायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्मा-
 पदेक्ष्यामः ।

प्रथमे मासे शङ्खे तद्गर्भमापन्नं क्षीरमनुपस्कृतं
 माषावच्छीतं काले काले पिवेदन्तर्वद्वी सात्ममेव च पुन-
 र्भोजनञ्च सायं प्रातर्भुञ्जीत । द्वितीये मासे क्षीरमेव च
 मधुरौषधवत् सिद्धं । तृतीये मासे क्षीरं मधु सर्पिर्भ्यामुप-
 संसृज्य । चतुर्थे मासे क्षीरमवनीतमक्षमात्रमशीयात् पञ्चमे
 मासे क्षीरसर्पिः । षष्ठे मासे क्षीरसर्पिः मधुरौषधसिद्धं तदेव ।
 सप्तमे मासि गर्भस्य केशा जायमाना मातुर्विदाहं जनय-
 ङ्गीति स्त्रियो भाषन्ते तत्रेति भगवानात्रेयः । किन्तु गर्भा-
 तपीडनाद्वातपित्तश्लेष्माणः उरः प्राप्य विदहन्ति ततः कण्डू-
 रूपजायते वण्डू मूला किक्किसादासिः तत्र कोलीदकेन

नवनीतस्य मधुरीषधसिद्धस्य पाणितलमात्र कालेऽस्यै
दद्यात् । चन्दनमृणालकल्केऽस्याः स्तनीदरं विमृश्यात्
श्रीरौषधातकी सर्षपमधूकचूर्णैः कुटजजंजूजीवमुस्तहरिद्रा
कल्केर्वा निम्बकोलकसुरसमञ्जिष्टा कल्केर्वा पृषतहरिण-
गशरुधिरयुतया त्रिफलया वा करवीरपत्रसिङ्हेनाम्भसा-
जातकण्डूश्च कण्डूयने वर्जयेत् । त्वग्भेदर्वैरूप्यपरिहारार्थ-
मसह्यायान्तु कण्डूनां उन्मर्दनोद्द्वर्षणाभ्यां परिहारः स्यात् ।
मायूरमाहारजातं वातहरमल्पमस्त्रे हलवणलवणमल्पोद-
कानुपानं मुञ्जीत । अष्टमे तु मासे क्षीरयवागूं सर्पिष्पतीं
पित्रेत् नैति भद्रकाप्यः पैङ्गल्यावाधो हि अस्या गर्भमाग-
च्छेदिति । अस्त्वत्र पैङ्गल्यावाध इत्याह भगवान् पुनवसु
रात्रे यो नत्वे वै तत्र कार्ये एवं कुर्वीत हि अरोगमरोगा
बलवर्गस्वरसंहननसम्पदुपेतं ज्ञातीनां श्रेष्ठमपत्यं जनयति ।
नवमे तु खल्वेनां मासे मधुरीषधसिद्धे न तैलेनानुवासयेत् ।
अतः चास्यास्तैलमित्रं योनौ प्रणमेत् गर्भस्थानमार्गस्त्रे ह-
नार्थं यदिदं कर्म प्रथमं समुपादायोपदिष्टमानं आनवमा-
न्मासात्तेन गर्भस्थया गर्भसमये गर्भधारणे कुक्षिकटी पाश्वं
पृष्ठं मृदु भवति वातश्चानुलोमः सम्पद्यते मत्प्रुरीषे च
प्रकृतिभूते सुखेन मार्गावापद्यते चर्मनखानि च मादं वमुप-
यान्ति बलवर्गैर् चोपचोयते पुत्रं चेष्टं सम्पदुपेतं सुखिनं
कालेन प्रजायते इति प्राक् चैवास्या नवमासात् सृत्तिका-
गारं कारयेत् । अपहृतास्थि शकंरा काले देशं प्रशस्तरूपरस-
गन्मायां भूमौ प्राग्हारमुदग्हारं वा वैखानां काष्ठानां
तिन्दुकैद्गुदकानां भस्मातकानां चारणानां वा यानि चास्याः

न्यपि ब्राह्मणाः शंसेयुरथर्व वेदविदः। तद्वसना लेपनाच्छाद-
 नापिधानसम्पदुपेतं वास्तु हृदययोगाग्नि सलिलोलूखलवचंः
 स्थानस्नानभूमि महानसमृतुसुखं तत्र सर्पिंस्त्रीलमधुरक-
 सेन्धवसौवर्षलकालगुडकुष्ठ किलिमनागरपिप्पलीभूतहस्ति
 पिप्पली मण्डूकपिप्पली एलालागलीवचा चित्रकचिरि-
 विल्वहिङ्गु सर्षपलघनकनकनीपानसी बल्लजभूर्जा कुल्लय-
 मैरेय सुरासवाः सन्निहिताः स्युः तथाश्र्मानी ह्री हे च
 एरण्डमूले सोलूखले खरहृषभश्च ह्री च तीक्ष्णौ पिप्पलकौ
 सौवर्णराजतौ हे शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि ह्री च त्रिल्व-
 मयौ पर्यङ्गौ तैन्दकेङ्गुदानि च काष्ठान्यग्नि सन्धुक्षणानि
 स्त्रियश्च वङ्गो बहुशः प्रजाता मोहार्दयुक्ताः सततमनुरक्ताः
 प्रदक्षिणाचाराः प्रतिपत्ति कुशलाः प्रकृतवत्सलास्वयत्तवि-
 पादाः क्लेशसहिन्योऽभिमताः ब्राह्मणश्चाथर्ववेदविद्ययान्यदपि
 तत्र समर्थं मन्येत यच्च ब्राह्मणा ब्रूयुः स्त्रियश्च वृद्धाः तत्कार्यं
 ततः प्रवृत्ते नवमे मासे पुण्येऽहनि नक्षत्रयोगमुपगते प्रशस्तं
 भगवति शशनि कल्याणे करणे मैत्रे सुहर्ते शान्तिं हुत्वा
 गोब्राह्मणमग्निमुदकञ्चादौ प्रवेश्य गोम्यः ढणोदकं मधु
 लाजांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षताः सुमनसो नान्दीसुखानि
 च फलानीष्टानि दत्त्वा उदकपूर्वमासनस्थेभ्योऽभिवान्य पुन-
 राचम्य स्वस्तिवाचयेत्ततः पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणमन्वा-
 वर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविशेत् सूतिकागारं। तत्रस्था च
 प्रसवकालं प्रतीचेत् तस्यास्तु स्वस्वि मनि लिङ्गानि पूजन-
 कालमभितो भवन्ति तद्यथाक्लमो गात्राणां ग्लानिरानन-
 स्यास्थे विमुक्तधन्मत्वमिव कुक्षेरवस्त्रंसनभधो गुरुत्वं वंक्ष्य

वस्ति कटी पार्श्वं पृष्ठनिस्तोदो योनिः प्रस्रवणमनन्नाभिलाष-
 खेति ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः प्रसेकश्च गर्भादकस्यावी-
 प्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यात् सृष्टास्तरणोपपन्नं तद्-
 ध्यासीत सा ताः समन्ततः परिवार्यं यथोक्तगुणाः स्त्रियः
 पर्युपासीरन्नाश्वासयन्त्यो वा वाग्भिर्ग्राहिणीभिः सान्खनी-
 याभिः। सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताद्यैनां ब्रूयात्
 उत्तिष्ठ मुसुलमन्यतरत् गृह्णीष्वानेन तदुलूखलं धान्यपूर्णं
 मुहुर्मुहुर्भजहि मुहुर्मुहुर्वजृन्मस्व चक्रमस्व चान्तरा-
 न्तरा इत्येवमुपदिश्यन्त्येके तन्नेत्याह भगवानात्रेयः । दारु-
 णश्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते विशेषतश्च
 प्रजननकाले प्रवर्तितसर्वधातु दोषायाः सुकुमार्यां नार्यां
 मुसुलव्यायामसमीरितो वायुरनन्तरं लब्धा प्राणान् हिंस्या-
 ददुष्प्रतीकारतमा च तस्मिन् काले विशेषेण भवति
 गर्भिणी । तस्मान् मुसुलयहणं परिहार्यं सृषयो मन्यन्ते
 जृम्भणश्चङ्क्रमणं पुनरनुष्ठेयं इत्यथास्यै दद्यात् कुष्ठे-
 लालाङ्गलिकीवचा चित्रकचिरि विष्वचूर्णमुपप्रातुं सा तं
 मुहुमुहुरुपजिघ्रेत् तथा भूर्जापत्र धूमं तस्याद्यान्तरान्तरा
 कटीपार्श्वं पृष्ठसक्थिदेशादीषदुष्णेन तैलेनाभ्यञ्जानुसुख-
 मवमृद्नीयादित्यनेन कर्मणा गर्भोऽवाक्प्रतिपद्यते स यदा
 जानीयाद्विमृच्य हृदयसुहरमस्याविशति वस्ति शिरोऽवगृ-
 ह्णाति त्वरयन्त्येनामाव्यं परिवर्त्ततेऽर्धो गर्भं इत्यस्यामव-
 स्थायां पर्यङ्कवनामारोप्य प्रवाहितमुपक्रमयेत् कर्षं चा-
 स्था मन्त्रमिममनुकूला स्त्री जपेत्।

चित्तिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
 सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैश्वं च दिशन्त ते ॥
 प्रसुष्वत्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा एभानने ॥
 कार्त्तिकेयञ्चुतिं पुत्रं कार्त्तिकेयाभिरक्षितमिति ॥
 तार्थिनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युरनागतं मा
 प्रवाहिष्टाः या ह्यनागतं प्रवाहयतोऽत्यर्थमस्यास्तत्कर्म
 भवति प्रजास्या अविक्रता विक्रतिमापन्ना श्वासकासशोष-
 प्रसन्ना वा भवति । यथा हि ऋवधूद्धारवातमूत्रपुरीषवे-
 गान् प्रयतमानोऽप्यप्राप्तकालात् सभते क्क्षेत्रेण वाप्य वा-
 प्रीति तथा नागतकालं गर्भमपि प्रवाहमाना यथा च पा-
 मेव ऋवधूदादीनां सम्भारणसुपघातायोपपद्यते तथाप्राप्त-
 कालस्य गर्भस्या प्रवहणं सा यथा निर्देशं कुरुष्वेति
 वक्तव्या तथा च कुर्वती शनैः पूर्वं प्रवहते ततोऽनन्तरं बल-
 वत्तरं तस्याः प्रवाहमानायाः स्त्रियाः शब्दं कुर्युः प्रजाता
 प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षेणाप्यायन्ते
 प्राणाः यदा च प्रजाता स्यात्तदैवीनामवेक्षेत कश्चिदस्याः
 अवरा आपन्ना नेति तस्याः चेद्वरानप्रपन्ना स्यादर्थेनाद-
 न्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठादलनत्
 निपीच्य सव्येन पृष्ठतः सपसंगृह्य सुनिर्धूतां निधुंनुयात्
 अथास्याः पादपार्श्वग्रा श्रीणीमाकोटयेदस्याः स्किजावुपसं-
 गृह्य सुपीडितं पीडयेत् । अथास्या बालवेष्ट्या कण्ठतालू-
 परि सृशेत् मूर्ज्जपत्रकाचमणि सपनिर्भकधूमैसास्या योनिं
 धूपयेत् कुष्ठतालीसकल्कं बल्वज यूषमैरेय सुरामण्डे
 तीक्ष्णं कौलले वा मण्डूकपिप्पली सम्पाके वा संग्राह्य

पाययेतेनां । तथा सूक्ष्मे स्नापिष्यती कालगुरुचञ्चलचित्रकीप-
 कुञ्चिका कर्णं खरवृषभस्य वाजीवती दक्षिणं कर्णमुद्गृह्य-
 दृषदि जर्जरीकृत्य बस्त्रजयूषादीनामाप्लावनानामन्यत-
 मस्निन् प्रविष्य मुहूर्तस्थितमुद्गृत्य तदाप्लावनं पाययेतेनां
 शतपुष्पा कुष्ठमदनहिङ्गु सिद्धस्य चैनां तिलस्य पिचुं ग्राह-
 येत् । अतश्चावाप्तुवाचयेदेतेरेव चाप्लावनेः फलजीमूतेष्वा-
 कुधामार्गवकुटजकृतवेधनहस्ति पिप्पल्युपहितैरास्थापयेत्
 तदास्थापनमस्याः सह वातमूत्रपुरीषमन्यानि वा बहिर्भा-
 गानि सजन्ति तस्यास्तु खल्ववरायाः प्रपतनार्थं कर्मणि
 क्रियमाणे जातमात्रेऽस्यैव कुमारकार्याणि तद्यथाश्मनीः
 सङ्घटनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा सुखपरि-
 मेकः तथा संक्षेपविहृतान् प्राणान् पुनर्न लभेत कृष्णकपा-
 लिका शूर्पेण चैनमभि निष्पुनीयाद्यद्यच्छेष्टः स्यात् यावत्
 प्राणानां प्रत्यागमनात्ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभि
 समीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत् । अथास्य ताल्वोष्ठ-
 कण्ठजिह्वा प्रमार्जनमारभेत अङ्गुल्यामुपरि लिखितनखया
 सुप्रक्षालितोपनया कर्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्जितस्यास्य
 च शिरस्तालु कर्पासु पिचुना स्निग्धगर्भेण प्रतिच्छादयेत् ।
 ततोऽस्यानन्तरं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्दनं नाद्या-
 स्तस्याः कल्पनविधिमुपदेक्ष्यामः । नाभिवन्धनात् प्रभृत्यष्टा-
 ङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैः
 गृहीत्वा तीक्ष्णो न रीक्षराजतायसानां छेदनानामन्यतमे-
 नोर्ध्वधारणेन छेदयेत्तामग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे स्थाव-
 सजेत् तस्य चेन्नाभिः पश्येत् लोभ्रमधुकप्रियङ्गुदाबहरिद्रा-

कल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यङ्गादिषामेव तैलीषधानां चूर्णनाव-
 चूर्णयेत् नाडी कल्पनविधिः सम्यक् असम्यक् कल्पने हि
 नाद्या आयमत्तण्डी पिपीलिका विनामिका विजृम्भिका
 बाधेभ्यो भियं तत्राविदाह्निभिर्वातपित्तप्रथमनैरभ्यङ्गाच्छा-
 दनपरिपेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमो गुरुलाघवमभि समीक्ष्य
 ततोऽनन्तरं जातकर्मकार्यं तद्यथा मधु सर्पिषो मन्त्रोप-
 मन्त्रिते यथाम्नायं प्राशितुं दद्यात् स्तनमत ऊर्ध्वं मतेनैव
 विधिना दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् । अथातः शौर्षतः
 स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितं अथास्य रक्षां विदध्यात्
 भारी खदिरकर्कशु पीलु परुषकशाखाभिरस्या गृहं सम-
 न्ततः परिवारयेत् सर्वतश्च सूतकागारस्य सर्षपातसी कण-
 कणीकाः प्रकिरियुः तथा तण्डुलबलि होमः सततमुभयतः
 कालं क्रियेतानामकर्मणीर्द्वारे च सुसुलदेहलौमतिरश्चिन्
 न्यस्तं स्यादचा कुष्ठचेमकहिङ्गु सर्षपातसी कणकणीकानां
 रक्षोघ्नसमाख्यातानां चौषधीनां पीडलकं बद्धा सूतिका-
 गारस्योत्तरदेहल्यामासजेत् । तथा सूतिकायाः कण्ठे सप-
 त्नायाः स्थास्युदककुम्भपर्यङ्केष्वपि तथैव च हयोर्हय पक्षयोः
 कणकान्तेभ्यनवानग्निस्तिन्दुककाष्ठेभ्यनथाग्निः सूतिका-
 गारस्याभ्यन्तरतो नित्यं स्यात् स्त्रियथैनां यथोक्तगुणाः
 सुहृदद्यानुजागृयुः दशाहं द्वादशाहं वानुपरतप्रदानमङ्ग-
 लाशीः सुति गौतवादित्रमन्नपानविषदमनुरक्तप्रहृष्टजन-
 सम्पूर्णं तद्देशकार्यं ब्राह्मणस्याथर्ववेदवित् सततमुभयतः
 कालं शान्तिं शृङ्गुयात् स्वस्त्ययनाथं कुमारस्य तथा सूति-
 कायाः इत्येतद्रक्षा विधानमुक्तं । सूतिकान्तु खलु बुभुक्षितां

विदित्वा स्नेहं पाययेत् परया शक्त्या सर्पिस्त्रैलं वसां मज्जानं-
 वा सात्मीभावमभि समीक्ष्य पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रक
 शृङ्गवेरचूर्णसहितं पीतवत्याश्च सर्पिस्त्रैलाभ्यामभ्यज्य वेष्टये-
 दुदरं महता वाससा तथा न वायुरुदते विकृतिमुत्पादय-
 त्यनवकाशत्वात् जीर्णं तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां
 यवागूं सुस्निग्धां द्रवां मातशः पाययेतोभयतः कालं
 चोष्णोदकेन परिषेचयेत् प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्यां एवं पञ्च-
 रात्रं समरात्रं वानुपान्य ततः क्रमेणाप्याययेत् स्वस्थवृत्त-
 मेतत् स्मृतिकायाः । तस्यास्तु व्याधिरुत्पद्यते स क्लृष्टसाध्यो
 भवति शसाध्यो वा गर्भं वृद्धिपितृगिथिलसर्वं परीरभातु-
 त्वात् प्रयच्छन्वेदना क्लेदनरक्तानिः स्तुतिविशेषशून्यशरीर-
 त्वाच्च तस्मात्तां यथोक्तेन विधिनोपचरेत् भौतिकजीवनोद्य
 वृंहणीय मधुरवातहरमित्तरभ्यङ्गीच्छादनपरिषेकावगा-
 हानुपानविधिभिर्विशेषतश्चोपचरेद्विशेषतो हि शून्यशरीराः
 स्त्रियः प्रजाता भवन्ति दशमे त्वहनि सपुत्रा स्त्री रुवं-
 गन्धोषधैर्गौरसर्षपैश्च स्नाता लघुहृतवस्त्रपरिहिता पवित्रे-
 ष्टलघुविदितभूषणवती संस्पृश्य मङ्गलान्युचितान् चयित्वा
 देवतां शिखिनः शक्तवाससो व्यङ्गान् ब्राह्मणान् स्वास्त वाच-
 यित्वा कुमारमहतानाञ्च वाससां च प्राक्शिरसमुदकशिरसं
 वा संवेश्य देवता पूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतौत्युक्त्वा कुमारस्य
 पिता हे नामनी कुर्यात् नाचत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च ।
 तत्राभिप्रायिकं घोषवदाद्यन्तस्थान्तमूष्णान्तञ्चा वृद्धं त्रिपु-
 ष्पानूकमनरि प्रतिष्ठितं नाचत्रिकन्तु नचत्रदेवता समाना-
 स्थम् । इते च नाम कर्मणि कुमारं परीक्षितमुपक्रामेदायुषः

प्रमाणज्ञानहेतोः तत्रेमानि आयुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि ।
 एकजा मृद्वोऽस्याः स्निग्धाः सुवहमूलाः कृष्णाः केशाः प्रश-
 स्यन्ते स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्या प्रकृति,सम्पन्नमीषत् प्रमा-
 णातिवृत्तमनुरूपमातपत्रोपमं शिरो व्यूढं दृढसमं सुस्निष्ट-
 शङ्खसन्ध्यं च व्यञ्जनमुपचितं बलिनमर्द्धचन्द्राकृति ललाटं
 बह्वक्षी विपुलसमपोठी नीचौ बक्षी पृष्ठतोऽवनती सुस्निष्ट-
 कर्णपुटकौ महाछिद्रौ कर्णावीषत् प्रलम्बिन्या वामगते
 समे संहतमहत्स्यो म्रुवी समे समाहितदर्शने व्यक्तभाव-
 षिभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी ऋज्वी
 महोच्छ्वासा वंशसम्पन्ने षडवनताया नासिका महदङ्गु सुनि-
 विष्टमास्यं आयामविस्तरोपपन्ना शक्ता तन्वी प्रकृति युक्ता
 जिह्वा श्लक्ष्णं युक्तोपचय मूष्णोपपन्नं रक्तं तालु महानदीनः
 स्निग्धोऽनुनादी गन्धौरसमुख्यो धीरः स्वरः नाति स्थूली
 नाति कथावस्य प्रच्छादनौ रक्तावीष्ठौ महत्स्यौ हनू हृत्तौ
 नाति महती श्रीवा व्यूढमुपचितस्वरो गूढं जञ्चु पृष्ठवंशश्च
 विकृष्टान्तरो स्तना वंशपातिनो स्थिरे पार्श्वे हृत्तपरिपूर्णा-
 यती बाह्व सक्थितौ अङ्गुलयश्च महदुपचितं पाणिपादं
 स्थिरावृत्ताः स्निग्धास्ताम्नासुङ्गाः कूर्माकाराः करजाः प्रद-
 क्षिणावर्ता सोत्सङ्गा नाडी नाभ्युरस्त्रिभागहीना समा समु-
 पचितमांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्य-
 वनती स्फिजावशुपूर्ववृत्तौ उपचययुक्ता वरू नात्युपचितेना-
 त्युपचिते एणीपदे प्रगूढसिरास्थि सन्धी जङ्घे नात्युपचितौ
 गुल्फौ पूर्वोपदिष्टगुष्ठी पादौ कूर्माकारौ प्रकृति युक्तानि
 वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणाय सक्षितरुदित-

स्तनग्रहणानि यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृति सम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणाणि ।

अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः ।

अथ ब्रूयात् धात्रीमानयतेति समानवर्णां यौवनस्थां त्रिवृतामनासुरामश्यामश्यासनामविरूपामवि जुगुप्सामजु-
गुप्सितदेशजातेयामक्षुद्रां अक्षुद्रकर्मणां कुले जातां वत्सलां
जीववत्सां पुंवत्सां दीर्घोमप्रमत्तामशायिनीं कुशलोपचारां
शुचिमशुचिहेषिणीं स्तनस्तन्य सम्पदुपेतां इति । तत्रेयं
स्तनसम्पत् नात्यूर्ध्वी नातिलम्बी अनति कृगावनति पीनी
युक्ता पिप्यलकौ सुखपपानी चेति स्तनसम्पत् । स्तन्यसम्पत्
प्रकृतवर्णगन्धरसस्पर्शमुदपात्रे वदुह्यमानमुदकं व्येति प्रकृति-
भूतत्वात्तत् पुष्टिकरमारोग्यकरं चेति स्तन्यसम्पत् अतोऽन्यथा
व्यापन्नं ज्ञेयम् । तस्य विशेषाः श्यावारुणवर्णं कपायानुरसं
विषदमनतिलक्ष्यगन्धं रूचं द्रवं फेनिलं लघुत्वमिकरं कर्षणं
वातविकाराणां कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयं कृष्णनील-
पीतताम्रावभासं तिक्ताग््नकटुकानुरसं कुणपकधिरगन्धि भृ-
शोष्णं पित्तविकारिणं कर्तृ पित्तोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयं
अत्यर्थं शुक्लमति माधुर्योपपन्नं सवणानुरसं घृततैलवसा
मज्जा गन्धि पिच्छिलं तन्तु मदपात्रेऽवसीदच्छुभ्रविका-
रिणां कर्तृ श्लेष्मोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयं । तेषां त्रयाणामपि
क्षीरदोषाणां प्रकृति विशेषमभि समीक्ष्य यथास्वं यथास्वं
यथा दोषश्च वमनविरेचनस्थापनानुवासनानि विभज्य
कृतानि प्रशमनाय । पानाशनाय विधिसु दुष्टक्षीरा यव,

गोधूमशालिषष्टिकमुद्गरहरेण कुलुत्थसु सौवैरकतुषोदक-
मैरेयमेदकलघनकरञ्जप्रायः क्षीरदोषविशेषांश्चावेक्ष्यावेक्ष्य
तप्तविधानं कार्यं स्यात् । पाठा महौषधसुरदारमुस्तूर्ण
गुडूचीवस्तकफलकिराततिक्तककटुकरोहिणोशारिवाकषा-
याणाञ्च पानं प्रशस्यते । तथान्येषां तिक्तकषायकटुकमधु-
राणां द्रव्याणां प्रयोगः क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य
मात्राकालश्चेति क्षीरविशोधनानि । क्षीरजननानि तु
मद्यानि वर्ज्यानि ग्राम्यान्पौदकानि शाकधान्यमांसानि
द्रवमधुराञ्जलवणभूयिष्ठायाहाराः क्षीरिण्यशौषधयः क्षीर-
पानश्चानायासश्चेति क्षीरणा षष्टिशालिकेक्ष्विस्तुवालिका-
दर्भकुशकुशकागुन्द्रोत्कटमूलककषायाणाञ्च पानमिति
क्षीरजननानि । धात्री तु यदा स्वादुबहुशुद्धदुग्धा स्यात्तदा
नामरिष्टां वाट्यपुष्पीं विश्वक्सेनकान्तामिति त्रिभ्रत्वो-
षधीः कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्ननं पात्रवेतिति
धात्रीकर्म ।

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः ।

वासुविद्याङ्गगलप्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं प्रवा-
तैकदेशं दृढमपगतपशदंष्ट्रमूषिकापतङ्गं सुखंविभक्त-
सलिलोलूखलवर्चस्कस्थानस्नानभूमिं महानसमृतसुखं यथ-
न्तुं शयनासनास्तरणसम्पन्नं सुविहितरक्षाविधानवलिम-
ङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिदृढवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति
कुमारागारविधिः ।

शयनास्तरणपावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि
स्युः स्नेहमलजन्तु मन्तिमूलपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितो पवनोपधूपितानि सुशुद्धशुष्कान्युपयोगं गच्छेयुः। धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसी हिङ्गु गुग्गुलु वचा चोरकवयःस्था गोलीमौ जटिला पलङ्कगा श्रीकरोहिणी सर्पनिर्मोचकानि घृतसम्प्रयुक्तानि स्युः । मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गकरुगजगवय वृषभाणां जीवतां दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि गृहीतानि स्युः । ऐन्द्रादयश्चीषधयो जीवकर्षभकौ च यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः क्रीडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि अगूरूख्य तीक्ष्णाग्राणि अनास्य प्रवेशीनि अप्राणहराणि वित्रासनानि स्युः न ह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मान्न तस्मिन् रुदत्य भुञ्जाने वान्यत्र वा विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नाम ग्रहणं कार्यं स्यात् । यदि त्वातुर्यं किञ्चित्कुमारमागच्छेत्तत्प्रकृति निर्मित्तपूर्वं रूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्वविशेषानातुरीषधदेगकालाश्रयानवेत्तमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनम् । मधुरमृदुलघु सुरभि शीतसङ्करं कर्म प्रवर्तयेन्नैवं सात्प्रा हि कुमारास्तथा स शर्म लभते चिराय अरोगत्वे रोगवृत्तमातिष्ठेत् देगकालात्मगुणविपर्ययेण वर्तमानः क्रमेण सात्प्राणि परिवर्त्तीपयुञ्जानः सर्वाण्यहितानि वर्जयेत्स्तथावलवर्णं शरीरायुषां सम्पद्मवाप्नोतीति एवमेतन् कुमार मायौवनप्राप्ते हर्मार्था कुशला गमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातम् ।

तदा चरन् यथोक्तेर्विधिभिः प्रजां यथेष्टां लभते न सूक्तय इति ।

तत्र श्लोकी ।

अत्राग्निषां कर्मैः समृद्धिकारकं यदुक्तमेतन्नहदर्थं संहितम् ।

तदाचरन् प्रो विधिभिर्यथा तथा पूजां यथेष्टां लभते न स्यूकः

शारीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसम्पदा ।

वसभावेर्यतस्तस्मात् शारीरं स्थानमुच्यते ॥

इति जातिसूत्रीयः शारीरः समाप्तः ।

इति चरकमुनिविरचितायां संहितायां शारीरस्थानकं चतुर्थम्

अथ इन्द्रियस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णस्वरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च
श्रोत्रश्च घ्राणश्च रसनश्च सत्त्वश्च भक्तिय शीलश्चाचारश्च
क्षुतिश्चाकृतिश्च बलश्च ग्लानिश्च तन्द्राचारश्च गौरवश्च
लाघवश्च आहारश्चाहारपरिणामयोपायश्चापायश्च व्याधिय
व्याधि पूर्व्वरूपश्च वेदनाशोपद्रवाश्च छायाश्च प्रतिच्छायाश्च
स्वप्नदर्शनश्च दूताधिकारश्च पथि चीत्पातिका सातुरक्तले
भावावस्था भेषजसंहृत्तिश्च भेषजविकारयुक्तश्चेति । परीक्षाणि
प्रत्यक्षानुमानोपदेशैरायुषः प्रमाणविशेषं जिज्ञासमानेन

भिषजा तत्र तु खल्वेषां परीक्षाणां कानिचित् पुरुषमना-
 श्रितानि कानिचित् पुरुषसंश्रयाणि तत्र यानि पुरुषमना-
 श्रितानि तान्युपदेशतश्च परीक्षेत पुरुषसंश्रयाणि पुनः प्रकृति-
 तश्च विकृतितश्च तत्र प्रकृतिर्जाति प्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च
 देशानुपातिनी च कालानुपातिनी च वयोऽनुपातिनी च प्रत्या-
 ळ्मनियता च जाति कुलदेशकालवयः प्रत्यात्मनियता हिता
 तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति । विकृतिः पुन-
 र्लक्षणनिमित्ता च लक्ष्यनिमित्ता च । तत्र लक्षणनिमित्ता
 सा यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुकृतानि विकृतानि हि
 कानिचित् शरीरोपनिवहानि यानि तस्मिंस्तस्मिन् काले
 विकृतिमुत्पादयन्ति । लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते
 निमित्तं यद्योक्तं निदानेषु निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थ-
 कारिणी या तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्ये-
 ष्छन्ति भिषजो भूयद्यायुषः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां
 यामायुषोन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति धीराः । यामधिकृत्य
 पुरुषसंश्रयाणि मुमुर्षतां लक्षणानि उपदिश्यामः इत्युद्देशः
 तद्विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः । तत्रादित एव वर्णाधिकारः
 कृष्णः कृष्णश्यामः श्यामावदानोऽवदातश्च इति प्रकृति
 वर्णाः शरीरस्य । तत्र प्रकृतिवर्णमर्द्धशरीरे विकृतिवर्णमर्द्ध-
 शरीरे द्वावपि वर्णा मर्यादा विभक्तौ दृष्ट्वा यदेव सव्यद-
 क्षिणविभागेन यद्येव पूर्वपश्चिमविभागेन यद्यत्तराधर-
 विभागेन यद्यन्तर्बहिर्विभागेनातुरस्यारिष्टमिति विद्यात् ।
 एवमेव वर्णभेदो मुखेऽप्यन्यतो वर्त्तमानो मरणाय वर्ण-
 भेदेन ग्लानिहर्षरौष्यस्त्रेहा व्याख्याताः । तथापि भु-

व्यङ्गितिलकपिङ्गकानामानने जन्मातुरस्यैव शिवाप्रशस्तं
विद्यात् । नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादोष्ठादिष्वपि च
वैकारिकोत्थानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीनवस्त्रवर्णो
लक्षणमायुषः क्षयस्य यच्चान्यदपि किञ्चिद्द्वर्णवैकतमभूतपूर्वं
सहस्रोत्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य शश्वत्तथा-
रिष्टमिति वर्णाधिकारः ।

स्वराधिकारस्तु हंसक्रीष्णेमिदुन्दुभिकसविङ्गकाकक-
पालककरोकाः प्रकृतिस्वराः । यांश्चापरानपेक्षमाणोऽपि
विद्यादनुक्तोऽन्यथा वापि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः एङ्क-
ग्रन्थाव्यक्तगद्गदक्षामदीनानुकीर्णास्वातुराणां स्वरा वैका-
रिकाः । यांश्चापरानपेक्षमाणोऽपि विद्यात् प्राग्विकृतान-
भूत्वोत्पन्नानिति प्रकृति विकृतिस्वरा व्याख्याताः । तत्र
प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्रयिनिर्घृतिः स्वरानेकत्व-
मेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तमिति स्वराधिकारः । इति वर्ण-
स्वराधिकारी यथावदुक्तौ मुमूर्षतां ज्ञानार्थमिति ।

तत्र श्लोकाः । यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते ।

अर्धं वा यदि वा कृत्स्नं निमित्तं न च नास्ति सः ॥

नीलं वा यदि वा श्यावं ताम्रं वा यदि वारुणम् ॥

मुखार्धमन्यथा वर्णं मुखार्धेऽरिष्टमुच्यते ।

स्त्रेहो मुखार्धं सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम् ॥

स्नानिरेव तथा वृद्धिर्मुखार्धे प्रेतलक्षणम् ।

तिलकाः पिङ्गवो व्यङ्गाराजयश्च पृथग्विधाः ॥

आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् मुमुक्षतः ।

पुष्पाणि नखदन्ते वा पङ्की वा दन्तसंश्रितः ॥

चूर्णको वापि वेदान्ते लक्षणं मरणस्य तत् ।
 ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्योर्मुँत्रपुरीषयोः ॥
 नखेष्वपि च वैवर्ण्यं मेतत् क्षीणबलेऽन्तकत् ।
 यस्य नोला बुभावोष्ठौ पक्कजाम्बवसन्निभौ ॥
 मृमूर्षुरिति तं विद्यान्नरो धीरो गतायुषम् ।
 एको वा यदि वा नेको यस्य वैकारिकः स्वरः ॥
 सहस्रोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ।
 यचान्यदपि किञ्चित्स्याद्वैकृतं स्वरवर्णयोः ॥
 बलं मांसविज्ञानस्य तत्सर्वं मरणोदयम् ।
 इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षताम् ॥
 यस्तौ सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥
 इतिवर्णस्वरीयमिन्द्रियम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुष्पितकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।
 पुष्पं यथापूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।
 तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥
 अप्येन तु भवेत् पुष्पं फलेनानुबन्धि यत् ।
 फलञ्चापि भवेत् किञ्चिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥
 न त्वरिष्टस्य जातस्य नाग्नोऽस्ति मरणादृते ।

मरणश्चापि तस्मास्ति यच्चारिष्टपुरःसरम् ॥
 मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता ।
 अरिष्टश्चाप्यसम्बुद्धमेतत् प्रज्ञापराधजम् ॥
 ज्ञानसम्बोधनार्थन्तु लिङ्गं मरणपूर्वकैः ।
 पुष्पितानुपदेक्ष्यामी नरान् बहुविधान् बहून् ॥
 नानापुष्पोपभो गन्धो यस्य वाति दिवानिशम् ।
 पुष्पितस्य वनस्यैव नानाद्रुमलतावतः ॥
 तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणैः ।
 स वै संवत्सराद्देहं जहातीति विनिश्चयः ॥
 एवमेकैकशः पुष्पर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।
 इष्टैर्वा यदि वानिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥
 तद्यथा चन्दनं कुष्ठं तगरा गुरुणी मधु ।
 माल्यं मूत्रपुरीषे वा मृतानि कुण्ठाणि वा ॥
 ये चान्ये विविधात्मनो गन्धा विविधयोनयः ।
 तेष्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृतिं गते ॥
 इदञ्चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।
 वक्ष्यामी यद्भिन्नाय भिषक् मरणमादिशेत् ॥
 विद्योनिर्वित्त्वरो यस्य गन्धो गात्रेषु दृश्यते ।
 इष्टो वा यद्विद्वानिष्टो न स जीवति तां समाम् ॥
 एतावत् गन्धविज्ञानं रसज्ञानमतःपरम् ।
 आतुराणां शरीरेषु वक्ष्यामी विधिपूर्वकम् ॥
 यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसम्भवः ।
 स एषां चरमे काले विकारान् भजते हयान् ॥
 कश्चिदेवास्य वैरस्य मत्यर्थमुपपाद्यते ।

स्वादुत्वमपरश्चापि विपुलं भजते रसः ॥
 तमनेनानुमानेन विद्यात् विकृतिमागतम् ।
 मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमवाप्नुयात् ॥
 मक्षिकाश्चैव यक्षाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
 विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान् सुमूर्धतः ॥
 अत्यर्थरमिकं कायं कालपक्षस्य मक्षिकाः ।
 अपि स्नातानुलिनस्य मृशमायान्ति सर्वश ॥ इति ।
 तत्र श्लोकः । यान्ये तानि मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
 पुष्पितस्य नरस्यैतैः फलं मरणमादिशेत् ॥
 इति पुष्पितकमिन्द्रियं समाप्तम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्येयस्यामः ।
 वर्णं स्वरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।
 लिङ्गे सुमूर्धतां सम्यक् स्पर्शेष्वपि निबोधत ॥
 स्पर्शं प्राधान्येनातुरस्यायुषः प्रमाणविशेषं लिङ्गासुः
 प्रकृतिस्थेन पाणिना केवलमस्य शरीरं स्पृशेत् परिमर्शये-
 हान्येन परिमृशता तु खल्व्वातुरमिमे भावाः तत्र तत्राव-
 बोद्धव्याः । तद्यथा सततस्पर्शनानां शरीरोद्देशानां स्तम्भः
 नित्योत्सर्षणां शीतो भावः मृदूनां दारुणत्वं स्रष्टव्यानां खरत्वं

सतामसभावः सन्धीनां स्रंसभ्रंशच्यवनानि मांसशोणित-
योर्वीतोभावः दारुणत्वं स्निदानुबन्धी वा यच्चान्यदपि
भृशविकृतमनिमित्तं स्यादिति लक्षणं स्पृश्यानां भावानां
तद्व्यासतोऽनुव्याख्यस्यामः । तस्य चैत्परिदृश्यमानं पृथक्-
क्लेन पादजङ्घोरुस्फिगुदरपार्श्वं पृष्ठे षीकापाणि शीवा-
ताख्योष्ठललाटं खिन्नं घृतं प्रोशस्तं दारुणं वीतमांस-
शोणितं वा स्यात् परासुः अयं पुरुषो न चिरात् कालं करि-
ष्यतीति विद्यात् । तस्य चैत्परिमृश्यमानानि पृथक्क्लेन
गुल्फजानुवंक्षणगुददृषणमेढ्रनाभ्यं सस्तनमणिकहनुना-
सिका कर्णाक्षि भ्रूशङ्खादीनि स्रस्तानि व्यस्थानि श्युतानि
स्थानास्थानेभ्यः स्युरपरासुः अयं पुरुषो न चिरात् कालं
करिष्यतीति विद्यात् । तथास्योच्छ्वासमन्या दन्तपद्मचक्षुः
केशलोमोदरनखाङ्गुलीरालक्षयेत् तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घः
अति ह्रस्वो वा स्यात् परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत् पश्चाणि
जटिलावनहानि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेच्चक्षुषो
प्रकृति हीने विकृति युक्ते अन्यत्पिण्डिते अतिप्रविष्टेऽति
जिह्वे अतिविषमे अतिप्रसृते अतिविमुक्तबन्धने सततोन्मि-
षिते सततनिमिषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विम्भान्तदृष्टिके
हीनदृष्टिके व्यस्तदृष्टिके नकुलाभ्ये पोताभ्ये अलातवर्णे
कृष्णनीलपीतश्यावताम्रहरितहारिद्रशक्तावैकारिकाणां वर्णा-
नामन्यतमेनाभिसंप्लुते वा स्यातां परासुरिति विद्यात् ।
अथास्य केशलोमान्यायच्छेत् तस्य चेत् केशलोमान्यायस्य
मानानि प्रलुच्येरन् न चेद्देयत् परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेदुदरे सिराः प्रदृश्येरन् श्यावताम्रहारिद्रशक्ताः

वा स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः
पक्वजाम्बववर्णाः स्युः परासुरिति विद्यात् । अथास्या-
ङ्गुलीरायच्छेत्तस्य चेदङ्गुलय आयस्यमाना न चेत् स्फुटेषुः
परासुरिति विद्यात् । भवति चात्र

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नवबुध्यते ।

आतुरो न स सम्प्रोहमायुर्ज्ञानस्य भावति ॥ इति ।

इति परिमर्शनीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।

ज्ञातुमिच्छन् भिषङ्मानमायुषस्तन्निबोधत ॥

अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।

अद्वा विरचितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥

स्रस्येभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसंश्रयम् ।

आलक्ष्येतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥

इत्युक्तं लक्षणं सम्यगिन्द्रियेष्वशुभीदयम् ।

तदेव तु पुनर्भूयो विस्तारेण निबोधत ॥

घनोभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।

विगीतं ह्युभयं ह्येतत् पश्यन् मरणमृच्छति ॥

यस्य दर्शनमायाति मारुतोऽम्बरगोचरः ।
 अग्निर्नायाति चादीप्तः तस्यायुः क्षयमादिशेत् ॥
 जले सुविमले जालमजलावतते तथा ।
 स्थिते गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात् परिसुष्यते ॥
 जाग्रन् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि वा ।
 अन्यहाप्यद्भुतं किञ्चिन्न स जीवितुमर्हति ॥
 योऽग्निं प्रकृतिवर्णं नोक्तं पश्यति निष्प्रभम् ।
 कृष्णं वा यदि वा शकं सोऽग्नौ वसति सप्तमीम् ॥
 मरीचौनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽम्बर ।
 विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥
 मृगमश्वीमिव यः पार्श्वीं कृष्णास्वरसमाहताम् ।
 आदित्यमीक्ष्यते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥
 अपर्वणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्यद्दम् ।
 अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 नक्तं सूर्यमक्षयन्द्रमनग्नौ धूममुत्थितम् ।
 अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥
 प्रभावतः प्रभाङ्गीनान्निष्प्रभावान् प्रभावतः ।
 नरान् विलिङ्गान् पश्यन्ति भावान् भावजिघांसवः ॥
 व्याकृतानि विवर्णानि विसंख्योपगतानि च ।
 विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥
 यश्च पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्यति ।
 तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥
 अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते ।
 द्वावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता ॥

संवृत्त्याङ्गुलिभिः कार्यौ ज्वाला शब्दं य आतुरः ।
 न मृषोति गतासुप्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥
 विपर्ययेण यो विद्याङ्गन्थानां साध्वसाधुताम् ।
 न वातान् सर्वशो विद्यात्तं विद्याङ्गितायुषम् ॥
 यो रसान्न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।
 सुखपाकादृते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥
 उष्णान् शीतान् खरान् श्लक्ष्णान् मृदूनपि च दारुणान् ।
 स्पर्शान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं मुमूर्षुं स्तेषु मन्यते ॥
 अन्तरेण तपस्वीत्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
 इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥
 इन्द्रियाणामृते दृष्टे रिन्द्रियार्थानदोषजान् ।
 नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीवति ॥
 स्वस्था प्रज्ञा विपर्यासैरिन्द्रियार्थेषु वैकृतम् ।
 पश्यन्ति ये सत्त्वहुशः तेषां मरणमादिशेत् ॥
 तत्र श्लोकः । एतदिन्द्रिय विज्ञानं यः पश्यति यथा तथा ।
 मरणं जीवितं चैतत् स भिषक् ज्ञातुमर्हति ॥
 इति इन्द्रियानीकमिन्द्रियं समाप्तम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।
 पूर्वरूपाख्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।

भिन्ना भिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥
 पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
 यं विशन्ति विशन्त्येनं मृत्युञ्ज्वरपुरःसरः ॥
 अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं मरम् ।
 विशन्त्ये तेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥
 पूर्वरूपैकदेशांस्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदारुणान् ।
 ये रोगाननुवध्नन्ति मृत्युर्यैरनुवध्यते ॥
 बलं च हीयते यस्य प्रतिप्रायश्च वहेति ।
 तस्य नारी प्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥
 खभिरुष्टैः खरैर्वापि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
 स्वप्ने यच्चा तमाविश्य न जीवन्नवसृजते ॥
 साक्षा रक्ताम्बराभं यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।
 स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥
 रक्तस्रग्भक्तसर्वाङ्गी रक्तवासा मुहुर्हसन् ।
 यः स्वप्ने क्रियते नार्यां स रक्तं प्राप्य सीदति ॥
 शूलाटोपान्त्रकूटाश्च दीर्घं चातिमात्रया ।
 नखादिषु च वैवर्ण्यं गुल्मे नान्तकरो नरः ॥
 लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
 स्वप्ने गुल्मास्तमन्ताय क्रूरो विशति मानवम् ॥
 कायेऽल्पं अपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।
 क्षतानि च नरो हन्ति कुष्ठैर्मृत्युं हिंनस्ति तम् ॥
 नग्नस्याजग्रावसिक्तस्र जुह्वतोऽग्निमनर्चिषम् ।
 पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥
 स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्यन्ति मक्षिकाः ।

स प्रमेहेण संस्यर्गं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥
 स्नेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिवन् ।
 वध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय माधवः ॥
 ध्यानायामौ तथोद्देगौ चोद्दद्यास्थान सम्भवः ।
 अरतिर्बलहानिश्च मृत्युरुन्मादपूर्वकः ॥
 आहारद्वेषिणं पश्यन् भ्रूतचित्तमुदर्दितम् ।
 विद्याहीनो मुमूर्षुन्तं उन्मादेनाति पातिना ॥
 क्रोधनं तासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
 मूर्च्छापिपामा बहुलं हन्युन्मादः शरीरिणाम् ॥
 नृत्यन् रक्षोगणैः साकं यः स्वप्नेऽश्वसि सीदति ।
 स प्राप्यभृशमुन्मादं याति लोकमतः परम् ॥
 असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यपरसतः स्वरान् ।
 बहून् बहुविधान् जायन् सोऽपस्कारेण बध्यते ॥
 मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यो नरम् ।
 स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्कारपुरःसरः ॥
 स्तम्भेते प्रतिबुद्धस्य हनूमन्थे तथान्निषी ।
 यस्य तं बहिरायामो गृह्णीत्वा हन्य संशयम् ॥
 शक्नुलीरप्रपूपान्त्वं स्वप्नेखादति यो नरः ।
 सचेत्तादृक् छर्दयति प्रतिबुद्धो न जीवति ॥
 एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
 स एषा मनुबन्धञ्च फलञ्च ज्ञातुमर्हति ॥
 य इमांथापरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयेत् ।
 व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
 यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।

वथांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मीण्डामिथाश्च यः ॥
 गृह्णः सूक्ष्मकाकायैः स्वप्ने यः परिवार्यते ।
 रक्षः प्रेतपिशाचस्त्री चण्डालद्रुमढाद्रुं कौः ॥
 वंशवेत्तकृतापाशदणकण्टकसङ्घटे ।
 प्रमुञ्चति हि यः स्वप्ने लगति प्रपतत्यपि
 भूमौ पांशुपधानायां वस्त्राङ्गी वाथ भस्मनि ।
 श्मशानायननश्वभ्रे स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥
 कलुषेऽश्वसि पङ्के वा कूपे वा तमसाहते ।
 स्वप्ने मञ्जति शीघ्रेण स्त्रोतसा ङ्घ्रियते च यः ॥
 स्निहपानन्तथाभ्यङ्गः प्रहृदंनविरचने ।
 हिरण्यलाभः कलहः स्वप्ने वन्धपराजयौ ॥
 उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पांसुचर्मणोः ।
 हर्षः स्वप्ने प्रकृपितैः पितृभिश्चावभर्तुं मनम् ॥
 दन्तचन्द्रार्कं नक्षत्रदेवता दीपचक्षुषाम् ।
 पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदी नगस्य वा ॥
 रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयाञ्चिताम् ।
 गुह्यान्धकारसंवाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥
 रक्तमाली हसन् चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
 दारुणामटवीं स्वप्ने कपि युक्तेन याति वा ॥
 काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
 कृष्णानां रक्तनेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥
 कृष्णा पापा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
 विरागमाल्यवमना स्वप्ने कालमिशा मता ॥
 इत्येते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।

अरीगः संग्रयं गत्वा कश्चिद्देव विमुच्यते ॥
 मनीषहानां पूर्णत्वाद्दोषैरतिबलैस्त्रिभिः ।
 स्त्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यत्य दारुणान् ॥
 नातिप्रसुप्तः पुरुषः सफला नफलानपि ।
 इन्द्रियेणेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥
 दृष्टं श्रुतानुभूतञ्च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
 भाविकं दोषजं चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥
 तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।
 दिवा स्वप्नमति क्लृप्तमति दीर्घञ्च बुद्धिमान् ॥
 दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
 न स्वप्नाद्यं पुनर्दृष्ट्वा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥
 अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
 पश्येत् शीघ्रं शुभाकारं तस्य विद्यात् शुभं फलम् ॥
 तत्र श्लोकः । पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान् ।
 न स सोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥
 इति पूर्वरूपीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अघातः कतमानि शरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।
 कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुने ! !

यानि वेद्यः परिहरेद्येषु कर्म न सिद्धति ॥
 इत्यात्रेयोऽग्निवेयेन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्वचम् ।
 आचचक्षे यथा तस्मै भगवंस्तन्निबोधत ॥
 यस्य वैभाषमाणस्य रुजत्यूर्ध्वं सुरो भृगम् ।
 अन्नञ्च च्यवते भुक्तं स्थितं चापि न जीर्यति ॥
 बलञ्च होयते यस्य लक्षणा चाभि प्रवहते ।
 जायते हृदि शूलञ्च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥
 हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितञ्चाति सार्यते ।
 न तस्मै भेषजं दद्यात् स्मरन्नात्रेय शासनम् ।
 आनाह्रयातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ॥
 व्याधितं विग्रतो रोमौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ।
 आनाह्रयैव लक्षणा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ॥
 विग्रतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ।
 ज्वरः पौर्वाह्निको यस्य शुष्कः कासश्च दारुणः ॥
 बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ।
 यस्य मूत्रं पुरीषञ्च ग्रथितं सम्भवते ॥
 निरूष्णिगो जठरिणः श्वसनो न स जीवति ।
 श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ॥
 जातिमङ्गं स संक्लेश्य तेन रोगिण हन्यते ।
 श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्वस्ते च पिण्डिके ॥
 सीदतश्चाप्युभे शंखे तं भिषक् परिवर्जयेत् ।
 शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ॥
 हीनवर्णावलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ।
 उरोमुक्तो बहुक्षेप्सा नोलः पीतः स लोहितः ॥

सततं च्यवते यस्य दूरात्तं परिवर्जयेत् ।
 हृष्टरोमा सार्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरादितः ॥
 क्षीणमांसो नरो दूरात् तर्ज्यो वैद्ये न जानता ।
 त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कष्टाभिलक्षिताः ॥
 कृगस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिंकारात्सतम् ।
 क्ष्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथु वर्तयोः क्षये ॥
 दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय कल्पते ।
 पाण्डूदरः कृगोऽत्यर्थं तृणयाभिपरिप्लुतः ॥
 हम्बरी कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ।
 हनुमन्याग्रहसृष्ट्या बलङ्गासोऽगतिमात्रया ॥
 प्राणायोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।
 ताम्यत्यायच्छते शर्म न किञ्चिदपि विन्दति ॥
 क्षीणमांसबलाहारो सुमूर्षुरचिरान्नरः ।
 विरुहयोनयो यस्य विरुहोपक्रमा भृशम् ॥
 वर्द्धन्ते दारुणा रोगाः शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ।
 बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् ॥
 एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ।
 विकारा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥
 सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।
 तत्र श्लोकाः । इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।
 न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्रमादिति ॥
 कतमानि शरीरीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

अथातः पूर्यरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।

दृष्ट्वा यस्य विजानीयात् पूर्यरूपां कुमारिकाम् ।
 प्रतिच्छायामयीमच्छानै नमिच्छे च्छािकत्सितुम् ॥
 ष्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
 अङ्गेषु विक्रता यस्य छायाप्रेतस्तथैव सः ॥
 छिन्नाभिन्नाकला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
 नष्टा तन्दी द्विधाच्छिन्ना विशिरा विस्तृता च या ॥
 एताद्यान्याश्च याः काञ्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
 सर्वा समुपैतां ज्ञेया न चेन्नस्य निमित्तजाः ॥
 संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
 छाया विवर्तेते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥
 संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमं पिषमन्न या ।
 मध्यमस्यं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥
 प्रति प्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।
 छाया या सा प्रतिच्छाया छाया वर्णा प्रभायया ॥
 खादीनां पक्षपक्षानां छाया विविधलक्षणः ।
 नाभसी निर्मला नीला सस्त्रे हा सप्रभेव च ॥
 रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
 विशहरक्ता त्वास्नीयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
 शुष्वेदूर्यं विमला सुस्निग्धा चाग्भसी मता ।
 स्थिरा स्निग्धा घना स्त्रुणा श्यामा श्लेता च पार्थिवी ।
 वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्यः सुखोदयाः ॥

वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ।
 स्यान्तेजसौ प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा सृता ॥
 रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरा सिता ।
 तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ॥
 ताः शुभा रूक्षमलिनाः संचिन्ताश्चाशुभोदयाः ।
 वर्णमाक्रमति छायाभास्तु वर्णप्रकाशिनौ ॥
 आसन्ना लक्ष्यते छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ।
 ना छायो ना प्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिह्नयन्ति तु ॥
 नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाः प्रभाश्रिताः ।
 कामलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं गण्डयोर्युक्तमांसता ।
 सन्नासः चोष्णगात्रश्च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमेहं याति यो नरः ।
 मुहुर्मुहुर्न समाहं स जीवति त्रिकल्पनः ॥
 संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
 व्यापन्नग्रहणो प्रायः सोऽर्द्धमासं न जीवति ॥
 उपरुहस्य रोगेण कर्षितस्याल्पमश्रुतः ।
 बहुमूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 दुर्बली बहुभुक्ते यः प्रागमुक्तात्रमाश्रितः ।
 अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥
 प्रकूजति प्रखसिति शिथिलं चातिभार्यते ।
 बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥
 ऋस्रश्च यः प्रखसिति व्याविहं स्यन्दते च यः ।
 मृतमेव तमात्रे यो ज्याचचक्षे पुनर्वसुः ॥
 जङ्घ च यः प्रखसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।

ह्रीनवर्षवलाहारो यो नरो न स जीवति ॥
 ऊर्ध्वे नयने यस्य मन्ये चानतकम्पने ।
 बलहीनः पिपासार्तः शष्कास्यो न स जीवति ॥
 यस्य गण्डावपचितो ज्वरकासो च दारुणो ।
 शूलो प्रहेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥
 व्याघ्रसमूर्ध्वजिह्वाचो भ्रुवो यस्य च विच्युते ।
 कण्ठकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥
 शेषसात्यर्धसुक्लिक्तं निःसृतो वृषणो भृशम् ।
 अतश्चैव विपर्यासः प्रकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥
 निश्चितं यस्य मांसं स्यात्स्वगस्थन्येव दृश्यते ।
 शीघ्रस्यानमृतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥
 पूर्वरूपीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातीग्वाक्शिरसौयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।
 अवाक्शिरा वा जिह्वा वा यस्य वा शिथिरा भवेत् ॥
 जन्तो रूपप्रतिष्ठाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ।
 जटीभृतानि पद्माणि दृष्टिर्द्याप निगृह्यते ॥
 यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजिनोपपादयेत् ।

यस्य शुभानि वर्त्मनि न समायान्ति पृथतः ॥
 चक्षुषी चोपदिह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ।
 म्रुवोर्षा यदि वा मूर्ध्नि सीमन्ता वर्तकान् बह्वन् ॥
 अपूर्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिश्येत् ।
 त्रयहमेतेन जीवन्ति लक्षणान्तरा नराः ॥
 अरोगाणां पनस्त्वे तत् षड्रात्रं परमुच्यते ।
 आयस्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ॥
 अनात्रो वा रोगी वा षड्रात्रं नातिवर्तते ।
 यस्य केशा निरस्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तमात्रभाः ॥
 उपरुद्रायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिषर्जयेत् ।
 ग्लायतो नासिका वंशः पृथक्त्वं यस्य गच्छति ॥
 अशूनः शूनसङ्काशः प्रत्याख्येयः स जानता ।
 अत्यर्थं विवृता यस्य यस्य चात्यर्थं संवृता ॥
 जिह्वा वा परिपृष्ठा वा नासिका न स जीवति ।
 मुखं शब्दश्रवावोष्ठी शक्तश्यावा तिलोद्धितौ ॥
 विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगादिमुच्यते ।
 अस्थिखेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः ॥
 विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्नुते ।
 स्तब्धा निघेतना गुर्वी कण्टकीपक्षिता मृगम् ॥
 श्यावा शुष्काश्रवा श्येना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ।
 दीर्घमुच्छस्य यो क्लृप्तं नरो निःश्वस्य ताम्यति ॥
 उपरुद्रायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिषर्जयेत् ।
 हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवान्निशीतलम् ।
 भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवाति भवेन् मृदु ॥

घटयन् जानुना जानु पादानुद्गम्य पातयन् ।
 योपास्यति सुदुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥
 यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां गतिम् ।
 तैरेवा रममाणस्य न्वास्त्रोर्मरणमादिशेत् ॥
 न विभक्तिं शिरोधीया न पृष्ठं भारमात्मनः ।
 न हनू पिण्डमास्य स्थमातुरस्य सुमूर्धतः ॥
 सहसा ज्वरसन्तापः दृष्ट्वा मूर्च्छां बलक्षयः ।
 विश्लेषणञ्च सन्धीनां सुमूर्धो रूपजायते ॥
 गो सर्गे वदनाद्यस्य स्नेहः प्रच्यवते भृशम् ।
 लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥
 नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
 आयुष्यन्तर्गते जन्तोर्बलञ्च परिहीयते ॥
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्रादक्षयित्वा प्रपाणिकौ ।
 सलाटप्रस्थु तस्त्रे दो सुमूर्धु प्रतबन्धनः ॥ इति ।

तत्र श्लोकः ।

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
 निशामयेतावहितो सुमूर्धुषु ।
 क्षयेन भूत्वा ह्युपयान्ति काःनिमित्त
 न चाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चनिति ।
 अवाक्शिरसीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

अथातो यस्य श्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।

यस्य श्यावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
 आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥
 निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः संविद्धो व्याधिभिश्च यः ।
 उपरुहायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥
 हरिताश्च सिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः ।
 सोऽम्हाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥
 शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरञ्चीपशुष्यति ।
 बलञ्च हीयते यस्य राजयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥
 अंसाभितापो हिक्का च ऊर्ध्वं शोणितस्य च ।
 आनाहः पार्श्वशूलञ्च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥
 वातव्याधिरपस्मारौ कुष्ठौ शोफौ तथोदरौ ।
 गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥
 अचिकित्सरा भवन्त्येते बलमांसक्षये सति ।
 अन्येष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥
 विरेचनद्वृता नाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।
 विरिक्तः पुनराश्नाति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥
 पेयं पातुं न शक्नोति कण्ठस्र च मुखस्र च ।
 उरसश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥
 खरस्र दुर्बलीभावं हानिञ्च बलवर्णयोः ।
 रोगद्विमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥
 ऊर्ध्वश्वासद्वतोऽसाणं शूलोपहतवंचणम् ।

शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥
 अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
 श्रोतारश्चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 बं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
 संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥
 अथ चेत् ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्राणपातवत् ।
 रसेनाद्यादिति ब्रूयान्नास्य कुर्याद्विशोधनम् ॥
 मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः ।
 रसेनान्ये बहुविधे दुर्लभस्तस्य जीवितम् ॥
 निष्ठूरतश्च पुरीषश्च रेतयान्भसि मज्जति ।
 यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहु मनीषिणः ॥
 निष्ठूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
 तश्च सीदत्यपः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥
 पित्तमूष्मानुगं यस्य शङ्खी प्राप्य विमूर्च्छति ।
 स रोगः शङ्खको नाम्ना चिरात्वाहन्ति जीवितम् ।
 सफेनं कचिरं यस्य मुहुरासप्रात् प्रमुच्यते ।
 शूलैश्च तुद्यते कुक्षिः प्रत्याख्येयः स तादृशः ॥
 बलमांसक्षयस्तीव्री रोगवृद्धिररोचकः ।
 यस्य तुरस्य सप्तमन्ते त्रीनहास्य स जीवति ॥
 तत्र श्लोकौ । विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।
 भवन्त्येतानि सम्पश्येदन्यान्येवं त्रिधानि च ॥
 तानि सर्वाणि सप्तमन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।
 विशन्ति विनिश्चितं तस्माद्बोधानि सर्वत इति ॥
 यस्य श्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सद्यो मरणायमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।

सद्यस्ति तिष्ठतः प्राणांश्चक्षुषानि पृथक् पृथक् ।

अग्निवेश! प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो येन जीवति ॥

वाताश्रीला सुसंज्ञता तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।

दृश्याभि परीतस्य सद्यो मृणाति जीवितम् ॥

पिण्डके शिथिलीकृत्य जिह्वीकृत्य च नासिकाम् ।

वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मृणाति जीवितम् ॥

भ्रुवौ यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहश्च दारुणः ।

तस्य ह्रिकाकरो रोगः सद्यो मृणाति जीवितम् ॥

क्षीणश्रोणितमांसस्य वायुरुर्द्ध्वगतिश्चरन् ।

उभे मध्ये समा यस्य सद्यो मृणाति जीवितम् ॥

अन्तरेण गुदङ्गच्छन्नाभिश्च सहसानिलः ।

कृशस्य वक्षणी गृह्णन् सद्यो मृणाति जीवितम् ॥

हृदयश्च गुदक्षोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।

दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मृणाति जीवितम् ॥

वक्षणी च गुदक्षोभे गृहीत्वा मारुतो बली ।

श्वासं सञ्जनयन् जन्तोः सद्यो मृणाति जीवितम् ॥

नाभिं वस्तिं शिरो मूत्रं पुरीषञ्चापि मारुतः ।

विबध्यजनयन् शूलं सद्यो मृणाति जीवितम् ॥

भिद्येते वक्षणी यस्य वातशूर्पः समन्ततः ।

भिन्नं पुरीषं दृश्या च सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥

आग्नुतं मारुतं नेह शरीरं यस्य केवलम् ।

भिन्नं पुरीषं तृष्णाञ्च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥
 शरीरं शोफिनं यस्य वातशोफेन देहिनः ।
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सदगो जह्यात् सजीवितम् ॥
 आमामयसमृत्याना यस्य सप्रात् परिकर्तिका ।
 तृष्णा गुदग्रहयोः सदगो जह्यात् स जीवितम् ॥
 पक्वाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञाञ्च मारुतः ।
 कण्ठं घृष्टं रुकं कृत्वा सदगो हरति जीवितम् ॥
 दन्ताः कर्दमचूर्णमाः सुखं चूर्णकसन्निभम् ।
 सिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सदगो मरिष्यतः ॥
 तृष्णा श्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्य कूजनैः ।
 स्मृष्टः प्राणान् जहात्याशु सकङ्गे देन चातुर इति ॥
 तत्र श्लोकः । एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।
 स जीवितञ्च मर्त्यानां मरणञ्चावबुध्यते ॥
 इति सदगो मरणीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यासग्रामः ।
 अणुज्योतिरनेकाग्रोदुच्छायो दुर्मनाः सदा ।
 रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरे ॥

बलिं बलिभृती यस्य प्रणीतं नोपमुञ्चते ।
 लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥
 सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
 संवत्सरान्ते जन्तुः स सम्पश्यति महत्तमः ॥
 विकृत्या विनिमित्तं यः शोभामुपचयं धनम् ।
 प्राप्नोत्यतो वा विस्त्रंशं समान्तं न स जीवति ॥
 भक्तिः शीलं स्युतिः त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ।
 षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥
 धमनो नाम पूर्वाणां जलमत्यथं शोभनम् ।
 ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासात् स जीवति ॥
 लेखाभियन्द्रवक्राभिर्ललाटमुपचीयते ।
 यस्य तसप्रायुषः षड्भिर्मासैरन्नं समादिशेत् ॥
 शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनमेव च ।
 मत्तस्येवोपलभ्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥
 रेतो मूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाग्भसि ।
 स मासात् स्वजनद्वेषा मृत्यु वारिणि मज्जति ॥
 हस्तपादं मुखं चोभौ विशेषाद् यस्य शुष्यतः ।
 शुष्यते वा विना दाहात् स च मासं न जीवति ॥
 ललाटे मूर्ध्नि वस्तौ वा नीला यस्य प्रकाशते ।
 राजीबालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥
 प्रबालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
 चत्पादाश्च विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥
 शीवावमर्दो बलवान् जिह्वा श्वयथुरेव च ।
 बध्नास्य गल्लपाकश्च यस्य पक्कन्तमादिशेत् ॥

संभ्रमोऽति प्रलापोऽति भेदोऽस्थामति दारुणः ।
 कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥
 प्रमुह्यन् सञ्चयन् केशान् प्रतिगृह्णात्यतीव च ।
 नरः स्वस्थवदाहारमवलः कालचोदितः ॥
 समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीयकम् ।
 स्मयतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वायानिमिषेक्षणः ॥
 शयनाहमनादङ्गात् काष्ठात् कुष्मादद्यापि वा ।
 असन् मृगयते किञ्चित्प्रमुह्यन् कालचोदितः ॥
 अहासत्र हसनो मुह्यन् प्रलेडिं दशनच्छदौ ।
 शीतपादकरोष्णासो यो नरो न स जीवति ॥
 आह्वयन्तं समीपस्थं स्वजनं जनमैव वा ।
 महामोहाहतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥
 अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।
 खादीनां युगपदृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥
 अतिप्रवृद्धा रोगाणां मनसश्च बलक्षयात् ।
 वासमुत्सृजन्नि क्षिप्रं शरीरे देहसंज्ञकम् ॥
 बर्षस्वरावग्नि बलं वागिन्द्रियमनो बलम् ।
 हीयते सुप्तये निद्रानित्या भवति वा नवा ॥
 भिषग् भेषजपानाच्चगुरुमिषद्विषश्च ये ।
 वशगाः सर्व एवैते बीह्व्याः समवर्तिनः ॥
 एतेषु रोगः क्रमते भेषजं प्रति हन्यते ।
 नैषामन्नानि भुञ्जीत नचोदकमपि स्पृशेत् ॥
 पादाः समेताश्चत्वारः सम्पन्नाः साधकैर्गुणैः ।
 व्यर्था गतायुषो द्रव्याद् विना नास्ति गुणोदय इति ॥

तत्र श्लोकः । क्रियापथमतिक्रान्ताः क्लेशं देहमाप्नुताः ।
 चिह्नं कुर्वन्ति तद्दोषा यदरिष्टं निरुध्यते ॥
 इत्यणुज्योतीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

हादशोऽध्यायः ।

अथानो गोमयचूर्णायमिन्द्रियं व्याख्यासामः ।

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते ।
 सज्जेहं अश्नते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥
 निकषन्निव यः पादौ श्युतांसः परिधावति ।
 विवृत्या न स लोकेऽस्ति चिरं वसति मानवः ॥
 यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं श्युत् पुरो भृशम् ।
 आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति ॥
 यमुद्दिश्यातुरं वेद्यः संवर्त्तयितुमौषधम् ।
 यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥
 विघ्नान् वद्भुशः सिद्धं विधिवन्नावचारितम् ।
 न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥
 आहारमुपयुक्तानो भिषजा सूपकल्पितम् ।
 यः फलं तस्य नाप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥

दूताधिकारी वक्ष्यामी लक्षणानि मुमूर्षताम् ।
 यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्येयादसंशयम् ॥
 मुक्तकेशेऽथवा नग्ने तदप्य प्रयतेऽथवा ।
 भिषज्यभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥
 सुप्ते भिषजि ये दूताः छिन्दत्यपि च भिन्दति ।
 आगच्छन्ति भिषक्तेषां न भर्तारमनुव्रजेत् ॥
 शुक्लत्वान्निं तथा पिण्डं पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
 वैद्ये दूताय आयान्ति ते घ्नन्ति प्रजिघांसवः ॥
 कथयन्त्य प्रशस्तानि चिन्तयन्त्यथवा पुनः ।
 वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥
 विकारसामान्यगुणे देशकालेऽथवा भिषक् ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥
 दौर्गभीतदृढतदस्तां मलिनामसतीं स्त्रियम् ।
 द्रीन् व्याकृतांश्च पण्डांश्च दूतान् विद्यान् मुमूर्षताम् ॥
 अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।
 संप्रेक्ष्य चोद्यकर्माणं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥
 आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोद्भ्रमथ वाहनम् ।
 दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥
 पला लवुससीसास्थि केशलोमनख द्विजान् ।
 मार्जनीं मुसलं शूर्पसुपानङ्गनत्रिच्युतम् ॥
 तृणकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्टभक्ष च ।
 तत्पूर्वदृशने दूता व्याहरन्ति मुमूर्षताम् ॥
 यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंशयम् ।
 पश्ये त्रिमित्तभणम तच्च नानुव्रजेद्भिषक् ॥

यथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालहारमेव वा ।
 भिक्षं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥
 रसो वा कदुकस्त्रीव्री गन्धो वा कौषपी महान् ।
 स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्दान्यदयभं भवेत् ॥
 तत्पूर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
 दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥
 इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमूर्षताम् ।
 पथ्यान्तरतुलां यन्तु वक्ष्यामौत्पातिकं पुनः ॥
 भवक्रुष्टमथोत्क्रुष्टं खलनं पतनं तथा ।
 आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥
 वस्त्रोष्णीषो तुरासङ्गच्छत्रोपानहद्यु गात्रयम् ।
 व्यसनं दर्शनञ्चापि मृतव्यसनिनं तथा ॥
 चैत्यध्वजपताकानां चूर्णानां पतनानि च ।
 हतानिष्टप्रवादाश्च दर्शनं भस्मपांसुभिः ॥
 पथि छेदो विडालिन शना सर्पेण वा पुनः ।
 मृगहिजानां क्रूराणां गिरां दीप्तां दिशं प्रति ॥
 शयनासनयानानामुत्तानानां प्रदर्शनम् ।
 इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥
 हतानि पथि वैद्येन पश्यतातुरवेक्ष्मनि ।
 मृगता च न गन्तव्यं तदागारं त्रिपश्चिता ॥
 इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।
 इमामपि च बुध्येत ऋहावस्थां मुमूर्षताम् ॥
 प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृद्धीजफलसर्पिषाम् ।
 वृषभ्राह्मणरत्नान्न देवतानां विनिर्गतम् ॥

अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।
 भिषङ्मुमूर्षतां वेद्यं प्रविशन्नेव पश्यति ॥
 छिन्नभिन्नावदग्धानि भग्नानि सृष्टितानि च ।
 दुर्बलानि च सेवन्ते मुमूर्षोवश्लिष्का जनाः ॥
 शयनं वसनं यानमन्यं वापि परिच्छेदम् ।
 प्रेतवद्यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥
 अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चैवोपशाम्यति ।
 निवाते वेद्यनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥
 चातुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममिषं वा दुर्लभं तस्य जीवितं इति ॥
 भवतिषात्र । यद्वादादशभिरध्यायेर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
 मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकत् ॥
 तत्समासेन वक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
 पर्यायवचनं ह्यर्थं विज्ञानायोपपद्यते ॥
 इत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।
 तस्मिन्नेवाधिकारे यत्पूर्वमेवाति शब्दितम् ॥
 वसताश्चरमं कालं शरीरेषु शरीरिणाम् ।
 अभ्यघ्राणां विनाशाय देहेभ्य प्रविविक्षताम् ॥
 ईर्ष्यास्त्रितिक्षताम्प्राणाम् कान्ता त्वासाञ्छिन्नासताम् ।
 तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यम्प्रविविक्षताम् ॥
 विनाशायोप रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
 भवन्ति तानि वक्ष्यामि यद्योद्देशं यथागमम् ॥
 प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते ।
 वमन्ति वस्त्रमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥

इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभूतेव चेतना ।
 श्रौत्सुक्त्वं भजते सत्त्वं चेतोभौराविशत्यपि ॥
 क्षुति स्वजति मेधा च क्लेशत्रयो चापसर्पतः ।
 उपप्लवन्ते पाप्मानन्मोजस्रोजश्च नश्यति ॥
 शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तश्च परिसर्पते ।
 विक्रियन्ते प्रतिच्छाया छायाश्च प्रकृतिन्मति ॥
 शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
 अयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्य मृगुपक्षयम् ॥
 जन्माणः प्रलयं याति विश्लेषं यान्ति सन्धयः ।
 गन्धा विकृततां यान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥
 वैरस्यं भजते कायाः कायच्छिद्रं विशुध्यति ।
 धूमः सञ्जायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥
 सततस्सन्दनादेशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
 ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कश्चन ॥
 गुणाः शरीरदेशानां श्रौतीष्णा मृदु दारुणाः ।
 विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥
 नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
 जटाः पद्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्ध्नि ॥
 भेषजानि न संवृन्ति प्राप्नुवन्ति तथारुचिम् ।
 यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां वीर्यं न सिध्यति ॥
 नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विशिधौषधाः ।
 क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रति हन्य बलीजसी ॥
 शब्दः स्पर्शरसं रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितम् ।
 हृतपद्यन्ते शुभान्येष प्रति कर्म प्रवृत्तिषु ॥

दृश्यन्ते दारुणाः स्रग्ना दीरात्मप्रमुपजायते ।
 प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥
 प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विह्वलित्वाभिवर्द्धते ।
 कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमनिष्टमुपलक्ष्यते ॥
 इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनमिश्रिताम् ।
 लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥
 मरणाद्येह रूपाणि पश्यतापि भिषग्विदा ।
 अपृष्टे न न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥
 पृष्टे नापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ।
 आतुरस्य भवेद्दुःखमथवान्यस्य कस्यचित् ॥
 अभ्रुवं मरणं तस्य नैवमिच्छेच्चिकित्सितुम् ।
 यस्य पश्येद्दिनाशय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥
 लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
 लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु नक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥
 दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।
 आतुराचारश्रीलेष्टद्रव्यसम्पत्ति लक्षणैः ॥
 स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ।
 असुण्डमजटं दूतं जातिवेशक्रियासमम् ॥
 अनुष्टम्भरयानस्थमसन्ध्या स्वग्रहेषु च ।
 अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुशेषु ध्रुवेषु च ॥
 विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ।
 मध्याह्नं चार्धरात्रञ्च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥
 विना देशमशस्तञ्च शस्त्रौत्पातिकलक्षणम् ।
 दूतं प्रशस्तमव्ययं निर्दिशेद्दागतं भिषक् ॥

दध्यन्तद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ।
 रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ॥
 सुरध्वजपताकानां फलानां याचकस्य च ।
 कन्या पुर्वर्द्धमानानां बहस्ये कपशोस्तथा ॥
 पृथिव्या लङ्कृतायाश्च वङ्गेः प्रज्वलितस्य च ।
 मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ॥
 मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥
 जीवजीवर्कासिद्धान्तं सारसप्रियवादिनाम् ।
 हंसानां शतपत्राणां चाषाणां त्रिखिनां तथा ॥
 मत्स्याजहिजशङ्कानां प्रियङ्गूनां पृतस्य च ।
 रोचिष्का दर्शं सिद्धानां रोचनायाश्च दर्शनम् ॥
 गन्धः सुरभिवर्णश्च सुशुक्लो मधुरो रसः ।
 नृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभा ॥
 छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ।
 भेरी नृदङ्गशङ्कानां शब्दाः पुण्याहनस्वनाः ॥
 वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
 पथि वैश्वप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥
 मङ्गलाचारसम्पन्नः सातुरो वैश्विको जनः ।
 अर्द्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥
 धनैश्चयं सुखावाप्तिरिष्टसम्बः सुखेन च ।
 द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च ॥
 गृहप्रासादशैलानां नागानामृषभस्य च ।
 हयानां पुरुषाणाञ्च स्वप्ने समधिरोहणम् ॥

सोमाकर्मान्नि द्विजातीनां गवां मृणां यशस्विनाम् ।
 अर्णधानां प्रतरणं वृद्धिः सम्बाधनिःसृतिः ॥
 स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ।
 दर्शनं पक्षवक्त्राणां क्रुदस्य विमलस्य च ॥
 मांसमत्स्यविषामेध्यहृत्वादर्शपरिग्रहः ।
 स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ॥
 अश्वगौरथयानश्च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
 रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चात्रमर्दनम् ॥
 सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
 साध्यत्वं न च निर्वेदः तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥
 पारोग्याहलमायुश्च सुखञ्च लभते महत् ।
 इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणात् ॥
 चक्षुःश्रोत्राद्यैः मरणारोग्यलक्षणम् ।
 दूतस्वप्नान्तरोत्पातयुक्तिं सिद्धिश्चपात्रयम् ॥ इति
 भवति चात्र ।

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथा तथा तदन्ववेष्ट्यं सततं भिषग्विदा ।
 तथाहि सिद्धिञ्च यशश्च शाश्वतं ससिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥

इति गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं समाप्तम् ।

इत्याचार्यं चरकमुनिविरचितायां संहितायां इन्द्रिय-
 स्थानकं पञ्चमं समाप्तम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातोऽभयामलकीयं [१] रसायनपादं व्याख्यास्यामः ।

विकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
 प्रायश्चिराप्रशमनं प्रकृति स्थापनं द्वितम् ॥
 विद्याङ्गेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
 स्वस्थस्योजस्करं किञ्चित् किञ्चिदात्तस्य रोगनुत् ।
 अभेषजञ्च द्विविधं बाधनं सानुवाधनम् ॥
 स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद्दृष्यन्तद्रसायनम् ॥
 प्रायः प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रथमे मतम् ।
 प्रायः शब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थं कृतम् ॥
 दीर्घमायुः सृतिं मेधां आरोग्यं तरुण्यं वयः ।
 प्रभाषणं स्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥
 वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात् ।
 लोकीपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥
 अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।
 वाजीवातिबली येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥
 भवत्यति प्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
 जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते ॥
 प्रभृतशास्त्रः शास्त्री व येन चेत्यो यथा महान् ।
 भवत्यर्थो बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥
 सन्तानमलं येनेह प्रेत्य चानन्यमश्रुते ।
 यशः श्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥
 स्वस्थस्योजस्करन्त्वे तद्द्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।

यहप्राधि निर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
 चिकित्सिताश्च एतावान्विकाराणां यदौषधम् ।
 रसायनविधिष्याग्ने वाजीकरणमेव च ॥
 अभेषजमिति त्रैयं विपरीतं यदौषधात् ।
 तदस्यै निषेव्यन्तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥
 रसायनानां द्विविधं प्रयोगभूषयो विदुः ।
 कुटी प्रावेशिकं चैव वाता तापकमेव च ॥
 कुटी प्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
 नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥
 निवासे निर्भये शस्ते प्राप्योपकरणे पुरे ।
 दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥
 विस्तारोत्सेधसम्पन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
 घनभित्तिं मृतु सुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥
 शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविवर्जिताम् ।
 दृष्टोपकरणोपेतां सञ्जवैद्यौषधद्विजाम् ॥
 अथोदगयने शुक्ले तिथि नक्षत्रपूजिते ।
 मुहूर्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतयापनः ॥
 धृति स्मृति बलं कृत्वा अहधानः समाहितः ।
 विधूय मानसान् दोषान् मैत्री भूतेषु चिन्तयन् ॥
 देवताः पूजयित्वाग्ने द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
 देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥
 तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
 रसायनं प्रयुञ्जीत तत्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥
 हरीतकीनां सूर्णानि सैन्धवामलके गुडम् ।

वचां विहङ्गं रजनीं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥
 पिवेदुष्णाञ्चुना जन्तुः स्नेहस्वेदीपपादितः ।
 तेन शुद्धशरीराय कृतसंमार्जनाय च ॥
 त्रिरात्रं यावकं दद्यात् पञ्चाहं वापि सर्पिषा ।
 सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्चसः ॥
 शुद्धकोष्ठस्तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत् ।
 वयः प्रकृति सात्म्यञ्चौ यौगिकं तस्य यद्भवेत् ॥
 हरीतकीं पञ्चरसामुष्णामलवर्णां शिवाम् ।
 दीषानुलोमिनीं लघ्नीं विद्राहीपनपाचनीम् ॥
 आयुष्यां पौष्टिकीं धन्यां वयसः स्थापनीं पराम् ।
 सर्वरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियबलप्रदाम् ॥
 कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्डुरामयं मदम् ।
 अशंसि ग्रहणीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥
 हृद्रोगं सशिरो रोगमतीसारमरोचकम् ।
 कासं प्रमेहमानाहं ग्रीहानमुदरं नवम् ॥
 कफप्रसेकं वैस्वर्यं वैवर्ण्यं कामलान् क्रिमीन् ।
 श्वयथुन्तमकं छर्दिं क्लैव्यमङ्गावसादकम् ॥
 स्त्रीतो विबन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।
 सृति बुद्धि प्रमेहश्च जयेत् शीघ्रं हरीतकी ॥
 तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
 यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः ॥
 अतः चामृतकल्पानि विद्यात् कर्माभिरौदृशैः ।
 हरीतकीनां शस्यानि भिषगामलकानि च ॥
 श्लोषधीनां परा भूमिर्हिमवान् शैलसत्तमः ।

तस्मात् फलानि तज्जानि ग्राहयेत् कालजानि तु ॥
 आपूर्णं रसवीर्याणि काले काले यथाविधि ।
 आदित्य पवनच्छाया सलिलप्रीणि तानि च ॥
 यान्य जम्बान्य पृतीनि निर्गणान्य गदानि तु ।
 तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपत्नीन्मितान् ।
 हरीतकौ सहस्रञ्च त्रिगुणामलकं नवम् ॥
 विदारगन्धां वृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
 विद्याह्निदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रा पञ्चमङ्गणम् ॥
 विश्वान्निमन्यशोनाकं काश्मर्थ्यमथ पाटलीम् ।
 पुनर्नवासुर्पपर्णीं बलामेरेण्डमेव च ॥
 जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं स शतावरीम् ।
 शरेण्डुदर्भकासानां शालीनां मूलमेव च ॥
 इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानासुपकल्पयेत् ।
 भागान् यथोक्तां स्तत्सर्वे साध्यं दशगुणैःश्वसि ॥
 दशभागावशीषन्तु पृतन्तद्ग्राहयेद्रसम् ।
 हरीतकौश्च ताः सर्वाः सर्वास्थामलकानि च ॥
 तानि सर्वाण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
 विनीय तस्मिन्नियुंहे चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
 मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुष्पाः प्रवस्य च ।
 सुस्तानां स विडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥
 मधुकस्य हरिद्राया वचायाः कनकस्य च ।
 भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मं लायास्वचस्तथा ॥
 सितोपला सहस्रन्तु चूर्णितन्तु सयाधिकम् ।

तैलस्यह्राटकं तत्र दद्याच्चीणि च सर्पिषः ॥
 साध्यमौदुम्बरे पात्रे तत्सर्वं मृदुनाग्निना ।
 ज्ञात्वा लेह्यमदग्धञ्च शोतं क्षौद्रेण संसृजेत् ।
 क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्द्धं तत् सर्वं क्षौद्रभाजने ॥
 तिष्ठेत् समूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ।
 या नोपरुन्ध्यादाहारमेवं मात्रा जरां प्रति ॥
 षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णं भोजनमिष्यते ।
 वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ॥
 रसायनमिदं प्राश्य बभूवुरमितायुषः ।
 मुक्ता जीर्णं वयश्चाग्रमवापुस्तरुणं वयः ॥
 वीततन्द्रा क्लमाश्वासन्निरातङ्गाः समाहिताः ।
 मेधा क्षृतिबलोपिताश्चिररात्रं तपोधनाः ॥
 ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्यं चैरुश्चात्यन्तनिश्चयाः ।
 रसायनमिदं ब्राह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ॥
 दीर्घमायुर्वयश्चाग्रं कामांश्छेष्टान् समञ्चते इति ।

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्ट्वा स्वेदनविधि-
 ना पयस ऊषणा सुस्विन्नमनातपशुष्कमनस्थि चूर्णयेत् ।
 तदामलकसहस्रं स्वरसपरिपीतं स्थिरा पुनर्नवा जीवन्ती
 नागबला ब्रह्मसुवर्चला मण्डूकपर्णी शतावरी शङ्खपुष्पी
 पिप्पली वचा विडङ्ग स्वयं गुमाऽमृता चन्दनागुरुमधुक-
 मधूकपुष्पोत्पलपद्ममालतीसुरभि यूथिका चूर्णाष्टभाग-
 संयुक्तं पुनर्नागबला सहस्रं स्व रसपरिपीतमनातपशुष्कं
 द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रसर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा शुचौ

दृढे दृढभाविते कुम्भे भस्मराशेरधः स्थापयेत् अन्तर्भूमेः
 पक्षं कृतरक्षाविधानं अथर्ववेदविदा पश्चात्त्यये चोद्धृत्य
 कनकरजततान्प्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्तमर्द्धकर्षद्व-
 च्चरा यद्योक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयुञ्जानोऽम्बिवल-
 मभिसमीक्ष्य जीर्णं च षष्टिकं पयसा ससर्पिष्कमुपसेव-
 मानो यद्योक्तान् गुणान् समश्नुते इति ।

भवति चात्र । इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।

भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥

कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्य समद्युतिः ।

श्रुतं धारयते सत्त्वमार्षं चास्य प्रवर्तते ॥

धरणीधरसारस्य वायुना समविक्रमः ।

सभवत्यविषं चास्य गात्रे सम्पद्यते विषम ॥

बिल्वाग्निमन्थौ श्योनाकः काश्मर्यं पाटलिर्वृक्षा ।

पण्ड्यः चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा वृद्धती हयम् ॥

शुङ्गीतामलकीद्राक्षा जीवन्तौ पुष्करागुरुः ।

अभया चासृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौषधी ।

मुस्तं पुनर्नवा मेदा एला चन्दनमुत्पलम् ॥

विदारौ वृषमूलानि काकोडी काकनासिका ।

ऐषां पक्षीक्षितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ॥

पञ्च दद्यान् दैक्षञ्च जलद्रोणे विपाचयेत् ।

आत्वा गतामान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ॥

तच्चामलकादृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ।

पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्द्धपलां भिषक् ॥

मत्स्यण्डिकायाः पूताया लोहवत्साधु साधयेत् ।

षट्पलं मधुनञ्च सिद्धशीतं समापयेत् ॥
 चतुष्पलन्तु गाक्षीर्षाः पिप्पली हिपलं तथा ।
 पलमेकं निदंश्चाञ्च त्वगीला पत्रकेशरात् ॥
 इत्ययं श्यावनः प्राशः परमुक्तं रसायनम् ।
 कामञ्जासहरश्चैष विशेषेणोपदिश्यते ॥
 क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्द्धनः ।
 स्वरक्षयमुरीरोगं हृद्दोगं वातशोणितम् ॥
 पिपासां मूत्रशकृत्स्थां दोषांश्चाप्यपकर्षति ।
 अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुष्यान्नभोजनम् ॥
 अस्य प्रयोगाश्चावनः सुवृद्धोऽभृत्पुनर्यवा ।

मेधां क्षृतिं कान्तिमतीं च शोभां वर्णप्रसादं परनागुलोम्यम् ॥
 रसायनस्यास्य नरः प्रसादात्क्षभित जीर्णोऽपि कुटोप्रवेशात् ।
 जराकृतं रूपमपास्य सर्वं विभर्ति रूपं नवयौवनस्येति ॥

अथामलकहरीतकी नामामलकविभीतकानां हरीतकी-
 विभीतकानामामलकहरीतकी विभीतकानां वा पलाश-
 त्वगवनदामां सृदावलिमानां कुङ्कुले श्लिष्टानामकुलकानां
 पलसहस्रमुदूखले संपोथ्य दधिघृतमधुपललतैलशर्करा
 संप्रयुक्तं भक्षयेदनन्नभुग् यद्योक्तेन विधिना तस्यान्ते यवा-
 न्वादिभिः प्रत्यवस्थापनमभ्यङ्गीच्छादनं सर्पिषा यवचूर्णैश्च
 यवाञ्च रसायनप्रयोगप्रकर्षोद्दिस्तावदग्निबलमभिसमीक्ष्य
 प्रति भोजनं यूषेण पयसा वा षष्टिकः ससर्पिष्कोऽतः परं
 यथा सुखविहारः कामभक्ष्यः स्यादनेन प्रयोगेन ऋषयः
 पुनर्युवत्वमवापुः । वभ्रुवृद्धानेकवर्षं शतजोविनो निर्विकाराः
 परं शरीरबुद्धीन्द्रियबलसमुदिताः चेरुः चात्यन्तनिष्ठन्तप

इति । हरीतक्यामलकविभोतकपञ्चपञ्चमूत्रनिर्युं ह्येण
 पिप्पली मधुमधुककाकोडी चीरकाकोडी आत्मगुमा जीव-
 कर्ष भकचीरशुक्ता कल्कसंप्रयुक्ते न विदारी खरसेन चीरा-
 ट्ठगुणसंप्रयुक्ते न च सर्पिष्कुचं साधयित्वा प्रयुञ्जानोऽग्नि-
 बलसमां मात्राञ्च जीर्णं च चीरसर्पिभ्यो षष्टिकमण्डोदका-
 न्नपानमग्नन् जरा व्याधि पाप्माभिचारव्यपगतभयः शरीरे-
 न्द्रियबलमतुलमपलभ्या प्रतिहत सर्वांरभः परमायुरवाप्नु-
 यादिति । हरीतक्यामलकविभोतक हरिद्रास्थिरावचाविड-
 ङ्गाशृतषष्ठीविश्वभेषज मधुकपिप्पली सोमवल्कसिद्धे न चीर
 सर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सन्नीयामलकस्वरसशतपरि-
 पीतमामलक चूर्णमयः चूर्णचतुर्भागसम्प्रयुक्तं पाणितलमात्र-
 म्यातः प्रातः प्राश्य यद्योक्ते न विधिना सायं यूषेण पयसा-
 वा सर्पिष्कं शालिषष्टिकमश्रीयात् । त्रिषर्ष प्रयोगादस्य वर्ष-
 शतमजरं वयन्तिष्ठति श्रूतमवतिष्ठते सर्वाभयाः प्रशामन्ति
 विषमविषी भवति गात्रे गात्रमश्मन्त्स्विरौ भवति अदृश्यो-
 भूतानां भवतीति ।

भवतिचात्र । यथा मराणामशृतं यथा भोगवतां सुधा ।

तथा भवन्महर्षीणां रसायन विधिः पुरा ॥

न जरां न च दीर्बल्यन्नातुर्यन्निधनं नच ।

जग्मुर्वर्षसहस्राणि रसायन पराः पुरा ॥

न केवलं दीर्घमिहायुरश्रुते

रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।

गतिं सदेवर्षिनिषेवितां शुभां

प्रपद्यते शर्म तथेति चाक्षयमिति ॥

तत्रश्लोकः । अभयामलकीयेऽस्मिन् षष्ठीगाः परिकीर्तिताः ।

रसायनानां सिद्धानामायुर्यैरनुवर्तते इति ॥

चिकित्सितेऽभयामलकीयो रसायनपादः प्रथमः ।

अथातः प्राणकामीयं (२) रसायनपादं व्याख्यास्यामः ।

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिद्मृच्यमानममृतमिव परमदिति सुत-
हितकर मचिन्ध्याङ्गुतप्रभावमायुष्यमारोग्यकरं वयसः स्था-
पनं निद्रा तन्द्राश्रमकृत्मानस्य दीर्घान्यापहमनिलकफपित्त-
शाम्यकरं स्थैर्यकरमवदमांसहरं अन्तरग्नि सन्धुक्षणं प्रभा-
वर्णोत्तमस्वरोत्तमकरं रसायनविधानमनेन च्यवनाद्यो
महर्षयः पुनर्युवत्वमापुः । नारीणां चेटतमा बभूवुः स्थिर-
समसुविभक्तमांसाः सुसंहतस्थिरशरीराः सुप्रसन्नवर्णेन्द्रियाः
सर्वत्राप्रतिहत पराक्रमाः क्लेशसहाय्य सर्वं शरीरदोषा
भवन्ति ग्राम्याहारात् अन्नलवणकटुकचारशुष्कयाक्रमांस-
तिलपल्लपिष्टान्नभोजिनां विरूढनवशूकशमीधान्यविरूढ-
सात्मग्रूढाभिषण्दि भोजिनां क्लिन्नशुक् पूति पर्युषित-
भोजिनां असमाध्यशनप्रायाणां दिवा स्वप्नस्त्रीमद्यनित्यानां
विषमातिमात्र व्यायामसंक्षोभितशरीराणां भयक्रोधशोक
लोभायासवहुलानां अतीनिमित्तं हि शिथिलीभवन्ति

मांसानि विमुच्यन्ते सम्ययो विदृच्छते रक्तं निषण्णते
 चानल्पं मेदो न सम्यीयतेऽस्थिषु मज्जा शुक्रं न प्रवर्तते
 अयमुपैत्योक्तः स एवंभूतो ग्लायति सीदति निद्रा तन्द्रा-
 लस्य समन्वितो निरुत्साहः खसिति । असमर्थः चेष्टानां
 शरीरमानसीनां नष्ट सृति बुद्धिच्छायो रोगाणामधिष्ठान-
 भूतो न सर्वमायुरवाप्नोति । तस्मादेतान् दोषानवेक्ष्यमाणाः
 सर्वान्यथोक्तान् हितानपास्याहारविचारान् रसायनानि
 प्रयोक्तुमर्हति इत्युक्त्वा भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच ।

आमलकानां सुभूमिजानां कालजानामनुपहतगन्धवर्ण-
 रक्षायनानामा पृष्णैरसप्रमाणवीर्याणां स्वरसेन पुनर्नवा
 कल्कसंयुक्तेन सर्पिषः साधयेदाढकम् अतःपरं विदारी स्वर-
 सेन जीवन्ती कल्कसंप्रयुक्तेन अतःपरं चतुर्गुणेन पयसा
 वा वलातिवला कपायेण शतावरी कल्क संयुक्तेन अनेन
 क्रमेणैकैकं शतपाकं सहस्रपाकं वा शर्करा चीद्र-
 चतुर्भागसंप्रयुक्तं सौवर्णं राजते मार्तिके वा शुची दृढे
 घृतभाविते कुम्भे स्थापयेत् । तद्यथोक्तेन विधिना यथानिं
 प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् जीर्णं च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालि
 प्रष्टिकमश्नीयात् । अस्य त्रिवर्षं प्रयोगाद्द्वर्षशतं वयोऽजरं
 तिष्ठति श्रुतमवतिष्ठते सर्वामयाः प्रशाम्यन्ति अप्रति-
 हतगतिः स्त्रीष्वपत्यवान् भवतीति ।

भवति चात्र ।

हृदयच्छरीरं गिरिसारसारं स्थिरेन्द्रियं चातिवलेन्द्रियञ्च ।
 अष्टषमन्धैरतिकान्तरूपं प्रशस्ति पूजा सुखचित्तभाक् च ॥
 ब्रह्मं महद्दणं विशुद्धिरश्या स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।

भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरञ्च समग्रतो योगमिमं नरस्वेति ॥

आमलकघृतम् । १ आमलकसहस्रं पिप्पली सहस्रसं-
प्रयुक्तं पलाशतरुणक्षारोदकोत्तरं तिष्ठेत्तदनुगतक्षार-
मनातपशुष्कमनस्य चूर्णीकृतञ्चतुर्गुणाभ्यां मधु सर्पिर्भ्यां
संनीय शर्करा चूर्णं चतुर्भागसम्प्रयुक्तं घृतभाजनस्यं षण्मा-
सान् स्थापयेदन्तर्भृमेस्तस्योत्तरकान्तमग्निबलसमा मात्रा
पौर्वाहिकः प्रयोगः सात्मप्रापेक्षः चाक्षरविधिना पराह्लि-
कस्तस्य प्रयोगादपशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ।
॥ आमलकावलेहः ॥

२ आमलकचूर्णाटकमेकविंशतिरात्रमामलकसहस्रं स्वर-
सपरिपीतं मधु घृताढकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतमष्टभाग पिप्-
पली शर्कराचूर्णं चतुर्भाग सम्प्रयुक्तं घृतभाजनस्यं प्राहृषि
भस्मराशीनि दध्यात्तद्वर्षान्ते सात्मप्रापेक्षि प्रयोजयेदस्य प्रयो-
गाद्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ।

विडङ्गावलेहः । ३ विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकमाढकं
पिप्पली तण्डुलानामध्यर्द्धाढकं सितोपलायाः सर्पिस्तैल-
मध्वाढकैः षड्भिरैकीकृतं प्राहृषि भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण यावदाशीः ॥

अपरालकावलेहः ॥ ४ यथोक्तगुणानामामलकानां सह-
स्रमार्द्रपलाशद्रीण्यां सर्पिधानार्यां वाष्पमनुद्धमन्थामार-
ण्यगोमयाग्निभिरुपस्त्रेदयेत् । तानि सुस्त्रिन्नशीतानि द्यूत-
कुलकान्यापोथ्य पिप्पली चूर्णानामाढकेन च विडङ्गतण्डुल-
चूर्णानामध्यर्धेन चाढकेन शर्करा चूर्णानां द्वाभ्यां द्वाभ्यां आढ-
काभ्यां तैलस्य मधुनः सर्पिषश्च संयोज्य शुची दृढे घृतभाविने

कुम्भे स्थापयेदिकविंशतिरात्रमतजर्हं प्रयोगः तस्य प्रयोगा-
द्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥

अमलकाबलेहः ॥ ५ ॥ धन्विनिकुशास्तौर्णौ स्निग्धकण-
मधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा व्यपगतविषखापदपवन-
सलिलान्नि दोषे कर्पणवल्मीकश्मशानचैत्योषरावसथवर्जिते
यथर्तुं सुखपवनसलिलादित्य सेविते जातामनिम्नेऽनुपह-
तासनाभ्याःरूढामबालामजीर्णां अधिगतवीर्यां शीर्णपुराण-
पणामसञ्जातान्यपर्णान्तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः
कृतदेवाचनः स्वस्तिवाचयित्वा द्विजातीन् बनेषु सुसुहृते
नागवलां मूलत उहरेत् । तेषां सुप्रक्षालितानाम्बक् पिण्ड ।
मात्रं अक्षमात्रं वा स्रक्ष्यपिष्टमा लोच्य पयसा प्रातः प्रयोज-
येत् चूर्णीकृतानि वा पिवेत् पयसा मधुसर्पिभ्यां वा संयोज्य
भक्षयेत् जीर्णे च क्षीरसर्पिभ्यां शालिषष्टिकमश्रीयात् संवत्
सरप्रयोगादस्य वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥
नागवला रसायनम् ॥

६ वलातिबला चन्दना गुरुधवखदिरशिंशपासनस्वरसाः
पुनर्णवान्ताक्षीषधयो दश नागबलया व्याख्याताः । स्वरसा-
नामलाभे त्वयं स्वरसविधिः चूर्णानामाढकमुदकस्याहो रात्र-
स्थितं मृदित पूर्वं स्वरसवत्प्रयोज्यम् । भस्मातकान्यनुपहता-
न्यनामयान्या पूर्णरसप्रमाण वीर्याणि पक्वजान्बव प्रकाशानि
शुचौ शुक्ले वा मासे संगृह्य यवपक्ने माषपक्ने वा निधा-
पयेत् । तानि चतुर्मासस्थितानि सहै सहस्ये वा मासे
प्रयोक्तुमारभेत शीतस्निग्धमधुरोपस्कृत शरीरः पूर्वन्द्यभस्मा-
तकान्यापोथ्याद्गुणेनाभसा साधयेत् । तेषां रसमष्टभागा-

वशिष्टं पूतं सपयस्त्वम्बिवेत् सर्पिषान्तमुंखमभ्यव्य तान्येकैक-
भस्नातकोत्कर्षापकर्षेण दश भस्नातकान्या त्रिंशतः प्रयो-
जयानि नातः परमुत्कर्षः प्रयोगविधानेन सहस्रपरो भस्ना-
तक प्रयोगः । सर्पिषा पयसा शालिषष्टिकाशन मुपचारः
प्रयोगान्ते च द्विस्तावात् पयसैवोपचारः तत्प्रयोगाद्द्वर्षशत-
मजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥

भस्नातकीक्षीरम् ॥ ७ भस्नातकानाम्पञ्चर्जरीकृतानां पिष्टस्त्रि-
दनं पूरयित्वा भृमावा कण्ठत्रिखातस्य स्त्रेह भावितस्य
दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योरुपेनापिधाय क्षणमृत्तिकावलिप्त-
क्षीमयाग्निभिरुप्स्त्रे दयेत्तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्येत तम-
ष्टभाग मधु सम्ययुक्तं द्विगुणघृतमद्यात् । तत्प्रयोगाद्द्वर्षश-
तमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥

भस्नातक सर्पिर्मस्नातक क्षीरं भस्नातक क्षीद्रं गुरु
भस्नातकं भस्नातक यूषो भस्नातक तैलं भस्नातकपल्लवं भस्ना-
तकसक्तवी भस्नातकलक्षणभस्नातक तर्पणमिति भस्नातक
विधानमुक्तं भवतीति ।

भवतिचात्र । भस्नातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्नि समानि च ।

भवन्त्य मृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथा विधि ॥

त्रयोदश विधस्त्रेषां प्रयोगः परिकीर्तितः ।

रोगप्रकृति साल्मप्रज्ञस्तान् प्रयोगान् प्रयोजयेत् ॥

कफजो न स रोगोऽस्ति न विवन्धोऽस्ति कश्चन ।

यत्र भस्नातकं हन्यात् शीघ्रं मेघाग्निवर्धनम् ॥

प्राणकामाः पुराजीर्णाः श्ववनाद्या महर्षयः ।

रसायनैः शिवैरैतैर्बभूवुरमितायुषः ॥

ब्राह्मन्तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मध्यान भवच्च ।
 दीर्घायुषो यथा कामं संभृत्य त्रिदिवं गताः ॥
 तस्मादायुः प्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।
 रसायनवधिः सेव्यो विधिवत् सुसमाहितैरिति ॥
 तत्र श्लोकाः । रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा ।
 निर्दिष्टाः प्राणकामीये सप्तत्रिंशत्सहस्रैरेति ॥
 चिकित्सीतीये प्राणकामीयो रसायनपादः द्वितीयः ।

—

अथातः करप्रचितीयं [३] रसायनपादं व्याख्यास्यामः ।

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्धृतास्त्रां
 शुष्कचूर्णितानां पुनः माघे फाल्गुने वा मासे त्रिःसप्तकत्वः
 स्वरसपरिपीतानां पुनः शुष्कचूर्णितानामाढकमेकं ग्राह-
 येत् । अथ जीवनीयानां वृंहणीयानां स्तन्यजनना शकवर्द्ध-
 नानां वयः स्थापनानां षड्विंशत्येव तत्रिंशत्तानामौष-
 धानां चन्दना गुरुधवशाकतिनिशखदिरशिशपासनसारा-
 णाञ्चाणुशः क्षिप्तानामभया विभीतक पिप्पली वचा च-
 व्यचित्रक विडङ्गानाञ्च समस्तानामाढकमेकं दशगुणेना-
 भसा साधयेत् । यावदुपनयाद्द्रसस्य तमनुप दग्धमुपहृत्या-
 य सीषु पात्रे ष्वास्तीर्य शोषयेत् । सुशुष्कं कृष्णाजिनस्योपरि-

दृषद्दि अक्षयः पिष्टमयः स्थाव्यान्निधापयेत् तच्च र्णमयः
चूर्णाष्टभागसम्प्रयुक्तं मधुसर्पिभ्यां अग्निबलमभिसमीक्ष्य
प्रयोजयेदिति ।

तत्रज्ञोकाः । एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोऽत्रिराः ।

जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरन्ये च तद्विधाः ॥

प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः अमव्याधि जरामयात् ।

यावदिच्छन्तपस्ते पुः तत्प्रभावात्प्रहाबलाः ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।

रसायन विधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥

स्थिता महर्षयः पूर्वं नाह किञ्चिद्रसायनम् ।

ग्राम्यानामन्य कार्याणां सिध्यत्य प्रयतात्मनाम् ॥१

इदं रसायनञ्चक्रे ब्रह्मा वर्षं सहस्त्रिकम् ।

जरा व्याधि प्रशमनं बुद्धीन्द्रिय बलप्रदम् ॥ अमलायसं ब्रह्मरसायनं

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गर्वां मध्ये वसेत्सदा ।

सावित्रीं मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारौ जितेन्द्रियः ॥

संवत्सरान्ते पौषीं वा मार्गीं वा फाल्गुणीं तथा ।

अहोपवासी गृहश्च प्रविश्यामलकीवनम् ॥

बृहत्फलाट्टर मारुह्य द्रुमं शाखा गतं फलम् ।

गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मासृतं क्षणम् ॥

तदाहप्रवश्यमसृतं वसत्यामलकी क्षणम् ।

शर्करा मधुकल्पानि स्नेहवन्ति सृदुनि च ॥

भवन्त्य सृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।

जीवेद्वर्षं सहस्राणि तावन्त्या गत यौवनः ॥

शौचित्यमेषां गत्वा तु भवत्यमर सन्निभः ।

स्वयं चास्योपतिष्ठन्ति श्रीर्वेदावाक्यरूपिणी ॥२

केवलामलक रसायनम् ॥

त्रिफलाया रसे मृचे गवाङ्गारे च लावणे ।

क्रमेण चैङ्गुदीङ्गारे किंशुकचारएव च ॥

तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वक्रिवर्णानि साधयेत् ।

चतुरङ्गुल दीर्घाणि नीलोत्सेधतनूनि च ॥

ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तानि चूर्णानि मधुना रसेना मलकस्य च ॥

युक्तानि लोहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविने ।

संवत्सरनिधेयानि यवपक्के तदेव च ॥

दद्याद्दालोढनं मासे सर्वत्रालोढयन् बुधः ।

संवत्सरात्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥

प्रातः प्रातर्बलापेक्षी सात्मप्रक्षीर्णं च भोजनम् ।

एष एवच लोहानां हेम्नश्च रजतस्य च ॥

आयुः प्रकर्षं कृत्स्निहः प्रयोगः सर्वरोगनुत् ।

नाभिघातेन चातङ्कं जैरया न च मृत्युना ॥

अष्टम्यः स्याद्भ्रजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ।

धीमान् यशस्वी वाक्स्निहः श्रूतधारो महाबलः ॥

भवेत्समां प्रयुञ्जानो नरो लोह रसायनम् । श्लोहरसायनम् ॥

ऐन्द्रीमत्सप्राचको ब्राह्मीवचा ब्रह्मसुवचं ला ॥

पिप्पलं लवणं हेम शंखं पुष्पोविषहृतम् ।

एषान्त्रियवकान् भागान्हेमसर्पिर्विषैर्विना ॥

द्वीयवौ तत्र हेम्नस्तु तिलन्दद्याद्विषस्य च ।

सर्पिषश्च पलन्दध्यात्तदैकध्वं प्रयोजयेत् ॥

दृढं प्रभूतं सञ्जीवनीर्षो चान्नं प्रशस्यते ।
 ज्वरा व्याधिप्रशमनं स्मृति मेधाकरम्परम् ॥
 आयुष्यं पौष्टिकं धन्यं स्वरवर्णं प्रसादनम् ।
 परमोजस्करं चैतत् सिद्धमेतत् रसायनम् ॥
 नैनं प्रसहते कृत्या नालक्ष्मीर्न विषमरुक् ।

श्वेतं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः झीहा पुराणो विषमञ्जरश्च ॥
 मेधाञ्जति ज्ञानहराश्च रोगाः शाम्यन्त्य नैनाति बलाश्च वाताः ।

ऐन्द्रीरसायनम् ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ॥
 रसो गुडूच्यास्तु स मूलपुष्पाः कल्कः प्रयोज्यः खलु शंखपुष्पाः
 आयुः प्रदान्यामय नाशनानि बलाग्निवर्णस्वरनाशनानि ॥
 मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ।

मेधारसयनानि ॥

पञ्चाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीमंथु सर्पिषा ॥

पिप्पलीरसायनम् ॥

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ।
 तिस्रस्त्रिस्रस्तु पूर्वाङ्गे भुक्त्वाथे भोजनस्य च ॥
 पिप्पल्यः किंशुकचारभाविता दृढभर्जिताः ।
 प्रयोज्या मधु संमिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥
 जेतुं ह्यसङ्ख्यं शोषं श्वासं द्विकृत्वाङ्गलामयान् ।
 अर्शांसि अहणीदोषं पाण्डुतां विषमञ्जरम् ॥
 वैस्वर्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ।
 क्रमद्वारा दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ॥

वर्द्धयेत् पयसा साह्वं तथा चापनयेत् पुनः ।
 जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत षष्टिकं चीरसर्पिषा ॥
 पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
 पिष्टास्ता वलिभिः सेव्याः श्रुता मध्यबलेर्नरैः ॥
 प्रयोगोयस्त्रपर्यन्तः स कनीयान् सचाबलैः ।
 वृंहणं स्वयंमायुष्यं झीहोदरविनाशनम् ॥
 वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ।

पिप्पली वर्द्धमानं रसायनम् ॥

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ते द्वे विभीतके ॥
 शुक्रा तु मधु सर्पिर्भ्यां क्षुत्वार्यामलकानि च ।
 प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ॥
 जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरौ व्याधिरेव च । त्रिफलानां रसायनम् ॥
 त्रिफलेनायसीं पात्रीं कल्को नालेपयेन्नवाम् ॥
 तमहोरातिकं लेपं पिवेत् चौद्रोद्काभुतम् ।
 प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तत्र प्रगस्यते ॥
 अजरोऽरुक् समाभ्यासाञ्जीवेत्तस्य समाशतम् ।

त्रिफलारसायनम् ॥

मधुकेन तु गाचीर्यां पिप्पल्या चौद्रसर्पिषा ॥
 त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ।

त्रिफलारसायनम् ॥

सर्वलौहैः सुवर्णेन वचया मधु सर्पिषा ॥
 विडङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ।
 संवत्सरप्रयोगेण मेधा स्मृति बलप्रदा ॥

भवत्यायुष्पदा धन्या जरारोगनिवर्हणी । त्रिफलारसायनम् ॥

अनन्तश्च कषायश्च कटुपाकैः शिलाजतु ॥
 नात्युष्णशीतं धातुभ्यः चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ।
 हेमः श्वरजतात्ताम्राद्वरां कृष्णायसादपि ॥
 रसायनं तद्विधिभिस्तद्दृष्यन्तश्च रोगजतु ।
 वातविक्तकफत्रैश्च निर्युंहेस्तत् सुभाषितम् ॥
 वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ।
 प्रक्षिप्तोद्धृतमाधानं पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ॥
 कोष्णं सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन लोहेः चूर्णोक्तैः सह ॥
 तत्पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ।
 जरा व्याधिं प्रथमं देहदाढ्यंकरं परम् ॥
 मेघ्रा ऋतिकरं धन्यं क्षीराशो तत् प्रयोजयेत् ।
 प्रयोगः सप्तसप्ताहास्तयश्चैकश्च सप्तकः ॥
 निर्दिष्टः त्रिविधस्तस्य परी मध्यो वरस्तथा ।
 परमर्द्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता ॥
 जातेविशेषं सविधिं तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।
 हेमाद्याः स्मर्यसन्तप्राः स्त्रवन्ति गिरिधातवः ।
 जत्वाभं मृदुमृत्स्नाभं यन्मलन्तच्छिलाजतु ॥
 मधुरश्च सतिक्तश्च जवापुष्पनिभश्च यः ।
 विंपाके कटु शीतश्च स सुवर्णस्य निस्त्रवः ॥
 रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः साधु विपच्यते ।
 ताम्रस्य वह्निं कण्ठाभस्तिक्तोष्णः पच्यते कटुः ॥
 यश्च गुग्गुलुकाभासस्तिक्तको लवणान्वितः ।
 कटुर्विंपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः सचायसः ॥

गोमूत्रगन्धयः सर्वे सर्वकर्मसु यौगिकाः ।
 रसायन प्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते ॥
 यथाक्रमं वातपित्ते स्नेहपित्ते कफे त्रिषु ।
 विशेषतः प्रशंस्यन्ते मला हेमादि धातुजाः ॥
 शिलाजतुः प्रयोगेषु विदाक्षीनि गुरुणि च ।
 वर्जयेत् सर्वकालन्तु कुलुत्यान् परिवर्जयेत् ॥
 ते ह्यत्यन्त विरुद्धत्वा दग्धनो भेदनाः परम् ।
 लोके दृष्टास्ततस्तेषां प्रयोगः प्रतिशिष्यते ॥

पर्यासि तक्त्राणि रसाः स यूषाः तोयं स मूलम् विविधाः कषायाः
 आलीढनार्थं क्लिरि जस्य शस्तास्ते ते समीच्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥
 न सोऽस्ति रोगो भुविसाध्यरूपः शिलाह्वयं यन्नजयेत् प्रसह्य
 तत्कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं स्वस्यस्य चोर्जां विपुलां ददाति ॥
 अत्र श्लोकः । करप्रचितिके पादे दशषट्चमहर्षिणा ।

रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥

इति चिकित्सितके कर प्रचितिको रसायनपादः तृतीयः ।

अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं [४] रसायनपादं व्याख्यास्यामः ।

ऋषयः खलु कदाचित् शालीनां यायावराश्च ग्राम्यो-
 षध्याहाराः सन्तः साम्प्रन्निका मन्दचेष्टाश्च नातिकल्पपाः
 प्रायेण बभूवुः ते । सर्वांसामिति कर्तव्यतानामसमर्थाः

सन्तो ग्रामप्रवासकृतमात्म दीर्घं मत्वा पूर्वनिवासमपगतं
ग्रामप्रदीर्घं शिवं पुण्यमुदारं मेध्यमगमप्रसुकृतिभिर्गङ्गा-
प्रभवममर गन्धर्वकिन्नरानुचरितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्या-
ङ्गुत प्रभावं ब्रह्मर्षिं सिद्धचारणानुचरितं दिव्यतीर्थौषधि-
प्रभवमतिशरण्यं हिमवन्तममराधिपाभिगुप्तं जग्मुः भृश्व-
ङ्गिरोऽति वसिष्ठकश्यपागस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतम-
प्रभृतयो मद्दर्पयः । तानिन्द्रः सहस्रदृगमर गुरुषरोऽब्रवीत् ।
स्वागतं ब्रह्मविदां ज्ञान तपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति ।
भुवो ग्लानिरप्रभावैश्वर्यं वैवर्ण्यञ्च ग्रामप्रवासकृतमसुखम-
सुखानुबन्धं च ग्रामो हि वासो मूलमशस्तानान्तकृतः
पुण्यङ्गिरनुग्रहः प्रजानां स्वयरीरमवेचितुङ्कालः काल-
श्यायमायुर्वेदोपदेगस्य ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चागुग्रहार्थं
यमायुर्वेदमश्विनौ मह्यं प्रयच्छतां । प्रजापतिरश्विभ्यां प्रजा
पतये ब्रह्मा प्रजानामक्षमायुर्जरा व्याधि बहुलमसुखं असु-
खानुबन्धं अल्पत्वाद्ल्पतपोद्मनियमदानाध्ययन सञ्चयं
मत्वा पुण्यतममायुः प्रकर्षकरं जरा व्याधिप्रगमनं सर्जस्कर-
ममृतं शिवं शरण्यमुदात्तं मत्तः श्रोतुमर्हथोपधारयितुं
प्रकाशयितुञ्च प्रजानुग्रहार्थमाषं ब्रह्मचर्यं प्रतिमैत्रीद्वारु-
ण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं ब्राह्ममन्त्र्यं कर्मेति । तत्र
श्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व एवामरवरमृग्मिच्छुष्टुवुः
प्रहृष्टास्तद्वचनमभिनन्दु स्वेति । अथेन्द्रः तदायुर्वेदा मृत-
मृषिभ्यः संग्राह्योवाचे तत्सर्वमनुष्ठेयमयञ्च कालो रसाय-
नानां दिव्याश्रीपथयो हिमवत्प्रभवाः प्राप्रवीर्याः ।

तद्यथा ऐन्द्री ब्राह्मी पथस्या क्षीरपुष्पी श्रावणी महाः

आवणी शतावरी विदारी जीवन्ती पुनर्नवा खिरा वचा
 छत्रातिच्छत्रा मेदा महामेदा जीवनौयाद्यान्याः पयसा
 प्रयुक्ताः । वण्मासात् परमायुर्वयस्तरुणमनामयत्वं खर-
 वर्णं सम्यग्दमुपचयमेधा क्षृतिमुत्तमबलमिष्टाद्यापरान्
 भावाना वहन्ति सिद्धाः । इन्द्रोक्तं रयायनम् ।

ब्रह्मसुवर्चलानामौषधिर्याहिरस्यक्षीरा पुष्करसदृशपत्रा
 आदित्य मलीनामौषधिर्या सूर्यकान्ता विज्ञायते सुवर्णक्षीरा
 सूर्यमण्डलाकारपुष्पी । नारीनामौषधिरश्व वलेति विज्ञायते
 था वस्वज सदृशपत्रा । काष्ठगोधानामौषधिर्गोधाकारा ।
 सर्पानामौषधिः सर्पाकारा । सोमनामौषधिराजः पञ्चदशपर्वा
 स सोमद्रव क्षीयते वर्धते च । पद्मानामौषधिः पद्माकारा
 पद्मरक्ता पद्मगन्धा । भजा नामौषधिरजम्बूतीति विज्ञायते
 नीला नीलक्षीरपुष्पी लताप्रतान बहुला इत्यासामौषधीनां
 यां यामेवोपलभेत तस्या स्तस्याः खरसस्य सौहित्यकृत्वा
 खेह भावितायामार्द्रपलाश द्रोण्यां शयौत तत्र प्रक्षीयेत
 षष्मासेन पुनः पुनः सन्ध्रति । तस्याजम्पयः प्रत्यवस्था-
 पनं षष्मासेन देवतानुकारी भवति । वयोवर्णस्वराकृति
 बलप्रभाभिः स्वयं चास्य सर्ववाचो गतानि प्रादुर्भवन्ति ।
 दिव्यं चास्य चक्षुः श्रोत्रं भवति गतिर्योजन सदृशं
 दृशवर्धसहस्राण्यायुरनुपद्रवं चेति ।

भवतिचात्र । दिव्यानामौषधीनां यः प्रभावः स भवद्भिः ।

शक्यः सोढुमशक्यस्तु न सोढुमकृतात्मभिः ॥

औषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च वर्त्मनि ।

भवतान्निखिलं ये यः सर्वमेवोप पत्स्यते ॥

वानप्रस्थे गृहस्थे च प्रयत्नेनियतात्मभिः ।
 शक्या श्रीषधयो ह्येताः खेवितुं विषयाभिजाः ॥
 तासु क्षेत्रगुणै स्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।
 मृदु वीर्यतरास्तासां विधिर्ज्ञेयः स एव तु ॥
 पर्येष्टुन्ताः प्रयोक्तुं वा ये समर्थाः सुस्वार्थिनः ।
 रसायनविधिस्तेषामग्रमग्न्यः प्रशस्यते ॥
 बन्धानाञ्जीवनीगानां बृंहणीयाश्च या दृश ।
 वयसः स्थापनानाञ्च खदिरस्या सनस्य च ॥
 खजूराणां मधूलानां सुस्तानामुत्पलस्य च ।
 मृहीकानां विडङ्गानां वचायाः चित्रकस्य च ॥
 शतावरीः पतस्यायाः पिप्पल्या जीङ्गकस्य च ।
 ऋद्ध्या नागवलायाश्च हारदागाम्भवस्य च ॥
 त्रिफला कण्ठकारीश्च त्रिदर्याश्चन्दनस्य तु ।
 इक्षूणां शरमूलानां श्रीपर्णास्तिनिग्रस्य च ॥
 रसाः पृथक्पृथक् ग्राह्याः पलाशद्वार एव च ।
 एषां पात्रोन्मितान् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥
 द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
 तत्साध्यं सर्वमेकत्र सुमिद्वं स्नेहं सुद्वरेत् ॥
 तत्रामलकं चूर्णानां माढकं शतभावितम् ।
 खरसे नैव दातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥
 शर्करा चूर्णपात्रञ्च प्रस्थमेकं प्रदापयेत् ।
 तु गाक्षीर्याः स सिप्यल्याः स्थाप्यं संमृच्छितं च तत् ॥
 शुचौ क्षेमार्तिके कुम्भे मासार्धं घृत भाविते ।
 मातामग्निं समां तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥

हेम ताम्रप्रवालानां अयसः स्फटिकस्य च ।
 सुक्तावैदूर्यं शङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥
 प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विरहायासमैद्युनः ।
 जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥
 सर्वरोग प्रशमनं सर्ववाचो गत प्रदम् ।

विद्यार्थताञ्चाभिनवं वयस्य प्रजा प्रियत्वञ्च यशस्य लोके ॥
 प्रयोज्य मिच्छन्निरिदं यथा वद्रसायनं ब्राह्मसुदारवीर्यम् ।

इन्द्रोक्तारसायनम् ।

समर्थानामरोगाणाम्बोमताज्जियतात्मनाम् ॥
 कुटीप्रवेशः क्षमिनां परिच्छेदवतां द्वितः ।
 अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतको विधिः ॥
 ताम्बां श्रेष्ठतरः पूर्वोविधिः सतु सुदुष्करः ।
 रसायनविधिं शशाङ्गायेरन् व्याधयो यदि ॥
 यथा स्वमौषधन्तेषां कार्यं सुहृत्वा रसायनम् ।
 सत्यवादिन मक्रोधं निवृत्तं मद्यमैथुनात् ॥
 अहिंसक मनायाञ्छान्तं प्रियवादिनम् ।
 याज्य शीघ्रं परं धीरं दान नित्यं तपस्विनम् ॥
 देव गोब्राह्मणाचार्यं गुरुं वृद्धान् चैव रतम् ।
 आनृशंस्य परन्नित्यं नित्यं करुणवेदिनम् ॥
 सम जागरणं स्वप्ननित्यं क्षीरं घृताग्निनम् ।
 दिशः कालप्रमाणज्ञं युक्तिज्ञमनहङ्कृतम् ॥
 शस्ताचारमसंकीर्णं मध्यात्म प्रवणेन्द्रियम् ।
 उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम् ।
 धर्मशास्त्रपरं विद्यान्नरं नित्यं रसायनम् ॥

गुणैरेतैः समुद्दितः प्रयुङ्क्ते यो रसायनम् ।
 रसायनगुणान् सर्वान्यथोक्तान् सममश्रुते ॥
 यथा स्थूलमनिर्वाह्य दोषान् शरीरमानसान् ।
 रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥
 योगाद्यायुः प्रकर्षार्था जरा रोगनिवर्हणाः ।
 मनः शरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥
 तदेतच्च भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मने ।
 अरजोम्यो द्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ॥
 ये रसायनसंयोगा हृष्या योगाश्च ये मताः ।
 यच्चौषधं विकाराणां सर्वन्तद्द्वैत्यसंश्रयम् ॥
 प्राणाचार्यम्बुधस्तस्माद्धीमन्तं वेदपारगम् ।
 अखिलौ देव भिषजो यज्ञवाहाविति ऋतौ ॥
 दक्षस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ।
 प्रथीर्षा दशनाः पृष्णी नेत्रे नष्टौ भगस्य च ॥
 वज्रिनश्च सुजस्तम्भः ताभ्यामेव चिकित्सितः ।
 चिकित्सितः शशी ताभ्यां गृहीतो राजयक्ष्मणा ॥
 सोमाम्निपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ।
 भार्गवः अश्विनः कामी वृद्धः सन् त्रिकृतिं गतः ॥
 वीतवर्णस्त्ररोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ।
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भेषगुत्तमौ ॥
 बभूवतुर्भृशं पूज्यान्दिन्द्रादीनां महात्मनाम् ।
 अहास्तोत्राणि मन्त्राणि तथा नानाहवींषि च ॥
 धूम्राश्च पशवः ताभ्यां प्रकल्पन्ते द्विजातिभिः ।
 प्रातश्च स वने होमं शक्रोऽग्निभ्यां सहाश्रुते ॥

सौत्रामण्याञ्च भगवानश्विभग्रां सह मोदते ।
 इन्द्राग्नौ चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ॥
 स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्याहि देवताः ।
 अजरैरमरैस्तावद्द्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ॥
 पूजयते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ।
 मृत्यु व्याधि जरावश्यैः दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ॥
 किम्पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूजयाः स्युर्नाति शक्तिः ।
 शीलवान्मतिमान्युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारगः ॥
 प्राणिभिर्गुरुवत् पूजयः प्राणाचार्यः स हि ऋतः ।
 विद्या समाप्तौ भिषजो द्वितीया जातिरुच्यते ॥
 अश्रुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ।
 विद्या समाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्षं अथापि वा ॥
 ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद्द्वैद्यो द्विजः ऋतः ।
 नाभिध्यायेन्नचाक्तौशे दहितेने समाचरेत् ॥
 प्राणाचार्यम्बुधः कश्चिदिच्छेत्प्रायुरनित्वरम् ।
 चिकित्सितस्तु संशुत्य यो वा संशुत्य मानवः ॥
 नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ।
 भिषगप्यात्तरान् सर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ॥
 आवाधिभग्नो हि संरक्षेदिच्छेन् धर्ममनुत्तमम् ।
 धर्मार्थं नार्थकामार्थं आयुर्वेदो महर्षिभिः ॥
 प्रकारिणतो धर्मपरैरिच्छेद्भिः स्थानमचरम् ।
 नार्थार्थं नापि कामार्थं अथ भूतदयां प्रति ॥
 वर्तते यः चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ।
 कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सा पण्यविक्रयम् ॥

ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांसुराशिसुपासते ।
 दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतक्षयम् ॥
 कृत्वा वैवस्वताम् पाशान् जीवितञ्च प्रयच्छति ।
 धर्मार्थसदृशस्तस्य दाता नेहोपलभते ॥
 न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ।
 परोभूतदयामर्म्म इति मत्वा चिकित्सया ॥
 वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते इति ।
 तत्र स्त्रीकौ आयुर्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधि विधिः शुभः ॥
 असृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ।
 सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेश्वरः ॥
 आयुर्वेदसमुत्थाने तत्सर्वं सम्प्रकाशितम् ।
 इति चिकित्सिते आयुर्वेदसमुत्थानीयो रसायनपादः चतुर्थः
 समाप्तश्च रसायनोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः संप्रयोगशरमूलौघं [१] वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ।
 वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
 तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश्च एव च ॥
 पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रयाः ।
 वाजीकरणमग्रश्च चैत्रं स्त्री या प्रहृषिषी ॥

दृष्टा ह्ये कौकयोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।
 किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन व्यवस्थिताः ॥
 सङ्घातोच्चीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।
 स्त्रयाश्चयोच्चीन्द्रियार्थो यः स प्रीति जननोऽधिकम् ॥
 स्त्रीषु प्रीतिविशेषेण स्त्रीश्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ।
 धर्मार्थौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
 सुरूपा यौवनस्था या लक्ष्मणैर्या विभूषिता ।
 या वश्या शिचिता या च सा स्त्री वृथतमा मता ॥
 नाना भक्त्या तु लोकस्य देवयोगाच्च योषिताम् ।
 तं तं प्राप्य विवर्द्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ॥
 वयो रूपमृजाहावैर्या यस्य परमाङ्गना ।
 प्रविशत्या शुद्धदयं देवाद्या कर्मणोऽपि वा ॥
 हृदयोत्सव रूपाया या समान मनोरमा ।
 समान सत्त्वा या वश्या या यस्य प्रीयते प्रियैः ॥
 या पाशभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां परैर्गुणैः ।
 यया विमुक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ॥
 यस्या कृते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेद्रियैः ।
 शोकोद्देवारति भयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥
 याति यां प्राप्य विस्त्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव यां ।
 अपूर्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ॥
 गत्वा गत्वापि बह्व्यो यां दृष्ट्वा नैव गच्छति ।
 सा स्त्री वृथतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ॥
 अतुल्यगोत्रां वृथ्याश्च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ।
 यद्ब्रह्मातां व्रजिचारीं अपत्याधीं निरामयः ॥

अच्छायसैकशाखस्य निष्फलस्य यथा द्रुमः ।
 अनिष्टगन्धस्यैकस्य निरपत्यस्तथा नरः ॥
 चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ।
 निष्प्रजस्तृणमृत्लीभिर्घ्रातव्यः पुरुषाकृतिः ॥
 अप्रतिष्ठस्य नग्नस्य शून्यस्यैकेन्द्रियस्य ना ।
 मन्तव्यो निष्क्रियस्यैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥
 बहुमूर्तिर्बहुमुखी बहुय्यूहो बहुक्रियः ।
 बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बहुआत्मा च बहुप्रजः ॥
 मङ्गल्योऽयं प्रशस्योऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
 बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ॥
 प्रीतिर्वलं सुखं वृत्तिविस्तारो विपुलं कुलम् ।
 यगो लोकाः सुखोदर्कास्तुष्टिश्चापत्य संश्रिता ॥
 तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्य संश्रितान् ।
 वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छेत् कामसुखानि च ॥
 उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्यापत्य विवर्षणान् ।
 वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 गरमृलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुं सेक्षुवातिकम् ।
 शतावरीं पयस्याश्च विदारीं कण्टकारिकाम् ॥
 जीवन्तीं जीवकां मीदां वीरमृषभकं बलाम् ।
 ऋद्धिं गोक्षुरकं रास्त्रामात्मगुप्तां पुननेवाम् ॥
 पृथक् त्रिपलिकान् कृत्वा माषाणामाटकं नवम् ।
 विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागश्च शोषयेत् ॥
 तत्र पेयाणि मधुकं द्राक्षां फल्गुणि पिप्पलीम् ।

आत्मगुप्तां मधूकानि खजूराणि शतावरीम् ॥
 विदार्यामलकेचूर्णां रसस्य च पृथक् पृथक् ।
 सर्पिषसाढकं दद्यात् क्षीरद्रीणञ्च तद्विषक् ॥
 पालिकीर्गुं लिङ्गास्थानास्ता यथाग्निं प्रयोजयेत् ॥
 एष वृष्यः परो योगो वृंहणी बलवर्धनः ॥
 अनेनाश्व इवोदीर्णां लिङ्गमर्पयते स्त्रियाः ।
 माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाढकं नवम् ॥
 जीवकर्षभकौ वीरं मेदामृद्धिं शतावरीम् ।
 मधुकं चाश्वगन्धाञ्च साधयेत् कुडवीन्मिताम् ॥
 रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
 विदारिणां रसप्रस्थं प्रस्थमिच्छुरसस्य च ॥
 दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पनिधापयेत् ।
 शर्करायास्तु गाचीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ॥
 भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याद्यावपेत् पलम् ।
 पलं मूर्धमती लीढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ॥
 य इच्छेद्दक्षयं शुक्रं श्रेफसथोत्तमं बलम् ।
 शर्करा माषविदलास्तु गाचीरीपयो घृतम् ॥
 गोधूमचूर्णं षष्ठीनि सर्पिष्युत्कारिकां पचेत् ।
 तां नाति पक्तां मृदितां कीकुटे मधुरे रसे ॥
 सुगन्धे प्रक्षिपेद्गुणो यथा सान्द्रीभवेद्रसः ।
 एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ॥
 अनेनाश्व इवोदीर्णावली लिङ्गं समर्पयेत् ।
 शिखि तित्तिरि हंसानामेवं पिण्डरसो मतः ॥
 घृत माषान् समस्तान् तान् साधयेन्माहिषे रसे ।

भर्जयत्तं रसं पूतं फलाम्बुं नवसर्पिषि ॥
 द्वैवत् सलक्षणं युक्तं धान्यजीरकनागरेः ।
 एष वृष्यश्च बल्यश्च हृंहणश्च रसोत्तमः ॥
 चटकांश्चित्तिर रसे तित्तिरीन् कौकुटे रसे ।
 कुकुटान् वार्हिणरसे हंसे वार्हिणमेव च ॥
 नवसर्पिषि सन्तमान् फलाम्बान् कारयेद्रसान् ।
 मधुरान् वा यथा साम्प्रं गन्धाब्धान् बलवर्द्धनान् ॥
 तस्मिञ्चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिवेत् पयः ।
 न तस्य बलवैशित्यं स्यान्न शक्नोत्यो निग्रि ।
 माषयूषेण यो मुक्त्वा घृताब्धं षष्टिकौदनम् ॥
 पयः पिबति रात्रिं स कृत्स्नां जागर्ति वेगवान् ।
 न ना स्वपिति रात्रौषु नित्यं स्तब्धेन शेषसा ॥
 तप्तः कुकुटमांसानां भृष्टानां नक्ररेतसि ।
 निःस्त्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिषि भक्षयेत् ॥
 हंसवार्हिणदचाणामेव मण्डानि भक्षयेत् ।
 वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेवं स्त्री यस्य चैव या ॥
 ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवताश्च ये ।
 उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टि बलप्रदाः ॥
 दशपञ्च च संयोगा वीर्यापत्य विवर्द्धनाः इति ।

तत्र श्लोकौ ।

स्त्रीतःसु पृष्ठेष्वमले शरीरे वृथं यदा नामितमत्ति काले
 वृषायते तेन परं मनुष्यस्तद्वृंहणश्चैव बलप्रदश्च ।
 तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्यं बलानुरूपं नहि वृष्ययोगाः ।

सिध्यन्ति देहे मस्तिने प्रयुक्ताः क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगाः
इति ।

चिकित्सिते शरभूलीयो वाजीकरणपादः ।

अथात आसिक्तक्षीरीयं [२]वाजीकरणपादं व्यख्यास्यामः ।

आसिक्तक्षीरमापूर्णमशुष्कं शुद्धषष्टिकम् ।

उदूखले समापोष्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम् ॥

गृहीत्वा तं रसं पूतं गव्येन पयसा सह ।

बीजानामात्मगुमाया धान्यमापरसेन च ॥

बलायाः सर्पपण्णास जीवन्त्या जीवकस्य च ।

ऋतुवर्षभक्त काकोली खदंष्ट्रा मधुकस्य च ॥

शतावर्था विदार्याश्च द्राक्षाखजू रयोरपि ।

संयुक्तं भावया वैद्यः साधयेत्तत्र चावपेत् ॥

तुगाक्षीर्याः समाषाणां शालीनां षष्टिकस्य च ।

गोधूमानाश्च चूर्णानि यैः स सान्द्रीभवेद्द्रसः ॥

सान्द्रीभूतश्च तं कुर्यात् प्रभूतमधुशर्करम् ।

गुलिका बदरीस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि साधयेत् ॥

ता यथाग्निप्रयुञ्जानः क्षीरमांसरसायनः ।

पश्यत्यपत्यं विपुलं हृदोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥

चटकानां सहंसानां दन्त्राणां शिखिनां तथा ।

शिशुमारस्य नक्तस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ।

गव्यं सर्पिवराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।

षष्टिकामाञ्च चूर्णानि चूर्णं गोधूममेव च ॥
 रभिः पूपलिकाः कार्याः षष्कुन्धो वर्त्तिकास्तथा ॥
 पूपाधानाश्च विविधा भक्ष्यासान्धे पृथग्विधाः ।
 एषां प्रयोगाङ्गत्वाणांस्तन्धेनापूर्णैरेतसा ॥
 श्रेफसा वाजिवद्याति यावदिच्छं स्त्रियो नरः ।
 आत्मगुप्ता फलं माषः खजूरानि शतावरीम् ॥
 शृङ्गाटकानि मृद्दीकां साधयेत् प्रसृतोन्मिताम् ।
 क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थं एतत् प्रस्थावशेषितम् ।
 शूनेन वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतेस्त्रिभिः ।
 शर्करायास्तु गाक्षीर्थाः सर्पिषोऽभिनवस्य च ॥
 तत् पाययेत् सक्षौद्रं षष्टिकामञ्च भोजयेत् ।
 जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति ॥
 नरोऽपत्यं सुविपुलं युवैव च स हृष्यति ।
 खजूरीमस्तकं माषान् पयस्यां सशतावरीम् ॥
 खजूराणि मधूकानि मृद्दीकामजडाफलम् ।
 पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिलाढके ॥
 तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ।
 क्षीरशेषेण तेनाद्यात् घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ॥
 शशर्करेण संयोग एष हृष्यः परं शृतः ।
 जीवकर्षभ कौ मेद्दां जीवन्तीं आवणीदयम् ॥
 खजूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
 शृङ्गाटकीं विदारीञ्च नवं सर्पिः पयो जलम् ॥
 सिद्धं घृतावशेषं तत् शर्करा क्षौद्रपादिकम् ।
 षष्टिकान्धेन संयुक्तम् उपयोक्त्यं यथावलम् ॥

वृष्यं बल्यञ्च वर्ष्यञ्च कण्ठ्यं वृंहणमुत्तमम् ।
 दध्नः शरं शरञ्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ॥
 शर्करा चौद्रमरिचं सुगाक्षीर्याश्च बुद्धिमान् ।
 युक्त्या युक्तं सुसूक्ष्मं लं नवे कुण्डे शुची पटे ॥
 मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताब्धे षष्टिकौदने ।
 पिवेन्मात्रां रसालायास्तं मुक्ता षष्टिकौदनम् ॥
 वर्षस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ।
 चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताब्धं षष्टिकौदनम् ॥
 शर्करा मधुसंयुक्तं प्रयुञ्जानो वृषायते ।
 तप्ते सर्पिषि नक्काण्डं ताम्रचूडाण्डमित्थितम् ॥
 युक्तं षष्टिकचूर्णेन सर्पिषाभिनवेन च ।
 पक्वा पूषणिकाः खादेद्द्वारुणीमण्डपो नरः ॥
 य इच्छेद्वृष वदन्तुं प्रसेक्तुं गजवच्च यः । इति ।
 भवति चात्र । आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्त्तिताः ।
 अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥
 एतेः प्रयोगैर्विधैर्विषुषान् स्नेहोपपन्नो बलवर्णयुक्तः ।
 हृषान्वितो वाजिषदष्टवर्षी भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु ।
 यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्याद्रम्या वनान्ताः पुलि-
 नानि शैलाः ।
 इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमाल्यं प्रियावयस्याश्च तद्व
 योग्यम् ॥
 चिकित्सिते आसिक्तक्षीरिके वाजीकरणपादो द्वितीयः ।

अथातो माषपर्णतृतीय (३)वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ।

माषपर्णभृतां धेनुं गृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।
समानवर्णवत्साञ्च जीववत्साञ्च बुद्धिमान् ॥
रोहिणीमथवा कृष्णामूर्धशृङ्गी मदारुणाम् ।
इक्ष्वादासहनीरां वा सान्द्रक्षीराञ्च धारयेत् ॥
केवलन्तु पयस्तस्याः शृतं वाशृतमेव वा ।
शर्करा मधुसर्पिर्भियुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥
शुक्लैर्जीवनीयैश्च वृंहणैर्बलवर्धनैः ।
क्षीरसञ्जननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्लमद्यम् ॥
मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् ।
माषान् श्वदंष्ट्रां क्षीरीकां गोधूमान् शालिषष्टिकान् ॥
पयस्यर्द्धेन्दके पक्वा कार्षिका नाटुकोन्मिते ।
त्रिवर्जयेत् पयः शेषं तत् पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥
युक्तं स शर्करं पीत्वा वृद्धः साग्नतिकोऽपि वा ।
विपुलं लभतेऽपत्यं युवेवच स हृष्यति ॥
मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
त्रिशत्सु पिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।
भृष्टाः सशर्करा क्षौद्राः क्षीरधारावदोद्धिताः ॥
पीत्वा यथा बलक्षौद्रं षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
भुक्त्वा न रात्रिमस्तब्धं लिङ्गं पश्यति नाश्वरम् ॥
श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

घृताढ्यः साधितो वृथो माषषष्टिकपायसः ॥
 फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।
 कुङ्कुमः चूर्णितानां स्यात् स्वयंगुभा फलस्य च ॥
 कुङ्कुमश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलसुद्वयोः ।
 गोधूमशालिचूर्णानां कुङ्कुमः कुङ्कुमो भवेत् ॥
 सर्पिषः कुङ्कुमश्च कस्तूतं सर्वं क्षीरसंयुतम् ।
 पक्ता पूपलिकाः खादेद्द्वयः स्युर्यदि योषितः ॥
 घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे द्रवगुणे पचेत् ।
 शर्करा पिप्पली चौर्युक्तं तद्वृथमुत्तमम् ॥
 कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतचौर्युक्तं शिकम् ।
 प्रयुक्तो यः पयस्यानु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥
 घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।
 सङ्कल्प प्रवृणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥
 क्लृप्तकल्याः सिद्धार्था येचान्योऽन्यानुवर्तिनः ।
 कलासु बाह्या ये तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥
 कुलमाहात्म्यदाब्जिष्यशीलशीच समन्विताः ।
 ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोक्ता गतव्यथाः ॥
 ये तुल्यशीला ये भक्ता ये प्रिया ये प्रियम्बदाः ।
 तेर्नरः सह विस्त्रब्धः सुवयस्यो वृषायते ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमालप्रविभूषणैः ।
 गृहशय्यासनसखैर्वासोभिरहृतैः प्रियैः ॥
 विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणाञ्चाभरणस्त्रनैः ।
 संवाहनैर्वरस्त्रीणामिष्टानाञ्च वृषायते ॥
 मत्तद्विरेफाचरिताः सपद्माः सलिलाशयाः ।

जात्युत्पलसुगन्धीनि श्रौतगर्भन्टहाणि च ॥
 नद्यः फेनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।
 उन्नतिनीलमेघानां रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥
 वायवः सुखसंस्पर्शाः कुमुदाकारगन्धिनः ।
 रतिभोगक्षमा रात्रयः सङ्गीचा गुरुवल्लभाः ॥

सुखाः सहायाः परपुष्टयुष्टाः फुल्ला वनान्ता विशदानुपानाः
 गान्धर्वशब्दाश्च सुगन्धमालयाः सत्त्वं विद्यालं निरुपद्रवश्च ।
 सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः स्त्रीचायुधं सर्वमिहाम्बजस्य ।
 वयो नवं जातमदश्च कालो हर्षस्य योनिः परमा नराणाम् ॥
 इति ।

भवति चात्र । प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।
 माषपर्णद्वितीये च पादे शुक्रबलप्रदाः ॥

चिकित्सिते माषपर्णद्वितीयो वाजीकरणपादस्तृतीयः ।

अथातः पुमान् जातबलादिकं (४) वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः

पुमान् यथा जातबलो यावदिच्छंस्त्रियो व्रजेत् ।
 यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत् तदुपदेक्ष्यते ॥
 न हि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।
 वृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः ॥

सन्ति चान्यायुषः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
 प्रकृत्या चावलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः ।
 नराश्चटकवत् केचित् व्रजन्ति बहुयः स्त्रियम् ॥
 गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ।
 कालयोगशलाः केचिन् केविदभ्यसनध्रुवाः ॥
 केचित् प्रयत्नैर्वाहन्ते वृषाः केचित् स्वभावतः ।
 तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामी दुर्बलानां बलप्रदान् ॥
 सुखोपभोगान् बलिनां भृयश्च बलवर्धनान् ।
 घृततेलरसक्षीरशर्करा मधु संयुताः ॥
 वयस्तः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाग्निनाम् ।
 पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ॥
 कोलवद्गुलिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि वर्तयेत् ।
 वर्तनस्तम्बितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौक्ये रसे ॥
 घृताब्दे गन्धपिशुने दधि दाडिमसाधिते ।
 यथा न भिन्द्याद्गुलिकास्तथा तं साधयेद्रसम् ॥
 तं पिवन् भक्षयंस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ।
 मांसानामेवमन्येषां मेधानां कारयेद्गण्डकम् ॥
 गुलिकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्धनः ।
 माषानद्दुरितान् यज्ञान् निखुषान् साजडा फलान् ।
 घृताब्दे माक्षिषरसे दधि दाडिमसाधिते ।
 प्रक्षिपेन्मात्रया युक्तान् धान्यजीरकनागरैः ॥
 पीतो भुक्तश्च सरसः कुरुते शुक्रमक्षयम् ।
 आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च ना ॥
 तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम्

घृतभृष्टान् रसे च्छागी रोहितान् फलसाधिते ॥
 अनुपीतरसान् स्निग्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ।
 कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गु सैन्धवधान्यकीः ॥
 युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूपलिकाः पचेत् ।
 माहिषे च रसे मत्स्यान् श्लिग्धान्जलवणान् पचेत् ॥
 रसे चानुगते मांसं पोथयेत्तत्र चावपेत् ।
 मरिचं जीरकं धान्यमक्षयं हिङ्गु नवं घृतम् ॥
 माषपूपलिकानां तद्गर्भार्थमुपकल्पयेत् ।
 एतौ पूपलिका योगौ वृंहणौ बलवर्द्धनौ ॥
 हृषं सौभाग्यजननौ परं शुक्राभिवर्द्धनौ ।
 माषात्मगुप्ता गोधूमशालि घष्टिकपैष्टिकम् ॥
 शर्कराया विदार्याश्च चूर्णमिन्दुरसस्य च ।
 संगोज्यः सघृतं क्षीरे घृते पूपलिकाः पचेत् ॥
 पयोनुपानाः ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां परम् ।
 शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ॥
 प्रस्थो विदार्याः चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ।
 अर्द्धाठकन्तु गाक्षीर्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥
 तत्सर्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्गिके घृतभाजने ।
 मात्रामग्निसर्मा तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ॥
 एष हृष्यः परं योगः कण्ठगो वृंहण एव च ।
 शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्रयोः ॥
 श्वदंष्ट्रायाश्च निष्क्वाथानक्षलेषु पृथक् पृथक् ।
 साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ॥
 शर्करा ऋधुसंयुक्तमपत्यार्थी प्रयोजयेत् ।

घृतपात्रं शतगुणे विदारी स्वरसे पचेत् ॥
 सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ।
 शकंरायास्तु गाक्षीर्यां क्षौद्रस्ये क्षुरसस्य च ॥
 पिप्पलयाः स जडायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ।
 गुलिकाः कारयेद्द्वयो यथा स्थूलमुदुम्बरम् ॥
 तासां प्रयोगात् पुरुषः कलिङ्ग इव हृष्यति ।
 क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जल पादिकम् ॥
 सान्द्रङ्गीधूम चूर्णानां पादास्तीर्णं शिलातले ।
 शुचौ श्लक्ष्णे समुत्कीर्य मर्दनेनोप पादयेत् ॥
 शुद्धा चतुकारिकाः कार्याः चन्द्रमण्डल सन्निभाः ।
 तासां प्रयोगाद्भ्रजवन्तारोः सन्तपयेत् नरः ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जिवनं बृंहणं गुरु ।
 हर्षणं मनस यैव सर्वन्तद्द्रव्यं मुच्यते ॥
 द्रव्यैरेव विधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
 आत्मवेगेन चोदीर्णः क्लीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥
 गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसंचानुशयीत ना ।
 तथा साप्यायते भ्रूयः शुक्रश्च बलमेव च ॥
 तत्तेषु षोडशाहर्षात्मन्याः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुं मर्हति ॥
 अतिबालोऽपि सम्पूर्णसंबन्धातुः स्त्रियो व्रजन् ।
 उपतप्येत सहसा तद्भागमिव काजलम् ॥
 शुष्कवृक्षं यथा काष्ठं जन्तु दग्धं विजर्जरम् ।
 स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृक्षस्त्रियो व्रजन् ॥
 जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्म कर्षणात् ।

चयं गच्छत्यनयनात् स्त्रीणाञ्चाति निषेवणात् ॥
 लक्ष्म्यापि स्त्रियोगन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
 देह सत्त्ववलापित्री हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥
 रस इक्षी यथा दधि सर्पिस्तैलन्तिले यथा ।
 सर्वत्रानु गतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥
 तत्स्त्रीपुरुष संयोगे चैष्टा संकल्प पीडनात् ।
 शुक्रं प्रच्यवते स्थानाञ्जलमार्द्रात् पटादिव ॥
 हर्षानर्षात्सरत्वाच्च पैच्छिलप्राद् गौरवादपि ।
 अनुप्रवण भावाच्च द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥
 अष्टाभ्य एभ्य हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते ।
 चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते ॥
 बहुलं मधुरं सिग्धं अविस्त्रं गुरुपिच्छिलम् ।
 शुक्रं बहु च यच्छुक्रं बलवत्तद् संशयम् ॥
 येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवल्लभते नरः ।
 ब्रजेच्चाभ्याधिकं येन वाजोकरणमेव तत् इति ॥
 तत्रस्त्रीकौ । हेतु र्योगोपदेशस्य योगाद्वाद्दश चोत्तमाः ।
 यत्पूर्वं मैथुनात् सेव्यं नहि तस्मैथुनादनु ॥
 यदान सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुक्रविधिश्च यः ।
 निरुक्तश्चेहनिदिष्टं पुमान् जातबलादिकम् ॥
 इति पुमान् जातबलादिको वाजोकरणपादः समाप्तः ।

दृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

त्रिज्वरं ज्वरसन्देहं पर्यं पृच्छत्पुनर्वसुम् ।
विविक्तीशान्म मासीन मग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥
देहेन्द्रिय मनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।
ज्वरः प्रधानं रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥
तस्य प्राणि सपन्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।
प्रकृतिञ्च प्रवृत्तिञ्च प्रभावं कारणानि च ॥
पूर्वरूप मधिष्ठानं बल कालात्मलक्षणम् ।
व्यासतो विधि भेदञ्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥
लिङ्गमामस्य जीर्णस्य सनिषेधं क्रियाक्रमम् ।
विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक्पृथक् ॥
ज्वरावशिष्टी रक्ष्यस्य यावत्कालं यतोयतः ।
प्रशान्त कारणैर्येष पुनरावर्तते ज्वरः ॥
याद्यापि पुनरावृत्तिं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।
जगद्वितार्थं तत्सर्वं भगवन् ! वक्तुं मर्हसि ॥
तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
ज्वराधिकारे यद्वाच्यन्तत्सौम्य ! निखिलं शृणु ॥
ज्वरो विकारो रोगस्य व्याधिरातङ्ग एव च ।
एकार्थनामपर्यायैर्विधिधैरं भिधीयते ॥
तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दीपाः शारीरमानसाः ।

द्दिहिनं न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥
 घयन्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्तोऽयं मात्मजः ।
 पञ्चत्व प्रत्ययानूणां ब्रह्मणां स्वेन कर्मणा ॥
 इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता प्रवृत्तिस्तु परिग्रहः ।
 निदाने पूर्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपाच्च दारुणात् ॥
 द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधं व्रतमास्थितत् ।
 दिव्यं सहस्रं वर्षाणां असुरा अभिदुद्रुवुः ॥
 तपो विघ्नाशनाः कर्तुन्तपो विघ्नं महात्मनाम् ।
 पश्यन् समर्थश्चोपेक्षाशक्ते दक्षः प्रजापतिः ॥
 यज्ञेन कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ।
 ऋचः पशुपतेर्यास्य श्रेय्यं आहुतयश्च याः ॥
 यज्ञसिद्धिं प्रदास्ताभिर्हीनश्चैव स इष्टवान् ।
 अथोत्तीर्णं व्रतोदेवो ब्रह्मा दक्ष व्यतिक्रमम् ॥
 रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ।
 स्पृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वे दग्ध्वा तान सुरान् प्रभुः ॥
 बाणद्ग्रीवाग्निं सन्तप्तमसृजत् सत्रनाशनम् ।
 ततो यज्ञः स विध्वंसो व्यथिताश्च दिवोकसः ॥
 दाहं व्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ।
 अग्नेश्वरं देवगणः सह समर्षिभिर्विभुम् ॥
 तमृग्भिरस्तुवन् यावच्छिवे भावे शिवः स्थितः ।
 शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ॥
 क्रोधाग्निरुक्तवान्देवं महं क्रिङ्करवाणि ते ।
 तमुवाचे श्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ॥
 मनुष्याणाञ्च जन्मादौ निधने च महत्तमः ।

प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः ॥
 निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ।
 आलस्यं नयने कण्ठे जृम्भणं गौरवं क्लमः ॥
 ज्वलनातपवाय्वम्बु भक्तिहेषाव नियिद्धौ ।
 अधिपाकास्यवैरस्ये हानिश्च बलवर्णयोः ॥
 शीलवैकृत मल्यश्च ज्वर लक्षणमञ्जजम् ।
 केवलं समनस्कश्च ज्वराधिष्ठान मुच्यते ॥
 शरीरम्बल कालस्तु निदाने सम्प्रदर्शितः ।
 ज्वर प्रत्यात्मिकं लिङ्गं सम्नापो देह मानसः
 ज्वरेषा विग्रहा भूतं न हि किञ्चित् तप्यते ।
 द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शरीर मानसः ॥
 पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाभ्ये यएव वा ।
 अन्तर्वेगो वह्निर्वेगो द्विविधः पुन रच्यते ।
 प्रसक्तो वैकृतश्चैव साध्यश्चा साध्य एवच ।
 पुन पञ्चविधो दृष्टो दोष काल बलावलात् ।
 सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तु तीयक चतुर्थकौ ॥
 पुनराश्रय भेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।
 भिन्नः कारणभेदेन पुररष्टविधो ज्वरः ॥
 शरीरो जायते पूर्वन्दे हे मनसि मानसः ।
 वैचित्यमरतिर्गानि मनसस्ताप लक्षणम् ॥
 वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ।
 इच्छत्यु भयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ॥
 योगवाहः परं वायुः संयोगाद्दुभयार्थं कृतम् ।
 दाह कृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोम संश्रयात् ॥

अन्तर्दोहोऽधिकं लक्ष्णाप्रलापः श्वसनम्भ्रमः ।
 सन्ध्यस्थिशूलमस्त्रे दो दोषोवर्षा विनिग्रहः ॥
 अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।
 प्रकृतः सुखसाध्यस्व वसन्त शरदुद्भवः ॥
 उष्णमुष्णे न संदृढं पित्तं शरदि कुप्यति ।
 चितः शीते कफश्चैव वसन्ते समुदीर्यते ॥
 वर्षा स्वप्नविपाकाभिरौषधीभिः सवारिभिः
 सञ्चितं पित्तमुत्क्षिष्टं शरद्यादित्यते जसा ॥
 ज्वरं सञ्जनयत्याशु तस्य चानुबलः कफः ।
 हेमन्ते सूर्यसन्तप्रः स वसन्ते प्रकुप्यति ॥
 वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः स मुपजायते ।
 आद्यन्तमध्ये तस्यापि वातपित्तश्वेदशु ॥
 आदावन्ते च मध्ये च ज्ञात्वा दोष बलाबलम् ।
 शरद्वसन्तयोर्विद्वान् ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ॥
 काल प्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ।
 प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्धेषु वैकृतः ॥
 हेतवो विविधास्तस्य निदाने सम्प्रदर्शिताः ।
 बल वत्स्वल्प दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥
 हेतुभिर्वहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।
 ज्वरः प्राणान्त कृद्यश्च शीघ्र मिन्द्रियनाशनः ॥
 सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात्तथैव च ।
 सप्रलाप भ्रमश्वासः तीक्ष्णो हन्या ज्वरो नरम् ॥
 ज्वरः क्षीणस्य शूरस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।
 असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्त कज्ज्वरः ॥

स्रोतोभिर्विद्यता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ।
 सर्वगात्रानुगास्तथा ज्वरङ्कुर्वन्ति सन्ततम् ॥
 द्वादशाहं दशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ।
 स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रशमं याति हन्ति वा ॥
 कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ।
 निष्प्रत्यनीकं कुरुते तस्मात्त्रेयः सुदुःसहः ॥
 यथा धातुं तथा मूत्रं पुरीषञ्चानिलादयः ।
 अनुभ्रति युगपत् अवश्यं सन्तते ज्वरे ॥
 स शुद्ध्या वाप्यशुद्ध्या वा रसादीनामशेषतः ।
 सप्ताहादेषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ॥
 यदा तु नाति शुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्वशः ।
 द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ॥
 निसर्गं द्वादशैर्भवादिषु व्यक्तलक्षणम् ।
 दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥
 इति बुद्ध्या ज्वरं वैद्य उपक्रामेत्तु सन्ततम् ।
 क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपतर्पणैः ॥
 रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ।
 स प्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिश्चयात्मकः ॥
 अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।
 कालप्रकृतिदूष्याणां प्राप्यैवान्यतमाह्वलम् ॥
 दोषो मेदावहा रुद्धा नाङ्गोरन्येद्युक्तं ज्वरम् ।
 स प्रत्यनीकः कुरुते एककालमहर्निशि ॥
 दोषोऽस्थिमज्जगः कुर्यात् तृतीयकचतुर्थको ।
 गतिर्द्वाकान्तरान्येद्युर्दोषस्योक्तान्यथा परैः ॥

रक्तमेवाभि संसृज्य कुर्यादन्यद्युक्तं ज्वरम् ।
 मांसस्त्रीतांस्यनुसृतो जनयेत्तु तृतीयकम् ॥
 ज्वरं दोषः संसृतो हि मेदोमांसश्चतुर्थकम् ।
 अन्धेषुष्कः प्रतिदिनं दिनं क्षिप्त्वा तृतीयकः ॥
 दिनद्वयं यो विश्राम्य प्रत्याति स चतुर्थकः ।
 अधिश्रेते यथा भूमिं वीजङ्गाले च रोहति ॥
 अधिश्रेते तथा धातुं दोष काले च कुपति ।
 तै हृदिम्बलकालञ्च प्राप्य दोषा स्तृतीयकम् ॥
 चतुर्थकञ्च कुर्वन्ति प्रत्यनीक बलक्षयात् ।
 कृत्वा वेगं गतबलाः स्त्रे स्त्रे स्थाने व्यवस्थिताः ॥
 पुनर्विद्वहाः स्त्रे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ।
 कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाहातकफात्मकः ॥
 वातपित्ताच्छिरोग्राही विविधः स्यात् तृतीयकः ।
 चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥
 जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तांसनिलसम्भवः ।
 विषमज्वर एवान्यः चतुर्थकविपर्ययाः ॥
 त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोत्ययम् ।
 प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ॥
 सन्निपाते तु यो भ्रूयान् सदोषः परिकीर्तितः ।
 ऋत्वहो रात्रदोषाणां मनसश्च बला बलात् ॥
 कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तन्तं प्रपद्यते ।
 गुरुत्वं दैन्यमुद्दिगः सदनं हृद्यरोषकी ॥
 रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमर्दे विजृम्भणम् ।
 रक्तीणाः पिङ्गकास्तृष्णा सरक्तं षीवनं मुहुः ॥

दाहरागन्धममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ।
 अन्तर्दाहः स्रष्टुमोहः सन्धानिः स्पष्टविकृता ॥
 दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ।
 खेदस्तौत्रा पिपासा च प्रलापो वम्यभीक्ष्ण्यः ॥
 स्वगन्धस्या सहत्त्वञ्च मेदस्थे ग्लान्यरोचकौ ।
 विरेक वमने चोभे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ॥
 विक्षेपणञ्च गात्राणां श्वासः स्याच्चास्थिगे ज्वरे ।
 हिक्का श्वासः तथा कासः तमसथातिदर्शनम् ॥
 मर्मच्छेदो बहिः शैत्यं दाहोऽन्तथैव मज्जगे ।
 शुक्रस्थानगतः शुक्रमोक्षं कृत्वा विनाश्य वा ॥
 प्राणवायुग्निसीमैश्च साधं गच्छत्यसौ विभुः ।
 रसरक्ताश्रितः साध्यो मेदो मांसगतश्च यः ॥
 अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिद्धति ।
 हेतुभिल्लक्षणैः सिद्धः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ॥
 समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ।
 शिरोरुक् पर्वणा भेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम् ॥
 कण्ठास्थशोषो वमथुस्तृष्णा मूर्च्छा म्रमो रुचिः ।
 स्वप्ननाशोऽतिवाग् जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ॥
 शीतकी गौरवं तन्द्रा स्तमित्यं पर्वणाञ्च रुक् ।
 शिरोग्रहः प्रतिश्याय कासः खेदाप्रवर्त्तनम् ।
 सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥
 मुहुर्दाहो मुहुः शीतं खेदस्तन्मो मुहुर्मूहुः ।
 मोहः कासो रुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्त प्रवर्त्तनम् ॥
 क्षिप्त तिक्तास्यता तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं चयोदश विधस्य हि ॥
 प्रकसूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ।
 भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ॥
 वातपित्तोष्णेषु विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ।
 शैत्यं कासो रुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहश्च व्यथा ॥
 वातश्लेष्मोत्त्वेषु विद्याल्लिङ्गं पित्तज्वरे विदुः ।
 छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ॥
 मन्दवाते व्यवस्यन्ते लिङ्गं पित्तकफोत्त्वेषु ।
 सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ॥
 वातोत्त्वेषु स्याद्गुणे तृष्णा कण्ठस्य शीघ्रता ।
 रक्तविण्मूत्रता दाहः स्निग्धस्तुब्धसंक्षयः ॥
 मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याद्विङ्गं पित्तगरीयसि ।
 आलस्या रुचिहृत्त्वास दाहवम्य रतिभ्रमैः ॥
 कफोत्त्वेषु सन्निपातं तन्द्राकासे न चादिशेत् ।
 प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्रा रुच्यग्निमार्दवम् ॥
 हीनवाते पित्तमध्ये चिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ।
 ह्यारिद्रमत्र नेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ॥
 हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ।
 शिरोरुक्त्वे पशुः श्वासः प्रलापो छर्द्यरोचकाः ।
 हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ।
 शीतकं गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ॥
 हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ।
 श्वासकासप्रतिश्याया मुखशोषोऽतिपाश्वरुक् ॥
 कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम्

पर्ववर्षादग्निमान्द्रं दृष्ट्वा दाहोऽरुचिभ्रमः ।
 कफहीने वाऽऽ मधेऽ लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ।
 सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं श्रुती वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिगिरो रुजः ॥
 स स्नावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि दर्शने ।
 स खनी स रुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाहतः ॥
 तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिभ्रमः ।
 परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्नस्ताङ्गता परम् ॥
 छीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
 शिरसो लीठनं दृष्ट्वा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥
 स्त्रे दमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पम् ।
 कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ॥
 कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
 मूकत्वं स्त्रीतसां पाके गुरुत्वमुदरस्य च ॥
 चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ।
 दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ॥
 सन्निपातज्वरो साध्यः कृच्छ्रसाध्यस्त्वतोऽन्यथा ।
 निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथक् ज्वराकृतिः ॥
 संसर्गं सन्निपातानां तथा चोक्तं खलक्षणम् ।
 आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ॥
 अग्निघाताभिवृद्धाभ्यामभिचाराभिशापतः ।
 शम्भ्रलोद्भ्रकगा काष्ठमुष्ट्यरत्नि तलद्विजैः ॥
 तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ।
 तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥

स व्यथा शोफवैष्यं करोति सरुजं च्वरम् ।
 कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो च्वरः ॥
 सोऽभिषङ्गच्वरो ज्ञेयो यश्च भूतःभिषङ्गजः ।
 कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः ॥
 भूताभिषङ्गात् क्षुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणः ।
 भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ॥
 विषत्रदानिलस्यश्चित्तथान्यैर्विषसम्भवेः ।
 आभिषिक्तस्य चाप्याहुर्वरमेकेऽभिषङ्गजम् ॥
 चिकित्सया विषघ्नैव प्रशमं लभते नरः ।
 अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ॥
 सन्निपातच्वरो घोरः सविज्ञेयः सुदुःसहः ।
 सन्निपातच्वरस्याक्तं लिङ्गं यत्तस्य तत् स्मृतम् ॥
 चित्तेन्द्रियशरीराणामार्तयोन्याश्च नैकशः ।
 प्रयोगस्त्वभिचारस्य दृष्टा शापस्य चैव हि ॥
 स्वयं श्रुत्वानुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ।
 वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ॥
 यथा कर्म प्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ।
 ध्याननिःश्वासबहुलं लिङ्गं कामच्वरे स्मृतम् ।
 शोकजे वाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयच्वरे ॥
 क्रोधजे बहुसंरम्भं भूताविशे त्वमानुषम् ।
 मूर्च्छां मोहमदग्लानि भुयिष्ठं विषसम्भवे ॥
 केषाञ्चिद्दिषां लिङ्गानां सन्तापो जायते पुरः ।
 पश्चात्तुल्यन्तु केषाञ्चिद्दिषु कामच्वरादिषु ॥
 कामादिजानामुद्दिष्टं च्वराणां यद्विशेषणम् ।

कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्यूतम् ॥
 ते पूर्वं केवलाः पश्चान्निजैर्व्यामिश्रन्नक्षुणाः ।
 ह्रितीषधिविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः ॥
 मनस्यभिद्रुते पूर्वं कामार्थं न तथा बलम् ।
 ज्वरः प्राप्नोति कामार्थं मनो यावन्न दूर्यति ॥
 संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथक्वाकुपितामलाः ।
 रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ॥
 स्नेह तेनीषणा चैव कृत्वा देहोष्णोत्थलम् ।
 स्त्रीतांसि रुद्धा सम्प्राप्तः केवलं देहमुख्यताः ॥
 सन्तापमधिकं देहे जनयन्ति नरास्तदा ।
 भवत्यत्युष्णसर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते ॥
 स्त्रोतसां संविरुहत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति ।
 स्वस्थानात् प्रच्यते चान्नी प्रायशस्तरुणे ज्वरे ॥
 अरुचिद्याविपाकाच्च गुरुत्वमुदरस्य च ।
 हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्य मेव च ॥
 ज्वरोऽविसर्गी बलवान् दीषाणामप्रवर्त्तनम् ।
 लालापसेको हृत्तासो क्षुन्नाशो विशदं सुखम् ॥
 स्तब्धसुप्तगुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
 न विड्जीर्णां न च ग्लानिज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
 क्षतक्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरसार्द्धवम् ।
 दीर्घप्रवृत्तिरष्टाङ्गो निराम ज्वरलक्षणम् ॥
 नवज्वरे दिवास्तप्र क्षानाभ्यङ्गान्नमैद्युनम् ।
 क्रोधप्रवातव्यायाम कषायांश्च विवर्जयेत् ॥
 ज्वरे लङ्घनमेवादी उपदिष्टमृते ज्वरात् ।

अयानिलभयक्लोध कामशोकश्रमोद्भवात् ॥
 लङ्घनेन अयं नीते दोषे सन्बुद्धितेऽगले ।
 विज्वरत्वं लघुत्वं च चक्षुश्चैवास्व जायते ॥
 प्राणा विरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
 बलाधिष्ठानमारोग्यं यद्दोषोऽयं क्रियाक्रमः ॥
 लङ्घनं स्वेदनं क्षाली यवाग्वस्तिक्तकी रसः ।
 पाचनान्यविपक्वानां दीषाणां तरुणे ज्वरे ॥
 तृप्यते सलिलक्षीष्णं दद्याद्घातकफज्वरे ।
 मद्योत्थे पैत्तिके वायु शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥
 दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयं हि तत् ।
 स्रोतसां शोधनं बल्यं कृचिस्वेदकरं शिवम् ॥
 मुस्तपपंटकी शीरचन्दनो दीष्यन्नागरैः ।
 शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासा ज्वरशान्तये ॥
 कफप्रधानानुत् क्लिष्टान् दोषानामाशय स्थितान् ।
 बुद्धा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनेर्हरेत् ॥
 अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
 हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहश्च जनयेत् क्षतम् ॥
 सर्वदेहानुगा सामा धातुस्था दुःखनिर्हाराः ।
 दोषाः फलेभ्य आमेभ्यः स्वरसा इव सात्ययाः ॥
 वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ।
 यथा स्वोषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥
 यावत् ज्वर मृदूभावात् षडङ्गं वा विचक्षणः ।
 तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥

ताश्च भेषजसंयोगाद्ब्रह्मत्वाच्चाग्निदीपनाः ।
 वातमुत्रपुरीषाणां दीषाणाञ्चानुलोमनाः ॥
 खेदनाय द्रवीणत्वाद् द्रवत्वान्मृट् प्रशान्तये ।
 आहारभावात् प्राणाय सरत्वाद्वाघवाय च ॥
 ज्वरघ्नो ज्वरसात्मप्रत्वात्तस्मात् पेयाभिरादितः ।
 ज्वरानुपचरेहीमानृते मद्य समुत्थितान् ॥
 मदात्यये मद्य नित्ये ग्रीषे पित्तकफाधिके ।
 ऊर्ध्वे रक्तपित्ते च यवागूररहिता ज्वरे ॥
 तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रयोज्यं लाजशक्तुभिः ।
 ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं स मधुशर्करम् ॥
 ततः सात्मप्रबलापेक्षी भोजयेज्जीर्णं तर्पणम् ।
 तनुना मुद्गयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥
 अन्नकालेषु चाप्यस्यै विधेयं दन्तधावनम् ।
 थोऽस्य वल्लरसस्तस्माद्दिपरितं प्रियञ्च यत् ॥
 विशोध्य द्रुमशाखायै रास्यं प्रक्षाल्य चासक्तम् ।
 मस्त्विक्षु रसमद्यार्थैर्यथाहारमवाप्नुयात् ॥
 पाचनीयं शमनीयं कषायं पाययेत तम् ।
 ज्वरितं षडहेऽतीते लघुन्न प्रतिभोजितम् ॥
 स्तम्भ्यन्ते न विपद्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ।
 दीषावद्धाः कषायेण स्तम्भित्वा तरुणे ज्वरे ॥
 यूषैरम्भैरनम्भैर्वाजाङ्गलेर्वा रसेर्हितैः ।
 दशाहं तावदग्नीयाङ्गघृन्नं ज्वरशान्तये ॥
 अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।
 परिपक्वेषु दीषेषु सर्पिष्णानं यथाभूतम् ॥

निर्दशग्रहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्कितम् ।
न सर्पिः पाथयेत् वैद्यः कषायैस्तमुपाचरेत् ॥
यावन्नष्टत्वाद्ग्रहनं दद्यान्मांसरसेन च ।
परं शूलं दोषहरं परन्तश्च बलप्रदम् ॥
दाहदृष्ट्या परीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ।
बह्वप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ॥
क्रियाभिराभिः प्रथमं न प्रयाति यदा ज्वरः ।
अक्षीणबलमांसस्य श्रमयेत्तं विरेचनैः ॥
ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामन्तु पयसा तस्य निरूहेर्वा हरेन्मलान् ॥
निरूहो बलमग्निश्च विज्वरत्वं सुदं रुचिम् ।
परिपक्तेषु दीपेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावहेत् ॥
षित्तं वा कफपित्तं वा पित्तागयगतं हरेत् ।
स्तंसनं त्रीन्मलान् वस्तिर्हरेत् पक्ताशयस्थितान् ॥
ज्वरे पुराणे संच्छीणे कफपित्ते दृढाग्नये ।
रूक्ष बह्वपुरीषाणां प्रदद्यादमुवासनम् ।
गौरवे गिरसः शूले वित्रहे खिन्द्रियेषु च ॥
जीर्णं ज्वरे रुचिकरङ्कुर्यान्मूर्धं विरेचनम् ।
अभ्यङ्गांथ प्रदेहांश्च सस्त्रे हान् सप्तत्रगाहनान् ॥
विभज्य शीतोष्णतया कुर्यात्जीर्णं ज्वरे भिषक् ।
नैराशु हि श्रमं यातिवह्निर्मागं गतो ज्वरः ॥
लभन्ते सुखमह्नानि बलं वर्षंश्च वर्धते ।
धूपनास्त्रन योगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः श्रमम् ॥
त्वङ्मात्र शेषा येषाञ्च भवन्त्यागन्तुरन्वयः ।

इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ॥
 येषाम्बुष क्रमस्तानि द्रव्याण्यूर्ध्वं मतः शृणु ।
 शक्तु, शालग्राह्यः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ॥
 यवाग्वोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ।
 अस्त्राभिशाषी तामेव दाडिमास्त्रां सनागराम् ॥
 छष्टविट्पेत्तिको वाद्य शीता मधुयुतां पिवेत् ।
 लाजपेयां सुखजरां पिप्पली नागरैः शृताम् ॥
 पिवेज्वरी ज्वरहरां श्लुहानभ्यामिरादितः ।
 पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्ति शिरोरुजः ॥
 श्वदंष्ट्रा कण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिवेत् ।
 ज्वरातिसारो पेयां वा पिवेज्जास्त्रां शृतां नरः ॥
 पृश्निपर्णी बला विस्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
 शृतां विदारो मन्धाक्येर्दीपनीं स्त्रेदनीं नरः ॥
 काशी श्वासी च हिक्की च यवागूं ज्वरितः पिवेत् ।
 विवह वर्चाः सयवाः पिप्पलग्रामलकैः कृताम् ॥
 सर्पिण्णतीम्पिवेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ।
 कौष्ठे विबडे सरुजि पिवेत् पेयां शृतां ज्वरी ॥
 श्लोका पिप्पलीमूल चव्यामलक नागरैः ।
 पिवेत्सबिस्वां पेयां वा ज्वरे स परिकर्तिके ॥
 बला वृक्षान्नकोलान्नकलग्नो धावनीशृताम् ।
 अस्त्रे दनिद्रस्तृष्णार्तः पिवेत् पेयां सशर्कराम् ॥
 नागरामलकैः सिद्धाङ्गृतभृष्टां ज्वरापहाम् ।
 सुक्रान्तसुरांशणकान् कुलुत्यान् सम कुष्टकान् ॥
 यूषार्थं यूषसाक्षरानां ज्वरितानाम्प्रकल्पयेत् ।

पटोलपत्रं सफलङ्गुलकं पापवेलिकाम् ॥
 कर्कोटकं कटिल्लञ्च विद्यात् शाकं ज्वरे हितम् ।
 लावान् कापिञ्जलानिशांशकोरानुपषकान् ॥
 कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणाद्दृषभान् शशान् ।
 प्रदद्यान्मांससात्मप्राय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥
 ईषदन्नान् अनन्नान् वा रसान् काले विचक्षणः ।
 कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरि क्रौञ्च वर्तकान् ॥
 गुरुश्लत्वात् न ग्रंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
 लङ्घनेना निलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥
 भिषङ्मात्रा विकल्पज्ञो दद्यात्तानपि कालवित् ।
 घर्माख्युचानुपानार्थं ढषिताय प्रदापयेत् ॥
 मद्यं वा मद्यसात्मप्राय यथा दोषं यथाबलम् ।
 गुरुष्णस्निग्धमधुरकषायांश्च नवज्वरे ॥
 आहारान् दोषपक्तार्थं प्रायशः परिवर्जयेत् ।
 अनुपानक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः सम्प्रकाशितः ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ।
 पाक्यं शीत कषायं वा मुस्तपर्पटकं पिवेत् ॥
 स नागरं पर्पटकं पिवेद्वा सदुरालभम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् ॥
 पाठाम्शीरं सोदीच्यं पिवेद्वा ज्वरशान्तये ।
 ज्वरघ्नादीपनाद्यै ते कषाया दोष पाचनाः ॥
 दृष्ट्वा रुचिप्रशमना मुखवैरस्य नाशनाः ।
 क्ललिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥
 पटोलः शारि वा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

निम्बः पटोलखिफला मृहीका मुस्तवत्सकाः ॥
 किराततिक्तमद्यता चन्दनं विश्वभेषजम् ।
 गुडूचामलकं मुस्तमर्द्धञ्जीकसमापनाः ॥
 कषायाः शमयन्त्याश्च पञ्च पञ्चविधं चरम् ।
 वत्सकारग्वधं पाठां षड्ग्रन्थां कटुरोहिणीम् ॥
 मूर्धां सातिविषां निम्बं पटोलं धन्वयाशकम् ।
 वचा मुस्तमुशीराणि मधूकं त्रिफलं बलाम् ॥
 पाक्यं शीतकषायं वा पिवेच्चरहरं नरः ।
 मधूकमुस्त मृहीका काश्मर्याणि परुषकम् ॥
 त्रायमाणमुशीराणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 पीत्वा निशिस्थितं जन्तुर्वरात् शीघ्रं विमुच्यते ॥
 जात्या मलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयवासकम् ।
 विषदोषो चरितः कषायं सगुडं पिवेत् ॥
 त्रिफलां त्रायमाणाञ्च मृहीकां कटुरोहिणीम् ।
 पित्तश्चेत्पहरस्त्वे षकषायो ह्यानुलोमिकः ॥
 ढठताशर्करायुक्तः पित्तश्चेत्तज्ज्वरापहः ।
 कषायाश्च यवाग्वच्च पिपासा चरनाशनाः ॥
 निर्दिष्टा भेषजा ध्याये भिषक् तानपि योजयेत् ।
 चराः कषायै र्बमनैः सङ्घृथैर्लघुभोजनैः ॥
 रूक्षस्य येन शाम्यन्ति सर्पिस्तीषां भिषज्यितम् ।
 रूक्षं तेजो चरकरं तेजसा रूक्षितस्य च ॥
 यः स्यादशुबलो धातुः स्नेहबन्धः स चानलः ।
 कषायाः सर्व एवैते सर्पिषा सह योजिताः ॥
 प्रयोज्या चरशान्त्यर्थम् अग्निसञ्चक्षणाः शिवाः ।

पिप्पल्यः चन्दनं मुस्तमुगीरं कटरोहिणी ॥
 कलिङ्गकस्तामलकीं शारि वातिविषा स्थिरा ॥
 द्राक्षा मलकबिल्वानि त्रायमाणां निदिग्धिका ॥
 भिहमेतैष्टं तं सद्यो जीर्णञ्चरमपोहति ।
 चयं कामं शिरः शूलं पार्श्वशूलं हलीमङ्गम् ॥
 अंसाभि तापमग्निञ्च विषमं स नियच्छति ।
 वासां गुडूचीं चिफलां त्रायमाणां यथासकम् ॥
 पक्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ।
 पिप्पली मुस्तमृद्दीका चन्दनोत्पलनागरैः ॥
 कल्कीकृतैश्च विपचेत् छृतं जीर्णञ्चरापहम् ।
 बलां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ॥
 निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
 क्त्वा कषायं पेथार्थं दद्यात्तामलकीं शटीम् ॥
 द्राक्षां पुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ।
 छृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिञ्चरहरं परम् ॥
 चयकासशिरः शूलपार्श्वशूलां सतापनुत् ।
 च्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वञ्चाधश्च बुद्धिमान् ॥
 दद्यात् संशोधने काले कल्पे यदुपदेस्यते ।
 मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ॥
 युक्तमुष्णाभ्युना पेयं वमनं च्वरशान्तये ।
 क्षीद्राम्बुना रसेनेक्षीरथवा लवणाभ्युना ॥
 च्वरे प्रच्छेदनं शस्तं मद्यैर्वा तर्पणेन वा ।
 मृद्दीका मलकानां वा रसं प्रच्छेदेनं पिवेत् ॥
 रसमामलकानां वा छृतमृष्टं च्वरापहम् ।

लिङ्गादा चैतत् चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥
 पिवेद्वा क्षौद्रमासाद्य सष्टतं त्रिफलारसम् ।
 श्वारग्वधं वा पयसा मृहीकानां रसेन वा ॥
 त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा च्वरितः पिवेत् ॥
 च्वराहिमुच्यते पीत्वा मृहीकाभिः सहाभयाम् ॥
 पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षारसं नरः ।
 कासाच्छासाच्छिरः शूलात् पाश्वं शूलाच्चिरच्वरात् ।
 मुच्यते च्वरितः पीत्वा पञ्चमूलशृतं पयः ॥
 एरण्डमूलोद् कथितं च्वरात् स परिकर्त्तकात् ।
 पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विष्वग्मलाटुभिः ॥
 त्रिकण्टकबला व्याघ्री गुड़नागरसाधितम् ।
 वर्चो मूत्रविवन्धनं शोफच्वरहरं पयः ॥
 सनागरं समृहीकं सष्टतक्षौद्र शर्करम् ।
 शृतं पयः सखजूरं पिपासा च्वरनाशनम् ॥
 चतुर्गुणेनाश्रसा वा शृतं च्वरहरं पयः ।
 धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तच्वरं जयेत् ॥
 जीर्णां च्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
 पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं भेषजं शृतम् ॥
 प्रयोजयेत् च्वरहराच्चिरुहान् सानुवासनान् ।
 पक्काशयगते दोषे वक्षन्ते ये च सिद्धिषु ॥
 पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।
 क्लीवेरं रौहिणं त्रिक्ताश्वदंष्ट्रा मदनानि च ॥
 स्थिरा बला च तत् सर्वे पयस्यर्हीदके शृतम् ।
 क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥

कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।
 वत्सकस्य च संयुक्तं वस्तिं दद्यात् ज्वरापहम् ॥
 शक्ते मार्गे हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
 गताङ्गशूलो लघुघ्नः सद्यो भवति विज्वरः ॥
 आरग्वत्रमशौराणि मधुकं मधुराणि च ।
 चतस्रः पर्णिनीर्ष्वैव नियुं हमुपकल्पयेत् ॥
 प्रियङ्गुं मदनं मुस्तं शताङ्गा मधुयष्टिका ।
 कल्कः सर्पिः गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥
 गुडूची न्नायमाणाश्च चन्दनं मधुकम् वृषम् ।
 स्थिराम्बलां पृश्निपर्णीं मदनश्चेति साधयेत् ॥
 रसञ्जाङ्गल मांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।
 पिप्पली फलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥
 ईषत् सल्लवणं युक्त्या निरूहं मधुसर्पिणा ।
 ज्वरप्रशमनं दद्याद्दल स्त्रेद रुचिप्रदम् ॥
 जीवन्ती मधुकं मेदां पिप्पलीं मरिचं वचाम् ।
 ऋद्धिं रास्त्रां बलां विश्वं शतपुष्पां शतावरीम् ॥
 पिष्ट्वा क्षीरञ्जलं सर्पिस्तैलञ्च विपचेद्विषक् ।
 आनुवासनिकं स्त्रे ह मेतं विद्याज्वरापहम् ॥
 पटोल पित्तु मर्दाभ्यां गुडूष्या मधुकेन च ।
 मदनैश्च शृतः स्त्रे हो ज्वरघ्न मनुवासनम् ॥
 चन्दना गुरु काशमर्यं पटोलमधुकोत्पलैः ।
 सिद्धः स्त्रे हो ज्वरहरः स्त्रे हवस्तिः प्रयुज्यते ॥
 तदुक्तं भेषजाध्याये विमानं रोग भेषजी ।
 शिरो विरेचनं कुर्याद्युक्तिस्तस्त्वज्वरापहम् ॥

यश्च लावणिकं तैलं याश्च प्राग्धूमवतयः ।
 मात्रा त्रितोये निर्दिष्टाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि ॥
 अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिषेकांश्च कारयेत् ।
 यथा भिलाषं शीतोष्णं विभक्त्य द्विविधं ज्वरम् ॥
 सहस्रधीतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।
 दाह ज्वरप्रथमनं दद्यादभ्यञ्जनं भिषक् ॥

अथ चन्दनाद्यं तैलं सुपदेक्ष्यामः ।

चन्दनं भद्रं त्रियकालानुसार्यकालीयकं पद्मापद्मको-
 शीरशारि वा मधुकप्रपौण्डरीकनागपुष्पोद्दीच्य चव्यपद्मोत्-
 पलनलिनकुमुदसौमन्धिकपुण्डरीकशतपत्रविसृणालशालू-
 कशैवालकशेरुकानन्ता कुशकाशेक्षुग्रनडशालि मूलजम्बु-
 वेत्रवेतसवाणीरगुन्द्राककुभाशनाश्लकर्णस्यन्दनवातपथोसा-
 लतालधवतिनिश खदिरऋदरकदम्बकाश्लर्मयफलसर्जप्लन-
 वटकपीतनो दुम्बराश्वत्थन्यग्रोधलोध्रधातको दुर्वोल्कण्टक-
 शृङ्गाटकमञ्जिष्ठा ज्योतिष्मती पुष्करबीजक्रीच्चादनबदरीको
 विदारकदलीसंत्रतंकारिष्टशतपर्वाशीतकुम्भिका शतावरी
 श्रीपर्णी श्रावणी महाश्रावणी रोहिणी शीतपाण्डोदन-
 पाकी कालाबलापयस्या विदारो जीवकर्षभकमेदा महा-
 मेदा मधुरऋथ प्रोक्ता लृणशून्यमोचरसारूटरूषकवकुल-
 कुटजपटोलनिम्बशास्त्रलीनालिकेरखजूरमृद्वीका पियाल-
 प्रियङ्गुधन्वनाळगुतामधूकानामन्येषाञ्च शीतवीर्याणां यथा-
 लाभमौषधानां कषायं कारयेत् । तेन कषायेण द्विगुणित-
 पयसा तेषामेव च कल्केन कषायार्धं मात्रं मृदग्निना
 साधयेत् तैलम् । एतत्तैलं सद्योदाहं ज्वरमपनयत्येतैरेव चौ-

पक्षैः सुसूक्तपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहकारयेत् एतैरेव च शृत
शीतं सलिलमवगाह परिपेकार्थं प्रयुञ्जीत इति चन्दनाद्य-
तेलं । मध्वारनालचोरदधिष्टतसलिलसेकावगाहाद्य सद्यो-
दाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वादिति ।

भवतिचात्र । पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोत्पल दलेषु च ।

कङ्काराणाञ्च पत्रेषु क्षीमेषु विमलेषु च ।

चन्दनोदक शीतेषु सुप्याहाहादितः सुखम् ॥

हिमाम्बु, मिक्षे सद्ने शीते धारा गृहेऽपि वा ।

हेम शङ्खप्रवालानां मण्डानां मौक्तिकस्य च ॥

चन्दनोदक शीतानां संस्पर्शानुरसान् स्पृशेत् ।

स्रग्भिर्नीलोत्पलैः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ॥

शीत वातावहेर्व्यज्ये चन्दनोदक वर्षिभिः ।

नद्यम्लडागाः पद्मिन्यो ऋदाश्च विमलोदकाः ॥

अत्रगाहे हिता दाह तपणा ग्लानि ज्वरापहाः ।

प्रियाः प्रदक्षिणा चाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिता ॥

सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणि मौक्तिकभूषणाः ।

शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च ॥

वायवः चन्द्रपादाद्य शीत दाह ज्वरापहा इति ।

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानां अभ्यङ्गादीनुपक्रमानुपदेक्ष्यामः ।

अशुक्ल कुष्ठतगरपत्रनलदशैलियकध्यामकहरेणुकास्थीशेष-
कचेमिकैलाचरावराङ्गदलपुरतमालपत्र भृतीकरोद्दिषसर-

लसक्तकी देवदार्वग्निमन्यविस्वस्योनाककाश्मर्षःपटला पुन-
 नंवा वृथीव कण्टकारिका बृहती शालिपर्णी पृश्निपर्णी-
 माषपर्णं मुद्गपर्णी गोक्षुरकैरुष्ण श्रीभास्जनक वरुणार्कचिरि
 विस्वतिस्वन्नशठी पुष्करमूल भाण्डौररोधक पत्तुराक्षीवा-
 श्मान्तकशिष्य मातुलुङ्गमूलकमूलपर्णी पिलुपर्णी तिलपर्णी
 मेघशृङ्गी हिंसादन्तशठैरावतकभस्मातकास्फोतकण्डोराज-
 लकषीका करञ्जधान्यकाजमोदपृथ्वीका सुमुखसुरसकुठेर-
 ककण्डोरकालमालकपर्णी सक्षवकफण्णिककशृङ्गवेरपिप्पली
 सर्षपाश्वगन्धारासा बृहदा रोह्ता वषा बलातिबला गुडूची
 शतपुष्पा शीतवल्ली नाकुली गन्धनाकुली श्वेता न्योतिष्मती
 चित्रकाथ्यष्णास्त्रचाक्रे रो बदरकुलुत्यमाषाणामिवविधानाम-
 न्येषां चोष्णवीर्याणां यथा लाभभौवधानां कषायङ्कारयेत् तेन
 कषायेण तेषामिव च कस्केन सुरा सौदेरक तुषोदकमैरैय-
 मेदकदधिमण्डारनालकटूरप्रति विनीतेन तैलपात्रं विपा-
 चयेत् । तेन सुखीष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितमभ्य-
 ञ्ज्यात् । तथा शीतज्वरः प्रशाम्यति तैरेव चौषधैः श्लक्ष्णपिष्टैः
 सुखीष्णैः प्रदेहं कारयेत् । एतेषामिव च सुखीष्णमुत्क्वाथ-
 मवगाहनपरिषेकाधं प्रयुञ्जीत ज्वरप्रशमार्थमिति । इति
 शीतज्वरं अगुर्वादितैलम् ।

भवति चात्र । त्रयोदशविधः स्नेहः स्वेदाध्याये निदर्शितः ।

मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥

साकुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् ।

शीतं प्रथमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् ॥

स्वेदनान्यस्त्रपानानि वातश्लेष्महराणि च ।

शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोगनात् ॥
 वातजे अमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे ।
 लङ्घनं न हितं विद्यात् शामनैस्तानुपाचरेत् ॥
 विक्षिप्यामाशयोष्माण यन्माहत्वा रसं नृणाम् ।
 ज्वरं कुर्वन्ति दीघास्तु क्षीयतेऽग्निबलं ततः ॥
 यथा प्रज्वलितो वह्निः स्यात्क्यामिन्धनवानपि ।
 न पचत्योदनं सम्यगनिलप्रेरितो वह्निः ॥
 पक्ति स्थानात्तदा दीघरूपा क्षिप्ते वह्निर्दृष्टाम् ।
 न पचत्यभ्यवहृतं कच्छात् पचति वा लघु ॥
 अतोऽग्निवलरचार्यं लङ्घनादि क्रमोहितः ।
 सप्ताहेन हि पचन्ते सर्वधातुगता मलाः ॥
 निरामश्याप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ।
 उदीर्णदीघस्त्वल्पाग्निरश्वन् गुरु विशिषतः ॥
 मुच्यते सहसा प्राणैः स्थिरं क्लिश्यति वा नरः ।
 एतस्मात्कारणाद्विद्वान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरे ॥
 नाति गुर्वति वा स्निग्धं भोजयेत् सहसा नरम् ।
 ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि क्रमम् ॥
 कुर्यान्निरनुबन्धानामभ्यङ्गादौमुपक्रमान् ।
 पाययित्वा कषायञ्च भोजयेद्द्रुसभोजनम् ॥
 जीर्णज्वरहरं कुर्यात् सर्वशश्याप्युपक्रमम् ।
 श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्ये कफाधिकः ॥
 परिपाकं न सप्ताहे नापि याति मृदूष्णथाम् ।
 तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाल्पाशमादिना ॥
 आदशाहमुपक्रम्य कषयाद्यैरुपाचरेत् ।

सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥
 लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कायं प्रति प्रति ।
 वमनेश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ॥
 ज्वरानुपचरेन्नीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ।
 संसृष्टान् सन्निपतितान् बुद्ध्वा तरतमैः समैः ॥
 ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तं रौषधीर्जयेत् । १
 वर्धनेनैक दोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥
 कफस्थाननुपूर्वा वा सन्निपातज्वरं जयेत् ।
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णामूले सुदारुणः ॥
 शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।
 रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्यानेश्च तञ्जयेत् ॥
 प्रदेहैः कफपित्तघ्नेर्नावनैः कषलयज्ञैः ।
 शीतोष्णस्निग्धरूचाद्यैर्ज्वरो यस्य न ग्राम्यति ॥
 श्राखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रग्राम्यति ।
 वीसर्पेणाभिघातेन यद्य विस्फोटकैर्ज्वरः ॥
 तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।
 कश्च साधारणं जघ्नात्तृतीयक चतुर्थके ॥
 आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ।
 वातप्रधानं सर्पिर्भिवेस्तिभिः सानुवासनैः ॥
 स्निग्धोष्णैरनुपानैश्च शमये द्विषमज्वरम् ।
 विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥
 विषमन्तिक्रमश्रीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।
 वमनं पाचनं रुच्यमक्षुपानं त्रिलङ्घनम् ॥
 कषायोष्णश्च विषमे ज्वरे कफोत्तरे ।

योषाः परं प्रवक्ष्यन्ते विषमञ्चरनाशनाः ॥
 प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ये ।
 सुरासमण्डपानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधाः ॥
 तित्तिरिश्च मयूरश्च प्रयोज्यो विषमञ्चरे ।
 पिवेद्वा षट्पलं सर्पेरभयां वा प्रयोजयेत् ॥
 त्रिफलायाः कषायं वा नूडूच्या रसमेव वा ।
 नीलिनीमजगन्धाश्च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥
 पिवेच्चरागमे युक्त्या च्चे हस्त्रेदोषपादितः ।
 सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः ॥
 उपयुक्त्यानुपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ।
 दध्नां नद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्राञ्चरागमे ॥
 आस्थापनं यपनं वा कारयेद्विषमञ्चरे ।
 पयसा हृद्दंशस्य शकृद्वा तदहः पिवेत् ॥
 हृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ।
 पिप्पल्याः त्रिफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥
 पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगे विषमञ्चरे ।
 शशुनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥
 मेघानामुष्णवीर्याणामानिषाणाञ्च भक्षणम् ।
 हिङ्गुतुल्यानुवेद्याघ्नी वसानस्यं ससैन्धवाः ॥
 पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तदहत् ससैन्धवा ।
 सैन्धवं पिप्पलीनाश्च तण्डुलाः समनःशिलाः ।
 नेत्राङ्गनं तैलपिष्टं शस्यते विषमञ्चरे ॥
 पलं कषा निम्बपत्रं वचाकुष्ठं हरीतकी ।
 सर्षपाः सयवाः सर्पिधूपनं च्चरनाशनम् ॥

ये धूमा धूपनं यच्च नावनञ्चाञ्जनञ्च यत् ।
 मनोविकारो व्याख्यातं कार्यं तद्विषमञ्चरे ॥
 मणोनामौषधीनाञ्च मङ्गल्यानां विषस्य च ।
 धारणादग्दानाञ्च सेवनात्र भवेत् ज्वरः ॥
 सोमं सानुचरं देवं समाह्वयणभीक्ष्णरम् ।
 पूजयन् प्रयतं शीघ्रं मुच्यते विषमञ्चरान् ।
 निष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ।
 सुवन्नाम सहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति ॥
 ब्रह्माणमग्निनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ।
 गङ्गां मरुद्गणांश्चेद्वा पूजयन् जयति ज्वरान् ॥
 भक्त्या मातापितृणाञ्च गुरुणां पूजनेन च ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा चत्येन नियमेन च ॥
 जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ।
 ज्वरादिमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ॥
 ज्वरे रसस्थे वमनं उपवासञ्च कारयेत् ।
 श्लेष्मप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च ॥
 विरेचनं सोपवासं मांसभेदः स्थिते हितम् ।
 अस्थिमज्जगते द्रिया निरूहाः सानुवासनाः ॥
 श्वापाभिचारात् भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ।
 दैवव्यपाश्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ॥
 अभिघातज्वरो न स्यात् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ।
 रक्तावसेकैर्मथैश्च सात्त्वैर्मांसरसोदनैः ॥
 सानाहो मद्यसात्त्वानां मदिरा रसभोजनैः ।
 क्षतानां व्रणितानाञ्च क्षतव्रणचिकित्सेया ॥

आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ।
 हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥
 काश्यैरर्थैर्मनोज्ञैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ।
 सहाक्यैः शाम्यति ह्याशु ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ।
 याति ताभ्यामुभाभ्याञ्च भयशोकसमुत्थितः ॥
 ज्वरकालञ्च वेगञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।
 तस्येष्टैश्च विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥
 ज्वरप्रमोचे पुरुषः कूजन् वमति चेष्टते ।
 श्वसन् विवर्णः स्विन्नाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥
 प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।
 विसंज्ञो ज्वरवेगात्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ॥
 सदीपशब्दञ्च शक्तदद्रवं स्रवति वेगवत् ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयात् ज्वरमोचे विचक्षणः ॥
 बहुदोषस्य बलवान् प्रायेणाभिनवो ज्वरः ।
 सत्क्रिया दोषपत्त्या चेद्धिसुञ्चति सुदारुणम् ॥
 कृत्वा दोषवशाद्देगं क्रमाद्युपरमन्ति ये ।
 तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥
 विगतक्लमसन्तापमव्ययं विमलेन्द्रियम् ।
 युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥
 सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाह्वीनि गुरुणि च ।
 असाल्मप्रान्यन्नपानानि विरुद्धानि विषर्जयेत् ॥
 व्यवायमतिचेष्टाश्च स्थानशय्यासनानि च ।
 तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥

व्यायामञ्च अवायञ्च स्नानं चक्रमणानि च ।
 ज्वरमुक्तौ न सेवत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
 असस्नातबस्त्रोयस्तु ज्वरमुक्तौ निषेवते ।
 वर्च्यमितन्नवस्तस्य पुनरावर्त्तते ज्वरः ॥
 दुर्द्धतेषु च दीपेषु यस्य वा विनिवर्त्तते ।
 स्वल्पे नापप्रपञ्चारेण तस्य व्यावर्त्तते पुनः ॥
 चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं दीनचेतसम् ।
 अचिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥
 अथवापि परीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः ।
 याति ज्वरमकुर्वन्तः ते तथापप्रकुर्वते ॥
 दीनतां श्वयथुं स्नानिं पाण्डुतां नात्रकामजम् ।
 कण्डूहृत् कीठपिडकाः कुर्वन्त्यग्निञ्च ते मृदुम् ॥
 एवमन्येऽपि गदा व्यावर्त्तन्ते पुनर्गताः ।
 अनिर्घाते न दोषाणामल्पैरपप्रहितैर्नृणाम् ॥
 निवृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथाबलम् ।
 यथा प्राणं हरे ह्रीषं प्रयोगैर्वा श्मन्नयेत् ॥
 मृदुभिः शीघ्रैः शुद्धिर्यापनावस्तयो हिताः ।
 हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥
 अभ्यङ्गोद्धर्तन स्नानं धूपनाभ्यञ्जनानि च ।
 हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिक्त घृतानि च ॥
 गुवं मिथ्यन्दसात्मप्रार्ना भोजनात् पुनरागते ।
 लङ्घनीष्णोपचारादिः क्रमः कार्य्यश्च पूर्ववत् ॥
 किरात तिक्तकं तिक्तामुस्तं पर्पटकोऽमृता ।
 ब्रन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्त्तकं ज्वरम् ॥

तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः ।
ज्वरक्रिया क्रमापेक्षी कुर्यात्तत्र चिकित्सितम् ॥
रोगराट् सर्वभूतानामन्त कृद्धारुणो ज्वरः ।
तस्माद्दिशेषत स्तस्य यतेत प्रथमं भिषगिति ॥
भवतिचात्र । यथाक्रमं यथा प्रश्नमुक्तं ज्वर चिकित्सितम् ।
अत्रिजेनाग्निवेशाय भूतेभ्यो हित मिच्छता ॥

इति ज्वर चिकित्सितम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्त चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्मोह मग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥
भगवन् ! रक्त पित्तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ।
गुरुत्वाच्च । गृहागदं महावीर्यं मग्निवत् शीघ्रकारि च ॥
हेतु लक्षण विच्छेदश्च रक्तपित्तमुपाचरेत् ।
तस्योष्णं तीक्ष्णं मज्जश्च कटूनि लवणानि च ॥
घर्मश्चान्न विदाहश्च हेतुः पूर्वन्निदर्शितः ।
तैर्हेतुभिः समुद्दिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।
तद्योनित्वात् प्रपन्नञ्च वर्द्धते तत्प्रदूषयेत् ॥

तस्योष्णान्द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिचरते ।
 खिद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥
 संयोगाद् दूषणात्तत्तु सामान्याहन्ववर्णयोः ।
 रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥
 झीहानाञ्च यज्ञश्चैव तदधिष्ठाय वर्तते ।
 स्त्रोतांसि रक्तावाहानि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥
 सान्द्रं सपाण्डु सस्त्रेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।
 श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम् ॥
 रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसञ्चिभम् ।
 मेचकागारधूमाभं श्रृङ्गनाभञ्च पैत्तिकम् ॥
 संहृष्टलिङ्गं संसर्गात्तिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।
 एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुचरते ॥
 यन्निदोषजमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य बृहस्यानग्रतश्च यत् ॥
 गतिरूढं मधयेव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।
 लघ्वाः सप्तविधा हारा द्विहारा त्वधरागतिः ॥
 सप्तच्छिद्राणि शिरसि हे चाधः साध्यमूर्ध्वगम् ।
 याप्यन्त्वधोगमं मार्गौ हावसाध्यं प्रपद्यते ॥
 यदा तु सर्वच्छिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
 वर्तते तामसंख्येयां गतिं तस्याद्दुरन्तिकीम् ॥
 यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।
 तुल्यं कुण्ठपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥
 संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् ।
 यच्चाप्युपद्रवैः सर्वैर्यथोक्ताः समभिद्रुतम् ॥

ह्यारिद्रनीलहरितताञ्चैवैरणैरुपद्रुतम् ।
 क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥
 यद्द्विदोषानुभवं यदा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।
 मार्गं मार्गंश्चरेद्यदा याप्यं पित्तं असृक् च तत् ॥
 एकमार्गं बलवती नातिवेगं नबोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥
 स्निग्धोष्णमृणालञ्च रक्तपित्तस्य कारणम् ।
 अधोगस्योत्तरं प्रायः पूर्वं स्यादूर्ध्वगस्य तु ॥
 ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
 हिमार्गं कफवाताभ्रं उभाभ्रामनुबध्यते ॥
 अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदभ्रतः ।
 तद्दोषदुष्टं उत्क्लिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥
 गलग्रहं पूतिनस्यं मूर्च्छायमरुचिं ज्वरम् ।
 गुल्मं भ्रीहानमानाहं किलासं कृच्छ्रमूत्रता ॥
 कुष्ठान्यशांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।
 बुद्धीन्द्रियोपरोधञ्च कुर्यात् स्तम्भितमादितः ॥
 तस्मादुपेक्ष्यं वलिनं बलदोषविचारिणा ।
 रक्तपित्तं प्रथमतः प्रहृत्वं सिद्धिमिच्छता ॥
 प्रायेण हि समुत्क्लिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।
 वृद्धिं प्रयाति पित्ता स्रक्तस्मात्तल्लङ्घ्रमादितः ॥
 मार्गदोषानुबद्धञ्च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
 लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥
 ज्जीवेरं चन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् ।
 केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तौयं पिपासवे ॥

अर्धं गे तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगतम् ।
 कालसात्मयानुबन्धो दद्यात् प्रकृति कल्पवित् ॥
 जलं खर्जू रश्मिदीकाश्चही कः सपरुषकैः ।
 अतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥
 तर्पणं सद्यतक्षीद्रं लाजा चूर्णैः प्रयोजयेत् ।
 शक्ति षष्टिकनीवारकीरदूषप्रशक्तिकाः ॥
 श्यामाकष प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ।
 मन्ना मसूराश्चणकाः समञ्जष्टाढकी फलाः ॥
 प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ।
 पटोलनिम्बवेचायप्रक्ष्वेतसपल्लावाः ॥
 किराततिक्तकं शाकं शण्डीरः सकटिल्लकः ।
 कोविदारस्य पुष्याणि काश्मर्यस्याथ शकलेः ॥
 अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ।
 शाकार्थं शाकसात्मयानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम् ॥
 सिन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवहा विपाचितम् ।
 पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्तकान् ॥
 शशान् कपिञ्जलीं नेणान् हरिणान् कालपच्छकान्
 रक्तपित्तहितान् विद्याद्रसां स्त्रीषां प्रयोजयेत् ॥
 ईषदम्बानमम्बान् वा घृतभृष्टान् स शर्करान् ।
 कफान्गुं यूषशाकं दद्याद्वाहातान्गुं रसम् ॥
 रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ।
 पद्मोत्पलानां किञ्चल्लकः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुकाः ॥
 जले साध्वरसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्त पित्तिनाम् ।
 चन्दनो श्रीररोध्राणां रसे तद्वक्ष्ये नागरे ॥

किरात तिक्तको शीरमुस्तानां तद्वदिव च ।
 धातकी धन्वयासाम्बु बिल्वानां वा रसे श्रुताः ॥
 मसूर घृश्रिपण्यो वा स्थिरा मुद्गरसेन वा ।
 रसे हरेणुकानां वा सघृते सबला रसे ॥
 सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ।
 इत्युक्ता रक्तपित्तघ्नः शीताः समधुशर्कराः ॥
 यत्राग्वः कल्पना चैषां कार्या मांसरसेष्वपि ।
 शशः सवास्तुकः शस्तो विषन्धो रक्तपित्तिनाम् ॥
 वातोद्भूणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे श्रुताः ।
 मयूरः प्लक्षनिर्युं हे न्यगोधस्य च कुक्कुटः ॥
 रसे बिल्वोत्पलादीनां वर्तकक्रकरो हितौ ।
 तृप्यते तिक्तकैः सिद्धं तृष्णाघ्नं वा फलोदकम् ॥
 सिद्धं विदारि गन्धार्थैरथ वा श्रुत शोतलम् ।
 ज्ञात्वा दोषावनुबलाम्बल माहारमेव च ॥
 जलं पिपासवे दद्याद्विसर्गादल्पशोऽपि वा ।
 निदानं रक्तपित्तस्य यत्किञ्चित् प्रकाशितम् ॥
 जीविता रोग्यकामैस्तन्न सेव्यं रक्तपित्तिभिः ।
 इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तिषु ॥
 वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवताञ्च यत् ।
 अचीणवल मांसस्य यस्य सन्तर्पणोत्थितम् ॥
 बहु दोषम्बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ।
 काले संशोधनार्हस्य तद्वरेन्निरुपद्रवम् ॥
 विरेचनेनोर्ध्वं भाग मधोगं वमनेन च ।
 त्रिष्टतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य वा ॥

त्रायमाणा गवाह्योर्वा मूल मामलकानि वा ।
 विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूत मधुशर्करम् ॥
 रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशिषतः ।
 वमनं मदनोन्मिश्रोमन्यः सञ्चौद्रशर्करः ॥
 स शर्करं वा सलिलं दूक्षूणां रस एव वा ।
 वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं भधु ॥
 अधो वहे रक्तपित्ते वमनं परं सुच्यते ।
 ऊर्ध्वं गे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिः क्रमोद्दितः ॥
 अधो वहे यथाग्वादि नचेत्स्यान्मारुतो बलौ ।
 बल मांस परिचौणं शोकभाराध्व कर्षितम् ॥
 क्वत्तनादित्य सन्तप्त मन्यैर्वाचौण मामग्रेः ।
 गर्भिनीं स्थविरं वालं रूक्षास्य प्रमिताशनम् ॥
 अवम्यम विरेच्यं वा यं पश्येद्रक्त पित्तिनम् ।
 शोषेण सानुबन्धं वा यस्य संशमनी क्रिया ॥
 शस्यते रक्तपित्तस्य पुरो या तु प्रवच्यते ।
 अटरूषकनिर्युहे प्रियङ्गुं सृत्तिकाञ्जने ॥
 विनीयलोभं चोद्भ्रं रक्तपित्तनुदं पिवेत् ।
 प्रपुण्डरीकं मधुकं मधुचाश्वशकद्रसे ॥
 यथास भृङ्गरजसोमूलं वागीश कद्रसे ।
 विनीय रक्तपित्तन्नं पेयं स्यात्तण्डुलाश्वना ॥
 युक्तं वा मधु सर्पिर्भ्यां लिङ्गा द्वा गोऽश्वश कद्रसम् ।
 खदिरस्य प्रियङ्गूनां कौशिकारस्य शाकलैः ॥
 पूर्णं चूर्णानि मधुना लिङ्गाप्रा रक्तपित्तिकः ।
 मृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तं खजूरयोरपि ॥

लिङ्गाश्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ।

धन्वजानामष्टग्लिङ्गाम्बुना मृगपक्षिणाम् ॥

सञ्चौद्रं यद्यिते रक्ते लिङ्गात् पारावतं यकत् ॥

उशीर कालीयक लोभ्रपद्मक प्रियङ्गुका कट्फल शङ्खगौरिकाः ।

पृथक्पृथक् चन्दन तुल्यभागिकाः सशर्करास्तण्डुलधावनाद्भ्रताः ।

रक्तं सपित्तम्लमकं पिपासां दाहञ्च पीताः शमयन्ति सद्यः ।

किरात तिरक्तं क्रमुकं समुस्तं प्रपुण्डरीकं कमलोत्पले च ॥

क्रीवेरमूलानि पटोलपत्रन्द, रालभापपटका मृणालम् ।

धनञ्जयो दुम्बरवेतसत्वग्न्यग्रोध जम्बूहय मारक त्वक् ॥

तुङ्गालता वेतस तण्डुलीयं स शारिवम्भीच रसः समङ्गा ।

पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि तेनैव कल्केन हितानि तत्र ॥

निशि स्थिता वा सरसीकृता वा कल्कीकृता वा मृदितामृता वा ।

एते समस्तागणशः पृथग्वा रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥

मुन्नाः सलाजाः सयवाः सकण्ठाः सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।

वलाजले पर्युषितः कषायो रक्तं सपित्तं शमयन्त्यु दीर्घम् ॥

वेदूर्यमुक्तामणि गौरिकाणां मृच्छङ्कहेमामलकोदकानाम् ।

मधूदकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छमङ्कच्छति रक्तपित्तम् ॥

उशीर पद्मोत्पल चन्दनानां पक्वस्य लोष्टस्य चयः प्रसादः ।

सशर्करः सौद्रयुतः सुशीतो रक्तातियोग प्रशमाय देयः ॥

प्रियङ्गुका चन्दनलोभ्रगारिवा मधूकमुस्ताभयधातकी जलम् ।

सम्पत्प्रसादं सह षष्टिकाम्बुना सशर्करं रक्तनिवर्हणं परम् ॥

कषाय योगै विविधैर्यथोक्तैर्दीप्तेऽनले ज्ञेयणि निर्जिते च ।

यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥

छागम्पयः स्यात् प्रथमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुण्ये जले वा ।
 सशर्करं माक्षिक सम्प्रयुक्तं विदारि गन्धादिगणैः शृतं वा ॥
 द्राक्षा शृतं नागरके शृतं वा बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।
 स जीरकं सर्षपकं ससर्पिः पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥
 शतावरी गोक्षुरकैः शृतं वा शृतम्पयो वाप्यथ पर्णिनीभिः ।
 रक्तं हिनस्थ्याशु विशेषतस्तु यन्मूत्रमार्गात्सरुजम्पयाति ॥
 विशेषतो विट् प्रथमं प्रवृत्ते पयोमतम्नोच रसेन सिद्धम् ।
 वटावरोह्वैट शङ्खकैर्वा स्त्रीवेर नीलोत्पल नागरैर्वा ॥
 कषाय योगात् पयसा पुरा वा पीत्वानुदद्यात् पयसानुशालीन् ।
 कषाय योगैरथवा विपक्वमेतैः पिवेत् सर्पिरतिस्त्रवेण ॥
 वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
 प्रदाय कल्कं विपचेदृष्टतं तत्सचौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥
 पलाशवृन्तस्य रसेन सिद्धं तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण ।
 लिङ्गादृष्टतं वत्सक कल्कसिद्धन्तद्वत् समङ्गीत्पल रोध्रसिद्धम् ।
 स्यात् त्रायमाणा विधिरेष एव सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।
 सर्पीषि पित्त ज्वरनाशनानि सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥
 अभ्यङ्गयोगाः परिषेचनानि सेकावगाहाः शयनानि वैश्रम ।
 शीतो विधिर्वस्त्रि विधानमद्यं पित्तज्वरे यत्प्रशमाय दृष्टम् ॥
 तद्रक्त पित्ते निखिलेन कार्यं कालञ्च माताञ्च पुरा समीक्ष्य ।
 सर्पिर्गुंढा ये सहिताः क्षतेभ्यः ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥
 कफानुबन्धे रुधिरं सपित्ते कण्ठागमे स्याद्ग्रथिते प्रयोगः ।
 युक्तस्य युक्ता मधुसर्पिषोश्च चारस्य चैवोत्पल नालजस्य ॥
 मृणाल पद्मोत्पल केशराणां तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गीः ।
 तथा मधूकस्य तथासनस्य चाराः प्रयोज्या विधिर्नैव तेन ॥

शतावरी दाडिमतिगिडी कङ्काकोष्ठमेदो मधुकं विदारीम् ।
 पिष्ट्वा च मूलम्फल पूरकस्य घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन ॥
 कासञ्चरानाहविषन्धशूलन्तद्रक्तपित्तञ्च घृतन्निहन्यात् ।
 यत्पञ्चमूलै रथ पञ्चभिर्वा सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥
 कषाययोगा य इहोपदिष्टास्ते चावपीडे भिषजा प्रयीजताः ।
 घ्राणात्प्रवृत्तं रुधिरं स पित्तं यदा भवेत्त्रिःसुतदुष्टदोषम् ॥
 रक्ते प्रदुष्टे ह्यव पीडबन्धे दुष्टप्रतिश्याय गिरोविकाराः ।
 रक्तं सपूयङ्गुणपञ्च गन्धः स्याद्घ्राणनाशः क्रिमयश्च दुष्टाः ॥
 नीलोत्पलं शैरिक शङ्खयुक्तं सचन्दनं स्यात्तुसिता जलेन ।
 नस्यन्तथा स्नास्थिरसः समङ्गाः सघातकी मोचरसः सरोध्रः ॥
 द्राक्षारसस्त्रे क्षुरसस्य नस्यं क्षीरस्य दूर्वा खरसस्य चैव ।
 यवास मूलानि पलाण्डु मूलं नस्यं तथा दाडिमपुष्प तीयम् ॥
 पियालतैलं मधुकम्पयश्च सिद्धं घृतं माहिषमाजकं वा ।
 आस्नास्थिपूर्वैः पयसाच नस्यं स शारिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥
 भद्रश्रियं लोहित चन्दनञ्च प्रपुण्डरीकं कमलोत्पलञ्च ।
 उशोरवाणोरजलं मृणालं सहस्रवीर्यं ढणशूच्य मृद्धिः ॥
 मूत्रानि पुष्पाणि च वारिजानां प्रलेपनं पुष्करिणी मृदश्च ।
 उदुम्बराश्लथ मधूकरोध्राः कषाय हृत्ताः शिशिराश्च सर्वे ॥
 प्रदेहकल्के परिषेचने च तथावगाहे घृततैलसिद्धौ ।
 रक्तस्य पित्तस्य च शान्ति मिच्छन्भद्रश्रियादीनि भिषक्प्रयुञ्जतात्
 धारागृहं भूमिगृहञ्च शीतं वनञ्च रम्यञ्चल वातशीतम् ।
 वैदूर्यमुक्तामणि भाजनानां स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥
 पद्माणि शीतानि च वारिजानां क्षौमञ्च शीतं कदलीदलाश्च ।
 प्रच्छादनार्थं शयनासनानां पद्मोत्पलानाञ्च दलाः प्रशस्ताः ॥

प्रियङ्गुका चन्दनरूपितानां स्पर्शाः प्रियाणाश्च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्याः सजलाः सुशीताः पद्मीत्पलानाश्च कलापवाताः
सरिद्धदानां हिमवह्नीणाश्चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः कथाः स रक्तं शमयन्ति पित्तम्
इति भवति चात्र ।

. हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
मार्गैः साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यक्रमश्चैव ॥
पानान्न पानमेव च वर्ज्यं संशोधनञ्च शमनञ्च ।
गुरुरुक्तवान् यथावत् चिकित्सिते रक्तपित्तस्येति ॥
अथ रक्तपित्तचिकित्सितं समाप्तम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सर्वप्रजानां पित्तवच्छरण्यः पुनर्वसुभूर्तभविष्यदीशः ।
चिकित्सितं गुल्मनिवर्हणार्थं प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥
विट्श्लेष्मपित्तादिपरिघ्नयाद्वा तैरेव वृद्धैः परिपौडितो वा ।
वेगैरुदीर्णैर्विहितैरधी वा वाह्याभिघातैरतिपूरणैर्वा ॥
रूक्षान्नपानैरतिशेवनेर्वा शोकेन मिथ्या प्रतिकर्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफश्च पित्तञ्च च दूषयित्वा प्रोद्भूय मार्गान् विनिबद्ध्य ताभ्याम् ।

हृत्प्लीहपार्श्वीदरवस्तिशूलं करोत्यधी याति न बह्मार्गः ॥
 पक्वाशये पित्तकफाशये वा स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
 स्पर्शापलभ्यः परिपिण्डितत्वात् गुल्मो यथा दीषमुपैति नाम ॥
 वस्तौहि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
 पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
 रूक्षान्नपानं विषमार्तिमात्रं विच्छेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।
 शोकोऽभिघातोऽगतिवलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥
 यत् स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशीषम् ।
 श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरश्च हृत्कुक्षिपार्श्वं सशिरो रुजश्च ॥
 करोति जीर्णोऽभ्यधिकं प्रयोगं भुंक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
 वातात् सगुल्मो न च तत्र रूचं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥
 कटुस्नतीक्ष्णाण्यविरोधिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
 आमभिघातो रुधिरश्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥
 ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्जति भोजने च ।
 त्वेदो विदाहो ब्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥
 शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च सम्पूर्णं प्रस्वपनं दिवा च ।
 गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वसु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥
 स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादृहृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
 शैत्यं रुग्ण्य कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥
 निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मं द्विदोषजे दीषबलाबलञ्च ।
 व्यामिश्रदोषानपरांस्तु गुल्मां स्त्रोनादिशे दीषधकल्पनार्थम् ॥
 महारुजं दाहपरीतमश्मवह्नोन्नतं शीघ्रविदाहं दारुणम् ।
 मनःशरीरान्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥
 ऋतावनाहारतया भयेन विरूक्षणैर्नेगविनिग्रहैश्च ॥

संस्तम्भनोक्ते खनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रियं रक्तभवाऽभ्युपैति ॥
 यः स्यन्दते पिण्डित एव नाकुरैः चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः
 सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मी मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिणां गुल्मनाशनम् ।

प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥

रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

बहुविट् मारुतं ज्वेहेरादितः समुपाचरेत् ॥

भोजनाभ्यक्षने पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।

स्निग्धस्य भिषजास्त्रिदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥

स्त्रीतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुख्यणम् ।

भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्त्रिदो गुल्मपोहति ॥

स्निहपानं मतं गुल्मे विशेषणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्ताशयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥

दौर्भाग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।

हृंहणान्यस्त्रपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥

पुनः पुनः स्निहपानं निरूहाः सानुवासनाः ।

प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥

कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।

यदि कुप्यति वातस्य क्रियमाणैश्चिकित्सितैः ॥

यथोत्क्षणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम् ।

आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥

घातगुल्मे कफो वृद्धो हृत्वाग्निमरुचिं यदि ।

हृत्पासं गौरवं तम्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ॥ ;

शूलानाह विबन्धेषु गुल्मे वातकफोत्थये ।

वर्तयो गुल्लिकाः चूर्णं कफ वातहरम्यतम् ॥
पित्तं वा यदि संवृद्धं सन्तापं वातगुल्लिमः ।
कुर्याद्विरेष्यः स भवेत्स्नेहनैरानुलोमिकैः ॥
गुल्लं यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिषजिते ।
न प्रशाम्यति रक्तेन स स्मृतनोप शाम्यति ॥
स्निग्धोष्णे नोदिते गुल्ले पैत्तिके स्नंसनं मतम् ।
रुक्षोष्णेन तु सन्भूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥
पित्तं वा पित्त गुल्लं वा ज्ञात्वा पक्काशय स्थितम् ।
कालविचिर्हरेत् सद्यः सतिक्तेः क्षीरवस्तिभिः ॥
पयसा वा सुखोष्णेन स तिक्तेन विरेचयेत् ।
भिषगग्निबलापेक्षी सर्पिषा तैलकेन च ॥
दृष्ट्या ज्वर परोदाह शूल खेदाग्निमार्दवे ।
गुल्लि नामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ।
छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्ला यान्ति च क्षयम् ॥
रक्तं हि व्यस्रतां याति तच्च नास्ति नचास्ति रुक् ।
हतदोषम्परिस्नानं जाङ्गलैस्सर्पितं रसैः ॥
समाश्वस्तं च शेषार्तिं सर्पिषा पुनराचरेत् ।
रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य वा ॥
यदि गुल्लो विदह्येत शस्तं तत्र भिषग्जितम् ।
गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसोत्तराश्रयः ॥
अविषर्णः स्थिरश्चैव ह्यप्रपक्तो गुल्ल उच्यते ।
दाहशूलाग्निसंचोभस्वप्रनाशा रतिज्वरैः ॥
विदह्यमानं जानीयाद् गुल्लं तमुपनाहयेत् ।
विदाहलक्षणाल्पत्वे षड्विस्तुङ्गे समुन्नते ॥

श्याविसरक्तपर्यन्ते संसर्गं वस्ति सन्निभे ।
 निपीडितोन्नते स्तम्भे सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात् ॥
 तत्रव पिण्डिते शूले संपक्वं गुल्ममादिशेत् ।
 तत्र भ्रान्त्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियविधौ ॥
 वैद्यानां कृतयोग्यानां व्यधशोधनरोपणैः ।
 अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
 हृत्क्रोडशूनतान्तः स्थे बहिः स्थे पार्श्वनिर्गतिः ।
 पक्वः स्तोतांसि संक्लियं व्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ॥
 स्वयं प्रवृत्तन्तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ।
 दशग्रहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ॥
 अत ऊर्ध्वं मतं पानं सर्पिषः सन्निशोधनम् ।
 एषं सतिक्तं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ॥
 शीतलं गुण्डीभिः स्निग्धं गुल्मे जाते कफात्मके ।
 अवम्यस्यात्कवायाग्नेः कुर्यात्क्षरणमादतः ॥
 मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दो गुरुस्तिमितकोष्टता ।
 शीतक्लेशा चारुचिर्गस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥
 उष्णं रेवोपचार्यस्य कृते वमनलङ्घने ।
 योजया चाहारसंसर्गी भेषजैः कटुतिक्तकैः ॥
 सानाहं स विबन्धं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ।
 दृष्ट्वादौ स्वेदयेद्युक्त्या स्निग्धञ्च विनयेद्भिषक् ॥
 लङ्घनोन्नेखने स्वेदे कृतेऽग्नी संप्रधुञ्चते ।
 कफगुल्मे पिवेत्काले सच्चारकटुकं घृतम् ॥
 स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ।
 सन्ने ह्रैर्वस्तिभिर्वाथ शोधयेद्दृशमूलकैः ॥

मन्दाग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सस्त्रेहमाशयम् ।
 गुलिकाः चूर्णानिर्गुहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ॥
 कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्निग्धमितं गुल्मम् ।
 जयेत् कफज्जतं गुल्मं चारारिष्टाग्नि कर्मभिः ॥
 दोषप्रकृति गुल्मन्तु योगं बुद्ध्वा कफोत्थये ।
 बलदोषप्रमाणज्ञः चारं गुल्मे प्रयोजयेत् ॥
 एकान्तरं द्वयन्तरं वा त्रयं विप्रमथ्य वा पुनः ।
 शरीरबलदोषाणां वृत्ति क्षपणकोविदः ॥
 श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसक्षीरघृताशिनः ।
 भित्त्वा भित्त्वा शमाचारः क्षरत्वात् क्षारयत्यधः ॥
 मन्देऽग्नावरुचौ सत्क्षीर मथ्ये सस्त्रेहमश्रुताम् ।
 प्रयोज्या मार्गशुद्धार्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ॥
 लङ्घनोक्षेखनैः खेदैः सर्पिष्यानैर्विरेचनैः ।
 वस्त्रिभिर्गुलिका चूर्णचारारिष्टगणैरपि ॥
 श्लेष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति ।
 तस्य दाहे हृते रक्ते शरलोहादिभिर्मतः ॥
 श्लेष्मिणात्क्षेप्राच्च शमयेद्दग्निर्गुल्मे कफानिलौ ।
 तयोः शमाच्च सङ्घातो गुल्मस्य विनिवर्तते ॥
 दाहो धान्वन्तरीयाणामपि भिषजां बलम् ।
 चारप्रयोगे भिषजां क्षरतन्त्रविदां बलम् ॥
 व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ।
 सिद्धानतः प्रवक्ष्यामि योगान् युल्मनिवर्हणान् ॥
 त्रूपणं त्रिफला धान्यं विडङ्गा चञ्चलिकैः ।
 कल्कीकृतैः घृतं सिद्धं सक्षीरं घातगुल्मनुव ॥

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पञ्चमूलिकः ।
 द्विपञ्चमूलिको वाथ तद्दृत्तं गुल्ममुत्परम् ॥
 प्रसन्नग वा चीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ।
 दध्नः शरेण वा काथ्यं घृतं मातृगुल्मिनाम् ॥
 हिङ्गु सौवर्चला जाजी विड्दाडिमदीप्यकौः ।
 पुष्करव्योषधान्याम्बुवेतसञ्चारचित्तकैः ॥
 अठीवचाजगन्धैला सुरसैश्च विमोदितम् ।
 शूलानाहृद्वरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥
 हृषुषाव्योषपृथ्वीका चव्यचित्तकसैम्बवैः ।
 साजाजी पिप्पली मूलदीप्यकैर्विपचेद्दृत्तम् ॥
 मातुल्लुङ्गदधि चीरकोलमूलकदाडिमैः ।
 रसैस्तहातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
 योन्यर्शी अहृषीदीषश्वासकासात्तच्च ज्वरान् ।
 वातहृत् पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्रपोहतम् ॥
 पिप्यल्याः पिचुरध्यधी दाडिमाद् द्विपलं पलम् ।
 धान्यात् पञ्च घृतात् शुण्ठ्या कर्षं चीरं चतुर्गुणम् ॥
 सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सितम् ।
 योनि शूलं शिरः शूलं अर्शांसि विषमव्यरम् ॥
 घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।
 ते चूर्णयोगानन्त्यस्थाः कषायास्ते च गुल्मिनाम् ॥
 कोलदाडिमघर्माम्बु सुरामण्डास्त्रकाञ्जिकैः ।
 शूलानाहनुदः पेया बीजपूररसेन वा ॥
 चूर्णानि मातुल्लुङ्गस्य भावितस्य रसेन वा ।
 कुर्याद्वर्तीः सगुडिका गुल्मा नाहार्ति शान्तये ॥

द्विहृ चिकटुकां पाठां हृषामभयां शटीम् ।
 अजमोदाजगन्धे च तिलिङ्गीकाञ्चवेतसौ ॥
 दाडिमं पुष्करं धान्यमजाजीं चित्तकं वचाम् ।
 ह्यौ चारौ लवणे द्वे च चय्यं चैकत्र योजयेत् ॥
 चूर्णमेतत्प्रयोक्तव्यमनुपानेष्वनत्ययम् ।
 प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥
 पार्श्वं हृहस्ति शूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
 आनाहे मूत्रकृच्छ्रे वा शूले च गुदयोनिजे ॥
 ग्रहण्यर्शां विकारेषु प्रीङ्गि पाण्डुरामये रुचौ ।
 चरो विवन्धे कामे च, हृक्काश्वासे गलयहे ॥
 भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
 बहुशो गुलिकाः कार्याः कार्मुकाः स्यः ततोऽधिकम् ॥
 मातुलुङ्गरसो द्विहृ दाडिमं विडसैन्धवे ।
 सुरा मण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥
 नागरार्क्षपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
 तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणांशुनि वा पिवेत् ॥
 वातगुल्ममुदावर्तं योनि शूलञ्च नाशयेत् ।
 पिवेदैरण्डकं तैलं वारुणी मण्डमिश्रितम् ॥
 तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिवेन्नरः ।
 श्लेष्मण्यनुबले पूर्वं मतं पिप्पानुगे परम् ॥
 साधयेत् सिद्ध शुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ।
 क्षीरे जलाष्टगुणिते क्षीरशेषञ्च ना पिवेत् ॥
 वातगुल्ममुदावर्तं गृह्णीं विषमज्वरम् ।
 हृद्गीगं विद्रधीं शोषं साधयत्याशु तत्पयः ॥

तैलं प्रसन्नागो मूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
 गुल्मजठरमानाहपीतमेकत्र साधयेत् ॥
 पञ्चमूलकषायेण सघ्नोरिण शिलाजतु ।
 पिवेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥
 वाट्यं यूषेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
 भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्ताद्वातगुल्माद्दिमुच्यते ॥
 शूलानाहविवर्त्तं स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।
 स्वेदैः स्वेदविधावुक्तैर्नाली प्रस्तरशङ्करैः ॥
 वस्ति कर्म परं विद्यात् गुल्मघ्नं तद्वि मारुतम् ।
 स्वेस्थाने प्रथमञ्चित्वा सद्यो गुल्मं पोहति ॥
 तस्माद्भीष्मशो गुल्मा गिरूहैः सानुवासनैः ।
 प्रयुज्यमानैः श्वास्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥
 गुल्मघ्ना विविधा दृष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु वस्तयः ।
 गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिकैः ॥
 तानि मारुतगुल्मेषु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
 प्रयुक्तान्याशु सिद्धन्ति तैलं चानिलजित्वरम् ॥
 नीलिनी चूर्णसंयुक्तं पूर्वाक्तं घृतमेव वा ।
 समलाय प्रलेयं स्याच्छोधिनं वातगुल्मिके ॥
 नीलिनी त्रिवृता दन्ती पथ्या काम्पिल्यकैः सह ।
 शोधनाथं घृतं देयं सविडचारनागरम् ॥
 नीलिनीं त्रिवृतां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ।
 पचेद्दिङ्गं व्याघ्रीं च पासिकानि जलाढके ॥
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधा घ्नोरपलेन च ॥

ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णं सम्यग्विरक्तञ्च भोजयेद्रसभोजनम् ॥

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशीफपाण्डामयज्वरान् ।

खिलं प्रीहानमुन्मादं घृतमेतद्व्रपोहति ॥ नीलिन्याद्यं घृतं ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरि क्रौञ्चवर्तकाः ।

शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मभिषजितम् ॥

हितसुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।

समण्डवारुणी पानं पक्कं वा धान्यकैर्जलम् ॥

मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति ।

तस्मान्नानातिसौहित्यं कुर्यान्नाति विलङ्घितम् ॥

सर्वत्र गुल्मे प्रथमे हस्ते हस्तेदीपपादिते ।

या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरुच्यते ॥

भिषगात्ययिकम्बुद्वा पित्तगुल्मसुपाचरेत् ।

वैरोचनिक सिद्धेन पयसा सर्पिषापि वा ॥

रोहिणी कटुका निम्बा मधुक त्रिफलात्वचः ।

कर्षिकात्रायमाणा च पटोला चिहृतापले ॥

द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्ट गुणैऽश्वसि ।

घृताच्छेष हृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलम् ॥

पिवेत् समूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्भति पैत्तिकः ।

ज्वरस्तृष्णा च शूलञ्च भ्रममूर्च्छां हृषिस्तथा ॥ रोहिण्याद्यं घृतं

जले दशगुणे साध्यन्नाया माणा चतुष्पलम् ।

पञ्चभाग स्थितं पूतं कल्कैः संबोध्य कार्ष्णिकैः ॥

रोहिणी कटुका सुस्ते त्रायमाणा कुराज्ञभा ।

कल्कौ स्नामलकौ बीरा जीवन्ती चन्दनीत्पलैः ॥
 रसस्थामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
 पलानि पृथगष्टाष्टौ हत्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥
 पित्त रक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
 हृद्रोगं कामलाङ्गुष्ठं हृन्थादेतद् घृतोत्तमम् ॥ त्रायमाणाद्यं घृतं
 रसेना मलकेक्षूणाङ्गुत पादं विपाचयेत् ।
 पथ्यापादम्बिदेत् सर्पिस्तस्मिन् पित्तगुल्मनुत् ॥ आमलकाद्यं घृतं
 द्राक्षामधुकं खजूरं विदारीं सशतावरीम् ।
 परुषकार्णं त्रिफलां साधयेत् पल संमिताम् ॥
 जलाटके पादं श्रेषे रस मामलकस्य च ।
 घृतं मिश्रुरसं क्षीरमभया कल्कपादिकम् ॥
 साधयेत्तद्घृतं सिद्धं शर्करा क्षौद्रपादिकम् ।
 प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वं पित्तत्रिकारनुत् ॥ द्राक्षाद्यं घृतं ।
 हृषं समूलमापोष्य पचेदष्ट गुणे जले ।
 श्रेषेऽष्ट भागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥
 तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
 रक्तपित्तं ज्वरश्वास कास हृद्रोगनाशनम् ॥ वासा घृतं ।
 द्विपलन्त्रायमाणाया जलहिप्रस्थ साधितम् ।
 अष्टभाग स्थितं पृतं कीर्णं क्षीरसमं पिवेत् ॥
 पिवेद्दुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
 तेन निर्हतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ त्रायमाणाद्यं घृतं
 द्राक्षा भया रसं गुल्मे पैत्तिके स गुडं पिवेत् ।
 लिङ्घात् काम्बिल्यकं वापि विरेकार्थं मधुद्रवम् ॥
 शूल प्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।

चन्दमाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥
 ये च पित्तज्वरार्मानां सस्त्रिक्ताः क्षीरवस्तयः ।
 हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥
 शालयो जाङ्गलं मांसङ्गवाजी पयसी घृतम् ।
 खजूरामलकं द्राक्षा दाडिमं सपरुषकम् ॥
 आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पनार्थं सुल्लिलं शृतम् ।
 बला विदारोगन्धायैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥
 आम्रान्वये पित्तगुल्मे सामेवा कफवतिके ।
 यवा गूभिः खलैर्यूषैः सन्धुक्ष्णोऽग्निर्विलङ्घिते ॥
 शम प्रकोपी दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।
 तस्मादग्निं सदा रक्षेन्नदानानि च वर्जयेत् ॥
 वसनाहार्थं वसनं प्रदद्यात्कफगुल्मिने ।
 स्निग्ध स्निग्धशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥
 परिवेष्ट्य प्रदीमांस्तु बल्वजानथवा कुशान् ।
 भिषक्, श्री समावाप्य गुल्मि घटमुखङ्घ्रिपित् ॥
 सङ्गृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमधोद्धरेत् ।
 वस्त्रान्तरं ततः कृत्वन्मिन्द्राकुलञ्च प्रमाणवित् ॥
 विमार्गजं यदा दूर्ध्वैर्यथा लाभं प्रपीड्येत् ॥
 तृतीयान्गुल्ममेवैकं नखत्र हृदयं स्पृशेत् ॥
 तिलैरण्डातसी बीजसर्पपैः परिलिप्य च ।
 श्लेष्मगुल्मसयः पात्रैः सुशोष्यैः स्वेदयेद्भिषक् ॥
 स व्योषन्नार लवणं दशमूली शृतं घृतम् ।
 कफगुल्मञ्चयत्याशु स हिक्कविद्ध दाडिमम् ॥ दशमूलीघृतम्
 भजातकानां द्विपलं मञ्जुलं पलोन्मितम् ।

दन्ती समङ्कुडं पूतं क्षिपेत्तत्रा भयाच्च ताः ॥
 तैलार्धं कुडवच्चैव त्रिवृतायाः चतुष्पलम् ।
 सूर्णितं पलमेकञ्च पिप्पली विश्वभेषजम् ॥
 तत्साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलं समं मधु ।
 क्षिपेत्सूर्णं पलञ्चैकन्व गेलाः पत्रकेशरान् ॥
 ततो लेहपलं लीढाजग्धाचिकां हरीतकीम् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दीघप्रस्थमनामयः ॥
 गुल्मं श्वयथुमर्शांसि पाण्डुरोग मरोचकम् ।
 हृद्दोगं ग्रहणी दीघं कामलां विषमञ्जरम् ॥
 कुष्ठं म्लीहानमानाहं एतान् घ्नन्तुःप्रसेवितः ।
 निरत्ययः क्रमथास्याद्रवो मांस रसोदनः ॥
 सिद्धाः सिद्धिपु वक्षन्ते निरुहा कफगुल्मिनाम् ।
 अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शं चिकित्सिते ॥
 यत् चूर्णागुटिका कार्या विद्धिता वातगुल्मिनाम् ।
 द्विगुणचारं हिङ्गुञ्ज वेतसास्ताः कफे मताः ॥
 य एव ग्रहणी दीघे चारास्ते कफगुल्मिनाम् ।
 सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥
 प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गलाः सृगपक्षिणः ।
 कौलथो मुद्गयूपश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥
 शुष्कमूलक यूषश्च विस्त्रस्य वरुणस्य च ।
 चिरि विस्वाङ्कुराणाञ्च यवान्याः चित्रकस्य च ॥
 लौजपूरकं हिङ्गुञ्ज वेतस चारं दाडिमैः ।
 तत्रैव तैलं सर्पिभ्यां व्यञ्जनान्युप कल्पयेत् ॥
 पञ्चमूलीञ्चितं तोम्रं पुराणं वारुणीरसम् ॥

कफगुल्मी पिवित् काले जीर्णं माध्वीकमेव वा
 यवानौ चूर्णितन्तक्रं विडेन लवणीकृतम् ।
 पिवित् सन्दीपनं वात कफमूत्रानुलोमनम् ॥
 रुच्यितः क्रमशो गुल्मी महावास्तु परिग्रहः ।
 कृतमूलः शिरानहो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥
 दौर्बल्या रुचि हृत्तास कासबमररति ज्वरैः ।
 तृष्णा लज्जा प्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिद्धति ॥
 गृहीत्वा स च्चरश्वासं वमरतीसार पीडितम् ।
 हृत्ताभि हस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् ॥
 रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकाल व्यतिक्रमे ।
 त्रिगुण स्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेह विरेचनम् ॥
 यलाशचार पात्रे हे हे पात्रे तैल सर्पिषोः ।
 गुल्मशैथिल्य जननीं पक्ता मात्रां प्रयोजयेत् ॥
 प्रभियेत न यद्येवं दद्याद्योनि विरेचनम् ।
 चारेण युक्तं पल्लवं सुधा चीरेण वा पुनः ॥
 ताभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनी कटुक मत्स्यकान् ।
 वराह मत्स्यपित्ताभ्यां नक्रकान्वा सुभावितान् ॥
 अधोहरैश्चोर्ध्वहरैर्भावितान् वा समाच्चिकान् ।
 किण्वं वा सगुहृचारं दद्याद्योनि विशोधनम् ॥
 रक्तपित्तहरं चारं लेह येन्मधु सर्पिषा ।
 क्षणं मदिरां तीक्ष्णं मन्मन्त्रांश्चस्यै प्रदापयेत् ॥
 वस्तिं स चारगोमूत्रं स चारन्दाश मूलिकम् ।
 अट्टश्यमाने रुधिरि दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥
 प्रवर्तमाने रुधिरि दद्याद्वास रसौद्वम् ॥

घृततैलेन चाम्यङ्गं पानार्थं तरुणीं सुराम् ॥
 रुधिरैऽति प्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ।
 कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ॥
 घृततैलावशेकाश्च तित्तिरिचरणायुधः ।
 सुरा स मण्डा पूर्वञ्च पानमन्त्रस्य सर्पिषः ॥
 अति प्रवृत्ते रुधिरै स तित्तेनानुवासनमिति ।
 भवन्निचात्र । सर्पिः स तित्त सिद्धं क्षीरं प्रस्रंसनन्निरुहार्थम् ॥
 रक्तस्य चाव सेचन माखासन संगमन योगाः ।
 उपनाहनं स यस्त्रं पक्तस्याभ्यन्तर प्रभिन्नस्य ॥
 संशोधन संगमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ।
 स्नेहः स्वेदी भेदीखड्गन मुक्तीखनं विरेकाय ॥
 सपिर्वस्तिर्गुडिकाः चूणमरिष्टप्रश्च स चारतः ।
 गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रि परीत रक्तस्य ॥
 गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः ।
 पथ्यान्नपान सेवा हेतूनां वर्जनं यथास्वञ्च ॥
 नित्यश्चाग्नि समाधिः स्निग्धस्य च सर्वकर्माणि ।
 हेतुर्लिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यता तु योगाय ॥
 गुल्मचिकित्सित संग्रह एतन्न वानग्निवेशस्थे वि ।
 इति गुल्मचिकित्सितं समाप्तम् ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेह चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

निर्मोहमानानुग्रयो निराशः पुनर्वसुन्नानि तपोविशालः ।

कालेऽग्निवेशाय स हेतु लिङ्गानुवाच मेहान् गमनञ्च तीक्ष्णम् ।
 आस्या सुखं स्वप्न सुखन्दधीनि ग्राम्यो रूकानूपरसाः पयांसि ।
 नवान्नपानं गुडयैकतञ्च प्रमेह हेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥
 मे ह्य मांसञ्च शरीरञ्च क्लेदं कफोवस्तिगतं प्रदूष्य ।
 करोति मेहान्समुदीर्णं मुष्णै स्तान्येव पित्तं परिदूष्य भूयः ॥
 क्षीणेषु दोषेष्ववकथ वस्तौ धातून् प्रमेहाननिलः करोति ।
 दोषो हि वस्तौ समुपेत्य मृधं सुन्दूष्य मेहान् जनयेद्यथास्वम् ॥
 साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षड्याप्यान साध्याः पवनान्यतुष्काः
 सम क्रियत्वाद्दिषम क्रियत्वात्प्रहात्ययत्वाच्च यथा क्रमन्ते ॥
 कफः स पित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्य शक्ताम्बुव सालसीकाः ।
 मज्जानसौजः पिशितश्च दूष्यन्प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥
 जलीपमं वेणु रसोपमं वा घनञ्जनं चोपरिविप्रसन्नम् ।
 शुकं सयकं शिशिरं शर्मेर्वा ला लेव वा बालुकया घृतं वा ॥
 विद्यात् प्रमेहान् कफजान्दधैतान् चारोपमङ्गलमथापि नीलम्
 हारिद्रमास्त्रिष्ठ मथापि रक्तमेतान् प्रमेहान् पडुषन्ति पित्तात्
 मज्जौजसा वा वसयान्वितं वा लसीकया वा सततं विबद्धम् ।
 चतुर्विधं मूत्रयतीव वातात् शेषेषु धातुष्वपकर्षितेषु ॥
 वर्षं रसं अर्शमथापि गन्धं यथास्व दोषन्मज्जरी प्रमेहः ।
 श्यावारुणो वातकृतः स शूलो मज्जादि षाड्गुण्यमुपेत्य साध्यः ॥
 खेदोऽङ्ग गन्धः शिथिलाङ्गता च शय्यासन स्वप्नसुखेरतिश्च ।
 हृत्त्रेत्र जिह्वा श्रवणोपदेहो घनाङ्गता केशनखाति वृद्धिः ॥
 शीतप्रियत्वङ्गलतालु शोषो माधुर्यमास्ये करपाद दाहः ।
 भविष्यती मेहगदस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥
 म्यूलः प्रमेहो बलवानि हृकः कृशस्तथैकः परिदुर्वलश्च ।

सङ्घर्षणं तत्र क्षयस्य कार्यं संशोधनं दीप बलाधिकस्य ॥
 स्निग्धस्य येषां विविधाः प्रयोज्याः कल्पोपदिष्टाभस्य शोधनाय ।
 लघ्वं तथा धस्य बलेऽपनीते मेहेषु सन्तर्पणं चैव कार्यम् ॥
 गुल्मः चथो मेहनवस्ति शूलं मूत्रघट्टयाप्यप तर्पणेन ।
 प्रमेहिणाः स्युः परितर्पणानि कार्याणि तन्मातृप्रसमीक्ष्य वञ्चिन् ॥
 संशोधनं नाहति यः प्रमेही तस्य क्रिया संगमनी प्रयोज्या ।
 मन्वाः कषायाः सम चूर्णलेहाः प्रमेह शान्थी लघ्वस्य भक्ष्याः ॥
 वे विष्किरा वे प्रसुदा विहङ्गा स्त्रीषां रसैर्जाङ्गलजै र्भनोक्षैः ।
 यवौदनं गुञ्जमथापि वाद्यान्मद्यान्म शक्नून्मपि चाप्य पूषान् ॥
 सुदगादि यूषैरथ तिक्तशकैः पुराणशांख्योदन माददीत ।
 दन्तीहृदी तैलद्युतं प्रमेही तथा तस्यै सर्षपतेल युक्तम् ॥
 सपिष्टकं स्यात्तृण धान्यमन्नं यव प्रधानस्तु भवेत् प्रमेही ।
 यवस्य भक्ष्यान् विविधां स्तथा व्याक्तप्रमेही मधु सम्ययुक्तान् ॥
 निशि स्थितानां त्रिफला कषायैः स्युस्तर्पणा क्षौद्रयुता यवानान् ।
 तान् शोधु युक्तान् प्रपित्त्रमेही प्रायोगिकान्मे ह्वधार्थमेव ॥
 ये श्लेष्म मेहे विहिताः कषायास्तै र्भावितानाञ्च पृथग्यवानासु ।
 शक्नून् पूषान् सशुडान् सधानान् भष्णां स्तथान्यान्विविधांश्च खादेत्
 खुराञ्च गोधेनुक सम्युतानां तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ॥
 देशास्तथा वेष्टु यवा यवानां कल्पेन गोधूम मथाश्च भक्ष्याः ॥
 संशोधनो श्लेखन लङ्घनानि काले प्रयुक्तानि कफ प्रमेहान् ।
 जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकाः सन्तर्पणः संशमनो विधिश्च ॥
 दार्वीं सुराङ्गं त्रिफलां समुस्तां कषाय सुतक्ताथ्य पितेत्प्रमेही
 क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां पितेद्दे सेना मलकी फलानाम् ॥
 हरीतकी कटफल मुस्तरोध्रम्याठा विडङ्गार्जुन धन्वनश्च ।

श्मे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुन दीप्यकाश्च ॥
 दार्वीं शिङ्गुं खदिरोधवथ सुराङ्ग कुष्ठांशु चन्दनानि ।
 चञ्चाम्बिमन्थो त्रिफला सपठा वाय्वाङ्गदंष्ट्रे सहमूर्षया च ॥
 यवान्मुशीराण्यभया मूत्रूची जङ्घन भया चित्रक समपर्णाः ।
 पादैः कषायाः कफमेहिबान्ते दग्गोपदिष्टा मधु सम्प्रयुक्ताः ॥
 उशीरलोध्राङ्गन चन्दनानां मुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
 षटोल निम्बामलका वृत्तानां मुस्ताभया पद्मक वृत्तकाणाम् ॥
 रोध्राण्युक्तालीयकधातकीनां निम्बार्जुनानान्ति निशोत्पलानाम्
 शिरीष सर्जाङ्गुन केसराणां प्रियङ्गु, पद्मोत्पल किंशुकानाम् ॥
 अश्वत्थ पाठासन वेतसानां कटङ्कट्रेप्युत्पल मुस्तकानाम् ।
 पैत्तेशु मेहेषु दशैव दृष्टाः पादैः कषाया मधु सम्प्रयुक्ताः ।
 सर्वेषु मेहेषु सती तु पूर्वैः कषाय योगै विहितैस्तु सर्वैः ॥
 मन्यस्य पाने यव भावनायां स्युर्भोजने पानविधौ पृथक् च ।
 शिङ्गानि तैलरुनि घृतानि चैव दियानि मेहेष्वनिलात्मकेषु ॥
 मेदः कफश्चैव कषाय योगैः स्निहैश्च वायुः शम मेति तेषाम् ।
 कम्पित्य सप्रच्छद् गालजानिविभीत रौहोतक कौटजानि ॥
 कपित्य पुष्पाणि च चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात्कफपित्तमेही ।
 पिवेद्दे सेना मलकस्य वापि कल्की कतान्यक्षसमानि काले ॥
 जीर्णं च भृञ्जीत पुराणमन्नं मेही रसेर्जाङ्गुलजंभतीक्ष्णैः ।
 दृष्टानुबन्धं पत्रनं कफस्य पित्तस्य वा स्नेह विधि विकल्पतः ॥
 तैलं कफे स्यात्सकषाय सिद्धं पित्ते घृतं पित्तहरेः कषायैः
 त्रिकण्टकाङ्गुलक सोमवल्कभञ्जातकैः सातिविधैः सरोध्रैः ॥
 वचा षटोलाङ्गुन निम्बमुस्तै हरिद्रया पद्मक दीप्यकैश्च ।
 मञ्जिष्ठया वा शुष्कचन्दनैश्च सर्वैः समस्तैः कफवातजेषु ॥

मेहेषु तेलं विपचेदृतं तु पैत्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ।
 फलतिकं दारुनिशा विशालामुस्ता च निःक्लाप्यनिशा स कल्का ।
 पिवेत् कषायं मधु सम्प्रयुक्तं सर्वं प्रमेहेषु समुच्च तेषु ।
 लोभ्रं शठीं पुष्करमूलमैलां मूर्धां विडङ्गं त्रिफलां यवानीम् ॥
 चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां किराततिकं कटु रोहिणोश्च ॥
 भार्शनीतं चित्तक पिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम् ॥
 कलिङ्गकान् केसरमिन्द्र साह्वाचखं स पत्रं मरिचं प्लवञ्च ।
 द्रोणेऽश्वसः कर्षसमानि पक्वा पूते चतुर्भाग जलावशेषे ॥
 रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय पक्वान्निधेयो घृतभाजनस्थः ।
 मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं विहन्याद्विषक प्रयोगात् ।
 पाण्ड्यामयाशंस्यरुचिं ग्रहण्या दीर्घं क्लिप्तं विविधञ्च कुष्ठम् ।
 क्वाथः सएवाष्टपले च दन्त्रा भक्तातक्रानाञ्च चतुष्पले स्यात् ॥
 सितोपलात्वष्टपला विशेषः चौद्रञ्च तावत् पृथगासवौ तौ ।
 सारोदकञ्चाथ कुशीदकं वा मधूदकं वा त्रिफला रसं वा ॥
 शीघ्रं पिवेद्वा निगदं प्रमेहीमाध्वोकमग्रप्रश्चिरसं स्थितं वा ।
 मांसानि शून्यानि मृगहिजानाङ्गादिवानां विविधांश्च भक्षयान् ॥
 संगोधनारिष्ट कषाय लेहेः सन्तर्पणञ्च शमयेत् प्रमेहान् ।
 मृष्टान्धवान् भक्षयतः प्रयोगाच्छुष्कांश्च शकतूत्र भवन्ति मेहाः ॥
 श्वित्रश्च कुष्ठञ्च कफञ्च कृष्णं तथैव मुद्गामलक प्रयोगात् ।
 सन्तर्पणोत्थेषु गदेषु योगा मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ॥
 विरूचणार्थं कफपित्तजेषु सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ।
 व्यायाम योगैर्विविधैः प्रगाढैरुद्धर्तनैः स्नानजलावसेकैः ॥
 सेयत्वगीला गुरुचन्दनावौर्विलीपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ।]
 क्लेदश्च मेदश्च कफश्च बृहः नाशं प्रयाति प्रसमीक्ष्य तस्मात् ॥

वैद्येन मात्रां कफ पित्तजेषु मेहेषु कार्याण्य पतर्पणानि ।
 या वातमेहान् प्रतिपूर्वमुक्त्वा वातोत्खणानां विहिता क्रिया सा
 वायुर्हि मेहेष्वति कर्षितानां कुपप्रत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता
 येहेतुभिर्भिये प्रभवन्ति मेहास्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेध्याः ॥
 हेतो रसे वा विहितायथैव जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ।
 हारिद्र वर्णं रुचिश्च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ॥
 यन्मूत्रयेत्तन्नवदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ।
 दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं स पिच्छं मधूपमं स्याद्विधोपचारः ॥
 शोणेषु दोषेष्व निलात्मकः स्यात्सन्नर्पणाद्वा कफ सभावः स्यात्
 स पूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वात कृताश्च मेहाः ॥
 साध्या न ते पित्त कृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्यन्
 जात प्रमेहो मधु मेहिना वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात्
 ये चापि केचिन्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्य साध्यान् ॥
 प्रमेहिणां याः पिडकामयोक्ता रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।
 ताः शल्य हृन्निःकुशलैश्चिकित्स्याः शस्त्रेण संशोधन रोपणीहेति ॥
 भवतिचात्र । हेतुदोषा दूष्यं मेहानां साध्यतानु रूपञ्च ।
 मेहो द्विविध स्त्रिविधमिति कुणप दोषाः ॥
 आद्या यवान्न विकृतिमन्या मेहापहाः कषायाश्च ।
 तैल घृतलेह योगा भक्ष्याः प्रवरा सवा सिद्धाः ॥
 व्यायामविधि विविधः स्नानान्युद्धर्तनानि गन्धश्च ।
 मेहानां प्रशमार्ये चिकित्सिते दृष्टमेतावदिति ॥
 इति प्रमेह चिकित्सितं समाप्तम् ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 हेतुं लिङ्गं विविधं कुष्ठानामाश्रयं प्रथममन्व ।
 शृण्वन्मिवेश ! सम्यग्विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ॥
 विरोधीन्यन्नपानानि द्रव स्निग्ध गुरूणि च ।
 भजता मागतां हृदिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
 व्यायाम मति सन्तापमति भुक्तानिषेविणाम् ।
 शीतोष्ण लङ्घना हाराः क्रमं मुक्ता निषेविणाम् ॥
 घर्मशर्म भयार्तानां द्रुतं शीताम्बु सेविनाम् ।
 अजीर्णाध्य यिनाञ्चैव पञ्चकर्मा पचारिणाम् ॥
 नवान्न दधिमत्स्याति लवणान्ननिषेविणाम् ।
 माषमूलक पिष्टान्न गुडुक्षीरतिलाग्निनाम् ॥
 व्यवायं वा वि जीर्णैः सनिद्रां वा भजता दिवा ।
 विप्रान् गुरून् धर्मयतां पापं वा कर्म कुर्वताम् ॥
 वातादय स्तयो दुष्टास्त्वयक्तं मांसमम्बु च ।
 द्रूपयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
 अतः कुष्ठा विजायन्ते सप्तचैकादशैव च ।
 न चैक दोषजं किञ्चित्कुष्ठं स सुपन्नभ्यते ॥
 स्पर्शान्यथा त्वं खिद्योति नव वैवर्ण्यं मुदतिः ।
 कोठानां लोमहर्षस्य कण्डूस्तोदः शर्मः क्लमः ॥
 व्रणामधिकं शूलं शीघ्रीत्पक्षिस्यिरस्थितिः ।
 दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षण मयजमिति ॥
 अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपाखोदुम्बर मण्ड-
 लपं जिह्व पुण्डरीक सिन्धुकाकणकैक कुष्ठचर्मकिटि मंवि

पादिकालसक ददु चर्मदलपामा विस्फोटकशता रुविचर्चि
कानां लक्षणान्यपदिश्यामः ।

छण्यारुण कपालाभं यद्रूचं परुषन्तनु ।
कापालन्तोद बहुमं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥
कण्डूविदाहृग्राग परीतं लोमपिञ्जरम् ।
उदुम्बर फलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं द्विग्धमुत्सन्न मण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्थोन्य संसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥
यदृष्यजिह्वा संस्थाने ऋष्यजिह्वं तदुच्यते ॥
सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधश्च सदाहश्च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥
श्वेतं ताम्रं तनुच यद्रजो घृष्टं विमुच्यति ।
अलावुपुष्पवर्णं तत्सिध्मं प्रायेण चोरसि ॥
यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तोत्रवेदनम् ।

त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिद्धयति ॥ सप्रमहाकुंनि
अस्वेदनं महा वान्ध यन्मत्स्य शकलोपमम् ।
तदैक कुष्ठं चर्माख्यं बहुलं हस्तिचर्मवत् ॥
श्यावं किणखरख्यं परुषं किटिमं स्मृतम् ।
वैपादिकं करे पादे स्फोटनं तीव्रवेदनम् ॥
सकण्डूकैः सरागैश्च गण्डैरलसकं स्मृतम् ।
सकण्डूरागपिडकं ददु मण्डलमुद्गतम् ॥
रक्तं सकण्डू सस्फोटं सरुग्दलति चापि यत् ।
तश्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शा सहमुच्यते ।
पामाः श्वेतारुणाः श्यावाःपिडकाः कण्डू ला भृशम्

श्वेताः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।
 रक्तं श्यावं सदाहार्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥
 सकण्डूः पिडकाः श्यावा बहुस्त्रावा विचर्चिकाः ।
 वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ॥
 पित्ते त्वीदुम्बरं विद्यात् काकणन्तु त्रिदोषजम् ।
 वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके ॥
 ऋष्यजिह्वं पुण्डरीकं सिद्धकुष्ठं च जायते ।
 चर्माख्यमेकं कुष्ठञ्च किठिमं सविपादिकम् ॥
 कुष्ठञ्चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम् ।
 दद्रुं शर्मदलं पामा विस्फोटाश्च शतारुषाः ॥
 पित्तश्लेष्माधिकाः प्रायः कफप्राया विचर्चिका ।
 सर्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणाञ्च बलावलम् ॥
 यथास्त्रै लंनगैर्मुहुः कुष्ठानां क्रियते क्रिया ।
 दोषस्य यस्य पश्येत् कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रितम् ।
 तस्यैव शर्मं कुर्यात्ततः परञ्चानुबन्धस्य ॥
 कुष्ठविशेषैर्दोषादोषविशेषैः पुनः कुष्ठानि ।
 ज्ञायन्ति तैर्हेतुहेतुस्तांश्च प्रकाशयति ॥
 रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं सङ्कीचनं तथायासः ।
 पारुथं खरभावो हर्षः श्यावारुणत्वं च ॥
 कुष्ठेषु वातलिङ्गं दाहो रागः परिस्त्रावः पाकः ।
 विस्त्रो गन्धः क्लेदः तथाङ्गपतनञ्च पित्तकृतम् ॥
 श्वेत्यं शैत्यं कण्डूः स्यैर्यं सोत्सेधगौरवं स्निहाः ।
 कुष्ठेषु सु कफलिङ्गं जन्तुभिरभि भक्षणं क्लेदः ॥
 श्वैरेतेलिङ्गैर्युक्तं मतिमान् विवर्जयेदवलम् ।

लृणादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम् ॥
 वातकफप्रबलं यद्यदेकदोषोत्थणं न तत्कच्छम् ।
 कफपित्तावातपित्तप्रबलानि तु कच्छ कुष्ठानि ॥
 वातोत्तरेषु सर्पिवमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
 पित्तोत्तरेषु मीक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥
 वमनविरेचन योगाः कल्पोक्ताःकुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ॥
 प्रच्छेदमल्पे कुष्ठे भतं शिरा वेधनं महति च शस्तं ॥
 बहुदोषःसंगोध्यःकुष्ठी बहुशोनुरक्षता प्राणान् ।
 दोषे ह्यति मात्रकते वायुह्न्यादबलमाशु ॥
 स्निहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रुधिरि ।
 वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमवलं विगति शीघ्रम् ॥
 दोषोत्कृष्टे हृदये वस्यः कुष्ठेषु चोर्द्धुभागेषु ।
 कुटजफ लमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः ॥
 शीतरसः पक्करसो मधूनि मधुकञ्च वमनानि ।
 कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती त्रिफला च विरेचने शस्ताः ॥
 सौवीरकं तुषीदक्रमालोडनमासवांस्तु सिंघादीन् ।
 शंसन्त्यधोहराणां यथा विरेकः क्रमश्चेष्टः ॥
 दार्वीं वृहतीं सैव्यैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
 सस्त्रे ह्यैरास्याप्यः कुष्ठी सकलिङ्गयवमुस्तैः ॥
 वातोत्थणं विरिक्तं निरूढमनुवासनार्हमालक्ष्यः ।
 फलमधूकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत् स्निहम् ॥
 दन्ती मधूकसैन्धवफणिज्जकाः पिप्पली करञ्जफलम् ।
 नस्यं स्यात् सविडङ्गं त्रिमिकुष्ठकफप्रदोषघ्नम् ॥
 विरोचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैश्च शाम्यन्ति ।

क्रिमयः कुष्ठकिलास प्रयोजितैरुत्तमाङ्गस्थाः ॥
 स्थिरकठिनमण्डलानां खिन्नानां प्रस्तरप्रणालीभिः ।
 कूर्चैर्विघट्टितानां रक्तोत्कृशोपनेतव्यः ॥
 आनूपवारिजानां मांसानां पटोलैः सुखोष्णैश्च ।
 स्निग्धोत्सिन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णैश्च शस्त्रैश्च ॥
 रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गलावूभि राहुरैव रक्तम् ।
 प्रच्छित्तमस्यं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलोकाभिः ॥
 ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निःहृतास्तु दोषाणाम् ।
 संशोधिता शयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत् तेषाम् ॥
 शेषं न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रिय नाशनानि यानि स्युः ।
 तेषु निपात्यः चारुं रक्तं च दोषं च निःस्त्राव्य ॥
 पाषाणकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
 पौता गदस्य क्लार्यो विषैः प्रदेही गदैश्चाम् ॥
 स्तब्धानि सुप्तसुप्तानि अस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।
 कूर्चैर्दन्ती त्रिफला करवीरकरञ्जनिम्बकुटजामाम् ॥
 जाल्यकनिम्बकुटजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनैर्वा ।
 घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रलेपैः प्रदेह्यानि ॥
 मारुतकफकुष्ठघ्नं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठानां कायम् ।
 कफपित्तरक्तहरणं तित्तकषायैः प्रशमनञ्च सर्पींश्चि ॥
 तित्तकानि च यच्चान्यद्रक्तपित्तमुत्कर्म ।
 चाह्याभ्यन्तरमपत्रं तत्कार्यं पित्तकुष्ठाम् ॥
 दोषाधिक्य विभागादित्येतत् कर्म कुष्ठगुत् प्रोक्तम् ।
 वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वग्दोषसामान्यात् ॥
 दार्वी रसाञ्जनं वा गोसूत्रेण प्रवाधते कुष्ठम् ॥

अभया प्रयोजिता वा मांसव्योषगुडतैलाः ॥

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्षाः पृथक् फलांशं त्रिफलात्वचय ।

स्यान्नायमाणा कटुरोहिणी च भागाद्वैका नागरपादयुक्ता ॥

पक्षं त्वबैकं सह चूर्षितानां जले शृतं ह्येषहरं पिवेत् ॥

कीर्णं रवेदम्बुगत्रजानां पुराणशाख्योदणमाददीत ॥

कुष्ठानि शोफं ग्रहणी प्रदोषं अर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकञ्च ।

घट्टान्न योगेन निहन्तिचेव हृहस्ति शूलं विषम ज्वरञ्च ॥

शुस्तं व्योषं त्रिफला मस्तिष्ण दारु पञ्चमूले द्वे ।

सप्तच्छद निम्बत्वक्कविशरलश्चित्तकी मूर्धा ॥

चूर्णं तर्पणभार्गवभिः संयोजितं समध्वंशम् ।

श्रेष्ठं कुष्ठनिवर्हणं एतत्प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥

श्वयथुं सपाण्डुरोगं श्लितं ग्रहणी प्रदोष मर्शांसि ।

त्रधमगन्दर पिङ्का कण्डूकोठांश्च विनिहन्ति ॥

खदिरसुरदारु सारं अपयित्वा तद्रसेन तीवार्थः ।

शौद्रप्रस्थे कार्यः कार्ये ते चाष्टपलिके च ॥

ततथाय सूर्षानामष्टपलं प्रक्षिपेत्तथा मूनि ।

त्रिफलात्वक्करिचम्पत्रङ्गनकञ्च कर्षांशम् ॥

मत्स्यण्डिका मधुसमा तन्मांसमायसे भाण्डे ।

मध्वासवमाधरतः कुष्किलासे शमं याताः ॥

त्रिफला सवञ्चगौडः सचित्तकः श्लितरोग कुष्ठतः ।

कमुकदशमूलदन्ती वराङ्ग मधु योग संयुक्तः ॥

क्षूनि चान्नानि हितानि विद्यात्कुष्ठेषु शाकानि च तित्तकानि

भक्ष्नातकैश्च त्रिफलैः सनिम्बैर्युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥

शुराणधान्यान्यथ जाङ्गलानि मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ॥

शस्ता न गुर्वन्मपयोद्धीनि नःमृपमत्स्या न गुडास्तिस्त्राय ॥

एला कुष्ठन्दावीशतपुष्पा चित्तकं विडङ्गश्च ।

कुष्ठलेपनमिष्टश्चरसाञ्जनस्त्राभया चैव ॥

चित्तक खिलां त्रिम्बीं हृषकङ्कुरविन्दमकं नागरकम् ।

चूर्णीकृत्याष्टाहं भावितव्यम्यन्ताञ्जस्य ॥

क्षारेण गवां मूत्रं सूतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।

भियन्ते च विशन्ति च क्षिप्रान्यर्काभि तप्तानि ॥

मांसीं मरिचं लवणं रजनौतयरं सुधा श्टहाडूमः ॥

मूत्रं पित्तं चारः पलाशः कुष्ठगुल्फेपः ॥

तपुंसीसगयधूर्णं मण्डलनुत्चित्तकं बृहती ।

गोधारसः स लवणं दारु च मूत्रञ्च मण्डलनुत् ॥

कदलीपलाश पाटलिनिचुल क्षाराश्रमा प्रसन्नेन ।

मापेषु तीर्थं कार्यं कार्यम्पिष्टे च क्षिण्वे च ॥

तैर्मचकः सुजातः किण्वैर्जमित प्रलेपनं शस्तम् ।

मण्डल कुष्ठविनाशनं श्रातपसंस्थे क्षिमिन्नश्च ॥

सुप्तं मदनं त्रिफलाःकरञ्ज शारग्वधःकलिङ्गयवाः ॥

दार्वी सप्तपर्णा स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोत्थपैः ।

त्वग्दोष कुष्ठशोफ प्रवाहनः पाण्डुरोगघ्नः ॥

कुष्ठं करञ्जबीजान्धेडगजः कुष्ठसूदनोलेपः ।

प्रपुत्राहबीजसैन्धव रसाञ्जन कपित्थरोधाय ॥

करवीरमूलकक्काःकुटजकरञ्जयोःफलम्वचन्दार्व्याः ॥

सुमनः प्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥

रोधस्य धातकीनां चक्षक बीजस्य नक्तमालस्य ।

कल्कञ्च मालतीनां कुष्ठे सृष्टिर्ना लेपौ ॥
 शीरीषीत्वक्पुष्पं कार्पास्या राजवृक्ष पत्राणि ।
 पिष्ट्वा च काचमाची चतुर्विधः कुष्ठतुल्लेपः ॥
 दार्व्यारसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
 आरग्वध वृक्षकयोस्त्रिफलायाः समपणस्य ॥
 इति षट्कषाय योगा निर्दिष्टाः सममद्यतिनि गस्य ।
 आनि पाने च मतास्तथाष्टमद्यास्य सारस्य ॥
 आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एवच कषायाः ।
 तैलघृत पाकयोगे चेष्यन्ते कुष्ठग्रान्तर्यम् ॥
 त्रिफला निम्बपटोलमञ्जिष्ठा रोहिणीवचारजनी ।
 एष कषायोऽभ्यस्तोऽहिनस्ति कफपित्तनं कुष्ठम् ॥
 एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोल्बणं जयति कुष्ठम् ।
 एष च कल्पोदृष्टः खदिरासन दारु निम्बानाम् ॥
 कुष्ठार्कतुत्य कट्फल मूलकबीजानि रोहिणी कटुका ।
 कुटुज रुलोत्पलमुस्तं बृहतोकरवीरकाशीशम् ॥
 एङ्गज निम्बपाठा दुरालभा रोचना विडङ्गञ्च ।
 तिक्ती प्लाकु बीजं कम्पित्यक सर्षपा दार्वी ॥
 एतैस्तेलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष वा लेपः ।
 तन्मर्दनं प्रघर्षणमवचूर्णन मेष एवेष्टः ॥
 श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठार्कं मूलसर्षप शिग्रुत्वग्रोहिणी कटुका ॥
 एतैस्तेलं साध्यं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूत्रम् ।
 दत्त्वा तैल चतुर्गुणमभ्यङ्गः कुष्ठकण्डूघ्नः ॥
 तिक्ती प्लाकु बीजं द्वे तुत्ये रोचना हरिद्रे द्वे ।

बृहतीफलमेरण्डः सविशालः चित्रकी मूर्वा ॥
 काशी श हिक्किशिशूतुप्रषण सुरदार तुम्बुह विडङ्गम् ।
 लाङ्गलकी कुटजत्वक् कटुकास्या रोहिणी चैव ॥
 सर्षप कल्कैरेतेर्मूत्रे चतुर्गुणं साध्यम् ।
 कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गाभारुतकफनं तैलम् ॥
 कनकचीरीशैला भर्मी दन्ती फलानि मूलञ्च ।
 जाती फलानि प्रवालसर्षपलशुन विडङ्गं करञ्जत्वक् ॥
 सप्तच्छदार्यपल्लवमूलत्वङ् निम्बचित्त्रकास्फोताः
 गुञ्जैरण्डवृहती मूलकसुरसार्जकफलानि ॥
 क, वं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्वा वचा सषड्यन्या ।
 एङ्गजकुटजशिशुत्रूषणभस्मातकक्षवकाः ॥
 हरितालमर्वाक् पुष्पीतुष्यं कम्पित्त्रको मृता सङ्गः ।
 मौराष्ट्रीका सीसं दार्वी त्वक् सर्जिका लवणम् ॥
 कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
 सर्षपमथ वा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
 स्थाप्यं कटुका लावूनि तस्त्रिंशं तेनास्य मण्डलान्याय ।
 भिन्याद्विषगभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डूं विनिहन्यात् कुष्ठम् ॥
 तमालपत्रं मरिचं समनः शिलं स काशीशम् ।
 तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्ने ॥
 तेनालिप्तं सिध्दं सप्ताहाद्देप्रति तिष्ठती घर्मे ।
 मासान्नरं किलासं स्नानं मुक्ता विशुद्धतनोः सिन्हालेपः ।
 सर्षपकरञ्जकोशातकानि तैलान्यथेद्बुदीनाञ्च ॥
 कुष्ठेषु हितान्याङ्गस्तैलं यत्रापि खदिरस्य । तैलानि ।
 जीवन्ती मञ्जिष्ठादार्वीकम्पित्त्रकस्तथा तुल्यम् ॥

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः क्षेप्यः ।
 समधूच्छिष्टो विपादिका नश्यति व्याप्ता चर्मककुम्भम् ॥
 क्तिष्टिमं कुष्ठं ग्राम्यत्वलसकञ्च विपादिकायाम् ।
 क्रिण्वं वराहरुधिरं पृथ्वीका सैन्धवञ्च लेपः स्यात् ॥
 लेपो योज्यः कुस्तुम्बुरुणि कुष्ठञ्च मण्डलनुत् ।
 पूतीकादारुजटिला पक्षसुराचौद्रमूहपण्यौ च ॥
 लेपः स काकणासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः । मण्डलकुष्ठे लेपः
 चित्रकशौभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेव दारुणि ।
 खदिरो धवस्य लेपः श्यामादन्ती द्रवन्ती च ।
 लाक्षारसाञ्जनैला पुनर्नवा चेति कुष्ठिनी लेपाः ॥
 दधिमण्डयुताः सर्वे दद्याः क्षणमारुतकफघ्नाः ।
 एडगजकुष्ठ सैन्धवसौवीरकसर्षपैः क्रिमिघ्नैश्च ॥
 क्रिमिकुष्ठमण्डलास्थं दद्रूकुष्ठञ्च शमसुपैति ।
 एडगजः सर्जरसो मूलकबीजञ्च सिधुकुष्ठानाम् ॥
 काञ्चिकयुक्तान्तु पृथक् मतमिदम् उद्वर्त्तनं क्रमशो लेपाः ।
 वासा त्रिफलापाने स्नाने चीद्वर्त्तने प्रलेपे च ॥
 वृहती सैन्धपटोलाः सगरावा रोहिणी चैव ।
 खदिरावघातककुम्भारोहीतककुटजनिम्बाः ॥
 समच्छेदकरवीराः शस्यन्ते स्नानपानेषु ।
 जलवाप्यलोहकेसरपत्रपत्रचन्दनं सृणालानि ॥
 भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ।
 यद्याङ्गरोध्रपद्मकपटोलपिषुमन्दचन्दनरसाश्च ॥
 स्नाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठेभ्यः ।
 आलेपनं प्रियङ्गुहरेणुकावत्सकस्य च फलानि ॥

सातिविषा च सेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ।
तिक्तघृतैर्यौतघृतैरभ्यङ्गो दग्धमानकुण्डेषु ॥
तैलैश्चन्दनमधुकप्रपुण्डरीकोत्पलयुतैसाभ्यङ्गः ।
क्लृदे प्रपतति चाङ्गि दाहे विस्फोटके सचर्मदले ॥
शीताः प्रदेहसेकाश्वधनविरेचकौ घृतं तिक्तम् ।
श्वदिरघृतं निम्बघृतं दार्वीघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ॥
कुण्डेषु रक्तपित्तप्रवलेषु भिषज्यितं सिद्धम् ।
त्रिफलात्वचोऽर्द्धपलिकाःपटोलपत्रञ्च कार्ष्णिकाःशेषाः ॥
कटुरोहिणी सनिम्बा यष्ट्याङ्गा त्रायमाणा च ।
एष कषायः साध्यो दत्त्वा द्विपलं मसूराणाम् ॥
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्यः ।
ते च कषायाष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्तव्यम् ॥
यावत् स्यादष्टपलं शेषे पियं ततः कोष्णम् ।
तद्वातपित्तकुण्डं वीसर्पवातशोणितमप्रवल्सम् ॥
ज्वरदाहगुल्मावद्रधिं विभ्रमविस्फोटकान् हन्ति ।
निम्बपटोलदार्वीन्दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलम् ॥
कुर्यादूर्ध्वपलांशं पर्पटकं त्रायमाणाञ्च ।
सलिलाढकसिञ्जानां रसेऽष्टभागस्थितेक्षिपेत् पूते ॥
चन्दनकिराततिक्तकमागधिकास् त्रायमाणाञ्च ।
मुस्तं मुस्तकवीजं कल्की कृत्वाहंकार्ष्णिकान् भागान् ॥
नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत् सिद्धं घृतं पियम् ।
कुष्ठज्वरगुल्मार्शी ग्रहणी पाण्डुरामय श्वयथु हारि ॥
वीसर्पपिण्डकपामा कण्डू मद्गण्डनुत्तिक्तम् ।
सप्तच्छदं प्रतिविषं शम्पाकं तिक्तरोहिणीं पाठान् ॥

सुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमन्दपर्पटकम् ।
 धन्वय वाशं चन्दनमुपकुल्यां पद्मकं रजन्धौ च ॥
 षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीं शारिवे चोभे ।
 वल्ककबीजं वाशं मूर्वाममृतं किराततिक्तकञ्च ॥ ।
 कल्कान् कुर्यान् मतिमान् यच्छाङ्गां त्रायमाणाञ्च ।
 कल्कस्य चतुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ॥
 द्विगुणो घृतात् प्रदेयस्तत् सर्पिः पाययेत् सिद्धम् ।
 कुणानि रक्तपिशाप्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ॥
 वीसर्परक्तपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगञ्च ।
 विस्फोटकान् सपामानुष्यादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ॥
 हृद्रोगं गुल्मपिडका न सद्रजो गण्डमालाञ्च ।
 हन्यादितत् सर्पिः पीतं काले यथाश्लं सद्यः ॥
 योगशतैरप्यजितान् महाविकारान् महातिक्तम् ।
 दीपे हृते ऽपनीते रक्तौ वाह्यान्तरक्तते समस्ते ॥
 स्त्रीहे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्तते साध्यम् ।
 प्रपतत् सुलसीका प्रस्रुतेषु गात्रेषु जन्तु दग्धेषु ॥
 मूत्रं निम्बविडङ्गे स्नानं पानं प्रदेह्य ।
 हृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बाश्च ॥
 स्नाने पाने लेपे क्लिप्तिकुष्ठतृदः सगोमूत्राः ।
 पानाहारविधाने प्रसेचने दीपने प्रदेहे च ॥
 क्लिप्तिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठघृत् खदिरः ॥
 एङ्गजः सविडङ्गो मूलान्यारखधस्य कुष्ठानाम् ।
 उद्दालनं श्वदन्तागो श्वधराहीध्रन्ताश्च ॥
 एङ्गजः स विडङ्गो रजवीहस राजह्वचमूलञ्च ।

कुष्ठोद्दालनमग्रं सपिप्पली पाकलं योज्यम् ॥
 श्वित्राणां सविशेषं प्रयोक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
 श्वित्रे स्त्रंसनमग्रं मलपूरुष इत्यते सगुहः ॥
 तं पीत्वा सुस्निग्धो यथाबलं सूर्यपादसन्तापम् ।
 सेवेत विरिक्तश्च त्र्यहं पिपासुः पिवेत् पेयम् ॥
 श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्ध्यात् ।
 स्फोटेषु विद्युतेषु प्रातः प्रातः पिवेत् पक्षम् ॥
 मलपूमशनं प्रियङ्गुं शलपुष्पां चान्धसा समुत्काष्य ।
 पालाशं वा चारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥
 यच्चान्यत् कुष्ठं श्वित्राणां सर्वमेवतच्छस्तम् ।
 खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमग्रम् ॥
 समनः शिलं विडङ्गं कासीसं रोचनां कनकपुष्पीम् ।
 श्वित्राणां प्रथमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥
 कदली चारयुतं वा खदिरास्थि दग्धं गवां रुधिरयुक्तम् ॥
 हस्ति मदाध्युषितं वा मालत्याः चारकचारम् ॥
 नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्ति मूत्रपिष्टं वा ।
 मूलजलेपः फल्गुजलेपः पिष्टो गवां मूत्रे ॥
 काको दुम्बरिका वासावल्गुजचित्रको गवां मूत्रे ।
 पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता वर्हिं पित्तेन लेपः ॥
 किलासहन्ता मूलान्यावल्गुलानि लाक्षा च ।
 गोपित्तमञ्जने द्वे विष्यत्यः काबलोहरजः ॥
 शुद्धा शोणितमोक्षै विरूचणैर्भक्षणैश्च शक्नुनाम् ।
 श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति स्त्रीणपापस्य ॥

दारुणं वारुणं श्वित्रं किलासं नामभि स्त्रिभिः ॥
 विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥
 दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्नं मांसं समाश्रिते ।
 श्वेत्यमेदः श्रितं श्वित्रं गुरुतथोत्तरोत्तरम् ॥
 यत् परस्परतो भिन्नं बहु यद्रक्तलोम वत् ।
 यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति ॥
 दोषे युक्ते विदग्धे वा श्वित्रन्त्वचि तु जायते ।
 ततश्चापरान् दूषयति नैव घातून् कुष्णाति च नानुकुङ्गतः ॥
 वर्चास्य तथ्यानि क्लतघ्नभावो निन्दा सुराणां गुरुधर्षणश्च ।
 पापक्रिया पूर्वकृतञ्च कर्महेतुः किलासस्य विरोधि चाम्भम् ॥ इति
 भवति चात्र । हेतुर्द्रव्योः लिङ्गं समासतो दोषनिर्दिष्टात् ।
 साध्यासाध्यं कष्टं कुष्ठापहाद्य ये योगाः ॥
 सिद्धाः किलासहेतुर्लिङ्गं गुरुलाघवं भ्रान्तिः ।
 इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ॥
 स्मृति बुद्धि वर्धनार्थं शिष्याय हुताशवेशायेति ।
 इति कुष्ठचिकित्सितम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयज्ञचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 दिवोकसां कथयता मृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
 कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥

रोहिष्याभतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्तः ।
 आज्ञामाल्पतामिन्द्रोर्देहः स्नेहपरिषयात् ॥
 दुहितृणामसम्भोगात् शेषाणाञ्च प्रजापतेः ।
 क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान्निःसृतो मुखम् ॥
 प्रजापतिर्हि दुहितुरष्टाविंशतिरंशुमान् ।
 भार्यायै प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्तत ॥
 गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
 रजोऽन्धमवलं दीनं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥
 सोऽभिभृतोऽतिगुरुणा गुरु क्रोधेन, निष्प्रभः ।
 द्वेद्वेषिषिंसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
 अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।
 प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः ॥
 स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
 तेजसा वर्द्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
 क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
 यक्ष्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राज यक्ष्मा ततो मतः ॥
 स यक्ष्मा हुङ्गतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकनागतः ।
 लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
 अथथा बलमारम्भं वेगसन्धारणक्षयम् ।
 यक्ष्मणः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमाशनम् ॥
 युवाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः
 यतनेरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथापरैः ॥
 अथथा बलमारम्भं जन्तो हरसि विवृते ।
 वायुः प्रकुपितो दोषावुद्गीर्णो भौर्विधावति ॥

सशिरः स्वः शिरः शूलं करोति मलमाश्रितः ।
 कण्ठोद्गंसञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
 पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्थो वर्ची भेदं गुद्दं स्थितः ।
 जृम्भां ज्वरं च सन्निस्व उरस्वशोरसोरुजम् ॥
 क्षणनाशोरसो रज्जं कासमानः कफानुगम् ।
 जर्जरशोरसा क्षिप्रमुरः शूलो निरस्यति ॥
 इत्थि साहसिकं यक्ष्मा रूपैरितैः प्रपद्यते ।
 एकादशभिराकम्भो भजेतस्मान्न साहसम् ॥
 क्लीमत्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमगगतम् ।
 वरतभूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥
 तदत्र वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।
 ऊर्ध्वं तिर्यग्धः कुर्याद्विकारान् कुपितोऽनिलः ॥
 प्रतिश्लायञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ।
 पार्श्वशूलं शिरः शूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥
 अङ्गमर्दं सुदुष्कृद्विर्वर्चीभेदं त्रिलक्षणम् ।
 रूपास्थेकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ॥
 द्वैर्धोत्कण्ठाभयत्रासक्रोधश्रीकातिकर्षणात् ।
 अवायानशनाभ्याञ्च शुक्रमोजश्च हीयते ॥
 कतः स्नेहक्षयाद्वायुर्हो दोषानुदीरयन् ।
 प्रतिश्लायं ज्वरं कफसमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥
 श्वासं विद्ध्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ॥
 करोति चांससम्प्रापमेकादशभिहाङ्गहत् ॥
 लिङ्गान्याविद्यस्थे तानेकादशमहागदम् ।
 संप्राप्तं राजयक्ष्माश्च क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ॥

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येष समग्रतः ।
 जनग्रन्था मथान् घोरान् विषमा मारुतादयः ॥
 स्त्रातांस रुधिरादीनां वैषम्याद्द्विषमं गताः ॥
 बद्धा रोगाय कल्पन्ति पुष्यन्ति च न धातवः ॥
 प्रतिश्यायं प्रसेकञ्च कासं छर्दिमरीचकम् ॥
 छ्वरं मंसाभितापञ्च छर्दनं रुधिरस्य च ॥
 पार्श्वं शुलं गिरः शुलं स्वरभेदमद्यापि वा ।
 कफपित्ता निलकृतं क्लिष्टं विद्याद्यथाक्रमम् ॥
 इति व्याधि समूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
 रूपमेकादशविधं हेतुस्योक्तस्यतुविधः ॥
 पूर्वरूपं प्रतिश्यायोद्दोषद्वयं दोषदर्शनम् ।
 अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥
 घृणित्वमग्रतश्चापि बलमांसपरिहयः ।
 स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुणहने ॥
 अशिका घृणकेशानां नखानाञ्चाभिवर्दनम् ।
 पतत्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिधर्षणम् ॥
 स्वप्ने केशास्त्रि राशीनां भस्मनश्चाभिरोहणम् ॥
 जलाशयानां शैलानां वनानां क्वातिप्रासपि ॥
 शुष्यतां श्लैयसाणानां पततां यञ्च दर्शनम् ।
 प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्णः ॥
 रूपं त्वस्य यथोद्देशं परं शृणु सभेषजम् ।
 यथास्त्रिनोषणा पाकं शरीरा अन्ति धातवः ॥
 स्त्रोतसा च यथास्त्रेन धातुः पुष्यति धातुना ।
 स्त्रोतसां सन्निरोधाच्च रक्तादीनाञ्च संघयान् ॥

धातुषणां चापचयाद्राजयन्त्या प्रवर्तते ।
 तस्मिन् काले यच्चत्वग्निर्यद्वं कौष्ठमाश्रितम् ॥
 म्लक्षीभवन्ति तत्प्रायः क्लृपते किञ्चिदोजसे ।
 तस्मात् पुरीषं चरन्तं विशेषाद्राजयस्त्रिणः ॥
 सर्वधातुषयातेस्य बलं तस्य हि विद्वत्सम् ।
 रसः स्नीतः सु रुहेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ॥
 स जडं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ।
 जायन्ते व्याधयश्चातः षडेकादशधा पुनः ॥
 षां संघातयोगेन राजयच्छेति क्लृपते ।
 कासोऽं सतापे वैस्वर्यं च्वरः पार्श्वश्रिरोरुजौ ॥
 शोणितश्लेष्मणो हृदिः श्वासः कोष्ठामयोऽरुचिः ॥
 रूपाण्यं कादशेस्तात्रि यस्त्रिणः षडिमानि वा ॥
 कासोच्चरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चो गदगेऽरुचिः ।
 सर्वैरङ्गैः स्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्भासबलक्षये ॥
 युक्तो वर्णश्चिकित्सितस्तु सर्वरूपोऽप्यमोऽन्यथा ॥
 घ्राणमूलेस्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा ॥
 मारुताध्यातशिरसो मारुतं श्लायते प्रति ॥
 प्रतिश्लायस्तलो रोगो जायते देहकर्त्तनः ॥
 तस्य रूपं शिरः शूलं गौरवं घ्राणविप्लवः ।
 च्वरः कासः कफोत्केशः स्वरभेदोऽरुचिः क्लमः ॥
 इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यद्ग्राह्यात् प्रवर्तते ।
 पिच्छिलं बहलं विस्त्रं हरितं श्वेतपीतकम् ॥
 कासमानो रसं यच्छी निष्ठीवति कफमनुगम् ।
 अंसपार्श्वभितामश्च तामः पादकरस्य च ॥

स्वरः श्वर्षीङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ।
 वातात् पित्तात् कफात् रक्तात् कासवेगात् सपीनसात् ॥
 स्वरभेदो भवात् वातात् रुक्षः चामस्यल स्वरः ।
 तालु कण्ठपरिप्लोषः पित्ताद्रक्त मसूयते ॥
 कफान् मन्दो विवद्वद्य स्वरः खुबखुरायते ।
 सन्नो रक्तविमन्धत्वात् स्वरः कृच्छात् प्रवर्तते ।
 कासातिवेगात् कषणः पीनसात् कफवातिकः ॥
 पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायाम लक्षणम् ।
 शिरः शूलं ससन्तापं यक्ष्मिणः स्यत् सगौरवम् ॥
 अत्यभिष्यन्दद्देहस्य यक्ष्मिणो विषमाशनात् ।
 कण्ठात् प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा क्षीत्क्लिष्टसञ्चितः ॥
 रक्तं विवद्वमार्गत्वादुरसः श्वाससृच्छति ॥
 दोषैरुपहते चाग्नी सपिच्छमभि स्मर्यते ।
 मृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वा हृद्य संश्रिते ॥
 जायतेऽरुचिराहारैर्दुष्टैर्येष मानसैः ।
 कषायतिक्तमधुरैर्विद्यात् सुखरसैः क्रमात् ॥
 वाताद्यैररुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ।
 अरोचकात् सामवेगाद्दोषोत्क्लेशाद्वापि ॥
 कृद्धिर्वासवि काराणां अन्ये षामप्युपद्रवः ।
 सर्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणान्तु बलाबलम् ॥
 परीक्ष्यावस्थितं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ।
 प्रतिश्याये शिरः शूले कासे श्वासे स्वरक्षये ॥
 पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ॥
 पीनसे स्वेदमभ्रङ्गं भूममालीपनानि च ॥

परिषेकावमाह्वांश्च बावकं वाद्यमेव च ।
 लवणाककटूणांश्च रसान् ज्ञेहोपसंहितान् ॥
 काश्चित्तिरिदृशाणां वर्तकानाञ्च कल्पयेत् ।
 अ पिप्पलीकं सववं शकूलत्वं सवागरम् ॥
 दाडिमामसकपीतं खिन्धमाजं रसं पिवेत् ।
 तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपकल्पितैः ।
 यवगोधूमशाल्यैश्च यथामान्यमुपाचरेत् ॥
 पिवेत् प्रसादं वारुण्या जलं वा पाञ्चमूलिकम् ।
 धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याथ वा शृतम् ॥
 यर्षिणीभिस्तसृभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ।
 कसरोत्कारिका मधुकुलत्थयवपायसैः ॥
 सङ्घितस्त्रेद्विधिना कण्ठं पार्श्वं सुरः शिरः ।
 स्त्रे दयेत् पत्र भङ्गेन शिरस्य परिषेचयेत् ॥
 बला गुडूची मधुकशृतैर्वा वारिभिः सुखेः ।
 वस्तमत्स्यशिरोभिर्वा नाडी स्त्रेदं प्रयोजयेत् ॥
 कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सवातिकैः ।
 श्लेदकानूपसांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ॥
 सञ्जेहं सारनालं वा नाडीस्त्रेदं प्रयोजयेत् ।
 जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्य च ॥
 वचाया वैशवारस्य विदार्या मलकस्य च ।
 श्लेदकानूपसां सानामुपनाहाथ संस्कृताः ॥
 शस्यन्ते च ततः स्त्रेहाः शिरः पार्श्वींशशूलिनाम् ।
 शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दनम् ॥

आलोपनं स्यात् सष्टमं शिरः पार्श्वीमशुक्तनुत् ।
 बला रात्रा तिलाः सर्पिमंशुकं नीलसुन्धलम् ॥
 पलं कषा देवदारुचन्दनं केशरं घृतम् ।
 वीराबला विदारौ च कुण्ठगन्धा पुनर्मवा ॥
 शनावरौ पयस्या च कत्तूयं मधुकं घृतम् ।
 चत्वार एते श्लोकार्धैः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ॥
 शस्ताः संघट्टदीषाणां शिरःपार्श्वीसशूलिनाम् ।
 लावनं धूमपानानि स्त्रेष्वाशोत्तरमक्त्तिकाः ॥
 तैलान्यभ्यङ्गयोगानि वस्ति कर्म तथा परम् ।
 जलौकौलावु शृङ्गीर्वा प्रदुष्टं व्यधनेन वा ॥
 शिरः पार्श्वीसशूलेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥
 प्रदेहः सष्टतथेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥
 दूर्वा मधुकमञ्जिषा केशरैर्वा घृताङ्गुलैः ।
 प्रपुण्डरीकनिगुण्ठी पद्मकेसरसुत्पलम् ॥
 कशेरुका पयस्या च असर्पिष्कं प्रलेपनम् ।
 चन्दनाद्येन तैलेन शतधीतेन सर्पिषा ॥
 अभ्यङ्गः सर्पिषा सेकः शस्तश्च मधुकाञ्चुना ॥
 माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादि शृतेन वा ॥
 परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संगमनी क्रिया ॥
 दोषाधिकानां वसनं शस्यते सविरचनम् ॥
 स्त्रेहस्त्रेदीपयन्नानां सस्त्रे हं यत्र कर्षणम् ।
 श्लोभी मुञ्चति गात्राणि पुरीषस्त्रंसनादपि ॥
 श्वत्रसापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिष्यते ॥
 योन्मात् संघट्टकोणवां काञ्चे श्वासे खरश्चये ॥

शिरः पाश्वीं स शूलेषु सिद्धानेतान् प्रयोजयेत् ॥
 बला विदारिगन्धार्थी विदार्या मधुकेन वा ॥
 सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्यात् स्वर्गमुत्तमम् ।
 प्रपुष्करीकं मधुकं पिप्पलीं हृत्तौ बला
 क्षीरं सर्पिश्च तस्मिन् स्वर्गं स्यान्नावनं परम् ।
 शिरः पाश्वीं स शूलघ्नं कासश्वासनिवर्हणम् ॥
 प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चोत्तरभक्तिकम् ।
 दग्मूत्रेण पथसा सिद्धं मंसरसेन च ॥
 बला गर्भं घृतं सद्यो रोगार्हे तान् प्रबाधते ।
 भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाग्निं प्रविचारितम् ॥
 राश्या घृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बला घृतम्
 लेहान् कासापहान् स्वर्गान् श्वासहिक्का निवर्हणान्
 शिरःपाश्वीं स शूलघ्नान् स्त्रीहांश्वतः परं शृणु ।
 घृतं खर्जूरं शृङ्गीका शर्करा चोद्वसंयुतम् ॥
 सपिप्पलीकवेस्वर्गकास श्वासनिवर्हणम् ।
 दग्मूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्दुदियान्नवम् ॥
 सपिप्पलीकं सक्षीद्रन्तत्परं स्वरबोधनम् ।
 शिरः पाश्वीं स शूलघ्नं कासश्वासश्चरापहम् ॥
 पश्चाभिः पञ्चमूलीर्वा शृताद्यद्दियाद्घृतम् ।
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यच्छयः समकं बलम् ।
 खर्जूरं पिप्पलीं द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ॥
 त्रिफला पिप्पली सुस्तं शृङ्गाटी गुडशर्करा ।
 क्षीरं शठो पुष्कराख्यं सरसः शर्करा मुहुः ॥

नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ।
 श्लोकार्धविहितानेतान् लिङ्घान्ना मधु सर्पिषा ॥
 कासश्वासापहान् स्वयान् पार्श्वशूलपहास्तथा ।
 सितोपलान्तु गाक्षीरीं पिप्पलीं बहुलां त्वक्म् ॥
 शन्ध्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधु सर्पिषा ।
 चूर्णितं प्राशयेद्वा तत् श्वासकासकफातुरम् ॥
 सुसजिह्वा रोचकिकिनं अल्पहृग्निं पार्श्वशूलिनम् ।
 हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥
 वासासर्पिः शतावरीः सिद्धं वा परमं हितम् ।
 दुरालभां श्वदंद्वाञ्च चतस्रः पद्मिनीर्त्रलाम् ॥
 भागान् पलोन्मितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ।
 पचेद्द्व्यगुणे तीये दशभागावशेषिते ॥
 एसे सुपूते द्रव्याणामेषां कल्कान् समापयेत् ।
 शठ्याः पुष्करमूलस्य पिप्पली त्रायमाणयोः ॥
 तामलक्याः किरातानां तिक्तस्य कुटजस्य च ।
 फलानां शारित्रायाश्च सुपिष्टान् कर्षं सम्मितान् ॥
 ततस्तेन घृतप्रस्यं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
 त्वयाञ्छर्दि रतोसार मेतान् सर्परपोहति ॥
 जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 शटीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीन्तामलकीन्बलाम् ॥ ।
 नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां त्रिकण्टकम् ।
 पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥
 एतद्वाधि समूहस्य समुत्थं राजयस्मयः ।
 रूपमेकादशविधं सर्पिरिकं व्यपोहति ॥

वलां स्थिरां घृन्निपर्णीं बृहतीं सनिदिन्धिकाम् ।
 साधयित्वा रसे तस्मिन्पयो मव्यं सनागरम् ॥
 द्राक्षा खजूरसर्पिभिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
 क. शौद्रं ज्वर कासघ्नं स्वयञ्चैतत् प्रयोजयेत् ॥
 आजस्य पयसश्चैव प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
 शूफार्थं चणका सुन्ना मकुण शोपकल्पिता ॥
 क्षराणां शमने योगः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
 यच्छिष्यां अरदाहेषु सर्पिष्कः प्रशस्यते ॥
 कफप्रसेके बलवान् श्लेष्मिकः छर्दयेत्तरः ।
 शयसा फलशुक्तेन मधुरेण रसेन वा ॥
 सपिंसत्वा यवाग्व्या वा वमनीयोप सिद्धवा ।
 वमितोद्याश्च लघ्नमन्त्र काले सदीपनम् ॥
 ऋव गोधूममाध्वीक शीघ्ररिष्ट सुरासवान् ।
 जाङ्गलानि च शून्यानि सेवमानः कफञ्चयेत् ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेके तु वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
 कफप्रसेकन्तं विद्वान् स्निग्धोऽणो नैव निर्जयेत् ॥
 क्रिया कफप्रसेकेन याम्यांसैव प्रशस्यते ।
 हृद्यानि चाक्षपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥
 प्रायेशोपहृताग्नित्वात्सपिच्छमति सर्यते ।
 प्राप्नोत्यास्यस्य वैरस्यं न चाक्षभभिनन्दति ॥
 तस्याग्नि दीपनाद्योगानतीसार निवर्हणान् ।
 वक्त्रशुद्धिकराम् कुर्यादरुचि प्रलिवाधकान् ॥
 च नागरानिन्द्रयवान् पिवेद्वा तण्डुलाग्वुना ।
 सिद्धां यवा गूक्षीर्णे च चाङ्गेरीतञ्च दाडिमैः ॥

पाठाभिव्यक्तं यवानीं च पातध्वं तक्रसंयुतम् ॥
 दुरालभां शृङ्गवेरं पाठाञ्च सुरया सह ।
 जाम्बवान् बिल्व मध्यञ्च सकपित्यं सनागरम् ॥
 पेया मण्डेन पातव्य मतीसार निवृत्तये ।
 एतानेव च योगां स्त्रीन् पाठादीन् कारयेत् खडान् ॥
 ससूपधान्यान् सञ्जे हान् साम्नान् संग्रहणान् परान् ।
 वेतसार्जुन जम्बूनां मृणाली कृष्णगन्धयोः ॥
 श्रीपण्यां मद्यन्त्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवान् ।
 मातुलुङ्गस्य धातव्या दाडिमस्य च कारयेत् ॥
 छेदान् लवणोपेतान् ससर्पिष्कान् स दाडिमान् ।
 मांसानां लघुपाकानां रसाः सांग्राहिकैर्युताः ॥
 व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ।
 स्थिरादि पञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतप्लवम् ॥
 तक्रं सुरा सचूक्रीका दाडिमस्त्राथवा रसः ।
 दीपनं ग्राहि निर्दिष्टं भेषजं भिन्न वर्धये ॥
 परं मुखस्य वैरस्य नाशनं रोचनं शृणु ।
 ह्यौकाली दन्त पवनं भक्षयेन् मुखधावनेः ॥
 तद्वत् प्रचालये दास्यं धारयेत्कवल ग्रहान् ।
 पिपेहूमन्तती शृष्टमद्यादीपन रोचनम् ॥
 भेषजं पानमन्त्रञ्च हितमिष्टोपकल्पितम् ।
 त्वञ्जुस्तमेला धान्यानि मुस्ती सामलकन्धचम् ॥
 त्वचोदार्या यवानी च पिप्पल्यस्तेज वत्यपि ।
 यवानीं तिन्त्रिङ्गीकञ्च पञ्चैते मुखधावनाः ॥

गुलिका धारयेदास्ये चूर्णैर्वा गोधयेन्मुखम् ।
 एषा मालोद्धितानां वा धारयेत्कवल ग्रहान् ॥
 सुरामाध्वीक शीघूनां तैलस्य मधुसर्पिषोः ।
 कवलान् धारये दिष्टान् क्षीरस्येह रसस्य च ॥
 यवानी तिलिङ्गीकञ्च नागरं सान्द्रवेतसम् ।
 दाडिमम्बदरं चान्नं कार्षिकानुपकल्पयेत् ॥
 धान्यसौवर्षलाजा जीवराजश्चार्ध कार्षिकम् ।
 पिप्पलीनां शतञ्चैकं ह्ये शते मरिचस्य च ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
 जिह्वा विशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥
 हृत्प्रीह पार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाह नाशनम् ।
 कासश्वाहरं ग्राहि ग्रहण्यर्गो विकारनुत् ॥
 तालीगपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
 यथोत्तरं भाग उद्यत्वा त्वग्ले चार्धभागिके ॥
 पिप्पल्यष्ट गुणा चात्र प्रदेया सित शर्करा ।
 कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥
 हृत्पाण्डुग्रहण्यौ क्षीघ्रं गोष प्रीहज्वरापहम् ।
 वम्यतीसार शूलघ्नं मूर्धवातानु लोमनम् ॥
 कल्पयेद् गुटिकाञ्चैव चूर्णं पक्वा सितोपलैः ।
 गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णा लघुतराः स्मृताः ॥
 श्लथते क्षीणमांसाय कल्पितानि विधानवत् ।
 दद्यान्मांसादमांसानि हृहणानि विशेषतः ॥
 शोषिणे बाहिर्णं दद्याद्बहिर्णशब्देन चापरान् ।
 रटभानुलूकान् चासांश्च विधिवत् सूपकल्पितान् ॥

काकांस्तिरिदृशब्देन मत्स्यशब्देन चौरान् ।
 भृशान्मत्स्रान्तरशब्देन दद्याद्गण्डूपदानपि ॥
 लोमशान् स्थूलनकुलान् विङ्गालांशोपकल्पितान् ।
 मृगालशावांश्च भिषक् शशशब्देन दापयेत् ॥
 सिंहानृणांस्तरक्षुंश्च व्याघ्रानिवं विधांस्तथा ।
 मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिवृद्धये ॥
 मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
 तीक्ष्णोष्णं लघुशोधित्वाहिशेषान् मृगपक्षिणाम् ॥
 मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्टानि प्रयोजयेत् ।
 तेषूपधा सुखं भुक्तं तथा शक्यानि तानि हि ॥
 जानन् जुगुप्सन्नैवाद्याज्जग्धं वा पुनरुल्लिखेत् ।
 तथात् शब्दीपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् ॥
 वह्नितित्तिरिदृक्षाणां हंसानां शूकरोद्भयोः ।
 खरगोमहिषाणाञ्च मांसं मांसकरं परम् ।
 योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामान्नपानिके ।
 तान् परीक्ष्य भिषग्विद्वान् दद्यान् मांसानि शोषिणे ॥
 प्रसहा भूगयः भूपवारिजा वारिषारिषः ।
 आहारार्थे प्रदातव्या मात्रया वातशोणिते ॥
 प्रतुदा विष्किराश्चैव धन्विजाश्च मृग द्विजाः ।
 कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥
 विधिवत् सुपसिद्धानि मनोच्चानि मृदूनि च ।
 रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥
 मांसमेवाग्रतः शोषे माध्वीकं पिवतोऽपि च ।
 नियतस्याल्पविक्तस्य विवेकी येन तिष्ठति ॥

वारुणी मण्डभक्तस्य वह्निर्माज्जन सेविनः ।
 अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥
 प्रसन्ना वारुणीं शीघ्रमरिष्टानासवान्मधु ।
 यथेष्टमनुपानार्थं पिवेन्मांसानि भक्षयेत् ॥
 मांसाद् मांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ।
 सक्षीद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥
 सिद्धं मधुकरैर्द्रव्यैर्दशमूलकषायिकैः ।
 क्षीरमांसरसोपेतं घृतं शोषहरं परम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्तकनागरैः ।
 सयावशूकैः सक्षीरैः स्त्रोतसां शोधनं घृतम् ॥
 राज्ञा बला गोक्षुरकं स्थिरा वर्षान्तसाधितम् ।
 जीवन्ती पिप्पली भार्गी सक्षीरं शोषनुद् घृतम् ॥
 यवाग्या वा पिवेन्मात्स्यं लिङ्गा द्वा मधुना सह ।
 सिद्धानां सर्पिषामेषामद्यादन्नेन वा सह ॥
 शुथतामेष निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ।
 वह्निः स्पर्शनमाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ॥
 स्रेहक्षीरोऽम्बुकोष्ठे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 स्त्रोतो विश्वम्बोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव वा ॥
 उत्तीर्णं मिश्रकैः स्रेहैः पुनरुक्तीः सुखाकरैः ।
 मृन्नीयात् सुखमासीनं सुखं चाच्छादयेन्नरम् ॥
 जीवन्तीं शतत्रोथ्याश्च विकसां सपुनर्नशाम् ।
 अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ॥
 विदारीं सर्षपं कुष्ठं तण्डुलानतसौ फलम् ।
 माषांस्तिलांश्च क्विण्वच्च सर्वमेकत्र चूर्षयेत् ॥

त्रिगुणं यवचूर्णेन दध्नायुक्तं समाचिकम् ।
 एतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णं बलप्रदम् ॥
 गौरसर्षपकल्केन गन्धैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 स्नायाद्दुत्सुखैस्तीर्थजीवनीयीषधैः शृतैः ॥
 गन्धैः समाख्यैर्वासोभिर्भूषणैश्च विभूषितः ।
 स्पृश्यान् संस्पृश्य संपूज्य देवताः सभिषग् द्विजान् ॥
 दृष्टवणरसस्पर्शं गन्धवत् पानभोजनम् ।
 दृष्टमिष्टैरुपहितं सुखमद्यात् सुखप्रदम् ॥
 समातीतानि धान्यानि कलनीयानि शुष्यताम् ।
 लघूनि ह्रीनवीर्याणि तानि पथ्यतमानि हि ॥
 यच्चोपदेक्ष्यते पथ्यं चतुशीलचिकित्सिते ।
 यच्छिणस्तत्प्रयोक्तव्यं वल्लभांसाभिहृद्ये ॥
 अभ्रङ्गोत्सादनैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः ।
 वस्त्रिभिः क्षीरसर्पिर्भिर्मांसैर्मांसरसोदनैः ॥
 दृष्टैर्मर्द्यैर्मनोज्ञानां गन्धानामुपसेवनैः ।
 यद्यत्तु विहितैः स्नानैर्वासोभिरहतेः प्रियैः ॥
 सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।
 गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥
 हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरुणां समुपासनैः ।
 ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ॥
 सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरविहिंसया ।
 वैद्यविप्रार्चनाञ्चैव रोगराजो निवर्त्तते ॥
 प्रयुक्तया यथा चेष्टया राजयज्ञा पुरा जितः ।
 तं वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थी प्रयोजयेत् ॥

इति तत्र श्लोकौ ।

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः ।
 समासव्यासतस्योक्तं भेषजं राजयक्ष्मणः ॥
 नामहेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं क्वाच्छ्रसाध्यता ।
 इत्यर्थ संग्रहः प्रोक्तो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥

इति राजयक्ष्म चिकित्सितम् ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातोऽग्रंसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

आसीनं मुनिमव्यग्रं कृतजपं कृतघणम् ।

पृष्ठवानर्गसां युक्तिमन्विवेशः पुनर्वसुम् ॥

प्रकोपहेतुः संस्थानं स्थानं लिङ्गचिकित्सितम् ।

साध्यासाध्यविभागश्च तस्मै तन्मुनिरन्नवीदिति ॥

इह खल्वन्विवेश ! द्विविधान्यर्गंषि सहजानि कानिचित्

कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि । तत्र बीजं गुदबलि-
 बीजीपतत्रं आयतनमर्शसां सहजानां तत्र द्विविधौ बीजी
 उपतप्तौ हेतुः मातापितोरपचारः पूर्वज्ञतश्च कर्म तथा न्ये-
 षामपि सहजानां विकाराणाम् । तत्रसहजातानीति शरीरे-
 णाश्रयं सौम्यधिमांसविकाराः सर्वेषाञ्चाश्रयं चेतं गुदस्याङ्ग-
 पञ्चमाङ्गुलैः स्वकाशे त्रिभागान्तरा स्तिस्त्रौ गुदबलयः चेत-
 मिति हेतुः । केचित्तु भूयांसमेव देहमुपदिशन्तर्शसां
 शिश्नमपत्यपथं गलमुखनासिकाकर्णाक्षिवर्त्मानि त्वक् च
 तदस्तप्रधिकमांसदेश एषः गुदबलिजानां त्वर्शांसोति
 संज्ञा तत्र अस्मिन् सर्वेषां चाश्रयं अधिष्ठानं मेदोमांसं
 तत्रसहजान्यर्शांसि कानिचिद्गूणि कानिचिन्महान्ति
 कानिचिद्दीर्घानि कानिचिद्दृक्खानि कानिचिद्दृक्त्तानि
 कानिचिद्द्विषमविष्टतानि कानिदन्तःकुटिलानि कानिचि-
 द्वह्निः कुटिलानि कानिचिज्जटिलानि कानिचित्तनुमुखानि
 यथास्वं दोषानुबन्धवर्णानि तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवति
 कृशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरचिवत्वात्सूत्रपुरीषः
 शार्करी चाश्मरीषा तथा नियतविषदसुक्तपक्वामण्डभिक्ष-
 वर्चाः अन्तरा अन्नरामश्चेत्पाण्डुहरितपीतरक्ताकृण्यतनु-
 सान्द्रपिच्छिलोपवेशी नाभिवस्तिवन्धयोद्देशप्रचुरपरिकर्त्ति-
 कान्वितः सशूलगुदप्रवाहिकापरिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्टभ्रान्त-
 कूजहृदयेन्द्रियोपलेपः ब्रततविशुष्यक्ताम्बाश्रोरः सुदु-
 र्बलो दुर्बलान्निरल्पशुक्रः क्रोधनो दुःखोपचारशीलः कास-
 श्वासतमकट्ठाङ्गुलासच्छिरोचकपीनसन्नवधुपरीतस्त्रीमि-
 रिकः शिरःशुली क्षामभिन्नसन्नसक्तजर्जरस्वरः कर्ण-

रोगी संशुनपाणिपादवदनाचिकूटः सज्वरः साङ्गमर्दः
 सर्वं पर्वास्थिशुली चान्तरान्तरापाश्वकुचिवस्तिहृदयपृष्ठ-
 तिकग्रहीपतः प्रध्यानपरः परमलसद्येति जम्भप्रभृति अस्य
 शुदर्जराहतो मार्गोपरोधाद्यायुरपानः प्रत्यारोहन् समा-
 नव्यानप्राणोदानान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयति । ते
 प्रकुपिताः पञ्चवाताः पित्तश्लेष्माणौ चार्शंसामभिद्रवन्ते
 एतान् विकारानुपजनयन्तीत्युक्तानि सहजान्यर्शांसि ।
 अत ऊर्ध्वं जातस्योत्तरकालजानि व्याख्यास्यामः । गुरुमधु-
 रशीताभिष्यन्दविदाहि विरुहा जीर्णप्रमिताशनासाम्ना-
 भोजनान्नव्यसाम्नावाराहमाहिषाविकपिशितभक्षणात् कृ-
 शशुष्कपूतिमांसपैष्टिकपरमास्रचौरमोदकदधितिलगुडविक-
 तिसेवनास्माप्रयूषेक्षुरसपिण्याकपिण्डालुकशुष्काकशुक्लश-
 नकिलाटपिण्डकविषमृणालशालूकक्रीष्वादनकशेरुकाशुष्का-
 टकतरुणविरुद्धनवधान्याममूलकोपयोगाद् गुरुफलशाकरा-
 गहरितवधूवसाशिरस्यदपर्युषितपूतिशीत सङ्कीर्णांन्याभ्यव-
 हरणाश्चन्दातिक्लान्तमद्यपानाद्वापन्नगुरुसलिलपानाद्-
 तिस्त्रेहपानाद्संशोधनादस्तिकर्मविभ्रमादव्यवायाद्दिवा स्व-
 प्रात् सुखशयनासनोपसेवनाच्चोपहृताग्नेर्मलोपचयो भवत्य-
 तिमात्रम् । अथोत्कटुकविषमकठिनाशनसेवनादुद्भ्रान्तया-
 नोद्भ्रयाणादतिव्यवायाद् वस्तिनेत्रा सम्यक् प्रणिधानात्
 गुदक्षणादभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्पर्शाच्चेललोद्भ्रयादिष्वर्षणात्
 प्रततातिनिवर्हणाद्वातमूलपुरीषवेगोदीरणात् समुद्गीर्णवेग-
 विनिग्रहात् स्त्रीणाञ्चामगभ्रंशान्नर्भोत्पीडनाद्दुतिषम-
 प्रसृतिभिश्च प्रकुपितो वायुरपानो मलमुपचितमधोगम-

मासाद्य गुदवलिष्वधत्ते ततस्तास्त्रभिष्यन्नासु अर्शांसि प्रा-
दुर्भवन्ति । सर्षपमसूरमाषमुस्तमकुष्ठकथकडायटिण्टिकेर-
स्रजूरककन्दुकाकण न्तिका बिम्बीवदरकरीरोदुम्बरजाम्बव-
गोस्तनाङ्गुष्ठकशेरुका शृङ्गाटक शृङ्गीदक्षशिखिशुकतुण्डजि-
ह्वा मुकुलकणि कासंस्थानानि सामान्याद्वातपित्तकफप्रबलानि
तेषामयं विशेषः। शुष्कस्नानकठिनपरुषरूक्षश्यावानि तीक्ष्णा-
पाणि वक्राणि स्फुटितमुखानि विषमविस्तृतानि शूला
क्षेपतोदस्फुरणचिमिचिमासं हर्षणपरीतानि स्निग्धा-
णोपशयानि प्रवाहिका भ्रानशिश्रुषणवस्तिवङ्गण्डदप्रहा-
रुमर्दहृदयद्रवप्रबलानि प्रततविवदवातमूत्रवर्चांसि कठिन-
वर्चांस्यरूकटी पृष्टतिकपाशं कुक्षिवस्तिशूलं शिरोऽभितापि
क्षवधूद्वारप्रतिश्यायकासायासशोषशोध मूर्च्छारोचकमुखवैर-
स्यतैमिर्यं कर्षं शब्दशङ्कशूलस्वरोपघातकाराणि श्यावारु-
णपरुषनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य वातोत्पणार्शांसीति
त्रिधात् भवति चात् ।

कषाय कटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च ।

प्रमिताल्पाशनन्तीक्ष्ण मद्यमैथुनसेवनम् ॥ ।

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायाम कर्म च ।

तीक्ष्णो वातातपस्यर्गो हेतुर्वार्ताशंसामिति ॥

मृदुशिशिलसुकुमाराख्यस्पर्शसहानि रक्तपीतनीलकण्ठानि
स्वेदोपक्तेद्वहुलानि विस्त्रगन्धानि तनुपीतरक्तस्त्रावाणि
रुधिरहानि दाहकण्डूशूलनिस्तोदपाकवन्ति शिशिरो-
पशयानि संभिन्नपीतहरितवर्चांसि पीतविस्त्रगन्धप्रचुरवि-
ष्मत्राणि पिपासाञ्चरतमकसंमोहभोजनद्वेषकराणि पीत-

नखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य पित्तोत्थ गान्धर्गां सीति
विद्यात् । भवति चान् ।

कङ्कालवर्षचार व्यायामाग्नेयातपप्रभाः ।

देशकालावशिथिरी क्रोधी मद्यमसृशनम् ॥

विदाहि तीक्ष्णमृणाश्च सर्वं पानान्नभेषजम् ।

पित्तोत्थणानां विज्ञेयः प्रकीपहेतुर्यसामिति ॥

तत्र यानि प्रमाणवन्धुपचितानि सुमसुमानि स्थिरश्ल-
यथूनि पततपिञ्जरश्लेतानि श्वेतरक्तपिच्छास्त्रावीणि क-
ण्डूबहुलानि गुरुपिच्छिलश्लेतमूत्रपुरीषाणि रूक्षोष्णीप-
शयानि प्रवाहिकातिमात्रोत्थानि वङ्गणानाह नाभि परि-
कर्त्तिका हृत्तास निष्ठीविकाकासारोचकपतिश्लाय गौरव-
च्छर्दिभूतलक्ष्णशोषशोधपाण्ड रोगशीतज्वराश्मरीशर्करा-
द्वदयेन्द्रियास्योपलेपास्यमाधुर्यप्रमेहकराणि दौर्घकालानुप-
शयान्यतिमात्रमग्निमार्दवकैव्यकरास्यामविकारप्रबलानि गु-
रूणि च शुक्लनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य श्लेष्मोत्थणान्य-
र्गां सीति विद्यात् भवति चात्र ।

मधुरस्निग्धशीतानि लवणानि गुरुणि च ।

अध्यायाम दिवास्वप्न शय्याशन सुखे रतिः ॥

प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालानुचिन्तनम् ।

श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्थसाम् ॥

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् इन्द्रोत्थणानि च ।

सर्वां हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः सह ।

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्घ्यं कुचे राटोप एव च ।

काश्यं मुद्गरवाहुत्वं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥

ग्रहणी दोषपाण्डुर्गिराशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शंसामतिवृद्धये ॥
 अर्शांसि खलु जायन्ते नासन्नपतितैः त्रिभिः ।
 दोषैर्दोष विशेषान्तु, विशेषः कल्प्यतेऽर्शंसाम् ॥
 पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलितयम् ।
 सर्वाण्येतानि जायन्ते गुदजानां समुद्भवे ॥
 तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
 सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥
 हस्ती पादे गुदेनाभ्रां मुखे वृषणयोस्तथा ।
 शोषो हृत्पाण्डुशुली च योऽर्शंसः स न सिद्धति ॥
 हृद्वस्तिशूलं संमोहच्छदिरङ्गस्य रुग्णरः ।
 तृणा गुदास्य पाकश्च निहन्यु गुदजासुरम् ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्रन्तरावलिम् ।
 जायन्ते ऽर्शांसि संमिश्रितान्य साध्यानि निर्दिशेत् ॥
 शेषत्वात् आयुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाग्निः प्रत्याख्येयोऽन्यतोऽन्यथा ॥
 हन्वजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याङ्गः परिसम्बत्सराणि च ॥
 वाद्यायान्तु बली जातान्येकदोषोत्पत्तानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न विरोत्पत्तितानि च ।
 तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षणः ॥
 तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्याद्बद्ध गुदोदरम् ।
 तत्राहुरेके यक्षेण कर्त्तव्यं हितमर्शंसाम् ॥
 दाहं क्षीरेण चाप्येके दाहयेके तथाग्निना ।

अस्यैतद्गूरितन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ॥
 क्रियते त्रिविधं कर्मसंश्रुतस्य सुदारुणः ।
 पुंस्वोपघातः श्वयधुर्गुदे वेगपरिग्रहः ॥
 आधानं दारुणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्त्तनम् ।
 पुनर्विरोहो रुढानां क्लिदी भ्रंशो गुदस्य च ।
 मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ।
 यत् कर्म सुखोपाय मल्पस्रंशमदारुणम् ॥
 तद्दर्शनां प्रवक्ष्यामि समूहानां निवृत्तये ।
 वातक्षेपोख्वाणान्याहुः शुष्काण्यर्शांसि तद्दिदुः ॥
 प्रस्नावीणि तथार्द्राणि रक्तपित्तोख्वाणानि च ।
 तत्र शुष्कार्शसां पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥
 स्नायानि स्वेदयेत्तानि शीफशूलान्वितानि च ।
 चित्रकक्षारविश्वानां तैलेनाभ्यज्य बहिमान् ॥
 यवमाषपुलाकानां कुलत्यानां च पोटलेः ।
 गोखराश्वशकत् पिष्टैस्त्रिलकैस्त्रिषैरपि ॥
 वचा शताह्वा पिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
 शकूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ॥
 शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्णगन्धिकैः ।
 रास्ना पिण्डैः सुखोष्णैर्वा सस्नेहैर्हं पुषैरपि ॥
 भृष्टकस्य खराश्यायाः शाकैर्गृह्णनकस्य च ।
 अभ्रज्य कुष्ठतैलेन स्वेदयेत् पोटली कर्तैः ॥
 वृषाकैरण्डविश्वानां पलोत्काथैश्च सेचयेत् ।
 मलकतिफलाकार्णां वैष्णूनां वारणस्य च ॥
 अग्निमन्थस्य शिपोश्च पलाशस्यन्तकस्य च ।

जलेनोत्काथ्य शूलार्त्तं स्वभ्रक्तमवगाहयेत् ॥
कौलोत् काथेऽथवा कोष्णे सौवीरकतुषोदके ।
किण्वोत्काथेऽथवा तक्त्रे दधिमण्डान्नकाञ्चिके ॥
गोमूत्रे वा सुखीष्णे तं शूलार्त्तं सुपवेशयेत् ।
छाणसर्पं वराहोद्गं जतूकां हृषदंशजम् ॥
वसामभ्रप्लनं कुर्याद् धूपनं चार्शसां हितम् ।
नृकेशाः सर्पनिर्मोको हृषदंशस्य चर्म च ॥
अर्कमूलं शमीपत्रं अर्शाभयो धूपनं हितम् ।
तम्बुरूषि विडङ्गानि देवदारुचता हृतम् ॥
हृत्ती चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसो हृतम् ।
वराह हृषविट् चैव धूपनं शक्तवो हृतम् ॥
कुङ्करस्य पुरीषन्तु हृतं सर्जरसो रसः ।
हरिद्रा चूर्णं संयुक्तं सुधा चीरं प्रलेपनम् ॥
गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सह्रिद्राः प्रलेपनम् ।
गिरीषवीजं कुष्ठञ्च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।
अर्कचीरं सुधा चीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥
पिप्पल्यः चित्रकाः श्यामाः किखं मदनतण्डुलाः ।
प्रलेपः कुक्कुट शकत् हरिद्रा गुडसंयुतः ॥
निकुम्भः सान्द्रतासङ्गः पारावतशकद्गुडः ।
प्रलेपः स्याद्गजास्थीनि निम्बी भक्नातकानि च ॥
प्रलेपः स्यादलकोष्णो वसन्तजवसायुतः ।
शूलभ्रयथु हृद्युक्तो वुल्की वसयाथवा ॥
आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालावपक्त्वाः ।

करञ्जी वस्तुमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।
 अभयङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्त्तिताः ॥
 स्तम्भश्वयथुकण्डूतिं शमनास्तेऽर्शसां मताः ।
 प्रदेहान्तैरूपक्लान्तान्यर्शांसि प्रस्त्रवन्ति हि ॥
 सञ्चितं दुष्टरुधिरं ततः सम्यस्यते सुखी ।
 शीतोष्ण स्निग्धरुचैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ॥
 रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।
 जलीकोभिस्तथा शक्नैः सूचीभिर्वा पुनः पुनः ॥
 प्रवर्त्तमानं रुधिरं रक्ताशौभ्रः प्रवाहयेत् ।
 रक्तश्वयथुशूलार्त्तं मन्दाग्निं पाययेत् च ॥
 चूर्णं पिप्पली मूलं पाठां हिङ्गुं सचित्रकम् ।
 सौवर्चलं पुष्कसस्थमजाजीं विष्वपेधिकाम् ॥
 विडं यवानीं हृपुषां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ।
 तित्तिङ्गोक्ष मण्डेन मद्येनीणादकेन च ।
 तथार्शी यङ्गणी दोष शूलानाहादिसुच्यते ॥
 कुर्याद्वा पाचनं तस्य यदुक्तं ज्ञातिसारिके ।
 सगुडामभयां वाथ प्राशयेत् पौर्वभक्तिकीम् ॥
 पाययेत् त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलाया रसेन वा ।
 हृते गुदाश्रये दोषे गच्छन्त्यर्शांसि संक्षयम् ॥
 गोमूत्राध्युषिताम्बद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ॥
 हरीतकी तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ।
 सनागरं चिलकं वा शीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ॥
 चव्यं वा शीधुसंयुक्तमजाजीदीप्यकं पिवेत् ।
 सुरां वा हृपुषां पाठां युक्तां सौवर्चला युताम् ॥

दधित्यविल्वयुक्तं वा तथा वा चव्यचिकित्सा ।
 भस्मातकयुतां वाथ प्रदद्यात्तत्र तर्पणम् ॥
 विष्वनागरयुक्तं वा यवान्या चित्रकेण वा ।
 चिकित्सां हृषुषां हिङ्गुं दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ॥
 पञ्चकोलयुतं वापि तक्रमस्त्रं प्रदापयेत् ।
 हृषुषा कुशिकां धान्यमजार्जी कौरवीं शटीम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चिकित्सां हस्तिपिप्पलीम् ।
 यवामीं चाजमोदं च चूर्षितं तक्रसंयुतम् ॥
 मन्दास्त्रकटुकं विद्वान् स्थापयेद् दृष्टभाजने ।
 व्यक्तास्त्रकटुकं जातं तक्रारिष्टं सुखप्रियम् ॥
 अपिवेश्मात्रया कालेश्वरस्य हर्षितं स्त्रिषु ।
 दीपनं रोचनं वर्धनं कफवातानुलोमनम् ॥
 गुदश्च यद्युक्कण्टारिणां नाशनं बलवर्धनम् ।
 त्वचं चिकित्साकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्गं हरं पिवेत् ।
 वातश्चेत्कार्शसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ॥
 तत् प्रयोजनं यथादोषं सस्त्रेहं रुक्षमेव वा ।
 समाहं वा दशाहं वा पञ्च मासमथापि वा ॥
 बलकालविशेषज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ।
 अत्यर्थं सुदुपाकान्ने स्त्रक्रमेवावधारयेत् ॥
 सायं वा लाजशक्नुनां दद्यात्तक्रावलीङ्गिकान् ।
 जीर्णं तत्रे प्रदद्याद्वा तत्रे पेषां ससैन्धवाम् ।
 तक्रानुपानं सस्त्रेहं तक्रौदनमथोत्तरम् ॥
 यूषैर्मांसरसैर्वापि भोजयेत्तत्र साधितम् ॥

कालक्रमज्ञः सहसा न च तक्रं निवारयेत् ।
 तक्रप्रयोगाभासान्ते क्रमेणोपशमो मतः ॥
 अपकर्षी यद्योत्कर्षी न त्वन्नादपकथते ।
 प्रत्यागमनरक्षार्थं दार्ढ्यार्थमनलस्य च ॥
 बलोपचयवर्षार्थं क्रम एषोपवर्ष्यते ।
 रुक्षमहोत्कृतं स्नेहं यतस्मानुहृतं घृतम् ॥
 तक्रं दोषाग्निबलविघ्निर्विधं तत्प्रयोजयेत् ।
 हतानि न विरोहन्ति तक्रेण गुदजानि तु ॥
 स्त्रीतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यगुपैति यः ।
 तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥
 वातञ्चेकविकाराणां शतं चापि निवर्त्तते ।
 पिप्पली पिप्पलीमूत्रं चिककं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 शङ्खवेरमजाजीं च कारवीं धानका फलम् ।
 बिल्वककटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाययेत् ॥
 फलास्त्रां यमकस्त्रेहान्तां दद्याद् दजापहाम् ।
 एतैश्चैव खड्गं कुय्यदितैश्चैव पचेक्कलम् ॥
 एतैश्चैव घृतं साध्यमशंसां विनिवृत्तये ।
 शठीपलाशसिद्धां वा पिप्पल्या नागरेण वा ॥
 दद्याद्यत्रागूं तक्रास्त्रां मरिचैरवचूर्षिताम् ।
 युष्कमूलकयूषं वा यूषं कौलत्य मेव वा ॥
 दधित्य बिल्वयूषं वा सकुलत्यमकुष्ठकम् ।
 छागलं वा रसं दद्याद्यूषैरेतैर्विमिश्रितम् ॥
 लावादीनां फलास्त्रं वा सतक्रं ग्राहिभिर्हृतम् ।
 रक्तशालिर्भहाशालिः कलमोलाङ्गलः सितः ॥

शारदः षाष्टिकश्चैव स्यादन्न विधिरर्शसाम् ।
 इत्युक्तो भिन्न शक्ततामर्शसां च विधिक्रमः ॥
 योऽत्यर्शं गाढशक्ततस्त्रेषां वक्ष्यामि भेषजम् ।
 सस्त्रैश्चैः शक्तुभिर्युक्तां प्रसन्नां लवणी कृताम् ॥
 दद्यान्मत्स्यण्डिकां पूर्वं भक्षयित्वा सनागराम् ।
 गुडं सनागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ॥
 सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्षीऽनुलोमनम् ।
 दुःस्पर्शकेन विल्लेन यवान्या नागरेण वा ।
 एकीकेनापि संयुक्ता पाठा हस्तप्रशंसां व्रजम् ॥
 प्राग्भक्तार्शशक्रे भृष्टान् शक्तुभिश्चावचूर्णितान् ।
 करञ्जपत्रवान् दद्यात् वातवर्षीऽनुलोमनान् ॥
 मदिरां वा सलवणां शीघ्रं सोवीरकं तथा ।
 गुडं नागरसंयुक्तं पिवेद्वा पौर्वभक्तिकम् ॥
 पिप्पलीं नागरक्षार कारवीधान्यजोरकैः ।
 फाणितेन च संयोज्य फलाञ्जं दापयेत् छतम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलम् चित्तको हस्तिपिप्पली ।
 शृङ्गवेरं यवक्षारं तैः सिद्धं वा पिवेत् छतम् ॥
 चव्यचित्रकसिद्धं वा गुरक्षारसमन्वितम् ।
 पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारं नागरम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं दधिदाडिमधान्यकैः ।
 सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वातवर्षीं विबन्धनुत् ॥
 चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुसुम्बुरुणि च ।
 यवानीं पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ।
 चित्तकं विल्लमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

शकहातानुलोम्यार्थं जाते दध्निचतुर्गुणे ।
 प्रवाहिकां गुदम्ब्रंशं मूलकच्छं परिस्त्रवम् ।
 गुदवंचणशूलञ्च घृतमेतत् व्यपोहति ॥
 पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्राञ्च पृथक् पृथक् ।
 भागां क्षिपलिकान् कृत्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥
 कण्ठीरं पिप्पलीमूलं व्योषचव्यञ्च चित्तकम् ।
 पिष्ट्वा कषाये विनयेत् पूते द्विपलिकं भिषक् ॥
 पलानि सर्पिषस्तस्मिंश्चत्वारिंशत् प्रदापयेत् ।
 चाङ्गेरीखरसं तुल्यं सर्पिषा दधिषड्गुणम् ॥
 नृहग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
 तदाहारे विधातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥
 ग्रहण्यर्षी विकारघ्नं गुल्महृद्द्रोगनाशनम् ।
 शोथप्लीहोदरानाह मूलकच्छं ज्वरापहम् ॥
 कासं हिक्का रुचिश्वाससूदनं पाश्वं शूलनुत् ।
 वलपुष्टिकरं वर्ण्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥
 सगुडं पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टं हरीतकीम् ।
 त्रिवृहन्तीयुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥
 विड्वातकफपित्तानामानुलोम्येन निर्मले ।
 गुदेषांसि प्रशाम्यन्ति पावकस्याभिवर्द्धते ।
 वह्निंतिरिलावानां रसान्म्लान् सुसंस्कृतान् ॥
 दक्षाणां वर्त्तकानाञ्च दद्यात् विड्वातसंग्रहे ।
 त्रिवृहन्ती पलाशानां चाङ्गेर्यांश्चित्रकस्य च ॥
 सुभृष्टं यमके दद्यात् शाकं दधिशरायुतम् ।
 उपोदिका चक्षुपुटी वीरा वास्तुकपक्षवाः ॥

सुवर्चला सलोणीका यवशाकमवल्लुजम् ।
 काकमार्ची रुहापत्रं महापत्रं तथान्निकाम् ॥
 जीवन्ती शटिशकञ्च शाकं गृह्णनकस्य च ।
 दधिदाडिमसिञ्जानि भृष्टानि यमकेऽपि च ॥
 धान्यनागरयुक्तानि शाकान्येतानि दापयेत् ।
 गोधाखावित्सलोपाकमार्जारोद्भगवामपि ॥
 कूर्मशल्यकथो श्वैव साधयेच्छाकवद्रसान् ।
 रक्तशाल्योदनं दद्याद्रसैस्तैर्वीतशान्तये ॥
 ज्ञात्वा वातोल्लणं रूक्षं दौषान्निं गुद्जातुरम् ।
 मदिरां शार्करं जातं शीघ्रं तक्रं तुषोदकम् ॥
 अरिष्टं द्रविमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् ।
 कण्टकार्या शृतं वापि शृतं नागरधान्यकैः ॥
 अनुपानं भिषक् दद्यात् वातवर्चाऽनुलोमनम् ।
 उदावक्तं परीताये ये चाल्यर्थं विरूक्षिताः ॥
 विलोमवाताः शीतार्त्ताः तेष्विष्टमनुवासनम् ।
 पिप्पलीं मदनं विलं शताह्वां मधुकं वचाम् ॥
 कुष्ठं शठीं पुष्कराखरं चित्रकं देवदारु च ।
 पिष्ट्वा तैले विपक्तञ्च पयसा द्विगुणेन च ॥
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।
 गुद्निःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥
 कटूरुषुष्ठदौर्वल्यमानाहं वंक्षणाश्रयम् ।
 पिप्तास्त्रावं गुद्ं शीघ्रं वातवर्चां विनिग्रहम् ॥
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनम् ।
 आनुवासनिकैः पिष्टैः सुखीण्यैः स्त्री हसंयुतैः ॥

दार्वन्तैः स्तम्भशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत् ।
 दिग्धा तैः प्रस्रवन्तग्रा श श्लेष्मपिच्छांसशोणिताः ॥
 कण्डूस्तम्भोरुनि क्वाथः स्रुतानां विनिवर्त्तये ।
 निरुद्धं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं दाशमूलिकम् ॥
 समूत्रक्षेपलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।
 हरीतकीनां प्रस्थाबं प्रस्थमामलकस्य च ॥
 स्वात्कपित्याद्दृशपत्तं ततोऽर्द्धाचेन्द्रवारुणी ।
 विडङ्गं पिप्पलीरोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
 द्विपलाशं निचोलस्य चतुर्द्रीणे विपाचयेत् ।
 द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पृतशेषे समावपेत् ॥
 गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत्सत्सर्वं घृतजाभने ।
 पचाद्गुडं भवेत् पेया ततो मात्वा यथाबलम् ॥
 अस्याभ्यासादरिष्टस्य नश्यन्ति गुदजानपि ।
 ग्रहणी पाण्डुहृद्रोग भ्रीह गुल्मादरापचाः ॥
 कुष्ठशोफा रुचिहरो बलवर्ष्माग्निवर्द्धनः ।
 सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाखिलनाशनः ॥
 क्रिमिग्रन्थप्रबुद्धस्यैः राजयक्ष्मज्वरान्तकत् ।
 दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ॥
 भागान् पलाशाना पोथ्य जलद्रीणे विपाचयेत् ।
 त्रिफलाया दलानां च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ॥
 रसे चतुर्थशेषे तु पृतशेषे समावपेत् ।
 गुडस्यैकां तुलां वैद्यः संस्थाप्यो घृतभाजने ॥
 पक्षस्थितं पिवेदेनं ग्रहण्यशीं विकारवान् ।
 हृत्पाण्डुरोगं भ्रीहानं कामलां विषजज्वरम् ॥

कासं गुल्ममुदावर्त्तं फलारिष्टो व्यपोहति ।
 दुरालभायाः प्रस्थः स्याच्चित्रकस्य वृषस्य च ॥
 पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ।
 दन्त्याश्च हिपलान् भागान् जलद्रोणे त्रिपात्रयेत् ॥
 पादावशेषे पूते च सुधीते शर्कराशृतम् ।
 प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासाब्दे चृतभाजने ॥
 प्रलिप्ते पिप्पली चय्य प्रियङ्गु, चौद्रसर्पिषा ।
 तस्य मातां पिवेत् काले शार्करस्य यथाबलम्
 अर्शांसि ग्रहणी दोष मुदावर्त्तं मरोचकम् ।
 शकन्मूत्रानिलोद्गारविबन्धानग्निमाह्वयम् ॥
 हृद्रोगं पाण्डुरोगञ्च सर्वमेतेन साधयेत् ।
 नवस्थामलकस्यैकां कुर्याज्ज्वरितां तुलाम् ॥
 कुङ्कुमांशं विडङ्गानि पिप्पली मरिचानि च ।
 पाठां मूलं च पिप्पल्याः क्रमुकं चव्यचित्रकी ॥
 मञ्जिष्ठां लालुकं रोध्रं पालिकान्युपकल्पयेत् ।
 कुष्ठं दारु हरिद्रां च सुराह्वं शारि वा हयम् ॥
 इन्द्राह्वं भद्रमुस्तं च कुर्यादह्वं पलोम्बिताम् ।
 चत्वारि नागपुष्पस्य पलान्यभिनवस्य च ॥
 द्रोणाभ्यामश्वसो हाभ्यां साधयित्वावतारयेत् ।
 पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् समावपेत् ॥
 मृदोकाह्वगदकरसं शीतं नियूहसंमितम् ।
 शर्करायाश्च यक्तायामितायाह्वगुणां तुलाम् ॥
 कुसुमस्वरस्यैकमर्हप्रस्थं नवस्य च ।
 त्वगीला भ्रुवपताम्बु, सेव्य क्रमुककेसरम् ॥

चूर्णयित्वा तु मतिमान् कार्षिकान् अत्र दापयेत् ।
 तत् सर्वं स्थापयेत् पक्षं शुचौचे हृतभाजने ॥
 प्रलिप्ते सर्पिषा किञ्चिच्छर्करागुरुधूपिते ।
 पक्षादूर्ध्वं अरिष्टोऽयं कनकी नाम विश्रुतः ॥
 प्रायः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तरोचनः ।
 अर्शासि ग्रहणी दोष मानाह सुदरं ज्वरम् ॥
 हृद्रोगं पाण्डुतां शोषं गुल्मवर्षो विनिग्रहम् ।
 कासं श्लेष्माभयांशोथान् सर्वानेवापकर्षति ॥
 क्षलीपलितखालित्यं दोषजं च व्यपोहति ।
 पत्रभङ्गोदकीः शौचं कुर्यादुष्णे न चाश्रसा ॥
 इति शुष्कार्शसां पूर्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
 चिकित्सितमिदं सिद्धं स्त्राविषां शृण्वतः परम् ॥
 तलानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ।
 विट्श्यावा कठिना रुक्षा चाधो वायुर्न वर्जते ॥
 तनुदाहणवर्षे च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।
 कटप्ररुगुद्गूलं च दीर्घलत्रं यदि वाधिकम् ॥
 तलानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि विरूक्षणम् ।
 शिथिला श्वेतपीता च विट् स्रिग्धागुरुपिच्छिला ॥
 यद्यशंसां घनं चासृक्तन्मुमत् पाण्डुपिच्छिलम् ।
 गुद्गुः सपिच्छः स्तिमितो गुरुस्त्रिग्धं च कारणम् ॥
 श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयः तत्र रक्तार्शसां बुधैः ।
 स्रिग्धश्रीतं हिते वाते रुच शीतं कफेऽनुगे ॥
 चिकित्सितमिदं तस्मात् सम्प्रधार्यं प्रयोजयेत् ।
 पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ॥

स्रवणं चाप्यपेक्षितं लङ्घनैर्वा समाचरेत् ।
 प्रवृत्तमादावर्शोभ्यो योनिं गृह्णात्य बुद्धिमान् ॥
 शोणितं दोषमलिमं तद् रोगान् जनयेद् बह्वन् ।
 रक्तपित्तं ज्वरं तृष्णामग्निनाशमरोचकम् ॥
 कामज्ञां श्वयथुं शूलं गुदवङ्क्षणसंश्रयम् ।
 कण्डूरः कोठपिडका कुष्ठं पाण्डुरामयं गदम् ॥
 वातमूलपुरीषाणां विबन्धं गिरघो रुजम् ।
 स्तैमित्यं गुरुगात्रत्वं तथान्यान् रक्तजान् गदान् ॥
 तस्मात् सूते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं मतम् ।
 हेतुलक्षणकालज्ञो बलशोणितवर्णवित् ॥
 कान्तं तावदुपेक्षितं यावन्नात्यं यमाप्नुयात् ।
 अग्निसन्दीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ॥
 दोषाणां पाचनार्थञ्च परं तिक्तैरुपाचरेत् ।
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्लणस्य च ।
 वर्त्तते स्नेहसाध्यं तत्पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।
 यत्तु पित्तोल्लणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्त्तते ॥
 स्थम्भनीयं तदेकान्तात्तं चेद्वातकफानुगम् ।
 कुटज त्वङ्निर्यूहः सनागरः स्निग्धरक्तसंग्रहणः ॥
 त्वग्दाह्यस्य तद्वत् सनागरः चन्दनरसश्च ।
 चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवाषाः सनागराः क्षयिताः ॥
 रक्तार्शसां प्रशमनां दार्वीत्वगुशौरनिम्बाश्च ।
 सातिविषा कुटजत्वक् फलं च सरसाञ्जनम् ॥
 मधुयुतं हि रक्तापहं प्रदद्यात् पिपासवे तण्डुलजलेन ।
 कुटजशकलस्य साध्यं पलशतमाद्रस्य मेघसलिलेन ॥

यावत् स्यात् गतरसं तद्द्रव्यं पूतो रसस्ततो याद्यः ।
 मोचरसः ससमङ्गः फलिनी च समांशिकैस्त्रिभिस्त्रैश्च ।
 वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णितमत्र प्रदातव्यम् ॥
 पूतः क्षाधितः सरसोदार्वीलेपो ततः समवतार्यः ।
 माषा कालोपहिता रसक्रियैषा जयति रक्तम् ॥
 छागली पयसा पीता पेया मण्डनेन वा यथाग्निबलम् ।
 लीणैर्वधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जितः ॥
 छागलीपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवासुकरसश्च ।
 धन्वविहङ्गसृगाणां रसो निरस्तः कदम्बो वा ॥
 पाठा वत्सकबीजं रसास्त्रनं नागरं यवानीं वा ।
 विलमिति च गुदजान्तर्विशुष्यं पेयानि शूलेषु ॥
 दार्वीकिरात तित्तं गुस्तं दुःस्पर्शकश्च रुधिरघ्नम् ।
 रक्तेऽतिवर्त्तमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ॥
 कृत्तजफलवल्ककेसरनीलोत्पलरोध्रधातरोकष्कैः ।
 सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्शसां भिषजा ॥
 पेया पीता चक्रिका केसरोत्पलैः सिद्धा ।
 हृन्त्याश्च रक्तरोगं तथा बला पृथ्निपर्णीभयाम् ।
 क्लीवेरविलनारनिर्यूहे साधितं सनवनीतम् ॥
 वृषान्नादाडिमाम्ना मन्चीकाम्ना सकोलान्ताम् ।
 गृञ्जनकसुरा सिद्धां भृष्टां यमकेन वा पिवेत् पेयाम् ॥
 रक्तातिसारशूलप्रवाहिका शोथनियहणौम् ।
 काश्लयाम्लकानां उदुम्बराणां खण्डान् फलाम्नांश्च ॥
 गृञ्जनकश्लमलीनां क्षीरिण्याः चुक्रिकायाश्च ।
 न्यपोधयुक्तानां खण्डांस्तथा कीविदारपुष्पाणाम् ॥

दध्नः शरेण सिवां दद्याद्भक्ते प्रवृत्तेऽति ।
 सिद्धं पलाण्डुशाकं च तक्रं णोपदिकां सबदरां च ॥
 रुधिरस्त्रवे प्रदद्यान् मसूरसूपञ्च तक्रास्तम् ।
 पयसा शृतेन यूषैर्मसूरमुद्गादकीमकुष्ठानाम् ॥
 भोजनमद्यान्तैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ।
 शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलेण्यैः सुसिद्धैश्च ॥
 भोजनमद्यादन्तैर्मधुरैरीषत् समरिचैर्वा ।
 ऋत्नशिखि तित्तिरिरसैर्द्विककुञ्जोपाः शर्ण्य मधुरान्तैः ॥
 अद्याद्रसैरतिवह्ने प्वरसे प्वनिलोत्पणशरीरः ।
 रसखण्डयूपयवागू संयुक्तः केवलोऽद्यवा जयति ॥
 रक्तमतिवर्त्तमानं वातं च पलाण्डुरुपयुक्तः ।
 छागोत्तरोधितरुणं सरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ॥
 व्यत्यासान्मधुरान्तं षिट्शोणितसंक्षये देयम् ।
 नवनीतघृताभ्रासात् केसरनवनीतशर्कराभ्रासात् ।
 दधिगरमथिताभ्रासादर्शास्य पयाति रक्तानि ॥
 नवनीतं घृतं छागं मांसं सषष्टिकं शालिः ।
 तरुणश्च सुरामण्डः तरुणाच सुरा निहन्त्यजस्त्रम् ॥
 प्रायेण वातबहुलान्यर्शासि भवन्त्यति सृते रक्ते ।
 तस्माद्भक्ते दुष्टेऽप्यनिलः सविशेषतो ज्ञेयः ॥
 स्पृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रबलं काफवारं लिङ्गमल्पञ्च ।
 शीताः क्रियाः प्रथीज्याः यथेरिता वक्ष्यते चान्या ॥
 मधुरं सपञ्चवल्कं बदरीत्वग्दुम्बरन्धवपटीलम् ।
 परिषेचने विद्व्याद्दृषकः सुश्रवणनिम्बांश्च ॥

रक्तेऽतिवर्त्तमानं दाहे क्लेदे च गाह्येषां च ।
 मधुक मृणालपद्मकचन्दनकुशकाशनिक्वाथे ॥
 इक्षुरसमधुकवेतसनिर्यूहे शीतले पयसि वातम् ।
 अवगाह्येत् प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥
 दत्त्वा घृतं सशर्करमुपस्थदेशे गुदे त्रिकदेशे ।
 शिशिरजलस्यं सुखाधाराः प्रस्तम्भनी मृज्या ॥
 कदली दलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसिक्तैः ।
 प्रच्छादनं मुहुर्मुहुरिष्टं पद्मोत्पलदलैश्च ॥
 दूर्वाघृतप्रदिग्धः शतधीतसहस्रधीतमपि सर्पिः ।
 व्यजनपवनश्च रक्तो रक्तस्त्रावजयत्याशु ।
 सर्मांसामधुकाभ्यां तिलमधुकाभ्यां रसास्त्रनष्टताभ्याम् ।
 सर्जं रसघृताभ्यां वा निम्बघृताभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥
 दार्वी त्वक् सर्पिभ्यां सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।
 दाहेक्लेदेष्वंशे गुदजाः प्रतिसारणीयाः सुप्तः ।
 आभिः क्रियाभिरथवा शीताभिर्यस्य तिष्ठति न रक्तम् ।
 तं काले स्निग्धीर्णां मांसैस्तर्पयेन्मतिमान् ।
 अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णीं घृततैलिकैस्तथाभ्यङ्गैः ॥
 क्षीरघृतततीयसेकैः कोष्णैः समुपाचरेद्दाणु ।
 कोष्णो न वातप्रबलं घृतमण्डेनाशुवासयेत् शीघ्रम् ।
 पिक्वाबस्तिं दद्यादस्तिं काले तस्याथवा सिद्धम् ॥
 यवाष कुशकाशानां मूलं पुष्यञ्च शाल्मलम् ।
 न्यग्रोधो दुम्बराश्वत्थशुङ्गाथ द्विपलोन्मिताः ॥
 त्रिपस्थे सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थे च साधयेत् ।
 क्षीरशेषं कषायञ्च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥

कल्काः शाल्मलिनिर्याससमङ्गा चन्दमोत्पले ।
 वत्सकस्य च बीजानि प्रियङ्गुः पद्मकेसरम् ।
 पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सृष्टतच्चौद्रयर्करः ॥
 प्रवाहिका गुदम्भंश रक्तस्त्रावज्वरापहः ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पिच्छावस्तौ यथेरितम् ॥
 पिष्टानुवासनं स्नेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
 क्लीवेरमुत्पलं रोध्रं समङ्गा चव्यचन्दनम् ॥
 पाठा सातिविषा बिल्वं धातकी देवदारु च ।
 दार्वी त्वक् नागरं मांसो मुस्तं चारो यवायजः ॥
 चित्रकश्चेति पेथ्याणि चाक्नोरी स्वरसो घृतम् ।
 ऐकध्वं साधयेत् सर्वं तत् सर्पिः परमौषधम् ॥
 अर्शोऽतिसारग्रहणी पाण्डुरोगज्वरा रुचौ ।
 मूत्रकृच्छ्रे गुदम्भंशे वस्थानाह्ने प्रवाहने ॥
 पिच्छास्त्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतत् त्रिदोषनुत् ।
 अशक् पुष्पीबला दार्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकः ॥
 न्यग्रोधो दुम्बराश्वत्यशङ्गाश्च त्रिपलोच्छिताः ।
 कषाय एष पेथ्याणि जीवन्ती कटुरोहिणी ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ।
 कलिङ्गाः शाल्मलं पुष्पं वीरा चन्दनमुत्पलम् ॥
 कट्फलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्गुतिविषा स्थिरा ।
 पद्मोत्पलानां किञ्चल्कं समङ्गा सनिदिग्धिका ॥
 बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्षं समन्विताः ।
 चतुःप्रस्थे श्रितं प्रस्थं कषायस्यावतारयेत् ॥
 त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विघ्नेयो द्विपलाधिकः ।

सुनिषन्नकचाङ्गे र्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ॥
 सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 एतद्दर्शस्वतीसारै रक्तस्त्रावे त्रिदोषजौ ॥
 प्रवाहने गुदम्भंशे पिच्छासु विविधासु च ।
 उत्थाने चातिबहुशः शोधशूले गुदाश्रये ॥
 मूत्रयज्ञे मूढवाते मन्देन्नावरुचावपि ।
 प्रयोक्तव्यं विधिवत् सपिबलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥
 विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययमिति ।

भवति चात्र ।

व्यत्यासाम्भुरास्त्रानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यग्निं कृतान् गदान् ॥
 तयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शांसि चातिसारश्च पक्ष्णीदोष एव च ॥
 एषामग्निबले हीने हृष्टिर्हृष्टे परिचयः ।
 तस्मादग्निबलं रक्ष्यमेषु त्रिषु विशेषतः ॥
 शृष्टेः शाकैर्यवागूभिर्गूषां मांसरसैः खडैः ।
 क्षीरतक्रप्रयोगैश्च विचित्रैर्गुदजान् जयेत् ॥
 यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानौषधं द्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमग्निः ॥
 यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यत् प्रदर्शितम् ।
 गुदजैस्तत् परीतेन नैव सेव्यं कथञ्चन ॥
 अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
 स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यासाध्य विनिश्चयः ॥
 अभ्यङ्गाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनाः ।

शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥
 तक्रयोगान्नपानानि दीपन ग्राहकाणि च ।
 योगाः संग्रीधनाश्चैव सर्पीषि विविधानि च ॥
 अन्नपानमधो भागं वस्त्यरिष्टाः सशर्कराः ।
 गुष्काणामर्शसां शस्ताः स्त्राविणां लक्षणन्तथा ॥
 द्विविधं सानुवन्धानां तेषां चेष्टं यथौषधम् ।
 रक्तसंशमना योगाश्चेष्टाश्च विविधात्मिकाः ॥
 स्नेहपानविधिश्चाग्रयो विधिः पानान्नयोश्च यः ।
 परिपेकावगाहाश्च प्रहेहाः प्रतिसारणम् ॥
 अतिहृत्तस्य रक्तस्य विधातव्यं यदुत्तरम् ।
 तत् सर्वमिह निर्दिष्टं गुद्जानां चिकित्सितम् ॥

इति अर्शसां चिकित्सितम् ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसार चिकित्सितं ग्राह्यास्यामः ।

भगवन् स्वत्वात्त्रियं कृताङ्गिकं कृतान्निहोत्रमासीन
 ऋषिगणपरिहृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे विनयादुपेत्याभिवा-
 द्याग्निवेश उवाच—

भगवन्नतीसारस्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणीपशमनानि
प्रजानुग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ।

अथ भगवानात्रेयः तदग्निवेशवचनमनुनिशम्योवाच ।—
श्रूयतामग्निवेश ! सर्वमेतदखिलेन व्याख्यायमानमादिकाले ।
खलु यज्ञेषु पशवः समालम्बनीया वभूवुर्नारभ्याय प्रक्रियन्तेष्व
ततो दक्षयज्ञप्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां मरिष्य-
न्नाभागेच्छाकुक्कुविड्चर्यात्यादीनाञ्च क्रतुषु पशूनामिवाभ्य-
नुज्ञानात्पशवः प्रोक्षणमवापुः। अतश्च प्रत्यवरकालं पृषधेण-
दीर्घसूत्रेण यजमानेन पशूनामलाभाद्भवामालम्बः प्रा-
वर्त्तितः। तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः तेषाञ्चोपयोगादुपमृ-
तानां गवां गौरवा दौष्णप्रादसात्प्रत्वा दशस्तोपयोगा-
ञ्चोपहतानीनामुपहतमनसां अतीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृ-
षधयज्ञे अथापरं कालं वातलभ्य वातातपव्यायायातिमात्र
निषेविष्णो रूचात्यप्रमिताग्निः तीक्ष्णमद्यव्यवाय नित्यस्य
उदावर्त्तयतश्च वेगाद्वायुः प्रकोपमापठिते पक्ता चोपहन्यते
सवायुः कुपितोऽग्नवुपहतं मृतस्त्रेदौ पुरीषाशयमुपहत्य
ताभ्यां पुरीषं द्रवीकृत्यातीसाराय प्रकल्पते तस्य रूपाणि
विज्जलमांसं विद्भुतनवसादितं रूचं द्रवं सम्यद् अयद्
वा विवद्व मूत्रवातमतिसार्यते पुरीषं वायुश्चान्तःकोष्ठस्य स-
शब्दशूलः तिर्थ्यक् चरति विवद्व इत्यामातिसारो वाता-
त्यक्तं निवद्वमव्यालं सदसत् सशूलफेन पिच्छापरिकृत्तिकां
दृष्ट रोमा विनिष्वसन् शुष्कशुखः कटूत्पत्तिकजानुशूलपृष्ठ-
शुली भ्रष्टगुदो मुहुर्मुहुर्विग्रथितमुपवेश्यते । पुरीषं वा-
तात्तन्माड्डरनुपन्ममित्येके वातानुग्रन्थितवर्चस्वात् पित्त-

लस्य पुनरस्त्रलक्षणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णातिमात्रनिषेविणः
प्रतताग्निमूर्ध्यसन्तापो हतमारतोपहतगात्रस्य क्रोधैर्था बहु-
लस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते तत् प्रकुपितं द्रवत्वादूष्मा-
णमपहत्य पुरीषाशयविकृतमौष्णाद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च
भित्वा पुरीषमरिसाराय प्रकल्पते तस्य रूपाणि हरिद्र ह-
रितनीलकण्ठपित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्थ्यते पुरीषं
दृष्ट्वादाहर्षेदमूर्च्छांशूलब्रभसन्तापपाकपरीत इति पित्ता-
तिसारः ।

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः सम्पूर-
कस्य चिन्तयती दिवास्त्रप्रपरस्यालस्य श्लेष्मा कोपमापद्यते ।
स्वभावाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धः सप्तोऽग्निमुपहत्य सौम्य-
स्वभावात् पुरीषाशयमुपहत्योपक्लेद्य पुरीषमतिसाराय क-
ल्पते तस्य रूपाणि स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमदामं ग-
रुदुर्गन्धश्लेष्मोपहितमनुचद शूलमलालगभीक्ष्णमतिसार्थ्यते
सप्रवाहिकां गुरुदरगुदवस्त्रिवह्णोद्देशः कृतीऽप्यकृतसं-
ज्ञो भवति सक्षीमहर्षः सोत्कृशः निद्रालस्य परितः सा-
दनोऽन्नदेषो चेति श्लेष्मातिसारः ।

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्ण गुरुखरकठिनविषमविरुद्धा-
सात्प्रभोजना दभोजना क्वालातीत भोजनाद्यत्किञ्चि-
दभ्यवहरणाद् दुष्टमद्यपानीय पाना दतिमद्यपाना-
दसंशोधनात् प्रति कर्म्मणां विषमगमनादनुपचारा-
ञ्जलनादित्य पवनसलिलाति सेवनादस्त्रप्रादति स्वप्रा-
द्वेगविधारणा द्रुत विपर्यया दयथा दलमारम्भाद्भयशो-
क्त्वचित्तोद्देशातियोगात् क्रिमिशोषज्वराशी विकारातिकः

र्शनाद्वा विपन्नाग्ने स्त्रयो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्नि-
सुपहत्या मपक्वाशयमनुप्रविश्यातीसारं सर्वदोषलिङ्गं जन-
यन्ति । अपि च शोणितादीन् धातून्नातिप्रदुष्टान् दूष-
यन्तो धातुदोष स्वभावकृतानतीसारवर्णानुपदर्शयन्ति ।
तत्र शोणितादिषु धातुषु नातिप्रदुष्टेषु हारिद्रनीलमा-
स्त्रिष्ठमांसधावनसन्निकाशं रक्तं कृष्णं श्वेतं वराह मेदः-
सदृशमनुबन्धवेदनमवेदनं वा समासव्यत्यासादुपवेक्ष्यते श-
कृद् ग्रथितमामं सकृत् सकृदपि पक्वाशनतिचोषमांसशोणि-
तवलो मन्दाग्निर्विहितमुखरसस्तादृगमातुरमासाद्य साधो-
ऽयमिति प्रत्याचचीत तद्यथा पक्वशोणिताभं यकृत् पिण्डो-
पमं मांसोदकसन्निकाशं दधिघृतमज्जतैलवसाचीरवेशवा-
राभमति नीलमतिरक्तमतिकृष्णमुद्दकमिवाच्छं पुनर्मेचका-
भं अतिस्निग्धं हरितनीलकषाय वर्णं कर्बुरमाविलं तन्तु-
मदामं चन्द्रकोपहितमतिकृष्णपूतिपूयगन्धभामन्तुस्यगन्धं
मक्षिकाक्रान्तं कुपितबहुधातुद्रवमल्पपुरीषमपुरीषं वाति-
सार्थ्यमाणं दृष्ट्वादाहज्वरतमकक्षिका श्वासानुबन्धमतिवेदन-
मवेदनं वा स्त्रप्तपक्वगुद् पतितगुद्वलिं मुक्तलालमतिचो-
णव्रलमांसशोणितव्रलं सर्वपार्श्वीस्थिशूलिनमरीचकातिप्र-
लापसंमोह परीतं सहसोपरतविकारमतिसारिणमचिकि-
त्स्यं विद्यादिति सन्निपातातिसारः ।

तमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद्यथा प्रधानोपक्रमेण
हेतूपशयदोषं विशेषपरीक्षया चेति । भवति चात्र ॥

आगन्तूहावतीसारौ मानसौ भयशोकाजौ ।

तत्तयोर्लक्षणं वायो र्यदतीसारलक्षणम् ॥

मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।
 तयोः क्रिया वातहरा हर्षणा श्वासनानि चेति ॥
 इत्युक्त्वाः षडतीसाराः ।

अतःपरं साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ।
 दोषाः सन्निहिता यस्य विदग्धाहार मूर्च्छिताः ।
 अतीसाराय कल्पन्ति भूयस्तान् संप्रवर्त्तयेत् ॥
 न तु संग्रहणे देयं पूर्वमामातिसारिणे ।
 विब्रध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् वङ्गन् ॥
 शोथपाण्ड्रामय प्लीह कुष्ठगुल्मीदरज्वरान् ।
 दग्डकालसकाधानग्रहण्यशीं गदांस्तथा ॥
 तन्मादुपेक्षेतीत्क्षिष्टान् वर्त्तमानः स्वयं मलान् ।
 कच्छं वातहतं दद्याद्भयां संप्रवर्त्तिनीम् ॥
 प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्याद्दीपनपाचनीम् ।
 लङ्घनञ्चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥
 पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा ।
 ह्रीवेरं भद्रमुस्तानि विल्लं नागरधान्यकम् ॥
 पृश्निपर्सी श्वदंष्ट्रा च समांशा कण्टकारिका ।
 तिस्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकाङ्घ्रितिसारिणाम् ॥
 वचा प्रतिविषाभ्यां वा सुस्तपर्पटकेन वा ।
 ह्रीवेर शृङ्गवेराभ्यां पक्कं वा पायथेज्जलम् ॥
 युक्तेऽन्नकाले क्षुत् चामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।
 तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥
 तक्त्रेणावन्ति सोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।
 सुरया मधुनाचादौ यथा सात्मप्रमुपाचरेत् ॥

यवागूमिर्विलेपीभिः खड्गैरसौदनैः ।
 दीपनपाहि संयुक्तैः क्रमश्च स्यादतः परम् ॥
 सालपर्णीं पृश्निपर्णीं वृहतीं कण्टकारिकाम् ।
 बलां श्वदंष्ट्रां विल्वानि पाठां नागरधान्यक्रम् ॥
 शठीं पलाशं हपुषां वचां जीरकपिप्पलीम् ।
 यवानीं पिप्पली मूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 वृक्षान्नं दाडिमाम्बुश्च सहिह्व विडसैन्धवम् ।
 प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूपकल्पितम् ॥
 वातश्लेष्महरोह्ये ष गणो दीपनपाचनः ।
 ग्राहि वल्यो रोचनश्च तस्मात् शस्तोऽतिसारिणाम् ।
 आमे परिणते यस्तु विवद्वमति सार्थ्यते ।
 सशूल पिच्छमल्पाल्पं बहुगः सप्रवाहिकम् ॥
 तं मूलकानां यूषेण बदराणामथापि वा ।
 उपोदकायाः क्षीरिण्या यवान्या वान्मुकस्य वा ॥
 सुवर्चलायाः चक्षोर्वा शकीना वल्गुजस्य वा ।
 शठराः कर्कारुकाणां वा जीवन्तप्राश्चिर्भटस्य वा ॥
 लोणीकायाः सपाठायाः शूष्कगाकेन वा पुनः ।
 दधिदाडिमसिद्धे न बहुस्त्रे हेन भोजयेत् ॥
 कल्कः स्याद् बालविल्वानां तिलकल्कश्च तत् समः ।
 दध्नः शरोऽम्बुस्त्रे चाद्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ।
 यवानां मुद्गमाषाणां शालीनाश्च तिलस्य च ।
 कोलावां बालविल्वानां धान्य यूषं प्रकल्पयेत् ॥
 ऐकध्वं यमके भृष्टं दधिदाडिमसाधितम् ।
 वर्धः क्षये गुष्कमुखं शालग्रन्नं तेन भोजयेत् ॥

दध्नः शरं वा यमके भृष्टं सगुहनागरम् ॥
 सुरां वा यमके भृष्टा व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ।
 फलान्च यमके भृष्टं यूपं गृह्णनकस्य वा ॥
 वह्नितित्तिरिदृक्षाणां वर्त्तकाणां तथा रसः ।
 म्लिग्धान्नाः शालयश्च चाग्र्या वर्चः क्षयरुजापहाः ॥
 अन्तराविरसं पूत्वा रक्तं मेघस्य चोभयम् ।
 पचेद्दाडिमसारास्त्रं सधान्यस्त्रेहनागरम् ॥
 भोजनं रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिवेच्च तत् ।
 तथा वर्चः क्षयकृतेर्व्याधिभिर्विप्रसुच्यते ॥
 गुदनिःसरणे शूले पानमन्त्रस्य सर्पिषः ।
 प्रशस्यते निरामाणामथवाप्यनुवासनम् ॥
 चाङ्गिरो कोलदध्यञ्जनागरचारसंयुतम् ।
 घृतसुत्कथितं पेयं गुदस्त्रं शरुजापहम् ॥
 सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योष विड्दाडिमम् ।
 पेयमन्त्रं घृतं युक्तप्रा सधान्या जाजिचितकम् ॥
 दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।
 शताद्वा शटिविल्वैर्वा यचया चितकेण वा ॥
 स्तब्धभ्रष्टो गुद्दि पूर्वं स्त्रेहस्त्रेदौ प्रयोजयेत् ।
 सुखिन्नश्च मृदुभृतं पिचुना संप्रवेशयेत् ॥
 विबहवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।
 सरत्तापिच्छस्त्रृणार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ॥
 यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिवेन्नरः ।
 शृतमैरण्डमूलेन बालविल्वेन वा पयः ॥
 एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छावशाम्यति ।

शूलं प्रवाहिका चैव निबन्धश्चोपशाम्यति ॥

पित्तातिसारं पुनर्निदानो पश्या कृतिभिरामान्वय-
मुपलभ्य यथावलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् दृश्यतस्तु मुस्त-
पपटको शीरशारिवा चन्दनकिराततिक्तकोदीचवारिभि-
रुपचारो लङ्घितस्य चाहारकाले वलातिवला सूप्यशालपर्णी
पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका शतावरी श्वदंष्ट्रानिर्यूह-
संयुक्तेन यथा सात्प्रं यवागूमण्डादिना तर्पणादिना वा
क्रमेणोपचारः मुद्गमसुरहरेण कुष्ठक्यूषैः लावकपिञ्जलश-
शहरिण्येयकालपुच्छकरसैरौषधस्त्रैरनस्त्रैर्वा क्रमशोऽग्निं
सम्बुध्येदनुबन्धत्वे त्वस्य दीपनीयपाचनीयोपगमनीय-
संग्रहणीयान् योगान् प्रयोजयेदिति ।

भवन्ति चान् ।

सच्चौद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ।
पिवेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥
किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः ।
बिस्वं दारुहरिद्राञ्च त्वक्कीविरं दुरालभम् ॥
चन्दनञ्च मृणालञ्च नागरं रोध्रमुत्पलम् ।
तिला मोचरसो रोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥
उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमत्वक् महीषधम् ।
कट्फलं नागरं पाठा जम्बास्त्रास्थिदुरालभाः ॥
योगाः षड्हेते सच्चौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः ।
येयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकाद्देन निदर्शिताः ॥
जीर्णोषधानां शस्यन्ते यथा योगं प्रकल्पितैः ।
रसैः सांपादिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥

पिप्पत्तिसारो दीपान्नेः क्षिप्रं समुपशाम्यति ।
 आजक्षीरप्रयोगेन बलं वर्णस्य वर्द्धते ॥
 बहुदोषस्य दीपान्नेः स प्राणस्य न तिष्ठति ।
 पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥
 पलाशफलनिर्गूहं पयसा पाययेत् तम् ।
 ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥
 प्रवाहिते तेन मन्त्रे प्रशाम्यत्युद्रामयः ।
 पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधिनी ।
 संसर्गां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्त्तते ।
 स्नुतदोषस्य तं शीघ्रं यथा वदनुवासयेत् ॥
 शतपुष्पावरीभ्याञ्च पयसा मधुकेन वा ।
 तैलपादं घृतं सिद्धं सबिस्वमनुवासनम् ।
 क्षतानुवासनस्यापि क्षतसंसर्जनस्य च ॥
 वर्त्तते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ।
 परिवेष्ट्य कुशैराद्रै रार्द्रं घृतानि शास्त्रलेः ॥
 श्रिते पयसि मृद्धीयादापोथीलूखले ततः ।
 पिष्टं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् झुतं तैलसर्पिषा ॥
 योजितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ।
 वस्त्रमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः ॥
 स्रात्वा मुञ्च्येत् पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ।
 पिप्पत्तिसारश्चरशोथ गुल्माजीर्णातिसारग्रहणौ प्रदीपान् ॥
 जयत्ययं शीघ्रमतिप्रहृष्टान् विरेचनास्थापनयोश्च वस्त्रैः ।
 पिप्पत्तिसारो यस्त्वेतां क्रियां मुक्ता निषेवते ॥

पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं मद्दाबलम् ।
 कुर्याद्रक्तातिसारन्तु रक्तमाशु प्रदूषयेत् ॥
 लघ्नां शूलं विदाहञ्च गुदपाकञ्च दारुणम् ।
 छागं तत्र पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ॥
 पानार्थं व्यञ्जनार्थं च गुदप्रक्षालनं तथा ।
 भोजनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ॥
 रसैः पाराशतादीनां घृतम्बुधैः सशर्करैः ।
 भृशपक्षिमृगाणाञ्च शीतानां वनचारिणाम् ॥
 रसैरनञ्चैः सघृतेर्भोजयेत्तं सशर्करैः ।
 रुधिरं मार्गं माजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ॥
 काश्मर्याः फलयूषो वा किञ्चिदन्धः सशर्करैः ।
 नीलोत्पलं मोचरसो समङ्गां पद्मकैसरम् ॥
 अजाक्षीरयुतं दद्याज्जोर्णं च पयसौदनम् ।
 दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ॥
 प्रागुक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ।
 प्राश्य क्षीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
 तत्रहादारोग्यमाप्नोति पयसाक्षीरभुक्तया ॥
 पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीर भुक्जयेत् ।
 रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥
 घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् ।
 पेयं तस्यानुपातव्यं पेयरक्तोपशान्तये ।
 त्वक्चदारु हरिद्रायाः कुड्जस्य फलानि च ॥
 पिप्पली शृङ्गेरश्च द्राक्षा कटुक रीहिणो ।
 मङ्गभिरैतैर्घृतं सिद्धं पेया मण्डावदारितम् ॥

अतीसारं जयेत् शीघ्रं त्रिदोषमपिदारुणम् ।
 कृष्णमृगधुक्तं शङ्खं रुधिरं तण्डुलीयकम् ॥
 पीतमेकत्र सचौद्रं रक्त संग्रहणं परं ।
 पीतप्रियङ्गुकाकल्कः सचौद्रः तण्डुलान्भसा ॥
 रक्तस्त्रावं जयेच्छीघ्रं धन्व मांसरसाग्निः ।
 कल्कस्त्रिलानां कृष्णानां शर्करा पञ्चभागिकः ।
 आजेन पयसापीतः सद्योरक्तं नियच्छति ॥
 पलं वत्सकवीजस्य अपयित्वा रसं पिबेत् ।
 यो रसाशीजयेच्छीघ्रं सपेत्तं जठरामयम् ॥
 पीत्वा सशर्करा चौद्रं चन्दनं तण्डुलान्भसा ।
 दाहदृशा प्रमेहेभ्यो रक्तस्त्रावाहिमुच्यते ॥
 गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
 सेचयेत्तं सुशीतेन पठोलमधुकाशुना ॥
 पञ्चवल्कमधूकानां रसैरिचुरशैर्घृतैः ।
 छागैर्गव्यैः पयोभिर्वा शर्करा चौद्रसंयुतैः ॥
 प्रक्षालनानां कल्कैर्वा ससर्पिष्कैः प्रलेपयेत् ।
 एषां वा सुकृतेषु र्गैस्तं गुद्ं प्रतिसारयेत् ॥
 धातकी रोध्रचूर्णैर्वा समाग्नेः प्रतिसारयेत् ।
 तथा तत्र स्रवत्यस्त्रं गुदस्तैः प्रतिसारितः ॥
 यद्योक्तं सेचनैः शीतैः शोणिते निःस्रवत्यापि ।
 गुदवङ्कणकटूरु सेचयेद्दृढभाषितम् ॥
 चन्दनाद्येन तैलेन शतधीतेन सर्पिषा ।
 कार्पाससंगृहीतेन सेचयेद्गुदवङ्कणौ ॥
 अल्पाल्पं बहुयो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ।

यदा वायुर्विबद्धश्च कच्छश्चरति वा न वा ॥
 पिच्छा वस्तिं तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ।
 प्रपुण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासयेत् ॥
 प्रायशी दुर्बलगुदाः चिरकालातिसारिणः ।
 तस्मादभीक्ष्ण्यस्तेषां गुदस्त्रेहं प्रयोजयेत् ॥
 पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्त्रे स्थाने लभतेऽधिकम् ।
 बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थं वस्तिरुत्तमः ॥
 रक्तं विट् सहितं पूर्वं पद्याहायोऽतिसार्यति ।
 शतावरीष्टतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥
 शर्करार्द्धांशिकं लीढा नवनीतं नशोद्धृतम् ॥
 क्षौद्रपादं जयेत् शीघ्रं तं विशारं हिताग्निः ।
 न्ययोधोदुम्बराश्लथ्य शुङ्गानापोथ्य वासयेत् ॥
 अहीरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाश्रसा पचेत् ।
 तदूर्ध्वं शर्करा युक्तं लिङ्घ्यात् सक्षौद्रपादिकम् ॥
 अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।
 यस्त्वेवं दुर्बलो मोहात् पित्तलान्येव सेवते ॥
 शीघ्रं विपद्यते प्राप्य वलीपाकं सुदारुणम् ।
 श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ॥
 योष्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ।
 लङ्घितस्थानुपूर्थाच्च कृतायान्न निवर्त्तते ॥
 कफजो यद्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ।
 विस्वकर्कटिका सुस्त मभया विश्वभेषजम् ॥
 वचा विडङ्गं भूतिकं धान्यकं देवदारु च ।
 कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्यं कटुक रोहिणी ॥

पिप्पली पिप्लोमूतं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।
 योगान् श्रीकाङ्गविहितं चतुरस्तान् प्रयोजयेत् ॥
 मृतान् लोकासारेषु कायान्नि बलवर्द्धनान् ।
 अजाजीं तमितां पाठां नागरं मरिचानि च ॥
 चाङ्गेरो क्षौद्रतक्राङ्गाश्चतुरस्तान् कफातुरे ।
 क्षौद्राङ्गविहितान् दद्यात् मस्त्रे हस्तवणान् खड्गान् ।
 कपिलं यथं लीढा तु सव्योप जीद्रगर्जरम् ॥
 कट् फलं मधुपुक्तं वा सुचये घट्टरामान् ।
 वान्तिल्यं गुडं तैलं पिप्पलीं विस्तभेपत्रम् ।
 विह्वलाङ्गी प्रतिहते रशुलः सपवाहिकः ॥
 भोज्यं सूक्ष्मपायेण वातघ्नैश्चोपमेयनैः ।
 वातातिहारविहितैर्युपैर्मांसरसैः खड्गैः ॥
 पूर्वोक्तमस्त्रपिर्वा कट्फलं वा यथावत्तम् ।
 पुराणं वा घृतं दद्याच्च वागू मण्डपित्तम् ॥
 वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वाते स्त्रवत्यपि ।
 शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छा वस्ति प्रकल्पयेत् ॥
 पिप्पली विखकुष्ठानां शताङ्गा वचशोरपि ।
 कल्पोः सखण्डैर्युक्तं पूर्वोक्तं सतिधापयेत् ॥
 प्रत्यागते सुखम्रातं कृताहारं दिनात्यये ।
 पिस्तिलेन मतिमात् सुखोष्णेनानुससथैव ॥
 वचाशोरपमा कल्पोस्त्रं पक्वागुवाथयेत् ।
 बहुशः कफातारात् तत्रा स भवति सुरम् ॥
 स्त्री रसाने मास्तीश्वर्यं वदन्ती कफसंजये ।
 सहस्रः सहस्रा हव्यासशात् तं त्वरया जयेत् ॥

वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफम् ।
 त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद् बलवत्तमः ॥
 इति तत्र श्लोकः ।

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि लक्षणं साध्यता तथा ।
 क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा घ्रातिसारिका ॥

इत्यतीसार चिकित्सितम् ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वीसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

कैलाशे किञ्चराकोर्णे बहुप्रसन्नवर्णोपधे ।
 पादपौर्वविधेः स्निग्धं नित्यं क्षुप्तसममदैः ॥
 वमद्भिर्मधुरान् गन्धान् सर्वतः स्तभ्यलङ्कृते ।
 विहरन्तां जितात्मान आत्रेय मृधि वन्दितम् ॥
 मन्त्रभिर्भिः परित्तं विभुं भूतार्हिते रत्नम् ।
 अग्निवेशो यज्ञं काले विगयादिदमुक्तवान् ॥

भगवन् ! दारुणं रोगमाशीविष विषोपमम् ।
 विसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥
 सङ्गमेव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणः ।
 विनाशस्त्वनुपक्रान्ता स्तन्न नः संशयो महान् ॥
 स नाम्ना केन विज्ञेयः संज्ञितः केन हेतुना ।
 कतिभेदः क्रियद्वातुः किं निदानः क्रिमाश्रयः ॥
 सुखसाध्यः कच्छ्रसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
 कथं कैर्लक्षणैः किञ्च भगवंस्तस्य भेषजम् ॥
 तद्ग्निवेगस्य यच्चः श्रुत्वात्रेयः सुदुर्वचम् ।
 यथावदखिलं सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥
 विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तीन स स्मृतः ।
 परिसर्पीष्यता नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥
 स च सप्तविधो दीपैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
 पृथक् त्रयस्त्रिभिः किन्तु विसर्पाद् हृद्गजाश्रयः ॥
 वातिकः पैतिकश्चैव कफत्रः साविपातिकः ।
 कृत्वार एते वीसर्पा वीक्ष्यन्ते हृद्गजाश्रयः ॥
 शोणितो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थाख्यः कृत्वातजः ।
 यन्नु कर्दमनो घोरः रुपितकफलक्षत्रः ॥
 रक्तं लक्ष्मीका लङ्गुमांसं दूयं दीषास्त्रयो गन्ताः ।
 वीसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥
 लक्ष्मीकाशूष्मानां रसानागतियेवनम् ।
 दध्यम् गन्तुं शक्तानां सुरा सीदीरकस्य च ॥
 व्यापनं बहु मयोष्णं राशं पाङ्गवं सेवनात् ।
 शकानां हरितानाञ्च सेवनाच्च विदाहिनम् ॥

कुटीकानां किलाटानां देवनाम्बुदकस्य च ।
 दध्नः शण्डाकि पूर्वाणां आसुतानाञ्च येवनात् ॥
 तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पैष्टिकस्य च ।
 ग्राम्या नूपौदकानाञ्च सांशानामतिशयेऽनात् ।
 अद्यादानं द्विवासाद्ग्रादजीर्णाध्यगनात् जतात् ॥
 बध्वन्धप्रपतनाद् घर्मं कर्मातिशेवनात् ।
 विषवाताग्निदीपाञ्च वीरपर्षणां समुद्भवः ॥
 एतैर्निदानैर्यानिर्धैः कृपिता मारुतादयः ।
 दूष्यं संदूष्यं रक्तादि विरुर्पन्ता हिताभिनाम् ॥
 बहिः श्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयमंश्रितः ।
 वीरर्षी बलजितीषां श्रियं गुरुयथोत्तरं
 बहिर्मागंश्रितं साध्यं मसाञ्च गुभयाश्रितम् ।
 वीरर्षं दारुणं विद्यात् स्वकृच्छ्रं त्यन्तराश्रयम् ॥
 श्रन्तः प्रकृपिता दीपा वीरर्षत्यन्तराश्रये ।
 बहिर्बहिः प्रकृपिताः सर्वदीपश्रिताः ॥
 मर्षीपवातात् संमोहादयनानां विघटनात् ।
 तृणातियोगाद्देवानां विघ्नञ्च प्रवर्त्तनात् ॥
 विद्याद्विसर्पमर्जमाशु चान्तिमश्नुयात् ।
 श्रतो विपदैवाद् वाहामज्जै विद्यान् स्वस्वश्रयेः ॥
 यस्य लिङ्गानि सर्पाणि बलवदस्य कारणम् ।
 यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्षीणी यच्च हृत्ति सः ॥
 रुज्जीशैः केषुलो वायुः पूरुषैर्वा समाहितः ।
 प्रदृष्टो दूषयन् दूष्यं विरुर्पति यथाचक्षुम् ॥

इति तस्य स्वरूपाणि

भ्रमद्वयुः पिपासा निस्तोदशून्नाङ्गमर्दीहेष्टन कल्पनञ्चर-
तमकास्थिसन्धिभेदविन्नेषणवेपनारोचकाच्चक्षुषोराकुलत्वम-
स्त्रागमनं पिपीलिकासञ्चार इव चाङ्गेषु यस्मिंश्चावकाशे
विसर्पी विसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणावभासः श्वयद्युमा-
त्रिस्तोदभेदशून्नायाससङ्कोचहर्षस्फुरणैरतिमात्रं प्रपीड्यते ।
अनुपक्रान्तश्चोपचीयते शीघ्रं भेदैः स्फोटकैस्तनुभिररुणार्भिः
श्यावैर्वा तनुविदारुणान्पास्त्रावैर्विषड्वयातमूत्रवर्चं स्तानि
निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत
इति वातवीसर्पः ।

पित्तमुष्णोपचारादिविदाह्यमुाशनेश्वितम् ।

दूष्यं संदूष्य मार्गंश्च पूरयन् वै विसर्पतीति ॥

तस्य रूपाणि ज्वरस्त्रुणामूर्च्छामोहच्छर्दिरोचकोऽङ्ग-
भेदः खेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः शिरोरुक् चक्षुषोरा-
कुलत्वमरतिभ्रमः शीतवातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितनेत्र
मूत्रवर्चस्त्वं तेषां हरितहारिद्ररूपदर्शनं यस्मिंश्चावकाशे
विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशस्ताम्बहरितहारिद्रनीलकण्ठर-
क्तानां वर्णानामन्यतमं पुष्यति । सोत्सेधैश्चातिमात्रं दाह-
सम्भोजनपरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णास्त्रावैरचिर-
पाकैर्निदानोक्तानि नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति
पित्तविसर्पः ।

स्याद्वल्लवणस्त्रिग्ध गुर्वन्न स्वप्नसञ्चितः ।

कफः संदूषयन् दूष्यं शच्छ्रमङ्गे विसर्पतीति ॥

तस्य रूपाणि शीतकः शीतकञ्चरो गौरवं निद्रा तन्द्रा
रोचको मधुरास्य त्वमास्योपलेपो निष्ठीविका छर्दिरालस्यं

स्त्रीमित्यमन्निनाशो दौर्बल्यं यस्मिंश्चात्रकाशे विसर्पति सोऽवकाशः श्वयथुमान् पाण्डुमात्रातिरक्तस्येहः सुमिस्तम्भ-
गौरवैरन्वितोऽप्यवेदनः कृच्छ्रपाकैः चिरकारिभिः बहुल-
त्वगुपलेपैः स्फोटैः श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते प्रभिन्नस्तु श्वेतं
पिच्छिलं तन्तुमहनमनुबद्धस्त्रिभ्रमास्त्रावं स्त्रवत्यूर्ध्वं च गु-
ह्यभिः स्निग्धैर्जलावततैः स्निग्धैर्बहुलत्वगुपलेपैर्बर्णैरनुबध्यते
ऽनुसङ्गीश्वेतनखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्षस्तानि निदानोक्तानि
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेषत्रयीसर्पः ।

वातपित्तं प्रकुपितं अतिमात्रं स्वहेतुभिः ।

परस्परं लब्धबलं दृष्ट्वा गात्रं विसर्पतीति ॥

तदुपतापादातुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिवाकीर्त्यमाणं
मन्यते । छर्यतीमारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमका रोचकास्थि-
सन्धिभेददृष्ट्याविपाकाङ्गभेदादिभिर्याभिभूयते । यं यं चाव-
काशं विवर्षोऽनुसर्पति सोऽवकाशः शान्ताङ्गारप्रका-
शोऽतिरिक्तो वा भवत्यग्निदग्धप्रकारैश्च स्फोटैरुपचोयते
स शीघ्रगत्वादाश्वेव मर्मानुसारो भवति सर्पति चोपतप्त-
पवनाऽति बलो भिन्नत्तप्रज्ञान्यतिमात्रं प्रमोहयति संज्ञां
हिकाष्ठासौ जनयति नाशयति निद्रां । सनष्ट निद्रः प्रमू-
ढसंज्ञो व्यथित चेता न क्व वचनसुखमुपलभते अरति परीतः
स्थानादासनात् शय्यां क्रान्तुमिच्छति क्लिष्टभूयिष्ठश्चाशु
निद्रां भजत्य बलो दुःखप्रबोधय तमेवंविधमग्नि वीसर्पप-
रीतमधिकितस्यं विद्यात् ।

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत् स्त्रेन हेतुना ।

विसर्पत्येकदेशं तु प्रक्षीदयति देहिनः ॥

तद्विकाराः शीतञ्चरः गिरो गुरुत्वं दाहः स्तैमित्य-
मङ्गावसादनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽत्र द्वेषः प्रलापोऽग्निना-
शो दीर्घमस्थिभेदो मूर्च्छा पिपासा स्त्रोतसां प्रलेपो
जाड्यमिन्द्रियाणां प्रायोपवेशनमङ्गविक्षेपो रतिरौत्सुक्यं
चोपजायते प्रायद्यामाशये विसर्पत्यलसक एकदेशग्राही
यस्मिन्धात्रकाशे विसर्पति सोऽयकाशो रक्तपित्तपीतपाण्डु-
पीडकापकीर्णं इव मेचकाभः कालो मज्जिनः स्निग्धो ब-
ह्वङ्गागुरु स्तिमितवेदन श्वयथुमान् गम्भीरपाकः निरा-
स्त्रावः शीघ्रक्लेदः स्विन्नक्लिन्नपूतिमांसत्वक् क्रमेणालरुक्
परामृष्टोऽवदीर्यते । कर्दम इवावपोडितोऽनन्तरं प्रयच्छ-
त्युपक्लिन्नपूतमांसत्यागी गिरास्त्रायुसंदर्शी कुण्ठपगन्धी संज्ञा-
स्मृतिहर्ता तं कर्दमवीसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् । स्थि-
रगुरुकठिनमधुरशीतस्निग्धाक्षपानाभिष्यन्दि सेविनामध्याया-
माप्रतिकर्म शीलानां श्लेष्मावायुश्च प्रकोपमापद्यते तावुभौ
दुष्टप्रवृत्तौ अतिबलौ प्रदूथ दूथं विसर्पाय कल्पते । तत्र वायुः
श्लेष्मणा विवर्जमार्गस्तमेव न श्लेष्माणमनेकधा भिन्दन् क्रमेण
ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफाशये संजनयत्युत्सन्नर-
क्तस्य वा प्रदूथ रक्तं सिरास्त्रायुमांसत्वगाश्रितं ग्रन्थिवीसर्पं
कुरुतः तीव्ररुजाग्रन्थीनां स्थूलानामणूनां दीर्घवृत्तरक्तानां
अणूनान्तु तदुपतापाञ्ज्वरातीमारकासहिकाश्वासशोषप्रमेह
वैवर्ण्या रोचक विपाकच्छर्दिमूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रारतिसंसद-
नाद्याः प्रादुर्भवन्त्युपद्रवा स्वरूपद्रवैरुपद्रुतः सर्वकर्मणां
विषयमतिपतितो विवर्जनीयो भवति ग्रन्थिवीसर्पः । उप-
द्रवस्तु खलु रोगान्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थलो-

ऽणुर्वा रोगात् पश्चाज्जायतेत्युपद्रवसंज्ञः तत्र प्रधानो व्याधिर्व्याधिर्गुणभूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रथमे प्रथमो भवति स तु षोडशकरतरो भवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिः परिक्लिष्टशरीरत्वात्तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभिवाधेत् सर्वायतनसमुत्थं सर्वलिङ्गव्यापिनं सर्वधात्वनुसारिणमाशुकारिणमहात्ययिकमिति सन्निपातवीसर्पं अचिकित्सां विद्यात् तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता वीसर्पास्त्रयः साध्या भवन्त्यग्निकर्दमाख्यौ पुनरनुपसृष्टे मर्माणि अनुपहते वा सिरास्त्रायुमांसक्लेदे सावधारणक्रियाभिरुपायैः भावे वाभ्यस्यमानो प्रशान्तिमापद्ये यातामनादरोपक्रान्तं पुनस्तयोरन्यतरौ हन्याद्देहमाशु वाशीविषवत् तथा ग्रन्थिवीसर्पमज्जातोपद्रवमारभेत चिकित्सितुमुपद्रवोपद्रुतं त्वेन परिहरेत् सन्निपातजं त्वनुसारित्वादाशु कारित्वाद्दिरुहोपक्रमत्वाच्चासाध्यं विद्यात् ।

तत्र साध्यानां साधनमनुश्याख्यास्यामः ।

लङ्घनोक्ते खने शस्त्रे तिक्तकानां च सेवनम् ।

कफस्थानगते सामे रूक्षशोतेः प्रलेपयेत् ॥

पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।

शोणितस्यावसेकञ्च विरेकं च विशेषतः ॥

मारुताशनसम्भूतेऽप्यादितः स्याद्दिरूक्षणम् ।

रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ क्षेहनं न हितं मतम् ॥

वातोत्पले पित्त घृतं पैत्तिके च प्रशस्यते ।

लघुदोषे महादोषे पैत्तिके स्याद्दिरचनम् ॥

न घृतं बहुदोषाय देयं यत्र विरेचयेत् ।

तेन दोषो ह्युपस्तब्धः त्वङ्मांसरुधिरं पचेत् ॥
 तस्माद्द्विरेकमेवादौ शस्तं विद्यात् विसर्पिणः ।
 रुधिरस्यावसेकं च तत्रास्याश्रयसंज्ञितम् ॥
 इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं समासेन चिकित्सितम् ।
 एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥
 मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
 वमनं संप्रदातश्च वीसर्पे कफपित्तजे ॥
 पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मद्नेन च ।
 वीसर्पे वमनं शस्तं तथाचेन्द्रयवेः सह ॥
 यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कफेषु कफपित्तिनाम् ।
 विसर्पिणां प्रयोज्यास्ते दोषनिर्हरणाः परम् ॥
 मुस्त निम्बपटोलानाञ्चन्दनोत्पलयोरपि ।
 शारिवामलको शीरं मुस्तानां वा विचक्षणः ॥
 पाययेत् कपाशान् हि सिद्धान् वीसर्पनागनान् ।
 किराततिक्तकं रोधं दुरालभां सचन्दनाम् ॥
 नागरं पद्मकिञ्चल्कं उत्पलं सविभीतकम् ।
 मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥
 प्रपुण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्चल्कमुत्पलम् ।
 नागपुष्पं च रोधं च तेनैव विधिना पिवेत् ॥
 द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयावकम् ।
 निशापर्युषितं दद्यात् तृष्णा वीसर्पशान्तये ॥
 पटोलं पिचुमर्दञ्च दार्वीं कटुक्रोहिणीम् ।
 यष्ट्राङ्गां त्रायमाणाञ्च दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥

पटोलादि कषायं वा पिवेत् त्रिफलया सह ।
 मसूर विदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥
 पटोलपत्र सुझानां रसमामलकस्य च ।
 पाययेत् घृतोन्मिश्रं नरं वीसर्पपोद्धितम् ॥
 यच्च सर्पिर्मंहातिक्तं पित्तकुष्ठ निवर्हणम् ।
 निर्दिष्टं तदपि प्राञ्चो दद्याद्द्वीसर्पशान्तये ॥
 त्रायमाणा घृतं सिद्धं गौल्मिके यदुदाहृतम् ।
 वीसर्पीणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात्तदपि बुद्धिमान् ॥
 त्रिवृक्षूर्णं समालोच्य सर्पिषा पयसा तथा ।
 त्रायमाणा शृतं वापि पयो दद्याद्विरेचनम् ॥
 त्रिफला रससंयुक्तं सर्पिञ्चितया सह ।
 प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरनाशनम् ॥
 रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
 स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृक्षूर्णं युतो हि सः ॥
 दोषे कोष्णते भूय एतत् कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 शाखा दुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ॥
 भिषग्वातान्वितं रक्तं विषाणेनाभिनिर्हरेत् ।
 पित्तान्वितं जलीकोभिः कफपित्तमलावुना ॥
 यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वासिनाम् ।
 त्वङ्मांसस्त्रायुसंक्ते दो रक्तक्लेदाच्च जायते ॥
 अन्नः शरीरे संग्रहे दोषत्वङ्मांससंश्रिते ।
 आदितः स्वल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते ॥
 उदुम्बरत्वक्पुष्पकं पद्मकिष्कम्कमुत्पलम् ।
 नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥

न्यग्रोध पादास्तरुणाः कदली गर्भसंयुताः ।
 विसग्रन्थिः सलेपः स्वात् शतधीत घृताद्भूतः ॥
 कालीयं मधुकं हेम वक्ष्यं चन्दनपद्मकम् ।
 एणामृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद् घृताद्भूतः ॥
 शाहलञ्च मृणालञ्च शङ्खचन्दनमुत्पलम् ।
 वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात् सतण्डुलम् ॥
 शारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं पद्मकोत्पलम् ।
 मञ्जिष्ठा चन्दनं रोध्नं भ्रमया च प्रलेपनम् ॥
 नलदञ्च हरेणुश्च रोध्नं मधुकपद्मकौ ।
 दूर्वा सञ्जरसश्चैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥
 यावक्काः शक्तवर्षेव सर्पिषा सह योजिताः ।
 प्रदेहो मधुकं वीरा सघृता यवशक्तवः ॥
 बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
 कुर्थादालेपनं वैद्यो मृणालञ्च विसान्वितम् ॥
 यवचूर्णं समधुकं सघृतञ्च प्रलेपनम् ॥
 हरेणवो मसूराश्च समुद्गाः श्वेतशालयः ।
 पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥
 पद्मिनी कर्दमः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ।
 शङ्खः प्रवालः शक्तिर्वा गैरिको वा घृताद्भूतः ॥
 प्रपुण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ।
 न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥
 विसानि च मृणालाश्च सघृता च कशेरुका ।
 शतावर्था विदार्याश्च कन्दो धीत घृताद्भूतौ ॥
 शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ।

इन्द्राणीशाकं सघृतं शिरीषत्वग् बला घृतम् ॥
 न्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षवेतसाश्वत्य पल्लवैः ।
 त्वक् कल्कैर्बहुसर्पिष्कैः शीतैरालेपनं हितम् ॥
 प्रदेहाः सर्व एवैते वातपित्तोत्थणे शुभाः ।
 सकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रलेपनपरान् शुभान् ॥
 त्रिफलां पद्मको शीरं समङ्गां करवीरकम् ।
 नलामूलान्यनन्तं च प्रदेहसुपकल्पयेत् ॥
 खदिरं सप्तपर्णञ्च मुस्तमारग्वधं धवम् ।
 कुरण्टकं देवदारु द्यादालेपनं भिषक् ॥
 आरग्वधस्य पलाणि त्वचं श्लेष्मान्तकस्य च ।
 इन्द्राणीशाकं काकाङ्गां शिरीष कुसुमानि च ।
 प्रपुण्डरीकं क्लीवेरं दार्वीं त्वङ् मधुकं बलाम् ॥
 पृथगालेपनं कुर्याद् हन्धशः सर्वशोग्पि वा ।
 प्रदेहाः सर्व एवै ते देयाः स्वल्पघृता युताः ॥
 वातपित्तोत्थणे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।
 घृतेन शतधीतेन प्रदिच्छात् केबलेन च ॥
 घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ।
 पञ्चवल्ककषायेण सेचयेत् शीतलेन वा ॥
 वातासृक् पित्त बहुलं विसर्पं बहुशो भिषक् ।
 सेचना स्ते प्रदेहा ये तएव घृतसाधनाः ॥
 ते चूर्णयोगा वीसर्पं चूर्णानामवचूर्णनाः ।
 दूर्वा खरससिद्धं च घृतं स्याद् व्रणरोपणम् ॥
 दार्वीं त्वङ् मधुकं रोध्नं केसरश्चावचूर्णनम् ।
 पटोल पिचुमर्दसु त्रिफला मधुकोत्पले ॥

एतत् प्रक्षालनं सर्पित्रणचूर्णं प्रलेपनम् ।
 प्रदेहाः सर्व एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ॥
 क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वगुहृत्य लेपनम् ।
 अनवीने घृते पूर्वं प्रदेहा बहुशोधनाः ॥
 देयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृते घनाः ।
 त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रः स्यात् प्रलेपः कर्षयेषितः ॥
 नातिस्लिग्धो न रूक्षश्च न पिण्डी न द्रवः समः ।
 न च पर्युषितं लेपं कदाचिद्वचारयेत् ॥
 न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ।
 ह्येद्वीसर्पशूलानि सोष्णभावात् प्रवर्त्तयेत् ॥
 लेपोऽप्युपरिपट्टस्य कृतः स्वे दयति व्रणम् ।
 स्वेदजाः पीडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ॥
 उपर्युपरिलेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ।
 तानेव दोषान् जनयेत् पट्टस्योपरि यान् कृतः ॥
 अतिस्लिग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ।
 त्वचि न श्लिष्यते सम्यक् न दोषं शमयत्यपि ॥
 तन्वालिनं न कुर्वीत संशुष्कोऽप्युपुटायते ।
 नचौषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति ॥
 तन्वालिनं न ये दोषास्तानेव जनयेद् भृशम् ।
 संशुष्कः पीडयेत् व्याधिं निस्त्रेहो ह्यवचारितः ।
 अन्नपानानि वक्ष्यामि वीसर्पाणां निवृत्तये ॥
 लङ्घितेभ्यो हितो मन्यो रूक्षः सचौद्रशर्करः ।
 मधुरः किञ्चिदस्त्रो वा दाडिमामलकान्वितः ॥
 सपरुषकमृद्धीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ।

तपणैर्यवशालीनां यूषैर्भुञ्जीत भोजनम् ॥
 मुद्गात्मसुरांश्चणकान्यषार्थमुपकल्पयेत् ।
 अनन्तान् दाडिमान् वापि पटोलामलकैः सह ॥
 जाङ्गलानाञ्च मांसानां रसांस्तस्वीपकल्पयेत् ।
 वेपां नात्युचितः शक्तिर्नरा ये च कफाधिकाः ॥
 विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धानि च वर्जयेत् ।
 क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रवातस्वपनं दिवा ॥
 कुठ्याञ्चिकित्स्तादन्नात् शीतप्रायाणि पैत्तिकं ॥
 रुचप्रयाणि कफजे स्रैहिकान्यनिलात्मके ।
 वातपित्तप्रशमनमग्निविसर्पणो हितम् ॥
 कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्हमसंज्ञिते ।
 रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा ग्रन्थि वीसर्पमाहितः ॥
 रुचणैर्लङ्घनैः सेकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्किकैः ।
 शिरा मोक्षैर्जलीचोभिर्वमनै सविरचनैः ॥
 घृतैः कषायतिक्तैश्च कालज्ञैः समुपाचरेत् ।
 ऋद्धं स्याधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यत्रसेचिते ॥
 वातश्चेत्सहरं कर्म ग्रन्थि वीसर्पिणे हितम् ।
 उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ॥
 स्निग्धाभिर्वेशवारैर्वा ग्रन्थि वीसर्पशूलिनः ।
 दशमूलोपसिद्धेन तैलेन परिपेचनम् ॥
 सुखीष्णया प्रदिग्घ्नाद् वा पिष्टया कृष्णगन्धया ।
 शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचापि वा ॥
 विभीतकस्य वा ग्रन्थिं कल्केनोष्णेन वा पिबेत् ॥
 मृत्वां नागवलां पथ्यां भूर्जग्रन्थिं विभीतकम् ॥

वंशपत्राण्यग्निमन्थं कुर्व्यात् ग्रन्थिप्रलीपनम् ।
 दन्ती चित्तकमूलत्वक् सौधार्कं पयसी गुडः ॥
 भस्मातकास्थिकासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलापि ।
 वह्निर्मांसस्थितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ॥
 दोर्षकालस्थितं ग्रन्थिं भिन्द्याद्वा भेषजैरिभैः ।
 मूलकानां कुलत्यानां सूषेः सत्त्वारदाडिमैः ॥
 गोधूमान्नैर्यवान्नैर्वा सशीधु मधुशर्करैः ।
 सत्तौद्रैर्वारुणी मण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पली चौद्रसंयुतैः ।
 मुक्तभस्मातशक्नूनां प्रयोगैर्मांसिकस्य च ॥
 देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ॥
 अथोलवणपाषाणहेमताम्रे प्रपीडनैः ।
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिविधिविधाभिर्बली स्थिरः ॥
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदा नैवोपशाम्यति ।
 अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्लोहेन वाहितः ॥
 पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुच्चरेत् ।
 मोक्षयेत् बहुशय्यास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ॥
 पुनश्चापहृते रक्ते वातश्चेत्क्षजिदोषधम् ।
 धूमो विरेकः शिरसः स्त्रेदनं परिमर्दनम् ॥
 अपशाम्यति दाहेन पाटवं वा प्रशस्यते ।
 प्रक्लिन्ने दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ॥
 बाह्यैश्चाभ्यन्तरैश्चैव व्रणवत् समुपाचरेत् ।
 कम्पित्यक् विडङ्गानि दार्वीं कारञ्जकं फलम् ॥

पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं यन्त्रिव्रणं चिकित्सितम् ।
 द्विव्रणौषोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ॥
 देशकालप्रमाणज्ञो व्रणग्रन्थि विसर्पवित् ।
 य एव विधिरुद्दिष्टो ग्रन्थीनां त्रिनिष्ठये ॥
 स एव गलगण्डानां कफजानां निष्ठये ।
 सर्वे च गलगण्डास्तु ये कफानुगता नृणाम् ॥
 घृतक्षारकषायाणां मभग्रासान्न भवन्ति ते ।
 यानीहोक्तानि कर्माणि वीसर्पाणां निष्ठये ॥
 एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ।
 विसर्पं न ह्यसंशुद्धो रक्तपित्तेन जायते ॥
 तस्मात् साधारणं सर्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
 विशेषो दोषवैषम्यान्न च नोक्तः समासतः ॥
 समासव्याघनिर्दिष्टां क्रियां विद्यानुपाचरेत् ।

भवति चात्र ।

निरुक्तं नामभेदाच्च दोषाद्वैष्याणि हेतवः ।
 आयथो मार्गतश्चैव वीसर्पं गुरुलाघवम् ॥
 लिङ्गान्युपद्रवा ये च यत्नक्षणे उपद्रवाः ।
 साध्यत्वं न च साध्यानां साधनञ्च यथाक्रमम् ।
 इति वीप्रीषया सिद्धिमग्निवेशाय धीमते ॥
 उक्तं भगवताञ्छे तद्बीसर्पाणां चिकित्सिते ।

इति वीसर्पचिकित्सितम् ।

द्वादशीऽध्यायः ।

अथातो मदात्यय चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सुरैः सुरेश सद्दितैर्या पुरा प्रति पूजिता ।
सौत्रामण्यां ह्यते या कर्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥
यज्ञे च या यया शक्रः सोमानि पिवती शृगम् ।
निरुज्जामसाविष्टः तस्माद् दुर्गात् समुद्भूतः ॥
विधिभिर्वेदविहितैर्या यजद्भिर्महात्मभिः ।
दृश्य स्पृश्या प्रकल्प्या च यन्निया यन्नसिद्धये ॥
योनिस्कारनामाद्यं विशेषैर्बहुधा च या ।
भूत्वा भवत्येक विधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥
या देवा न मृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितृंश्च या ।
सोमो भूत्वा द्विजातीन्या मुङ्क्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ॥
आश्विनं या महत्तजा वीर्यं सारस्वतश्च या ।
बलमैन्द्रश्च या सोमः सौत्रामण्याश्च या मता ॥
शोका रतिभयोद्दिगनाशनीया महाबला ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिर्या च निर्हतिः ॥
या सुरा सुरगन्धर्व यक्षराक्षसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिवेत् ॥
शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
प्राचृता निर्मलैर्वस्त्रैर्यथतूष्णामगन्धिभिः ॥
विचित्त विविधस्त्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।

देव द्विजातीन् संपूज्य स्रष्टा मङ्गलमुत्तमम् ।
 द्विष्टे यद्यत्तुं के सृष्टे कुसुमप्रकरौ कृते ॥
 संवास संमते मुख्ये धूपसंमोद्बोधिते ।
 सोपधाने सुसंस्तौर्णे विहिते ययनासने ॥
 सपाविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरमुखे स्थितः ।
 सौवर्णेराजतेश्चापि तथा मणिमयैरपि ॥
 भाजनैर्विमलैश्चित्रैः सुकृतेषु पिवेत् सदा ।
 स्त्रीभिर्यौवनमन्त्राभिः शिञ्जिताभिर्यथतुं कौः ॥
 वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिविभूषितः ।
 शोचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ॥
 संवाह्यमान इष्टाभिः पिवेन्नद्यमनुत्तमम् ।
 पिवेन्नद्यानुकूलैर्वा फलेर्हरितकैः शुभैः ॥
 लवणैर्गन्धपिशुनैवरदशैर्यथतुं कौः ।
 भृष्टैर्मांसैर्बहुविधैर्भुञ्जन्नाम्बरचारिणाम् ॥
 पौरयवज विहितैर्भक्ष्यैश्च विविधात्मकैः ।
 पूजयित्वा सुरान् पूर्वं माशिषः प्राक् प्रयुज्य च ।
 प्रदाय सजलं मद्य मादितो वसुधा तले ।
 अभ्यङ्गोत्सादनस्नान वासो धूमानुलेपनैः ॥
 स्निग्धीष्णैर्भावितैश्चाद्भिः पातव्यं मातया हितम् ।
 वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ॥
 कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फालमाधवशर्करम् ।
 बहुद्रवं बहुगुणं बहुकर्म मदात्मकम् ॥
 गुणैर्देवैश्च तन्मद्यमुभयैरुपदिश्यते ।
 विधिना मातया काले हितैरन्नैर्यथावलम् ॥

प्रहृष्टो यः पिवेन्नद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ।
 यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ॥
 रुच्यव्यायामनिर्व्येन विषवद्याति तस्य तत् ।
 मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणै रोजसो गुणान् ॥
 दशभिर्दशसंचोभ्यं चेतो नयति विक्रियाम् ।
 लघूष्ण तीक्ष्णसूक्ष्मान् व्यवाया शुगमेन च ॥
 रुचं विकासि विषदं मद्यं दशगुणं सूतम् ।
 गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहुलं मधुरं स्थिरम् ॥
 प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धं श्रोजो दश गुणं तथा ॥
 गुरुत्व लाघवाच्छैत्यं शौष्णप्रादन्मस्वभावतः ।
 माधुर्यमार्दवं तैक्ष्णप्रात् प्रसादश्चाशु भावनात् ॥
 रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं स्रक्ष्यतामपि ।
 विकासि भावात् पैच्छिल्यं वैशद्यात् सान्द्रतां तथा ।
 शौक्ष्मप्रान्मद्यं विहन्येव मोजसः स्वगुणैर्गुणान् ॥
 सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संचोभ्य जनयेन्नदम् ।
 रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ॥
 प्रधानस्योजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते ।
 अतिपीतेन मद्येन विहितेनोजसा च तत् ॥
 हृदयं याति वै कृत्यं तत्रस्था ये च धातवः ।
 श्रोजस्यभिहिते पूर्वं हृदि च प्रतिबोधिते ॥
 मध्यमे विहितेऽप्ये च विहितेत्तमो मदः ।
 नैवं विघातं जनयेन्नद्यं पैष्टिकमोजसः ॥
 विकास रुचविषदा गुणास्तान् द्वितीस्वणाः ।
 हृदि मद्य गुणाविष्टे हर्षस्वर्षो रतिः सुखम् ॥

विकारश्च यथा सूत्रं चित्राराजस तामसाः ।
 जायन्ते मोहनिद्रार्त्ता मद्यस्यार्त्तिं निषेवणात् ॥
 स मद्य विभ्रमो नाम्ना मद इत्यभिधीयते ।
 पीयमानस्य मद्यस्य विज्ञातव्या स्त्रयो मदाः ॥
 प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्यते ।
 प्रहर्षणः प्रीतकरः पानान्न गुणदर्शकः ॥
 वाद्यगीतप्रहासनां कथानाञ्च प्रवर्त्तकः ।
 न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ॥
 सुखनिद्रा प्रबोधश्च प्रथमः ससुखो मदः ।
 मुहुः स्मृतिमुं हुर्माहो व्यक्ता सज्जति वा मुहुः ॥
 युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रचलायनमेव च ।
 स्थानपानान्नसांकथ्ये योजना सविपर्यया ॥
 लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे पदे ।
 मध्यमं पदमुत्क्रम्य मदमप्राप्य चोत्तमम् ॥
 न किञ्चिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ।
 को मदं तादृशं विद्वानुन्मादमिव दारुणम् ॥
 गच्छेद्ध्यानमस्तम् बहुदोषमिवाध्वगः ।
 तृतीयं तु मदं प्राप्य भग्नदार्वीव निष्क्रियः ॥
 मदमोहाहतमना जीवन्नपि मृतैः समः ।
 रमणोयान् स विषयान्न वेत्ति न सुहृज्जनम् ॥
 यदर्थं पीयते मद्यं रतिं तां च न विन्दति ।
 कार्थ्याकार्थ्यं सुखं दुःखं लोके यश्च ह्यिताहितम् ॥
 यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां व्रजेद् बुधः ।
 सद्रूथः सर्वभूतानां निन्द्यश्चाशान्न एव च ॥

व्यसनित्वादुर्दके च सदुःखं व्याधिमश्रुते ।
 प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षश्च यत् परम् ॥
 मनः समाधौ तत् सर्वं मायत्तं सर्वदेहिनाम् ।
 मद्येन मनसद्यास्य संचोभः क्रियते महान् ॥
 महामारुतवेगेन तटस्थस्यैव शाखिनः ।
 मद्यप्रसङ्गमज्ञानं महादोषं महागदम् ॥
 सुखमित्यधिगच्छन्ति रजो मोहपराजिताः ।
 मद्योपहतविज्ञाना विद्युक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः ॥
 श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः ।
 मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ।
 सोन्मादं मदमूर्च्छादराः सापकारापतानकाः ॥
 यत्रैकः श्रुतिविस्मंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।
 इत्येवं मद्यदोषज्ञा मदं गर्हन्ति यत्रतः ॥
 सत्यमेते महादोषा मदप्रसोक्ता न संशयः ।
 अहितस्यातिमारुस्य पीतस्य विधिवर्जनम् ॥
 किन्तु मदं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
 न युक्ति युक्तं रोगाय युक्तियुक्तं तथा मृतम् ॥
 प्राणः प्राणभृतामन्नं तदयुक्तग्रा निहन्त्यसून् ।
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥
 हर्षमीर्ष्यां मदं पुष्टिमारोग्यं पीरुषं परम् ।
 युक्तग्रा पीतं करोत्याशु मदं मदसुखावहम् ॥
 रोचनं दीपनं हृदं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
 ग्रीणनं वृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥

स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विबोधनम् ।
 बोधनञ्चातिनिद्राणां त्रिवहानां विबन्धनुत् ॥
 वधवन्धपरिक्लीं श्रुदुःखानाञ्चावमोहनम् ।
 मदीत्यानाञ्च रोगाणां मद्यमेव प्रसाधकम् ॥
 रतिविषयसंयोगो प्रीतिसंयोगवर्द्धनम् ।
 अतिप्रवयसां मद्यमुत्सवा मोदकारकम् ॥
 पञ्चस्वर्थेषु कान्तेषु या कृतिः प्रथमे पदे ।
 यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्रुपमा भुवि ॥
 बहुदुःखकृतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च ।
 विश्रामो जीवलोकस्य मदं युक्त्या निषेवितम् ॥
 अन्नपानवयो व्याधिवलकालत्रिकाणि षट् ।
 तौन् दीर्घांस्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मद्यं पिवेत् सदा ॥
 तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते ।
 यथायुक्त्या पिवेन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥
 मद्यस्य चागुणान् सर्वान् यथोक्तान् समुपायुते ।
 धर्मार्थयोरपीडार्थैर्नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः ॥
 सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।
 द्वितीये व्यक्ततां याति मध्ये चोत्तममध्ययोः ॥
 सत्त्व सन्बोधकं हर्षं हेमाप्रकृतिदर्शकः ।
 यथाग्निरेव सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥
 सुगन्धमाख्यगान्धर्वं सुप्रणोतमनाकुलम् ।
 मिष्टान्नपानविषदं सदा मधुरसं कथम् ॥
 सुखप्रमाणं सुमदं प्रहर्षप्रीतिवर्द्धनम् ।
 स्रन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥

वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः ।
 मद्यं हि बलवत् सत्त्वं मृद्नाति सहसा न तु ॥
 सौम्या सौम्यकथाप्रायं विषदा विषदं क्षणात् ।
 चित्रं राजसमापानं प्रायेणास्त्रन्तमाकुलम् ॥
 हृषिक्रतिकथोपेतम् अतुष्टं पानभोजने ।
 संमोहक्रोधनिद्रात्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥
 आपाने सात्त्विकान् बुद्धा तथा राजस तामसान् ।
 जह्यात् सहायान् यैः पीत्वा सह दोषानुपाश्रुते ॥
 सुखगोलाः सुसभापाः सुमुखाः संमताः सताम् ।
 कलास्त्रवाह्या विषदा विषद प्रवणाश्च ये ॥
 परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत् तथा ।
 महर्षं प्रीतिमाधुर्यैरापानं वर्धयन्ति ये ॥
 उत्सवादुत्सवतरं येषामन्योन्य दर्शनम् ।
 ते सहायाः सुखाः पानैः तैः पिवन् सह मोदते ॥
 रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
 पिवन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥
 पञ्चभिविधैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।
 दग्धे काले पितेभ्यश्च प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
 स्थिर सत्त्व शरीरा ये पुराणा मद्यपान्वयाः ।
 बहु मद्योचिता ये च माद्यन्ति सहसा न ते ॥
 प्राक् मद्याः क्षुद् पिपासार्ता दुर्बला वातपैत्तिकाः ।
 रुक्षाल्प प्रमिताहारा विस्तब्धाः सत्त्वदुर्बलाः ॥
 क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।
 लीनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्ग्रेन मानवाः ॥

लघ्वं मदात्ययस्यातः सन्धवं स्वस्वत्वचणम् ।
 अन्निवेश ! चिकित्साञ्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥
 स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्म्मभि र्योऽतिकर्णितः ।
 रुचान्प प्रमिताशी वा यः पिवत्यतिमात्रया ॥
 रुचं परिणतं मद्रं निशि निद्रां विहृत्य च ।
 करोति तस्य तच्छीघ्रं वात प्रायं मदात्ययम् ॥
 हिक्का काशशिरः कम्प पार्श्वशूलः प्रजागरैः ।
 विद्राद् बहुप्रलापस्य वातप्राये मदात्ययम् ॥
 तीक्ष्णोष्णं मद्रमन्त्रं वा योऽतिमात्रं निषेवते ।
 अन्नोऽन्नाजीर्णं गुल्माशी क्रोधनोऽग्निरातपप्रियः ॥
 तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
 सत्त्ववातोत्पणस्याय प्रशमं याति हन्ति वा ॥
 लक्ष्णा दाहज्वरस्वेद मूर्च्छांतीसारविभ्रमैः ।
 विद्राद्भ्रितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥
 तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ॥
 मधुर स्निग्धगुर्वाशी यः पिवत्यतिमात्रया ।
 अश्यायाम दिवास्वप्न शय्यासन सुखे रतः ॥
 मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ।
 छद्मं रोचकहृत्पास तन्द्रा स्तमित्य गौरवैः ॥
 विद्रात् शीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ।
 विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपात प्रकीपणाः ॥
 तएव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ।
 हन्याशु हि विषं किञ्चित् किञ्चित् रोगाय कल्पते ॥
 यथाविषं तथैवान्यो ज्ञेयो मद्यकतो मदः ।

तन्नात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ॥
 दृश्यते रूपवैशेष्यात् पृथक् च अस्य लक्षणम् ।
 शरीरं दुःखं बलवत् संमोहो हृदयव्यथा ॥
 अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ।
 शिरः पार्श्वस्थिसन्धीनां विद्रुत् तुल्या च वेदना ॥
 जायतेऽतिवला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ।
 उरो विबन्धः कामश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः ॥
 शरीरकम्पः कर्णाक्षि मुखरोग स्त्रिकग्रहः ।
 छर्दन्तीसारमुत्क्ले शो वातपित्तकफात्मकः ॥
 म्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ।
 तृणभक्षणता पर्णपांसुभिश्चावपूरणम् ।
 प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥
 व्याकुलानामगस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
 मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्ष्येत् ॥
 सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकन्तु यत् ।
 दोषं मदात्यये पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥
 कफस्थानानुपूर्व्यां च क्रिया कार्या मदात्यये ।
 पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।
 मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।
 जीर्णाममद्रदोषाय मद्रमेव प्रदापयेत् ॥
 प्रकाङ्क्षा लाघवे जाते यद्रदस्त्रै हितं भवेत् ।
 सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं स विड् सैन्धवम् ॥
 मातुलुङ्गार्द्रकी पेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ।

तीक्ष्णोष्णनातिमानेण पीतेनाम्बुविदाहिना ॥
 मद्ग्रेनाम्बरसोत्कृद्दो विदग्धः क्षारतां गतः ।
 अन्तर्दाहं ज्वरं दृष्ट्वां प्रमोहं विभ्रमं मद्गम् ॥
 जनयत्याप तच्छात्थं मद्गमेव प्रदापयेत् ।
 क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमन्धोपसंहितः ॥
 श्रेष्ठमन्त्रेषु मद्गच्च यैर्गुणैस्तान् परं शृणु ।
 मद्गस्याम्बु स्वभावस्य क्षत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ॥
 मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ।
 गुणाश्च दश पूर्वीक्तास्तैः चतुर्दशभिर्गुणैः ॥
 सर्वेषां मद्गमन्त्रानामुपर्युपरि तिष्ठति ।
 मद्दोत्कृष्टेन दोषेण रुद्धः स्त्रोतःसु मारुतः ॥
 करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ।
 दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मद्गं विशेषतः ॥
 व्यवायि तीक्ष्णोष्णतया देयमन्त्रेषु सत्स्वपि ।
 स्त्रोतो विबन्धमुन्मादग्न मारुतस्यानुलोमनम् ॥
 रोचनं दीपनं चान्नेरभ्यासान् मान्द्रमेव च ।
 रुजः स्त्रोतःसु रुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ॥
 निवर्तन्ते विकाराश्च शाम्यन्तग्रास्य मद्दोदयाः ।
 बीजपूरकवृक्षान्त्रकोलदाडिमसंयुतम् ॥
 यमानी हृषुषा जाजी शृङ्गवेरावचूर्णितम् ।
 सन्ने ह्यैः शक्तुभिर्युक्तमर्धदंशैश्चिरोत्थितम् ॥
 दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ।
 दृष्ट्वा वातोत्थणं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ॥
 लावतिन्तिरिदक्षाणां स्निग्धान्त्रैः शिखिनामपि ।

पक्षिणां मृगमत्स्यानां भ्रानूपानाञ्च संस्क्रते ॥
 भ्रूययप्रसहानाञ्च रसैः शाल्बोदनेन च ।
 स्निग्धोष्णलवणाक्लैश्च वैश्वारैर्मुखप्रियैः ॥
 चित्तैर्गोधूमिकैश्चान्नैर्वारुणी मण्डसंयुतैः ।
 पिशिताद्रकगर्भाभिः स्निग्धाभिर्धूपवर्तिभिः ॥
 भाषपूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ।
 नातिस्निग्धं न चान्नं न सिद्धं समरिचाद्रकम् ॥
 रसप्रलेपि संप्रपैः सुखीष्णैः सह संपिवेत् ।
 भुक्तेन वारुणी मण्डं दद्यात् पातुं पिपासवे ॥
 दाडिमस्य रसे वाथ जलं वा पाञ्चमूलिकम् ।
 धान्यनागरतीयं च दधिमण्डमथापि वा ॥
 अम्लकाञ्चिक मण्डं वा यत्कोदकमथापि वा ।
 कर्मणानेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ॥
 माता कालप्रयुक्तेन बलयर्णश्च वदते ।
 रागखाण्डवसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ॥
 पिशितैर्बहुपिष्टान्नैर्द्विगोधूमशालिभिः ।
 अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्घनैः ॥
 घनैरगुरुपङ्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्घनैः ।
 नारीष्णां यौवनोष्णानां निर्दयैरवगूहणैः ॥
 श्रोण्युत्कुचभारैश्च संरोधीणां सुखावहेः ।
 शयनाच्छादनैरुष्णैः रूक्षैश्चान्तगृहैः सुखैः ॥
 मारुतः प्रमलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ।
 भव्यखजूं रमृहीकां परूषकरसैर्युतम् ॥
 सदाडिमं रसं शीतं शक्नुभिः स्वदचूर्णितम् ।

सशर्करं शार्करं वा मार्हिकमथवा परम ॥
 दद्यात् बह्वदकंकाले पातुं पित्तमदात्यये ।
 शशान् कपिञ्जलानिषान् लावानमितपुच्छकान् ॥
 मधुराङ्गान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिपैष्टिकान् ।
 पटोलयूषमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ॥
 सतीन मुद्गमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ।
 द्राक्षामलकखजूरं परुषकरसेन वा ॥
 कल्पनान् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ।
 आम्राशयस्यमुत्क्लिष्टं कफपित्तं मदात्यये ॥
 विघ्नाय बहुदोषस्य दह्यमानस्य तृणतः ।
 मद्यं द्राक्षारसं तीयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ॥
 निःशेषं वामयेत् शीघ्रमेवं रोगादि मुच्यते ।
 काले पुनस्तर्पणाद्यं क्रमं कुर्यात् प्रकाङ्क्षिते ॥
 तेनाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ।
 कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वे स्नानरजोस्तथा ॥
 तृषणते सविदाहे च सीत्क्लेशे हृदयोरसि ।
 गृह्णी भद्र मुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ॥
 रसं सनागरं दद्यात्तित्तिरि प्रति भोजनम् ।
 तृण्यते चातिबलवहातपित्ते समुहते ।
 दद्राद् द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ।
 जीर्णं समधुराङ्गेन छागमांसरसेन तम् ।
 भोजनं भोजयेन्नदस्यानुतर्षञ्च पाययेत् ॥
 अनुतर्षस्य मात्रा सा यथा नो हन्यते मनः ।
 तृण्यते मद्रमल्याङ्गं प्रदेयं स्याद् बह्वदकम् ॥

तृष्णा येन च संशाम्यन्नादं येन च नाप्रुयात् ।
 परूषकाणां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥
 पश्चिंनोनां चतसृणां पिवेद्वा शिशिरं जलम् ।
 मुस्तदाडिमलाजानां तृष्णामं वा पिवेद्रसम् ॥
 कोलदाडिमवृक्षान् च कुक्कुटं च कुक्कुटकारसः ।
 पञ्चान्तको मुखालेपः सद्रः तृष्णां नियच्छति ॥
 शीतलान्यन्नपानानि शीतगव्यासनानि च ।
 शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवनानि च ॥
 क्षौद्रपद्मेत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
 चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्राण्य शीतलाः ॥
 हेमराजतकांस्थानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
 पूर्णानां हिमपूर्णानां दृप्तानां पवना हृताः ।
 संस्पर्शाश्चन्दनार्द्राणां नारीणाञ्च समारुताः ॥
 चन्दनानाञ्च मुख्यानां शस्ताः पित्त मदात्यये ।
 कुमुदीपलपत्राणां सिक्तानाञ्चन्दनाम्बुना ॥
 हिताः स्पर्गा मनोज्ञानां दाहे मद्र समुत्थिते ।
 कथाय त्रिविधाः शस्ताः शब्दाश्च सिखिनां शिवाः ॥
 तीयदानाञ्च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ।
 जलयन्त्राभिवर्षीणि वातयन्त्रवहाणि च ॥
 कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारा गृहाणि च ।
 फलिनी सेव्यलोध्राम्बु हेमपत्रं कुटञ्जटम् ॥
 कालीयक रसो पितं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ।
 वदरोपल्लवोत्याश्च तथेवारिष्टकीडवाः ।
 फेनिलायाश्च यः फेनस्तौ दाहे लेपनं शुभम् ॥

सुरा समष्टा दध्यन्तं मातुलुङ्गरसो मधु ॥
सेरुप्रहेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः साम्बकाञ्चिकाः ।
परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानाञ्च सेवने ।
शुस्यते शिशिरं तीयं दाहं तृष्णा प्रयान्तये ॥
भात्रा कालप्रयुक्तेन कर्मणानेन शाम्यति ।
धीमती वैद्यवश्यस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययम् ।
उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् कफमदात्ययम् ॥
तृष्यते सलिलं चाम्पै दद्याद्द्वीवेरसाधितम् ।
बलायाः पृश्निपर्ण्या वा कण्ठकार्थ्याथवा शृतम् ॥
सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशोतलम् ।
दुःस्वश्चितेन मुस्तेन मुस्तपर्पटकेन वा ॥
जलं मुस्तं शृतेर्वापि दद्याद्दोषत्रिपाचनम् ।
एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ।
निरत्ययं पीयमानं पिपासाञ्चरनाशनम् ॥
निरामं काञ्चितं काले सञ्चोद्रं पाययेत् तम् ।
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं शीधुमेव वा ॥
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानी नागरान्वितम् ।
यवगोधूमिकं चाक्षं रूक्षयूषेण भोजयेत् ॥
कुलत्यानां सुशुष्कानां मूलकानां रसेन वा ।
तनुनाल्पेन खलुना कटुस्नेनाल्पसर्पिषा ॥
व्योषयूषमयाञ्चं वा यूषं वा साम्बवेतसम् ।
छागमांसरसं रूक्षम् अञ्चं वा जाङ्गलं रक्षम् ॥
स्थाल्यां बाथ कपाले वा शृष्टं नीरसवर्त्तिनम् ।
कटुञ्चलवणं मांसं भक्षयन् हृणुयान् मधु ॥

व्यक्तमारिचिकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ।
 मृष्टं दाडिमसारान्धमुष्णगूषोपवेष्टितम् ॥
 यथाग्निर्भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेशिकम् ।
 पिवेच्च निगदं मद्रं कफप्राये मदात्यये ॥
 सौवर्चलमजाजी च वृक्षान्धं सान्धवेतसम् ।
 त्वगेलामरिचार्द्रांगं शर्कराभागयोजितम् ॥
 एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्रात् स्रोतो विशोधनम् ॥
 एतदेव पुनर्युक्त्या मधुरान्धं द्रवीकृतम् ।
 गोधूमान्न यवान्नानां मांसानाञ्चातिरोचनम् ॥
 पेषयेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
 मृद्वीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥
 सौवर्चलैलामरिचैरजाजी भृङ्गदीप्यकैः ।
 मरागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥
 मृद्वीकानां विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
 युक्तमत्स्यण्डिकोपितं नागं दीपनपाचनम् ॥
 आन्नामलकपेशीनां रागात् कुर्व्यात् पृथक् पृथक् ।
 धान्यसौवर्चला जाली कारवो मरिचान्वितान् ॥
 गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्ललवणीकृतान् ।
 तैरन्नं रोचते द्विग्वं सम्यक् भुक्तं विजीर्यति ॥
 रूक्षीणैर्नान्नपानेन स्थानेनाग्निशिरेण च ।
 व्यायामलङ्घनाभ्याञ्च युक्ताभ्यां जागरेण तु ॥
 काले युक्तेन तीक्ष्णेन स्नानेनोद्धर्त्तनेन च ।
 स्नानवर्णकवासानां प्रहर्षाणाञ्च सेवया ॥

सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ।
 यदिदं कर्मनिर्दिष्टं पृथग्दोषत्रयं प्रति ॥
 सन्निपाते दशविधे तद्विषयं भिषग्विदा ।
 यस्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधिविकल्पवित् ॥
 स साध्यान् साधयेद्ग्राधीन् साध्यासाध्यविभागवित् ।
 वनानि रमणीयानि पद्मिन्यः सलिलाश्रयाः ॥
 विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ।
 माल्यानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ॥
 गान्धर्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठयश्च हृदयप्रियाः ।
 सङ्घाहास्य गीतानां विशदार्थैव योजनाः ॥
 प्रियाश्चानुगता नार्थो नाशयन्ति मदात्ययम् ।
 नाक्षीभ्यं हि मनी मद्यं शरीरमवहत्य च ॥
 कुर्यान्मदात्ययं तस्माद्दिष्टव्या हर्षणोक्त्रिया ।
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः ॥
 न चेन्मद्य विधिं हुत्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ।
 लङ्घनैः पाचनैश्चैव दोषसंशोधनैरपि ॥
 विमदप्रस्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।
 तस्य मद्रविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य वा ॥
 शीघ्रोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।
 पयसाभिहृते रोगे वले जाते निवर्त्तयेत् ॥
 क्षीरप्रयोगं मद्रश्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।
 विच्छिन्नमद्रः सहसा योगतिमद्रं निषेवते ॥
 धंसको विक्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ।

व्याधुपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ मतौ ।
 तयोर्लिङ्गं चिकित्साञ्च यथावदुपधारयेत् ॥
 श्लेष्मप्रकोपः कण्ठस्य शोषः शब्दासहिष्णुता ।
 तन्द्रा निद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥
 तयोः कर्म तदेष्टं वार्तिके यन्महात्यये ।
 तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायते दुर्बलस्य वा ॥
 वसायः सर्पिषः पानं प्रयोगः चीरसर्पिषोः ।
 अभ्यङ्गोदत्तनस्नानान्यनुपानञ्च वातनुत् ॥
 ध्वंसको विजयश्चैव कर्मणानेन शाम्यति ।
 युक्तमहास्य मद्रोत्यो न व्याधिरुपजायते ॥
 निवृत्तः सर्वमद्रोभ्यो नरो यः स्याज्जितेन्द्रियः ।
 शरीरमानसैर्धीमान् विकारैर्न स युज्यते ।
 भवति चाल् । यत् प्रभावा भगवती सुरा पेशा यथा च सा ।
 यद् द्रव्या गम्य या चेष्टा योगज्ञापिचते यथा ॥
 यथायथा मद्दयते वैश्च युक्ता महागुणैः ।
 यां मद्रो मद्रभेदाश्च ये तयः स्वस्वलक्षणाः ॥
 ये च मद्र कृता दोषा गुणा ये च तदात्मकाः ।
 यच्च त्रिविधमापानं यथा सत्त्वं च लक्षणम् ॥
 ये सहायाः सुखा ये च चिरञ्चि प्रमदा नराः ।
 मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं यद्रथा च यत् ॥
 मद्रं मद्रोत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रिया क्रमः ।
 सर्वं तदुक्तमखिलं मदात्यय चिकित्सिते ॥
 इति मदात्यय चिकित्सितम् ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो द्वित्रणीय चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

परावरज्जमात्रेयं गतमान मदव्ययम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदसुकवान् ॥
भगवन् ! पूर्वमुद्दिष्टी द्वौ त्रणी रोगसंग्रहे ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्साञ्च वक्तुमर्हसि शर्म्य च ॥
इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
यौ त्रणी पूर्वमुद्दिष्टौ निजयागन्तुरेव च ॥
श्रूयतां विधिवत् सौम्य ! तयोर्लिङ्गञ्च भेषजम् ।
निजः शरीरदोषोऽप्य आगन्तुर्बाह्य हेतुजः ॥
बधबन्धप्रपतनाहंष्ट्रा दन्तनस्त्रतान् ।
आगन्तवो त्रणास्तद्विषस्यर्शान्नि शस्त्रजाः ॥
मन्त्रागदप्रलेपादैर्भेषजैर्हेतुभिश्च ते ।
लिङ्गैर्कदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निर्जर्त्रणाः ॥
त्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामसाध्यताम् ।
कुर्याद्दोष बलापेक्षी निजानामौषधं तथा ॥
यथास्त्रं हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।
बहिर्भागं समान्नित्यं जनयन्ति निजान् त्रणान् ॥
स्तम्भः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावोगतितीव्ररुक् ।
तुदप्रते स्फुरति श्यावो त्रणो मारुतसम्भवः ॥

संपूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्निदीपनाह्नैः ।
 प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥
 लक्ष्णामोहञ्जरस्त्रेह दाह्याषदरणीषधैः ।
 व्रणं पित्तकृतं विद्यात् गन्धस्त्रावैः सपूतिकैः ॥
 शीतलैर्भंधुरैः स्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफव्रणं प्रथमयेत् तथा लङ्घनपाचनैः ॥
 तौ हौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशति व्रणाः ।
 तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥
 स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः परिस्रावाश्चतुर्दशः ।
 षोडशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥
 तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षड्विंशत् समुदाहृताः ।
 विभाव्यमानाः शृणु तान् सर्वानिव यथेरितान् ॥
 कृत्योत्कृत्यतया दुष्टो तथा मन्त्रं स्थितो नव ।
 संवृतो दारुणः स्त्रावी सविषो विषम स्थितः ॥
 तत् सङ्घत्सन्न एषाञ्च व्रणान् विद्वान्निपर्ययात् ।
 इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशति व्रणाः ॥
 दर्शनस्पर्शसंस्पर्शात् परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
 वयो वर्णं शरीराणामिन्द्रियाणाञ्च दर्शनात् ॥
 हेत्वर्त्ति मान्द्रान्निबलं परीक्ष्यं वचनाद् बुधैः ।
 स्पर्शान् मार्दवगैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥
 श्वेतोपसन्नवर्त्ताति स्थूलवर्त्ताति पिञ्जरः ।
 नीलः श्यावोऽति पिङ्गो रक्तः कृष्णोऽति पूतिकः ॥
 रीप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादशव्रणाः ।
 कल्पेनान्येन दोषाणां चतुर्विंशतिरुच्यते ॥

त्वक् शिरा मांसमेदोऽस्थि स्रायु मर्मान्तराश्रयाः ।
 व्रणस्थानानि निर्द्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ।
 सर्पिस्तैल वसा पूय रक्तश्यावाम्बुपूतिक्ताः ॥
 व्रणानां व्रणगन्धञ्चैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्त्तिताः ।
 लसीकाजलपूयासृक् हरितारुणपिञ्जराः ॥
 कषाय नीलहरित स्निग्धरूक्ष सितासिताः ।
 इति रूपैः समुद्दिष्टैर्व्रणस्त्रावाचतुर्दशः ॥
 वीसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोपतानकाः ।
 मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
 कासच्छर्द्दिरतीसारो द्विक्का श्लासः सविपथुः ।
 षोडशोपद्रवः प्रोक्तो व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥
 स्रायुक्ते दात् शिराक्ते दाह्नाम्भीर्यात् क्रिमिदर्शनात् ।
 अस्थिभेदात् सशूलप्रत्यात् सविपत्वात् च सर्पणात् ॥
 नखकाष्ठप्रतोदाच्च चर्मलोमातिघटनात् ।
 मिथ्या बन्धादतिस्त्रिहादतिभेषज्यकर्षणात् ॥
 अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्प्रभोजनात् ।
 शोकात् क्रोधात् दिवास्वप्नाद्दप्रवायात् कामणादति ॥
 व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ।
 परिस्त्रावाच्च गन्धाच्च दोषाद्योपद्रवैः सह ॥
 व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं शोपजायते ।
 त्वङ्मांसजः सुखे दिशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥
 धीमतोऽभिनवः काले सुखसाध्यः सुखं व्रणः ।
 गुणैरन्यतमेर्हीनस्ततः कृच्छ्रतमः श्रतः ॥
 सर्वैर्विहीनो विज्ञेयः त्वसाध्यो निरुपक्रमः ।

व्रणानामादितः कार्यं यथासकं विशोधनम् ।
 ऊर्ध्वभागेरधोभागेः शस्त्रैर्वस्त्रिभिरिव च ॥
 सदप्रः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि निर्व्रणाः ।
 यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥
 शोफघ्नं षड्विधञ्चैव शस्त्रकर्मावपीडनम् ।
 निर्वापणं ससन्धानं स्वेदः शमनमेषणा ।
 शोधनी रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ ॥
 ह्रीं स्त्रीं ह्रीं तद्गुणौ पत्रच्छेदने ह्ये च वन्धने ।
 शोकासुतसादनं दाहो द्विविधः सावसाधनः ॥
 काठिन्यमार्दवकरे धूपनालेपने शुभे ।
 व्रणायचूर्णानं ब्रह्मं लेपनं क्षीमरोपणम् ॥
 इति षड्विंशद्विष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ।
 पूर्वरूपं भिषक् बुद्ध्वा व्रणानां शोफमादितः ।
 रक्तावमेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ।
 शोधयेद् बहुदोषान् स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत् ॥
 पूर्वं कषायैः सर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थं स्रजवेतसवल्कलाः ॥
 ससर्पिष्कः प्रलेपः स्यात् शोफनिवारणः परम् ।
 विजया मधुकं वीरा विसमन्धिः शतावरो ।
 नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः ॥
 गक्तवी मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः ।
 अविदाहीनि चात्रानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥
 सर्वदेवमुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं तजेत् ।
 तस्यापनाहेः पक्तस्य पाटनं हितमुच्यते ॥

तैलेन वा सर्पिषा वा ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका ।
 सुखीणा शोफपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥
 सतिचा सातसौ वीज दध्यम्ना शक्तु पिण्डिका ।
 सकिण्ण कुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥
 रग्दाह रोगतोदैश्च विदग्धं शोधमादिशेत् ।
 जलस्थितमसंस्पर्शं संपक्कं पिण्डितोन्नतम् ॥
 तमाथ गुम्बुलुः सौधं पयो दत्तकपोतयोः ।
 विट् पलाशभवः चारो हेमचौरीमकूलकः ॥
 इत्युक्तो भेषजगणः पक्कशोधप्रभेदनः ।
 सुकुमारस्य कच्छस्य शस्त्रन्तु परमुच्यते ॥
 पाटनं व्यधनं चैव क्खेदनं लेपनं तथा ।
 प्रच्छन्नं मेवनश्चैव षड्विधं शस्त्रकर्म तत् ।
 नाडीव्रणाः पक्कशोधास्तथा चतगुहोदरम् ॥
 अन्तः शल्याश्च ये शोषाः पाटप्राप्ते तद्विधाश्च ये ।
 वृकोदराणि संपक्ता गुल्फाथे ये च रक्तजाः ॥
 वध्वाः शोणितरागाश्च त्रिसर्पं पिण्डिकादयः ।
 अर्शः प्रभृत्यधीमांसः क्खेदनेजोपपादयैव ॥
 किलासानि सकुष्ठानि लिखेक्षेत्र्यानि बुद्धिमान् ।
 वातासृग् शन्यपिण्डकाः सकोठा रक्तमण्डलाः ॥
 कुष्ठान्यभ्याहृतं चाङ्गं शोशांश्च प्रच्छये द्विषक् ।
 सौव्यं कुक्ष्यदराद्यन्तु गम्भीरं यदिपाटितम् ॥
 इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्र कर्मं मनोविभिः ।
 सूक्ष्माननाः कीषवन्तो ये व्रणा स्तान् प्रपीडयेत् ॥
 कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सह रेणवः ।

कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःस्त्रिहा व्रणपीडने ॥
 शास्त्रली त्वग्बला मूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
 न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥
 आलेपनं निर्वपणं तद्विधान्येष्वेव च नम् ॥
 सर्पिषा शतधौतेन पयसा मधुकाम्बुना ।
 निर्वापयेत् सुश्रीतेन रक्तपित्तीतरान् व्रणान् ।
 लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥
 संदधौत समं वैद्यो बन्धनैद्योपपादयेत् ।
 तान् समान् सुस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरोधकट्फलैः ।
 समहा धातकौयुक्तैः चूर्णितैरत्रचूर्णयेत् ॥
 पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णं समायुतैः ।
 धातकी रोधचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ॥
 अस्थिभग्नं च्युतं सन्धिं संदधौत समं पुनः ।
 समेन सममङ्गेन कृत्वान्येन विचक्षणः ॥
 स्थिरैः कवलिका बन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ।
 पट्टैः प्रभूतसर्पिष्कैर्बध्नीयादवलं सुखम् ।
 अविदाह्निभिरत्रैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविज्ञेषकारिका ।
 विच्युताभिर्हताङ्गानामानाहाद्यानुपक्रमान् ।
 उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वचिकित्सितान् ॥
 शुष्का महारुजः स्तब्धा ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
 खेद्याः शङ्करकल्पेन ते स्युः कशरपायसैः ॥
 ग्राम्या वैलाम्बजा नूपैर्विशवारैश्च संस्त्रुतैः ।
 उष्कारिकाभिरुष्णाभिः मुखी स्याद् वृषितस्तदा ॥

सदाह वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
 तेषां तिलानुमां चैव भृष्टान् पयसि निर्हतान् ॥
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।
 बला गुडूची मधुकं पृश्नीपर्णी शतावरी ॥
 जीवन्तो शर्करा क्षीरं तैलमत्स्यं वसा घृतम् ।
 ससिद्धा समधूच्छिष्टा स्निहणी स्निहशर्करा ॥
 द्विपञ्चमूलक्षयितेनाश्रसा पयसाथवा ॥
 सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ।
 यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ॥
 दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ।
 उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः ॥
 रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेषु विधिहितः ।
 सूक्ष्मा नाना बहुस्त्रावा कोशवन्तश्च ये व्रणाः ॥
 न च मर्माश्रितास्तेषां एषणं हितमुच्यते ।
 द्विविधामेषणां विद्वान् ऋद्धीञ्च कठिनामपि ॥
 उद्भिदैर्मृदुभिर्नालैर्लीहानां वा शलाकया ।
 एष्यं विद्वदाद् व्रणं नालैर्विपरीतमती शिषम् ॥
 पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुस्त्रावान् महाशरजः ।
 व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥
 त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधोऽतिवला कुमः ।
 निम्बकीलकपत्वाणि कपायाः शोधना मताः ॥
 तिलकल्कः सलवपो धे चरित्रे विष्टद् घृतम् ।
 मधुकं निम्बपत्वाणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥
 नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिश्शावो न चातिरुक् ॥

नचोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ कदम्बप्लक्षवेतसाः ।
 करवीराकंकुटजाः कषाया रोपणाः स्मृताः ॥
 चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दार्वीत्वङ् नलमीत्यलम् ।
 गेदां मूर्वां समङ्गाश्च यष्ट्याङ्गां वर्णशोधनीम् ॥
 प्रपुण्डरीकं जीवन्तीङ्गोजिह्वां धातकीं बलाम् ।
 रोपणां सतिलं कुर्यात् प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥
 कम्प्लक्षकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
 पटोलं पिचु मन्दं च रोध्रं सुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥
 खट्विरं धातकी सर्जमेलामगुरुचन्दने ।
 पिष्ट्वा साध्यं भवेत्तैलं तत्परं व्रणशोधनम् ॥
 प्रपुण्डरीकं मधुकं काकोत्थी द्वे सचन्दने ।
 सिद्धमेतैः समैस्तैलं तर्पणं व्रणरोपणम् ॥
 दूर्वा स्तरससिद्धं वा तैलं कम्प्लक्षकेन वा ।
 दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥
 येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
 रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं घृतं तथा ॥
 कदम्बार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
 व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यत्रस्य चादिशेत् ॥
 वाचोऽथ वाजिनश्चैव पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
 बन्धय द्विविधः शस्ती व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥
 लवणास्त्रकटूणां विदाहीनि गरुणि च ।
 वर्जयेदन्नपानानि व्रणी मीथुनमेव च ॥
 नातिशीतगुरुस्निग्धमविदाहि यथाक्रमम् ।

अन्नपानं व्रणद्वितं द्वितं वा स्नापनं द्वित्रा ॥
 स्तन्यानि जीवनीयानि वृंहणीयाणि यानि च ।
 एष्मादनार्थं निम्बानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ॥
 भूर्जग्रन्थप्रमकां सीसमधो भागानि गुग्गुलुः ।
 व्रणावसादनं तद्वत्कलविष्णुकपोतविट् ॥
 रुधिरेऽति प्रवृद्धे तु क्षिन्ने छेद्येऽधिमांसके ।
 कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानिलार्तिषु ॥
 गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
 क्लिन्नेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्नेः संप्रशस्यते ॥
 मधूच्छिष्टेन तैलेन मज्जघ्नीद्रसा घृतैः ।
 तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्दंष्ट्रैर्दृष्ट्वाहं विशेषवित् ॥
 रुक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान् मारुतोत्तरान् ।
 ददेत् स्नेहैर्मधूच्छिष्टैर्लोहैः क्षौद्रैस्त्वतोऽन्यथा ॥
 बालदुर्बलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
 तृष्णाञ्जरपरीतानां प्रबलानां विषादिनाम् ॥
 नाग्निकर्मापदेष्टव्यं स्यायुममंत्रणेषु च ।
 सविशेषेषु शल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥
 रोगदोषवलापघ्नी माताकालाग्निकोविद्ः ।
 शस्त्रकर्माग्निकृत्येषु चारमप्यवचारयेत् ॥
 कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः ।
 सर्पिमज्जवसा धूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥
 रुजः स्नावाश्च गन्धाश्च क्रिमयश्च व्रणाश्रिताः ।
 शैथिल्यं मादं वं वापि धूपने नोपशाम्यति ॥
 शोधन्यग्रोधशुद्धानि खदिरक्षिफलाष्टतम् ।

प्रलेपो व्रणशैथिल्यं सौकुमार्यप्रबोधनः ॥
 सरुजः कठिनाः स्तम्भा निरास्त्रावाश्च ये व्रणाः ।
 यवचूर्णैः ससर्पिःकैर्बहुशस्तान् प्रलेपयेत् ॥
 मुद्गषष्टिकशास्त्रीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् ।
 सष्टतैर्जीवनोदैर्वा तर्पयेत्तानभीक्ष्णशः ॥
 ककुभो दुम्बराश्वत्यरोधजाम्बवकट्फलैः ।
 त्वचमाश्लेष गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥
 मनःशिलैला मञ्जिष्ठा लाक्षा च रजनीह्वयम् ।
 प्रलेपः सष्टतः क्षीद्रस्त्वग्निशुद्धिकरः परः ॥
 अयोरजः सकासीसं त्रिफला कुसुमानि च ।
 करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि ॥
 कालीयकलनग्रास्थि हेमकालारसोत्तमाः ।
 लेपः सगोमयरसः सवर्णिकरणः परः ॥
 कामकाश्वत्यनितुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।
 सहेमशाम्बतासङ्गा कासीसश्चेति वर्णकृत् ॥
 चतुष्पदां हि त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थि भक्षना ।
 तीलाक्ताचूर्णिता भूमिर्भवेत्क्षोमरुद्धा पुनः ॥
 षोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्त्तिताः ।
 तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथा स्त्रे स्त्रे चिकित्सिता ॥

इति तत्र श्लोकौ ।

द्वौ व्रणौ व्रणभेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।
 स्थानानि गन्धाः स्त्रावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः ॥

ब्रणाधिकारे स प्रथमतन्त्रवकमुक्तवान् ।
 सुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥

इति द्विब्रण्णीयचिकित्सितम् ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथात उन्मादचिकित्सितम् ।

बुद्धिसृतिज्ञानतपो निवासः पुनर्वसुः प्राणभृतां शरणः ।
 उन्मादहेत्याकृतिभेदजनि कान्तिऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥
 विरुहदुष्टा शुविभोजनानि प्रहर्षणं द्वैतगुरुद्विजानाम् ।
 उन्मादहेतुभयं हर्षं पूर्वीं मनोविकारा विपमथ चेष्टाः ॥
 तैरल्पसत्त्वस्य मन्त्राः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
 स्त्रीतांस्यधिष्ठाय मनीगमानि प्रमोहयन्तीह मरस्य चेतः ॥
 स मूढचेता न सुखं न दुःखं नाचारधर्मो कुत एव शान्तिम् ।
 विन्दत्यपास्तसृतिबुद्धिसंज्ञममत्ययन्ते नैत्वितस्ततश्च ॥
 समुदभ्रमं बुद्धिजनःसृतीनामुन्मादमागन्तु निजोत्थमाहुः ।
 तस्योद्भवं पञ्चविधस्य भूयो वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ।
 हृत्वाप्ययीतार्तैर्विरकधातुक्षयोपवासैरनिबोऽतिवृद्धः ।

चिन्तातिदुःखं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥
 अस्थानहासस्मितनृत्यगीत वागङ्गविज्ञापणरोदनानि ।
 गारुथ कार्श्याङ्गवर्णता च जीर्णं वलं वानिलजस्य रूपम् ॥
 अजीर्णकटुस्त्रविदाह्यगीतेर्भोज्यं स्थितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
 उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिश्रितं पूर्ववदेव कुर्यात् ।
 अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौषाः ॥
 प्रच्छाद्यगीतान्नजलाभिलाषः पीताचभाः पित्तकृतस्य लिङ्गम्
 संपूरणैर्मन्दविचेष्टनैश्च सोष्ण कफो मर्मणि सम्प्रवृद्धः ॥
 वाक् चेष्टितं मन्दगरोचकथं नारी विविक्तप्रियतार्तनिद्रा
 हृदिथ लालाचरणञ्च भुंक्ते नखादिशौक्ताश्च कफात्मके स्यात्
 यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्
 सर्वाणि रूपाणि विभक्तिं तादृग् विरुद्धभैषज्य विधिर्विवर्जितः ॥
 देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्षरक्षः पितृणामभिधर्षणानि ।
 आगन्तुहेतून्त्रियमवृत्तादिमिथ्या कृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥
 असत्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टा ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।
 उन्मादकालो नियतश्च यस्य भूतोत्युन्मादमुदाचरेत् तम् ॥
 अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं देवादयः स्वैश्च गुणप्रभावैः ।
 विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव क्वायातपो दर्पणस्यैकान्तौ ॥
 अजातकालो हि सपूर्वरूपः प्रोक्तो निदानेऽस्य परं सुरार्थैः ।
 उन्मादरूपाणि पृथग् निबोधकालञ्च गमंत्र पुरुषांश्च तेषामिति

तद्यथा

सौमत्र दृष्टिं गम्भीरमप्रष्टुष्यमकीपनं अस्वप्नं भोजना-
 भिलाषिणमल्पस्त्रिदमूलपुरीषवाचं शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनं

इति देवीशक्तं विद्यात् । गुरुवृषसिद्धर्षिणामभिचारा-
 मिध्यानानुरूपा चाहाराचेष्टाहारव्याहारं तैरुक्तं वि-
 द्यात् । अप्रसन्नदृष्टिं अपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचम-
 नन्नाभिलाषा रोचका विपाकपरीतं पित्तभिरुक्तं विद्यात् ।
 चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गभीरमप्रष्टुयं मुखवाद्यनृत्यगो-
 तानुपानस्नानपानमाह्वधूपगन्धरक्तवस्त्रवलिकर्महास्य क-
 था योगप्रियं शुभगन्धमिति गन्धर्वोक्तं विद्यात् । अस-
 क्तत् स्वप्नरोदनहास्यं नृत्यगीतवाद्यकथान्नपानस्नानमाल-
 धूपगन्धरतिं रक्तविष्णुताम्रं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं
 रहस्य भाषिणमिति यक्षोक्तं विद्यात् । नष्टनिद्रमन्नपा-
 नहेषिणमनाहारमप्रतिवर्त्तिनं शस्त्रगोणितमांसरक्तमा-
 लप्राभिलाषिणं तर्ज्जनमिति राज्ञोक्तं विद्यात् । प्र-
 हासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यहेषावज्ञाभिष्टुतिवेदमन्त्रशा-
 स्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन च ब्रह्मराक्षसो-
 क्तं विद्यात् । अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहा-
 सिनं वृद्धावृद्धप्रभाषिणं सङ्करकूटमलिभरय्या चेलतण्डुलपारो-
 हणरतिं संभिन्नवर्णरूचस्वरं नग्नं त्रिधावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं
 दुःखान्यावेदयन्तं नष्ट शक्तिं पिशाचोक्तं विद्यात् ।
 तत्र शौचाचारं तपः स्वाध्याय कौविदं नरं प्रायः शुक्त-
 प्रतिपदि त्रयोदश्याञ्च देवाः पानशुचिविविक्तसेविनं धर्म-
 शास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलं प्रायः षष्ठी नवमगो ऋषयः । मातृ-
 पितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशमग्राममावास्या-
 याञ्च पितरूः गन्धर्वान् स्तुतिगीतवादि तरतिं परदारगन्ध-
 मात्यप्रियशौचाचारं द्वादश्याञ्चतुर्थ्याञ्च सत्त्व बलरूपगर्वशौ-

थ्युक्तं मालयानुत्पन्नं हास्यप्रियमतिवाक् करणं प्रायः
 शुक्ल कादश्यां सप्तम्यां च यक्षाः स्वाध्याय तजो नियमोप-
 वासवृतचर्यादेव यति गुरुपूजा रतिं भ्रष्टयीचं ब्राह्मण-
 मब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शूरमानिनं देवतागारसलिल-
 क्रीडनरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्यने च ब्रह्मरा-
 क्षसाः रक्षः पिशाचास्तु हीनसत्त्व पिशुनस्तेन लुब्धं प्रायो
 द्वितीयाष्टतीयाष्टमौषु पुरुषं छिद्रमवेद्याभिधर्मयन्तीत्यप-
 रिसंख्येयानां ग्रहाण्यमाविष्कृततमाह्वयैते व्याख्याताः।
 सर्वेष्वपि तु खल्वेषु यो हस्तावुद्रम्य रोषसंरन्धान्निःसङ्गम-
 न्येष्वत्मानि वा पातयेत् । सोऽह्य साध्यो ज्ञेयस्तथा सा-
 न्युनेवो मेद्रप्रहत्तरक्तः जातजिह्वः प्रसृतनासिकः । छिद्र-
 मानमर्माप्रतिहन्यमानपाणिः सततं विकृजन् दुर्वर्णस्तृ-
 षार्त्तः पृतिगन्धिय हिसार्थी उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत्
 रत्यर्चनाकामोन्मादिनो तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्ध्या
 तदङ्गोपहारवलिश्रमेण मन्त्रभेषज्य विधिनोपक्रमेत् । तत्र
 इयोरपि निजा गन्तु निमित्तयोरुन्मादयोः समास विस्वा-
 राभ्यां भेषजविधिं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् ।
 कुर्यादावृतवाते तु सस्नेहं सृद्योधनम् ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 ततः कुर्याद्यथा दोषं तेषां भूयस्तमाचरेत् ॥
 हृदोन्द्रियगिरः कोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः ।
 मनः प्रसादमाप्नोति अतिसंज्ञाञ्च विन्दति ॥
 शुद्धास्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।

ताडनञ्च मनो बुद्धि देह संतर्ज्जनं हितम् ॥
 यः शक्तो विनये पट्टे संयम्य सुदृढैः सुखैः ।
 अपेतलोष्टकाष्ठायैः संरोध्यथ तमो गृहे ॥
 तर्ज्जनं नासनं दानं सान्त्वनं हर्षं च भयम् ।
 विच्छयो विष्णुतेर्हेतुर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥
 प्रदेहोन्मादनाभ्यङ्ग धूमा पानञ्च सर्पिषः ।
 प्रयोक्तव्यं मनो बुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥
 सर्पिः पानादिरागन्तोमन्तादिष्वेथते विधिः ।
 अतः सिद्धतमान्योगान् शृणून्मादविनाशनान् ॥
 हिङ्गु सौवर्चला व्योषं द्विपलांशैष्टं ताडकम् ।
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥
 विशाला लिफला कौन्ती देवदार्विलवालुकम् ।
 स्थिरानन्तरजन्यौ हे शारिवे हे प्रियङ्गुकम् ॥
 नीलोत्पलला मञ्जिष्ठा दन्ती दाडिमकीसरम् ।
 तालीसपत्रं वृहती मालत्याः कुसुमं वनम् ॥
 विहङ्गं घृभीपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकम् ।
 कल्कैः कर्षसमीरैतैर्विशत्याष्टाभिरिव च ॥
 चतुर्गुणे जले पक्वा घृतप्रस्थं प्रयोजयेत् ।
 अपस्मारे ज्वरे कासे श्वासे मन्देऽनलक्षये ॥
 वातरोगे प्रतिश्याये तृतीयके चतुर्थके ।
 छर्द्यशी मूलकञ्चे च विरसोपहतेषु च ॥
 कण्डूपाण्ड्यामयोन्माद विषमेहं गरेषु च ।
 भृतीपहतचित्तानां गद्गदागामरेतसाम् ॥
 शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्धुपानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।

अलक्ष्मी पापरक्षोभं सर्वग्रहविनाशनम् ॥
 कलराणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।
 एभ्य एत स्थिरादीनि जले पक्वै कविंशतिम् ॥
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्घृष्टिश्चौरचतुर्गुणे ।
 वीराद्रमाषा काकोड़ो खगुप्तर्षभकद्भिः ॥
 मेद्या च समैः कल्कै मात् स्यात् कलराणकं महत् ।
 हृंहणोयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥
 जटिलां पूतना केशीं चारटीं मर्कटीं वचाम् ।
 त्रायमाणां जयां वीराञ्चौरकं कटुरोहिणीम् ॥
 वयःस्थां शूकरिं छशामतिच्छतां पलङ्कषाम् ।
 महापुरुषदन्ताञ्च वयःस्थां नाकुलीदयम् ॥
 कटभरां हृद्यिकालीं स्थिरां चाहृत्य तैर्घृतम् ॥
 सिद्धं चतुर्थकोन्धादपहापस्मारनाशनम् ।
 महापैयाचिकं नाम घृतमेतद्यथा घृतम् ॥
 बुद्धिस्मृतिकरं चैव बालानां चाङ्गवर्द्धनम् ।
 लशुनानां शतं विशमभया तत्र घणात् पलम् ।
 गवां चर्ममपि प्रस्थोद्ग्राहकं क्षीरमृतयोः ॥
 पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
 हिङ्गुचूर्णोपलं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
 तद्दोषा गन्तुसन्तुतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
 अपस्मारांश्च हन्त्याप्य पानाभ्यञ्जननाचनैः ।
 लशुनस्या विनष्टस्य तुलाईं निस्तुषी क्षतम् ॥
 तद्वर्द्धं दशमूलस्य द्वाद्दकेऽपां विपाचयेत् ।
 पादशेषे घृतप्रस्थं लगुनस्य रसं तथा ॥

कोलमूलकवृक्षान्मातुलुङ्गाद्रुकेसरैः ।
 दाह्निमांस्सुरामस्तु वेतसैश्च पलाशिकैः ।
 सिद्धमेतत् पिवेत् शूलगुल्माग्नीं जठरापहम् ॥
 ब्रह्मपाण्ड्यामयप्नीह योनिदोषज्वरक्रिमीन् ।
 वातश्लेष्मामयांश्चान्यानुन्मादञ्चापकर्षति ॥
 हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्यां च सकायस्था वयस्थया ।
 सिद्धं सपिहितं तद्द्वयस्था हिङ्गुरोचकैः ॥
 केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद् घृतम् ।
 पाययित्वात्तमां मातां श्वभ्रे रुन्ध्राद् गृहेऽपि वा ॥
 विशेषतः पुराणञ्च घृतं तं पाययेद्भिषक् ।
 त्रिदोषघ्नं पवित्वात् विशेषाद् ग्रहमोक्षणम् ।
 गुणकर्माधिकं स्थानादास्त्रादात् कटुतिक्तकम् ॥
 उग्रमन्थं पुराणं स्याद्दश वर्षं स्थितं घृतम् ।
 लाघारसनिभं शीतं तच्च सर्वग्रहापहम् ॥
 मेध्यं विरेचनेश्वग्रं प्रपुराणेष्वतः परम् ।
 ना साध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ॥
 दृष्टं स्पष्टमथा घ्रातं तच्च सर्वग्रहापहम् ।
 अयस्कारग्रहेन्मादवतां शस्तं विशेषतः ॥
 एतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ।
 अञ्जनोन्मादनालेपाच्चावनादींश्च योजयेत् ।
 गिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचाम् ॥
 कुष्ठञ्च वस्तमूत्रेषु पिष्टं स्याच्चावनाञ्जनम् ।
 तद्द्वयोषं हरिद्रैर्द्वे मक्षिण हिङ्गुसर्षपाः ॥
 शिरीषबीजञ्चीन्मादग्रहापस्कारनाशनम् ।

पिष्ट्वा तुलप्रमपामार्गं हिङ्गुलं हिङ्गुपत्रिकाम् ॥
 वर्त्तिः स्यान्नरिचार्त्वांशा पिप्ताभ्यां गोशृगालयोः ।
 तथा जयेद्दपस्मार भूतोन्मादज्वरार्दितान् ॥
 भूतार्त्तानमरात्तांश्च नरार्त्तांश्चैव गोमये ।
 मरिचञ्चातपे मांसं सपित्तं स्थितमञ्जनम् ॥
 वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहत स्मृतैः ॥
 सद्बार्थको वचा हिङ्गुकरञ्जो देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटुभीलकटु, तिकम् ॥
 समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीहयम् ।
 वस्तुमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ।
 नस्य मालेपनञ्चैव स्थानमुदत्तं तथा ।
 अपस्मारविषोन्माद कृत्या लक्ष्मो ज्वरापहः ॥
 भूतैभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च प्रस्यते ।
 सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृतम् ॥
 प्रमेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्त्तिं कृतां पिवेत् ।
 वैरीचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गभिः ॥
 शूलप्रकोलूकामार्जारजम्ब कष्टकवस्तुजैः ।
 मूत्रपित्तशक्तोमनखैर्यर्मभिरिव च ॥
 सेकाञ्जनं प्रधमनं नस्यं धूपञ्च कारयेत् ।
 वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके च प्रशस्यते ॥
 तित्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहश्च मिथ्यकः ।
 शीतानि चान्नपानानि मधुराणि सृष्टूनि च ॥
 शङ्खकेशान्तसन्धी वा मोक्षयेत् क्षोभिषक् शिराम् ।
 उन्मादे विपमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च ॥

मृतमांसविलसं वा निवाते स्थापयेत् सुखम् ।
 त्यक्त्वा मतिस्मृतिस्त्रंशं संज्ञां लब्धा प्रबुध्यते ।
 आश्लासयेत् सुहृदात् वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥
 ब्रूयाद्विष्टं विनाशं वा दर्शयेद्भुतानि वा ।
 बद्धा सर्षपतैलाक्तं न्यसेद्दोत्तानमातपे ॥
 कपिकच्छाथवा तमैर्लोहतेलजलीः स्पृशेत् ।
 कशाभिस्ताडयित्वा वा सुवहं विजने मृष्टे ॥
 रुन्ध्याच्चितो हि विभ्रान्तं ब्रजत्यस्य यथा शमम् ।
 सर्पिणोद्भृत्तदंष्ट्रेण दान्तेः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥
 त्रासयेच्छङ्खहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा ।
 अथवा राजपुरुषा वह्निर्नीत्वा सुसंयतम् ॥
 त्रासयेद्युर्वधेनेन तर्जयन्तो नृपाश्चवा ।
 दिहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं महत् ॥
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विभ्रुतं मनः ।
 दृष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥
 तस्य तत् सदृशप्राप्तिं शान्त्या श्वासैः शमं नयेत् ।
 कामशोकभयक्रोध हर्षैर्ष्या लोभसम्भवान् ॥
 परस्परप्रतिहन्दैरेभिरेव शमं नयेत् ।
 बुद्ध्वा देशं वयः सात्त्विकं दोषं कालं वलावलम् ॥
 चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ।
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ॥
 वर्जयेद्दञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च ।
 सर्पिष्णानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत् ॥
 पूजाम्बलुपहारांश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ।

शान्तिकर्मैष्टिहोमांश्च जपप्रस्वस्तप्रयनानि च ॥
 वेदोक्ताच्चियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ।
 भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ॥
 पूजयन् प्रयतो नित्यं जगत्युन्मादजं भयम् ।
 रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ॥
 तेषां पूजाञ्च कुर्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते ।
 बलिभिर्मङ्गलैर्हीमैरौषध्यगदधारणैः ॥
 सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ।
 देवगुह्यकविप्राणां गुरुणां पूजनेन च ॥
 आगन्तुः प्रगमं याति सिद्धैर्मन्त्रीषधैस्तथा ।
 तच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदप्यगारे चिकित्सितम् ॥
 उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याङ्गे तु दूष्ययोः ।
 निवृत्ताभिषमद्यो यो हितायौ प्रयतः शुचिः ॥
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान्न स युज्यते ।
 प्रसादयेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्मगनसां तथा ॥
 निजा गन्तु निमित्तानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ।

इति उन्मादचिकित्सितम् ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात अक्षरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

स्मृतेरपगमं प्राङ्ुरपस्कारं भिषग्विदः ।

तमः प्रवेणवीभत्सचेष्ट धीसत्त्वसंप्रवात् ॥

विभ्रान्त बहुदोषाणामहिताशुचिभोजिनाम् ।

रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दोषादृते हृदि ॥

चिन्ता काम भय क्रोध शोको हेगादिभिस्तथा ।

मनस्यभ्याहते नृणामपस्कारः प्रवर्तते ॥

धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।

संपीड्यमानो व्यथते मृढो भ्रान्तेन चेतसा ॥

पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि ।

जिह्वाक्षि भ्रुस्त्रवज्जालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥

दोषवेगे च विगते स्वस्थवत्प्रति बुध्यते ।

पृथग्दोषैः समस्तीथ यस्यते स चतुर्विधः ॥

कम्पते दशते दन्तान् फेनोद्दामो श्वसित्यपि ।

परुषाणि च कृश्यानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीता स्रग्भूपदग्धनः ।

सदृशोष्णो नरस्तसलोका दर्शी च पैत्तिकः ॥

शुक्लमेवाङ्गवक्त्राक्षः शीतदृष्टाङ्गो गुरुः ।

पश्यन् शक्तानि रूपाणि श्लेष्मिकी मुच्यते चिरात् ॥
 सर्वैरेतैः समस्तैस्त्रिंशैर्ज्ञेयैस्त्रिदोषजः ।
 अपस्मारः सचासाध्यो यः क्षीणस्थानवश्च यः ॥
 पक्षाहा द्वादशाहाहा मासाहा कुपिता मलाः ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिद्दिहान्तरम् ॥
 तेराष्टतानां हृत्स्रोतो मनसां संप्रबोधनम् ।
 तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात्कर्मभिर्वमनादिभिः ॥
 वातिकं वस्ति भृश्रिष्ठैः पित्तं प्रायो विरेचनेः ।
 श्लेष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारं समाचरेत् ॥
 सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
 अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संगमनान् शृणु ॥
 गोशकृद्रसदध्यन्तृक्षीरमूत्रैः समैष्टं तम् ।
 सिद्धं पिवेदपस्मारकामला ज्वरनाशनम् ॥
 द्वे पञ्चमूले त्रिफला रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
 सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥
 सम्पाकं फल्गु मूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।
 द्विपलानि जलद्राणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥
 भार्गीं पाठां त्रिकटुकां त्रिहृतां निचुलानि च ।
 त्रियसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्तकौ ॥
 द्वे शारिवे रोहिषं च भूतीकं मदयन्तिकाम् ।
 क्षिपेत् पिष्ट्वा क्षमात्राणि तेन प्रस्थं घृतान् पचेत् ॥
 गोशकृद्रसदध्यन्तृक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
 पञ्चगव्यमिति ख्यातं सहस्रद्वन्द्वतोपमम् ॥
 अपस्मारैः तथोन्मादे श्वयथा बुदरेषु च ।

गुल्मार्शः पाण्डुरोगेषु कामलासु भगन्दरे ॥
 अलक्ष्मी ग्रहरोगघ्नं चातुर्थिकविनाशनम् ।
 ब्राह्मी रसवचा कुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ॥
 पुराणं मेध्यमुन्नादा लक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।
 घृतं सैन्धवहिङ्गुभ्यां वार्ध्वायाम् चतुर्गुणे ॥
 मूत्रे सिद्धमपस्मार हृदयहामय नाशनम् ।
 वचा सम्पाककीर्णवयः स्था हिङ्गुरीचकैः ॥
 सिद्धं पलं कषायुक्तैर्वीतक्षीष्मात्मकै घृतम् ।
 तैलप्रस्तं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
 क्षीरद्रोणे पचिस्त्रिहमपस्मार विनाशनम् ।
 भांसे क्षीरेक्षुरसयोः काशार्थेऽष्टगुणे रसे ॥
 कार्ष्णिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 वातपित्तोद्भवं क्षिप्रं अपस्मारं नियच्छति ॥
 तद्वत्काशविदारीक्षुण्णकाथ शृतं पयः ।
 मधुकहिपले कर्कशे द्रोणे चामलकी रसात् ।
 तद्वत्क्षिप्तो घृतप्रस्थः पित्तापस्मार भेषजम् ॥
 अभ्यङ्गः सार्धं पं तैलं वस्तूमूत्रे चतुर्गुणे ।
 सिद्धं स्यान्नोशक्यमूत्रे स्नानोत्सादनमेव च ॥
 कटभी निम्बकटुङ्गमधुमिश्रित्वचां रसे ।
 सिद्धं मूलसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥
 पलङ्कषावचापथ्या हृषिकान्यर्कं सर्षपैः ।
 जटिला पूतना केशीनाकुलो हिङ्गुरीचकैः ॥
 लशनातिरसा चित्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।
 मांसाग्निनां यथालाभं वस्तूमूत्रे चतुर्गुणे ॥

सिद्धमभ्यञ्जनं तैलमपस्कार विनाशनम् ।
 एतैश्च वीषधैः कार्यं धूपनं सम्प्रलेपनम् ॥
 पिप्पलीं लवणं शिशुं हिङ्गुं हिङ्गुं शिवाटिकाम् ।
 काकोलीं सर्षपान् काकनासां कैडर्यचन्दने ॥
 शुनः स्कन्धाच्चि नखरान् पशुंकांश्चेति पेषयेत् ।
 वस्तमूत्रेण पुष्येत् तत् प्रदेहः स्यात् सधूपनः ॥
 अपेत राक्षसी कुष्ठं पूतनाकेश रोचकैः ॥
 तत्साधनं मूत्रपिष्टैर्मूर्त्तैरेवावसेचनम् ।
 धातूका शकता तद्दृग्धैर्वा वस्तलोमभिः ॥
 कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ।
 श्वशृगालविडालानां सिंहादीनां च शस्यते ॥
 भार्गी वचा नागदन्ती श्वेताश्वेता विषाणिका ।
 ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोत्था मूत्रपेषिताः ॥
 योगास्त्रयोऽतः षड् विन्दून् पञ्च वा नावयेद्भिषक् ।
 त्रिफला त्र्योषपीतद्रु यवचारफणिल्लकैः ॥
 श्यमामापामार्गकारञ्जफलैर्मूर्त्तेश्च वस्तजे ।
 साधितं नाशनं तैलमपस्कारविनाशनम् ॥
 पिप्पलीं हस्त्रिकालीं च कुष्ठं च लवणानि च ।
 भार्गीं च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रथमं परम् ॥
 कायस्थान् शारदान् मुद्गान् सुस्तोश्रीर यवांस्तथा ।
 सव्योषान् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तीः प्रकल्पयेत् ॥
 अपस्कारे तथोन्मादे सर्पदष्टे तथादिते ।
 विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥

मुस्तं वयस्यां लिफलां कायस्यां हिङ्गुमाहलम् ।
 व्योषं माषान् यवान् मूत्रैर्वस्तिमेषर्षभैस्त्रिभिः ॥
 पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्त्तमपस्कारे प्रयोजयेत् ।
 किलासेषु तथोन्मादे च्वरेषु विषमेषु च ॥
 पुथोद्भूतं शुनः पित्तमपस्कारघ्नमञ्जनम् ।
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥
 नकुलीलूकमाज्ज्वार गृध्रकीटाहि काकजैः ।
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते ।
 स्त्रोतांसि चापि शुद्धयन्ति ततः संज्ञां स विन्दति ॥
 यस्यानुबन्धमागन्तु दीषं लिङ्गाधिकाकृतिम् ।
 पश्येत्तस्य भिषक् कुर्यादागन्तून्मादभेषजम् ॥
 अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः ।
 भगवन् ! प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥
 अतत्त्वाभिनिवेशश्च तस्य व्यक्तिरिहोच्यताम् ।
 श्शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाथ पुनर्वसुः ॥
 महागदं सौम्य ! शृणु सहेत्वाकृतिभेषजम् ।
 मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्रामान्निगृह्यतः ॥
 शीतोष्णस्निग्धचिन्ताद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः ।
 हृदयं समुपायित्य मनो बुद्धिवहाः शिराः ।
 दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजो मोहावृतात्मनः ॥
 रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धौ मनसि चाहते ।
 हृदये व्याकुले दोषैरथ मूटोऽल्पचेतनः ॥
 करोति विषमां च विनित्यानित्ये हिताहिते ।

अतत्त्वाभिनवेशन्त माहुराप्ता महागदम् ॥
 अहस्त्रेदीपपत्रत्वं संशोध्य वमनादिभिः ।
 कृतसंसर्जनं मेघैरन्नपानैरुपाचरेद् ॥
 ब्राह्मी स्वरससंयुक्तं पथ्यं गव्यमुदाहृतम् ।
 तत् सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च सेव्यं रसायनम् ॥
 सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाप्रधर्मार्थवादिनः ।
 संयोजयेयुर्विज्ञानधैर्यैस्त्वृत्तिसमाधिभिः ॥
 प्रयुक्तप्राक्तैर्लक्षणं पयसा वा शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा बहुसंयुताम् ॥
 दुश्चिचित्स्थो ह्यपस्मारः चिरकारी कृताख्यदः ।
 तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥
 जलान्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
 रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरा हि ते ॥

इति तत्र श्लोकौ ।

हेतुं कुर्वन्त्यपस्मारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
 सामान्यतः पृथक् त्वाच्च लिङ्गं तेषां च भेषजम् ।
 महागदं समुत्थानं लिङ्गं चोवाचसौषधम् ॥
 मुनिर्व्याससमासाभ्यामपस्मारं चिकित्सिते ।

इत्यपस्मारं चिकित्सितम् ।

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः क्षतक्षीण चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ॥

क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ।

धनुषा यस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्धृतो गुरुम् ॥

पततो विषमोक्षेभ्यो युध्यमानस्य चाधिकीः ।

वृषं हयं वा धावन्तं द्रुम्यं वान्यं निगृह्यतः ॥

शिला काष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ।

अधीयमानस्यात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ॥

महा नदीं वा तरतो गर्जैर्वा सह धावतः ।

सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चाति प्रमृत्यतः ॥

तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ।

विद्यते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ॥

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुचाल्पप्रमिताग्निः ।

उरो निरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे गृथत्यङ्गं प्रवेपते ।

क्रमादीर्यं बलं वर्णा रुचिरग्निश्च ह्यीयते ॥

ज्वरो व्यथा मनो दैन्यं विड्भेदोऽग्निवधादपि ।

कोष्ठः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विपद्यतो बहुः ।

कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते ॥
 सन्नतः क्षीणितच्छर्दिः कासो वै शेषिकः क्षते ।
 क्षीणे सरक्तमूलत्वं पार्श्वं पृष्ठकटिग्रहः ॥
 अल्पलिङ्गस्य दीप्तान्निः साध्यो बलवतो नरः ।
 गते सप्तमरे याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥
 उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
 मद्य एव पिवेज्जीर्णं पयसाद्यात् सशर्करम् ॥
 पार्श्वं वस्ति रुजयात्वे पित्ताग्निम्तां सुरा युताम् ।
 भिन्न विट् कः स मुस्ताति विषां पाठां सवत्सकाम् ॥
 लाक्षां सर्पिमधुच्छिष्टं जीवनोयगणं सिताम् ।
 त्वक् क्षीरो सम्मितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिवेत् ॥
 इक्ष्वालिक विसग्रन्थि पद्मकेसरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पितेत् क्षती ॥
 यवानां चूर्णमादाय क्षीरमिदं घृताग्न्युतम् ।
 ज्वरदाहि सिता क्षौद्र शक्नुन् वा पयसा पिवेत् ॥
 कासी पर्वास्थि शूलोच लिङ्घ्यात् सष्टत माक्षिकाः ।
 मधुक मधुक द्राक्षा त्वक् क्षीरो पिप्पली बलाः ॥
 एलापत्रत्वचोर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
 सिता मधुकखज्जू रसुहीकाश्च पलोन्मिताः ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुलिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षतुलप्रास्ताथै कां भक्षयेन्ना दिने दिने ।
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिमूर्च्छां मदं भ्रमम् ॥
 रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ।
 शोषघ्नीहाद्य वातांश्च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ॥

गुलिका तर्पणी वृथा रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ।
 रक्तेऽतिवृद्धे दक्षाण्डं यूषे स्तोत्रेण वा पिवेत् ॥
 चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ।
 चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशार्करम् ॥
 रक्तष्ठीवी पिवेत् सिद्धं द्राक्षारस पयो घृतैः ।
 मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ॥
 मृदवातस्वजामेदः सुरा भृष्टं ससैन्यवम् ।
 क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्व निद्रःसबलेऽनले ॥
 शृतक्षीररसेनाद्यात् सक्षौद्र घृतशर्करम् ।
 शर्कराञ्च यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ॥
 शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात् क्षीणः क्षतः क्षणः ।
 क्रव्यादमांस निर्युहं घृतभृष्टं पिवेच्च सः ।
 पिप्पली क्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनम् ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ प्लक्षगाल प्रियङ्गुभिः ।
 तालमस्तकजम्बू त्वक् पियालैश्च समुस्तकैः ॥
 साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरा दद्याज्जातेन सर्पिषा ।
 शाक्योदनं क्षतो रस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ।
 यष्ट्राह्वा नागवलयोः क्वाथे क्षीरसमे घृतम् ॥
 पयसा पिप्पली वाशीं कल्कसिद्धं क्षते शुभम् ।
 कोलनाचारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
 कल्कैः कटुस्त्र दार्ढीत्वग्वत्सक्रत्वक् फले घृतम् ।
 जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शठीम् ॥
 चतस्रः पर्णिनीर्मदे काकोल्यौ हे निदिग्धिके ।
 पुनर्नवे हे मधुकं आत्मगुप्तं शतावरीम् ॥

ऋद्धिं परुषकं भार्गीं मृद्धीकां वृद्धतीं तथा ।
 शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ॥
 वदराणोऽखज्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ।
 फलानि चैव माद्यानि कल्कान् कुर्वीत कार्ष्णि कान् ।
 धात्रीरसविदारोक्षु छागर्मासरसं पयः ।
 कुथ्यात् प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 प्रस्थाद्धं मधुनः शीते शर्कराद्धंतुलां तथा ।
 द्विकार्ष्णिकाणि पत्त्रे लाहेमत्वङ् मरिचानि च ॥
 चूर्णितानि विनोयास्त्राल्लिङ्गान्मात्रां सदा नरः ।
 अमृतप्राग्मित्ये तन्नराणाममृतं घृतम् ॥
 सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाग्निना ।
 नष्टनिद्राक्षतक्षीणदुर्बलश्याधिकर्षिताम् ॥
 स्त्रीप्रसक्तान् क्षुण्णान् वर्णस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ।
 कासहृक्काज्वरश्वासदाहलक्षणा स्त्रपित्तनुत् ॥
 पुत्रदं वमिमूर्च्छाद्वयोनिमूत्रामयापहम् ।
 स्वदंष्ट्रोशोरमञ्जिष्ठा बला काशमथ्यकत्तृणम् ॥
 दर्भमूलं पृथक् पर्णीं पलाशपर्षभकीं स्थिराम् ।
 पालिकं साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥
 कल्कैः स्वगुप्ता जीवन्ती मेदकर्षभजीवकैः ।
 गतावर्यृद्धि मृद्धीका शर्करा आवणोविसैः ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्द्रवशूलनुत् ।
 मत्तक्लप्रमेहार्शः कासशोषक्षयापहः ॥
 धनुः स्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ।
 मधुकाष्ठपलं द्राक्षाप्रस्थक्ताथे घृतं पचेत् ॥

पिप्पल्यष्टगुणे कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ।
 पृथगष्टपलं क्षौद्रं शर्कराभ्यां विभिन्नयेत् ॥
 समं शक्तुं क्षतक्षीणे रक्तगुल्मेपु तद्धितम् ।
 धात्री कलविदारीक्षुजीवनीथरसाद् घृतात् ॥
 छागमोपयसोर्ध्वं व सप्तप्रस्थान् पचेद्द्विषक् ।
 सिद्धशीतसिता क्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्ततः ॥
 यन्म्रापञ्जारपित्तासृक्कासमोक्षक्षयापहम् ।
 वयः स्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥
 घृतं तु पिप्पेऽभ्यधिके लिङ्गे हातेऽधिके पिवेत् ।
 क्षौद्रं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्दन्ति नानिलम् ॥
 आक्रामत्यनिलं पीतमृन्म्राणं निरुणाच्च च ।
 क्षामक्षीण कृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि च ॥
 त्वक् क्षीरी शर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
 सर्पिगुण्डान् समध्वंशान् जग्ध्वा दद्यात् पयोनुच ॥
 रितो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराद्यतरमाप्नुयात् ।
 वलां विदारी ह्रस्वाच्च पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ।
 पञ्चानां क्षीरिहृक्षाणां शुद्धां पुष्ट्रंशकामपि ॥
 एषां कषाये द्वितीरे विदार्याजरसांशिके ॥
 जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमार्त्तं घृताढकम् ।
 सिता पलानि पूतेऽस्मिन् शीते हातिंशतं क्षिपेत् ॥
 गोधूम पिप्पली वांशी चूर्णं शृङ्गाटकस्य च ।
 सक्षौद्रं कुङ्कुमांशेन तत् सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
 स्थानं सर्पिगुण्डान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ।
 तान् जग्ध्वा पलिकान् क्षीरं मद्यं वानुपिवे तृकफे

शापे कामे क्षते क्षीणे अमस्त्रीभारकर्षिते ।
 रक्तनिष्ठोवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ॥
 शम्भाः पार्श्वं शिरः शूले त्रिभेदे स्वरवर्णयोः ।
 त्वक् क्षीणे श्रावणी द्राक्षा मूर्वकर्षभ जीवकेः ॥
 वीरर्द्धि चोरकाकोली वृद्धती कपिकच्छुभिः ।
 खजू रविसमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ॥
 धात्री विदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ।
 शर्करार्द्धतुलां शीते क्षौद्रार्द्धप्रस्थमेव च ।
 क्षिप्रा सर्पिर्गुडान् कथ्यात् कासहृक्का ज्वरापहान् ।
 यक्ष्मागन्तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ॥
 शूक्रनिद्राक्षयं तृष्णां हन्युः काश्यं सकामलाम् ।
 द्राक्षां नवामामलकीमात्मगुप्तां पुनर्नवात् ।
 शतावरीं विदारीञ्च समांशं पिप्पलीं तथा ।
 पृथग्द्वयं पलान् भागान् पलान्यष्टौ च नागरात् ॥
 यष्टप्राञ्च सौवर्चलयोर्द्धिपलं मरिचस्य च ।
 क्षीरतैलघृतानाञ्च त्रयादृके शर्करा शते ॥
 कथिते तानि चूर्णानि मत्वा विल्वसमान् गुडान् ।
 विदार्याः स्वरसात् प्रस्थं रसान् प्रस्थञ्च तैत्तिरात् ॥
 दद्यात् सिद्धप्रति तन्निःस्रु पिष्टानि सुरसेन वा ।
 मधूकपुष्पं कुडुवं पियालकुडुवं तथा ।
 तुकाक्षोर्यर्द्धं कुडुवां खजूराणि च विंशतिम् ॥
 पृथग्विभीतकान् मज्जा पिप्पल्याय चतुर्थिकाम् ।
 पलानि विंशतिं खण्डान् मधुकात् कर्षमेव च ॥
 तथार्द्धपत्रिकान्यत्र जीवनीयानि चावपेत् ।

सिद्धेऽस्मिन् कुडवं चोद्राशीते क्षिप्रार्थ मोदकान् ॥
 कारयेन्नरिषा जाजी पलचूर्णावपूर्णितान् ।
 वातासृक् पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
 शुष्यतां क्षीणशुक्रानां रक्तेचौरसि संस्थिते ॥
 कृशदुर्बलदृष्टानां पुष्टिवर्णवलाधिनाम् ।
 योनिदोषक्षतस्त्राव हृतानां चापि योषिताम् ॥
 गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्त्रवेद्यासां म्रियेत वा ।
 धन्या वल्या हृतास्ताभ्यः शुक्योणितवर्द्धनाः ॥
 वस्तिदोषे विक्रुर्वाणो स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते ।
 वातघ्नान् वृंहणान् वृथ्यान् योगान् प्रयोजयेत् ॥
 शर्करा पिप्पली चूर्णैः सर्पिषा माञ्जिकेण वा ।
 संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिवेत् कास ज्वरापहम् ॥
 फलान्धं सर्पिषा शृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
 स्त्रीषु क्षीणः पिवेद्युषं जीवनं वृंहणं परम् ॥
 शक्नूनां वस्त्रपूतानां मय्यं चोद्वृष्टान्वितम् ।
 यवान्न सात्म्यो दीप्तान्निः क्षतक्षीणः पिवेन्नरः ॥
 जीवनीयोपसिद्धं वा घृतशृष्टं तु जाङ्गलम् ।
 रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥
 गोमहिष्यश्वनागाजीः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ।
 यथाग्नि भोजयेद्युषैः फलान्धैर्वा घृताश्रुतैः ।
 दीप्तेऽग्नी विधिरेषः स्यान्नन्दे दीपनपाचनः ॥
 यस्मिन्नां विहितो ग्राही भिन्ने शक्नोति चोच्यते ।
 पलिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवचलात् पले ॥
 कुडवांशानि वृक्षान्धं दाडिमं पत्रसर्जकान् ।

एकैका मरिचा जाज्योर्धान्यकाद् द्वे चतुर्थिके ॥
 शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ।
 कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ॥
 रोचनं द्रोपनं बन्धं पार्श्वान्निश्वासकासनतुत् ।
 एषा षोडशिकाद्यान्याद् द्विरंशो जाज्यमोदयोः ॥
 ताभ्यां दाडिमहृषाण्ड द्विर्द्विः सौवर्चलात् पलम् ।
 गृह्णताः कर्षं दधित्यस्य ध्यान्यपञ्च पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ।
 खण्डवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥
 पिवेन्नागवला मूलस्यार्द्धकर्षादिवर्षितम् ।
 पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरहृत्तिरनञ्च भुक् ॥
 एष प्रयोगः पुष्ट्रायुर्बलारोग्यकरः परः ।
 मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं मधुरे नागरे तथा ॥
 यद्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
 अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षणैः सुखार्थिभिः ॥
 यच्चोक्तं यच्छ्लिषां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
 तच्च कुर्यादपेक्षान्निं व्याधिं मान्द्रवलं तथा ॥
 उपेक्षितो भवेत् तस्मिन् अनुबन्धो हि यच्छ्लिषाम् ।
 प्रागेवागमनात् तस्य तच्चात् तं त्वरया ज्ञेयम् ॥

इति तत्र श्लोकी ।

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यं पृथगाकृतिम् ।

असाध्यं याप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च ॥

उक्तवान् ज्येष्ठशिष्याय चतुर्षोः चिकित्सिते ।
तत्त्वार्थविद्वेते रजस्तमो दोषः पुनर्वसुः ॥

इति चतुर्षोः चिकित्सितम् ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयथु चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

भिषग्वरिष्ठं सुरसिञ्जुष्टं मुनीन्द्रमन्त्रात्मजमग्निवेशः ।
महागदस्य श्वयथोर्यथावत् प्रकोपरूपं प्रथमानुष्ठेत् ॥
तस्मिन् जगादागदवेदसिन्धु प्रवृत्तं नाद्रि प्रवरोऽभिज्ञस्तान् ।
वातादिभेदा त्रिविधस्य सम्यङ् निजानिजेकाङ्गजसर्वजस्य ॥
शुद्धा मया भक्तकशाबलानां चारास्त्रतीक्ष्णोष्णगुरुपसेवा ।
दध्यामसृच्छाकविरोधि दुष्टगरोपमृष्टान्न निषेवणं च ॥
अर्शास्य चेष्टा न च देह्यद्विर्मर्मीपघातो विषमा प्रसृतिः ।
मिथोपचारः प्रतिकर्मेणाश्च निजस्य हेतुः श्वयथौ प्रदिष्टः ॥
बाह्यास्त्वचो दूषयिताभिघातः काष्ठाश्मशस्त्रान्यशनी विषादोः ।
आगन्तुहेतुः त्रिविधो निजश्च सर्वाङ्गात्रावयवान्निहतत्वात् ॥
बाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफासृक्पित्तानि संदूषयतीह वायुः ।
तेर्ब्रह्ममार्गः स तदा विसर्पन्नत्सेधलिङ्गं श्वयथुङ्करोति ॥

उरः स्थितै रूर्ध्वं मधस्तु वायोः स्थानस्थितै र्मध्यगतैस्तु मध्ये ।
 सर्वाङ्गैः सर्वगतैः क्वचित्स्थैर्दीर्घैः क्वचित् स्थाव र्श्वयथुस्तदाख्यः॥
 जम्बा तथा स्याद्द्वयथुः शिराणामायास इत्येव च पूर्वरूपं ।
 सर्वस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गै स्त्राच्छर्म्यमध्येति शिषक्जितञ्च
 चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोश्रितः सुपुतिहर्षार्चिथुतो निमित्ततः॥
 प्रथामप्रति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा बली च श्वयथुः समीरणात्
 मृदुः सगन्धो सितपीतरागवान् म्रमज्वरस्त्रे दृढषामदान्वितः॥
 य इत्यते स्पर्शसहोऽशिरागक्तत्सपित्तशोथो भ्रमदाह पाकवान् ।

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः

प्रसेकनिद्रावमिवङ्गिमान्द्रक्तत् ।

सुक्ताच्छजम्ब प्रथमो निपीडितो

न चोन्न मेद्रा त्रिबली कफान्वितः ॥

कथस्य रोगं रबलस्य यो भवे-

दुपद्रवैर्वा वसि पूर्वकैर्युतः ।

महातिमर्मानुगतोऽथ वाजिमान्

परिस्रवन् भीमबलय सर्वगः ॥

अहीनमांसस्य य एकदोषजे नवो बलस्यस्य सुखः ससाधने ।
 निदानदोषतु विपर्ययक्रमैर्विशोधनैरुल्लेखदोषमाहितः ॥
 गिरो गतं शीर्षविरेचनैरधोविरेचनैरूर्ध्वंहरैस्तथोर्ध्वंजम् ।
 उपाचरेत् स्त्रे हविधिं च रूर्ध्वजे विबद्ध विट्कोऽनिलजे निरूहणं॥
 घृतं तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् पयश्च मच्छा रतिदाहहर्षिते
 विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते कफोत्थितं चारकटूष्णसंयुतैः
 समूत्रतक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ।

धाम्यानूपं पिशितमवलं शुष्कगाकं नवाक्षम् ।
 गौडं पिष्टान्नं दधितिलकृतं त्रिज्वलं मद्यमञ्जम् ॥
 धानावल्लूरं समशनमथो गुर्वसाक्ष्यं विदाहि ।
 स्वप्नश्च रात्रौ श्वयथु गदवान् वज्जयेन्मैथुनं च ॥
 व्योषं त्रिवृत्तिलकरोहिणी च सायोरजस्ता त्रिफलारसेन ।
 पीत कफोत्थं शमयेत्तु शोफं मृत्रेण गव्येन हरीतकी वा ॥
 हरीतकी नागरदेवदारुमुखाब्जयुक्तं सपुननवं वा ।
 सर्वं पिवेत्त्रिष्वपिमूलयुक्तं स्नातश्च जीर्णं पयसान्न मद्यात् ॥
 पुननंवा नागरमुस्तकल्कान् प्रस्थेन धीरः पयसोऽन्नमात्रान् ।
 मयूरकं मागधिकां समूतां सनागरां वा प्रपिवेत् सवाते ॥
 दन्ती चिहत्तत्रपूषणचिकीर्षा पयः शृतं दोषहरं पिवेत्त्रा ।
 हिप्रस्थिमानश्च पलाशिकैस्तीरर्द्धावशिष्टं पवने सपित्ते ॥
 सशण्ठिपीतद्वुरसं प्रयोज्यं श्यामोरुवूकोषणसाधितं वा ।
 सुग्दारुवर्षान्तमहौषधैर्वा गुडूचिका नागरदन्तिभिर्वा ॥
 सप्ताहमौष्टं यदि वापि मासं पयः पिवेन्नोजनवारिवर्जितं ।
 गव्यं समूत्रं महिषी पयो वा क्षीराशनं मूलमथो गवां वा ॥
 तक्रं पिवेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं वा ।
 गुह्याभयां वा गुह्यनागरां वा सदीपभिन्नामविवहवर्चाः ॥
 विड्वातसङ्गे पयसारसैर्वा प्राग् भक्तमद्यादुरुवूकर्तिलम् ।
 स्त्रीतो, विबन्धेऽग्निरुचिप्रणाशे मद्यान्यरिष्टांश्च पिवेत्सुजातान्
 कण्ठीरभक्तातकचित्तकांश्च व्योषं विड्ङ्गं वृहती बलश्च ।
 हिप्रस्थिकं गोमयपावकेन द्रोणे पचेत्क्वाञ्चिकमसुनश्च ॥
 त्रिभागशेषश्च सुपूत शीतं द्रोणे न तत्प्राकृतमसुनश्च ।
 सितोपलायाश्च शतेन युक्तं क्षिप्ते घटे चित्तकपिप्पलीनाम् ॥

सङ्घिक्तु कर्षं त्वनुसूक्ष्मचूर्णं द्रोणं यथा मूलकगुण्डितानाम् ।
 स्याद्भक्तानस्तत् सलिलेन साध्यमालोच्य यावद्वनमप्रदग्धम् ॥
 स्तग्रानं ततः कीलसमान्तु मात्रां कृत्वा सुघष्कां विधिना भजेत्
 ग्रीहोदरश्चित्तहलीमकांस्तु पाण्ड्यामया रोचकशोषशोफान् ।
 विचूर्चिका गुल्मगराश्रुशेष सञ्ज्ञासकासाः प्रणुदेककृष्ठाः ।
 प्रयोजयेद्दार्द्रकनागरं वा तुल्यं गुहेनाहं पलाभिह्वया ।
 मातापलं पञ्चपलानि मासं जीर्णं पयो यूषरसान्न भोक्ता ॥
 शुल्मोदरार्थः श्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसका विपाकान्
 सकामलां शोषमनोविकारान् कासं कफश्चैव जयेत् प्रयोगः
 रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णं पयसान्नमद्यात् ।
 जत्वश्मजश्च क्षिफलारसेन हन्याच्चिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥
 द्विपञ्चमूलस्य तुलाकषाये कंसे भयानाश्च शतं गुडस्य ।
 लेहे प्रसिद्धं च विनीयचूर्णं व्योषं तिसौगन्ध्यमुषांस्थिते च ॥
 ग्रथ्याहंमातं मधुनः सुयोते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशुक्रात् ।
 एकांशिकां प्राश्य ततश्च लेहाच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रहृदम् ॥
 श्वासज्वरारोचकमेहहृदिका ग्रीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
 काश्यामघातानसृगन्धपित्तं वैत्रय्यं मूत्रानिलशकदीषान् ॥
 पटोलमूलासुरदारुदन्ती त्रायन्ति पिप्पल्यभया विशालाः ।
 यथ्याह्निकातिक्तकरोहिणी च सचन्दना स्यान्निचुलाभि दार्वी ॥
 कर्षीत्यतस्तैः कथितः कषायो घृतस्य पेयः कुड्वेन युक्तः ।
 वीसर्पदाहज्वरसचिपातां स्तृष्णां विषाणिश्वयथुं निहन्ति ॥
 सचिचकं धान्यशवान्यजाजी सौवर्चलं त्रूपणवेतसान्नम् ।
 विल्लात्फलं दाडिमयावशुकौ सपिप्पतीमूलमथोऽपि चञ्च्यम् ॥
 पिष्ट्वाप्तमात्राणि जलादुकेन पक्त्वा घृतप्रस्थं मथो विदध्यात् ।

अर्गोसि गुल्मं श्वयथुश्च दुःखं तद्वन्ति वल्लिश्च करोति दीपम् ।
 पिवेद्दृतं वाष्टगुणाम्बुसिद्धं सचिकित्सारमुदारवर्यम् ॥
 कल्याणकं वापि सपञ्चगव्यं तिक्तं महदाप्यथ तिक्तकं वा ।
 चीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते दध्यागतं साधु विमथ्यते च ॥
 सज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तक्त्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमग्रम् ।
 अर्गोसितिसारामलगुल्ममेहार्थै तन्निहन्त्यग्निबलप्रदञ्च ॥
 तक्त्रेण वाद्यात् सष्टतेन तेन भोज्यानि सिद्धामथवा यवागुम् ॥
 जीवन्त्य जाजी शटिपुष्कराह्वैः सकारवी चित्रकविल्वगर्भैः ॥
 सयावशुक्लैर्वदरप्रभाणैर्वा चान्लयुक्ता घृततैलभृष्टाः ।
 अर्गोसितिसारानिलगुल्मयोफहृद्दो गमन्दाग्निहिता यवागुः ॥
 या पञ्चकौलैर्विभिनेत्र तेन सिद्धा भवेत्सा च समा तथैव ।
 कुलत्पयूपश्च सप्रिप्यलीलो मौद्गश्च सत्रपुष्पयावशुकः ॥
 रसस्तथा विष्किरजाङ्गानां यक्त्रैर्गोधाशिलिगल्फकानां ।
 शाकार्थिनां शाकमतिप्रगुहं भोज्यं पुराणश्च यवः सशालिः ॥
 सुवर्जिका शृङ्गनकं पटोलं सवायसी मूत्रकनेत्रनिम्बम् ॥
 आभ्यन्तरं भेषजगुहमेतद्वह्निर्हितं यच्छृणु तद्यथावत् ॥
 स्त्रिचान् प्रदेहान् परिपेचनानि स्त्रिदांश्च वातप्रवलाश्च कुर्यात्
 श्लेय कुष्टागु रुदारु कौन्तीत्वक् पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ॥
 मिश्रङ्गु धौणोयकहेमश्रांसीतालीसपत्रप्लवपत्रधान्यैः ।
 श्रीवेशकध्यामक पिणलीभिः स्पृक्षानखैश्चैव यथोपज्ञाभम् ।
 वातान्वितेऽभ्यङ्गमुपति तैलं सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥
 जने च वा शाकैः कण्ठियुक्ताश्मश्रेपत्राजकजेच सिद्धे ।
 खिन्नोसृद्गुणोरत्रितातोय स्नातयगन्धैरनुलेपनीयः ॥
 सवेतसाः चीरवतान्द्रुमाणान्त्वचः समञ्जिष्ठवलाविगण्डाः ।

सचन्दनाः पद्मकवान्तकौ च पित्तं प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥
 शक्तस्य तेनाम्बुरविप्रतप्तं सचन्दनं साभयपद्मकञ्च ।
 स्नानेमतं क्षीरवतां कषायः क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥
 कफे तु कृष्णासिकतापुराणपिण्याकगियुत्वगुमाप्रलेपः ।
 कुलाल्यगुण्ठी जलमूत्रसेकः चण्डागुरुभ्यामनुलेपनं च ॥
 विभीतकानां फलमध्यलेपः सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रलेपः ।
 यद्याङ्गमुस्तीः सकपिल्यपत्रैः सचन्दनैस्तत्पिडकासु लेपः ॥
 रास्नाहृषाकं त्रिफलाविडङ्गा गियुत्वचोमूषिककर्णिका च ।
 निम्बार्जकौ व्याघ्रनखः सदूर्वासुवर्चलास्यात्कटुरोहिणी च ॥
 स काकमाची वृहती सकुष्ठा पुनर्नवाचित्रकनागर च ।
 चन्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं गस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥
 शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात्
 अनेकसंख्याः कतिचिच्चर्तुषां निदर्शनार्थं शृणुचोच्यमानान् ।
 दोषास्तयःस्त्रैः कुपितानिदानैः कुर्वन्तिशोफान् शिरसः सुषोरान्
 अन्तर्गलैर्घुर्घुरिकान्वितं च शालूकमुच्छ्वासनिरोधनानि ॥
 गलस्य सम्भौ चिवुके गले च सदाह रागश्वसनासुचोग्रः ।
 शोफोभृशार्तिस्तु विडालिकास्याङ्गन्याङ्गले चेद्वलयीकृता स्यात्
 स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहरोगैर्युंताभवेत्तालुनि सा त्रिदोषात्
 जिह्वोपरिष्टादुपजिह्विकास्यात्कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥
 यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात् पात्रो भवेत्सोपकुशः प्रदिष्टः ।
 स्यादन्तविद्रध्यपि दन्तमांसे शोफः कफाच्छोणित संश्रयोत्यः ॥
 गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः
 साध्याः श्रुताः पौनसपार्श्वशूलकासञ्चरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः
 तेषां सिराकाशशिरो विरेकी धमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।

मलङ्कनं वक्तु भवेपु चापि प्रहर्षणं स्यात्कवन्तग्रह्य ॥
 अत्रैकदेशेष्वांनलादिभिः स्यात् स्वरूपधारी स्फुरणः सिराभिः
 ग्रन्थिमहाग्नांस भवस्वनतिर्मेदो भवः स्निग्धतमसलस्य ।
 तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः साङ्गुष्टदण्डैर्विनयेदपक्वम् ॥
 विपाट्य चोत्तृत्तत्र भिषक्मकोशं शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवृत्तिक्रमेत्
 अदग्ध ईषत्परिशोधितस्य प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विद्वद्धिम् ॥
 तन्मादशेषः कुशलैः समन्तात् छेद्यो भवेद्दीर्घ्य शरीरदेशान् ।
 शोषे कृते पाकवशेन शोथ्योत्ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ॥
 उपद्रवं तं प्रतिवारयेज्जः स्वैर्भेषजैः पूर्वतरै र्यथोक्तैः ।
 ततः क्रमेणस्य यथाविधानं व्रणं व्रणक्षस्वरया चिकित्सेत् ॥
 विवर्जयेत् कुक्ष्युद्राश्रितञ्च तथा गले मर्मणि संश्रितञ्च ।
 स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो यथापित्रान्नस्थविरा बलानां
 ग्रन्थिर्वुद्धानाञ्च यतो विशेषः प्रदेशेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
 ततः चिकित्सेद्विषगर्भदानि विधानविद्यग्रन्थिचिकित्स्वितेन
 ताम्ना सशूला पिङ्गका भवेद्यत्रा सात्वालजीनामपरिस्मृताया
 शोफः कृतश्चर्मनखान्तरे स्यान् मांसास्त्रदूषो भृशशीघ्रपाकः ।
 ज्वरान्विता वंशकचजा या वर्त्तिर्निरर्त्तिः कठिनायता च ।
 त्रिदारिका सा कफमारुताभ्यां तेषां यथादोषमुपकमः स्यात्
 विस्त्रावणं पिण्डकयोपनाहः पक्षिषु चैव व्रणवृत्तिकृत्सा ॥
 विस्फोटकाः सर्वशरीरजाः स्युः स्फोटस्तु रागज्वरतर्षयुक्ताः ॥
 यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाक्काजनिभास्तु कक्षाः ।
 याश्चापराः स्युः पिङ्गकाः प्रकीर्णाः स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः
 सर्वत्र गात्रेषु मसूरमात्रो मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥
 विमर्षशाल्यै विहितक्रिया या तां तासु कुष्ठे च द्वितं विदद्यात्

ब्रह्मानिलाद्यैर्षण्ये खलिङ्गैरान्त्रं निरेति प्रविशेत् सुहृद्य ॥
 मूत्रेण पीतं मृदुमेदसा तु म्लिग्धञ्च विद्यात्कठिनञ्च शोथम् ।
 विरेचना भ्यङ्गनिरूहलेपाः पक्केषु चैव व्रणवञ्चिकित्सा ॥
 स्यात्सूक्ष्मसेचः कफजं विपाटय विगोध्य सीथ्ये द्रवणवञ्च पक्कम् ।
 क्रिम्यस्थिसूक्ष्मक्षणव्यवाय प्रवाहनान्युत्कुटनाश्वपृष्ठैः ॥
 गुदस्य पाके पिङ्गकाभृशक्तिः पक्कप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात्
 विरेचनं चैषणपाटनञ्च विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ॥
 स्यात् क्षारमूत्रेण सुपायितेन छिन्नस्य चास्य व्रणवञ्चिकित्सा ।
 जङ्घासु पिण्डी प्रपदोपरिष्ठात्स्याच्छ्वीपदं मांसकफास्रदोषात् ॥
 सिराकफपत्रय विधिः समग्रस्तत्रेष्यते सर्षपलेपनं च ।
 मन्दास्वतीव प्रवलाः प्रदिष्टा दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकं ॥
 कुर्वन्ति शीथं च्वरतर्षयुक्तं विसर्पणं जालकगर्दभास्यम् ।
 विलङ्घनं रक्ताविमोक्षणञ्च विरूक्षणं काय विरेचनञ्च ॥
 धात्री प्रयोगान्निगिरान् प्रदेशान् कुर्यात् सदा जालकगर्दभस्य
 एवम्बिधांश्चाप्यपरान्निगम्य शोथप्रकाराननिलादित्तिङ्गैः ।
 शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथा स्वमालेपनच्छेदनभेददाहैः ॥
 प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः शोथं सरागं प्रकरोति तत्र ॥
 वीसर्पमुन्मारुतरक्तनुञ्च कार्यं विषघ्नं विषजञ्च कर्म ॥

भवति चात्र ।

त्रिविधस्य दोषभेदात् रावार्धावयवगात्रभेदाच्च

श्लयथोर्द्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं दीकृतम् ।

इति श्लयशु चिकित्सितम् ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सिद्धत्रिव्याधराकीर्णं कैलासे नन्दनोपमे ।
तपमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्भूमिव स्थितम् ॥
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवक्तृकम् ।
पुनर्वसुं जितात्मानं अग्निवेशोऽग्रवीह्वरः ॥
भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्यातोदरकुक्षयः ॥
प्रणष्टान्निबलाहाराः सर्वचेष्टास्त्रनीश्वराः ।
हीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत् ॥
तेषामाश्रयतनं संख्यां प्रायुपाकृतिभेषजान् ।
यथावत्ज्ञातुमिच्छामि गरुणा सम्यगौरितम् ॥
सर्वभूतहितायर्षिः शिष्यैश्चैवं प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहृतुं सुपचक्रमे ॥
अग्निदोषान् मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः ।
मल्लङ्घना प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्देऽग्नौ मल्लिनेर्भुक्तैरपाकाद्दोषसञ्चयः ।
प्राणापानान् हि संद्रुष्यमार्गान् बहोत्तरोत्तरान् ॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्नापयन् शृणुम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणुं सलक्षणम् ॥
अत्युष्णत्वणक्षारविद्राह्यस्त्रसाधनात् ।

मिथ्या संसर्जनाद् दूषणविबुद्धा शुचिभोजनात् ॥
 ग्रीहायीं ग्रहणीं दोषकर्षणात् कर्मविभ्रमात् ।
 क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौच्याद्देगविधारणात् ॥
 स्त्रीतसां दूषणादामास्यं चोभादतिपूरणात् ।
 अग्नीं बालशक्तद्रोधादन्त्रस्फुटनवेदनात् ॥
 अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
 उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ।
 क्षुब्धाशः स्वादतिं विन्धुं गुर्वन्नं पच्यते चिरात् ॥
 रुद्धं त्रिदाह्यते सर्वं जीर्णं जीर्णं न वेत्ति च ।
 सहते नातिसौहित्यं शोफरोषश्च पादयोः ॥
 शखदलक्षयोऽप्येऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ।
 पुरौष निचये वृद्धिरुदावर्त्तं कृता च रुक् ॥
 वस्ति सन्धोरुगाभानं वर्द्धते पाठ्यतेऽपि च ।
 आतन्यते च जठरमपि लघुत्पभोजनात् ॥
 राजी जम्बवली नाग इति लिङ्गं भविष्यताम् ।
 रुद्धा स्वेदाम्बुवाहानि दोषाः स्त्रोतांसि सञ्चिताः ।
 प्राणापानान् हि संदूय जनयन्त्युदरं नृणाम् ।
 कुक्षेराभानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ॥
 मन्दोऽग्निः श्लेष्मण्यगण्डत्वं कार्श्यं चोदरलक्षणम् ।
 पृदग्दोषैः समन्तैश्च ग्रीहवृद्धचतोदकैः ॥
 संभवन्त्युदराण्यष्ट तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ।
 रुद्धात्पभोजनाया सवेगोदावर्त्तकर्मणैः ॥
 वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृद्वस्ति गुदमार्गगः ।
 हत्वान्निं कफमुद्भूय तेन रुद्धगतिस्तथा ॥

आचिनोत्युदरं जलोः त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।

तस्य रूपाणि

कुक्षिपाणिपाद्दृषणश्चयथूदरविपाटनमनियतौ च वृद्धि-
 क्रासौ कुक्षिपार्श्वशूलोदावर्त्ताङ्गमर्दपर्वभेदशुष्ककासकार्श्यं
 दौर्बल्यारोचकविपाका अधो गुरुत्वं वातवर्षी मृदसङ्गः
 श्यावारुणत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूलवर्चसामपि चोदरं त-
 न्वसितराजी शिरासस्ततमाहतमाभ्रातष्टृतिशब्दवद्भवति ।
 वायुशोर्ध्वं मधस्तिर्यक् च सशुलशब्दश्चरत्येतद्वातोदरं वि-
 द्यात् ।

कटुमूलवणाल्युष्णतीक्ष्णान्यातपसेवमैः ।

विदाह्रध्ययनाजौर्णैः चाशु पित्तं समाचितम् ॥

प्राप्यानिलकफौ रुद्धा मार्गसुभार्गमास्थितम् ।

निहत्यामाशये वङ्गिं जनयत्युदरं ततः ॥

इति तस्य रूपाणि ।

दाहज्वरलक्षणांमूर्च्छातीसारम्रमः कटुकास्यत्वं हरित-
 चारिद्रत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूलवर्चसामपि चोदरं नील-
 पीतहारिद्रहरितताम्रराजी शिरावनङ्गं दद्यात् दूषयते
 धूप्यते रूपायते खिद्यते क्लिद्यते मृदृस्पर्शं चिप्रपाकश्च
 भवत्येतत्पित्तोदरं विद्यात् ।

अव्यायामदिवास्वप्नस्वाहतिस्निग्धपिच्छिलैः ।

दधिदुग्धोदका नूपमासैश्चाल्युपसेवितैः ॥

क्रुद्धेन श्लेष्मणः स्त्रोतः स्वाहतेष्वाहतोऽजिलः ।

तमेव पीडयन् कुर्व्यादुदरं बहिरान्ननः ॥

तस्य रूपाणि

गौरवारोचका विपाकाङ्गसुप्तिपादसुष्कोरुगोफोत्कृष्ट-
निद्राकासश्वासाः शक्तत्वनखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि
चोदरं शक्तराजी सिरासन्ततं गुरुस्तिमितं स्थिरं कठिनञ्च
भवत्येतत् स चोदरं विद्यात् ।

दुर्बलान्ने रपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।

सभुक्तैश्च रजो रोम विण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥

विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चितं त्रयः ।

शनैः कुष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्तुप्रदरं वृणाम् ।

तस्य रूपाणि

सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते व-
र्णाश्च नखादिषु प्रदरमपि नानावर्णं राजी सिरासन्ततं भव-
त्येतत्सन्निपातोदरं विद्यात् ।

अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानाभिचेष्टितैः ।

अतिव्यवाय भाराध्वमनव्याधिकर्षणैः ॥

वामपार्श्वीश्रितः श्लेहाच्युतः स्थानात् प्रवर्द्धते ।

शोणितं वा रसादिभ्यो विवृण्वन्तं विवर्द्धयेत् ॥

इति तस्य श्लेहा कठिनोष्ठी श्लेवादी वर्द्धमानः कच्छप-
संस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण जठरमग्न्यधिष्ठानं
च परिचिपन्नुदरमभिनवर्त्तयति ।

तस्य रूपाणि ।

दौर्बल्या रोचका विपाकवर्चो मूत्रग्रहकतमक्रपिपासा-
क्रमर्दच्छर्दिर्मूर्च्छाङ्गसादकासश्वासमृदुज्वरानाङ्गाम्निनाश-
काश्यास्य वैरस्य पर्वभेदकोष्वातशूलान्यपि चोदरमरण-
वर्णं विवर्णं वानीलहरितहारिद्रराजिमङ्गवत्त्वैवमेव यक्त-

दपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात्तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वात्तस्य ग्रीहज
एवावरोध इत्ये तत् ग्रीहोदरं विद्यात् ।

पद्मवालैः सद्धानेन भुक्तैर्विद्ययने गुदे ।

उदावर्त्तैस्त्वार्थोभिरान्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥

अपानो मार्गसंरोधात्त्वाग्निं कुपितोऽनलः ।

वर्चः पित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥

इति तस्य रूपाणि

दृष्ट्यादाहज्वरमुखतालुशोषोरसादकासश्वासदौर्बल्या
रोचका विपाकवर्चो मूत्रसङ्घातान्छर्दिः क्षवथु शिरोहृन्ना-
भिगुदगूलान्यपि चोदरं मूढवातं स्थिरभरणं नीलराजि
सिरावनहं सराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरिगोपुच्छवदभि-
निवर्त्त इत्येतद्वच्च गुदोदरं विद्यात् ।

शर्करा दृणकाष्ठास्थि कण्टकैरक्षसंयुतैः ।

भिद्येतान्त्रं यदा तुल्यैर्जृम्भं यात्याश्रितस्य च ॥

इयान् पाकरसस्तेभ्यः क्षिप्त्रेभ्यः प्रस्रवद् बहिः ।

पुरयन् गुदमात्रञ्च जनयत्युदरं ततः ॥

इति तदधी नाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदको-
दरस्य च यथाबलं च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्यपि चातुरः
स लोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपगन्धामवर्च उपवेशी
ङ्गिकाश्वसकासदृष्ट्याप्रमेहरोचका विपाकदौर्बलप्रपरीतश्च
भवत्येतच्छिद्रोदरं विद्यात् ।

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

अत्यम्बुपानान्नष्टेऽनौ मारुतः लोम्नि संस्थितः ॥

स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफशोदकमूर्च्छितः ।

वर्धयेतां तदेवाशु तत्स्थानाद्दुरायतौ ॥

तस्य रूपाख्यनक्षकाङ्गापिपासा गुदस्त्राबशूलश्वासका-
सदीर्घलग्रान्यपि शोदरं नानावर्णराजिभिरासस्ततमुदक-
पुर्णदृतिघोभसंस्पर्शं भवत्येतदुदकोदरं विद्रात् । तत्र चि-
रोत्पन्नमनुपश्वमनुदकप्राप्तमुदरं त्वरमाणः चिकित्सेदुपे-
क्षितानां क्षीषां दोषाः स्वस्थानादपावृत्ताः परिपाकाद्
द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि घोपक्लेदयन् खेदश्च बाह्येषु
स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्त्रियैर्गवतिष्ठमानस्तद्देशोदकमाप्याय-
यति । तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमाको-
टितमशब्दं सृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यां सर्प-
तीति । ततोऽनन्तरं दृतिसमघोभस्पर्शत्वञ्च तदा तुरमुष-
श्वाः स्पृशन्ति छर्दयतीसारतमकटव्या श्वासकास हिक्का
दीर्घलग्र पाश्वशूलरुचिस्रग्भेदमूत्रसङ्गादयः तथाविधम-
चिकित्सेयं विद्रादिति ।

भवति चाल

वातात् पित्तात् कफात् श्लेहः सन्निपातात्तथोदकात् ॥

परम्परं कच्छतरं उदकं भिषगादिशेत् ॥

पञ्चादवन्नगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं यथा ।

प्राथो भवत्य भावाय छिन्नान्नं शोदरं नृणाम् ॥

शूनाच्च कुटिलोपस्थमपक्लिन्न तनुत्वचम् ।

बलशोणितर्मासाग्नि परिघीणञ्च संत्यजेत् ॥

श्वयथुः सर्वमर्मायः श्वासो हिक्का रुचिः सट्टट् ।

सूर्क्षाच्छर्यतीसारो च निहन्त्युदरिणं नरम् ॥

लक्ष्म नेवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
 बलिनस्तदजाताम्बु, यत्तसाध्यं नत्रोत्थितम् ।
 अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ॥
 सदा गुडगूढायान्तं शिराजाल गवाक्षितम् ।
 नाभिं विष्टभ्य पायी तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥
 हृत्राभिवङ्गणकटीगुदप्रत्येकशुलिनः ।
 कर्कशं सृजते वातं नातिमन्दे च पाबन्ने ॥
 मूत्रेऽल्पे संहते दोषे लोलस्या विरसे मुखे ।
 अजातोदकमित्येते लिङ्गं विज्ञाय तत्त्वतः ॥
 उपक्रामेत्भिषग्दोष बलकाल विशेषवित् ।
 षातोदरे बलवतः पूर्वं स्त्री हेरुपाचरेत् ॥
 स्निग्धाय स्त्रीदिताङ्गाय दद्यात् स्त्री ह विरेचनम् ।
 हृते दोषे परिस्नानं वेष्टयेद्दाससोदरम् ॥
 तथास्या नवाकाशत्वाद्वायुराश्नापयेत् पुनः ।
 दोषातिमात्रोपचयात् स्त्रोतसां सन्निरोधनात् ॥
 सन्भवन्त्युदराख्येवं अतो नित्यं विशोधयेत् ।
 शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत् तम् ॥
 प्रागुत्कृशान्निवत्यं च बले लब्धे क्रमान् पयः ।
 गूषे रसे र्वा मन्दास्त्रलवणै रिरहितानलम् ॥
 सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्यापयेन्नरम् ॥
 स्फुरणक्षेपसन्ध्यस्त्रि पाश्वं पृष्ठ विकार्तिषु ।
 दीप्ताग्निं बद्धविड्वातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरुहो दाशमूलिकः ।
 वातमन्त्रसृतेरण्डतिलतैलागुवासनः ॥

अविरेच्यं तु यं विद्याद् दुर्बलं स्यविरं ग्रिशम् ॥
 सुकुमारं प्रकृत्यास्पदीषं वातील्लणानमम् ।
 तं भिषक्शमनैः सर्पियूषमांसरसौदनैः ।
 वस्तप्रम्यज्जानुवास्यैश्च क्षीरेद्योपाचरेद् बुधः ।
 पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ॥
 दुर्बलान्धनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥
 संजात बलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
 पयसा सन्निवृत्कक्केनोरुदूकशृतेन वा ॥
 सातलात्रायमाणाभ्यां शृते नारग्वधेन वा ।
 सकफे वा समूत्रेण स वाते तिक्तसर्पिषा ॥
 पुनः क्षीरप्रयोगं च वस्तिकर्मविरेचनम् ।
 क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥
 स्निग्धं स्निग्धं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरं ।
 संसर्जयेत् कटुचारयुक्तै रन्ध्रैः कफापहैः ॥
 गोमूत्रारिष्टपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ।
 सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ॥
 सोपद्रवन्तु निर्दुत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ।
 सदावत्तं रगानाहर्द्दाहमोददृषाज्वरैः ॥
 गौरवा रुचिक्राठिन्यैः चानिलादीन्यथाक्रमम् ॥
 लिङ्गैः प्रीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि स्वल्पणैः ।
 चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादीषं यथाबलं ॥
 स्निग्धं स्निग्धं विरेकश्च निरुद्धमनुवाचनम् ।
 समीक्ष्य कारयेद्वाहो वामे वा व्यधमेत्शिरासु ॥
 षट्पलं वा पिवेत्सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।

सगुडामभयां वापि चारारिष्टगणांस्तथा ॥
पिप्पलीनागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणाभयम् ।
विदार्यांशयुतं चूर्णमेतदुष्णाब्जना पिबेत् ॥
त्रिडङ्गं चिम्बकं शक्तुन् सष्टतान् सैन्धवं वचाम् ।
दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं भवेत् ॥
रोहीतकलतागान्तु गण्डिका साभया जले ।
मूत्रे वा मृतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥
कामला गुल्ममेहार्थः प्लीहसर्वादरक्रिमौन् ।
तत्रन्याज्जाङ्गारसैर्जीर्णे स्याच्चात्र भोजनम् ॥
रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥
पालिकैः पञ्चकोर्लैः सुतैः सर्वैश्चापि तुल्यया ।
रोहीतकत्वचापिष्टैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्लीहाति हृत्त्रिंशमयत्ये तदाद्य प्रयोजितम् ।
अग्निकर्मच कुर्वीत भिषग्वातकफोत्पन्ने ॥
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पिषि क्षीरवस्तयः ।
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ॥
यूपैर्मांसरसेश्चापि दीपनीय समायुतैः ।
लघून्यन्नानि संसृज्य भजेत् प्लीहोदरी नरः ॥
स्त्रिन्नाय वृद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णीषधान्वितम् ।
सतेललवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥
परिस्रंसौनि चाक्षानि तीक्ष्णञ्चैव विरेचनम् ।
उदावर्त्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ॥
क्षिद्रोदरमृते स्वे दात् श्लेष्मादरवदाचरेत् ।

जातं जातं जलं स्नाय्वमेवं तद्व्यापयेद्विषक् ॥
 दृष्ट्याकासञ्चरात्तं तु क्षीणमांसाग्नि भोजनम् ।
 वर्जयेत् खासिनं तद्वत् शुलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ॥
 अपां दोषे ग्रहण्यादौ विदध्यादुदकोदरे ।
 मत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधचारवन्ति च ॥
 दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।
 द्रवेभ्यस्योदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ॥
 सर्वमेवोदरं प्रायो दोष संघातजं मतम् ।
 तस्मात्त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्वेषु कारयेत् ॥
 दोषैः क्षुब्धो हि संपूर्णं वल्लिमन्दत्वमृच्छति ।
 तस्माद्गोच्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
 रक्तशास्त्रीन् यवान् सुन्नान् जाङ्गलांश्च मृगहिजान् ॥
 पयोमूत्रा सवहारिष्टान्मधुशोधूस्तशासुरान् ।
 यवागूमोदनं वापि यूपैरद्याद्रसैरपि ॥
 मन्दास्त स्नेहकटुभिः यच्च मूलोपसाधितैः ।
 ओदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥
 व्यायामाध्वदिवास्त्रप्रं यानयानश्च वर्जयेत् ।
 तथोष्ण लवणाब्जानि विदाहीनि गुरुणि च ।
 नाद्यादन्नानि अठरीं तीघपानं च वर्जयेत् ॥
 नातिसान्द्रं मतं पाने स्वादु तक्रमपेक्षवम् ।
 मृगप्रषण्णचारलवणैर्युक्तं तु निचयोदरी ॥
 वातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पली लवणान्वितम् ।
 शर्करा मरिचीपेतं स्वादुपिप्पलीदरी पिवेत् ॥
 यवानौ सैन्धवा जाजी सैन्धवेषथितोदरी ।

पिवेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पली क्षौद्रसंयुतम् ॥
 गौरवा रोचकोर्त्तानां समन्दान्यतिसारिणाम् ।
 तक्रं वातकफार्त्तानां अमृतत्वाय कल्पते ॥
 दाहाशोकात्तिट्णमूर्च्छा षोडशिते कारभं पयः ।
 शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाह्वयम् ॥
 देवदारुपलाशार्कं हस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ।
 साश्वगन्धिः सगीमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ॥
 वृश्चिकालीं वर्चा कुष्ठं पञ्चमूलां पुनर्नवाम् ।
 भूतीकं नागरं धान्यं जले पक्त्वावसेचयेत् ॥
 मन्वाण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।
 रून्नाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥
 ऋहनीयानि सर्पिंषि जठरघ्नानि वक्ष्यते ।
 पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ॥
 सन्नारैरर्द्धपलिकैस्तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
 कल्केः हि पञ्चमूत्रस्य तुलाहंस्य रसेन च ।
 दधिमण्डातको पेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ॥
 श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्माशांसि च नाशयेत् ।
 नागरत्रिपल प्रस्थं घृततैलात्तथाढकम् ।
 मस्तुनः साधयित्वैतत् पिवेत् सर्वोदरापहम् ॥
 कफमारुतसम्भूते गुल्मे चैतत् प्रशस्यते ।
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले ॥
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सन्नारं जठरी पिवेत् ।
 यवकोलकुलत्यानां पञ्चमूलरसेन च ।
 सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वापि पिवेद् घृतम् ।

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ते च मारुते ॥
 स्रस्ते दोषाशये दद्यात् कस्य दुष्टं विरेचनम् ।
 पटोलमूलरजनी विडङ्गनिफला त्वचम् ।
 काम्पिल्यको नीलिनी च त्रिवृता चेति चूर्णयेत् ॥
 षड्भायाः कार्पिकानक्यां स्त्रीषु द्विविधतुर्गुणान् ।
 कृत्वा चूर्णमती सुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिवेत् ॥
 विरिक्तो मृदुभुञ्जीत भोजनं जाङ्गलैरसैः ।
 मण्डपेयाञ्च पीत्वा वा सव्योषं षडङ्गं पयः ।
 शृतं पिवेत्ततः चूर्णं पिवेदेव पुनः पुनः ।
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥
 कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं चापकर्षति ।
 गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं बिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
 शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णचीरौ सचित्रका ॥
 हौ चारौ पोष्करं गूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।
 विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्याभागाद्भयस्तथा ॥
 त्रिवृद्विशालयो हौ हौ सातला स्याच्चतुर्गुणा ।
 एतन्नाराचकं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ॥
 नैतत् प्राप्यातिवचन्ते रोगा विष्णुमिवा सुराः ।
 तक्रिणीदरिभिः पेयं गुल्मिभिवंदराम्बुना ॥
 आनव वाते सुरयां वातरोगे प्रसन्नया ।
 दधिमण्डेन विट् सर्गे दाडिमाम्बुभिरशंसैः ॥
 परिकर्त्ते सवृक्षाम्बुमुष्णाम्बुभिरजीर्णके ।
 भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे कासे गलग्रहे ॥
 हृद्रोगे ग्रहणी दोषे कुष्ठे मन्देऽगले ज्वरे ॥

दंष्ट्रा विषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
 यथाहं सिग्धकोष्ठेन पेयमेत द्विरेचनम् ।
 हृषुषा काञ्चना क्षीरौ त्रिफला कटु रोहिणी ।
 नीलिनी त्रायमाणा च सातला त्रिहता वचा ॥
 सैन्धवं काललवणं पिप्पली चेति चूर्णयेत् ।
 दाडिमत्रिफला मांसरसमूत्रसुखोदकः ।
 पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्रीङ्गि सर्वादरेषु च
 कुष्ठे श्विते सरुजके सवाते विषमान्निषु ॥
 शोथार्थः पाण्डुरोगेषु कामलासु हलीमके ।
 वातं पित्तं कफञ्चाप विरेकात् संप्रसाधयेत् ॥
 नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षीरौ लवणानि च ।
 चित्तकञ्च पिवेच्चूर्णं सर्षपोदरगुल्मनुत् ॥
 क्षीरद्रोणं सुधा क्षीर प्रस्थाह्वं सहितं दधि ।
 एतं विमथ्य तद्युक्त्या त्रिहत् सिद्धं पिवेद् घृतम् ॥
 तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिवेत् ।
 क्षुक् क्षीरपलकस्केन त्रिहता षट् पलेन च ।
 गुलमानां गरदोषाणां उदराणाञ्च शान्तये ॥
 दधिमण्डादके सिद्धान् क्षुक् क्षीर पलकस्कितात् ।
 घृतप्रस्थात् पिवेन् मात्सां तद्वज्जठरशान्तये ॥
 एषाञ्चानुपिवेत् पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
 घृते जौर्णे विरिक्तसु क्षणामम्बु शृतं जलम् ॥
 शृण्ठ्याः पिवेत्ततः पेयां यूषं कौस्त्यकं ततः ।
 पिवेद्द्रव्यक्षरहं त्वेवं भूयो वा प्रतियोजितः ॥
 पुनः पुनः पिवेत् सपिः स्नेहं वामिश्रकं पिवेत् ।

घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात् कुम्लो भिषक्
 गुल्मा नागरदीषाणामुदराणाञ्च शान्तये ।
 क्रमान्निर्हृतदीषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥
 दोषशेषनिवृत्तार्थं योगान् वज्राभ्यतः परम् ।
 चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिवेत् ॥
 मांसं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वभेषजात् ।
 विडङ्गं चित्रको दन्ती चय्यं व्योषञ्च तैः पयः ॥
 कल्कैः कीलसमैः पीत्वा प्रहृदमुदरं जयेत् ।
 पिवेत् कषायं त्रिफला दन्ती रोहीतकैः शृतम् ॥
 व्योषचारयुतं जीर्णं रसैरद्यात् सजाङ्गलीः ।
 मांसं वा योजनं भोज्यं सुधाक्षोरघृतान्वितम् ॥
 क्षीरानुपानं मरेभूममभयां वा प्रयोजयेत् ।
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरं खानन्नभुक् पिवेत् ।
 मांसमौष्ट्रं पयः छागं त्रीन् मासान् व्योषसंयुतम् ॥
 हरीतकी सहस्रं वा क्षीराशौ वा शिलाजतु ।
 शिलाजतु विधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ॥
 शृङ्गवेरार्द्रकरसः पाने क्षीरसमो मतः ।
 तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दश गुणैर्वा ॥
 दन्ती द्रवन्ती फलजः तैलं दोषोदरे मतम् ।
 शूलानाह विबन्धेषु सक्तुयूषरसादिभिः ।
 सरलामरशिश्रूणां वीजस्थो मूलकस्य च ॥
 तैलान्यभ्यङ्गपानार्थं शूलानान्यनिलोदरे ।
 स्तोमिव्या रुचिहृत्नासेष्वस्याग्निर्मद्यपस्तथा ॥
 अरिष्टान् वा पिवेत् क्षारान् कफस्त्यानस्थिरोदरः ।

पिप्पलीं विलकं द्विङ्गु नागरं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 भस्मातकं शियुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
 द्विदारु हरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ।
 कुष्ठं सुस्तं तथा पञ्चलवणानि प्रकल्प्यते ॥
 दधिसर्पिर्वसा तैलमज्जायुक्तानि दाहयेत् ।
 अन्तर्धूमं तथा घारान् बिडालकपदं पिवेत् ॥
 मदिरा दधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ।
 हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं प्रीहार्थं जठराणि च ॥
 विसृचिका मुदावर्त्तं वाताष्ठीलाञ्च नाशयेत् ।
 चारं चाजकरीषाणां स्नुतं मूत्रैर्विपायेत् ॥
 श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे चोदकोदरे ।
 भावितामां गवां मूत्रे षष्टिकानां तु तण्डुलेः ॥
 यवागूं पयसा सिद्धं प्रकामं भोजयेत्तरम् ।
 पिवेद्द्विचरसञ्चानु जठराणां निवृत्तये ॥
 स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥
 शङ्खनी सुक् विवृहन्ती चिरिविल्वादिपल्लवैः ।
 शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेत्क्षिपक् ॥
 ततोऽस्मिं शिथिली भूत वर्त्तं दोषाय शास्त्रवित् ।
 दद्यान् मूत्रयुतं चीरं दोषशेषहरं शिवम् ॥
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृदयहृत्त्रापि भारतः ।
 जनयेद्यस्य तैलं स विल्वदारेण ना पिवेत् ॥
 तद्वाग्निमन्यशोनाकपलायतिलनालजैः ।
 बलाकदल्यपामार्गं घारैः प्रत्येकशः स्नुतैः ॥
 तैलं पक्त्वा भिषग् दद्यादुदराणां प्रशान्तये ।

कफे वाते न पित्ते वा ताभ्यां वाप्याहतेऽनिले ॥
 बलिनः स्त्रौषधयुतं तैलमैरण्डजं हि तम् ।
 सुविरक्तो नरो यस्तु पुनराधमतीहृतम् ॥
 सुस्निष्टैरन्मलवर्णैर्निरूहैः समुपाचरेत् ।
 सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराधापयति यं नरं ॥
 तीक्ष्णैः सद्यारगोमूर्धैर्वस्त्रिभिस्तमुपाचरेत् ।
 क्रियातीते त्रिदोषे च जठरेण प्रशाम्यति ॥
 ज्ञातीन् समुद्धृदी दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरुन् ।
 अमुञ्चाप्य भिषक् कर्म विदध्यात् संशयं ध्रुवम् ।
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥
 एवमाख्याय तस्येदममुञ्जातः प्रयोजयेत् ।
 पानभोजनसंयुक्तं विषमज्ञौ प्रदापयेत् ॥
 यस्मिन् वा कुपितः सर्पां विस्मृजेद्वि फले विषम् ।
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो त्रिमार्गगः ॥
 विषेणाशु प्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्त्तते ।
 विषेण हृतदोषन्तं शीताम्बुपरिषेचितम् ।
 पाययेत् भिषग् दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ॥
 लिहन्मण्डूकपर्णैश्च शाकं सयववासुकम् ।
 भक्षयेत् कालशाकं वा स्वरसोदकसाधितम् ॥
 निरन्मलवर्णस्त्रैहं स्त्रिन्नास्त्रिन्नमनन्नभुक् ।
 मासमेकं ततश्चैव दृषितः स्वरसं पितेत् ॥
 एवं विनिर्हृते दोषे शाकैर्मासात् परं ततः ।
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणमृत्कारभं पयः ।
 इदन्तु शल्यचतुर्णां कर्म स्याद् दृष्टकर्मणाम् ॥

वामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।
 मात्रायुक्तेन शस्त्रेण प्राट्येष्मतिमान् भिषक् ॥
 विपाटप्रान्त्तन्ततः पश्चाद्दीक्ष्य वद्वचतान्त्तयोः ।
 सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवगृह्य विमोचयेत् ॥
 छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ।
 बहुशः संगृहीतानि मत्त्वा छित्त्वा पिपीलिकान् ॥
 प्रतियोगैः प्रवेश्यान्त्रं घ्नैः सीव्येद्द्रुणं ततः ।
 तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ॥
 वामपार्श्वं त्वधी नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ।
 निःस्त्राव्य च विमृज्यैतद्दृष्टयेद्वा सप्तोदरम् ॥
 तथा वस्ति विरेकाद्यैर्न्तानं सर्वं च वेष्टयेत् ।
 निःसृते लङ्घितः पेशामस्त्रेहलवणां पिवेत् ॥
 अतः परञ्च षण्मारान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।
 त्रीन्मासान् पयसा पेशां पिवेत् त्रींश्चापि भोजयेत् ।
 श्यामाकङ्कोरदूष्यं वा क्षीरेण लघुभोजनः ॥
 नरः संवत्सरेणैवं जयेत्प्राप्तं जलोदरम् ।
 प्रयोगोणान्तु सर्वेषां मनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥
 दीषानुबन्ध रक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ।
 प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ॥
 सर्वधातुच्यार्तानां देवानाममृतं यथा ।
 तत्र श्लोकौ । हेतुं प्राग्रूपमष्टानां लिङ्गं व्याससमासतः ॥
 उपद्रवान् गरीयस्त्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ।
 जाताजाताम्बुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानृषिः ॥

समासव्यासनिर्देशैरुदराणां चिकित्सितम् ।

इति उदरचिकित्सितम् ।

अथातो ब्रह्मणीरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आयुर्वर्षो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा ।

ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणायोक्ता देहास्त्रिहेतुषु ॥

शान्तेऽग्नौ स्थियते दीनः चिरञ्जीवत्यनामयः ॥

रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ।

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादि पोषकम् ॥

तवाग्निहेतुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः ।

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः क्रीडं प्रकर्षति ॥

तद्द्रवैर्भिन्नसङ्घातं स्नेहेन स्रुतां गतम् ।

समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पवनेन तु ॥

काले भुक्तं ससं सम्यक् पचत्यायुर्विबृहये ।

एवं रसमलायान्नमाशयस्थसर्वास्थितः ॥

पचत्यग्निर्यथा स्थाल्या मोदनायाम्बु तण्डुलम् ।

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ॥

मधुरात्पाककोक्त्वावात् फेनभूत उदीर्यते ।

पक्वाशयं तु प्राप्तस्य शोथमाणस्य वर्द्धना ॥

परिपिण्डितपक्वस्य व.युः स्यात् कटुभावतः ।

अन्नमिष्टं ह्युपकृतमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ॥

देही प्रीणाति गन्धादीन् घ्राणादीनिन्द्रियाणि च ।

क्षीमाप्याग्निं वायव्याः पञ्चोष्माणः सन्तभसाः ॥

पञ्चाहारगुणान् खान् खान् पार्थिवादीन् पचन्तिहि ।
 यथास्त्रं स्वञ्च पुष्यन्ति देहद्रव्यगुणाः पृथक् ॥
 पार्थिवाः पार्थिवानिव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नम् ।
 सप्तभिर्देहधातारो द्विविधाश्च पुनः पुनः ॥
 यथास्त्रमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ।
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ॥
 अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राङ्गभेः प्रजायते ।
 रसात् स्तन्यं ततो रक्तं असृजः कण्ठराः गिराः ॥
 मांसाहसात्त्वचः षट् च मेदसः स्रायुसन्धयः ।
 इत्युक्तवन्तमाचार्ये शिष्यस्त्रिदमचोदयत् ॥
 रसाद्रक्तं विसृष्ट्यात् कथं देहेऽभिजायते ।
 रसस्य च न रङ्गोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ॥
 रसाद्रक्तात् स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ।
 रसाद्रक्तात्तथा मांसान्मेदसः श्वेतमा कथम् ॥
 स्रज्जाम्भ्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ।
 खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्रिग्धो मृदुस्तथा ॥
 मज्जय परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ।
 सर्वे सर्वगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनोविणः ॥
 अथापि मध्ये मज्जश्च एकं भवति देहिनाम् ।
 छिद्रं न दृश्यतेऽस्याच्च तन्निःसरति शुः कथम् ॥
 एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ।
 तेजो रसानां सर्वेषामम्बुजानां यदुच्यते ॥
 पित्तोष्णः सरागीण रसो रक्तत्वमृच्छति ।
 वायुग्नि तेजसा रक्तमृष्णणा चाभिसंयुतम् ॥

स्थिरतां प्राप्य शौक्लाच्च मेदो देहेऽभिजायते ।
 पृथिव्यग्न्य निलादीनां सङ्घातः श्लेष्मणाहतः ॥
 खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ।
 करोति तत्र सौश्रियमस्युं मध्ये समौरणः ॥
 मेदसस्तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्यूतः ।
 तस्मान्मज्जन्तु यः स्नेहः शुक्रं सञ्जायते ततः ॥
 वायुकाशादिभिर्भावेः सौश्रियं जायतेऽस्थिषु ।
 तेन स्रवति तत् शुक्रं नवात् कुश्मादिवोदकम् ॥
 स्त्रीतोभिः स्यन्दते देहात् समन्तात् शुक्रवाहिभिः ।
 हर्षेणोदीरितं रागात् सङ्कल्पाच्च मनो भवात् ॥
 वस्तौ संभृत्य निर्याति स्थलाचिन्नादिवोदकम् !
 किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य च कफोऽसृजः ॥
 पित्तं मांसस्य च मलो मलः स्वेदसु मेदसः ।
 स्यात् किट्टं केशलोमास्थो मज्जः स्नेहोऽक्षिविट् त्वचम्
 प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेवम्बिधः स्यूतः ।
 परस्परोपसंरम्भाद्वातु स्नेहपरम्परा ॥
 वृथादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति बलमाशु हि ।
 षड्भिः केचिद्दहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ॥
 सन्तत्याभोज्य धातूनां परिहृत्तिस्तु चक्रवत् ।
 व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ॥
 युगपत् सर्वतोऽजस्रं देहे बिक्षिप्यते सदा ।
 क्षिप्यमाणस्तु वैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ॥
 करोति विकृतिं चात्र खे वर्षमिव तोयदः ।
 दोषाणामपि चैव स्यादेकदेशप्रकोपनम् ॥

इति भौतिकधात्वन्नपक्वृणां कर्मभाषितम् ।
 अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्वृणामधिको मतः ॥
 तन्मूलास्ते हि तद्दृष्टिचय इद्विचयात्मकाः ।
 तस्मात्तं विधिवद्युक्तरचपानेभ्यनैर्हितैः ॥
 पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ द्वायुर्वैलस्थितिः ।
 यो हि भुंक्ति विधिं मुक्ता ग्रहणोदोषजान् गदान् ।
 स लीलयाभते शीघ्रं वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ॥
 अभोजनादजोर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ।
 असात्प्रगुरु शीतातिरूक्षसन्दुष्टभोजनात् ॥
 विरेकवगनस्त्रे हविभ्रमाहाराधिकर्पणात् ।
 देशकालर्तु वैषम्याद्देगानाञ्च विधारणात् ॥
 दुष्यत्यग्निः सदुष्टोऽन्नं न तत् पचति लघुपि ।
 अपच्यमानं शुष्कत्वं याल्पन्नं विपताञ्च तत् ॥
 तस्य लिङ्गमजोर्णस्य विष्टम्भोऽङ्गञ्च सीदति ।
 शिरसो रुक् च मूर्च्छा च म्रमः पृष्ठकटिग्रहः ॥
 जृम्भाङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरच्छर्दिः प्रवाहणम् ।
 अरोचको विपाकश्च घोरमन्नविषञ्च तत् ॥
 संसृजप्रमानेन पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान् ।
 जनयत्वस्त्वपित्तं च पित्तजांश्च परान् गदान् ॥
 यक्ष्मपोगसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतः ।
 करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च गदान् बहून् ॥
 मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्गतान् ।
 रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रोगान् रसादिजान् ॥
 विषमो धातु वैषम्यं करोति विषमं पचन् ।

दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यृद्धं मधोऽपि वा ॥
 अधश्च पक्वमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणौगदः ।
 उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यति ॥
 अतिभृष्टं विबद्धं वा द्रवं तदुपवेश्यते ।
 तृष्णा रोचकवैरस्य प्रसेकतमकान्वितः ॥
 शूलपादकरः सास्थिपर्वरुक् छर्दनं ज्वरः ।
 लोहामगन्धिस्त्रिक्तास्त्र उद्गारयास्य जायते ॥
 पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलं क्षयः ।
 विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥
 अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
 नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भहं हिता ॥
 अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ।
 दुर्बलाग्न्यबलाद्दुष्टाहासमेव विमुञ्चति ॥
 बातात् पिप्तात् कफात् सर्वैर्ग्रहणीदोष उच्यते ।
 हेतुं लिङ्गं चिकित्सांश्च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ॥
 कटुतिक्तकषायातिरूचशीतलभोजनैः ।
 प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
 करोति कुपितो मन्दमग्निं संच्छाद्य मारुतः ।
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शूक्तपाकः खराहता ॥
 कण्ठास्य शोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
 पाश्वोरु वक्षणाग्नीवारुजोऽभीक्ष्णं विस्त्रिक्ता ॥
 हृत्पीडाकार्श्यं दौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
 हृत्तिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥
 जीर्णं जीर्णति चाभानं भुक्त्वा स्वास्थप्रमुपैति च ।

स वातगुल्महृद्रोगप्लीहा शङ्की च मानवः ॥
 चिराद्दुःखं द्रवं शष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासान्वितोऽनिलात् ॥
 कटुजीर्णविदाह्यन्त्रचाराद्यैः पित्तसुल्वणम् ।
 अग्निमाप्लावयन्ति जलं तप्तमिवानलम् ॥
 मोऽजीर्णं नीलपीताभम्पीताभः सार्धंते द्रवम् ।
 प्रत्यन्त्रोद्गार हृत्कण्ठदाहाराचिह्नषादितः ॥
 गुर्वति स्निग्धशीतान्नभोजनादतिभोजनात् ।
 भुक्तमात्रस्य चास्त्रप्राङ्मन्यग्निं कुपितः कफः ॥
 हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
 दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
 भिन्नामस्त्रेषसंसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्तनम् ।
 अक्षयस्यापि दीर्घत्वमालस्यं च कफात्मके ॥
 यथान्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ।
 तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ॥
 पृथग्वातादि निर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
 त्रिदोषं निर्दिश्येत्तेषां भेषजं शृण्वतः परम् ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्च्छितः ।
 सविष्टम्भप्रसेकार्तिं विदाहाराच्च गौरवम् ॥
 आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखीष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ।
 फलानां वा कषायेण पिप्पली सर्षपैस्तथा ॥
 लीनं पक्काशयस्यं वा स्नाय्यमांसप्रदीपनैः ।
 शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥
 विशुद्धा माश्रयायास्मै पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

दद्यात् पेयादिलघ्नं पुनर्यागांश्च दीपनान् ॥
 ज्ञात्वा तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ।
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेताख्यशो भिषक् ॥
 किञ्चित्सन्धुचितेत्वन्मौ स्त्रस्तविष्णून् मारुतम् ।
 द्विषाण्यहानि सस्त्रेहं स्त्रिहाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥
 तत ऐरण्डतैलेन सर्पिषा तैलकेन वा ।
 सञ्चारेणानिले शान्ते स्त्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥
 गृह्णरूचाशयं बद्धवर्चसञ्चानुवासयेत् ।
 दीपनीयांश्च वातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया ॥
 निरूहय्य विरिक्तश्च सम्यक् चैवानुवासितः ।
 लघ्नप्रति सन्धुक्तः सर्पिरेवाचरेत् पुनः ॥
 द्वि पञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्ति पिप्पलीम् ॥
 शणबीजं यवान् कोलान् कुलथान् सुरभीं तथा ।
 पाचयेदारनालेन दध्ना सौवीरकेन वा ॥
 चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
 स्वर्जिका यावशूकाख्यौ चारौ दत्त्वा च युक्तितः ॥
 सैन्धवोद्भिदसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।
 स सौवर्चलपाठानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥
 विनीय चूर्णितान् सिद्धात्ततो द्वे द्वे पले पिवेत् ।
 करोत्यग्निं बलं वर्ष्यं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥
 त्रूषण त्रिफला कल्के विल्वमात्रे गुडात् पले ।
 सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानिलः पिवेत् ॥
 पञ्चमूला भथाव्योषविद्धशठिभिर्घृतम् ।

शुङ्गेन मातुलङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ॥
 शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिका दाडिमस्य च ।
 तक्रमसु सुरामण्डसौवीरकतुषोदकेः ॥
 काञ्चिकेन च तत्पक्वमग्नि हीसिकरं परम् ।
 शूलगुल्मोदरखासकासानिलकफापहम् ॥
 मबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्दृष्टम् ।
 सिद्धमस्थञ्जनार्थञ्च तैलमेतैः प्रयोजयेत् ॥
 एतेषामौषधानां वा पिवेत् चूर्णां सुखाम्बुना ।
 वाते श्लेष्माहते मामे कफे वा वायुनोदते ॥
 मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट्पक्वा तु प्लवते जले ।
 विनातिद्रवसङ्घातगैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥
 परोक्षैवं पुरा सामं निरामं वा सदोषिणाम् ।
 विधिनोपाचरेत् सम्यक् पाचने नेतरेण वा ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं ह्री क्षारौ लवणानि च ।
 व्योषं हिंग्वजमोदञ्च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
 कृता विपाचयन्त्यामन्दोपयन्त्याथ चानलम् ॥
 नागरातिविषा मुस्तक्काथः स्यादामपाचनः ।
 मुस्तात्वक्कल्कः पथ्या वा नागरं चीष्णवारिणा ॥
 देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ।
 वारुण्यामासतास्तोये कोष्णे वा लवणः पिवेत् ॥
 पिवेत् सपरिकर्ता मे मले वा दाडिमाम्बुना ।
 विडेन लवणं पिष्ट्वा विष्वं चित्रकनागरम् ॥
 सामे वा सकफे वाते कौष्ठशूलकरे पिवेत् ।

कलिङ्गहिङ्गातिविषावचा सौवर्चं लाभयाः ॥
 हृद्यशीं ग्रन्थिशुलेषु पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 पथ्या सौवर्चं लाजाजो चूर्णं मरिचं संयुतम् ॥
 अभयां पिप्पली मूलं वचां कटु, करोहिणीम् ।
 पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वभेषजम् ॥
 पिवेन्निष्काथ्य चूर्णानि पिष्ट्वा कोष्णेन वारिणा ।
 पित्तस्यैषावृते वाते ग्रहण्या मरुचौ तथा ॥
 सामे सातिविषा व्योषलवणचारहिङ्गुवत् ।
 पिप्पली नागरं पाठां शारिषां वृहतीद्वयम् ॥
 चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ।
 तच्चूर्णं सयवचारं दध्युष्णाम्बु सुरादिभिः ॥
 पिवेदग्नि विवृद्धप्रथं कोष्ठवातहरं नरः ।
 मरिचः कुञ्चिकाम्बुष्टा वृक्षान्नकुडवाः पृथक् ॥
 पलानि दश चान्नस्य वेतसस्य पलार्द्धिकम् ।
 सौवर्चं लं विडम्पाक्यं यवचारः ससैन्धवः ॥
 शटी पुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गु शिवाटिका ।
 तत्सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥
 मुस्तं वाताभिभृतायां ग्रहण्या मरुचौ तथा ।
 चतुर्णां प्रस्थमन्त्रानां त्रूषणाञ्च पलत्रयम् ॥
 लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ।
 संचूर्णं शाकसूपाक्षरागादिष्ववचारयेत् ॥
 कासा जीर्णा रुचिश्वासद्वत्पाण्डूामय गुल्मनुत् ।
 चव्यत्वक् पिप्पलीमूलधातकी व्योष चित्रकम् ।
 कपित्थं विल्वमम्बुष्टां शाल्मलं हस्ति पिप्पलीम् ॥

शिलोद्भेदं तथा जाजौ पिष्ट्वा वदरभागिकम् ।
 परिभर्त्य घृते दध्ना यवागूं साधयेद्भिषक् ॥
 रसैः कपित्थचुक्रीका वृक्षाम्लैर्दाडिमस्य च ।
 सर्वातिसारमन्दाग्नि गुल्मार्शः श्लेहनाशिनौ ॥
 पञ्चकोलकयूपश्च मूलकानां च सोषणः ।
 स्निग्धो दाडिमतक्राम्लो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ॥
 क्रव्यादस्वरसः शस्तो भोजनार्थं सदीपनः ।
 तक्रारनालमद्यानि पानार्थेरिष्ट एव च ॥
 तक्रान्तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहि लाघवात् ।
 श्रेष्ठं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 कषायोष्णविकासित्वाद्द्रीच्याच्चैव कफे मतम् ।
 ताते स्वाह्नन् सान्द्रत्वान्मद्यस्कामविदा हि तत् ॥
 तन्नात्तक्र प्रयोगा ये जठराणां तथाशंसाम् ।
 विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥
 यवान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम् ।
 लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 तक्रकंसासृतं तक्रं तक्रारिष्टं पिवेन्नरः ।
 दीपनं शोथ गुल्मार्शः क्रिमि मेदोदरापहम् ॥
 स्वस्थानगतमुत्क्रिष्टमग्नि निर्वापकं भिषक् ।
 पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निर्हरेद्दमनेन वा ॥
 अविदाहिभिरन्नैश्च लघुभिस्त्रिस्तसंयुतैः ।
 जाङ्गलानां रसैर्युषैर्मुद्गादीनां खडैरपि ॥
 दाडिमांशैः सर्षपैश्चैर्दीपनग्राहि संयुतैः ।
 तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्षिभिर्वा सति त्रकैः ॥

चन्दनं पद्मको शीरं पाठां मूर्वां कुटन्नटम् ।
 भृङ्गन्या शारिवास्कोता सप्तपर्णापरूषकान् ॥
 पटोलोदुम्बराश्लथवटप्लक्षकपीतनान् ।
 कटुकारोहिणीं सुस्तं निम्बञ्च द्विपलांशिकम् ॥
 द्रोणोष्पां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतान् पचेत् ।
 किराततिक्तेन्द्रयववीरा मागधिकोत्पलेः ॥
 कल्कै रक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।
 तिक्तकं यद्घृतं चोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥
 नागरातिविषे सुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।
 वत्सकत्वक्फलं विल्वं पाठां कटुकारोहिणीम् ॥
 पिवेत्समांशं तद्घूर्णं सच्चौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥
 अर्शांसि च गुदे शूलं जयेच्चैव प्रावाहिकाम् ।
 नागराद्यमिदं घूर्णं कृष्णात्रेयेन पूजितम् ॥
 भूनिम्बं कटुकं व्योषं सुस्तं इन्द्रयवान् समान् ।
 द्वौ चित्रकाहत्सकत्वग्भागान् घोडश चूर्णयेत् ॥
 गुडशीताम्बुपीतं तद्ग्रहणीदोषग्लानुत् ।
 कामलाञ्जर पाण्डुत्वमेहारुच्यति सारनुत् ॥
 वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णरसाञ्जनम् ।
 श्लोणाकोदीच्यकटुङ्गुतुम्बु रुत्वग्दुरालभाः ॥
 दार्वीं पप्टकं मूर्वां यवानीं मधु शिशुकम् ।
 प्रटोलपत्रं सिद्धार्थान् गूधिकञ्जाति पञ्चवान् ॥
 जाम्बाम्बुविल्वमध्यानि निम्बमालफलानि च ।
 तद्द्रोणशममन्विच्छन् भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥

किराततिक्तषड्यन्या त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।
 चन्दनं पद्मकोशीरं दार्वीलकटुरोहिणी ॥
 कुटजत्वक्फलं मुस्तं यवानी देवदारु च ।
 पटोलनिम्बपत्रं लासौराद्घातिविषात्वचः ॥
 मधु शिग्रोश्च बीजानि मूर्वा पर्पटकस्तथा ।
 तक्षूष्णं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिञ्चरान् ।
 कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथादिवि ।
 कटुङ्गलवणानारैस्त्रिक्तैश्चाग्निं विवर्द्धयेत् ॥
 पलांशं चित्रकं चय्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागरधान्यकम् ॥
 कार्ष्णिकार्युदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषितम् ।
 पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥
 शुष्कमूलकयूपेण कौलये नाथवा पुनः ।
 कटुश्च चारतीक्ष्णे न लघून्यन्नानि चाप्रयात् ॥
 अम्लं चासुपिवेत्तक्रं तक्रारिष्टमथापि वा ।
 मद्दिरां मध्वरिष्टान् वा निगदं शीधुमेव वा ॥
 द्रोणं मधुकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्द्धतः ।
 चित्रकस्य ततोऽर्द्धं स्यात्तथा भस्मातकाटकम् ॥
 मञ्जिष्ठाद्वपलं चैत्र त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
 द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्धाटकसंयुतम् ॥
 एला मृणाला गुहभिस्यन्दनेन च रूपिते ।

कुम्भे मासस्थिते जातमासवन्तं प्रयोजयेत् ॥
 ग्रहणीं दीपयत्येव हं हणः कफपित्तजित् ।
 शोषं कुष्ठं किलासञ्च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥
 मधुकपुष्पस्वरसंशृतमर्चयौकृतम् ।
 क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥
 तं पिवन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वांश्चिह्ताश्वनः ।
 तद्वद्द्राचिह्नु खर्जूरस्वरसाना सुतान् पिवेत् ॥
 प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ प्रस्थमामलकस्य च ।
 सुष्टौ चित्रकदन्त्योर्द्वौ प्रत्यग्रं चाभयाशतम् ॥
 चतुर्द्वीणेश्वसः पक्त्वा साकं द्रोणावशेषितम् ।
 सगुडद्विगतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥
 तद्वत्प्रियङ्गोः पिप्पल्याः विडङ्गानां च चूर्णितैः ।
 कुडवैर्घृतकुम्भस्थं पचाज्जातं ततः पिवेत् ॥
 ग्रहणी पाण्डुरोगाशः कुष्ठवीसर्पमेहतुत् ।
 स्वरवर्णकारथैष गरपित्तकफापहः ॥
 हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीरकर्मभजीवकम् ।
 एषां पञ्चपलान् भागांश्चतुर्द्वीणेश्वसः पचेत् ॥
 द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विगतं भिषक् ।
 चूर्णितान् कुडवार्द्धांगान् प्रक्षिपेच्च समाक्षिकान् ॥
 प्रियङ्गुमुस्तमञ्जिष्ठा विडङ्गमधुकप्लवान् ।
 रोध्नं श्रावरकं चैव मासार्द्धं स्थापयेत्ततः ॥
 एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
 आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाहसाद्बुत् ॥
 आस्थिकं पिप्पलीं पिप्पला गुडं मध्यं विभौतकाल् ॥

उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपक्के निधापयेत् ॥
 तन्मात्सुजातात्तुपलं सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।
 पिवेत्पिण्डासवी ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥
 इत्यं ह्येषामनुत्पत्तिं रोगाणां ये प्रकीर्तिताः ।
 समूलां पिप्पलीं चारौ द्वी पञ्चलवणानि च ॥
 मातुलङ्गा भया रात्रा शठीमरि च नागरम् ।
 कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिवेत् प्रातः सुखाम्बुना ॥
 श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
 एतैरेतौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ॥
 गौल्मिके घट्पलं प्रोक्तं भस्मातकघृतञ्च यत् ।
 स्वर्जिका विडका लेप लवणं यवशूकजम् ॥
 सप्तला कण्ठकारी च चित्रकश्चेति दाहयेत् ।
 सप्तकत्वः सुतस्यास्य चारस्य ह्याटकेन तु ॥
 आटकं सर्पिषः पक्त्वा पिवेद्दग्नि विवर्द्धनम् ।
 समूलां पिप्पलीं पाठां चथ्येन्द्रयवनागरम् ॥
 चित्रकातिविषे हिङ्गुश्वदंष्ट्रां कटुरोहिणीम् ।
 वचां च कार्ष्णिकं पञ्च लवणानां पलानि च ॥
 दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ।
 कण्डोक्तानि निष्काथ्य शनैरनुगते रसे ॥
 अन्तर्धूमं ततो दग्धा चूर्णं कृत्वा घृताभृतम् ।
 पिवेत् पाणितलं तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराशनः ॥
 वातश्लेष्मा मयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।
 भस्मातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रिकम् ॥
 अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषानिना दहेत् ।

सचारः सर्पिषा पीतो भोज्यो वाप्यवचूर्णितः ॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तं शोषनुत् ।
 दुरालभाङ्गरञ्जौ ह्यौ सम्पर्णं सवत्सकम् ॥
 षड्यन्यां मदनं मूर्वां पाठामारग्वधं तथा ।
 गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ॥
 दग्धाच तं पिवेत् चारं ग्रहणीं बलवर्द्धनम् ।
 भृन्निम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ॥
 दृष्ट्वाहिषमूत्रेण चार एषोऽग्निवर्द्धनः ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ॥
 सुस्तं च वस्तमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्द्धनः ।
 चतुष्पलं सुधा काण्डं त्रिपलं लवणतयात् ॥
 वार्ताकीकुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ।
 दग्धानि वार्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ॥
 भुक्तं भुक्तं पचत्याशु कासश्वासाशंसं हृताः ।
 विस्तुचिका प्रतिश्याय हृद्रोगशमनाश्च ताः ॥
 वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शं द्विह्वं चित्रकम् ।
 चूर्णीकृत्य पलाशाय चारे मूत्रसुते पचेत् ॥
 आयसे भाजने सान्द्रात्तस्त्राल्कीलं सुखाम्बुना ।
 मद्यैर्वा ग्रहणीदोषशोथार्गः पाण्डुमान् पिवेत् ॥
 त्रिफलां कटभीं चव्यं विल्वमध्यमयो रजः ।
 रोहिणीं कटुकां सुस्तं कुष्ठं पाठाञ्च द्विह्वं च ॥
 यवमुष्ककयोः क्षारमधुकं त्र्यषणं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीमूलं स्वर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥
 मूर्वाजमेदिन्द्र यवान् गुडूचीं द्वेवदारु च ।

काषिकं लवणानाञ्च पञ्चानां पालिकान् पृथक् ॥
 भागान् दधि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितान् ।
 अन्तर्धूमं शनैर्दग्धा तस्मात् पाणितलं पिवेत् ॥
 सर्पिषा कफत्रातार्या अहणी पाण्डुरोगवान् ।
 भ्रूहमूत्रग्रहश्वासद्विक्का कासक्रिमिज्वरान् ॥
 शोषातिसारौ यक्ष्माणं प्रमेहानाहृदयहान् ।
 हन्यात्सर्वविषाणाञ्च चारोऽग्नि जननो वरः ॥
 जोषे रसेर्वा मधुरैरन्नं स्यात् पयसापि वा ।
 त्रिदोषविधिविद्वेद्यः पञ्चकर्माण्य कारयेत् ॥
 घृतचारा सवारिष्टान् दद्याच्चग्नि विवर्धनान् ।
 क्रिया या यानिलादीनां निर्दिष्टा अहणीं प्रति ॥
 व्यत्यासात्तां समस्ताञ्च कुर्याद्दोषविशेषवित् ।
 स्नेहनं स्वेदनं शुद्धिलङ्घनं दीपनञ्च यत् ॥
 चूर्णानि लवणान् चारमध्वरिष्टसुरासवाः ।
 विविधास्तत्र योगाय दीपनानाञ्च सर्पिषाम् ॥
 अहणीरोगिभिः सेव्या क्रियां चावस्थिकीं शृणु ॥
 छीवने श्लेष्मिके रूक्षं दीपनं पित्तसंयुतम् ॥
 बहुवातस्य सस्नेहलवणान्मयुतं हितम् ।
 सन्मुञ्चति तदा वङ्गरेषां विविवदिन्धितः ॥
 स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बला नलदीपनम् ।
 नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
 मन्दाग्निरपि पक्कन्तु पुरीषं योऽतिसार्थ्यते ॥
 दीपनीयोषधैर्युक्तां घृतमात्रां पिवेत्तु सः ।
 तथा समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमास्थितः ॥

अग्निः समीपघारित्वादाशु प्रक्रमते बलम् ।
 काठिन्याद्यः पुरीषन्तु कृच्छ्रान् सुञ्चति मानवः ॥
 सष्टतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिवेत् ।
 रौक्ष्यान् मन्देऽनले चैत्र सपित्रां दीपनैर्युतम् ॥
 अतिस्त्रेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः ।
 भिन्ने गुदोपले पात्तु मले तैलसुरासवाः ॥
 उदावर्त्तान्तु मन्देऽग्नौ निरूहाः स्नेहवस्तयः ।
 दोषवृद्ध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् ॥
 व्याधिसुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ।
 उपवासाध्वखेदात्तु कामक्षीणकृशाक्षरान् ॥
 प्रसहानां रसैः सान्द्रैः भोजयेत् पिशिताग्निनाम् ।
 लघुतीक्ष्णोष्णशीधित्वाद्दीपयन्तप्राशु तेऽनलम् ॥
 मांसोपचितमांसत्वात्तथाशुतरवृंहणाः ।
 नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥
 यथा निरिन्धनो वह्निरब्धो वातीन्धनाहतः ।
 स्त्रेहान्नविधिभिश्चिर्विधुर्णारिष्टसुरासवैः ॥
 प्रयुक्तं भिषजा सम्यग् बलमग्नेः प्रवर्त्तते ।
 यथाहि सारदार्वग्निः स्थिरः सन्तिष्ठते चिरम् ॥
 स्त्रेहान्नविधिभिस्तदन्तरग्निर्भवेत् स्थिरः ।
 हितं जीर्णं मितञ्चान्नश्चिरमारोग्य मश्नुते ॥
 अवैषम्येण दोषाणामग्निवृद्धौ यतते वा ।
 समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्णाग्निसंज्ञितः ॥
 पचत्यन्नं तदारोग्य पुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ।
 दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्भदान् ॥

वाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिदृष्टस्य वक्ष्यते ।
नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ॥
स्त्रीभ्रूणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ।
तथा लम्बवली देहे विरूढे सानिलोऽनलः ॥
परिभूय पचत्यन्नं तैष्ण्यग्रादाशु मुहुर्मुहुः ।
पक्वान्नं सततं धातून् शोणितादीन् पचत्यपि ॥
ततो दौर्बल्यमातङ्गान् मृत्युञ्जोपनयेन्नरम् ।
भुङ्क्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ॥
दृष्टं श्वासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निमत्प्रवाः ।
तप्तत्वग्निं गुग्गुलिम्भ मन्द्रसान्द्रहिमस्थिरैः ॥
अन्नपानैर्न यच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाशुभिः ।
मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यान्वस्योपहारयेत् ॥
निरिन्धनोऽन्तरं लम्बा यथैनं न विपादयेत् ।
पायसं क्लृप्तं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥
अद्यात्तथोदकानूपपिशितानि घृतानि च ।
मत्स्यान्विग्रपतः श्लक्ष्णान् स्थिरतीयचरांस्तथा ॥
आविकं सघृतं सांसमद्यःदत्वग्निनाशनम् ।
यवागूं समधूच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिवेत् ॥
पयो वा शर्करा सर्पिर्जीवनीयौषधीः शृतम् ।
फलानां तैलयोगीनां उत्कृष्टाश्च शशर्कराः ॥
मार्दवं जनयत्यग्नेः स्निग्धान्मांसरसांस्तथा ।
पिवेत् शीताशुना सर्पिं मधूच्छिष्टेन वा युतम् ॥
आनूपरससिद्धान् वा चीन् अर्हास्तैलवर्जितान् ।
गोधूमचूर्णमन्यं वा व्यधयित्वा शिरां पिवेत् ॥

पयसा सञ्चिताश्चापि घनं त्रिः स्रेहसंयुतम् ।
 नारौस्तन्येन संयुक्तां पिवेद्दौदुस्वरौ त्वचाम् ॥
 आभ्यां वा पयसा सिद्धमद्यादत्यग्निग्रान्तये ।
 श्यामानिष्ठ्विपक्कं वा पयो दद्याद्द्विरेचनम् ॥
 असक्तत् पित्तयान्तरथं पायसप्रतिभोजनम् ।
 यत्किञ्चित् मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।
 तदत्यग्निहितं सर्वं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥
 मेध्यान्यन्नानि यौत्यग्नावप्रतान्तः समश्नुते ।
 न तन्निमित्तमाप्नोति व्यसनं पुष्टिमेति सः ॥
 कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।
 समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्वलहृद्वये ॥ इति ।
 भवति चात्र । पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समश्ननं मतम् ।
 विषमं बहुवाक्यं वाप्यप्राप्तातीतकालयोः ॥
 भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्ययनं मतम् ।
 त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ॥
 प्रातराग्नेत्यजीर्णैर्ऽपि सायमाग्नौ न दुष्यति ।
 दिवा प्रबुध्यतोऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ॥
 तस्मिन्निबुद्धे स्तोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः ।
 व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ॥
 एतक्लेदमपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ।
 अक्लिन्ने स्विन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥
 अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम् ।
 रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृत्ते ध्वनेषु च ॥
 यान्ति कौष्ठे च विक्लेदं संवृत्ते देहधातवः ।

क्लिन्नेष्वन्यदपक्केषु तेष्वसक्तं प्रदुष्यति ॥
 विदग्धेषु पयः स्वान्यत् पयस्तन्निष्विवापितम् ।
 नैशेष्वहारजातेषु नाविपक्केषु बुद्धिमान् ॥
 तस्मादन्यत् समञ्जीयातं पालयिष्यन् वलायुषी । इति
 तत्र श्लोकाः । अन्तरस्त्रिगुणादिहं यथा धारयते च सः ॥
 यथान्नं पच्यते यांश्च यथाहारः करोत्यपि ॥
 येऽग्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्ती ये पचन्ति यान् ।
 रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मज्ञानां तेभ्य एव च ॥
 तृणाणामाशु कृद्धे तु धातुकालोद्भवः क्रमः ।
 रोगैकदेशकृद्धे तु रन्तरग्निर्यथाधिकः ॥
 सन्दुष्यति यथा दुष्टो यान् रोगान् जनयत्यपि ।
 ग्रहणीया यथावच्च ग्रहणी दोषलक्षणम् ॥
 पूर्वरूपं पृथक् चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।
 चतुर्विधस्य निर्दिष्टं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥
 जायते च यथात्यग्निर्यच्च तस्य चिकित्सितम् ।
 उक्तवानिह तत् सर्वं ग्रहणी दोषके मुनिः ॥
 इति ग्रहणीदोषचिकित्सितम् ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
 चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमी भक्षणात् नृदः ॥

द्रोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुपयन्ति धातुषु ।
 श्रेयिल्लप्रं तस्य धातूनां गौरवञ्चोपजायते ॥
 ततो वर्षावलस्रेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः ।
 ब्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात् ॥
 सोऽस्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।
 वैवर्ण्यं भजते तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥
 चारान्मलवणात्पुष्पाविकृष्टा साम्प्रभोजनात् ।
 निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥
 विदग्धेऽन्ने दिवास्वप्नादप्रायामान्मैथुनात्तथा ।
 प्रतिकर्मान्तु वैषम्याद्देहानाञ्च विधरणात् ॥
 कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः ।
 समुदीर्णं यथापित्तं हृदये समवस्थितम् ॥
 वायुना बलिना क्षिप्तं स्त्रीतोभिर्दंशभिः सृतम् ।
 प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमायितम् ॥
 प्रदूष्य कफवातासृक् त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
 वर्णान् हरितहारिद्रान् पाण्डून् बहुविधांस्वपि ॥
 स पाण्डुरोग इत्युक्तस्तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।
 हृदयस्पर्शनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः यमस्तथा ॥
 सम्भूतेऽस्मिन् भवेत्सर्वं कर्णक्षोभोहतानलः ।
 दुर्बलः सदनोन्निद्रश्चमभ्रमनिपीडितः ॥
 गात्रशूलज्वरखासगौरवा रुचिमात्ररः ।
 मृदितैरिव गात्रैश्च पीडितोऽप्यथितैरिव ॥
 शूनाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमाहतप्रभः ।
 कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुष्ठीवनोऽल्पवाक् ॥

पिण्डकीदृष्टकटूरु पादरुक् सदनानि च ।
 भवन्त्यारोहणायसैर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
 आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
 जनयेत् कृष्णपाण्डुत्वं तथा रूच्यारुणाङ्गताम् ॥
 अङ्गमर्दं रजन्तोदङ्गम् पार्श्वं शिरोरुजम् ।
 शक्लच्छोषास्य वैरस्य शोफानाहबलत्रयान् ॥
 पित्तलस्या चित्तं पित्तं यथोक्तैः स्वैः प्रकोपनैः ।
 दूपयित्वाद्य रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥
 सपीती हरितामो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
 दृष्ट्या मूर्च्छां परोतस्य पीतमूत्रशक्लत्ररः ।
 स्वेदनः शीतकासश्च नचान्नमभिनन्दति ॥
 कटुकास्यो न चास्योष्णमुपशेतेऽन्नमेव वा ।
 उद्धारोऽस्त्रो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ॥
 दौर्गन्धं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च ।
 विवृद्धैः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्ववत् ॥
 करोति गौरवं तन्द्रां हृदि श्लेतावभासताम् ।
 प्रसेकं लोमहर्षंश्च सादं मूर्च्छां म्रमं क्लमम् ॥
 श्वासकासौ तथालस्यं अरुचिं वाक् खरग्रहम् ।
 यत्नमूत्राक्षिवर्चस्त्वं कटु रूक्षोष्णकासता ॥
 श्लयथुं मधुरास्यत्वमिति पाण्डुरामयः कफात् ।
 सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषा स्त्रिदोषजम् ॥
 त्रिलिङ्गं सम्प्रकुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ।
 सृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो सलः ॥
 रूपाया मारुतं पित्तं जषरा मधुरा कफम् ॥

कोपयेन् मृदसादींश्च रीच्यात् भक्तं विरुचयेत् ॥
 पूरयत्यविपक्त्तैव स्त्रोतांसि निरुणद्धि च ।
 इन्द्रियाणां बलं तेज ओजो वीर्यं निहत्य च ॥
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ।
 शुनगण्डाच्च कूटम्बूनाभिपादाग्रमेहनः ॥
 क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्फाल्वितम् ।
 पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ॥
 कालप्रकर्षात् पीतर्षो यश्च पीतानि पश्यति ।
 ब्रह्माल्पविट्कं सकफं हरितं योऽतिसार्यते ॥
 दीनः श्वे तानुदिग्धाङ्गश्चर्दि मूर्च्छा तृषादितः ।
 सनास्य सृक् चयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥
 इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ।
 पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ॥
 तस्य पित्तमसृक् मांसं दग्धा रोमाय कल्पते ।
 हारिद्रनेत्रः सट्टशं हारिद्रत्वङ्मखाननः ॥
 रक्तपीतशकन् मूत्रोभेकवर्णाहतेन्द्रियः ।
 बाह्या विपाकदीर्घव्यसदनारुचि कर्षितः ॥
 कामला बहुपित्तेषा कोष्ठशाखाशया मता ।
 कालान्तरात् खरीभूतात् कच्छास्यात् कुम्भकामला ॥
 कृष्णपीतशकन् मूत्रो भृशं शुनश्च मानवः ।
 संरक्ताक्षसुखच्छर्दि विण्मूत्रो यश्च तान्यति ॥
 दाह्यारुचि तृषानाहतन्द्रा मोहसमन्वितः ।
 प्रनष्टाग्निविसंज्ञश्च निर्यात्याशु सं कामली ॥
 साध्यानामितरेषां तु भेषजं सम्यक्चरते ।

तत्र पाण्ड्यामयी स्निग्धस्तीक्ष्णैरुर्ध्वानुलोमिकैः ॥
 संशोध्यो मृदुभिस्तिक्तैः कामक्षी तु विरेचनैः ।
 ताभ्यां संशुद्धकायाभ्यां पथ्यान्यन्नानि दापयेत् ॥
 शालयो यवगोधूमपुराणाः सूपसंस्कृताः ।
 सुदगाटक मसुरैश्च जाङ्गलैश्च रसैर्हिताः ॥
 यथा दोषं विशिष्टञ्च तयोर्भेषज्यमाचरेत् ।
 पञ्चगव्यं मद्दातिक्तं कल्याणकमथापि वा ॥
 स्त्रे हनार्थं घृतं दद्यात् कामला पाण्डुरोगिणी ।
 दाडिमात् कुड्गुवो धान्यात् कुड्गुवाहं पलं पलम् ॥
 चित्रकात् मृङ्गवेराश्च पिप्पल्यष्टमिकाश्चथा ।
 तैः कल्केर्विशतिपलं घृतस्य सलिलाटके ॥
 सिद्धं हृत्पाण्डुरोगाग्रैः प्रीहवातकफार्तिशुत् ।
 दौपनं श्वासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ॥
 दुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां चैव गर्भदम् ।
 कटुकारोहिणी सुस्तं हरिद्रे वस्त्रकात् पलम् ॥
 पटीलं चन्दनं दूर्वा त्रायमाणा दुरालभा ।
 कृष्णा पर्पटकी निम्बो भूनिम्बो देवदारु च ॥
 तैः कार्ष्णिकैश्चैतप्रस्यः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ।
 रक्तं पित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ॥
 अर्शास्य सृक्द्रं चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ।
 पथ्याशतरसे पथ्याहृन्ताङ्गशतकल्कवान् ॥
 प्रस्यः सिद्धो घृतात्पेयः सपाण्ड्यामय गुल्मानुत् ।
 दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिष्टे र्दन्तीशलाटुभिः ॥

६०

60

तद्वत्प्रस्थो घृताद् गुल्ममोहपाण्डुार्ति दीघशुक्लः ।
 सुराणसपिषः प्रस्थो द्राक्षाहप्रस्थसाधितः ॥
 कामला गुल्मपाण्डुार्तिज्वरमेदीदरापहः ।
 हरिद्रा त्रिफला निज्ज्वला मधुकसाधितम् ॥
 सचीरं माहिषं सपिः कामला हरमुत्तमम् ।
 गोमूत्रे द्विगुणे दाव्याः कल्काच्चद्वयसाधितः ॥
 दाव्याः पञ्चफलकाथे कल्के कालीयके परः ।
 माहिषात् सपिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वे परे परः ॥
 स्रे हरेभिरुपक्राम्य स्रग्धं मत्वा विरेचयेत् ।
 पयसा भूतयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥
 दन्ती फलरसे कोष्णे काश्मर्यञ्जलिमाशृतम् ।
 द्राक्षाञ्जलिं विदित्वा वा दद्यात् पाण्डुामयापहम्
 द्विशकरं त्रिद्वचूर्णं पलाहं पित्तिकः पिदेत् ।
 कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरितकौम् ॥
 आरखधं रसेनेर्त्वाविदायामलकस्य च ।
 सञ्चूषणं विश्वमात्रं पिवेत् कामलापहम् ॥
 दन्तप्रहंपलकस्कं वा द्विमुषं शीतवारिणा ।
 कामलो त्रिहृतां वापि त्रिफलाया रसः पिदेत् ॥
 विशाला कटुकामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ।
 कार्षिकानङ्क कर्षांशान् कुर्यादतिविधां तथा ॥
 कर्षी मधुरसाया ही सर्वे चूर्णं सुखाम्बुना ।
 सृङ्गीयात् रसं पूतं पीत्वा लिङ्घ्याच्च मध्वनु ॥
 कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ।
 गुल्मानाहासवातांश्च रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ॥

त्रिफलोया गुड्या वा दार्जी निम्बस्य वा रसम् ।
 शीतं मधुयुतं प्रातः कामलाक्षः पिवेक्षरः ॥
 क्षीरमूत्रं पितेत्षण्णं भाष्यं साहिषमेव वर ।
 पाण्डुर्गोमूत्रसिद्धं वा सप्ताहं त्रिफलारसम् ॥
 भक्तजाञ्जलितान् मूत्रे निर्वीष्यां शूय चाङ्कुरान् ।
 भातुलुङ्गस्य तत्पतं पाण्डुश्रीधरं पिवेत् ॥
 स्वर्णक्षीरीं त्रिवृच्छ्यामे भद्रदारु सनागरम् ।
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कञ्चित् पिवेत् ॥
 क्षीरमेभिः शृतं वापि पितेद्दीषानुलीमनम् ।
 हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिवेत् ॥
 जीर्णं क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ।
 सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्यथो रजः ॥
 पाण्डुरोगप्रशान्तार्थं पयसर पाययेत् च ।
 त्रूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं समा ॥
 जवायीरजसो भामास्तचूर्णं क्षीरसर्षिषा ।
 भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शः कामलापहम् ॥
 गुडनागरमण्डूरतिलांशान् मागतः समान् ।
 पिप्पली द्विगुणां कुर्यात् गुटिका पाण्डुरोगिणे ॥
 त्रिफला त्रूषणं मुस्तं विडङ्गं चयचित्रकौ ।
 दार्जी त्वङ्मानिकी धातुर्ग्रन्थिको देषदारु च ॥
 एतान् द्विपलिकान् भागांश्चूर्णान् कुर्यात् पृथक् तथा ।
 मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद् शुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥
 मूत्रमष्टगुणं पक्त्वा तस्मिंस्तत् प्रक्षिपेत्ततः ।
 उदुम्बरसमान् कृत्वा षट्कांस्तान् यथाम्नि च ॥

उपयुञ्जीत तर्केण सात्त्विकं जीर्णं च भोजनम् ।
 मण्डुरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥
 कुष्ठान्यजरकं शीथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
 अर्शांसि कामलां मेहं श्लीहानं ग्रमयन्ति च ॥
 ताप्याश्रितु रूपराशौ मलाः पञ्चमलाः पृथक् ।
 चित्तकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ॥
 शर्कराष्टपलोन्मिन्नाः चूर्णिता मधुनाऽनुताः ।
 अभ्यस्यास्वचमात्राद्भिर्जीर्णं नियमिताग्निना ॥
 कुलत्थकाकमाच्यादि कपोतपरिहारिणा ।
 त्रिफलायास्त्रयो भागास्तयस्त्रिकटकस्य च ॥
 भागश्चित्तकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।
 पञ्चाश्वजतुनो भागास्तथा रूपमलस्य च ॥
 माक्षिकस्य च गृहस्य लोहस्य रजतस्य च ।
 अष्टौ भागाः सितायाश्च तत्सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥
 माक्षिकेण भूतं स्थापत्र मायमे भाजने शुभे ।
 सदुन्वरसमां मात्रां ततः खाद्दिद्यथाग्निना ॥
 दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णं भोज्यं यदीप्सितम् ।
 स्थापयित्वा कुलत्थानि काकमाक्षी कपोतकम् ॥
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥
 पाण्डुरोगं विषङ्कासं यक्ष्माणं विषमञ्जरम् ।
 कुष्ठान्यजरकं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ॥
 विग्रेषाहन्त्रपण्णार कामलां गुद्जानि च ।
 कौटजलिफला त्रिम्ब पटोल घननागरैः ॥

भावितानि दशाहानि रसैर्द्विगुणानि च ।
 शिलाजतु पलान्यष्टौ तावतीं मितशर्कराम् ॥
 त्वक्चीरो पिप्पली धात्रो कर्कटाख्या पलोन्मिता ।
 त्रिदिग्घ्राः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिगन्धिकम् ॥
 चूर्णितं मधुरं कुर्यान्नपलेनाक्षिकान् गुडान् ।
 दाडिमाम्बुपयः पक्षिरसतोयसुरासवान् ॥
 भक्षयित्वा विवेचानु तान् भुङ्क्ते भक्त एव वा ।
 पाण्डु कुष्ठज्वरप्लीहा तमकार्शं भगन्दरम् ॥
 पूति हृच्छुक्रमूत्राग्निदोषशेषगरोदरम् ।
 कासासृग्दरपित्ता सृक् शीथगुल्मगरा मयान् ॥
 ते सर्वे विभ्रमान् हन्युः सर्वरोगहराः शिवाः ।
 दार्वीत्वक् त्रिफला व्योषं विडङ्गमयसोरजः ॥
 मधु सर्पिर्युतं त्रिह्याद्दुडचीद्रे च वा भयाम् ।
 त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिण्ययो रजः ॥
 चूर्णितं चीद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः ।
 द्विपलाशन्तु गाक्षीरीं नागरं मधुयष्टिकाम् ॥
 प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्करार्क्षतुलां शुभाम् ।
 धात्रीफलरसद्रोणे सुपिष्टं लेहवत् पचेत् ॥
 शीतां मधु प्रस्थयुतां लिह्यात् पाणितलं ततः ।
 हन्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम् ॥
 ब्रूषणं त्रिफला चव्यं चित्तको देवदारुं च ।
 विडङ्गान्यथ मुस्तानि वत्सकं चैत चूर्णयेत् ॥
 मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
 शर्कः सिद्धात्तघ्रा शीताः कार्याः कर्षसमा गुडाः ॥

यथान्नि भक्षणीया स्त्री श्लेष्मपाण्डुमयापहाः ।
 ग्रहण्यर्शोनुद्ः शीते तक्रवाटग्रग्निः क्षुताः ॥
 मञ्जिष्ठा रजनी द्राक्षा बला मूलान्ययोरजः ।
 रौध्रं चैतेषु गौडः स्याद्दरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ।
 द्विवीजकपलान्यष्टौ त्रिफलायाश्च विंशतिः ।
 द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे पलस्य तत् ॥
 साध्यं पादावशेषे तु पूतशेषे समावपेत् ।
 शर्करायास्तुलां प्रस्थं माक्षिकस्य च कार्ष्णिकम् ॥
 व्योषं व्याघ्रनखोशीरं क्रमुकं सैलवालुकम् ।
 मधुकं कुष्ठमित्ये तच्चूर्णितं घृतभाजने ॥
 यवेषु दशरत्नं तद्व्योषे द्विः शिशिरे स्थितम् ।
 पिबेत् तद्व्योषे पाण्डुरोगार्शः कामलारुचीः ॥
 मूत्रकृच्छ्राश्मरी कुष्ठसन्निपातांश्च नाशयेत् ।
 धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसन्तु तं ।
 क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्द्धकुडवेन च ॥
 शर्करार्द्धं तुलोन्मिश्रं पक्वं स्निग्धे घटे स्थितं ।
 प्रपिबेत् मात्रया प्रातर्जर्णैर्मितद्विताशनः ॥
 कामलापाण्डुद्द्विद्रोग वाताष्टग्बिषमञ्चरान् ।
 कासं हिक्कां रुचिं श्वासांश्चैषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ॥
 स्थिरादिभिः शृतं तोयं पानाहारे प्रशस्यते ।
 पाण्डूर्भां कामलार्तानां ऋहीकामलकीरसः ॥
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ।
 विकल्पप्रमेतद्भिषजा पृथग्दोष बलं प्रति ॥
 वातिके स्त्री हभृथिष्ठं पैत्तिके तित्तशीतलं ।

श्लेष्मिके कटुतिक्तोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥
 निर्घातयेत् शरीरात्, सृत्तिकां भक्षितां भिषक् ।
 युक्तिन्नः शोधनस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ॥
 शुद्धकायस्य सर्पिंषि बलाधानानि योजयेत् ।
 व्योषं विल्वं हरिद्रे ह्वे त्रिफला ह्वे पुनर्मवे ॥
 मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ।
 हृद्यिकाली च भार्गी च सचीरे स्तैः समैर्घृतम् ॥
 साधयित्वापि चेशुक्त्या नरो मृद्दोष पीडितः ।
 तद्वत् केयर यष्ट्यान्न पिप्पलीमूल श्राद्दलैः ॥
 मृदो निवर्तमागय लौल्यान्मर्त्याय भक्षणात् ।
 द्वेषार्थं भावितां कामं दद्यात्तद्दोषनाशनैः ॥
 शुक्लाति विषया निम्बैर्विडङ्गैः कुटजेन च ।
 वार्त्तिकैः कटुरोहिण्या पाठया मूर्चयापि वा ॥
 यथा दोषञ्च कुर्वीत भैषज्यं पाण्डुरोगिणाम् ।
 क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतु विशेषतः ॥
 तिलपिष्टनिभं यस्तु वर्चः सृजति कामलो ।
 श्लेष्मणा रुद्धं मार्गं तत्पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥
 रुचशीत, गुरुस्वादुव्यायामैर्वैगनियहैः ।
 कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात्पित्तं क्षिपेद्वह्निः ॥
 चारिद्रनेत्रमूत्रत्वकश्चेतवर्चास्तदा नरः ।
 भवेत् साटोपविष्टम्नो गुरुणा हृदयेन च ॥
 दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिकाश्यासारुचिञ्चरैः ।
 क्रमेणास्थेऽनुषज्येत पित्ते शाखा समाश्रिते ।
 वह्निं तित्तिरि द्वाणां रुचान्नैः कटुकैः रसैः ।

शुष्कमूलककौलथैर्गुणैश्चान्नानि भोजयेत् ॥
 मातुलुङ्गरसं चोद्भ्रं पिप्पली मरिचान्वितम् ।
 सनागरं पिवेत्पित्तं तथास्थेति समाश्रयम् ॥
 तृषान्त्रैः कटु रूचीष्णैर्लवणैश्चाप्युपक्रमः ।
 अपित्तरागाच्छुक्रतो वायोश्चाप्रशभाद्भवेत् ॥
 स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरञ्जिते ।
 निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्वः कामलिको विधिः ॥
 यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्यात्परितश्यावपीतकः ।
 बलीत्साहचयस्तन्द्रा मन्दान्गित्वं सृदुर्ज्वरः ॥
 स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमदंश्च सादस्तृष्णा रुचिभ्रमः ।
 हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥
 गुडूचो खरसचीरसाधितं माहिषं घृतम् ।
 स पिवेत्त्रिहतां स्रिग्धो रसेनामलकस्य तु ॥
 विरिक्तो मधुरप्रायं सेवितोऽनिलपित्तनुत् ।
 द्राक्षा लेहं स पूर्वोक्तं सर्पीषि मधुराणि च ॥
 यापनान् चीरवस्तींश्च शूलयेत्सानुवासनान् ।
 मार्हीकारिष्टयोगांश्च पिवेद्युक्त्याग्निं वृद्धये ॥
 कामिकञ्चाभया लेहं पिप्पलीं मधु कम्बलाम् ।
 पयसा वा प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ॥
 तत्र श्लोकौ । पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतु लक्षणभेषजम् ॥
 कामला द्विविधा चैव साध्यासाध्यत्वमेव च ।
 तेषां विकल्पो यद्यान्यो महाव्याधिर्हलीमकः ॥
 तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।
 इति पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।

उनविंशोऽध्यायः

अथातो हिक्काश्वासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

वेदलोकार्थतत्त्वज्ञमात्रेयमृषिभिः स्तुतम् ॥
 अपृच्छत् संशयं धीमानन्निवेशः कृताञ्जलिः ।
 य इमे द्विविधाः प्रोक्ताः त्रिदोषास्त्रि प्रकोपनाः ॥
 रोगा नानात्मकास्तेषां कः को भवति दुर्जयः ।
 अग्निवेशस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा मतिमताम्बरः ॥
 उवाच परमप्रोतः परमार्थे विनिश्चयः ।
 कामं प्राणहरा रोगा बहवो नतु ते तथा ॥
 यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाद्य निरस्य तः ।
 अन्येरप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ॥
 अन्ते सञ्जायते हिक्का श्वासे वा तीव्रवेदनः ।
 कफवातात्मका वेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ॥
 हृदयस्य रसादीनां धातूनां चोपशोषणौ ।
 तस्मात् साधारणावेतौ मतौ सम सुदुर्जयो ॥
 मिथ्योपचरितौ क्रुद्धौ हतावाशौविषाविव ।
 पृथक् पञ्चविधा वेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे ॥
 तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गान्येकैकशस्तथा ।
 रजसो धूमवाताभ्यां शीतस्थानाम्बुसेवनात् ॥
 व्यायामाद्गाम्यधर्माध्वरूजान्नविषमाशनात् ॥

आमं प्रदोषादानाद्वाद्रौच्यादत्यपतर्पणात् ।
 दौर्बल्याच्चामंणोघाताद्बन्धात् शुद्धप्रति योगतः ॥
 अतौसारज्वरहृदि प्रतिश्यायं चयन्तात् ।
 रक्तपित्तादुदावर्ताहिसूच्यलसकादपि ॥
 पाण्डुरोगादिषाञ्चैव प्रवर्तते गटाविमौ ।
 निष्पावपाकपिण्याकतिलतैलनिपेक्षणात् ॥
 पिष्टशालूकविष्टम्भि विदाहि गुरुभोजनात् ।
 जलजानूपपिग्मित दध्यामञ्जीरसेवनात् ॥
 अभिष्यन्द्युपचाराच्च स्निग्धानाञ्च सेवनात् ।
 कण्ठीरसः प्रतीघाताद्दिवन्धेयं पृथग्विधैः ॥
 मारुतः प्राणवाहानि स्त्रोतांस्याविश्यं कुप्यति ।
 चरःस्थः कफमूत्रद्वयं द्विकृत्वाश्वासान् करोति सः ॥
 घोरान् प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्चपञ्च च ।
 कण्ठीरमोर्गुत्त्वञ्च वदनस्य कषायता ॥
 द्विकानां पूर्वरूपाणि कुक्षीरोटोप एव च ।
 आनाहः पार्श्वशूलञ्च पीडनं हृदयस्य च ॥
 प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ।
 प्राणोदकान्नवाहानि स्त्रोतांसि सकफोऽनिलः ॥
 द्विकः करोति संरुद्र तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ।
 स्त्रीणामासवलप्राणतेजसः सकफोऽनिलः ॥
 गृहीत्वा सहसा कण्ठमुर्ध्वैर्घोषवतीं भृशम् ।
 करोति सततं द्विकामिकृद्दि त्रिगुणां तथा ॥
 प्राणः स्त्रोतांसि मर्माणि संरुद्रोष्माणमेव च ।
 संज्ञामुष्णानि गात्राणि स्तम्भं सञ्जनयत्यपि ॥

मार्गं चैवान्नपानानां रुणद्धापहतस्मृतेः ।
 सासु विप्रुतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युत स्तुवः ॥
 शक्तिजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं नाधिगच्छतः ।
 महागूला महाविगा महाशब्दा महाबला ॥
 महाहिक्विति सा गृणां सद्यः प्राणहरा मता ।
 हिक्वते यः प्रवृद्धस्तु तु कृगो दीनमना नरः ।
 लज्जरेणोरसा सर्वं गञ्जीर मनुनादयन् ।
 संजृम्भन् संबिपंश्चैव तथाङ्गानि प्रसारयन् ॥
 प्राश्वं चोभे समा यस्य कूजन्स्तम्भन गर्दितः ।
 नाभिः पक्वाशयाद्वापि हिक्वाचास्योपजायते ॥
 चोभयन्ती भृशं देहं रमयन्ती च ताम्यतः ।
 रुणद्गुच्छ्रासमार्गं तु प्रणष्ट बलचेतसः ।
 गञ्जीर नासा सा तस्य हिक्वा प्राणान्तिकी मता ॥
 व्यपेतं जायते हिक्वा यान्नपाने चतुर्विधे ।
 आहार परिणामान्ते भ्रूयश्च लभते बलम् ।
 प्रलापवम्यतीमार तृणार्तस्य विचेतसः ॥
 सजृम्भस्य पु ताजस्य शुष्कास्यस्य विनाशिनः ।
 पर्याभातस्य हिक्वाया जत्रुमूलादसन्तता ॥
 सा व्यपेतति विज्ञेया हिक्वा प्राणोपरोधिनी ।
 सुद्रवातो यदा कीष्टा इयायामपरिघटितः ॥
 कण्ठे प्रपद्यते हिक्वा तदा क्षुद्रां करोति सः ।
 अतिदुःखा न साञ्जीरः शिरोममप्रवाधिनी ॥
 मचीच्छ्रासान्नपानानां सार्गमाहस्य तिष्ठति ।
 वृद्धिनाशस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्व्वम् ॥

यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ।
 हृदयं क्लोमकण्ठश्च तालुकश्च समाश्रिता ॥
 मृष्टी सा क्षुद्रहिकेति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ।
 सहसात्यम्यव हतैः पानान्नैः पीडितोऽग्निलः ॥
 ऊहं प्रपद्यते कोष्ठान् मद्यैर्वाति मदप्रदैः ।
 तथातिरोध भाषग्राध्व भाराति परिवर्तनैः ॥
 वायुः कोष्ठगतो धावन् पानभोक्त्य प्रपीडितः ।
 उरः स्त्रोतः समाविश्य कुर्याद्विकां ततोऽधजां ॥
 तथाशनै रसम्बद्धं क्षुवन् चाति स हिकते ।
 न मर्मबाधाजननी नेन्द्रियार्णा प्रवाधिनौ ॥
 हिक्का पीते तथा भुक्ते शमं याति च सानुजा ।
 आमसञ्चित दोषस्य भक्तच्छेद क्षतस्य च ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ।
 आमाशयात् समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ॥
 यमिका च प्रलापाति तृणामोह समन्विता ।
 अक्षीणस्याप्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियय यः ।
 तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥
 यदा स्त्रोतांसि संरुद्धा मारुतः कफपूर्वकः ।
 श्लिष्यग्नजति संरुद्धः तदा श्वासान् करोति सः ॥
 उद्धूयमान वातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
 उर्ध्वैः श्वासिति संरुद्धो सत्तर्षभ इवा निशम् ॥
 प्रणष्ट ज्ञान विज्ञान स्तथा विस्त्रान्त लोचनः ।
 विक्षता आननो बद्ध मूलवर्षो विशीर्णवाक् ॥
 दीनः प्रशंसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम्

महाश्वासीपष्टः स क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥
 दीर्घः श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
 ज्ञप्सावृतमुखस्त्रोताः क्रूहगन्धवहार्दितः ॥
 ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताश्चस्तस्ततः ।
 प्रमुह्यन् वेदनार्तंश्च शुष्कास्योऽतिनिपीडितः ॥
 ऊर्ध्वश्वासे प्रवृत्ते च यश्चाधःश्वासरोध भाक् ।
 ताम्यतो भ्राम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैष हन्यसून् ॥
 यस्तु श्वसिति त्रिच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
 न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ।
 आनाह स्वैदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
 विप्रुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तं शोचनः ॥
 त्रिचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
 क्षिन्नश्वासेन संच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्यसून् ॥
 प्रतिक्षीमं यदा वायुः स्त्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
 शीवां शिरस्य संगृह्य श्लेषाणं समुदीर्य च ॥
 करोति पीनसं तेन रुद्धोघुर्घुरकं तथा ।
 अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥
 प्रताम्यत्यति वेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
 प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति सुहृसुं हुः ॥
 श्लेषस्थमुच्यमाने च भृशं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोचान्ते सुहृत्तं विन्दते सुखं ॥
 अथास्योर्ध्वं सते कण्ठः कच्छात् शक्नोति बाधितुं !
 न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥

पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
 आसीनो लभते सौख्यं मुष्णं चैवाभि नन्दति ॥
 उच्छ्रिताच्चो ललाटेन खिद्यता भ्रशमर्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवाधमत्वपि ।
 सेषान्मुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते ॥
 स याप्यस्तमकः श्वासः साधो वा स्यान्नवोत्थितः ।
 स्वरमूर्च्छांपरीतस्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम् ॥
 उदावृत्तं रज्जो जीर्णं क्लिन्नकाय निरोधजः ।
 तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशास्यति ॥
 सज्वतस्तमसो वास्य विद्यात् प्रतमकन्तु तत् ।
 रुचायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयेत् ॥
 क्षुद्रवातेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाह प्रबाधकः ॥
 हिनस्ति च स यात्राणि न च दुःखा यथेतरि ।
 न च भोजनपानानां निरुणह्युर चितां यतिम् ॥
 नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदुत्पादयेद्दुजम् ।
 ससाध्य उक्तो वलिनः सर्वे चा व्यक्तलक्षणाः ॥
 इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिक्काश्चैव स्वलक्षणैः ।
 एषां प्राणहरा वर्ज्या घोरास्ते ह्याशुकारिणः ॥
 भेषजैः साध्ययाप्यास्तु क्षिप्रं भिषगुपाचरेत् ।
 उपेक्षिता दहेयुर्हि यश्च कचमिवानलाः ॥
 कारणस्थानमूलैकादिकमेवं चिकित्सितम् ।
 ह्योरपि यथा दृष्टं सृष्टिभिस्तन्निबोधत ॥
 हिक्का श्वासादितं सिग्धैरादौस्वै दैरुपाचरेत् ।
 धृक्त्वं लवणतैलेन नाडीं प्रस्तरशङ्करैः ॥

तैरस्य भ्रष्टितः स्त्रीषा स्त्रीतःस्वभिविलीयते ।
 खानि मारुतमायान्ति ततो वातागुलोमता ॥
 यथाद्रिकुक्षेष्वर्कांशु तप्तं विष्यन्दते हिमम् ।
 स्थिरः स्त्रीषा शरीरस्थः स्त्रीदैर्विष्यन्दते तथा ॥
 स्त्रिव्रं ज्ञात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत् स्निग्धमोदनम् ।
 भतस्थानां शुकराणां वा रसैर्दध्नुत्तरेण वा ॥
 ततः स्त्रीषां पित्तसंग्रहे वमनं पाययेत्तु तम् ।
 पिप्पली सैन्धवक्षौद्रैर्वृत्तं वाता विरोधि यत् ॥
 निहृते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
 स्त्रीतःसु ख विशुद्धेषु चरत्यनिहतोग्निलः ॥
 लीनश्च होषशेषः स्यात्तं धूपैर्निर्हरेद् बुधः ।
 हरिद्रापत्रमैरण्डमूलं लाक्षां ममःशिलाम् ।
 सदेवदार्विलं मांसीं पिष्ट्वा वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥
 तां घृताक्षां पिवेद्भूयैर्वैषा घृतसंयुतैः ॥
 मधुच्छिष्टं सर्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।
 कृत्वा धूमं पिवेत् क्वागं वालं वा स्नायु वा गवाम् ॥
 श्योनाकवर्हमाभानां नाडीं यष्ठां कुशस्य वा ।
 पद्मकं गुग्गुलुं लोहं शङ्खकीं वा घृताप्लुताम् ॥
 क्षतः क्षीणात्सारा सृक् पित्तदाहानुबन्धजान् ।
 मधुरस्निग्धगीताद्यैर्हिक्का श्वरसानुपाचरेत् ॥
 न स्वेदाः पित्तदाहार्ता रक्तस्त्रे दातिवर्त्तिनः ।
 क्षीणधातु बला रूक्षा गभिण्येषांप्रपित्तलाः ॥
 कोण्यैः कासमुरःकण्ठस्त्रे हसेकैः सशर्करैः ।
 चक्रार्तिकोपमाहैश्च तेषां मृदुभिराचरेत् ॥

तिलोमामाषगोधूमचूर्णैर्वीतहरीः सह ।
 स्नेहैश्चोत्कारिकासाम्बैः सक्षीरैर्वाहृता हिता ॥
 नवज्वरामदोषेषु रुद्धस्वेदं विलङ्घनम् ।
 समीक्ष्योत्प्लेखनं वापि कारयेत्तवणांशुना ॥
 अभियोगोद्धतं वापि दृष्ट्वा वातहरीर्भिषक् ।
 रसाद्यैर्नातिशीतोष्णै रभ्यङ्गञ्च शमं नयेत् ॥
 एदावर्त्तं तथाधाने मातुलुङ्गाम्बवेतसैः ।
 हिङ्गु पीलुविड्ढैश्चान्नं युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥
 हिक्का श्वासामयोद्धे क्री बलवान् दुर्बलोऽपरः ।
 कफाधिके बलस्थे च वमनं सविरेचनम् ॥
 कुर्थात् पथ्याग्निने धूमलेहादिशमनं ततः ।
 वाहिकान् दुर्बलान् बालान् वृद्धान् चानिलसुदर्नैः ॥
 तर्पयेद्देव शमनैः स्नेहगूषरसादिभिः ।
 अनुत्क्लिष्टकफास्त्रिन्न दुर्बलानां विशोधनान् ॥
 वायुर्लब्धास्यदो मर्मसंशोष्याश्च हरेदसून् ।
 दृढान् बहुकफांस्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ॥
 दृढान् विशोधयेत् स्त्रिन्नान् संहयेदितरान् भिषक् ।
 वर्द्धित्तिरिदद्याच्च जाङ्गलाथ मृगहिजाः ॥
 दशमूलरसे सिद्धाः कौलये वा रसे हिताः ।
 निदिग्धिकां विल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभां ॥
 त्रिकण्ठकां गुडूचीञ्च कुलुत्थाथ सचक्रकान् ।
 जले पक्त्वा रसः पूतो घृतमृष्टः सनागरः ॥
 सञ्चोषलवणश्लेष्टः स्यात्पूषो भोजने हितः ।
 राश्यामूलं पञ्चमूलं क्लृप्तं मुहान् सचक्रकान् ॥

पक्वाभसि रसे तस्मिन् यूषः साध्यश्च पूर्ववत् ।
 पल्लवान् मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुटजस्य च ॥
 पक्वा सुदृगांश्च सञ्चोषान् चारयूषान् विपाचयेत् ।
 दत्त्वा सलवणं चारं शिशूणि मरिचानि च ॥
 युक्त्या स साधितो यूषो ह्रिक्का श्वासविकारनुत् ।
 कासमर्दाय पत्राणां यूषः सौभाञ्जनस्य च ।
 शष्कमूत्रकयूषश्च ह्रिक्काश्वासनिवारणः ॥
 सद्भि व्योष सर्पिष्को यूषो वार्ताकजो हितः ।
 शालिषष्ठिकगोधूमयवान्नयवनानि च ॥
 हिङ्गु सौवर्चला जाजी जीवन्ती व्योष दाडिमैः ।
 स कर्कटाहये सिद्धा यवागूः श्वासह्रिक्किनाम् ॥
 दशमूलशटी रास्त्रा पिप्पलीमूलपीष्करैः ।
 शृङ्गी तामलकी भार्गी गुडूची नागरद्विभिः ॥
 यवागूं विधिना सिद्धां कषायं वा पिवेन्नरः ।
 कासहृद्गृहपाश्वर्ति ह्रिक्का श्वासप्रशान्तये ॥
 पुष्कराह्वगटो व्योष मातुलुङ्गान्धवितसैः ।
 योजयेद्द्रवपानानि ससर्पिविडह्रिक्कभिः ॥
 दशमूलस्य वा क्वाथमथवा देवदारुणः ।
 तृषितो मद्दिरां वापि ह्रिक्का श्वासी पिवेन्नरः ॥
 पाठां मधुरसां रात्रां सरलं देवदारु च ।
 प्रक्षालप्रजर्जरीकृत्य सुरामण्डेन वासयेत् ॥
 तं मन्दलवणं कृत्वा भिषक् प्रसृतसन्धितम् ।
 पाययेत् ततो ह्रिक्का श्वासश्चैवोपशाम्यति ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं कोरुं समुद्गं पिप्पलीं वलाम् !

मातुलुङ्गस्ये पिष्टमारनालेन वा पिवेत् ॥
 सौवर्चलं नागरञ्च भार्गी द्विः शर्करायुतम् ।
 उष्णाम्बुना पिवेदेतद्विक्का श्वासविकारनुत् ॥
 भार्गी नागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
 पीतद्वु चित्तका स्फोता मूर्वाणां चाम्बुना पिवेत् ॥
 मधूलिकातु गाक्षीरी शर्करा पिप्पली तथा ।
 उत्कारिके घृते सिद्धा श्वासे पित्तानुबन्धजे ॥
 श्वाविधः शशमांसञ्च शशकस्य च शोणितम् !
 पिप्पली घृतसिद्धानि श्वासे वातानुबन्धजे ॥
 सुवर्चला रसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकायुतम् ।
 शाल्योदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे परम् ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसः सप्तपर्णस्य वा पुनः ।
 पिप्पली मधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मतः ॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं गुडोगोश्व शक्नद्रसः ।
 घृतं क्षौद्रञ्च तच्छासे रौक्ष्याभिष्यन्दजे शुभम् ॥
 खराश्लोद्धवराहाणां भेषस्य च गजस्य च ।
 शक्नद्रसं बहुकपे चैकैकं मधुना पिवेत् ॥
 क्षारक्षायश्च गन्धाया लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
 मशूरपादं नालं वा शकलं शक्नकरस्य वा ॥
 श्वाविच्छाण्डकचापाणां रोमाणि कुररस्य वा ।
 शृङ्गेरकद्विशफानां वा चर्माश्लैनि खुरांस्तथा ॥
 सर्वाश्लैकैकशो वापि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितान् ।
 चूर्णं लीढा जयेत् कासं द्विकां श्वासञ्च दारुणम् ॥
 एते हि कफसंरुद्ध गतिप्राणप्रकोपजाः ।

तस्मात्तन्मार्गशुद्धार्थं लेहा योज्या न निष्कफे ॥
 सुतरां मार्गसंरोधाद्द्विर्जलमुदीर्यते ।
 यथा तथा निलस्तस्य मार्गसिद्धौ यतेत ना ॥
 पुष्कराह्वं शठीं मुस्तं जीवन्तीं सुरसं त्वचम् ।
 एतां तामलकीं शण्ठीं चण्डामगुरुपिप्पलीम् ॥
 वालकञ्च समं चूर्णं कृत्वाष्टगुणमर्करम् ।
 सर्वथा तमके श्वासे द्विक्कायाञ्च प्रयोजयेत् ॥
 छर्दनं कासमानस्य स्वरभेदे प्रताम्यतः ।
 वातश्लेष्महरैर्योज्यं तमकेतु विरेचनम् ॥
 मुक्ताप्रवालवैदूर्यं शङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।
 सुसारगलकाचानि सूक्ष्मैला लवणद्वयम् ॥
 ताम्नायो रजसीरूपं ससौगन्धिकमेव वा ।
 ज्योतीरसः शष्पाहीजमपामार्गाश्च तण्डुलाः ॥
 एषां पाणितलाचूर्णात्तुलानां चौद्रसर्पिपा ।
 द्विकां श्वासञ्च कासञ्च लीढमाशु नियच्छति ।
 अञ्जनान्तित्तिरं काचं नीलिकं पुष्पकं तमः ॥
 पैङ्गुं कण्डूमभिष्यन्दं मन्दञ्च तत् प्रणाशयेत् ।
 शठी पुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।
 मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वायो रजोमघम् ॥
 सशर्करां तामलकीं द्राक्षां गोश्व शक्नद्रसम् ।
 तुलां गुडं नागरञ्च नाशयेत् पाथयेत वा ॥
 लशुनस्य पलाण्डीर्वा रसं गृह्णन्नकस्य वा ।
 नावयेच्चन्दनं वापि नारी चीरेण संयुतम् ॥
 सुखीणां घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।

नावयेन्मक्षिका विष्ठामलकृत्करसेन वा ॥
 स्त्रियाः स्तन्येन सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकरपि ।
 पीतं नस्तो निषिक्तं वा सद्योद्दिक्कां नियच्छति ॥
 पिप्पली मधुयुक्तौ वा रसौ धात्रौ कपित्थयोः ।
 लाजा लाक्षा मधु द्राक्षा पिप्पल्यश्च शकृद्रसान् ॥
 लिङ्गात्कीलं मधु द्राक्षा पिप्पली नागराणि वा ।
 शीताम्बुशेकः सहसा त्रासी विष्णापनं भयम् ॥
 क्रोधहर्षप्रियोद्देगा द्विक्का प्रच्यवना मताः ।
 द्विक्का श्वासविकाराणां निदानं यत्प्रकीर्तितम् ॥
 वर्ज्यं मारोग्यं कामैस्तद्विक्का श्वासविकारिभिः ।
 द्विक्का श्वासानुबन्धा ये शुष्कोरः कण्ठतालुकाः ॥
 प्रकृत्या रूचद्विहास्य सर्पिर्भिस्तानुपाचरेत् ।
 दशमूलरसे सर्पिर्देधिमण्डे च साधयेत् ॥
 कृष्णसौवर्चलक्षारवयःस्य द्विङ्गुचोरकैः ।
 कायस्थया च तत्पानाद्विक्का श्वासी प्रणाशयेत् ॥
 तेजोवत्य भया कुष्ठं पिप्पली कटुरोद्विणी ।
 भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ॥
 सोवर्चलं तामलकी सैन्धवं विस्वपेशिका ।
 तालीसपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसन्धितैः ॥
 द्विङ्गु पादैर्घृतप्रस्यं पचेत्तोये चतुर्गुणे ।
 एतद्यथाबलं पीत्वा द्विक्का श्वासी जयेन्नरः ॥
 शाखा निलाशी ग्रहणी हृत्पाश्वरुज एव वा ।
 मनःशिला सर्जरसलाक्षारजनि पद्मकैः ॥
 मञ्जिष्ठैर्लेख कर्षांशैः प्रस्यः सिद्धो घृताद्वितः ।

जोवनीयोपसिद्धं वा सक्षौद्रं लेहयेद् दृष्टम् ॥
 चूपणं चाधिकं वापि पिवेद्दृष्टम् तथा ।
 यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमम् ॥
 भेषजं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिक्किने ।
 वातकृदा कफहरं कफकृदा निलापहम् ॥
 कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् ।
 सर्वेषां वृंहणो ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥
 नात्यर्थं शमनोपायो भृशः शक्यश्च कर्तुम् ।
 तस्मात् शब्दानयदांश्च शमनैर्वृंहणैरपि ॥
 हिक्का श्वासादितान् जन्तून् प्रायशः ससुपाक्षरेदिति ।
 तत्र श्लोकः । दुर्जयत्वे समुत्पत्तौ क्रियेत्कृत्वे च कारणम् ॥
 लिङ्गं पथश्च हिक्कानां श्वासानां चेह दर्शितम् ।
 इति हिक्का श्वासचिकित्सितम् ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

तपसा यशसा वृत्तग्रा श्रिया च परयान्वितः ॥
 आत्रेयः कासगान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ।
 वातादिभ्यस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ॥

पञ्चैते स्युर्नृणां कासा बर्हिमानाः चयप्रदाः ।
 पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूक्रपूर्णगलास्यता ॥
 कण्ठे कण्डूश्च भीज्यानामवरोधश्च जायते ।
 अधः प्रतिहतो वायुरुद्धुं स्त्रीतः समाश्रितः ॥
 उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ।
 प्राचिन्वन् शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ॥
 आभक्षन्नाक्षिपन् देहं हनन्मन्ये तथाक्षिणो ।
 नेत्रे पृष्टमुरः पार्श्वे निर्भञ्जस्तम्भयन् ततः ॥
 शुष्की वा संकफो वापि कसनात् कास उच्यते ।
 प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
 विदनाशब्द्वैषम्यं कासानामुपजायते ।
 कृच्छ्रशीत कषायास्य प्रमितानशनस्त्रियः ॥
 विगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ।
 हृत्पार्श्वोरः शिरः शूलस्त्ररभेदकरो भृशम् ॥
 शुष्कोरः कण्ठवक्त्रास्य हृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ।
 निर्धौषीस्तनतो दैन्यदौर्बल्यक्षय मोहकत ॥
 शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वात्यतां व्रजेत् ।
 स्निग्धान्मलवयोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति ॥
 ऊर्ध्वं वातस्य जीर्णैश्च वेगवान् मारुतो भवेत् ।
 कटुकोष्णविदा ह्यन्मन्त्राणामति सेवनम् ॥
 पित्तकासकरं क्रीधः सन्तापश्चाग्निचुर्यजः ॥
 पीतनिष्ठौबनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ।
 उरो धूमायमं वृष्णा दाहो मोहो रुचिभ्रंमः ॥
 प्रततं कासमानश्च ज्योतीषोवच पश्यति ।

श्लेष्माणं पित्तसंखण्डं निष्ठीवति च पित्तिके ॥
 गुर्वभिष्यन्दि मधुरस्त्रिम्बस्वप्राविचेष्टनैः ।
 हृदः श्लेष्मानिलं रुद्धा कफकासं करोति हि ॥
 मन्दाग्नित्वा रुचिच्छर्दिं पीनसौ क्लेशगौरवैः ।
 क्षीमदर्पास्य माधुर्यक्लेदसं सदनैर्युतम् ॥
 हृदयं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
 कासमासोऽतिरुन्धः सम्पूर्णमिव मन्यते ॥
 अतिव्यवायुभाराद्भ्रुयुद्धाश्च राजविग्रहैः ।
 रुद्धस्थोरः क्षतं वायुः स्रष्टीत्यां कासमावहेत् ॥
 स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेव सशोषितम् ।
 रुजप्रमानेन कण्ठेन विरुग्नेनैव चोरसा ॥
 सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिसुद्यमानेन शूलिना ।
 दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपोडाभितापिना ॥
 पर्वभेदं ज्वरश्वासं दृष्ट्वा वैस्वर्थपीडितः ।
 पारावत इवा कूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥
 विषमा सात्मप्रभोज्याति व्यवायाद्गतिग्रहात् ।
 घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽम्नो ज्ञयो मृलाः ॥
 कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।
 दुर्गन्धं हरितं राक्षं प्रयतं कफमस्यति ॥
 स्थानादुर्कासमानस्य हृदयं मन्यते श्युतम् ।
 अकस्मादुष्णशीतान्तौ वदन्तौ दुर्बलः क्षयः ॥
 स्त्रिम्बाच्छसुस्ववर्णत्वक् श्लेष्मसहस्रलोचनैः ।
 पाणिपादतलैः श्लेष्मैः सततां सूयको घृणी ॥
 श्वरो सिन्धु कतिस्तस्य प्राश्वरुक्पीनसो रुचिः ।

स्त्रभेदो निमित्तश्च भिन्नं वृत्तपुरीषता ॥
 इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां दिहनाशनः ।
 माप्यो, बलवतां वा स्याद्यापस्त्र्वे त्र चतोत्थितः ॥
 कदाचिदपि सिद्धयेतामेतौ पादगुणात्तं वी ।
 स्यविराषां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥
 त्रीन् साध्यान् साधयेत् पूर्वान् पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।
 त्रिकित्सामत ऊर्ध्वान्तु शृणु कासनिवर्हिणीम् ॥
 रुक्मस्थानिलजं कासं आदौ स्नेहेरुपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिवंस्तिभिः पेया यूषक्षीररसादिभिः ॥
 वातघ्नैः संस्क्रुतेः स्निग्धैः धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
 अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्नेदेश्च बुद्धिमान् ॥
 वस्तिभिर्बहुविद्वातं शुष्कोर्ध्वञ्चोर्ध्वं भक्तिकैः ।
 घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः ॥
 कण्टकारी गुडुक्षीभ्यां पृथक् त्रिशत्फलाद्रसे ।
 प्रस्थः सिद्धो घृतादात कासनुदङ्गिदीपनः ॥
 पिप्पली पिप्पली मूले त्रय्यचित्तकनागरैः ।
 धान्यपाठा वचा रास्नां यष्ट्याश्च चारुहिङ्गुभिः ॥
 कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूलैरसाठके ।
 सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयां मण्डं पिबेदनु ॥
 तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वं ग्रहणी दोषगुल्मनुत् ।
 त्रूषणं त्रिफलां हाद्यां काशमर्याणि परूषकम् ॥
 द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगन्तां चित्रकं शठीम् ॥
 ऋद्धिं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ॥
 त्रिकण्टकां विदारौश्च पिष्ट्वा कर्पसमं घृतात् ॥

प्रस्थं चतुर्गुणञ्जीरं सिद्धं कासहरं पिवेत् ॥
 ज्वरगुल्मा रुचिप्लीहशिरो हृत्पाश्वरोगतुम् ।
 कामलाशीऽनिला छीला क्षतशोषणयापहम् ॥
 त्रूपघणं नाम विख्यातमेतद् घृतमनुत्तमम् ।
 द्रोणेऽपां साधयेद्द्राक्षां दग्मूलीं शतावरीम् ॥
 पालिकां मालिकां शांस्तु कुलत्थान् वदरं यवान् ।
 तुलार्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ॥
 घनाटकं समञ्जीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 सिद्धं तद्दृशभिः कल्कैः तस्य पानानुशासनैः ॥
 समोक्ष्य वातरोगेषु यथा वस्यं प्रयोजयेत् ।
 पञ्चकासान् गिरःकम्प्यं शूलं वंक्षणयोनिजम् ॥
 सर्वांश्चकाङ्गरोगांश्च मल्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ।
 विडङ्गं नागरं रास्त्रां पिप्पली हिङ्गुसैन्धवैः ॥
 भार्गी चारथ तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ।
 सकफेऽनिलजे कासे प्र्वासहिका हृताग्निषु ॥
 हौ चारौ पञ्चकीलानि पञ्चैव लवणानि च ।
 शठो नागरकोदोक्ष्य कल्कं वा वस्त्रगालितम् ॥
 पाययेत् घृतोन्मिश्रं वातकासनिवर्हणम् ।
 दुरालभां शठीं द्राक्षां शृङ्गवेरां सितोपलाम् ॥
 लिङ्घ्यात् कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ।
 दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटकीं शठीम् ॥
 पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं वापि लेहयेत् ।
 विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गुमनःशिलाम् ॥

मधुसर्पियुतं कासं हिक्का श्वासं जयेत्तिष्ठन् ।
 चित्तकं पिप्पलीमूलं व्याघ्रं हिङ्गुं दुरालभाम् ॥
 शठीं पुष्करमूलञ्च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ।
 भार्गीं छिन्नरुहां राक्ष्णां शृङ्गीं द्राक्षाञ्च कार्पिकान् ॥
 कल्कान्बं तुला क्वाथे निदिग्धराः पलावंशतिम् ।
 दत्त्वा मत्स्यण्डिकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ॥
 सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पली कुडवान्वितम् ।
 लेहयेत् कासहृद्रोग श्वासगुल्मनिवारणम् ॥
 दशमूलीं स्वयं गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं पिप्पलीमूलचिचिकान् ॥
 भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।
 हरीतकी शतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥
 यवे स्त्रिन्ने कपायन्तं पूतं तन्नाभयाशतम् ।
 पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथक् घृतात् ॥
 तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीतं च मार्शिकात् ।
 लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
 तद्दली पलितं हन्ति वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ।
 पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्कां सन्निपमञ्ज्वराम् ॥
 हन्यात्तथाशो ग्रहणी हृद्रोगा रुचिपीनसान् ।
 अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥
 सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
 दाडिमाम्बुं तथोष्णं न भार्गीं नागरमखुना ॥
 पिवेत् बद्धरसारं वा मदिरा दधिगुल्भिः ।
 अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं सैन्धवम् ॥

शिरसः सद्ने स्त्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
 कासप्रतिश्याय रसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 दशाङ्गुलोन्मितां नाडीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
 शरावसंपुटच्छिन्ने कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥
 वैरीचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिवेत् ।
 तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥
 सद्यस्य तैल्यग्रादिचिप्यञ्जेषाणामुरसि स्थितम् ।
 निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मो भयोद्भवम् ॥
 मनःशिलासद्यष्टाङ्ग मांसो मुस्ते ह्रुदैः पिवेत् ।
 धूमं तस्यानु च चीरं सुखीणं सगुडं पिवेत् ॥
 एष काषान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
 प्रसह्य परिसंसिद्धा नन्यैर्योगशतैरपि ॥
 प्रपुण्डरीकं मधुकं गार्ङ्गष्टाले मनःशिलाम् ।
 मरिचं पिप्पलीं द्राक्षाभिलां सुरसमञ्जरीम् ॥
 कृत्वा वृत्तिं पिवेद्भूमं चीमञ्चैलानुवृत्तिताम् ।
 घृताक्ता मनु च चीरं गुडोदकमथापि वा ॥
 मनःशिलैलामरिचञ्चाराञ्जनकुटन्वटैः ।
 वंगलोचनशैवालचौमनक्तकरोहिषैः ॥
 पूर्वकलेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
 अलं मनःशिला तद्वत् पिप्पली नागरैः सह ॥
 त्वगैङ्ग दी वृहल्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
 कार्पासास्थप्रश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ॥
 ग्राम्या नूपौदकैः गालियवगोधूमषष्टिकान् ।
 रसैर्मांसात्सगुणानां यूर्पैर्वा दापयेद्वितान् ॥

यवानी पिप्पलीबिष्वमध्य नागरचित्रकः ।
 रास्त्रा जाजो पृथक् पर्णा पलागशटिपौष्करे ॥
 सिग्धास्त्रलवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिदेत् ।
 कटी हृत्पार्श्वकोष्ठान्नि श्वासहिक्काप्रणाशनीम् ॥
 दशमूलरसे तद्वत् पञ्च कोलगुडान्विताम् ।
 पिवेत् समतिलां पेयां क्षीरे वापि ससैन्धवाम् ॥
 मत्स्यकौक्कुटवाराहैरामिषैर्वा घृतान्वितैः ।
 सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिवेन्नरः ॥
 वास्तुकं वायसी शाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
 स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षु रसगौडिकाः ॥
 दध्यारनालास्त्रकफप्रसन्नाः पानमेव च ।
 शस्यते वातकासे तु स्वाहस्त्रलवणानि च ॥
 पेलिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा क्षितम् ।
 तथा मदनकाश्मर्यमधूक कथितैर्जलिः ॥
 यष्ट्राह्नफलकल्कीर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
 हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजत् ॥
 पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 दद्याद् घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥
 सिग्धशीतस्तनुकफे रूक्षशीतः कफे घने ।
 क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥
 शृङ्गाटकं पद्मबीजं नीलो साराणि पिप्पली ।
 पिप्पलो मुस्तयष्ट्राह्न द्राचामूर्वा महौषधम् ॥
 लाचाशृतफला द्राचा त्वक् क्षीरी पिप्पलोसिताः ।
 पिप्पली पद्मको द्राचा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥

खर्जूरं पिप्पली द्राक्षा श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
 घृतचीद्रयुता लेहाः श्लोकाईः पित्तकासिनाम् ॥
 शर्करा चन्दनद्राक्षा पथ्या धात्री फलोत्पलैः ।
 पैत्ते समुस्तमरिच सकफे सघृतेऽनले ॥
 मृद्धीकाईशतं त्रिंशत् पिप्पलीशर्करा पलम् ।
 लेहयेन् मधुना गोर्वा चीरपस्य शकटद्रसम् ॥
 त्वग्ल्ला व्योषमृद्धीका पिप्पली मूलपौष्करेः ।
 लाजा मुस्तशठी रास्त्रा धात्री फलविभीतकेः ॥
 शर्करा चीद्रमर्षिभिर्लेहः कासविनाशनः ।
 श्वासं हिक्कां क्षयञ्चैव हृद्दोगञ्च प्रणाशयेत् ॥
 पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजान् सितीपलाम् ।
 पिवेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकास हरं परम् ॥
 मधुरैर्जाङ्गलरमैः श्यामाकशवकोद्रवाः ।
 मुद्गाद्वियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥
 घनश्लेष्मणि लेहासु तिक्तका मधुसंयुताः ।
 शालयः स्युस्तनुकफे पष्टिकथ रसादिभिः ॥
 शर्कराश्रोऽनुपानार्थं द्राक्षेच्छूणां रसान् पयः ।
 सर्वञ्च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥
 काकोडी वृंहणी मेदा युग्मैः सद्यषनागरैः ।
 पित्तकासे रसान् चीरं यूर्पाश्चाप्युपकल्पयेत् ॥
 शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पली द्राक्षयोस्तथा ।
 कषायेण शृतं चीरं पिवेत् समधुशर्करम् ॥
 स्थिरा सिता घृन्निपर्णी श्रावणो घृहती युगैः ।
 जीवकर्षभ काकोडी तामलापष्टिजौरकैः ॥

मृतं पयः पिवेत् कासी ज्वरोदाही क्षतक्षयी ।
 तज्जं वा साधयेत् सर्पिः सचीरेक्षुरसं भिषक् ॥
 जीवकाद्यै मधुरकैः फलीयाभिषुकादिभिः ।
 कल्कैस्त्रिकार्षिके सिद्धे पृतशेषे च सर्पिषि ॥
 शर्करा पिप्पलीचूर्णस्त्वक् क्षीर्या मरिचस्य च ।
 शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षीद्रगर्भान् पलोन्मितान् ॥
 गुडान् गोधूमचूर्णान् कृत्वा खादेद्विंशत्यनः ।
 शृङ्गासृग्दोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥
 शर्करा नागरोदीच्यं कण्ठकारीं शठीं समाम् ।
 पिष्ट्वा रसं पिवेत् पूतं वस्त्रेण घृतनूर्च्छितम् ॥
 महिष्यजातिगो क्षीर धात्री फलरसैः समैः ।
 सर्पिः सिद्धं पिवेद्युक्त्या पित्तकासनिवर्हणम् ॥
 बलिनं वमनै रादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
 यवान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफप्रैः श्याप्युपाहरेत् ॥
 पिप्पली क्षारिकैर्युषैः कौलत्यं मूलकस्य च ।
 लघून्यन्नानि भङ्गीत रसैर्वा कटुन्नान्वितैः ॥
 धान्वतैलैस्तथा स्त्रिहैः तिलसर्पपत्रिलजैः ।
 अध्वन्तोष्णान्बुतक्रं वा मद्यं वा निगदं पिवेत् ॥
 पीष्करारग्वधं मूलं पटोलान्तं निशां स्थितम् ।
 जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥
 कटुफलं कत्तृणं भार्गीं सुरतं धान्यं वचा भयाम् ।
 शण्ठी पपैटकः शृङ्गी सुराह्नश्च मृतं जले ॥
 मधु द्विह्व युतं पेयं दासे वातकफात्मके ।
 कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासद्विका ज्वरेषु च ॥

पाठां शुण्ठीं शटीं मूर्वां गवाचीं मुस्तपिप्पलीम् ।
 पिष्ट्वा घर्माम्बुना हृद्गन्धैस्त्रैवाभ्यां युतं पिवेत् ॥
 नागरातिविषा मुस्तं शृङ्गी कर्कटकस्य च ।
 हरीतकीं शटीं चैव तेनैत्रं विधिना पिवेत् ॥
 तैलभृष्टं च पिप्पल्याः कल्पाच्चं ससितोत्पलम् ।
 पिवेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्परससंयुतम् ॥
 कासमर्दांशुविट् शृङ्गरजी वार्ताकजा रसाः ।
 मञ्जीत्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च ॥
 द्विद्वारु शटी रास्ना कर्कटाख्या दुरालभा ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपलाः ॥
 मधुतैलयुता वितौ लेह्यौ वातानुगे कफे ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकोहस्ति पिप्पली ।
 पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुक्तानि पिप्पली ॥
 द्विद्वार्वभया गुस्तं पिप्पली विश्लथेपजम् ।
 विशाला पिप्पली मुस्तं लिह्यता चेति लेह्येत् ॥
 चतुरो मधुरान् वैद्यः कफकासहरान्नरम् ।
 सीवर्चला भया धात्री पिप्पली चारनागरम् ॥
 चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिवेत् ।
 दग्धमूलाढके प्रस्थं घृतस्नानसमैः पचेत् ॥
 पुष्कराह्व शटी विल्व सुरसैर्व्योषहृद्भिः ।
 पेयं पेयानुपानं तत्काये वातकफात्मके ॥
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफघातात्मकेषु च ।
 समूलफलपत्रायाः काण्टकार्या रसाढके ॥
 घृतप्रस्थं बला व्योष विडङ्गशटि चित्रकैः ।

सौवर्चल यवचारपिप्पलीमूल पौष्करैः ॥
 वृश्चिक वृहती पथ्या यवानी दाडिमर्हिभिः ।
 द्राक्षा पुनर्नवा चव्य दुरालभान्श्वेतसैः ॥
 शृङ्गी तामलकी भार्गी रास्ना गोक्षुरकैः पचेत् ।
 कल्कैः तत्पूर्वकासेषु द्विक्वा श्लासेषु शस्यते ॥
 कण्ठकारी घृतं ह्येतत्कफञ्चाधि निरुदनम् ।
 कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलशृतं घृतम् ॥
 धूमांस्तानिव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकामिनाम् ।
 कीशातकी फलान् मध्यं पिवेद्वा समनः शिलैः ॥
 तमकः कफवाते तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।
 पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
 वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥
 आर्द्रं विरूक्ष्यं शुष्के श्लिग्धं वातकफात्सके ।
 कासे कादंमपित्ते तु कफजे तित्तसंयुतम् ॥
 कासमत्ययिकं मत्वा घतजं त्वरया जयेत् ।
 मधुरैर्जीवनोयैश्च बलमांसविवर्द्धनेः ॥
 पिप्पली मधुकं पिष्टं कार्पिकं ससितोपलम् ।
 प्रास्थिकं गव्यमाजन्तु क्षीरभिक्षुरसस्तथा ॥
 यवगोधूमशृङ्गीका चूर्णमामलकी रसः ।
 तैलञ्च प्रसृतांशानि तत्सर्वं शृद्दनाभिना ॥
 पचेत्तेहं घृतक्षीद्रयुक्तः सचतफासनुत् ।
 श्लासहृद्रोगकाशेषु हितो वृद्धात्परितये ॥
 पित्तकासघतानां च वृत्तिः स्वात् घतकासिनाम् ।

क्षीरसर्पिमधुप्राया मंसर्गे तु विशेषणम् ॥
 वातपित्तार्दितेऽस्य ही गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
 तैलेर्मातुरोगघ्नेः पीद्यमाने च वायुना ॥
 हृत्पाश्चातिषु पानं स्याज्जवनो यस्य सर्पिषः ।
 सदाहं कासिनां रक्तं ह्योवतः सबलेऽनिले ॥
 मांसो चितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसाहिताः ।
 तृष्णार्तानां पश्यच्छागं शरमूलादिभिः शृतम् ॥
 रक्ते स्रोतोभ्य आस्यादा गते क्षीरघृतं हितम् ।
 नस्यं पानं यवागूर्वा श्रान्ते कामे हतानले ॥
 स्तम्भायामेषु मरुतीं मात्रां वा सर्पिषः पिवेत् ।
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ता विरोधि यत् ॥
 निवृत्ते चतदोपे तु कफे वृद्धतरः शिरः ।
 दाह्यते कासिनो यस्य सधूमात्रा पिवेदिमान् ॥
 द्वे भेदे मधुकं द्वे च बलेतैः क्षौमलक्तकैः ।
 वर्तितेधूमे ममापीय जीवनीय घृतं पिवेत् ॥
 मनःशिला पलाशाजगन्धात्वक् क्षीरिनागरैः ।
 भावयित्वा पिवेत् धूमं शर्करेक्षु गुडोदकम् ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशङ्खया ।
 समर्पिष्कं पिवेद्दूमं तिक्तारि प्रतिभोजनम् ॥
 भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।
 क्षौमं धूमं पिवेत् क्षीरं शृतं चायो गुडैः पिवेत् ॥
 सम्पूर्णरूपं जयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
 नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥
 तस्मै वृंहणमेवादी कुर्याद्गनेश्च वर्धनम् ।

बहुदोषाय सस्त्रे हं मृदु दद्याच्च शोधनम् ॥
 शम्याकेन विवृतया मृदोका रसयुक्तया ।
 विल्वकस्य कषायेण विदारी स्वरसेन च ॥
 सर्पिः सिद्धं पिवेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
 पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ॥
 घृतं कर्कटकी क्षीरहिपला साधितं पिवेत् ।
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैस्तथा शृतम् ॥
 घृतं पयस्य मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्र एव च ।
 शूले सवेदने मेढ्रे पायौ सशोषि वक्षणे ॥
 अन्यास्यो घृतमण्डने लघुना मियक्रेण वा ।
 जाङ्गलैः प्रति भुक्तस्य वर्तकाद्या विलेययाः ॥
 क्रमशः प्रसहाद्यैव प्रयोज्याः पिशिताग्निनः ।
 श्रौष्णात् प्रमाथि भावाच्च स्त्रोतोभ्यः चावयन्ति ते ।
 कफैः रुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात् सम्यग्ब्रह्मन् रसः ॥
 च विका त्रिफला भार्गी दशमूलैः सचित्रकैः ।
 कुलत्थ पिप्पलीमूलपाठा कोलयवेर्जले ॥
 शृतैर्नागरदुःसर्गा पिप्पली शटि पौष्करैः ।
 कर्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥
 सिद्धेर्गन्धयूयिते चारौ ह्यो पञ्चलवणानि च ।
 दत्त्वा युक्त्या पिवेच्चात्रां त्रयकासनिपीडितः ॥
 गुडूचीं पिप्लीं मूवां हरिद्रां त्रयसीं वचाम् ।
 निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥
 जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्ससम् ।
 सिद्धं सर्पिः पिवेद्बुद्ध्यासातित्रयकासनुत् ॥

कासमर्दा भया सुस्तपाठा कट्फलनागरः ।
 पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्यैः सुरसेन च ॥
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राचारसाठके ।
 पचेत् शोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥
 धात्रीफलीः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाप्यवचूर्णितम् ।
 द्विगुणो दाडिमरसे विपक्तं व्योपसंयुतम् ॥
 पिवेदुपरि भक्तं वा यवक्षारघृतं नरः ।
 पिप्पली गुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥
 एतान्यग्नि विह्वलप्रथं सर्पिंषि क्षयकासिनाम् ।
 स्युर्दीषबद्धकण्ठोरः स्त्रोतसां च विशुद्धये ॥
 क्षरीतकीयवक्त्राथक्षप्राठके विंशतिं पचेत् ।
 स्विन्ना सृष्ट्वा तास्तस्मिन् पुराणं गुडषट्पलम् ॥
 दद्यान्मनः शिलाकर्षं कर्षाडं च रसाञ्जनात् ।
 कुडवाडं च पिप्पलीयाः सलेहः श्वासकासनुत् ॥
 श्वाविधः सूचयोद्ग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
 श्वासकासहरा वर्द्धि पादो वा क्षौद्र सर्पिषा ॥
 एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
 सुरसैरण्डपत्राणां विधिनाम्नेन लेहयेत् ॥
 द्राक्षा पद्मकवार्ताकपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
 लिङ्गाय चूर्षणचूर्णं वा पुराणं गुडसर्पिषा ॥
 चित्रकं त्रिफला जाजी कर्कटाख्यं कटुत्रिकम् ।
 द्राक्षाञ्च क्षौद्रसर्पिभ्यां लिहप्रादद्याद्गुडेन वा ।
 पद्मकं त्रिफला व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ॥
 बला रासा युतं सूक्ष्मं शर्करा क्षौद्रसर्पिषा ।

विमथ्य लेहयेत्तद्द्वं सर्वकासहरं शिवम् ॥
 जिवन्तीं मधुकं पाठां त्वक् क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
 मुस्तैले पद्मकं श्याचा द्वे वृहत्याौ वितुन्नकम् ॥
 शारिवा पौष्करं मूलं कर्कटाख्यां रसास्त्रनम् ।
 पुनर्नवां रजो लोहं त्रायमाणं यवानिकाम् ॥
 भार्गीं तामलकीं ऋक्षिं विडङ्गं धन्वयावकम् ।
 चारचित्रकचव्यास्त्रवेतसव्योपद्राव च ॥
 चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णात्पाणितलं पञ्च कासानिष व्यपोहति ॥
 लिङ्गाम्बरिचचूर्णं वा सष्टतन्नीद्रगर्करम् ।
 वद्रीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं मसन्धवम् ॥
 स्वरभेदेच कासे च लेहमेतत्प्रयोजयेत् ।
 पत्रकल्कं घृतेर्भृष्टं विष्वक्कस्य मगर्भरम् ॥
 पेयाचोत्कारिका कर्द्वस्तृट्कासा मातिसारजुत् ।
 गौरसर्षपगण्डोरविडङ्गव्योषचित्तकान् ॥
 साभयान् साधयेत्तोये यवागूं तेन चाग्भसा ।
 सर्षपिलवणां कासे द्विका श्लासे सपीनसे ॥
 पाण्डुामये क्षये श्राधे कर्णशुले च शस्यते ।
 कण्ठकारी रसे सिद्धो मुद्गयुषः सुसंस्कृतः ॥
 सगौरामलकः सान्नः सर्वकासभिर्षाज्यतम् ।
 वातघ्नौषधनिष्काथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
 विष्किरान् प्रतुदान्वीलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥
 क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदग्निताः ।
 क्षयकासेऽपि तानैव यथा वश्यं प्रयोजयेत् ॥

दीपनं वृंहणञ्चैव स्त्रोतसाञ्च विशोधनम् ।
 अत्यासात् क्षयकासिभ्यो वक्ष्यं सर्वं मितं हितम् ॥
 सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
 सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्यं भिषक्जितम् ॥
 दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रीगबलाबलम् ।
 कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥ इति
 तत्र श्लोकी । भोक्ष्यं पानानि सर्पीषि लेह्याः पाचनकानि च ।
 क्षीरं सर्पिगुडा धूमाः कासभैषज्यसंग्रहः ॥
 संख्यानिमित्तं रूपाणि साध्या साध्यत्वमेव च ।
 कासानां भेषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वञ्च कासिनः ॥
 इति कासचिकित्सितम् ।

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातः छर्दिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

यशस्विनं ब्रह्मतपो द्युतिभ्यां ज्वलन्तमग्न्यर्कसमप्रभावम् ।
 पुनर्वसुं भूतहिते निविष्टं पप्रच्छ शिष्योऽत्रिजमन्विशः ॥
 छर्दोषि मे यानि पुरोदितानि रोगाधिकारे भिषजा वरिष्ठः
 तेषां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां यथावदाचक्ष्व नृणां यथार्थम् ॥
 तदग्निवेशस्य वचो निशम्य प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।

६३

हृदींषि शानि पुरोदितानि विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक्
 त्रिधात् पृथक्प्रभवाणि दीपैर्हि शार्थयोगेन च पञ्च तानि ।
 तेषां हृदुत्कृशकफप्रसेको हि पस्तथात्तस्य हि पूर्वरूपम् ॥
 व्यायामतीक्ष्णेषधशोकरोगभयोपवासाद्यतिकर्षितस्य ।
 क्रुद्धो महास्रोतसि मातरिश्वा दीवान्मसुत्क्लिश्यतदूर्ध्वं मस्यन्
 ग्रामाशयोद्रे ककतश्च ममं प्रपीडयेच्छर्दिंरुदीरयेच्च ।
 हृत्पाखं पीड्यासुखशीघ्रमूर्धनाभ्यन्ति कासस्वरभेदतोदैः ॥
 उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छन्नकृष्टं तनुकं कपायम् ।
 कृच्छ्रेण चाख्यं महता च वेगेनार्त्तोऽग्निलाच्छर्दयतीह दुःखम्
 अजीर्णकटुत्वविदाहिमद्यै रामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् ।
 रसायनीभिर्विसृतं प्रपीद्य मन्दोर्ध्वं मागम्य वमिं करोति ॥
 मूर्च्छापिपासासुखमूर्ध्वकण्ठतास्त्वजिसन्तापतमो भ्रमार्त्तः ।
 पित्तं शृणोष्णं हसितं सतिक्तं धूम्रञ्च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥
 स्निग्धातिगुर्वाभविदाहि भोज्यैः स्वप्नादिभ्यैव कफोऽतिवृद्धः ॥
 उरःशिरो मर्मरसायनीश्च सर्वाः समावृत्त्य वमिं करोति ।
 तन्द्रास्य माधुर्यकफप्रसेकसन्तोपनिद्रारुचिगौरवात्तः ॥
 स्निग्धं घनं स्वादुकफं विशुद्धं सलोमहर्षोऽत्यरुजं वमेत्तु ।
 समश्रतः सर्वरसान् प्रसक्तमामप्रदोपन्तु विपर्ययैश्च ॥
 सर्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्नाश्छर्दिस्त्रिदोषं जनयन्ति दोषाः ।
 शूला विपाका रुचिदाहदृष्याश्वासप्रमोहप्रबलं प्रसक्तम् ।
 हृदिस्त्रिदोषं लवणान्बनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां वृणां स्यात्
 त्रिदुःखेद्मूत्रान्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुष्य यदोर्ध्वमेति
 उल्लसद्दोषस्य तदा चितन्तं दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ।
 विण्मूत्रयोस्तत्समवर्णगन्धं दृष्ट्वासहिकार्त्तियुतः प्रसक्तम् ॥

दुष्टं नरच्छेद्यतीह वेगात्तेनार्दितयाश्च विनाशमेति ।
 हिष्टप्रतीपा शुचिपूतमेध्यत्रौभक्तगन्धां शुचिवर्णनेस्तु ॥
 यन्ना वमेत्तप्रमनामनोघ्नैर्हिष्टस्थसंयोगभवं मतं तत् ।
 क्षीणस्य यच्छर्दिरतिप्रवृत्तं सोपद्रवं शोणितपूययुक्तम् ॥
 सचन्द्रकं तत्रवदन्यसाध्यं साध्यं चिकित्सेदनुपद्रवञ्च ।
 आमाशयोत्कलेष्वभवं हि सर्वं छर्दिर्मतं लङ्घनमेव तस्मात् ।
 प्राक्कारयेन्मारातजं विमुच्य संशोधनं वा कफपित्तहारि ।
 चूर्णानि लिङ्घान्मधुनाभयानां हृद्यानि वा यानि विरेचनानि
 मयैः पयोभिय युतानि युक्ता गयन्तप्रधो दोषमुदोर्णभूदं
 वल्लोफलाद्यैर्वमनं पिवेद्वा यो दुर्बलस्तं गमनैश्चिकितसेत् ॥
 रसैर्मनोघ्नैर्लघुभिर्विशुष्कैर्भक्ष्यैः सभोज्यैर्विविधैः सपानैः ।
 सुसंस्कृता तित्तिरिवर्हिंलावा रसा व्यपोहन्तानिलप्रवृत्तम् ॥
 छर्दिस्तथा कोलकूलयमापविखादिमूलास्त्रयवैश्च यूपाः ।
 वातात्मके हृद्रवकासयुक्तो नरः पिवेत् सैन्धववद् घृतन्तु ॥
 सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ।
 व्योषेण युक्तां लवणैस्त्रिभिय घृतस्य मात्सामथवा विदध्यात् :
 क्षिप्त्वानि हृद्यानि च भोजनानि रसैः सगुणैर्दधिदाडिमाञ्चै
 पित्तात्मिकायामनुलोमनाथं द्राक्षा विदारौ क्षरसैस्त्रिहृद्व्यात्
 कफाशयस्थन्वतिमात्र हृदं पित्तं हरेत् स्वादुभिरुर्द्धुमेव ।
 शुद्धाय काले मधु शर्कराभ्यां लाजैश्च मन्यं यदि वापि पेषाम्
 प्रदापयेन् मुहुरमेन वापि शान्द्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ।
 सितोपला माचिकपिप्पलीभिः कुल्माषलाजा यवसक्तु गृह्णान्
 खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं द्राक्षामथोवा बदराणि लिङ्घ्यात्
 स्तोतोजलाजोत्पलकोलमज्जचूर्णानि लिङ्घ्यान्मधुना भयाच्च

कोलास्त्रिमज्जास्त्रनमच्चिकाविड्लाजासितामागधिकं कणान्वा

द्राक्षारसं वापि पिवेत्सुशीतं

मृद्गृष्टलोष्टप्रभवं जलं वा ।

जम्बाम्रयोः पल्लवजं कषायं

पिवेत्सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥

निशिस्थितं वारि समुद्रकण्ठं

सोशीरधान्यघ्नकोदकं वा ।

गवेषुका मूलजलं गुडूच्या

जलं पिवेदित्तरसं पयो वा ॥

सेव्यं पिवेत्काञ्चनगैरिकं वा

सवालकं तण्डुलधावनेन ।

धात्रीरसेनोशमचन्दनं वा

दृष्ट्वा वमिघ्नानि समाच्चिकाणि ॥

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं

सपिप्पली सर्षपनिम्बतोयैः ।

पिण्डीतकैः सैन्धवसम्प्रयुक्तै

र्वम्यां कफामाशय शोधनार्थम् ॥

गोधूमशालीन् सयवान् पुराणान्

यूषैः पटोला मृतचित्रकाणाम् ।

व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धि-

र्व्योषैः फलान्कैः कटुभिस्तु वाद्यात् ॥

रसांश्च शुभ्यानि च जाङ्गलानां

मांसानि जीर्णान्मधु शीघ्ररिष्टान् ।

दार्गास्तथा खाडवपानकानि

द्राक्षा कपिल्यैः फलपूरकैश्च ॥ :
 मुद्गान् सगोधूमयवान् कडायान्
 मृशान् यतान्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।
 अद्यात्तथैव त्रिकला विडङ्ग-
 चूर्णं विडङ्गप्रवयो रथो वा ॥
 सजाम्बवं वा वदराम्बुचूर्णं
 मुस्ताद्युतां कर्कटकस्य मृत्नीम् ।
 दुरालभां वा मधु सम्प्रयुक्तां :
 लिङ्ग्रात्कफहृदिर्विनिग्रहार्थम् ॥
 मनःशिलायाः फलपूरकस्य
 रसैः कपिल्यस्य च पिप्पलीनाम् ।
 क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं
 लिङ्गन् जयेत् हृदिर्दुदीर्णवेगम् ॥
 यंपा पृथक्तेन मया क्रियोक्ता
 तां सन्निपातेऽपि समीक्ष्य बुद्ध्या ।
 दंष्टर्तुदेहाग्निबलान्यवेक्ष्य
 प्रयोजयेत् शास्त्रविदप्रमत्तः ॥
 मनोभिघाते तु मनोनुकूला
 वाचः समाश्वासनहर्षणानि ।
 लोकप्रसादाः श्रुतयो वयस्याः
 पृङ्गारिकाश्चैव हिता विद्याराः ॥
 गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला
 मृतपुष्प शक्तास्तफलादिकानाम् ।
 शाकानि भोज्यान्वथ पानकानि

सुसंस्कृताः खाडवरागलेहाः ॥
 यूषा रसाकाम्बलिकाः खडाय
 मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ॥
 फलानि मूलानि च गन्धवर्णै
 रसै रूपेतानि वमिञ्चयन्ति ॥
 गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं
 रूपञ्च यद्यत्प्रियमप्रसात्प्रम ।
 तदेव कुर्यात् प्रशमाय तस्या
 स्तेजोहि दोषः सुख एव जेतुम् ॥
 वम्युत्थितानां च चिकित्सितं स्यात्
 चिकित्सितं कार्यमुपद्रवाणाम् ।
 अति प्रवृत्ता सुविरेचनस्य
 कर्मातियोगे विहितं विधेयम् ॥
 वमि प्रसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं
 धातुक्षयाद्दृष्टिगुपैति तस्मात् ।
 चिरप्रवृत्ता स्वर्नलापहानि
 कार्याण्युपस्तम्भनहं हृणानि ॥

सर्पिगुहाः क्षीरविधिष्टं तानि कल्याणक चूषणजीवनानि ।
 वृथांस्तथा मांसरसाः सलेहाः चिरप्रसक्ताश्च वमिं जयन्ति ॥

इति तत्र श्लोकः ।

संख्यां हेतुं लक्षणमुपद्रवान् साध्यतां न योगांश्च हृदीनाम् ।
 प्रशमार्थं प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यं इति हृदिचिकित्सितम्

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णा चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ज्ञानप्रथमतपोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्वितीऽभिरतः ।
दृष्टानां प्रथमार्थं चि कित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥
जीभाङ्गयाच्छ्रमादपि शोकात् क्रोधाहिलङ्घनाभ्यात् ।
चारान्मूलवणकटुकोष्णरूचशुष्कान्नसेवाभिः ॥
धातुत्रयगदकर्षणवमनाद्यति योगसूर्यसन्तापैः ।
पित्तानिली प्रहृष्टौ सौम्यान् धातूँश्चशोषयतः ॥
रसवाहिनोश्च नालीजिह्वामूलगलतालुक्लोन्नः ।
संगोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ॥
पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तमतो न याति शमम् ।
घोरव्याधि कृगानां प्रभवत्युपसर्गभृता सा ॥
प्राण्युपं मुखशोषं स्वलक्षणं सर्वदास्वुक्कामित्वम् ।
दृष्टानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमुपायः ॥
मुखशोषस्वरभेदमसन्तापप्रलापसंस्तम्भान् ।
ताल्लोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशञ्च ॥
जिह्वा निर्गममरुचिं बाधिर्यं मर्माणान्द्वं सादम् ।
दृष्टोद्गतान् जयेत्पञ्चविधां लिङ्गतः शृणुतम् ॥
अध्धातुं देहस्थं कुपितः पवनो यदा विशोषयति ।
तस्मिन् शुष्के शृण्वत्यबलस्तृष्यत्यथ विग्रहानाम् ॥
निद्रानाशः शिरसो म्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता ।
श्रोत्रोपरोध इति च स्याल्लिङ्गं वातदृष्ट्यायाः ॥

पित्तं मतं कुपितमाग्नेयं कुपितं चेत्तापयत्यपां धातुम् ।
 सन्तप्तः सहिजनयेत्तृष्णां दाहीत्वणां नयाम् ॥
 तिक्तास्य त्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दिता मूर्च्छा ।
 पीताक्षि मूत्रवर्षस्वमाकृतिः पित्तदृष्णायाः ॥
 दृष्णाया सप्रभवा साप्याग्नेय्यामपित्तजनितत्वम् ।
 लिङ्गं तस्याश्चारुचिराभानप्रसेकौ च ॥
 देहो रजसोऽम्बु भवो रसाश्च तस्य क्षयाच्च ।
 दृष्येत्तु दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनः संशुष्कगल गालुः ॥
 भवति खलु सोपसर्गान् दृष्णा सा भवति शोषणी कष्टा ।
 ज्वरमेहक्षय शोषश्चासाद्य पृष्टष्टदेहानाम् ॥
 सर्वास्त्विति प्रसक्ता रोगकृशानां वमि प्रसक्तानाम् ।
 घोरोपद्रव्युक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेया ॥
 नाग्निं विनाहि तर्षः पवनाद्वाती हि शोषणे हेतू ।
 अर्बुधातोरति वृद्धावपां क्षये दृष्यति ॥
 नरस्तु गुर्वन्नपयः स्नेहैः संमूर्च्छंतिर्विदाहकाले च ।
 यस्तृष्येद्दृत्तमार्गो तत्रापि निला नली हेतू ॥
 तीक्ष्णोष्णरूक्षभावान्मद्यं पित्ता निलौ प्रक्षोपयति ।
 शोषयतोऽपां धातुं वाताशुमद्यशीलानाम् ॥
 तप्ता स्त्रिव सिकतासु हि तदा शुमद्यं विशुष्यति ।
 क्षिप्रं तेषां सन्तप्तानां हिमजलपानाद्भवति ॥
 मर्मेशिशिरस्नातस्योष्मारुहः कष्टं प्रपद्य तर्षयति ।
 तस्मान्नोष्णा क्लान्तो भजित सहसा जलं शीतम् ॥
 लिङ्गं सर्वास्वेता स्वनिलक्षयात् पित्तजम् ।
 भवत्यथ तु पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि दृष्णानां

अपां क्षयाद्दि ट्ठणा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
 तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिवेत्तद्गुणं वान्यत् ॥
 किञ्चित्तुवरानुरसं तत्र लघुशीतं सुगन्धिरसम् ।
 अनभिष्यन्दि च यत्तत् क्षितिगतमपैन्द्र वज्ज्जेयम् ॥
 शृतं शीतं ससितोपन्नमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
 लाजा सक्तु सिताक्तान् मधु युतमैन्द्रेण वा मय्यं ॥
 वाद्यं वामयवानां शीतं मधु शर्करायुतं दद्यात् ।
 पियां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूषाणाम् ॥
 पयसा शृतेन भोजनमथवा मधु शर्करायुतं भोज्यम् ।
 पारावतादिकरसैष्टं तभृष्टैर्वाप्य लवणाक्तैः ॥
 ट्ठणपञ्चमूलमुञ्जातकैः पियालीष जाङ्गलाः ।
 सुकृताः शस्ताः रसाः पयो वातैः सिद्धं शर्करा मधुमत् ॥
 शतधीतष्टतेनाक्तः पयः पिवेत् शीततीयमवगाद्य ।
 सुदृगमसूरचणकजा रसास्तु भृष्टा छृते देया ॥
 मधुरैः सजीवनोयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरं ।
 पानाव्यञ्जनसेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तं तज्जं ॥
 वा छृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
 मारोपयः सशर्करमुष्ट्या अपि नस्यमिच्छुरसः ॥
 क्षीरेक्षुरसगुडोदकसितोपलाद्यैः क्षीद्रसोधुमार्दिकैः ।
 वृक्षास्तमातुलुङ्गैर्गण्डूषास्तालुगोध्रैः ॥
 जम्बान्नातकवदरीनडवेतसपञ्चकल्कपञ्चाक्षैः ।
 छन्मुखगिरः प्रलेपाः सघृता मूर्च्छां स्मृतृपां स्युः ॥
 दाडिमदधित्यलोध्रैः सविदारोबीजपूरकैः ।
 शरसः प्रलेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च क्षितः ॥

॥ शिव लपटुकड लजैः शक्नैः मष्टैश्च सकु भिलेपः ।
 मस्वारनालकमलाङ्ग वसनमणिहारसंस्पर्शाः ॥
 शिशिराम्बु चन्दनार्द्राः स्नानतटपाणितलसंस्पर्शाः ।
 क्षीमाङ्गवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणाञ्च ॥
 हिमवद्दूरीवनेसरित्सरोम्बुजवनेन्दुपादशिशिराणाम्
 रम्यशिशिरोदकानां स्मरणञ्च कथाश्च दृष्ट्याघ्नः ॥
 वातघ्नमन्त्रपानं शृदुलघुगीतञ्च वातदृष्ट्यायाः ।
 क्षतकासनुत् घृतक्षीरमूर्ध्ववातक्षयदृषां स्यात् ।
 स्यात्क्षीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तजे तर्पणं ॥
 पित्ते द्राक्षाचन्दनखर्जुरो शीरमधुयुतं तोयम् ।
 क्षौद्रितकशालितण्डुलखर्जूरपरुपकीत्पलशकाः ॥
 मधुपक्कलोष्टमेव च जले शृतं शीतलं पेयं ।
 क्षौद्रितशालिप्रस्थः सलोध्रमधुकाञ्चनोत्पलः ॥
 पक्कामलोद्धमधु जलसमायुतोमृगमये पेयः ।
 बटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयष्टराक्षैः ॥
 सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभाः कृष्णमृदः कृष्णमिकता वा ।
 तन्नानि नवकपालान्यथवा निर्वापत्र पाथयेताच्छम् ॥
 सपाकशर्करं वा शृतवज्जुप्रदकं दृषं हन्ति ।
 क्षीरवतां मधु राणां शीतानां शर्करा मधुविमियाः ॥
 शीतकषायाशृद्धशृष्टसंयुताः पित्तदृष्ट्याघ्नः ।
 ध्योषवचाभङ्गातकतिक्तकपायास्तथा सदृष्ट्यायाम् ॥
 यक्षोक्षं कफजायां वम्यां तत्रैव कार्यं स्यात् ।
 स्तम्भाश्च्यविपाकालस्य हृदिषु कफानुगां दृष्ट्याम् ॥
 ज्ञात्वा दधिमधु तर्पणञ्चवर्षोणजलैर्वेदनमिष्टम् ।

स कषाय लोहलवणं दाडिममस्त्रं फलञ्च लेह्यं वा ॥
 पेयमथवा हरिद्राम्बु शर्करा क्षौद्रसंयुक्तम् ।
 क्षयकासेन तु तुल्या क्षयदृष्ट्या गरीयसी या दृष्ट्याम् ॥
 क्षीणक्षतशोषद्वितैः तस्मात्तां भेषजैः शमयेत् ।
 पानं दृष्टार्तः पानन्वर्धोदकमस्त्रलवणगन्धाद्यम् ॥
 शिशिरस्नातः पानं मदाम्बु, गुडाम्बु, वा दृषितः ।
 भक्तोपराध दृषितः स्नेहदृष्टार्तोऽथवा तनु यवागूम् ॥
 प्रपिवेद् गुरुणा दृषितो भुक्ते नोहरेद्भुक्तम् ।
 मद्यार्धाम्बु, क्षीणं बलवांस्तृपितः समुल्लिखेत् ॥
 प्रोत्वा मागधिका विषदमुखः सशर्करं वा पिवेन्न्यम् ।
 बलवांस्तु तालुशोषे पिवेद्दृतं वृष्यमन्नमद्याच्च ॥
 सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्याबली स्निग्धान् ।
 अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणाभिहाशु पयः ॥
 छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ।
 स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या दृष्ट्यास्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ॥
 तर्षं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहर्हन्त्यात् ।
 वम्युणादाह मूर्च्छा तमः क्लममदात्यया स्त्रविषपित्तः शस्तम्
 स्वभावशीतं शृतशीतं सन्निपातेऽन्धः ।
 ह्रिका खासनवज्जरपीनसघृतपीतपार्श्वगलरोगी ॥
 कफवातकृतेस्थाने सद्यः शुद्धे च हितमुष्णम् ।
 पाण्डूद्रपीनसमेह गुल्ममन्दानिलातिसारिषु ॥
 प्लोहनिचय तोयमशुभं कासत्वमहः पिवेदल्पम् ।
 पूर्वमया तुरः संदोनस्तृष्णादिती जलं कांचन् ॥
 न लभेतु सचेन्नरणसाश्वेदाप्रयाद्दीर्घरोगं वा ।

तस्माद्दान्याम्बु पिवित्त्वाथन् रोगो सशर्करा क्षौद्रम् ॥

यद्वा तस्यान्यत्सप्रात् सात्प्रं रोगस्य तच्चेष्टम् ।

तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन्योपद्रवः सुखस्त्रेग्तुं ॥

तस्मात्तृष्णा पूर्वं जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः इति ।

तत्र श्लोकः ।

हेतुं यथाम्नि पवनौ कुरुतः सोपद्रवां च पक्षानां लक्षणानि
पुन्रवाक्यति रसाध्यता साध्यता साधनं चोक्तं ।

इति लक्षणाचिकित्सितम् ।

तयविंशोऽध्यायः ।

अथातो विषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगां लिङ्गान्युपक्रमान् ॥

विषस्य ब्रुवतः सम्यग्ग्नितेश न विरोध मे ॥

अमृतार्थं समुद्भे तु मथ्यमानेऽसुरासुरैः ।

जन्ने प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरि केशोऽनलेक्षणः ।

जगदृष्ट्वा विषस्यन्तं विषं सतु विषादमाव ॥

जङ्गमस्थावरायां तद्योनौ ब्रह्मा न्ययोजयेत् ।

तदम्बुसम्भवं तस्माद्द्विविधं पावकोपमम् ॥

अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।

तद्वर्षी स्वप्नयोनितात् सक्तीदं गुडधतम् ॥
 सर्पत्यम्बु धरा पाये तदगस्त्यो ह्विमस्ति च ।
 प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्द्विनात्यये ।
 सर्पाः कीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गलगोडिकाः ॥
 जलौका मत्स्यमण्डूकाः कणभाः सक्ताकण्टकाः ।
 श्वासंहव्याघ्रगोमायुतरक्षु नकुलादयः ॥
 दंष्ट्रियोधे विषं तेषां दंष्ट्रात्यं जङ्गमं मतम् ।
 सुस्तकं पौष्करं क्रौञ्चं वत्सनाभं वलाहकम् ॥
 ऋकटं कालकूटेन्द्र करवीरकसंज्ञकम् ।
 गालवेन्द्रायुधं तैलं मेढ्रकं कुशपुष्पकम् ॥
 रोहिषं पुण्डरीकाक्षं लाङ्गलव्यञ्जनाभकम् ।
 सङ्कोच मर्कटं शृङ्गि विषं हालाहलं तथा ॥
 एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ।
 गरसंयोगजं चान्यद्दक्षदृगरसंज्ञकम् ॥
 कालान्तर विपाकित्वान्न तदाशु हरत्यसून् ।
 निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम् ॥
 शोफं चैवातिसारञ्च जनयेज्जङ्गमं विषम् ।
 स्यावरं तु ज्वरं हिकां दन्तहर्षं गलग्रहम् ॥
 फेनवम्यरुचि श्वासमूर्च्छाञ्च जनयेद्विषम् ।
 जङ्गमं स्याद्धोभागमूर्द्ध्वं भागं तु मूलजम् ॥
 तस्माद्दंष्ट्रि विषं मौलं हन्ति मौलं च दंष्ट्रिजम् ।
 तृणमोहदन्तहर्षप्रसेकवमथु क्लमा भवन्त्यादौ ।
 वेगे रसप्रदीपादसृक् प्रदीपात् द्वितीये च ॥

वैवर्णं भ्रमवेपथु मूर्च्छा जृम्भाङ्गचिमिचिमातमकाः ॥
 दुष्टपिग्नितात्तृतीय मण्डलकण्डूश्वयथुकोठाः ।
 वातादिजाश्चतुर्थे छर्दिर्दाहाङ्गशूलमूर्च्छाद्याः ।
 नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चवेगेन ।
 षष्ठे हिक्का भङ्गः स्यान्दस्य तु सममेऽष्टमे मरणं ॥
 नृणां चतुष्पदादीनां स्याच्चतुर्विधः पञ्चिणां त्रिविधाः ।
 सौदत्याद्ये भ्रमगति च चतुष्पादा विपते ततः शूनः ॥
 मन्दाहारश्च ततो श्रियते श्वासे न हि चतुर्थे ।
 ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रत्यास्यति द्वितीये तु ॥
 स्रस्ताङ्गश्च तृतीये विपवेगे चाति पञ्चत्वं ।
 लघु रूक्षमाशु विशदं व्यवधि तीक्ष्णं विक्रासि सुक्ष्मञ्च ॥
 चणामनिर्देश्यरसं दश गुणशक्तं विपं तज्ज्ञैः ।
 रौब्याद् वातजभैत्वात् पित्तं रौक्ष्यप्रादशक् प्रकीपयति ॥
 कफमव्यक्तं रसत्वादशरसांशुवर्तते शीघ्रम् ।
 शीघ्रं व्यवधिभवादाश्व्याप्नोति केवलं देहं ।
 तीक्ष्णत्वात् मर्मप्राणघ्नं तद्विक्रासित्वात् ॥
 दुरुपक्रमं लघुत्वाद्द्वैशद्यात् स्यादसक्तगतिदीपं ।
 दांषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं ह्युदीरयति ॥
 स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफापत्तलिङ्गभोषणु ।
 षण्मूर्च्छारुचिमीहगलयहृच्छर्दिफेनादिपित्ताशयस्थितम् ।
 पैत्तिकस्य कफवातयोर्विषं तद्वत् ।
 षट्कासज्वरवमथुक्लमदाहतमोऽतिसारादि ॥
 कफदेशगतश्च कफस्य दर्शयेद्वातपित्तयोश्चैतत् ।
 लिङ्गं श्वासगलयहृकण्डूलालावमध्वादि ॥

दूषोविषं तु शोणितदृष्टकिटिभकोठादिरक्तलिङ्गञ्च ।
विषमेकैकं लिङ्गं सन्द्य हरत्यसूनेवम् ॥

चरति विषतेजसा सृक्तं तत् खानिनिरुद्धं मारयति जन्तून्

पीतं मृतस्य हृदि दृष्टविद्योदं शदेशे स्यात् ॥

नीलोद्भूतगैशिवकेशपतनाङ्गभङ्गविक्षेपाः ।

शिशिरैर्न लामहर्षो नाभिहने दण्डराजी च ॥

जतजं कताञ्च नायात्युक्तान्येतानि मरणलिङ्गानि ।

एभ्योऽन्यथा चिकित्वात्ते पांशोपकृमान् शृणु मे ॥

गन्तारिष्टोक्तं तन्निष्पीडनदूषणाग्निपरिषेचकाः ।

अवगाहनरक्तमोक्षणवमनविरिकोपधानानि ॥

हृदयावरणाञ्जनस्य धूमलेहोपधप्रशमनानि ।

प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञा संस्थापनं लेपः ॥

मृतमञ्जीवनमेव च विंगतिरेते चतुर्भिरभ्याधकाः ।

स्युरूपकृमा यथा यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ॥

दंशात्, विषं दृष्ट्या निस्तृतं वेणिकाभिषक् बद्धा

निष्पीडयेद्दृशं दंशमुद्धरेन्मर्म वर्जं वातं दंशं वा ॥

दूषेन्मूत्रेण यवचूर्णं पांशुचूर्णं प्रच्छन्नवेधजलौकः ।

शृङ्गैः स्वाद्यं ततो रक्तम् ॥

रक्ते विषप्रदुष्टे दुष्येत्प्रकृतिः ततस्त्यजिप्राणान् ॥

तस्मात् प्रघर्षणैरसृगवर्तमानं प्रवर्त्यं स्यात् ।

त्रिकटु गृहधूमरजनी पञ्च लवणचोरणाः सवार्ताकाः ॥

घर्षणमति प्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ।

रक्तं हि विषादानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहमेकैस्तत् ॥

शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्यथं याति विषवेगः ।

विषवेगान्मदमूर्च्छां विषाद् हृदयद्रवाः प्रवर्तन्ते ॥
 शीतेनिर्वर्तयेत्तान् वीज्यश्च लीमहर्षः स्यात् ।
 तद्वरिव मूलच्छेदाद् शच्छेदान्न वृद्धिसुपयाति विषम्
 आद्रूषणमानयनञ्चलस्य सेतुर्व्यथारिष्टः ।
 खड्गमांसगतो दाहो दहति विषं स्त्रावणं हरति रक्तात्
 पीतं वमनैः सद्यो हरेद्द्विरेकीर्णितौये तु ।
 आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिवेद्यथा लाभम् ॥
 भञ्जः पयो मधु घृतगौरिकमथ गोमयरसं वा ।
 तद्वसपक्षमथवा काकं निष्पीड्य तद्रसं वमनम् ॥
 छागादीनां वा सृक्भस्मसृदं वा पिवेदाशु ॥
 क्षारोगदस्तृतीये शोफहरैर्क्लृप्तं खनं समध्वसु ॥
 गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्य मधु सर्पिः ।
 काकाण्डशिरोषाभ्यां स्वरसेनाद्योतनमञ्जने नस्यम् ॥
 स्यात्पञ्चमिऽथ पष्ठे संज्ञा याः स्थापनं कार्यम् ।
 गोपित्तयुता रजनी मञ्जिष्ठा मरिचपिप्पलीपानम् ॥
 विषमाणां दृष्टानां विषपीते दंशनं वान्ति ।
 शिखि पिच्छार्क्षयुतं स्यात्पलाशबीजमगदे सृतेषु मतः ॥
 वार्ताकुफाणि तागारधूमगोपित्तनिम्बं वा ।
 गोपित्तयुतैर्गुलिकाः सुरसाग्रन्यि द्विरजनी मधुककुष्ठैः ॥
 शस्ता सृनेन तु गिरीषपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ।
 काकाण्डसुरसगवाच्या पुनर्नवा वायसी शिरोषफलेः
 उद्बुद्धविषजलसृते लेपौषधनस्य पानानि ।
 स्पृक्का प्लवथीण्यककाञ्ची शंखेय रोचनास्तगरम् ॥
 ध्यामककुङ्कुममांसी सुरसाग्रै लालकुष्ठघनाः ।
 हृदती गिरीषपुष्पं श्रीरजनीद्वय द्विङ्गु पिप्पली लाघाः ॥

जलमङ्गपरि चन्दनमधुकमदनसिन्धु वाराय ।
गन्धक लोभ्र मयूरकगन्धफलोनाकुलो विडङ्गञ्च ॥
पुष्पै मंसृञ्च समं पिष्ट्वा गुनिका विधेयाः स्युः ।
सर्वविषघ्नो जयकृद्धिमृतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता ॥
घ्नैय विलीपनधारणधूमशयणौष्ठै हस्यञ्च ।
भृतविषजखलक्लो कामेगमन्त्राग्न्य शल्यरीन् दीपान् ॥
दुःखप्रखीदीपानकालमरणाञ्च चौरभयम् ।
धनधान्यकार्यसिद्धिः श्योपुष्ट्यायुर्विवर्द्धनो धन्यः ॥
मृतसञ्जीवन एष प्रागमृताद् ब्रह्मणा विहितः ।
मन्त्रे धैर्यो यन्भावमार्जनं कार्यमात्मरक्षा च ॥
दीपस्य विषं यस्य स्थाने स्यात्तं जयेत् पूर्वम् ।
वातस्थानि स्त्रे दी दध्ना नतकुष्ठे कल्कपानञ्च ॥
घृतसधुपयोऽश्लुपानावगाहमेकाश्च पित्तस्थे ।
नारागदः कफस्थानगते स्त्रे दस्तथा शिराविधः ॥
दूधोविपेऽथ रक्तस्थिते शिरा कर्म पञ्चविधम् ।
भेषजम् एवं कलाप्रं भिषग्विदा सर्वदा लक्ष्यं सर्वम् ॥
स्थानजयेन च पूर्वं स्थानस्थस्याविरुद्धञ्च ।
त्रिपटूपितकफमार्गः स्रोतः संरोधरुद्धवायुश्च ॥
मृत इव चेन्नर्त्यः स्यादसाध्यलिङ्गै विहीनश्च ।
चर्मकषायाः कल्कं त्रिल्वसमं मूर्ध्नि काकपदमस्य ॥
कृत्वा कुर्व्यात्कटभीं कटुकोटफला प्रथमनञ्च ।
घ्राणाच्चिकर्णजिह्वा कण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः ॥
स्यात् वार्त्ताकुबोजपूर ज्योतिष्मत्यादिभिः पुष्टैः ।
दारुव्योषहरिद्राकरवीरकरञ्जसुरसेस्तु ॥

श्वेतां वचां विडङ्गं हिङ्गुमृतां कुष्ठसैन्धवे लशुनम् ।
 सर्षपकपिलमध्यं टुण्डू ककरञ्जवीजानि ॥
 वृहती शिरीषपुष्पं द्वे रजनी वंशलेखञ्च समम् ।
 पिष्ट्वा ह्यजस्य मूत्रेण गोऽश्वपित्तेन सप्तकृत्वः ॥
 व्यत्यासभावितीऽयं निहन्ति शिरसि स्थितं विषम् क्षिप्रं ।
 सर्षज्वरभृतग्रहविसूचिकाजीर्णमूर्तातीं ॥
 उन्मादापस्मारौ काचपटलनीलिका शिरोदोषान् ।
 चयदौर्वन्धमदात्ययपाण्डु गदांश्चाञ्जनात्तथा मेहान् ॥
 लेपाद्दिग्धत्तलोढदष्टविषपोतविषघाती ।
 अयःस्वारुहेषु च गुदलेपो यानिलेपनम् स्त्रीणाम् ॥
 मूढे गर्भे दुष्टे ललाटलेपः प्रतिश्याये ।
 ददुःकण्डू किटिभे कुष्ठे श्वित्रेषु च विचर्चिकादिपु लेपः ॥
 गज इव तरुन्विषदान् निहन्त्यत्र गदगन्धहस्तोषः ।
 पत्रागुससुस्तौलानिर्यासाः पञ्चचन्दनं सृक्का ॥
 त्वङ्गलदोत्पलवालकहरेणुकोशोरवन्धनखाः ।
 सुरदारुकनककुङ्कु, मध्यामककुष्ठप्रियङ्गवस्तगरम् ॥
 पञ्चाङ्गानि शिरीषादृष्योर्षेलासनःशिला जाज्यः ।
 श्वेतकटभौकरञ्जौ रक्षोघ्नी गिन्धु, कारिका रजनी ॥
 सुरसरसाञ्जनगैरिकमार्ज्जुठानिन्वनिर्यासाः ।
 वंशत्वग्श्वगन्धाहिङ्गुदधित्यान्धवेतसं लाघा ॥
 मधु मधुकसोमराजौवचारुहारीचना च गवाम् ।
 अगदोऽयं वैश्वणयाख्यातः चतुर्विधेण सष्टरङ्गः ॥
 अग्रतिहतप्रभावः ख्यातो महागन्धहस्तौति ।
 पित्तेन गवां पोष्ये गुलिकाः कार्यासु पुष्ययोगेन ॥

पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत् सर्वकर्माणि ।
 पैल्लग्रं कण्डूं तिमिरं रात्रप्रन्धं काचमर्बुदं पटलम् ॥
 हन्ति सततं प्रयोगाद्धितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ।
 विषमन्वरानजीर्णं दद्रूँ सविसूचिकां पामाम् ॥
 क्लृष्टं किटिभं श्वित्रं विचर्चिकां चोपहन्ति नृणाम् ।
 विषं मृपिकलूतानां सर्वेषां पन्नगानाञ्च ॥
 आशु विषं नाशयति सशूलमथकर्मजं सर्वम् ।
 एतेन लिप्रगात्रः सर्पात् गृह्णीत भक्षयेच्च विषम् ॥
 कालातीतोऽपि नरो जीवति किञ्चिन्निरातङ्कः ।
 आरुहे गुदलेपो योनिलेपथ मृदृगर्भाणाम् ॥
 मूर्धातिपु च ललाटे प्रलेपमाहुः प्रधानतमम् ।
 भेरीसृदङ्गपटहाष्कृत्वाण्यमुना तथा ध्वजपताकाः ॥
 लिप्रानि विषनिरस्तैर प्रध्वनयेद्दृग्दृशेत्यतिमान् ।
 यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा नखाखीटाः ॥
 न च कार्मणवेताला वहन्ति नाथर्वणा मन्दाः ।
 सर्वग्रहा ग तत्र प्रभवन्ति न चाग्निगस्त्रनृपचौराः ॥
 लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्तप्रस्ति ।
 पिप्यमाणा इमञ्चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 मम माता जया नाम विजयो नाम मे पिता ।
 सोऽहं जयो जयापत्नो विजयोऽथ जयाभि च ॥
 नमः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्माणे ।
 मनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ॥
 तेजो हृषाकपेः साक्षात्तेजो ब्रह्मिन्द्रयोर्यमे ।
 यद्वाहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ॥

मा तु य पाणियग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ।
 अनेन सत्यवाक्येन सिद्धता मगदो ह्ययम् ॥
 हिलिमिलिसं स्पृष्टे रक्ष सर्वभेषजे तु मे स्वाहा ।
 ऋषभकजीवकभार्गी मधुकोत्पलधान्यकेसरा जाजत्रः ॥
 ससितगिरिकीलमध्याः पेयाः श्वासज्वरादिहराः ।
 हिङ्गु च छाणायुक्तं कपित्थरसमयत्र लवणं च ।
 स मधुसिते पातव्यो ज्वरहिका श्वासकाशघ्नेर्लहः ॥
 कीलास्थ्यञ्जनलाजात्पल मधुघृतैर्वम्याम् ।
 वृहतीद्वयादकी पत्रधूमवर्त्तिखु हिकाघ्नी ॥
 शिखिवर्हं बलाकास्थोनि सर्षपायन्दने च घृतयुक्तः ।
 धूमो गृहशयनासन वस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ॥
 घृतयुक्तेन तु कुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
 धूमागदः ऋतोऽयं सर्वविषघ्नः श्वयथुहृच्च ।
 जतु सेव्यपत्र गुग्गुलु भक्षातक ककुभपुष्प सर्जरसाः ।
 श्वेता एव धूम उरगाखु कोटवस्त्रकमिनुदयत्रः ।
 तरुणपलाशदारसुतं पचेच्चूर्णितैः सह सस्यांशैः ।
 लोहितसृद्रजनीद्वय शुक्लखरसमञ्जरो मधुकैः ॥
 लाक्षा सैन्धवमांसीहरेणु हिङ्गु द्विशारिवाकुष्ठैः ।
 स व्योषवाह्निकीर्दिवि विलेपनाहृष्टवेद् यावत् ॥
 सर्पविषशोफ गुल्मत्वग्दोषार्शी भगन्दरप्लोङ्गः ।
 शोषापञ्चार क्रिमिभूतखरभेदपाण्डुगदान् ॥
 मन्दाग्नित्वं कासं सोन्मादं नाशयेत् नृणामाथ ।
 गुलिकाकाया शुष्ककीलसमातः समुपयुक्ता ।
 विषपीतदष्टविधे श्वेतद्विग्धे च वाचमुद्दिष्टम् ॥

सामान्यतः पृथक्त्रात्रिर्देशमतः शृणु यथावत् ।
रिपयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्त्रिभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ॥
अःहारविहारगतः तस्मात् प्रेष्यान् परीक्षेत ।
अत्यर्थगद्धितः स्याद्दुःखागपि जल्पवाग्विगतलक्ष्मीः ॥
प्रासः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ।
दृष्ट्वेवं न तु सहसा भोज्यं कुर्यात् तदग्रमनौ तु ॥
म विषं हि प्रापयाद्यं बहुन्विकारान्भजत्यग्निः ।
शिखिवह्वविचित्रार्चिस्तीक्ष्णा जमरूचकुणपधूमथ ॥
स्फुटति च सण्डमगब्दमेकावर्ती विहितार्चिषि स्यात् ।
पात्रस्थं च विवर्णं भोज्यं स्यात्प्रजिकांश्च मारयति ।
क्षामस्वराय काकान् कुर्याद्विरजेच्चकोराक्षि पाने ॥
नीलाराजो वैवर्ण्यं स्वाच्च नेचते छायां पश्यति ।
विक्रतामथवा लवणाक्ते फेनमाला स्यात् ॥
पानान्नयोः सविषयोः शिरसो गन्धेन रुक् ऋदि च मूर्च्छा
सर्गर्शन पाणिशोथः सुप्तङ्गुलिदाह नखभेदाः ॥
मुखतालोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूलवती जडा विवर्णं स्यात्
द्विजहर्षं हनुस्तम्भास्यदाहलालागलविकाराः ।
आमाशयं प्रविष्टे वैवर्ण्यं स्वेदसदनमुत्कृष्टः ॥
दृष्ट्वेदयविरोधो विन्दुशतैश्चोयते चाङ्गम् ।
पक्षाग्रयं तु याते मूर्च्छा मदमोहदाहबलनाशाः ॥
तन्द्राकार्श्यं च विषे पाण्डुत्वञ्चोदरं वा स्यात् ।
दन्तपवनस्य कूर्चः पतति हि दन्तोष्ठमांसशोथश्च ॥
केगच्युतिः शिरोग्रन्थिगोर्धूसरश्च कूर्चः स्यात् ।
दुष्टेऽङ्गनेऽजिदाहः स्त्रावाद्युपदेह शोथरोगाश्च ॥

भाद्यै रादौ कोष्ठः स्रग्भ्यं स्वग्दुष्यते दुष्टैः
 स्नानाभ्यङ्गाच्छादनं वस्त्रालङ्कारकीदृष्टैः ॥
 कण्डूर्त्तिं लोमहर्षाः कोठपिडकचिचिमा शोथाः ।
 एते करचरणदाहतीदृक्कमधिकाराश्च ॥
 भूपादुकाश्च गजकेतुचर्मययनासनेदृष्टैः ।
 माख्यमगन्धं स्नायति गिरसी कक्कोथ लोमहर्षकरम् ॥
 स्नानयति खानिदर्शनसुपहन्ति च नासिकां धूमः ।
 कूपतडाकादिजलं दुर्गन्धं सकल्पं विवर्णञ्च ॥
 पीतं श्वयथुं कोठान् पिडकांश्च करोति मरणञ्च ।
 आदावामाशयगे वमनं त्वक्स्थे विदेहसेकादि ॥
 इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः शृणु जङ्गमस्यातः ।
 इह दर्वीकरः सर्पामण्डली राजिमानिति ॥
 तयो यथाक्रमं वानपित्तश्लेष्म प्रकोपणाः ।
 दर्वीकरः फणो ज्ञेयो मण्डलीमण्डला फणः ॥
 विन्दुलेखो विचित्राङ्गः पन्नगः स्यात् राजिमान् ।
 विशेषाद्दक्षकटकमन्त्रोष्णं स्वादु शीतलम् ॥
 विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ।
 दर्वीकरकृतोदंशं सूक्ष्मदंष्ट्रापदोपितः ॥
 विरुद्धरक्तः कृन्माशो वातव्याधि करोमतः ॥
 पृथ्वीपितः स शोफश्च दंशोमण्डलिना कृतः ।
 पीताभः पीतरक्तश्च सर्वपित्तविकारकृत् ॥
 कृतोराजिमता दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृत् ।
 स्रिग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक्श्लेष्मव्याधि समीरणः ॥
 वृत्तभोगो महाकायः फणजङ्घे क्षणः पुमान् ।

स्थूलमूर्धा . समाङ्गश्च स्त्री ततः . स्याद्विवज्जात्थ ॥
 क्लीवस्तस्यलाधोदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते ।
 स्त्रिया दृष्टो विषयस्त्रैरैः पुंसा नरो मतः ॥
 व्यामिश्रलिङ्गैरैस्त्व पण्डदृष्टं नरं वदेत् ।
 पाण्डुवक्त्रात् गर्भिण्या शुनोऽंशच्छसितस्ततः ॥
 जृग्वा क्लोधांपजिह्वार्त्तः सूतया रक्तसूत्रवान् ।
 सर्पो गोधेरका नाम गोधाख्याः स्याच्चतुष्पदः ॥
 क्लृण्वर्पेण तु यः स्यान्नानास्युर्मिश्रकादयः ।
 भाटसम्पादितोद्भूतं पीडितं लम्बितार्पितम् ॥
 सर्पि तच्च शृग्या बाधं दंशायेत्येन ते शृग्याः ।
 तरुणाः क्लृण्वसर्पास्तु गोनसाः स्थविरास्तथा ॥
 हाजि मन्तो वयो मध्ये भवन्त्याशी विषोपमाः ।
 सर्पदंष्ट्राश्चतस्रस्तु तासां वामधरासिताः ॥
 पीता वामोत्तरा दंष्ट्रे रक्तश्यावे तथापरे ।
 यन्नातः पतते विन्दुर्गो वालात् सलिलोद्भृतात् ॥
 वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादङ्घ्रिविषम् ।
 एक द्वि त्रिचतुर्व द्विविषभागोत्तरोत्तरा ॥
 सवर्णास्तात् कृता दंशा यथा बहुत्तरादृशः ।
 सर्पाणामेव विष्णुमूत्राः कोटाः स्युः किट्टजा इति ॥
 दूषीविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ।
 गात्रं रक्तं सितं क्लृण्वं श्यामं वा पिडकान्वितम् ॥
 सकण्डूदाहवीसर्पाकि स्यात् कोथनं तथा ।
 कीटैर्दूषोषिषीदंष्ट्रे लिङ्गं प्राणहरं शृणु ॥
 सर्पदंष्ट्रे यथा शोफे वर्धते सोऽग्रगम्य सृक् ।

दंशोऽपि गौरवं मूर्च्छां सरुगार्तः खसित्यपि ॥
 दंशस्य मध्ये यत्कृष्णं श्यावं वा जालकाहतम् ।
 दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेदशोफज्वरान्वितम् ॥
 तृष्णारुचिपरीतश्च भवेत् दूषीविषादितः ।
 दूषी विषाभिलूताभिस्तुं दुष्टमिति निर्दिशेत् ।
 शोफाः श्वेता सिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ॥
 प्राणान्तिकी भवेत् श्वासो दाह चिक्का गिरोग्रहः ।
 द्वादंशात् शोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ॥
 स्त्रोमहर्षथ दाहस्याप्यास्तु दूषी विषादिते ।
 मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्ण्यं क्लेदशब्दा श्रुतिज्वराः ॥
 शिरो गुरुत्वं लाला सृक्छर्दि श्वासाद्य दूषिकीः ।
 श्यावत्वमथ काष्णर् वा नानावर्णत्वमेष वा ॥
 मोहः पुरीषभेदी वा दष्टस्याप्य क्कण्ठकः ।
 दहत्याग्निरिवादी तु भिन्दती वोद्धेमाशु च ॥
 वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पयात्तु तिष्ठति ।
 दष्टो साध्यस्तु दृग्घ्राणरसनोपहतो नरः ॥
 मांसैः पतञ्जित्यर्थं वेदनार्थो जहात्यसून् ।
 विसर्पः श्वयथुः शूलो ज्वरश्छर्दि रथापि वा ॥
 लक्षणं कणभेदं दंशे दंशश्चैव विशीर्यते ।
 दृष्टरोमोच्चिटिकेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ॥
 दष्टः शीतोदके नेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ।
 एकदं द्वादिदंशः शूनः सरुक् स्यात्पीतकः सट्ट ॥
 छर्दिर्निद्रा च मण्डूकीः सविषेदंष्टलक्षणम् ।
 सस्यास्तु सविषाः क्लृयुर्दाहं शोफरजं तथा ॥

कण्डूं शोफं ज्वरं मूर्च्छां सविषाम्बु जलौकसः ।
 दाहतोद स्वेदशोफकरी तु गलगोडिका ॥
 दंशे स्वेदं रुजं दाहङ्करोति च शतापदी ।
 कण्डूमादाशकैरेतच्छोफः स्यान्मर्मवेदनः ॥
 असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकार्दितम् ।
 सद्यः प्रस्त्राविणो श्यावा दाहमूर्च्छांज्वरान्विता ॥
 पीडका मदिकादंशे तासान्तु खविका सुहृत् ।
 श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रय सुरालये ॥
 पक्षसन्धिषु मध्याह्नेष्वर्द्धरात्राष्टमीषु ।
 न सिद्धप्रन्ति नरा दष्टाः पाषण्डायतनेषु च ॥
 दृष्टिश्चासननःस्वर्गं विधैराश्रीविपैस्तथा ।
 विनश्यन्प्राशु सग्राप्ता दष्टाः सर्वेषु मर्मसु ॥
 गौतमत्तावलीष्वनुत्तृषार्चं वर्धते विषम् ।
 विषं प्रकृतिक्वाली च तुल्यौ प्राप्यास्पगन्धया ॥
 वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
 हृषा बालारुद्रचोमुक्ताः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥
 सर्वद्देहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पा विमुञ्चति ।
 तद्देवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥
 वातोल्लणविषाः पाय उच्चिष्टङ्गाः सहस्रिकाः ।
 वातपित्तोत्खणाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥
 यस्य यस्य हि दीपस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
 तस्य तस्योपधैः कुर्याद्विपरौतगुणैः क्रियाम् ॥
 हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिराया सोऽस्थिपर्वरुक् ।

घूर्णनोद्देशेन गान्ध्यावतां वातिके विषे ॥
 संज्ञानाशोष्णनिश्वासी हृद्दाहः कटुकास्यता ।
 मांसावदारणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥
 वम्यरोचकहृद्दास प्रसेकोत्केशगौरवैः ।
 सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्यात् क्षेमाधिकं विषम् ॥
 खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाम्यङ्गश्च वातिके ।
 स्वेदो नाड्योपलाकार्यैर्हृद्दण्ड विधिर्हितः ॥
 सुश्रीतैः स्तम्भयेत् भेकैः प्रदेहैद्यापि पैत्तिकम् !
 लेखनच्छेदनस्वेद वमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥
 विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।
 अष्टत्रिकोच्चिटिकेषु प्रायः शीतोविधिर्हितः ॥
 हृदिके स्वेदमभ्यङ्गं घृतेन लवणेन च ।
 सेकांशोष्णान् प्रयुञ्जीत भोज्यं पानञ्च सर्पिषः ॥
 एतदेवोच्चिटिकेषु प्रतिशोमञ्च पांशुभिः ।
 उद्धर्तनं सुखाम्बुष्णैस्तथावच्छादनं घनेः ॥
 स्वाच्छिदोषप्रकोपात् तथा धातुविपर्ययात् ।
 शिरोऽभितापी लाला स्राव्यधो वक्रस्तथा भवेत् ॥
 अन्येऽप्येवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपनाः ।
 हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तश्च तृषा मूर्च्छाकरा मताः ॥
 कण्डूनिस्तोद वैवर्ष्यं सुप्रित्तेदोपदूषणम् ।
 विदाहरागत्कृपाकाः शोफो अग्न्याग्निज्वरम् ॥
 दंशावदारणं रक्तोटाः कर्षिका मण्डलानि च ।
 प्वरश्च सविषे लिङ्गं विषरीतन्तु निर्विषे ॥
 तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरपक्रमाः ।

पूर्वोक्तं विधिमन्यञ्च यथावद् ब्रुवतः शृणु ॥
 हृदिदाहे प्रमेके वा विरेके वमनं शृणुम् ।
 यथावत्प्रयोज्यं एते संसर्जनक्रमः ॥
 गिरोगते त्रिषे नस्तः कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
 वन्धु जीवस्य गार्ग्याथ सुरसस्यासितस्य च ॥
 दलकाकमयूराणां मांसासृक् मस्तके क्षते ।
 मूर्द्ध्नि देयमधो दृष्टयोद्धे दृष्टस्य पादयोः ॥
 पिप्पली मरिचन्नारवचा सैन्धवशियुकाः ।
 पिष्ट्वा रोहितपित्ते न घ्नन्त्यन्निगतमञ्जनात् ॥
 त्रिषे कण्ठगते मांसं कपित्थं ससिता मधु ।
 आम्राशयगते लिङ्गात्ताभ्यां चूर्णपलं नरः ॥
 त्रिषे पक्वाशय प्राप्ते पिप्पली रजनीहयम् ।
 मञ्जिष्ठा च समं पिष्ट्वा गोपित्ते न नरः पिवेत् ॥
 मांसं रक्तञ्च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
 त्रिषे रसगते पानं कापित्थ रससंयुतम् ॥
 शैलमूलत्वग्ग्राणि वादरोदुम्बराणि च ।
 कटभ्याश्च पिवेद्रक्तगते मांसगते पिवेत् ॥
 सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कोटजं मूलमन्धसा ।
 सर्वेषु च बले हे तु मधुकं मधूकं नतम् ॥
 पिप्पलीं नागरं चारं नवनोतेन सूच्छं तम् ।
 कफे भिषगुदीर्णे तु त्रिदध्यात् प्रति सारणम् ॥
 चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे हे त्वगेव च ।
 मनःशिला तमालय रसः केसर एव च ॥
 शार्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ।

हन्ति सर्वविषाण्येव वज्रि वज्रमिशसुरान् ॥
 रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ।
 भावितं सर्पदष्टानां नस्य पानाञ्जने हितम् ॥
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
 अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्दधि घृतायुतम् ॥
 द्विपलं ननकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् ।
 अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥
 सिन्धुवारस्य मूलञ्च खेता च गिरिकर्णिका ।
 पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ॥
 मञ्जिष्ठा मधु यष्ट्याद्वा जीवकर्षभको सितम् ।
 काश्मयं वटशृङ्गानि पानं मण्डलानां विषे ॥
 व्योषं प्रति विषां कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ।
 तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विषम् ॥
 क्षीरि वृक्षत्वगा लेपः शृङ्ग क्षीटविषापहः ।
 मुक्तालेपो वरः शोफदाहतोदज्वरापहः ॥
 चन्दनं पद्मको शीरं पाटलिः सिन्धुवारिका ।
 क्षीरकुष्ठानतं कुष्ठं शिरीषोदीच्यगारिवाः ।
 शेलु खरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकार्मिकः ।
 सर्वा गदा यथा दोषं प्रयोज्याः स्युः कृकण्डके ॥
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्ताः स्वर्णक्षीरोकपोतविट् ।
 शङ्खिन्यार्कम्पयः शृङ्गीकरञ्च मधु वार्श्निके ॥
 शिरीषस्य फलं पिष्टं स्रुही क्षीरेण दादुरे ।
 मूलानि खेतभिण्डाया व्योष सपिंश मत्स्यजे ॥
 क्षीटदष्टक्रिया रूपा समाना स्याज्जलीकसाम् ।

वायिं कम्पू चिटिङ्गय वाणभस्योन्दुरीगदः ॥
वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
हे बले नाकुलं कुष्ठं शिरीषं रजनीहयम् ॥
गुहामति गुह्यं खेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कत्तृणं कटभीं चारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥
रोहीतकञ्च पित्तेन पिष्ट्वा तु परमो गदः ।
नस्याञ्जनाद्यलेपेषु हितो विश्वभरादिषु ॥
स्वर्जिकाजशक्तत् चारः सुरसीथासपोडकः ।
मदिरा मण्डसंयुक्तो हितः शतपद्मे विषे ॥
कपित्थमक्षिपीडोऽर्कवीजं त्रिकटुकं तथा ।
करञ्जो हे हरिद्रे च गलगोद्या विषं जयेत् ॥
काकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ।
सर्वेषां वहिणाण्डेन तद्वहायसपीलकः ॥
शिरोपफजसृजत्वक् पुष्पपत्रैः समैर्हतैः ।
श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रथमो वधे ॥
चतुष्पाद्भिर्हैपाद्भिर्वा नखदन्तघ्नतं तु यत् ॥
शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ।
सोमवल्कोऽश्वकर्णा च गोजिह्वा हंसपंदापि ॥
रजन्यौ शैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ।
दुर्गन्धकारे विद्धस्य केनचिद्दृष्टशङ्कया ॥
विशोद्दिगा ज्वरच्छदिमूर्च्छां दाहोऽपि वा भवेत् ।
श्लानिर्मोहोऽतिसारो वाप्येतच्छङ्खा विषं मतम् ॥
चिकित्सितं इदं तस्य कुर्यादाश्वासयन् बुधः ।
सितां वैगन्धिकां द्राक्षां पयस्यां मधुकं मधु ॥

पानं समन्तपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ।
 शालयः षष्ठिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ॥
 भोजनार्थं प्रशंस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ।
 तण्डुलीयकंजीवन्ती वार्ताकुसुनिषस्यकाः ॥
 चुचुभण्डुकपर्णी च शाकसुकुलकं हितम् ।
 धात्री दाडिममन्तार्थं यूषा मुहुरेषुभिः ॥
 रसाश्चैव शिखिद्याविलावतीत्तिरि पार्षताः ।
 विषन्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः ॥
 अंविदाहीनि चान्नानि विषार्तानां भिषज्यितम् ।
 विरुहाद्यशनक्रोधक्षुद्भवायासमैथुनम् ॥
 वर्जयेद्दिषमुक्तोऽपि दिवा स्वप्नं विशिपतः ।
 मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोफः स्वस्तौष्ठकर्णता ॥
 ज्वरस्तथाच्चि गात्रत्वं हनुकर्मोऽङ्गमर्दनम् ।
 रोमापगमनं ग्लानिररतिर्विषयर्थं हः ॥
 चतुष्पदां भवत्ये तद्दृष्टानामिह लक्षणम् ।
 देवदारु हरिद्रे द्वे सरलं चन्दनागुरु ॥
 राक्षा गोरोचना जाली गुग्गुल्य चुरकोनताम् ।
 चूर्णं ससैन्धवानन्तगोपित्तमधुसंयुतम् ।
 चतुष्पदां हि दृष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥
 सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजो नानाङ्गजान्मलान् ।
 शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्याद्य मिश्रितान् ॥
 तीः स्यात् पाण्डुः कृष्णोऽग्लान्निर्ज्वरश्चास्योपजायते ।
 मर्नं प्रमथनाधानं दूरुपाच्छोफलक्षणाः ॥
 जठरं भ्रष्टशीतोष्णं यक्ष्माणं श्लथयुं ज्वरम् ।

एवंविधस्य चान्यस्य व्याधैर्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥
 स्वप्ने मार्जारगोमायु व्यालान् सनकुलान् कपीन् ।
 प्रायः पश्यति नद्यादीन् शुष्कांश्च भवनस्यतीन् ॥
 कालश्च गौरमात्मानं स्वप्ने गौरश्च कालकम् ।
 विकर्णनासिकं वापि पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ॥
 तमतेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत् किङ्कैः कदा सह ।
 जग्धमित्यवेगम्याशु प्रदद्यादमनं भिषक् ।
 सूक्ष्मात्स्ररजस्तप्तै सन्नीद्रं हृदिगोधनम् ॥
 शङ्गे हृदि ततः शार्णं हेमचूर्णस्य दापयेत् ।
 हेमसर्वविषाण्डाशु गरांश्च विनियच्छति ॥
 हेमपस्य सज्जत्यङ्गे न हि पद्मेऽम्बुवद्विषम् ।
 नागदन्तो विषदन्तो द्रवन्ती स्रुक्पयः फलैः ॥
 साधितं साह्विषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ।
 सर्पकोटविषातार्नाङ्गरातार्नाञ्च शान्तये ॥
 शिरोषत्वक्किण्टुकं चिकित्सा चन्दनोत्पले ।
 हे वले शारियास्फोता सुरभी निम्बपाटलाः ॥
 बन्धु जीवाढकी मूर्धा वासासुरसवत्सकान् ।
 पाठा कोलाश्वगम्भाकैमूलयष्ट्याह्वपद्मकान् ॥
 विगालां तुहतीं लाक्षां कोविदारं शतावरीम् ।
 फटभी दन्त्यपामार्गान् घृशिपर्णीं रसाञ्जनम् ॥
 श्वेतभिण्डाश्वसुरकौ कुण्डदारुप्रियङ्गुकाम् ।
 विदारीं लघुकात् सारं करञ्जस्य फलम्बचाम् ।
 रजन्थी लोभ्रमञ्जिं पिद्रा साध्यं घृताढकम् ॥
 तुल्याम्बुभागगोमूत्राढके तद्विषापहम् ।

अपस्मारजयोन्माद भूतपहगरोदरम् ॥

पाण्डुरोगान् क्रिमौन् गुल्मान् प्रोहोरुस्तम्भकामलाः

हनुस्तम्भग्रहादींश्च पानाभ्यङ्गनलावनेः ॥

हन्यात् सञ्जीवयेच्चापि विषोद्वहन्मृतान्नरान् ।

नान्निदममृतं सर्वविषाणां स्याददृष्टतोत्तममिति ॥

तत्र श्लोकाः छत्रीजर्जरपाण्ड्य चरेत्रालौ तथा दिवा ।

तच्छाया शब्दविचस्ताः प्रणश्यन्त्याशु पन्नगाः ॥

दष्टमालौ दशेदाशु तं सर्पं लोष्टमेव वा ।

उपर्यरिष्टं बध्नीयाद्दंशं छिन्द्याद्दृष्टेत्तथा ॥

वज्रं मरकतं सारं पिचुको विषमृषिका ।

कर्केण तं मणिः सर्पाहैर्दूर्गजमौक्तिकम् ॥

धार्यङ्गरमणिर्याश्च वरौषध्यो विषापहाः ।

खगाश्च शारिका कौञ्च शिखिहंस शुक्लादयः ॥

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरैर्बहुप्रकारं विषरोगभेषजम् ।

अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयेत् व्रजेहिपाथामवि पद्यतां बुधः ।

इति विषचिक्षितं

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सभ्रोत्तरं मर्मगतं गदुक्तं शरीरसंख्यामधिकृत्य तस्मात् ।
मर्माणि वस्तिं हृदयं गिरय प्रभ्रानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः॥
प्राणाययात्तानिह पीडयन्तो वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति ।
तत्संश्रितानां अनुपालनाथं महागदेभ्यः शृणु सौम्य ! रक्षाम् ॥
कपायतिक्तोपणारूतभोज्यैः सन्धारणा भोजनमेषुनैश्च ।
वायुर्विद्वडः प्रकरोति तीव्रं विण्मूत्र वातग्रहमेत्य वस्तिम् ॥
स्त्रोतांस्यधोवर्त्तमधोगमानि ब्रह्माह्यपाहृत्य करोत्यपानः ।
रुग्वस्तिहृत्कृद्य, दरेष्वभीक्ष्णं स पृष्ठपार्श्वेष्वति दारणा स्यात्॥
आधानहृत्तास विकृत्तिकाश्च तोदोविपाकश्च सवस्तिशोथः ।
दोषाःप्रवृद्धा जठरे च गण्डान् ऊर्ध्वञ्च वायुर्विहितो गुदे स्यात्॥
कृच्छ्रेण शुष्कस्य चिरात्प्रवृत्तिः स्याद्वा तनुः स्यात्खररूतशीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र प्रवाहिका हृदयहृणी प्रदोषाः ॥
वम्यान्ध्रवाधिर्यशिरोऽभितापघातोदराष्ठीलमनो विकाराः ।
दृष्णास्त्रपित्ता रुचि गुल्मकासश्वास प्रतिश्यार्दित पार्श्व रोगाः॥
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था भवन्तुप्रदावर्त्तकताःसघोराः
तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तं स्वे दैर्यथोक्तैः प्रविलीन दोषम् ।
उपाचरेद्वर्त्तिनि कूहवस्तिस्त्रिहेविरेकैरनुलोमनाम्नैः ॥
श्मामात्रिवृन्मागधिकान्निचूर्णं गोमूत्रपीतं दशभागमाषम् ।
स नौलिकं हिलेवणं गुडेन वर्त्तिं कराङ्गुष्ठनिर्भा विदध्यात् ॥

पिण्याकसौचर्चल हिङ्गुभिर्वा समर्षपत्रप्रथगा यावशूकैः ।
 क्रिमिघ्नकम्पिङ्गकशङ्खिनोभिः सुधार्कज्जौरगुडायुताभिः ॥
 स्यात्पिप्पली सर्षपराठवेऽधूमैः स गोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ।
 श्यामाबलालावृकपिप्पलीनां नाड्याथवा च प्रथमे तु चूर्णम् ॥
 रक्षीघ्नतुम्बीकरघाट कृष्णाचूर्णं स जोमूत्रक सैन्धवं वा ।
 द्विग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति नरस्य वर्चोऽनिल मूत्रसङ्गम् ॥
 तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्स्वभ्यक्त सुस्विन्नतनो निरूहम्
 कर्ध्वानुलोमौषध मूलतेलक्षारान्न वातघ्नयुतं सतीक्ष्णम् ॥
 वातेऽधिकेऽस्त्रं लवणं सतेलं चौरिण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
 स मूत्रवर्चोऽनिलसङ्गसा शु शिरा गुदञ्च प्रगुणी करोति ॥
 त्रिष्टुप्तसुधापत्रतिलादि शकं ग्राम्योदकानूपरमेयंवाद्रम् ।
 अन्यैश्च सृष्टा निलमूत्रविड्भिरद्यात्प्रसन्ना गुड शीघ्रुपायी ॥
 भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेचो मूत्र प्रसन्ना दधिमण्ड युक्तैः ।
 गुल्मोदवर्धार्गः श्लेहोदावर्तयोनि शुक्रगदे ॥
 मेदः कफसंसृष्ट मारुतरक्तेऽवगाढे च ।
 शृङ्गसि पक्षवधादिषु विरेचना ह्येषु वातरोगेषु ॥
 वाते निवृद्धमार्गे मेदः कफपित्तरक्तेन ।
 पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारस यूष मूत्रमदिराभिः ॥
 दोषानुबन्धे योगात् प्रगम्य मेरुण्डजं तैलम् ।
 तद्वातनुत्स्वभावात् संयोगवशाद्विरेचनाञ्च जयते ॥
 मेदेऽसृक्पित्तकफाम्निश्चानिलवर्चमोः स्यात् ।
 द्विरुत्तरा हिङ्गु वचा सकुष्ठा सुवार्चका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
 सुखाम्बु नानाहविषूचिकार्ति हृद्रोगगुल्मोद्धे समीरणघ्नम् ॥
 वचा भया चित्रकयावशूकान् सपिप्पलोकातिविषान् सकुष्ठान्

सण्णाम्बुनानाह विमृडवातान् पोत्वा जयेदाश रसौदनाथी ।
 स्थिरादिवगंस्य पुननेवायाः शम्याकपूतीककरञ्जयोश्च ।
 सिद्धः कपाये द्विपलांशकानां प्रस्थो घृतात् स्यात्प्रतिरुद्धगते
 कफश्च मूलश्च विरेचनीक्तं हिङ्गुर्कं मूलं दशमूलमग्न्यम् ।
 स्रक्चित्रकौ चैव पुननेवा च तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥
 स्रिष्टैः समूत्रैः सहजर्जराण्यं यथावसन्धौ विपचेत्सु लिप्ते ।
 पक्वं सुपिष्टं लवणं तदन्नैः पानैस्तथा नाहरुजग्नमग्न्यम् ॥
 हृत्स्तम्भमूर्धागय गौरवाच्यौ चोद्गारसङ्गैः सपीनसेन ।
 आनाह माम प्रभवञ्जयेत्तं प्रच्छर्दनेर्लङ्घनपाचनेश्च ॥
 व्यायामतीक्ष्णौषधरूजमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
 आनूपमत्प्राश्रयनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणामिहाष्टौ
 पृथक्कालाः स्वैः क्लृप्ता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्ती
 मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥
 तीव्राहिरुग्बलण वस्ति भेद्रे ष्वलं सुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।
 पीतास्र कृष्णं हि सरुक्सदाहं कृच्छ्रान् सुहुर्मूत्रयतीह पिप्तात्
 वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वयोफौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् भवन्ति तत्कृच्छ्रतमन्तु कृच्छ्रम्
 इति मूत्रकृच्छ्रम् ।
 विशेषयेदस्ति गतन्तु शुद्धं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
 यदा तदा श्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचनागौः ॥
 कदम्बपुष्पाकृतिरश्मत्तुल्या श्लक्ष्णा त्रिपुटप्राप्यथवापि सृष्टी ।
 मत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा मूत्रं रुजां तस्य करोति वस्ती ॥
 ससीवनी भेदन वस्ति शुलं विभीर्षधारश्च करोति मूत्रम् ।
 सृष्टाति भेदं स तु वेदनातीं शुद्धः शक्यन् सुचति भेदते च ॥

क्षीभाक्षते मूत्रयतीह सा सृक्तस्याः सुखं मेहति च ज्ञायात् ।
 एषा श्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः स्याच्छर्करा मूत्रपथात् स्वरन्ती
 शुकं मलाद्येद् पृथक् पृथक्वा मूत्रायनस्थाः प्रतिवारयन्ति ।
 तद्व्याहतं मेहन वस्ति शूले मूत्रं सशुकं हि करोति बद्धम् ॥
 स्तम्बश्च शुनो भृशवेदनश्च तुष्येत वस्तिर्हृषणी च तस्य ।
 क्षताहिघातात् क्षतजज्यादा प्रकोपितं वस्ति गतं विवद्धम् ॥
 तीव्रार्तिं मूत्रेण महाल्पमल्पमायाति तस्यन्नति सञ्चिते च ।
 आघातं विन्दति गौरवश्च वस्तेलंघुत्वञ्च विनिःसृतेऽस्मान् ॥

इत्यश्मरीनिदानम् ।

अभ्यञ्जनं स्त्रीह निरूह वस्ति स्त्रीहोपनाक्षीत्तर वस्ति सेकान्
 स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् युञ्जन्नाद्रसांघानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥
 पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः पत्तूरहृषीवदलाश्मभिर्भिः ।
 द्विपञ्चमूलेन कुलत्पवोलयवेथ तोयात् क्षथितं कषाये ॥
 तैलं वराहर्षं वसा घृतञ्च तैरेव कल्केलंघयेथ साध्यम् ।
 तन्मात्रयाश्च प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥
 एतानि चान्यानि वरौघधानि शस्त्राणि शस्त्रान्यपि चोपनाहे
 स्युर्लाभतस्तैलफलानि चैव स्त्रीहास्तयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ।
 सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहाप्रैश्चो विधिर्वस्ति पयो विरेकाः
 द्राक्षा विदारो क्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रशवेषु कार्याः ।
 शतावरी काशकुशाखदंद्रा विदारि शालीकुशशेरुकाणाम्
 क्वाथं सुशीतं मधु शर्कराभ्यां युक्तं विवेत्यैत्तिकामत्रकृच्छ्रौ ।
 पिवेत्कषायं कमलोत्पलानां शृङ्गाटकानामथवा विदार्याः ॥
 दण्डैरुकाणामथवापि मूलं पूर्वेण कल्केन तथा सुशीतम् ।
 एषां क्वीञ्जन्तुषात् कुसुमान् सशुद्धं स्याद्दृष्यतेऽप्ययः ॥

द्राक्षा रसेनाश्मरि शर्करासु सर्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ।
 एर्वाकबीजं मधुकं सदावि पैत्तं पिवेत्तण्डुलधावनेन ॥
 दावीं तथैवामलकीरसेन समाचिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ।
 चारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं खेदो यवान्नं वमनं निरूहाः ॥
 तक्रं सतिज्ञौषध सिततैलमभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
 व्योषं श्वदंष्ट्रा त्रुटिसारसास्थि कोलप्रमाणो मधु मूत्रयुक्तम् ॥
 पिवेत् त्रुटिं क्षौद्रयुतां कदल्या रसेन कैदुर्यं रसेन वापि ।
 तक्रेण युक्तं सितमारकस्य बीजं पिवेत् कृच्छ्रे विनाशहेतोः ॥
 पिवेत्तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
 सप्तच्छदारग्वधकेम्बुकोलाधयं करञ्जं कुटजं गुडूचीम् ॥
 पक्वा जले तेन पिवेद्यवागूं सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ।
 सर्वं त्रिदोष प्रभवे तु वायोः स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥
 त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे तु पित्ते विरेकः पवने तु वस्ति
 क्रिया हिता त्वग्गरि शर्कराभ्यां कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम्
 कफाश्मनां भेदनिपातनाय विशेषयुक्तं शृणु कर्मसिद्धम् ।
 पापाणभेदं हृषकं श्वदंष्ट्रा पाठा भया व्योषशटीनि कुम्भाः ॥
 हिंस्री खराश्वासितिमारकाभ्यामेर्वाककाणां त्रुषस्य बीजम्
 उत्कुञ्चिका हिङ्गु सवेतसान्तं स्याद्दहे हृहत्थो हृषुधावचा च
 चूर्णं पिवेदश्लभिदा विपक्वं सर्पिश्च गोमूत्रं चतुर्गुणन्तैः ।
 मलं श्वदंष्ट्रं चुरको रुधूकात् क्षीरेण पिष्टं हृहतौहयश्च ॥
 आलोद्य दध्ना मधुरेण पेयं दिनानि सप्ताश्मरि भेदनाय ।
 पुनर्नवायो रजसो श्वदंष्ट्रा फल्लु प्रवालाश्च सदभपुष्पाः ॥
 क्षीराम्बु मद्ये चुरसैः सुपिष्टं पेयं भवेदशमरि शर्करासु ।

त्रूटिं सुराह्नं लवणानि पञ्च यथाग्रजं कुन्दरुकाश्मभेदौ ॥
 कम्पिल्लकं गोक्षुरकस्य वीजं सर्वोरु वीजं त्रपुपस्य वीजम् ।
 चूर्णीकृतं चित्रकं विहङ्गुमांसौ यमानि तुल्यं त्रिफला द्विभागम् ॥
 अर्क्षैरशकैः रसमद्ययूषैः पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ।
 शिग्रोस्तु यूषो मृदुमूलकस्काद्विल्वप्रमाणाद्दृतैलभृष्टात् ॥
 शीतोष्णभिः स्याद्द्विमण्डसिद्धः पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ।
 जलेन शोभाञ्जनमूलकल्कः शृतोद्धितश्चाश्मरि शर्कराभ्याम् ।
 सितोपलावासमयावशुकाः कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि शेषजं स्यात् ।
 यौत्वा च मद्यं निगदं रथेन हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ॥
 तः शर्करा मूत्रवतेऽश्मरी तु शाम्येन्नचेच्छल्पविदुहरेत्तम् ।
 रेतो विघात प्रभवे तु कृच्छ्रे दोषातिरेकं प्रतिकर्म कुर्यात् ॥
 कर्पासमूलं वृषकाश्मभेदौ बलास्थिरादीनि गवेधुका च ।
 वृषीव ऐन्द्री च पुननंवा च यतावरी मध्वशनाखुपर्णौ ॥
 तत्काथसिद्धे पवने रसः स्वात्पित्तैः धिकं क्षीरमथापि सर्पिः ।
 कफे च यूषादिकमन्नपानं संसर्गजे सर्वोद्धतः क्रमः स्यात् ॥
 एवं न चेच्छाम्यति तस्य युष्मत्प्रात् सुरां पुराणां मधुकासवं वा
 विहङ्गुमांसानि च वृंहणाय वस्तीय शक्राय यशोधनार्थम् ॥
 शङ्खस्य तप्तस्य च वृष्ययोगैः प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ।
 रक्तोद्भवेतूत्पलनालतालशक्रेण्णु बालेण्णु कुम्भोदकानि ॥
 पिवेक्षिता क्षौद्रयुतानि खादेदिक्षुं विदारीं त्रपुषाणि चैव ।
 घृतं श्व दंष्ट्रास्त्ररसेन सिद्धं क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ॥
 स्थिरादिकालं कतकादिकानामेकैकशो वा विधिनेव तेन ।
 क्षीरेण वस्तिर्भधुरौषधः स्यात्तैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।
 यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पौत्रे कार्यं तु तत्शोषितमूत्रकृच्छ्रे ॥

ध्यायामसन्धारणशक्तं रुचिपिष्टान्नवातार्कं करव्यवायान् ।

खजूरशालूक कपित्थ जम्बु विषं कषायं च रसभजेतुना ।

इति मूत्रकच्छाशमरो चिकित्सा ।

हृद्रोगकारीणि तथाभिघातः चिन्ताभयनासमदाभिचाराः ।
 वैवर्ण्यं मूर्च्छां ज्वरकासहिकां खासास्य वैरस्य लघाः प्रमोहः
 हृदिः कफोत्कृष्टशरुजो रुचिश्च हृद्रोगजाः स्युर्विविधास्तथान्य
 हृच्छून्य भावद्रवयोषभेदस्तम्भः समोहः पवनादिशेषः ।
 पित्तात्तमो दूयनदाहमोहसन्धासतापज्वरपीतभावाः ॥
 स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितञ्च मर्मं कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।
 विद्यासिद्धोषन्त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्तिभेदं कृमिजं सकण्डूम् ॥
 तैलं ससौवीरकमस्तु तक्रं वरते प्रपेयं लवणं सुखीणम् ।
 मूत्राम्बु सिद्धं लवणैश्च तैलमानाहगुल्मातिं हृदा मयघ्नम् ॥
 पुननेवां दारु सपञ्चमूलां रास्त्रां यवान् विल्लकुलत्यकीलम् ,
 पक्षा जले तेन विपाच्य तैलमभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्गदघ्नम् ॥
 हरीतकी नागरपुष्कराह्वैर्वयः कयस्थालवणैश्च कल्काः ।
 स हिङ्गुभिः सार्धितमग्न्य सर्पिर्गुल्मे सङ्घत्पार्श्वं गदेऽनिलीत्ये ॥
 सपुष्कराह्वं फलमूलपूरं मञ्जीषधं शट्टभया च कल्काः ।
 चाराम्भसर्पिः लवणैर्विमिश्रः स्युर्वातहृद्रोगविक्षतिकान्नाः ॥
 काथः कृतः पौष्कर मातुलुङ्गपक्षाशभृतीकशटी सुराह्वैः ।
 सशण्डय जर्जरी द्विचयवानिः सचार चण्डो लवणश्च पेयः ॥
 पथ्या शटी पुष्कर पञ्चकीलान् समातुलुङ्गायमकेन कल्काः ।
 गुरुप्रसन्ना लवणैश्च श्टी हृत्पार्श्वं गुल्मोदरयोनिशुले ॥
 स्यात्त्रूषणं हे त्रिफले सपाठे निदिग्धिका गोक्षुरकी बले हि
 ऋद्विस्तुटिस्तामलकी स्रगुता मेदे मधूकं मधुकं स्थिराश्च ॥

शतावरी जीवकपृश्निपर्ण्यौ द्रव्यैरिमै रत्नसमैः सुपिष्टैः ।
 प्रस्थं घृतस्येह पचेद्द्विधन्नः प्रस्थेन दध्न स्तुथ माहिषस्य ॥
 मात्रां पलं चार्द्धपलं पिचुस्वा प्रयोजयेन्माचिकसंप्रयुक्तम् ।
 श्वासे सकाशे त्वथ पाण्डुरोगे हलीमके हृद्ग्रहणी प्रदोषे ॥
 शीताः प्रदेहाः परिषेचनञ्च तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
 द्राक्षा सिता शौद्रपरुषकेः स्यात् श्वेतु पित्तापहमन्नपानम्
 यथ्याङ्गिका तिक्तकरोहिणोभ्यां कल्कं पिचेच्चापि सिता जलेन
 क्षतेषु सर्पिंषि च तद्गुडाश्च ये ते च शस्ता हृदि पित्तदुष्टे ॥
 द्राक्षा बला श्रेयसि शर्कराभिः खजू रसस्पर्षभकोत्पलैश्च ।
 काकोडि मेदा युगजीवकैश्च क्षीरे च सिद्धं महिषी घृतं स्यात्
 कशेरुकाशेवलशृङ्गवेरप्रपुण्डरीकं मधुकं विसस्य ।
 ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः शौद्रान्वितं पित्तहृदामग्रघ्नम् ॥
 स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि ।
 सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाय रसाः सुशोताः हृदि पित्तदुष्टे ॥
 खिन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य क्रिया कफघ्नौ कफमर्मरोगे ।
 कौलस्य धान्येय रसेयवान्नैः पानानि तीक्ष्णानि च शङ्कराणि
 मूत्रे श्रिताः कटफलशृङ्गवेरपीतद्द्रु पथ्यातिविपाः प्रदियाः ।
 कृष्णा शटी पुष्करमूलराम्ना वचा भया नागरचूर्णकथ ॥
 उदुम्बराश्वत्थवटालुनास्थे पलाशरोहीतकखादिरे च ।
 काथि त्रिवृत्रूषणचूर्णसिद्धो लेहः कफघ्नः शिगिराम्बुयुक्तः ॥
 त्रिदोषज लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्वत्र हितं विधेयम् ।
 हीनादिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥
 कुष्ठेऽधिकक्षीर्यति शूलमल्यं जोर्णेस्थितं चेत्सुरदारु कुष्ठम् ।
 स विष्कं हेलवणे विडङ्गं उष्याम्ब ना सातिशयं पिवेत्सः ॥

जत्वश्मजं वा भिषग प्रमत्तः प्रयोजयेत् कल्पविधान दृष्टम् ।
प्राश्रं स्तथा गन्धमथापि लेहं रसायनं ब्राह्ममयामलक्याः ॥
जीर्णोऽधिके स्नेह विरेचनं स्यात् कफैर्विरेच्यो यदि जोर्यमाणो
त्रिष्वेव कालेष्वधिके तु शूते तोष्णं हितं मूत्रविरेचनं स्यात् ।
प्रायोऽनिलोरुद्गतिः प्रकुप्यत्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ॥
कार्यं तथा लङ्घन पाचनञ्च सर्वं क्रिमिघ्नं क्मिहृद्गद्दे च ।
सन्धारणा जीर्णरजोऽति भाष्य क्रोधातिवैषम्य शिरोऽभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बु गीतैरवस्थया मैथुनवाष्पवर्षैः ।
संगीनदोषे गिरभि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदौरयेत् ॥
प्राणतिंतोदौ श्वयथुर्जलाभः स्वावोऽनिलात्सस्त्रनमृद्भैरोगः ।
नासायपाकञ्जर वक्तृगोप तृणोष्णपित्तस्त्रवणा निर्मितात् ॥
कामारुचिस्त्रावचनप्रसेकात् कफान्दुरुः स्त्रोतसि चापि कण्डुः ।
सर्वाणि रूपानि तु सन्निपातात्स्यः पीनसे तीव्ररुजोऽति दुःख ॥
सर्वोऽतिवृद्धो हितभोजनात् दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात्
ततश्च रोगाः क्षवथुः एनासाशोषः प्रतीनाह परिस्रवो च ॥
घ्राणास्य पूतित्वसपीनसश्च सपाकशोथार्बुदपूयरक्ताः ।
अरूपि मूत्रश्वणाक्षिरोगखालिल्यहर्यजुं नलोमभावाः ॥
तृष्णासकासञ्जर रक्तपित्तवैभ्रयैशोषाश्च ततो भवन्ति ।
रोधाभिघातस्त्रवशोषपाकैर्घ्राणं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ॥
दुर्गन्धिचास्यं बहुगः प्रकोपि दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत्तम् ।
संख्यंश्य मर्माणिलस्य मूर्ध्नि विश्वक्पथस्थः क्षवथुं करोति ॥
बली तु संगोथ कफं मनस्तः शृङ्गाटके घ्राणविशोषणं च ।
उच्छासमार्गन्तु कफस्य वातीरुन्धरात्प्रतीनाह मुदाहरेत्तम्
घ्राणाह्वनः पीत सितस्तनुर्वा दोषः स्त्रवेत्स्त्रावमुदाहरेत्तम् ।

यो मसु लिङ्गाहन पीत पक्कः कफः स्रवेद्वाद्मपोनसः सः ॥
 वैवर्ष्यं दौर्गन्ध्यमुपेन्नयात्तु स्यात्पूतिनाशं श्लयद्युभ्रं मथ ।
 घ्राणाश्रितासृक्प्रभृतीन् प्रदूष्य कुर्वन्तिनस्तःश्लयद्युं मलाय ॥
 घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरूह्य मांसास्रदोषादपि चार्बुदानि।
 घ्राणास्रवेहा श्रवणान्मुखाद्वा पित्ताक्तमस्रन्त्वपि पूयरक्तम् ॥
 कुर्यात् स पित्तः पवनस्त्वगादीन् सन्दूष्य चारुंषि सपाकवन्ति
 भृशार्तिशून्यं स्फुरतीह वातात्पित्तात्सदाहातिकफाद्गुरु स्यात्
 सर्वैस्त्रिदोषं किमिभिसु कण्डूदौर्गन्ध्यतोदार्तियुतं गिरःस्यात्
 मुखामये मारुतजेतु शोषकाकंश्यरौह्याणि चलान्जस्य ।
 कृष्णारुणं निष्पतनं सुशीतं प्रस्त्रंसन स्यन्दनतोदभेदाः ॥
 दृष्णाप्परस्फोटकपाद दाहाधूमायनं चाप्यवदौर्णता च ।
 पित्ताक्तमूर्च्छां विविधारुजस्य वर्णंश्च शक्कारुण वर्णवर्णाः ॥
 कण्डूगुरुत्वं सितविष्णलत्वं स्नेहोरुचिर्जाड्यकफप्रसेकौ ।
 उत्क्लेशमन्दानिलताथ तन्द्रारुजस्य मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥
 सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात्
 संस्थानदृष्याकृतिनामभेदाच्चेति चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
 शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां निमित्तरूपाकृति भेषजानि।
 अशून्यताथं तु चतुर्विधस्य क्रियां प्रवक्ष्यामि गुखामयस्य ॥
 वातादिभिः शोकभयाति लोभक्रोधाद्यद्दद्याशनगम्बु रूपैः ।
 अरोचकः कर्कश शीतदन्तवाषायवक्त्रस्य मतोऽनिलेन ॥
 कटुस्त्रमुष्णं विरसं च पूतिपित्तेन विद्याक्तवणश्च वक्त्रम् ।
 माधुर्यपैच्छित्य गुरुत्वशैत्ये विवम्बसंस्तम्भयुतं कफेन ॥
 अरोचके शोकभयाति लोभक्रोधाद्यद्दद्याशन गम्बजे स्यात्
 स्वाभाविकश्चास्य रसोरुचिश्च त्रिदोषजेनेकरसम्भवेत्त ॥

नादोऽति रुक्णमलस्य शोषः श्वावस्तनुश्चा स्त्रवणञ्च वातात् ।
 शोफः सरागोदरणं विदाहः स पीत पित्तस्त्रवणञ्च पित्तात् ॥
 वैश्रुत्य कण्डूस्थिर शोफ शुक्लस्निग्धा श्रुतिश्च श्रवणस्य खेदात् ॥
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् स्त्रावश्च तत्राविक्रदोष वर्णः
 अस्यासु रागानुप देहता च प्रस्यन्दतोदातिरुजश्च वातात् ।
 पित्तासु दाहार्तिरुजोऽति रागाः पीतोऽतिदेहः सुश्रयोष्णमसु
 शुक्लोपदेहो बहुपिच्छलासु नेत्रस्य खेटाद्गुरुता स कण्डूः ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्त्रामयाष्षक्तवतिस्तु भेदात् ॥
 तेषामभि व्यक्तिरभिप्रदिष्टा गालाक्य तन्त्रेषु चिकित्सितश्च ।
 पराधिकारे तु न विस्तराक्तिः शस्तेति तेनात्र नानः प्रयासः ॥
 तेजोऽनिलाद्यैः सहकेशभूमिं दग्ध्वाथ कुर्यात् खलतिन्नरस्य ।
 किञ्चित्तु दग्ध्वापलितानि कुर्यात्हरि प्रभत्वं च शिरोरुहाणाम्
 द्रव्यद्वैजत्रयगर्दकदेयः प्रोक्तश्चिकित्सान्तु परां निबोध ।
 विस्तारतः संग्रहतश्च सम्यग्यथाक्रमं सौम्य ! मयोच्यमानाम् ॥

वातात्मकास वैस्वर्थ्यं सन्नारं पीनये घृतम् ।
 पिवेद्रसं पयोवोष्णेः स्रैहिकं धूममेव वा ॥
 शताङ्गा न्वग्वलामूलं श्लोमाकेरुण्डविल्वजम् ।
 व्याघातं च पिवेद्वृत्तिं मधुच्छिष्टवसाष्टतेः ॥
 अथवा सघृतान् शक्तून् कृत्वा मल्लकसपुटे ।
 नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रकल्पयेत् ॥
 शङ्खमूर्धललाटातौ पाणिखेदीपनाहनम् ।
 स्वभ्यक्ते चवथुस्त्रावरोधादौ शङ्करादयः ॥ !
 घ्नियाथरौहिषाजाजीवचातर्कारिचोरकाः ।
 त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णो वा सोपकुञ्चिकः ॥

स्रोतः शृङ्गाटनासार्ति शीघे तैलं सनावनम् ॥
 प्रभाश्याजे तिलान् चीरे तेन पिष्टांस्तदूषणा ।
 मन्दस्त्रिन्नान् सयष्ट्याह्व चूर्णांस्ते नैव पीडयेत् ॥
 दशमूलस्य निष्काथे रास्त्रा मधुककल्कवत् ।
 सिद्धं ससैन्धवं तैलं दृशकृत्योणु तत् षटम् ॥
 स्निग्धस्यास्यापनैर्दोषं निर्हरे हातपीनसे ।
 स्निग्धान्बोष्णैश्च लघुन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ॥
 उष्णाम्बु स्नानपानश्च निवातोष्ण प्रतिशयः ।
 चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टा व्यवायविरतो भवेद् ॥
 पैत्ते सर्पिः पिवेत्सिद्धं शृङ्गवेर शृतम्पयः ।
 पाचनार्थं पिवेत्पक्के कार्यं मूर्त्रं विरेचनम् ॥
 पाठाद्विरजनी मूर्वा पिप्पलीजाति पक्कवैः ।
 दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं सम्पक्क पीनसे ॥
 पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नाः कपायोलवणानि च ।
 पाकदाहाद्य रुक्मे पु शीतालेपाः ससेचनाः ॥
 घ्नियनस्योपचारश्च कषाय स्वादु तिक्तकाः ।
 मन्दे पित्त प्रतिश्याये स्निग्धे कुर्याद्विरेचनम् ॥
 घृतं चीरं यवाः शालि गोधूमा जाङ्गला रसाः ।
 शीताम्बा स्तिक्तशाकानि यूषा मुद्गादिर्भिर्हिताः ॥
 गौरवा रोचकैश्चा दौ लङ्घनं कफपीनसे ।
 मनः शिलावचात्र्योषं त्रिङ्गुलं त्रिङ्गुगुलुः ॥
 चूर्णं प्रधमनं घ्नियं कटुभिश्च फलैः कफे ।
 भार्गीमदन तर्कारी सुरसादि विपाचिते ॥
 मूत्रे लाक्षावचा लम्बा कुष्ठलम्बघ्न पिप्पली ॥

कल्कं क्षत्वा करञ्जं च तैस्तैलं सार्धं पचेत् ।

पाकान् सुक्ते घने नस्य मेतन्मदीनिभे कफे ॥

स्निग्धस्य व्याहते वेगे छर्दनं कफपीनसे ।

वमनीयशृत चीर तिलमाप यवागुना ॥

वार्ताक कुलक व्योप कुलत्याटकमुद्गजाः ।

य्पाः कफघ्न मन्त्रञ्च शस्तमुष्णास्व मेचनम् ॥

सर्वजित् पीनसे दुष्टे कार्शं शोफे च शोफजित् ।

कारोवुधादि मांसेषु क्रिया शेषेष्व वेद्य ते ॥

इति नामारोगचिकित्सा ।

वातिके शिरसोरोगे स्निहान् स्वेदान् सलावनान् ।

पानान्नमुपनाहंश्च कुर्याद्वाता मया पचान् ॥

ते लभ्यन्ते रगुर्वाद्यैः सुखीणैश्चोपनाहनम् ।

जीवनीयैश्च पुष्यैश्च मत्स्यैर्मांसैश्च शस्यते ॥

रास्ता स्थिरादिभिः सिद्धं सचीरं नस्य मतिं मुत् ।

तेलं रास्तादिका कोडो शर्कराभिरथापिवा ॥

वला मधुकयष्टग्राह्य विदारी चन्दनोत्पलैः ।

जीवकर्पभक द्राक्षा शर्कराभिश्च साधितः ॥

प्रस्थस्तैलस्य स चीरोजाङ्गलार्धं तुलारसे ।

नस्यं सर्वोर्ध्वं जलूय वातपित्ता मयापहम् ॥

दशमूल फला रास्ता त्रिफला मधुकैः सह ।

मयूरपक्ष पित्तान्त शकृत्तुण्डाङ्गुवर्जितम् ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् चीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्पिकैः कल्कैः शिरोरोगापितैः पिवेत् ॥

कर्णात्रि नासिका जिह्वा ताल्वास्य गलरोगमुत् ।

मायूरमिति विख्यात मध्वंजत्रु गदापहम् ॥
 एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन दुग्धेन कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥
 जीवन्ती त्रिफलाभेदा मधुकर्द्विपरुषकैः ।
 समह्ना चविक्रा भार्गी काश्मरी सुरदारुभिः ॥
 आत्मगुप्ता महाभेदा तालखर्जूरमस्तकैः ।
 मृणाल त्रिसखर्जूर मृङ्गीजीवक पद्मकैः ॥
 शतावरी विदारौक्ष् बृहतीशारिवा युगैः ।
 मूर्धाश्वदंष्ट्रर्षभक मृङ्गाटक कशेरुकैः ॥
 रास्त्रा स्थिरा तामलकी सूक्ष्मैलाशटि पुष्करैः ।
 पुनर्नवानु गाक्षीरी काकोडीधन्वयासकैः ॥
 मधुकाचोट वाताममुष्नाताभिषु करपि ।
 द्रव्यैरेभिर्यथालाभं पूर्वकल्केन साधितम् ॥
 तत्पक्वं नावनेऽभ्यङ्गे पाने वस्त्रौ प्रयोजयेत् ।
 शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥
 मन्या पृष्टग्रहे शोषे स्वरभेदे तथार्दिते ।
 योन्यसृक् शकृदाषेषु शस्तं वम्या सुतप्रदम् ॥
 ऋतु स्नाता तथा नारो पीत्वा पुत्रं प्रजायते ।
 महामायूरमित्येतद् घृतमात्रेय पूजितम् ॥
 आखुभिः कुकुटैर्हंसैः शशैथापि हि बुद्धिमान् ।
 कल्केनानेन विपचेत् सर्पिरुद्धं गदापहम् ॥
 पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
 जीवनीयानि सर्पीधि पानान्नं चापि पित्तनुत् ॥
 चन्दनो गौर यष्ट्याङ्गवला व्याघ्रनखोत्पलैः ॥

क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात् शृतैर्वा परिषेचनम् ॥
 त्वक्पत्र शर्करा कल्काः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना ।
 कार्योऽवपीडः सर्पिथ नस्यं तत् स्यात्तुपैत्तिके ॥
 यष्ट्याह चन्दनानन्ता क्षीरसिद्धं घृतं शुभम् ।
 नावनं शर्करा द्राक्षा मधुकीर्वापि पित्तजे ॥
 कफजे स्निहितं धूमनस्य प्रथमनादिभिः ।
 शुद्धं प्रलेपपानान्नैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥
 पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्वस्तिभिरिव च ।
 कफा निलीयिते दाहः शीषयोरक्तमोक्षणम् ॥
 एरण्डनलदक्षीमगुग्गुलु गुरुचन्दनेः ।
 धूमवर्तिः पिवेद्गन्धैः सकुष्ठतगरैस्तथा ॥
 सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया ।
 क्रिमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूत्रे विरेचनम् ॥
 त्वक्क्षुकी नखो दन्ती विडङ्गं नवमालिका ॥
 अपामार्गं फलं वोजं नक्तमालशिरीषयोः ।
 क्षवथोश्मको विल्वं दरिद्रा ह्निष्कयूथिका ॥
 फणिल्लकयुतैस्तैलमविमूत्रे चतुर्गुणे ।
 सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णं चैषां प्रथमनं भवेत् ॥
 फलं शिचुकरच्छाभ्यां सव्योषं चावपीडकम् ।
 कषाया रुग्घराः चारथूर्णी कल्कोऽवपीडकः ॥
 इति शिरोरोमचिकित्सा ।
 यत्कतित्तकटु क्षौद्रैर्घर्षणं कवलग्रहः ।
 धूमः प्रथमनं घृष्टिरधश्च देन लङ्घनम् ॥
 भोज्यं च मुखरोगेषु यथास्तन्दोपनुद्धितम् ।

- पिप्ल्यगुरु दार्वीत्वग्यवचारो रसाञ्जनम् ॥
 पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं सुचूर्णितम् ।
 सुखरोगेषु सर्वेषु सञ्चौद्रं तद्विधारयेत् ॥
 शीघ्रं माधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलयहः ।
 तेजोह्नां मभया मेलां समङ्गां कटुकाञ्जनम् ॥
 पाठां रसाञ्जनं मूर्वा तेजोह्वेति च चूर्णितम् ।
 च्चौद्रयुक्तं विधातव्यङ्गलरोगभिषज्यतम् ॥
 योगास्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ।
 रसः स्वः क्लथितो दार्व्यां घनीभूतो रसक्लिशा ॥
 सञ्चौद्रसुखरोगासृग्दोषनाडो व्रणापहा ।
 तालु शोषत्वृष्णास्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥
 नावनं मधुराः स्निग्धाः शीताथैव रसाहिताः ।
 सुखपाके प्रिता कर्म शिरः काय विरेचनम् ॥
 मूत्रतैलघृतचौद्रचौरैश्च कवलयहः ।
 सञ्चौद्रास्त्रिफलापाठा सृहीका जातिपल्लवाः ॥
 कषायतिक्तकाः शोताः क्वाथाय सुखधावनाः ।
 तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरि मेदसः ॥
 प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्विण्ण्भसः पचेत् ।
 द्रोणशेषं कषायन्तं पूत्वा भृगुः पचेच्छनैः ॥
 ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्याण्भागिकम् ।
 चन्दनं पद्मको शीरं मञ्जिष्ठा धातकी घनम् ॥
 प्रपुण्डरीकं यक्ष्माङ्ग त्वगीला पत्रकेशरम् ।
 लाणा रसाञ्जनं मांसी त्रिफला चोद्भवालकम् ॥
 रजन्ध्री फलि मैलेयं समङ्गा कटु फलं वषाम् ।

यत्राषागुरु पक्षङ्गगैरिकाञ्चनमावपेत् ॥
 लवङ्गनखककूलजाति कोशान् पलोम्भितान् ।
 कर्पूरकुडवं चापि पुनः शीतेऽवतारिते ॥
 ततस्तु गुलिकाः कार्याः शुष्काश्चास्ये न धारयेत् ।
 तैलं चानेन कल्जेन कषायेण च साधयेत् ॥
 दन्तस्य गलरोगेषु सर्वेषां तत्परायणम् ।

इति मुखरोग चिकित्सा ।

अरुचौ कवलग्राहा धूमाः समुखधावनाः ॥
 मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाश्लासनानि च ।
 कुष्ठसौवर्चला जाजी शर्करा मरिचं विडम् ॥
 धात्रेऽत्रला पद्मकोशीरपिप्ल्युत्पलचन्दनम् ।
 लोभ्रं तेजोवती पथ्या चूषणं सयवाग्रजम् ॥
 आर्द्रा दाडिमनिर्द्यासाद्या जाजी शर्करायुतः ।
 सतैलमाक्षिकास्वे ते चत्वारः कवलग्रहाः ॥
 चतुरो रोचकान् हन्युर्वाताद्येकजरसर्वजान् ।
 कारवी मरिचा जाजी द्राक्षा वृषान्मदाडिमम् ॥
 सौवर्चलं गुडं क्षौद्रं सर्वा रोचकनाशनम् ।

इति अरुचि चिकित्सा ।

वस्तिं समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ॥
 कुर्याद्दृष्ट्यानुकूलानि हर्षणं च मनोज्ञजे ।
 सर्पिण्युपरि भक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ॥
 तैलैश्चतुष्पु योगश्च बला रास्त्रा मृताङ्गयैः ।
 वह्निं तित्तिरि दक्षाणां पञ्चमूलशृतान् रसान् ॥
 मायरं क्षीरसर्पिर्वा पिवेत्तूषणमेव वा ।

पैत्तिके तु विरेकः स्यात्पलैस्त्र मधुरैः मृतम् ॥
 सर्पिर्गुडावृतं तिक्तं जीवनीयं वृषस्य च ।
 कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥
 विरेको वमनं धूमो यवाक्षकटुसेवनम् ।
 चञ्च भाग्यं भया व्योषद्धारमाक्षिकचित्रकाम् ॥
 लिङ्गाहा पिप्पली पथ्ये तीक्ष्णं मद्यं पिवेच्च सः ।
 रक्तजे स्वरभेदे तु सष्टता जाङ्गला रसाः ॥
 द्राक्षा विदारौक्षुरसाः सष्टतद्यौद्र्यकराः ।
 यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ॥
 पित्तजस्वरभेदघ्नं शिरा वेधस्य रक्तजे ।
 सन्निपाते हृिताः सर्वाः क्रिया न तु शिरा विधिः ॥
 इति स्वरभेद चिकित्सा ।

कर्णशूले तु वातही हृिता धीनसवत् क्रिया ।
 प्रदेहः पूरणं नस्यं पाकस्त्रावे व्रण क्रियाः ॥
 भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् स्त्रे हांस्य पूरणान् ।
 हिङ्गु तुम्बु शण्ठीभिस्त्रैस्तैलं सार्धं पंचेत् ॥
 एतच्च पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ।
 बराटकान् समाहृत्य दहेन् सृङ्गाजने नवे ॥
 तद्भस्म श्योतयेत्तेन गन्धतैलं विपाचयेत् ।
 रसाञ्जनस्य शण्ठेरास्य कल्पाग्धां कर्णशूलनुत् ॥
 शुष्कमूलकशण्ठीनां चारो हिङ्गु महीषधम् ।
 शलपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्चलयवधारसार्जकोद्भिदसैन्धवम् ।
 भूर्जशान्ति विडं सुस्तं मधु शक्तं चतुर्गुणम् ॥

पक्षिणां मातुलुङ्गस्य कदल्या रस एव च ।
 सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैः चारतैलं विपाचयेत् ॥
 बाधिर्यं कर्णनादश्च पृथग्नावश्च दारुणः ।
 क्रिमयः कर्णाशूलश्च पूरणादस्य नश्यति ॥
 मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोक्तं पौनखे विधिम् ।
 कुर्याद्भिषक् समीच्यादौ दोषकालत्रलावलम् ॥
 इति कर्णरोग चिकित्सा ।
 नेत्ररोगे समुत्पन्ने तरुणे तु विडालकः ।
 कार्यो दाहोपदेहास्तु शोफरागनिवारणः ॥
 नागरं सैन्धवं सर्पिर्भण्डेन च रसक्रिया ।
 निष्टुष्टं वातिके तद्वन्मुस्तसैन्धवगैरिकम् ॥
 तथा शावरकं रोध्रं घृतयुक्तं विडालकः ।
 कार्यः पद्मक यथ्याङ्ग मांसी कालीयकैस्तथा ॥
 गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना सा रसक्रिया ।
 कफे कार्यस्तथा क्षौद्रप्रियङ्गु समनःशिलम् ॥
 सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्दृष्टि रक्षि प्रलेपनम् ।
 पद्मण्यसृश्यता कार्यं सम्पक्के त्वञ्जनं चण्डात् ॥
 आश्वतोतनं मारुतजं क्वाथो बिल्वादिभिः शुभः ।
 कोष्णः सैरण्डतर्कारौ वृद्धती मधु शिशुभिः ॥
 द्राक्षा दार्वी समञ्चिष्ठा लाक्षा द्विमधुकोत्पलैः ।
 क्वाथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तपित्तनुत् ॥
 नागरं त्रिफला सुस्तनिम्ब वायारसः कफे ।
 कोष्ण आश्वतोतनं मिश्रैरौषधैः सान्निपातिके ॥
 वृहत्यैरण्डमूलत्वक् गिग्रोः पुष्पं ससैन्धवम् ।

अजा क्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥
 सुमनः चारकाः शङ्खाः त्रिफला मधुकं बला ।
 पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥
 सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
 फेन शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्मा क्षिरोगनुत् ॥
 प्रपुण्डरीकं यष्ट्याङ्गं दार्वीं चाष्टपलांशिकम् ।
 जले पक्त्वा रसे पूते पुनः पक्के रसे घने ॥
 कर्षंश्च श्वेतमरिचा द्रोणी पुष्पा नवीत्यलम् ।
 चूर्णं चिन्ना कृता वर्तिः सर्वघ्नो टृक्प्रसादनौ ॥
 अमृता मधुकं निम्बपटोलं छागलं शकृत् ।
 वाश प्रपुण्डरीकञ्च दार्वीं कालानुसारिणी ।
 एषामष्टपलान् भागान् सुधीतान् जर्जरौकृतान् ॥
 तोये पक्त्वा रसे पूते भृयः पक्के घने रसे ।
 सिता मरिचयोः कर्षं जाति पुष्पाद्वात्पलम् ॥
 चूर्णं कृत्वा कृतावर्तिः सर्वघ्नो टृक्प्रसादनौ ।
 शङ्खप्रवालवैदूर्यलोहिताक्षप्लवास्थिभिः ॥
 स्रोतोज श्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ।
 श्याणार्धं मरिचाद् द्वौ च पिप्पल्याणं वफेनयोः ॥
 श्याणार्धात् सैन्धवाच्छ्याणान्नवसौवीरकाञ्चनात् ।
 पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्राया चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ॥
 कण्डूका च कफार्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ।
 वस्तू मूत्रे त्रघ्नं स्निग्धं एला चूर्णं सुभावितम् ॥
 चूर्णाञ्जनञ्च तैमिर्यं क्रिमि पैक्षप्रमलापहम् ।
 सौवीरमञ्जनन्तुत्यन्ताप्ये धातुर्मनःशिला ॥

चक्षुष्यं मधुकं लोहा मणयः पौष्यमञ्जनम् ।
 सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकं चाञ्जनं शुभम् ॥
 तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिर्वेद्य मनुत्तमा ।
 कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्रूषणं सिता ॥
 फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ।
 कुक्कुटाण्डकपालञ्च वर्तिरेषा व्यपोहति ॥
 तिमिरं पटलं काचं मलं चाण सुखावती ।
 निफला कुक्कुटाण्डत्वक्कासीसमयसो रजः ॥
 नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः ।
 प्राजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्तान्त्रभाजने ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्ध्रस्याभिन्नचक्षुषः ।
 वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मांसमञ्जनम् ॥
 ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सगुष्कं चूर्णयेत् सह ।
 सुमनः क्षारकैः शुष्करङ्गांशैः सैन्धवेन च ॥
 एतन्नित्याञ्जनं कार्यं तिमिरघ्न मनुत्तमम् ।
 सुरसः किंशुकस्था द्वैवसा कृष्णस्य सैन्धवम् ॥
 जीर्णं घृतञ्च सर्वांश्चिरोरोगी स्यादुपक्रिया ।
 कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्रा रसक्रिया ॥
 शस्ता वाताचिरोगेषु काचाबुद्धमलेषु च ।
 धात्री रसाञ्जन क्षौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥
 पित्तरक्ताचिरोरोगी तैमिर्यं पटलापहा ।
 धात्री सैन्धवपिप्पल्यः स्फुरत्यमरिचाः समाः ॥
 क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्ध्रं पटलञ्च रसक्रिया ।
 इति नेत्ररोग चिकित्सा ।

खालित्ये पलिते वज्रां हरि लोम्नि च साधितम् ॥
 नस्य स्तै लैः शिरो वक्त्र प्रलेपेष्वाप्यु पाचरेत् ।
 सिद्धं विदारिगन्धायै जीवनीयैरथापि च ॥
 नस्यं स्यादणु तैलं वा खालित्य पलितापहम् ।
 क्षीरात् सहचराङ्ग हरजसः सौरसाद्रसात् ॥
 प्रस्थेख कुडवस्ती लायध्याङ्ग पल कल्कितः ।
 सिद्धः शैलासने भाण्डे मेघ गृह्णे च संस्थितः ॥
 नस्यं स्यात् क्षीरमुक्तं वा दुग्धिका करवीरकौ ।
 चतुपाट्ट पलितं देया वाशये पलितापहौ ॥
 माह्वस्वरसात् क्षीराद् द्वि प्रस्थं मधुकात्पलम् ।
 तैः पचेत्कुडवं तैलात्तन्नस्यं पलितापहम् ॥
 आदित्य वज्रा मूलानि कृष्णयैरेयकस्य च ।
 सुरसस्य च पलाणि फलं कृष्णशण्यस्य च ॥
 मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च ।
 पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्य स्त्रिफलाञ्जनम् ॥
 प्रपुण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोभ्रं कृष्णा गुरुत्पलम् ।
 आम्रास्थि कर्दमः कृष्णी मृणाली रक्तचन्दनम् ॥
 नालं भङ्गातकास्थीनि कासीसमदयन्तिका ।
 सोमराज्य मनः शस्त्रं कृष्णं पिण्डीत चित्तकौ ॥
 पुष्याखर्जुन काश्मर्य श्यामाजम्बूफलानि च ।
 पृथक्पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराटकं पचेत् ॥
 वैभीतकस्य तैलस्य धाली रसचतुर्गुणम् ।
 कुर्यादादित्य पाकं वा यावत् शष्को भवेद्द्रसः ॥
 क्षीरपात्रे ततः पूतं संशुद्धं उपयोजयेत् ।

पाने नस्तः क्रियायाञ्च शिरोऽभ्यङ्गे च संयतः ॥

एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।

महानौलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥

प्रपुण्डरीक मधुकपिप्यली चन्दनोत्पलैः ।

कार्षिकैस्तैलकुडवः सन्निरामलकी रसः ॥

सिद्धः सपरिमर्शः स्यात्सर्वमूर्द्धं गदापद्मः ।

क्षीरं पियाल यष्ट्याङ्गे जीवकाद्योगणस्त्रिलाः ॥

कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्दरि लोमनिवारणः ।

यष्ट्याङ्ग तिलकिन्नस्क क्षीरमामलकानि च ॥

हृंहयेद्रुद्धयेच्चैतत् केशान् मूर्द्धप्रलेपनम् ।

पचेत् सैन्धवशुक्रान्त्रै रसशूर्णं सतण्डुलम् ॥

तेनालिप्तं शिरः शुद्धं अस्त्रिग्धमुपितं निशि ।

तत्प्रातस्त्रिफला धीतं स्यात् कृष्णमृदुमूर्द्धजम् ॥

इति खालित्य चिकित्सा ।

अयश्शूर्णोऽस्त्रिपिष्टय रागः सत्रिफलो वरः ।

कुर्याच्छेषेषु रोगेषु क्रियां खां स्वाच्चिकित्सितात् ॥

शोफिष्वादी च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते ।

भवति चात्र । वातपित्तकफा नृणां वस्ति हृत्सूर्द्धसंश्रयाः ॥

तस्मात्तु स्थानसामीप्याद्भ्रतव्या वमनादिभिः ।

अध्यात्मलोके वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ॥

धीव्यते धार्यते चैव विज्रतायिक्ततैः सच ।

विरुद्धैरपि नत्वे ते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् ॥

दोषाः सहज साम्प्रत्यादिषां घोरमह्वीनिव ।

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाद्भ्रति भेषजम् ॥

विस्तरेण पृथग्दिष्टं त्रिमर्मीये चिकित्सिते ।
इति त्रिमर्मीय चिकित्सितम् ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
श्रिया परमया ब्राह्मणा परया च तपःश्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥
धीष्टति स्मृति विज्ञानज्ञानकीर्तिं चमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥
भगवन् ! पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक्त्वा ।
निर्दिष्टान्या मया नास्ते सर्वेषामिव भेषजम् ॥
दीषजोऽस्यामयः कथिद्यस्यै तानि भिषग्वर ! ।
नस्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥
अस्यु रस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्टस्ते ना ब्रवीद्गुरुः ॥
स्निग्धोष्णालसु शीतानि जीर्णाजीर्णं समश्रतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यान्पौदकामिषैः ॥
पिष्टव्यापन्न मद्याति दिवा स्वप्न प्रजागरैः ।
लङ्घनप्रवनाद्यैश्च भयवेगविदारणैः ॥
स्त्रिंशामक्षितं कोष्ठे वातादीन्मदसा सह ।
रुद्धाश्च गौरवादूरु स्त्रोतोभि र्यात्यधोगतैः ॥
पूरयन् सकृश्चि जङ्घां रुग्णो मेदो बलीकटः ।
अविधेय ५ रिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥

महा सरसि गम्भीरे पूर्णोऽम्बु स्तिमिते यथा ।
तिष्ठति स्थिरमचोभ्यं तद्वदूरुगतः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोच दाह रुक्म, क्ति कम्पनैः ।
भेदस्फुरणतो दैत्ययुक्ता देहं निहत्यसून् ॥
ऊरु श्लेष्मा समेदस्को दोषौद्वा वभिभूयतु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्यं शैत्याभ्यामूरुष्कम्भस्ततस्तु सः ॥
वातगङ्गिभिरञ्जानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वत्तादाहवेदना ।
पदञ्च व्यथते न्यस्तां शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चलने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यप्रणेषः सम्भग्नौ ऊरु पादौ च मन्यते ॥
प्राग्रूपं ध्याननिश्चातिस्तीमित्या रोचकञ्चराः ।
लोमहर्षश्च हृदिद्य जङ्घोर्वीः सदनं तथा ॥
यदा दाहार्तितोदारिणी वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुष्कम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥
तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥
वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्ति कर्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विशोधनम् ।
कफः कफस्थानगतः पित्तं वा वमनान् सुखम् ॥
हन्तुमामाशयस्थे च स्रंसनात्ते उभे अपि ।
पक्वाशयस्थाः सर्वे च वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ॥
शक्या नत्वाममेदोभ्यांस्तव्यजङ्घोरु संस्थिताः ।

वातस्थाने हिते शैत्याद्द्वयोः स्तम्भाश्च तद्गताः ॥
 न शक्याः सुखमुदत्तं स्रलं निम्नादिव स्थलम् ।
 तस्य संश्रमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ॥
 युक्त्यपेक्षो भिषक् कुर्यादधिकत्वात् कफामयोः ।
 सदा रूक्षोपचाराय यदश्यामाककोद्रवान् ॥
 शाकैरलवणैरद्याज्जलतैलोपसाधितैः ।
 सुनिषण्णकनिम्बाकैवेत्तारग्वधपञ्जवैः ॥
 वायसो वासुकैरन्यैस्त्रिंशत्सु तुलकादिभिः ।
 चारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ॥
 मधूदकस्य पिप्पल्या लरुष्कभविनाशनः ।
 समङ्गां शास्त्रालं क्षिप्तुं मधुना सह ना पिवेत् ॥
 तथा श्रीवेष्टकोद्दीच्य देवदारु वनान्यपि ।
 चन्दनं धातकी कुष्ठं तालीशन्धनदं तथा ॥
 सुस्तं हरीतकीं रोध्रं पद्मकं तिक्तरोहिणीम् ।
 देवदारु हरिद्रै ह्ये वचां कटुकरोहिणीम् ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ।
 चञ्चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् ॥
 भस्मातकं समूलाञ्च पिप्पलीं पञ्च तान् पिवेत् ।
 सञ्चौद्रानवरुषोक्तान् कल्मानूरुग्रहापहान् ॥
 शार्ङ्गं मदनं दन्तीं वलकं स्वादु कण्टकम् ।
 मरुवारग्वधां पाठां करञ्जं कुलकं तथा ॥
 पिवेन्मधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा वारिणाञ्जुतम् ।
 सञ्चौद्रं दधिमण्डं वाप्यूरुष्कभविनाशनम् ॥
 मूर्धामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।

पूर्ववद्वा पिवेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
 खर्णं क्षीरिमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ।
 सुराङ्गं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटु करोद्दिषीम् ॥
 लेहयेन्मधुना चूर्णं सञ्चोद्रं वा जलान्वितम् ।
 फलि व्याघ्रनखं हेम पिवेद्वा मधुसंयुतम् ॥
 त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटु करोद्दिषीम् ।
 लिङ्गाद्वा मधुना चूर्णं मुरुष्कञ्चा चितो नरः ॥
 अपतर्पणजथेत्सग्राहोषः सन्सर्पथेजितम् ।
 युक्त्या जाङ्गलजैर्मासेः पुरार्णैश्चैव शालिभिः ॥
 रुचाणां वातकोपथे त्रिद्रानाशार्तिपूर्वकः ।
 स्नेहस्त्रे दक्रमस्तत्र कार्ये ऽवातामयापहः ॥
 घौलुपर्णी पयस्या च रास्नागोक्षुरको वचा ।
 सरलं दारुकुष्ठं च तैलसैर्भिविपाचयेत् ॥
 सञ्चोद्रात्पृष्ठतं तम्भादञ्जलिं वापि ना पिवेत् ॥
 कुष्ठं शीवेष्टकोदीचं सरलं दारुकेसरम् ।
 अजगन्वाश्वगन्वा च तैलसैः साधपं पचेत् ॥
 सञ्चोद्रं मालयातशाण्डू रूष्कभार्दितः पिवेत् ।
 द्वे पले सैन्धवात् पञ्च एण्डरा ग्रन्थिकचित्कत् ॥
 द्वे द्वे भस्मातकाशीनि जिंशतिर्द्वे तथाटके ।
 आरनालात् पचेत्प्रस्थं तैलस्यै तैरपत्यदम् ॥
 गृध्रस्य रूयहार्योतिं सर्वेवात विकारमुत् ।
 पलाभ्यां पिप्पलीमूल नागरादृकटुतः ॥
 तैलप्रस्थः समोद्भा गृध्रस्य रूयहापहः ।
 इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमुदञ्जानस्य भेषजम् ॥

श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यदाह्यं शृणु चिकित्सितम् ।
 वल्मीकमृत्तिकाभूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ॥
 पिष्ट्वा स सर्षपं मूत्राध्युषितं स्यात् प्रलेपनम् ।
 द्रष्टकानां ततश्चूर्णैः कुमुदाच्छादनं शुभम् ॥
 मूलेर्व्याप्यश्नगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्याद्दुरुष्कभेप्रलेपनम् ॥
 इवन्त्यासुरसैदन्या सर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।
 बिल्वचण्डकतर्कारी शिग्रुमूलकनीपजैः ॥
 पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च सेवनम् ।
 वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धासुम्बुरुशिचुकौ ॥
 हिंग्वकंमूल वल्मीक मृत्तिकाः सकठेरुकाः ।
 दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्य्यमेतैः प्रलेपनम् ॥
 श्योनाकं खदिरं बिल्वं वृहत्पौ सुरसासनौ ।
 अग्निमन्यादृकी शिग्रुश्च दंष्ट्रास्वरसार्जकान् ।
 तर्कारीं नक्तमालश्च जलेनीत्क्वाप्य सेचयेत् ॥
 प्रक्षेपौ मूत्रपिष्टैर्वा पूरुष्कश्च निवारणः ।
 कफक्षयार्थं सङ्घेषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ॥
 शूलान्याक्रामयेत्कल्पं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
 वितारयेत्प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं शीतं स्थिरनीयं पुनःपुनः ॥
 श्लेष्मणः क्षपणं यत्स्यात् न च मारुतमावहेत् ।
 तत्सर्वं सर्वदा कार्य्यं ऊरुष्कश्च भेषजम् ॥
 तथा कफे विशुष्करय शान्तिमूकं ग्रही ब्रजेत् ।
 शरीरं ब्रह्ममन्त्रिञ्च कार्श्यैषा रक्षता क्रिया ॥ इति ।

तत्र श्लोकाः ।

हेतुः प्राग्पक्षिहानि कर्मा योग्यत्वमेव च ।
द्विविधं भेषजं चोक्तं ऊरुष्कन्ध चिकित्सिते ॥
एति ऊरुष्कन्ध चिकित्सितम् ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथ वातव्याधि चिकित्सितं व्याख्यास्थानम् ।
वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।
वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥
अद्याहत गतिर्यस्य स्थानस्यः प्रकृतौ स्थितः ।
वायुर्हि सोऽधिकं जीवित् नौरोगः शरदां शतम् ॥
प्राणोदान समानाख्य व्यानापानैः स पञ्चधा ।
देहं तन्त्रयते सम्यक् स्थानेषु व्याहतघरन् ॥
स्थानं प्राणस्य शीर्षीरः कर्णौ जिह्वाध्विनासिका ॥
छीवनक्षवयूद्धारश्वासाहारादि कर्मा च ॥
उदानस्य पुनःस्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जाबलवर्णादि कर्म च ॥
स्वेददोषान्ना वाहानि स्त्रीतांसि समधिष्ठितः ।
अन्तरग्निश्च पार्श्वस्थः समानोऽग्नि बलप्रदः ॥
देहं व्याप्नोति सर्वं तु व्यानः शीघ्रगतिं वृणाम् ।
गतिप्रसरणाक्षेप निमेषादि क्रियः सदा ॥
हृषणी वस्ति मीद्रश्च ओष्णरूवंक्षणी गुदः ।
अपानस्थानयन्त्रस्यः शकम्बूतशर्जान्त सः ॥

सृजत्यार्तवर्गभेदाच्च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।
 स्वकर्म कुरुते देहो धार्यते तैरनामयः ॥
 विमार्गस्थाश्च युक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजैः ।
 शरीरं पीडयन्त्येते प्राणानाद्यश्चरन्ति च ॥
 सङ्ग्रामप्यतिवृत्तानां तज्जानां हि प्रधानतः ॥
 अशीतिर्नखभेदाद्या रोगाः सूत्रे निर्दिशिताः ।
 तानुच्यमानान् पर्यायैः सहेतूपक्रमात् शृणु ॥
 केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात्तथावृत्तम् ।
 रुक्षशीतास्य लघुव्यवायाति प्रजामरैः ॥
 विषमादुपचाराच्च दोषासृक् स्वव्यादति ।
 लङ्घनप्लवनात्त्वध्वश्यायामाति विचेष्टितैः ॥
 धातूनां संचयाच्चिन्ता शोकरोगातिक्रमनात् ।
 दुःखशय्यासनात् क्रोधात् दिवा स्वप्नाद्भयादपि ॥
 वेगसन्धारणादामादतीघातादभोजनात् ।
 मर्माधाधाहजोष्ट्राश्च भीष्मयामावतंसनैः ॥
 देहेऽस्त्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।
 करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाह संश्रितान् ।
 अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥
 आकरूपं तु तद्व्यक्तं अपायो लघुतां पुनः ।
 सङ्कोचः पर्वणं स्तम्भो भङ्गोऽस्थ्रां पर्वणामपि ॥
 शोमहर्षः प्रलापश्च वाणौ पृष्ठ शिरोरुहः ।
 खाञ्जपङ्कृत्य कुञ्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ॥
 यर्भयकरजोनाशः सन्दनं गात्रसुप्तता ।
 शिरोनासाच्चिजद्रूपां शोवायाश्चावगूर्णनम् ॥

भेदस्तोदातिराक्षेप मोहश्यायास एव च ।
 एवं विधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ॥
 हेतुस्थान विशेषाच्च भवेद्रीन विशेषकृत् ।
 तत्र क्रीडाश्रिते दुष्टे निग्रहे मूत्रवर्चसोः ॥
 तर्धं हृद्रोगगुल्मार्शः पाश्वंशूलं च मारुते ।
 सर्वाङ्ग कुपिते वाते गात्रदूयनमीरणम् ॥
 वेदनाभिः परीतस्य स्फुटन्ती वास्य सन्धयः ।
 विष्मूत्र वातग्रहणं शूलाधानाश्ल शर्कराः ॥
 जङ्घोरं त्रिकपात्पृष्ठरोगशोषा गुदस्थिते ॥
 हृषाभिपार्श्वीद्दरुक् तृणोद्गार विसूचिकाः ॥
 कासः कण्ठास्य शोषश्च श्वासश्चाभाश्रय स्थिते ।
 त्वग्र चा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ॥
 आतन्यते सदाहृद्य पर्वरुक्कस्थितेऽनिले ।
 रुजस्तीव्राःससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ॥
 गात्रे चारुंषि भुक्तस्य स्तम्भश्यासृक् गतेऽनिले ।
 गुर्वङ्गं तुद्यते स्तब्धं दण्डमुष्टिहतं यथा ॥
 सरुक्श्वसितमत्यर्थं मांसमेदो गतेऽनिले ।
 भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ॥
 अस्त्रप्रः सन्ततारुक्च मज्जास्थि कुपितेऽनिले ।
 क्षिप्रं सुच्यति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ॥
 विकृतं जनयेच्चापि यक्रस्यः कुपितोऽनिलः ।
 वाह्याभ्यन्तरमायामङ्गलिङ्गुल्लत्वमेव च ॥
 सर्वाङ्गीकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् स्रायु गतोऽनिलः ।
 शरीरं मन्दरुक्शोफं यथ्यति स्पन्दतेऽपि वा ॥

- सुप्तास्तन्वप्रोमहृत्यो वा शिरा वातशिरागते ।
 वातपूर्णदृतिस्वर्गः शोफः सन्धिगतेऽनिले ॥
 प्रसारणा कुञ्चनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना ।
 अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ॥
 यदा तदोपशोष्या सृग्बाहुं पादं च जातु च ।
 तास्मान् सङ्कोचयत्यर्द्धं मुखं जिह्वां करोति च ॥
 वक्रो करोति नासाग्रं ललाटाच्च हनुन्तथा ।
 ततो वक्रं व्रजत्यस्य भोजनं वक्रदर्शिनः ॥
 स्तम्भं नेत्रं कथयतः क्षवथुश्च निगृह्यते ।
 दौना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सञ्जति चास्य वाक् ॥
 दन्ताश्चलन्ति वाध्येते अबणौ भिद्यते स्वरः ।
 पार्श्वं हस्ताच्चि जङ्घोरशङ्खश्रवण गण्डरुक् ॥
 अर्धं तन्निम्बु खार्धं वा केवले स्यात्तदर्चितम् ।
 मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ॥
 मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसञ्चितम् ।
 अन्तरायस्यते ग्रीवा मन्या च स्तभ्यते भृशम् ॥
 दन्तानां दर्शनं लाला पृष्ठाक्षेपः शिरोग्रहः ।
 जृम्भा वदन सङ्गाद्यापन्तरायामलक्षणम् ॥
 पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा शिरावलीः ।
 श्रितः कुर्यादनुष्कम्भं बहिरायामसञ्चकम् ॥
 चापवत् नाम्यमानस्य पृष्ठतो ऋयते शिरः ।
 उर उत्क्षिप्यते मन्या स्तम्भा ग्रीवा च मृद्यते ॥
 दन्तामां दर्शनं जृम्भा लालाश्रावश्च वाम्ब्रुहः ।
 ज्ञातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥

हन्वायासोलितो वायुर्वन्वात् स्त्रंसयते हनू ।
 विवृतास्यत्व मधवा कुर्यास्तत्त्वमवेपनम् ॥
 हनुग्रहश्च संस्तभ्यत्र हनू संवृतवक्त्रताम् ।
 सुहुराक्षिपति क्रुधो गात्राख्याक्षेपकोऽनिलः ॥
 पाणिपादश्च संशोथ शिरा सञ्जायु कण्डराः ।
 पाणिपाद् शिरः पृष्ठशोथी स्तम्भाति मारुतः ॥
 दण्डवत् स्तम्भगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ।
 स्वस्थः स्याददिताद्यानां मुहुर्वेगगते गते ॥
 हस्तं कं मारुतः पद्मं दक्षिणं वाममेव च ।
 कुर्याच्छेष्टानिवृत्तिं हि रुजं वागभङ्गमेव च ॥
 गृहीत्वा वा शरीराहं शिरा सञ्जायुं विशोथ च ।
 पादं सङ्घोचयत्येकं हस्तं वा तीक्ष्णमुत् ॥
 एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वाङ्गं सर्वदेहजम् ।
 स्निग्धमूर्धा कटि पृष्ठोरुजानु जङ्घापदं क्रमात् ॥
 गृध्रसीः स्तम्भरुक्तीदैर्गृह्णाति स्तम्भते मुहुः ।
 वातादात कफासन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥
 खल्लो तु पादजङ्घोरुकारमूलावमोटनी ।
 स्थानानामनुरूपैश्च लिङ्गैः शिषान् विनिर्दिशेत् ॥
 सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यै रुपलक्षयेत् ।
 वायुर्धातु स्यात्कोपो मार्गस्यावरणेन च ॥
 वातपित्तकफा देहे सर्वस्त्रोतोऽनुसारिणः ।
 वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्दयोस्तत्रापुद्दीरणः ॥
 कुपितस्तौ ससुहूय तत्र तत्राक्षिपन् गदान् ।
 करोत्याहतमार्गं त्वात् रसादींशोपशोषयन् ॥

लिङ्गं पिप्पलाहते दाह स्था शूलं अमस्तमः ।
 कटुकं स्रवणीष्वैष विदाहः शीतकामिता ॥
 शीतगौरव शूलानि कटाद्युपशयोऽधिकम् ।
 कृष्णनायासरूक्षीणकामिता च कफाहते ॥
 रक्ताहते सर्वाहार्तिं त्वङ्मांसान्तरजा अग्रम् ।
 भवेत् सरागः श्वयथुः जायन्ति मण्डलानि च ॥
 कठिनाश्च विवर्णाश्च पिद्धकाः श्वयथुस्तथा ।
 हृषः पिपीलिकानां च सञ्चार इव मांसगे ॥
 चक्षुः श्लिग्धी मृदुःशीत शोफोऽङ्गिष्वङ्गिस्तथा ।
 प्राण्यवात इति त्रैयः स कृच्छ्रो म्रिदसाहतेः ॥
 स्यात् मस्यग्राहते तूष्णं पीडनं चाभिविन्दति ।
 सूक्ष्मे व तुद्यते गाढं तद्वच्छूल्यति सौदति ॥
 मज्जाहते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ।
 शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ॥
 शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च एक्रगे ।
 भुक्ते कुक्षीत्वरुग्जीर्णं शाम्यत्यसाहतेऽनिले ॥
 वर्षोहते विषहोऽधः स्वेस्थाने परिक्रान्तति ।
 मज्जत्याशु जरां स्रेहो भुक्ते चानद्यते नरः ॥
 चिरात् पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं शकत् सजेत् ।
 शोषीवंशण पृष्ठेषु रग्निलोमश्च मारुतः ॥
 अस्वस्थं हृदयं चैव स च त्रर्षो हतेऽनिलः ।
 सन्धिषु तिर्हनुष्कभः कुचनं कुजतार्दितम् ॥
 पद्माघातोऽङ्ग संशोषः पङ्क्तुत्वं खुडवातता ।
 स्तम्भनं चाक्ष्वातश्च रोगा मज्जास्थिगे च ये ॥

एते स्थानस्य गान्धीर्याद्यद्वात्सिद्धप्रति वा मवा ।
 न वान् बलवतस्ते तान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥
 क्रियामतः सिद्धतमां वातरोगापहं शृणु ।
 केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहै रूपाचरेत् ॥
 वायुं सर्पिर्वसातेन मज्जपानैर्नरं ततः ।
 स्नेहं क्लान्तं समाखास्य पयोभिः स्नेहयेत् पुनः ॥
 यूषै र्यास्यास्युक्ता नूपैः रसेर्वा स्नेहसंयुतैः ।
 पायसैः कशरैरस्त्रलवणैः सानुवासनैः ॥
 तस्मान्निर्वि विधेः स्नेदैर्यथायोगमुपाचरेत् ।
 स्नेहाद्रैः स्निग्धमङ्गुलं वक्रं स्तम्भमथापि वा ॥
 यथेष्टमातामयितुं शक्यते शुष्कदारवत् ।
 हर्षतोदरगायास शोषस्तम्भो ग्रंहादयः ॥
 स्निग्धस्या शु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ॥
 स्नेहश्च धातून् संयुक्तान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ।
 वलमन्निबलं पुष्टिं प्राणं चाप्यभिवर्धते ॥
 असक्तं पुनः स्नेहैः स्नेदैश्चाप्युपपादयेत् ।
 तथा स्नेहसृद्धौ देहे न तिष्ठत्य मित्तामयाः ॥
 यद्यनेन सदीपत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ।
 सृदुभिः स्नेहसंयुक्ते रौषधैस्तं विशोधयेत् ॥
 घृतं तिष्ठत्यसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ।
 पायसैरण्डतैलं वा पिवेद्दोषहरं शिवम् ॥
 स्निग्धास्त्रलवणोष्णाद्यै राहारैर्हिमलीक्षितः ।
 स्रोतो बद्धानिस्तं कन्यासक्तात्तमनुलोमयेत् ॥
 दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरूहैरुपाचरेत् ।

- पाचनेर्दीपनीयेर्वा भोज्यैर्वालयुतं नरम् ।
 गृहस्य चोलिते चान्नो स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥
 स्वादुश्चलवणस्त्रिग्धैराहारैः सततं पुनः ।
 नावनेधूं मपानैश्च सर्वानेवोपपादयेत् ॥
 विशेषतस्तु कोष्ठस्ये वाते क्षारं पिवेन्नरः ।
 पाचनेर्दीपनीयेस्तीरत्रैर्वा पाचयेन्नलान् ॥
 गुदपक्षाशयस्ये तु कर्मो दावतनुद्धितम् ।
 आमोशयस्ये गृहस्य यथा दोषहराः क्रियाः ॥
 सर्वाङ्गकुपितोऽभ्यङ्गो यस्तयः सानुवासनाः ।
 स्नेदाभ्यङ्गानि वातानि घ्नन् चान्नं त्वगाश्रिते ॥
 शीतालीपस्तु रक्तस्ये विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 विरेको मांसमेदःस्ये निरूहा वमनानि च ॥
 बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ।
 कृषोऽन्नपानं शुक्रस्ये बलशुक्रकरं हितम् ॥
 विवह्रमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ।
 विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वाक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥
 गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ।
 सिताकाशमर्यमधुकौर्हितमुत्थापने पयः ॥
 हृदि प्रकुपिते सिवमंशुमद्या पयोहितम् ।
 मक्षगा नाभिप्रदेशस्ये सिद्धान् विल्लशलाटुभिः ॥
 वायुना वेध्यमाने तु गत्रे स्यादुपनाहनम् ।
 तैलं सङ्घुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ॥
 बाहुशीर्षं गते नर्यं पानद्योत्तरभक्तिकम् ।
 वस्तिकर्मत्वधो नाभेः शस्यते चावपीडकः ॥

अर्द्धिते नात्रनं मूर्ध्नितैलं तपणमेव वा ।
 नाडीस्वेदोपनाह्राथ आनूप पिशितैर्हिताः ॥
 स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ।
 अन्तराकण्ठरा गुल्फे शिरावस्थग्नि कर्म च ॥
 गृध्रसीपु प्रयुञ्जीत खल्लं ग्रा तूष्णोपनाहनम् ।
 पायसैः कृशरैश्चैव शस्ततैलघृतान्निवैः ॥
 व्याप्तानने हनुं स्निग्धामकृष्टाम्यां प्रपीष्य च ।
 प्रदेशिनीभ्यां चोन्नाम्य चिवुकोन्नामनं हितम् ॥
 स्रस्तां स्रहमयेत् स्थानं स्तब्धां स्निग्धां विनामयेत् ।
 प्रत्येकं स्थानदुष्यादि क्रियावैशिष्यमाचरेत् ॥
 सर्पिस्तैलवसापानसेकाभ्यङ्गनवस्तयः ।
 स्निग्धाः स्वेदानि वातं च स्थानं प्रावरणानि च ॥
 रसाः पयांसि भोज्यानि स्याद्दन्त लवणानि च ।
 हृंहणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥
 बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।
 अजमूत्राम्बुजानूपमांसादपिशितैः पृथक् ॥
 साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यन्न व्योषसंस्कृतात् ।
 भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥
 एतैरेवोपनाह्रांश्च पिशितैः संप्रकल्पयेत् ।
 घृततैलयुतैः सान्द्रैः क्षुब्धस्निग्धैरनस्थिभिः ॥
 पचेत् क्वाथ मयस्तैलद्रोण्यः स्युरवगाहने ।
 स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ॥
 आनूपौदकमांसानि दशमूलं शतावरौम् ।
 कुलस्थान् वदराभ्याषांस्तिलान् रास्त्रां यवाव्वलाम् ॥

वसाम्दधारनासाम्नेः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् ॥
 नाडीस्त्रेढं प्रयुञ्जीत पिष्टैश्चैवोपनाहनम् ।
 तैश्चसिद्धं घृतं तैलमभ्यङ्गः पानमेवच ॥
 सुस्तङ्घ्रिखन्निष्ठाः कुष्ठं सुराङ्गलवणं नतम् ।
 दधिशीरचतुःस्रैश्चैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥
 सशियुबीजं गोधूमं यवकीलस्थिरादिभिः ।
 सस्रैश्चैः सरुजं गात्रमालिप्य बहुलश्लिषक् ॥
 एरण्डपत्रैः प्रच्छाद्य रात्रौ कल्पं विमोचयेत् ।
 क्षीराशुना ततःसिक्तं पुनश्चैवोपनाहितम् ॥
 सुश्चेद्द्रात्री दिवावह चर्मभिश्च सुलोमभिः ।
 फालानान्ते लयोनीनामञ्जं पिष्टानश्रीतलान् ॥
 प्रदेहानुपनाहंश्च गर्भं वर्तत हरैरपि ।
 पायसैः कशरैश्चैव कारयेत् स्रैहसंयुतैः ॥
 रुचशुभानिलार्तानां मतः स्रैहात् प्रवक्ष्यते ।
 विविधान्विविधव्याधिं प्रशमायामृतोपमान् ॥
 द्रोणेऽश्वसः पचेन्नागान् दशमूलांश्चतुष्पलान् ।
 यवकीलकुलत्यानां भागैःप्रस्थोन्मिर्तैः सह ॥
 पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
 तथा खर्जूरकाश्लयैःशङ्खा बदरफल्गुभिः ॥
 सश्रीरैःसर्पिषःप्रस्थः सिद्धःकेवलवातनुत् ।
 निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनवस्त्रिषु ॥
 चित्रकं नागरं रास्त्रां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् ।
 पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिं वर्तारोग हर परम् ॥
 घलाविलम्बते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शक्तिः प्रपञ्चोवा नस्यं मूर्धगतनिखे ॥
 घन्वानूपौदकानान्तु भित्वास्थीनि पचेज्जले ।
 तं स्नेहं दग्धमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
 जीवकर्षभकास्फोता विदारौकपिकञ्जुना ।
 वातघ्ने दीपनोदेष कल्कैर्द्विंशोरभागिकम् ॥
 तस्मिन् नावनाभ्यङ्गा तथापानानुवासनात् ।
 शिरापर्वीस्थकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥
 ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ।
 बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥
 तद्वद्विरावावसानकामत्स्यकूमवुलूकजाः ।
 प्रत्यया विधिनानेन नस्य पानेषु शस्यते ॥
 प्रस्थः स्यान्नफलायास्तु कुलत्य कुडवह्वयम् ।
 कृष्णागन्धात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चलं भवेत् ॥
 रास्त्रा चित्तकयोर्द्वे द्वे दग्धमूत्रं पञ्चोन्मितम् ।
 जलद्रोणे पचेत्पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥
 सुरारनालदध्यस्त्र सौवीरक तुषोदकम् ॥
 कोलदाडिमवृक्षाचरसांस्तैलं वसाङ्कृतम् ।
 मज्जानश्च पयश्चैव जीवनीय पलानि षट् ॥
 कल्फौकृत्य महास्नेहं सम्यगेनं विपाचयेत् ।
 शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैः काङ्गरोगिषु ॥
 वेपनाक्षेप शूलेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ।
 निर्गुण्टामूलपत्ताभ्यां गृहीत्वा स्वरसं ततः ॥
 तेन सिद्धं समं तैलं नाड्यो कृष्टानिलाचिषुः ।
 द्वितं प्रापापचीर्णा च पानाभ्यङ्गत पूरणम् ॥

कर्पासास्थि कुलत्यानां रसे सिद्धश्च वातशुत् ।
 मूलक खरसे क्षीरं समे स्थापत्रं त्र्यहं दधि ॥
 तस्याम्बुस्य तिभिः प्रस्थैस्तीक्ष्णप्रस्थं विपाचयेत् ।
 यद्ब्याह शर्करा रास्त्रालवणाद्र्क नागरेः ॥
 सुपिष्टैः पालिकैः पानात्तदभ्यङ्गाच्च वातशुत् ।
 पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् ॥
 पक्वा तस्य रसं पूत्वा तेन तैलं विपाचयेत् ।
 पयसाष्टगुणे नैतत् सर्वं वात विकारशुत् ॥
 संसृष्टे ज्ञेयणा चैतद्वाते शस्तं विश्लेषतः ।
 यवकोलकुलत्यानां त्रेयस्याः पुष्कमूलकात् ॥
 विलायाञ्जलि मेकैकं द्रवैरस्त्रैर्विपाचयेत् ।
 तेन तैलं कषायेण फलाम्बुः कटुभिस्तथा ।
 पिष्टैः सिद्धं महावातेरार्तः शीते प्रयोजयेत् ॥
 सर्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ।
 चतुष्पुयोगाख्यायुष्यवलवर्णकराणि च ॥
 रजः शुक्र प्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ।
 निरत्ययानि सिद्धानि सर्वदोषहितानि च ॥
 महाचरतुलायाश्च रसेस्तैलाटकं पचेत् ।
 मूलकच्छादशपलं पक्वा क्षीरे च चतुर्गुणम् ॥
 सिद्धेऽग्निं शतधा मूर्च्छा दंष्ट्रा दशपलं भिषक् ।
 विनीय दारुणे श्वेतहातव्याधिषु योजयेत् ॥
 खदंष्ट्रा खरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।
 षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ॥
 तैलप्रस्थं विपक्वं तैर्दद्यात् सर्वां निक्षार्तिषु ।

जीर्णं तैले च दुग्धेन पिया कल्पः प्रशस्यते ।
 वस्त्रा शतं गुडूच्यास पादं रास्त्राष्टभागिकम् ॥
 जलाढकशते पक्वा शतभागस्थिते रसे ।
 दधि मस्त्रिद्यु निर्यासशुक्लैस्त्रैलाढकं समैः ॥
 पचेत् साजपयोर्धामं कल्केरेभिः पलोन्मितैः ।
 शटी सरसदावेला मस्त्रिष्टा गुरुचन्दनैः ॥
 पद्मकातिवला सुस्तसूप्रपर्णी हरेणुभिः !
 यथ्याङ्ग सुरसव्याघ्रनखुर्षभकजीवकैः ॥
 स्युक्ता कुङ्कुमशैलेय जाती कटु फलाम्बुभिः ।
 त्वक्, न्दुरककपर्, रतुक्कश्रीनिवासकैः ॥
 लवङ्गनखककोलकुष्ठमांसी प्रियङ्गुभिः ।
 शौण्येय तगरव्यासवचाधमनकप्रवैः ॥
 सबला केसरैः सिद्धै चिपेष्वाभावतारिते ।
 पत्र कल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजयेत् ॥
 श्वासं क्षासं ज्वरं चिक्कां छदिं गुल्मान् चतं चयम्
 शीहशोषायपक्कारमलक्ष्मीञ्च प्रणाशयेत् ॥
 तुलाः पञ्च गुडूच्यासु द्रोणेष्वष्टास्रपां पचेत् ।
 पादशेषे समं चीरं तैलस्य द्वाढकं पचेत् ॥
 शला मांसी नतोशीर शारिवा कुष्ठचन्दनैः ।
 बला तामलकी मेदा शतपुष्पिं जीवकैः ॥
 त्राकोली क्षीरकाकोली श्रावण्यतिदद्या नखैः ।
 सहस्रावणि जीवन्ती विदारीकपिकण्डुभिः ॥
 शतावरी महामेदा कर्कटाख्या हरेणुभिः ।
 वत्सा गोक्षुरकै रण्डरासा काला सहाचरैः ॥

- धीरा यत्किं मुद्गत्वक्पत्रर्षभकवासकीः ।
 ॥ महेला कुङ्कुमसूक्ताः त्रिदशाङ्गैश्च कार्ष्णिकैः ॥
 मञ्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्ठपलेन च । ।
 ॥ कल्कैस्तत्र क्षीणवीर्यानि वल्लसंमूढघेतसः ॥
 ॥ उन्मादारत्नपञ्जारैरातीश प्रकृतिं नयेत् ।
 वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलान्म्यममृताह्वयम् ॥
 राक्षा सहस्रनिर्युद्धे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
 गन्धर्हो भवतैः पिष्टैरेखास्तैश्चानिलातिनुत् ॥
 ॥ कल्पोऽयमष्टगन्धायां प्रसारस्थ्यां वलाहये ।
 काष्णकस्त्रपयोभिर्वा वलादीनां पचेत् पृथक् ॥
 मूलकस्त्रसंक्षीरं तैलं दध्यन्तकाञ्चिकम् ।
 तुल्यं विपाचयेत् कल्कोर्बला चित्रकसैन्धवैः ॥
 पिप्पल्यतिविषा राक्षा चंविना शुरु शिशुकीः ।
 भस्मातकवचाः कुष्ठश्चदंष्ट्रा विश्वभेषजैः ॥
 ॥ पुष्कराङ्ग शटी विश्वशताङ्गा नलदारुभिः ।
 ततसिद्धं पीतमत्युद्यान् हन्ति वातायुक्कान् यदान् ॥
 ॥ हृषमूलगुडूष्णैश्च द्विशतस्य शतस्य च ।
 ॥ अश्वगन्धा चित्रकयोः क्षाधे तैलाढकं पचेत् ॥
 ॥ सुक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्ज्वरस्ति तथा ।
 ॥ प्राञ्जैलाशापञ्चिह्वश्च स्नादेतद् द्विगुणोत्तरम् ॥
 ॥ राक्षा शिरीषपद्म्याङ्ग गुण्ठी सहचरा मृताः ।
 ॥ श्लोनाकदारुसम्पाका ह्वयगन्धा त्रिकण्टकाः ॥
 ॥ एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् ।
 ॥ ततस्तेन कषायेण सर्वगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ॥ ॥

दधारनालमोषाञ्च मूलकेशुरसैः शुभैः ।
 पृथक्प्रस्थोन्मिनेः सार्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 भ्रीहमूत्रग्रहश्वासकासमारुतरोगनुत् ।
 एतन्मूलकतैलाग्रं वर्णायुर्वलवर्धनम् ॥
 थवकोलकुलत्यानां मल्लानां शिथुं विस्वयोः ।
 रमेन मूलकानां च तैलं दधि पयोऽन्वितम् ॥
 साधयित्वा भिषग्दद्यात् सर्ववाताभयापहम् ।
 लग्नस्वरसे सिद्धे तैलमेभिश्च वातमुच ॥
 तैलानेतामृतं स्रातां अङ्गनां पाययेत् च ।
 पीत्वान्यतममेषां हि वन्ध्यापि जनयेत्सुतम् ॥
 यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्धायमुदाहृतम् ।
 अनेकशतश स्तच्च सिद्धं स्वाहातरोगनुत् ॥
 वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकेऽपि च ।
 तानि चानिलशान्थर्थं सिद्धिं कामः प्रयोजयेत् ॥
 नास्ति तैलात्परं किञ्चिदौषधं मारुतापहम् ।
 व्यवायुष्णगुरुस्त्रेहात् संस्काराहलवत्तरम् ॥
 गुणैर्वातहरैस्तस्मात् शतशोऽथ सहस्रशः ।
 सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् ॥
 क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
 वातपित्तादिभिः स्रोतःस्त्रावृतेषु विशेषतः ॥
 पित्तावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् ।
 व्यत्यासात्कारयेत् सर्पिर्जीवनोयञ्च शस्यते ॥
 धन्वमांसं यवाः शालिर्यापिनाः क्षीरवस्तयः ।
 विरेकः क्षीरपानञ्च पञ्चमूलकलाञ्छितम् ॥

मधु यष्टिर्वला तैलं दृढतक्षीरैश्च सेचनम् ।
 पञ्चमूलकषायेण कुर्याद्वा शीतवारिष्ठा ॥
 कफाहते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
 स्त्रे दास्तीष्णा निरुहाश्च वमनं सविरिचनम् ॥
 ज्योषं सपिस्तथा तैलं तिलसर्षपजं शुभम् ।
 संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥
 भ्रामाश्रयगतं दृष्ट्वा कफं वमनमाचरेत् ।
 पक्वाश्रये विरेकन्तु पित्ते सर्वत्रगे तथा ॥
 स्त्रे देर्विष्यन्दितः स्त्रेष्वा यदा पक्वाश्रयाच्चुप्रतः ।
 पित्तं वा दर्शयेत्क्षिप्तं वस्त्रिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥
 स्त्रेष्वाश्रानुगतं वातं चण्णं गौमूषसंयुतैः ।
 निरुहेः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ॥
 मधुरौषधसिद्धिं च तैलैस्तमनुवासयेत् ।
 शिरीगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ॥
 हृते पित्तकफे यः स्याद्दूरक्षीतोऽनुगोऽनिलः ।
 सशेषः स्यात् क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकी ॥
 शोणितेनाहते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् ।
 प्रमेहवातमेदोष्नी माण्ड्य वाते प्रयोजयेत् ॥
 स्त्रे दाभ्यङ्गा रसाः क्षीरे स्त्रे हा मासाहते मताः ।
 महा स्त्रे होऽस्थि मज्जस्थे पूर्ववद्वेत्साहते ॥
 अन्नाहते तदुल्लेखः पाचनं दीपनं लघु ।
 मूत्रलानि तु मूत्रेण स्त्रे दाः सोत्तरवस्तयः ॥
 शकता तैलमैरण्डं वस्तिः स्त्रे हाश्च भेदिनः ।
 त्वस्थानस्थो वज्जी दोषः प्राक्तः स्त्रे रौषधे र्जयेत् ॥

वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ।
 मारुतानां हि पञ्चानामन्धोऽवराणो मृष्टः ॥
 लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्चमांशं मयाऽनघः ।
 प्राणो हृणोत्य पानादीन् प्राणं हृणन्त्यथापि च ॥
 उदानाद्यास्तथान्योऽन्यं सर्वं एव यथाक्रमम् ।
 विंशति वरणान्येतान्युखणानां परस्परम् ॥
 मारुतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ।
 शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥
 हृद्गो मुखशोषषाप्युदाने प्राणसंहते ।
 तत्रोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाश्वासनं तथा ॥
 कर्मैजो बलवर्णानां नाशो मृत्युरथापि वा ।
 उदानेनाहते प्राणे तं शनैः शीतवारिणा ॥
 सिञ्चेदाश्वासयेच्चैव सुखं चैवोपपादयेत् ।
 ऊर्ध्वगेनाहते प्राणे हृदि श्वासादयो गदाः ॥
 स्युर्वाते तत्र वरुणादि भोज्यं चैवानुलोमनम् ।
 मेहाख्योऽग्निरतीसार ऊर्ध्वगेऽपानसंहते ॥
 वाते स्युर्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ।
 बभ्याघ्नानसुदावर्तं गुल्मान्तपरिकर्तिकाः ॥
 लिङ्गं व्यानाहते पाने तं स्निग्धैरनुलोमयेत् ।
 अपानेनाहते व्याने भवेद्दिग्मूत्र रेतसाम् ॥
 अतिग्रहत्तिष्ठन्नापि सर्वं संग्रहणं यतम् ।
 मूर्च्छां तन्द्रा प्रलापोऽङ्घ्रादोऽन्धोऽज्ञो बह्वप्रदः ॥
 समानेनाहते व्याने व्यायाने खडु दीपनम् ।
 स्तब्धताक्वाग्निता स्निग्धेषु हानिर्निमीलनम् ॥

उदानिनाहते स्थाने तत्र पथ्यं मितं लघु ।
 यस्यान्योन्याहता नेवं वातांश्चिह्नं निशामयेत् ॥
 एषां स्वकर्मणां हानिर्हृद्दिवा वरणं मतम् ।
 यथा स्थूलं समुद्दिष्टमितदावरेणाष्टकम् ॥
 सलिलशोषजं सम्यग्गुधानां बुद्धिं हृद्दिश्ये ।
 स्थानान्यवेष्ट्य वातानां हृद्दिं हानिश्च कर्मणाम् ॥
 हादशावरेणान्यन्यान्यभि सस्य भिषग्व्यतम् ।
 क्षुर्यादभ्रञ्जनं चोद्वं पानवस्थादि सर्वशः ॥
 क्रममुष्णमनुष्णां वा व्यत्यासादवधारयेत् ।
 उदानं योजयेद्गूढं अपानं चागुलीमयेत् ॥
 समानं शमयेत्तत्र त्रिधा स्थानन्तु योजयेत् ।
 प्राणो रक्ष्यस्तुभ्योपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्भुवा ॥
 स्वस्थानं गमयेदेवं हतानेवं विमार्गगान् ।
 मूर्च्छां दाहो तमः शूलं विदाहः शीतकामता ॥
 कृदनञ्च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमाहते ।
 जीवनं चवधूद्गार निःश्वासीच्छ्वाससंयहः ॥
 प्राणे कफाहते रूपाण्यं रुचिच्छर्दिरेव च ।
 मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्यं रसीर्भ्रमः ॥
 सर्जोभ्रंशश्च सादस्याप्यु दाने पित्तसंहते ।
 आहते श्लेष्मणो दाने वैवर्ष्यं वाक्स्वरग्रहः ॥
 दीर्घस्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोप जायते ।
 अतिस्रो दहृषादाहो मूर्च्छां चारुचिरेव च ॥
 पित्ताहते समाने स्थु रूपघातस्तथोष्णः ।
 अस्त्रिदी वक्त्रि मान्यश्च क्षीमश्चर्मस्तथैव च ॥

कफाहते समाने स्युर्गानाणां चाति शीतता ।
 व्याने पित्ताहते तु स्याद्वाहः सर्वाङ्गः क्षमः ॥
 गात्रविच्छेपसङ्घश्च ससन्तापः सवेदनः ।
 गुरुता सर्वगानाणां पर्वसन्ध्यस्यप्रयत्नः ॥
 व्याने कफाहते लिङ्गं गति सकृस्तथाधिकः ।
 चारिद्रमूत्रवर्चस्वत्तापश्च गुदमेदयोः ॥
 लिङ्गं पित्ताहतेऽपाने रजसः संप्रवर्त्तनम् ॥
 भिन्नामश्लेषसंश्लष्टं गुरुवर्चः प्रवर्त्तनम् ।
 श्लेषाणां संहतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ॥
 लक्षणानां तु भिन्नत्वं पित्तस्य च कफस्य च ।
 उपलभ्य भिषग्विद्वान्भिन्नमावरणं वदेत् ॥
 यद्यस्य वायोर्निर्दिष्टं स्थानं तच्चेतरो ऋतौ ।
 दोषो बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथा निजान् ॥
 आहतं श्लेषपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ।
 गरीयस्वेन पश्यन्ति भिषजः शास्त्रसन्तुषः ॥
 विशेषाज्जीवितं प्राणं उदाने संश्रितं बलम् ।
 स्यात्तयोः पौडनाहानिरायुषश्च बलस्य च ॥
 सर्वेऽप्येते परिच्छेदाः परिसंवत्सरास्तथा ।
 उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरुपक्रमाः ॥
 हृद्रोगो विद्रधिः श्लेष्मा गुल्मातीसार एव च ।
 भवन्त्युपद्रवा स्तेषामाहतानामुपेक्षणात् ॥
 तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ।
 पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेषाणापिवा ॥
 भिषग्यतिरतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ।

अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारिभिः ॥

कफपित्तानिरुहं यद्यच्च वातानुलोमनम् ।

सर्वस्थानाहतेष्याद्य तत्कार्यंभारते शुभम् ॥

वापना वस्तयःप्रायो मधुराःसानुवासनाः ।

प्रसमीष्य वक्त्राधिक्यं मृदुवा स्त्रंसनं हितम् ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रयस्यते ।

शैबलस्य जतुनोऽत्यर्थं पयसा गुग्गुलोस्तथा ॥

लेहं वा भागं वप्रोक्तमभ्यस्येत् शीरभुग् ध्रुवम् ।

अभयामलकीयोक्त मेकादश सिताशतम् ॥

अपानेनाहते सर्वं दीपनं चाहि भेषजम् ।

घातानुलोमनं यच्च पक्षाशय विशोधनम् ॥

इति सञ्चिपतः प्रोक्तमाहतानां चिकित्सितम् ।

प्राणादीनां भिषक् कुर्यादहितक्यं स्वयमेव तत् ॥

पित्ताहते तु पित्तघ्नैर्मारुतस्या विरोधिभिः ।

कफाहते कफघ्नैस्तु मारुतस्थानुलोमनैः ॥

लोके वायुर्कासीयानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।

तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥

अयं वृद्धिं समत्वं वा तथैवातरणं भिषक् ॥

विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुञ्चति कर्मसु । इति

तत्र श्लोकी ।

पञ्चात्मनः स्थानदशात् शरीरे स्थानानि कर्मणि च देहघातोः

प्रकोपहेतुः कुपितस्य रोगान् स्थानेषु वान्येषु हतो हतश्च ॥

प्राणेश्वरः प्राणवृतां करोति क्रिया च तेषामस्थिता निरुद्धा ।

तान्देशमास्वर्तुं सवान्यवेष्ट्य प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारि ॥

इति वातव्याधि चिकित्सितम् ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणित चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमध्ये पुनर्वसुम् ।
 वृष्टवान् गुरुमेकाग्रं अग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥
 अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्थानिलासृजोः ।
 हेतुलक्षणभैषज्यान्वयास्मै गुरुरव्रवीत् ॥
 लवणास्त्रकटुक्षारस्त्रिग्वीणा जीर्णभोजनैः ।
 क्लिन्नशुष्कांस्वुजानूपमांस पिष्ट्याकमूलकैः ॥
 कुलत्थमाषनिष्पावशाकादि पललेक्षुभिः ।
 दध्धारनालसौवीरपुक्रतक्र सुरासवैः ॥
 विरुद्धाध्यशन क्रोधदिवास्वप्न प्रजागरैः ।
 प्रायशः सुकुमाराणां पिष्टान्नरसभोजिनाम् ॥
 अभिघातादशुक्ला च प्रदुष्टे शोणिते वृषाम् ।
 कषाय कटुतिक्ताल्परूपाहारादभोजनात् ॥
 ज्योष्ट्रयानयानांश्च क्रीडापवन लङ्घनात् ।
 उष्णे चाल्यध्ववैषम्याद्दग्वायाद्देग नियन्त्रात् ॥
 वायुर्विबुद्धो बृह्णेन रक्तेनावारितः पथि ।
 क्रुद्धस्तद्वृषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ॥
 खुडं वातक्षलामाख्यमाख्यं रोगं च नामभिः ।
 तस्य स्त्रावं करौपादाववृष्यः पर्वसन्धयः ॥
 कत्वाद्दौ हस्तपादे तु मूलं देहे विधावति ।
 सौख्यग्राह्यं सरत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायवैः ।
 पर्वस्त्रभिहतं शुब्धं वक्रत्वादवतिष्ठते ॥

स्थितं पित्तादिसंख्यं तांस्ताः सृजति वेदनाः ।
 करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ॥
 खे दोऽत्यर्थं न वा कार्श्यं स्पर्शत्वञ्च ततोऽतिरक्त् ।
 सन्धि शैथिल्यमालस्यं सदनं पिङ्गकोद्गमः ॥
 जानु जङ्घीर कट्यं सहस्रपादाङ्गसन्धिषु ।
 निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥
 कण्डूः सुप्तिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकत् ।
 वैवर्ष्यं मण्डलोत्परिवाता सृक् पूर्वलक्षणम् ॥
 उत्सनमथ गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
 त्वन्नासाग्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराग्रयम् ॥
 कण्डू दाहवगायासतोदस्फुरणधूपनेः ।
 अन्विता श्यावरक्ता त्वग्वाह्ने ताम्ना तथेथते ॥
 गम्भीरः श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्गं शार्तिमान् ।
 श्यामस्तान्नोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥
 रुग्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ।
 छिन्दन्निव चरत्सन्तर्वक्री कुर्वन्स वेगवान् ॥
 करोति खल्लं पङ्कं वा शरीरेऽसर्वतस्वरन् ।
 सर्वैर्लिङ्गैश्च विघ्नियं वाता सृगुभयाग्रयम् ॥
 तत्र चातोऽधिके वा स्याद्रक्ते पित्ते कफेऽपि वा ।
 संख्येषु समस्तेषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥
 विशिषतः शिरायां सशूलस्फुरणतोदनम् ।
 शोथस्य कार्श्यरूक्षत्वश्यावता वृद्धि हानयः ॥
 धमन्यङ्गुलि सन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहतोऽति रुक्त् ।
 कुट्टनस्तम्भने शीतप्रदेषथानिलेऽधिके ॥

- शययु भ्रूयस्तीदस्ताम्बिमिचिमायते ॥
 स्त्रिभरुचेः शमं नैति कण्डूक्ते दान्वितोऽसृजि ॥
 विदाहो वेदना मूर्च्छाः स्त्रोदस्तृणा मदीभ्रमः ।
 रागः पाकश्च भेदश्च शोषथोक्तानि पैत्तिके ॥
 स्त्रीमित्यं गौरवं स्त्रेहः सुप्रिमन्दा च रुक्मि ।
 हेतु लक्षणसंसर्गाद्विद्याद् इन्द्र त्रिदोषजम् ॥
 एकदोषामुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजमसाध्यं वा यस्य च स्युरपद्रवाः ॥
 अत्रप्रा रोचकश्वासमांसकोथ शिरोग्रहाः ।
 मूर्च्छा च मदरुक्छदिष्वरमोहप्रवेपकाः ॥
 हिक्का पाण्डुत्वोसर्पपाकतोद्भ्रमक्लमाः ।
 अङ्गुली वक्रता स्फोटा दाह मर्मग्रहाबुंदाः ॥
 एतेरुपद्रवैव न्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।
 सप्रस्त्रावि विवर्णश्च स्वाब्धमबुं दक्षच्च यत् ॥
 वर्जयेद्यः ससङ्घोचकारमिन्द्रियतापनम् ॥
 अक्तत्सोपद्रवं याप्यं यत् स्वाच्च निरुपद्रवम् ॥
 रक्तमागं विहत्याशु शाखा संन्विषु मारुतः ।
 निवेश्यान्योन्यमावार्य वेदनाभिर्हरेदसृत् ॥
 तत्र मुञ्चदसृक् शृङ्गजलौकः सूच्यलासुभिः ।
 प्रच्छन्नैर्वा शिराभिर्वा यथा दोषं यथावलम् ॥
 रुग्दाह गूलतो दातादसृक्प्रस्थं जलौकसा ।
 शृङ्गैः स्तम्भैर्हरेत् सूति कण्डू चिमिचिमायनात् ॥
 देगाद्देशं व्रजन् स्वाब्धं शिराभिः प्रच्छनेन वा ।
 अङ्गी ज्ञाने न तु स्वाब्धं कुञ्चिर्वातोत्तरश्च यत् ॥

- गन्धीरं खयष्टुं स्तम्भं कम्पं आयु शिरा मयान् ।
 ॥ १ ॥ त्वाग्निं चास्य न सङ्घोर्चा कुर्यान्नायुरस्य क् चयात् ॥
 ॥ २ ॥ खञ्जादीन् वातरोगाश्च सृत्युं वात्यपसेचितम् ।
 ॥ ३ ॥ कुयत्तिष्ठात् प्रमाणेन खिन्नाद्रक्तं निवारयेत् ॥
 ॥ ४ ॥ विरेष्यः स्नेहयित्वादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
 ॥ ५ ॥ कूर्चैर्वा मृदुभिः शस्तं प्रसक्तहस्ति कर्म च ॥
 ॥ ६ ॥ वेक्राभ्यङ्गं प्रदेहाच्च स्नेहाः प्रायो विदाहिनः ।
 ॥ ७ ॥ वातरक्ते प्रशस्यन्ते विशेषं तु निबोध मे ॥
 ॥ ८ ॥ बाह्यमालेपनाभ्यङ्ग परिषेको पनाहनैः ।
 ॥ ९ ॥ विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गन्धीरमाचरेत् ॥
 ॥ १० ॥ सर्पिस्तैल वसा मज्जा पानाभ्यञ्जनवस्त्रिभिः ।
 ॥ ११ ॥ शीतैर्निर्वापनैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
 ॥ १२ ॥ वमनं मृदुनात्यर्थं स्नेहयेत्कादि लङ्घनम् ।
 ॥ १३ ॥ क्रीणलेपाश्च अस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
 ॥ १४ ॥ कफवातोत्तरे शीतैः प्रक्षिप्ते दातशोणिते ।
 ॥ १५ ॥ विदाह शोफरुक्कण्डूविद्वह्निः स्तम्भनाम्रवेत् ॥
 ॥ १६ ॥ पित्तरक्तोत्तरे दाहः क्लेदोऽवदरणं भवेत् ।
 ॥ १७ ॥ सण्णैस्तस्माद्भिषग्दीप बलं बुद्ध्या चरेत् क्रियाम् ॥
 ॥ १८ ॥ दिवास्वप्नं स सन्तापं व्यायामं मेथुनं तथा ।
 ॥ १९ ॥ कटूष्णं शुर्वभिष्यन्दि लवणाब्धं च यर्जयेत् ॥
 ॥ २० ॥ पुराणयवगीधूमनीवाराः शालिषष्टिकाः ।
 ॥ २१ ॥ भोजनायै रसायै वा यिष्किर प्रतुदा हिताः ॥
 ॥ २२ ॥ आढक्याश्चणका मुहा भसूराः समकुष्टकाः ।
 ॥ २३ ॥ मूषार्थे बहुशः ऐष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥

सुनिषण्णकवेलाय काकमाची शतावरी ।
 वास्तुकोपोदकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ।
 घृतमांस रसैष्टुष्टं शाकसात्मप्राय दापयेत् ॥
 व्यञ्जनार्थं तथा गव्यं माहिषाजं पयोहितम् ।
 इतिसञ्चिपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ॥
 एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ।
 श्रावणो चीरकाकोली चीरिका जीवकैः समैः ॥
 सिद्धं सर्षभकैः सर्पिः सचीरं वातरक्तनुत् ।
 बलामतिबलां मेदां आत्मगुप्तां शतावरीम् ॥
 काकोलीं चीरकाकोलीं रास्त्रामृद्धिञ्च पेषयत् ।
 घृतञ्चतुर्गुणं चीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ॥
 हृत्पाण्डुरीगवीसर्पं कामलादाहनाशनम् ।
 तामलक्या द्विकाकोल्याः पिप्पलीलायमाणयोः ॥
 कशेरुकाकषायेण कस्कैरेभिः पचेद् घृतम् ।
 दत्त्वा परुषकद्राक्षा काश्मर्यक्षूरसान् समान् ॥
 पृथग्विदार्याश्च रसं तथा चीरञ्चतुर्गुणम् ।
 एतत् प्रायोगिकं सर्पिः परुषकमितिष्ठतम् ॥
 वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ।
 द्वे पञ्चमृत्लेवर्षा जमैरण्डं सपुनर्नवम् ॥
 मुक्तपर्णीं महामेदां माषपर्णीं शतावरीं ।
 शङ्खपुष्पी मवाक्पुष्पीं रास्त्रामतिबलां बलाम् ॥
 पृथग् द्विपलिकं कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादशेषे समान् चीर धालोक्षुष्णागलान् रसान् ॥
 घृताढकेन संयोज्य शनैर्मुद्गनिना पचेत् ।

कल्कानावाप्य मेदे हे काश्मर्यं फलमुत्पलम् ॥
 त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पद्मवीजं पुनर्नवाम् ।
 नागरं क्षीरकाकोलीं पद्मकं हृत्ततीहयम् ॥
 बीरां शृङ्गाटकं भव्यं सुरमाणं निकोचकम् ।
 बदराक्षोटवाताम सुष्वाताभिषुकांस्तथा ॥
 एतैश्चेतादके सिद्धे क्षीद्रं शीते प्रदापयेत् ।
 सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय स्वनुगुप्त्रनिधापयेत् ॥
 रक्षाकर्म कृतश्रीचः सेवेताच्चमतः सदा ।
 पाण्डुरोगं ज्वरं चिक्कां खरभेदं भगन्दरम् ॥
 पार्श्वशूलं क्षयं कासं प्लीहानं वातशोणितम् ।
 क्षतशोषमपस्मारमश्मरीं शर्करान्तथा ॥
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च मूत्रसङ्गांश्च नाशयेत् ।
 बलवर्णकरं धन्यं बली पलितनाशनम् ॥
 जीवनोयमिदं सर्पिर्हृष्यं वन्ध्या सुतप्रदम् ।
 द्राक्षा मधूकतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ॥
 पिपेद् घृतं तथा क्षीरं गुडूची खरसे शृतम् ।
 जीवकर्पभकौ कालामृश्य प्रोक्तां शतावरीम् ॥
 मधुकं मधुपर्णीञ्च काकोलीहयमेव च ।
 सुह्रमाषाख्यपर्णिन्यौ दशमूलं पुनर्नवे ॥
 बला रुता विदार्याश्च साखगन्धाश्मभेदकाः ।
 एषां कषाय कल्काभ्यां सर्पिस्तैलञ्च साधयेत् ॥
 लाभतश्च वसा मज्जाधान्वप्रातुदर्वीष्करान् ।
 चतुर्गुणेन पयसा तस्मिद्धं वातशोणितम् ॥
 सर्वदेहःश्रयं हन्ति व्याधीन् घोरान्श्च वातजान् ।

स्थिराश्वदंष्ट्रा वृहती शारिवा सशतावरी ॥
 काश्मर्याख्यात्मग, मा च वृषीव हे बले तथा ।
 एषां क्षारे चतुः क्षीरे पृथक्त्वेन पृथग् घृतम् ॥
 मेदा शतावरी यष्टी जीवन्ती जीवकर्षभैः ।
 पक्त्वा मात्रा ततः क्षीरं त्रिगुणाद्द्वै शर्करा ॥
 खजेन मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे ।
 तैलं पयः शर्कराश्च पाययेद्वा सुसृष्ट्वितम् ॥
 सर्पिस्तैलं सिता चौद्रेर्मियं वापि पिवेत्ययः ।
 अतोऽंशुमत्या पयसः प्रस्थो द्वित्रिमितोपलः ॥
 पाने प्रशस्यते तद्वत्पिप्पली नागरैः शृतम् ।
 बला शतावरी राम्ना दशमूलैः सपीलुभिः ॥
 श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातातिघ्नं शृतं पयः ।
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दीषानुलोमनम् ॥
 पिवेद्वा सत्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्तावृतानिलः ।
 क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगे न पिवेन्नरः ॥
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं क्षीरो दनाशनः ।
 कषायसभयानां वा घृतभृष्टं पिवेन्नरः ॥
 क्षीरानुपानं त्रिवृता चूर्णं द्राक्षा रसेन वा ।
 काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां चूर्णं द्राक्षारसेन वा ।
 काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपरुषकाम् ॥
 शृतां पिवेद्द्विरेकाय लवणक्षौद्रसंयुताम् ।
 त्रिफलायाः कषायं वा पिवेत् क्षौद्रेण संयुतम् ॥
 धात्री हरिद्रा मुस्तानां कषायं वा कफाधिके ॥
 योगैश्च कल्पविहितै रसकृत्तं विशोधयेत् ।

मृदुभिः स्नेहसंयुक्तीं ज्ञात्वा वातं मलावृतम् ॥
 निर्हरेद्वा मलं तस्य सृष्टैः क्षीरवस्तिभिः ।
 न हिनस्ति समं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥
 वस्ति बन्धनपाश्वीरुपर्वास्थि जठरादियु ।
 उदावर्ते च शस्यन्ते निरूढाः सानुवाचनाः ॥
 दद्यात्तैलानि चेमानि वस्ति कर्मणि बृद्धिमान् ।
 नस्याभ्यङ्गनसेके च दाह शूलोपशान्तये ॥
 मधु यक्ष्मास्तुलायास्तु कषाये पादशेषिते ।
 तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कल्कैः पलोन्मितैः ॥
 शतपुष्पावरी मूर्वा पयस्या गुरुचन्दनैः ।
 स्थिरा हंसपद्मी मांसी द्वि मेद्रा मधु पर्णभिः ॥
 काकोली क्षीरकाकोली तामलक्यृद्धि पद्मकैः ।
 जीवन्ती जीवकर्षभत्वक् पत्रनखवालकैः ॥
 प्रपुण्डरीक मञ्जिष्ठा शारिबेन्द्री वितुन्नकैः ।
 वाता मृक् पित्तदाहार्तिं ज्वरघ्नं वल्लवर्द्धनम् ॥
 गुडूचीं मधुकं झस्त्रं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
 राम्ना मैरण्डमूलञ्च जीवनीयानि लाभतः ॥
 पलानां शतिकैर्भागैर्बला पञ्च शतं तथा ।
 कोलं विष्वं यवाभ्याषान् कुलुत्यांश्चाढकोन्मितान् ॥
 काष्णर्याणां चतुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽश्वसः ।
 साधयेज्जर्जरं धीतं चतुद्रोणञ्च शेषयेत् ॥
 तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।
 पिष्ट्वा त्रिपलिकञ्चैव चन्दनो शीरकेसरम् ॥
 पत्रैलागुरु कुष्ठानि तगरं मधु यष्टिकाम् ।

मञ्जिष्ठाष्टपलञ्चैव तत्सिद्धं सार्वभौगिकम् ॥
 वातरक्ते चते क्षीणे भावान्ते क्षीणरेतसि ।
 वेदना क्षिप्रभग्नानां सर्वाङ्गीकाङ्गरोगिणाम् ॥
 योनि दोषमपस्मारमुन्मादं खल्लपङ्कताम् ।
 हन्यात्पुंसवनं चैतत्तैलाग्न्यममृताङ्गयम् ॥
 पद्मवेतस यथ्याङ्ग फेनिला पद्मकोत्तलैः ।
 पृथक् पञ्चपर्लदंभवला चन्दनकिंशुकीः ॥
 जले शृतैः पचेत्तैलप्रस्थं सौवीरसन्मितम् ।
 लोभ्रपद्मोत्तरो शीरजौ कर्षभकेसरैः ॥
 मन्थयन्ती लता पत्र पद्मकेसरपत्रकैः ॥
 प्रपुण्डरीककालीय मांसी मेदा प्रियङ्गुभिः ।
 कुङ्कुमहिगुणैः कर्षैर्मञ्जिष्ठायाः पलेन च ॥
 महापद्मिदं तैलं वाता सृग्ज्वरनाशनम् ।
 पद्मकोशीर यथ्याङ्ग रजनौ क्वाथ साधितम् ॥
 स्यात्पिष्टैः सर्जं मञ्जिष्ठा वीरा काकोलि चन्दनैः ।
 खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं रुग्दाहनाशनम् ॥
 बला कषाय कल्काभ्यां तैलं क्षीरसमन्तथा ।
 सहस्रशतपाकं वा वाता सृग्वातरोगनुत् ॥
 रसायनं श्रेष्ठतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
 जीवनं वृंहणं स्वर्थं शुक्रा सृग्दोषनाशनम् ॥
 आरनालाटके तैलं पादसर्जरसा शृतम् ।
 प्रभृते मथितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत् परम् ॥
 समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरसशारित्रम् ।
 पिण्डतैलं तदम्यङ्गादातरक्तसजापहम् ॥

दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
 परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्ठी न सर्पिषा ॥
 स्निग्धैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
 स्तम्भा क्षेपकशुलातं कोष्ठी दाहे तु शीतलैः ॥
 तद्वद्द्रव्याविकच्छागैः क्षीरेस्तैर्लविमिश्रितैः ।
 निष्काथैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक् ॥
 द्राक्षे क्षुरसमद्यानि दधि मस्रवस्त्रकाञ्चिकम् ।
 सेकार्थं तण्डूलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥
 कुमुदोत्पलपद्माद्यैर्मणिकारैः सचन्दनैः ।
 शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पृशंनं हितम् ॥
 चन्द्रपादाम्बु संसिक्तैः क्षौमपद्मदलच्छदे ।
 शयने पुलिनस्पृशं शीतमारुतयोर्जिते ॥
 चन्दनाद्रंकरार्द्राङ्गप्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
 स्पर्शात् शीतसुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्षमम् ॥
 सरागसरुजे दाहे रक्तं मुक्ता प्रलेपयेत् ।
 मधूकाश्लत्यसंमांसा वीरोदुम्बरशाहलैः ॥
 जलजैर्यवचूर्णैर्वा सुयष्ट्याङ्ग पयो घृतैः ।
 सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्लोपोऽर्ति दाहनुत् ॥
 तिलाः पियालं मधुकं बिलं मूलं च वेतसाम् ।
 सष्टतः पयसा पिष्टप्रदेहो दाहारागनुत् ॥
 प्रणुण्डरीकमञ्जिष्ठा दार्वी मधुकचन्दनैः ।
 सितोत्पलैरका सक्तुमसूरो शीरपद्मकैः ॥
 लेपाङ्गदाह वीसर्प रागशोफनिवर्हणः ।
 पिप्परक्तोत्तरे त्वेते लेपा वातोत्तरे शृणु ॥

वातघ्नैः सार्धतः सिग्धः कसरो सुदृगपायसः ।
 तिलसर्षपपिष्टाश्चाप्युपनाहा रुजापहाः ॥
 श्रीदकप्रसहानूपवेषवाराः सुसंस्कृताः ।
 जीवनीयौषध स्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहनैः ॥
 स्तम्भतोदरुगायासशोथाङ्गग्रहनाशनाः ।
 जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्कावसापि या ॥
 घृतं सहचरान् मूलं जीवन्ती छागलं पयः ।
 लेपाः पिष्टास्तिलास्तद्वृष्टाः पयसि निर्हृताः ॥
 क्षीरपिष्टसुसंलेप मेरुण्डस्य फलानि वा ।
 कुर्यात् शूलनिवृत्तार्थं शताह्वामनिलेऽधिके ॥
 समूलाग्रच्छदैरण्डकाथे द्विप्रस्थिकं पृथक् ।
 घृतं तैलं वसा मज्जा सानूपं सृगपक्षिणाम् ॥
 कल्कार्थं जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।
 हरिद्रोत्पलकुष्ठैला शताह्वा वरुणच्छदान् ॥
 बिल्वमात्रा पृथक् पुष्पं काकुम्भं चापि साधयेत् ।
 मधूच्छिष्टपलान्यष्टौ दद्यात् सिद्धेऽवतारिते ॥
 शूले नैषोऽर्दिताङ्गानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।
 वातरक्ते सुते भग्ने खञ्जे कुञ्जे च शस्यते ॥
 शोफगौरवकण्डूद्यैर्युक्ते त्वस्मिन् कफोत्तरे ।
 मूत्रचारसुरा पक्वघृतमभ्यञ्जने हितम् ॥
 पद्मकं त्वक् समधुकं शारिवा चेति तैर्घृतम् ।
 सिद्धं समधु यत्नं स्यात् सेकाभ्यङ्गः कफोत्तरे ॥
 चारस्त्रैलङ्गवां मूत्रं जलञ्च कटुकैः शृतम् ।
 परिषेकाः प्रशस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥

लेपः सर्षपनिम्बार्कं हिंसा चारतिलैर्हितः ।
 श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग् घृतचारैः सशक्तुभिः ॥
 हि हरिद्रे वचा गारधूमकुष्ठशताह्विकाः ।
 प्रलेपः शूलनुदातरक्ते वातकफोत्तरे ॥
 तगरं त्वक् शताह्विला कुष्ठं मुस्तं हरेणुकाः ।
 दारु व्याघ्रं नखद्यान्त्रपिष्टं वातकफार्तिनुत् ॥
 मधु शिशोर्हितं तद्वह्नीजं धान्याच्चसंयुतम् ।
 मुहूर्तं लिप्तमन्त्रैश्च सिद्धे हातकफोत्तरम् ॥
 त्रिफला व्योषपत्रैलाश्वक् क्षीरं चित्रकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पली मूलं लोमशं वृषकं वचाम् ॥
 ऋद्धिं तामलकौश्वव्यां समभागानि पेषयेत् ।
 काष्णं लिप्तमयस्यात्रे मध्याह्ने पेषयेत्ततः ॥
 वज्रयेद्दधि शक्तानि चारं वैरोधकानि च ।
 वातान्ने सर्वदोषेऽपि मतं शूलार्दिते परम् ॥
 बुद्ध्या स्थानविशेषांश्च दोषाणाञ्च बलाबलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्याद्दूहापोहं विकल्पवित् ॥
 कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
 अतिवृद्ध्याऽनिले नादौ शस्तं स्त्रिचनं वृंहणम् ॥
 व्यायामशोधनारिष्टं मूत्रपानैर्विशोधितैः ।
 तक्राभया प्रयोगैश्च क्षपयेत्कफमेदसौ ॥
 पुराणशवगोधूमशौध्वरिष्टा सर्वैस्तथा ।
 शिलाजतु प्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माचिकस्य च ॥
 पश्चाद्वाते क्रियां कुर्याद्या च रक्तप्रसाधनौ ।
 गन्धोरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेत्तदातवञ्जयत् ॥

रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ।
 भिषं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पृथमेव वा ॥
 तयोः क्रिया विधातव्या व्यधशोधनरोपणौ ।
 कुर्यादुपद्रवाणे च क्रियां स्वात् स्वाच्चिकित्सितात् ॥
 तत्र श्लोकाः । हेतु स्थानानि मूलञ्च यस्मात् प्रायश्च सन्धिषु ।
 कुर्याति प्राक्चयं रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥
 पृथग्भिन्नस्य लिङ्गञ्च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
 साध्यं याप्यमसाध्यञ्च क्रिया साध्यस्य चास्त्रिला ॥
 वातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासतस्तथा ।
 महर्षिणान्निवेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥
 इति वातरक्तचिकित्सितम् ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो योनि व्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 दिव्यौषधि जलखादु धातु चित्रशिलावति ।
 पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धर्षिसेविते ॥
 विहरन्तं तपो योगात्तत्त्वज्ञानार्थं दर्शिनम् ।
 कृष्णाचर्यं जितात्मनं अन्निवेशोऽनुपृष्टवान् ॥
 भगवन् ! रत्यपत्यानां मूलं नायः परं नृणाम् ।
 तद्विधातो गदौ श्वासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥
 तासां तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानाञ्च लक्षणम् ।
 औषधं औतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥

इति शिष्येण पृष्टस्तु प्रोवाचषि वरोऽत्रिजः ।
 विंशति व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगमंश्रहे ॥
 मिथ्या चरेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टे नार्तवेन च ।
 जायन्ते बीजदोषाश्च देवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥
 वातलाहारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
 विष्टहो योनिमाश्रित्य योनिस्तोदं सवेदनम् ॥
 स्तम्भं पिपीलका सृष्टिमिव कर्कशतां तथा ।
 करोति सुप्रमायामं वातजांश्चापरान् गदान् ॥
 सात्मप्रत् सशब्दकत् फेनं तनु रूचार्तं वानिलात् ।
 व्यापत्तथास्त्रलवणचाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥
 दाह पाकश्वरोष्णार्ता नीलपीता सितातंवा ।
 भृशोष्णकुणपस्त्रावा योनिः स्यात्पित्तदूषिता ॥
 कफोऽभिष्यन्दिभिर्बृहो योनिं चेत् दूषयेत् स्त्रियाः ।
 सशीतां पिच्छिलां कुर्यात्कण्डूग्रस्तां सवेदनाम् ॥
 पाण्डुवर्णं तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ।
 समश्रत्या रसान् सर्वान् दूषयित्वा त्रयो मलाः ॥
 योनि गर्भाशयस्थैः स्त्रीर्योनिं युञ्जन्ति लक्षणैः ।
 सा भवेद्दाह शूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥
 रक्तपित्तकरैर्नार्या रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
 अति प्रवर्तते योन्या लब्धे बीजोऽपि सा प्रजा ॥
 योनि गर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संशोधयेदसृक् ।
 सारजस्का मता कार्श्यं वैवर्ष्यं जननी भृशम् ॥
 योन्यामधावनात् कण्डू जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।
 स स्यादचरणात् कण्डू तयाति नरकाङ्क्षिणी ॥

पवनोऽति व्यवायेन शोफसुप्तिरुजः स्त्रियाः ।
 करोति कुपितो योनौ सातिचरणा मता ॥
 मैथुनादति बालायाः पृष्ठजङ्घोर वक्षणम् ।
 रुजयन् दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणान्तु सा ॥
 गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिः श्वासविनिग्रहात् ।
 वायुः क्रुद्धः कफं योनिं उपनीय प्रदूषयेत् ॥
 पाण्डुं सतीदं आस्तावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।
 कफवातामय व्याप्ता सा स्याद्योनिरुपप्नुता ॥
 पित्तलाया नृसंवासे जवथूद्धारधारणात् ।
 पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥
 शूना स्पर्शा क्षमा सार्तिर्नीलपीतमसृक् स्रवेत् ।
 शोणो वक्षणपृष्ठार्तिं ज्वरार्तायाः परिप्लुता ॥
 वेगोदावर्तनाद्योनि मुदा वर्तयतेऽनिलः ।
 सा रुगार्ता रजः कच्छेणोदावृत्तां विमुञ्चति ॥
 आर्तवे या विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।
 रजसो गमनादूर्ध्वं ज्ञेयो दावर्तिनी बुधः ॥
 अकाले बाह्यमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
 कर्णिकास्त्रनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥
 रक्तमार्गावरोधिन्या सा तथा कर्णिनी मता ।
 रौच्यादायुर्धदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥
 दुष्टशोणितजं नार्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ।
 व्यवाय मति तन्नाया भजन्त्यास्तत्र पीडितः ॥
 वायुर्मिथ्या स्थिताङ्गा या योनि स्रोतसि संस्थितः ।
 वक्रयत्याननं योन्याः सास्थि मांसा निलार्तिभिः ॥

भृशति मैथुनासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ।
 गर्भस्थायाः स्त्रिया रौच्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ॥
 मातृदोषादणुद्वारात् कुर्यात् सूचोमुखी तु सा ।
 व्यवाय काले रुन्धन्त्या वेगात् प्रकुपितोऽनिलः ॥
 कुर्याद्विषमूत्रमङ्गतिं शोषं योनि मुखस्य तु ।
 षड्द्वत् सप्ररात्रादा शक्यं गर्भाशयं गतम् ॥
 सरुजं नीरुजं वापि या स्रवेत् साच वासिनी ।
 बीजदोषाच्च गर्भस्था मारुतोपहताशया ॥
 सृष्टे पिण्यस्तनी चैव शण्ठी स्यादनुपक्रमा ।
 विषमं दुःखशय्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ॥
 गर्भाशयस्य योन्याच्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ।
 असंहतमुखा सति रूक्षफेनास्रवाहिनी ॥
 मासोत्पन्ना महायोनिः पर्व वंक्षणशुलिनी ।
 इत्येते लक्षणैः प्रोक्ता विंशतिर्यानिजा गदाः ॥
 न यत्कं धारयत्येभिर्दोषैर्योनिरुपद्रता ।
 तस्माद्गर्भं न गृह्णीते स्त्रीचर्कल्या मयान् बहून् ॥
 गुल्मार्यः प्रदरादींश्च वातार्थैश्चाति पीडनम् ।
 आमोषोदश यास्तासां मध्ये द्वे पित्तदोषजे ॥
 परिप्लुता वमिनी च वातपित्तात्मके मते ।
 कर्णान्प्लुते वातकफात् शेषाश्च वातजाः ॥
 देहं वातादयस्तासां खैल्लङ्घिः पीडयन्ति हि ।
 स्रष्ट्वनस्रेदवस्थ्यादि वातलास्रनिलापहम् ॥
 कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतपित्तकृतासु च ।
 स्रष्ट्वलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥

सन्निपाते विमिश्रन्तु संश्लेषासु च कारयेत् ।
 स्निग्धस्निग्धं तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत् पुनः ॥
 पाणिना नामयेज्जिह्वां निःसृतां संप्रवेशयेत् ।
 व्यधयेत् संश्लेषाच्चैव विवृतां परिवर्तयेत् ।
 योनिः स्थापनवृत्ता हि शल्यभृता स्त्रिया मता ॥
 सर्वा व्यापन्नयोनिन्तु कर्मभिर्वमनादिभिः ।
 सृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्निग्धामुपाचरेत् ॥
 सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
 वातव्याधिहरं कर्म वातातीनां सदा हितम् ॥
 श्रौटका नूपजैर्मांसैः चीरैः सलिलतण्डुलैः ।
 सवातघ्नौषधैर्नाडो कुम्भी स्निदैरुपाचरेत् ॥
 युक्तां लवणतैलेन सास्त्रं प्रस्तरशङ्करैः ।
 स्त्रिणां कोष्णाम्बु सिक्ताङ्गीं वातघ्नैर्भोजयेद्द्रुमैः ॥
 बला द्रोणद्वयं क्वाथे घृततैलाढकद्वयम् ।
 स्थिरामयस्या जीवन्ती वीरर्षभकजीवकैः ॥
 श्रावणी पिप्पली मुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिकैः ।
 शर्करा चीरकाकोली काकनासाभिरेव च ॥
 पिष्टैश्चतुर्गुणचीरं तथैव च यथाबलम् ।
 वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं दधाति तत् ॥
 काश्मर्यं त्रिफला द्राक्षा कासमर्दपरुषकैः ।
 पुनर्नवा हरिद्राभ्यां काकनासा सहाचरैः ॥
 शतावयां गुडूच्याश्च प्रस्थामक्षसमैर्घृतात् ।
 साधितं योनि वातघ्नं गर्भदं परमं पिवेत् ॥
 पिप्पल्यः कुञ्चिका जाजी वृषकं सैन्धवं वचाम् ।

यवचाराजमोदी च शकरां चित्रकं तथा ॥
 पिष्ट्वा सर्पिषि भृष्टानि पाययेत् प्रसन्नया ।
 योनि पार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्शो विनिवृत्तये ॥
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मद्दयन्तिकाम् ।
 पिवेत् सल्यैर्मद्यैः पिप्पल्यौ कुञ्चिके तथा ॥
 खदंष्ट्रां वृषकं रास्त्रां पिवेच्छूले पयः शृतम् ।
 गुडूची मालती व्याघ्री श्रेयसी सुरदारुभिः ॥
 बला चित्रक यष्ट्याङ्ग गूथिकाभिश्च कार्ष्णिकैः ।
 तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरेण द्विगुणं पचेत् ॥
 वातान्नायै पिचुं तस्माद्योनौ च प्रणयेत् सदा ।
 हिंस्रा कल्कान्तु वातार्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ॥
 पञ्चवल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफातुरा ।
 पित्तलानान्तु योनौनां सेकाभ्यङ्गपिचु क्रिया ॥
 शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनानि घृतानि च ।
 शतावरी मूलतुलाः चतस्रः संप्रपीडयेत् ॥
 रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृताढकम् ।
 जीवनीयैः शतावर्यां ऋद्धीकाभिः परुषकैः ॥
 पिथालीक्षाक्षकैः पिष्टैर्द्वियष्टी मधुकैः पचेत् ।
 सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाशकम् ॥
 सिता दशपलोन्मिश्राङ्गिष्ठात्प्राणितलं ततः ।
 योन्यसृक् शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनञ्च तत् ॥
 क्षतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
 कामलं वातरक्तञ्च वीसर्पं हृच्छीरोपहम् ॥
 उन्मादायामसंन्यासं वातपित्तात्मकं जयेत् ॥

एवमेव चीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ॥
 गर्भदं पित्तलानां च योनौनां स्याद्विषज्यितम् ।
 योन्याः श्लेष्मप्रदुष्टाया वर्तिः संशोधनी हृिता ॥
 वाराहे वहुशः पित्ते भावितैर्नर्त्तकैः कृता ।
 भावितं पयसार्कस्य माषचूर्णं ससैन्धवम् ॥
 वर्तिः कृता मुहुर्धर्या ततः सेव्या सुखाम्बुना ।
 पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताद्वा कुष्ठसैन्धवेः ॥
 वर्तिस्तुल्या प्रद्देशिन्या धार्या योनि विशोधनी ।
 उदुम्बरशलाटूनां द्रोणसो द्रोणसंयुतम् ॥
 सपञ्च वल्ककुलकनिम्बमातलि पञ्चवम् ।
 निर्शा य्याप्यं जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 लाक्षा धवपलाशत्वङ्निर्घासैः शाल्मलेन च ।
 पिष्टैः सिद्धञ्च तत्तैलं पिचु योनौ निधापयेत् ॥
 सगर्करैः कपायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ।
 पिच्छला विवृता कालन्दुष्टयोन्यथ दारुणम् ॥
 समाहात् गुडप्रति निप्रं अपत्यञ्चापि विन्दति ।
 उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भावितां स्तिलान् ॥
 तैलं क्वाथे च तस्यैव सिद्धिं धार्यञ्च पूर्ववत् ।
 धातक्यामलकी पत्र स्रोतोज मधुकोत्पलैः ॥
 जम्बाम्ममध्यकासीसलोभ्रकट्फलतिन्दुकैः ।
 सौराष्ट्रिकदाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ॥
 अक्षमात्रैरजा मूत्रे चीरे च द्विगुणे पचेत् ।
 तैलप्रस्थं पिचुं तस्माद्योनौ च प्रणयेत्ततः ॥
 कटो पृष्ठत्रिकाभ्यङ्गं स्नेही वस्तिं च दापयेत् ।

पिच्छिलस्त्राविणो योनिर्विद्भुतोपद्भुता तथा ॥
 उत्ताना चोन्नता शूना मिह्रेत् सस्फोटशूलिनी ।
 करीरधवनिम्बाकं वेणु कोशाम्रजाम्बवैः ॥
 जिङ्गिणी धूकपुष्पासक्ताथमार्दिकशीधुभिः ।
 सशुक्लैर्धावनं मिश्रैर्योन्यास्त्राव विनाशनम् ॥
 कुर्यात्सतक्रगोमूत्र एतैर्वा त्रिफला रसैः ।
 पिप्पल्ययो रजः पथ्या प्रयोगा मधुरा हिताः ॥
 श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।
 पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलास्त्रसंयुताः ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं मतम् ।
 रक्तयोन्यावसृग्वर्णैरनुबद्धं समीक्ष्य च ॥
 ततः कुर्याद्यथा दोषं रक्तस्थापनमौषधम् ।
 तिलचूर्णं दधि घृतं फ्राणितं शौकरी वसा ॥
 चौद्रेण संयुतं पेयं वाता सृग्दरनाशनम् ।
 चौद्रमार्द्रकरसेन समांशं यः पिवेदपहता नदीभिः ॥
 अन्धसां प्रचुरमांसा घृतानां पाचको भवति तस्य हुताशः ।
 वराहस्य रसो मेध्यः सकौलत्योऽनिलाधिके ॥
 शर्करा तैल यथ्याह्व नागरैर्वा युतं दधि ।
 पयस्योत्पलशालूकविसकालीयकाम्बुजान् ॥
 स पयः शर्करां चौद्रं पित्तिकेऽसृग्दरे पिवेत् ।
 पाठा जम्बाम्त्रयोर्भध्यं शिलोच्छेदं रसास्त्रनम् ॥
 अश्वठा शाल्मलं श्लेषं समङ्गं वत्सकत्यचम् ।
 वाह्लीकातिविषे विल्वं मुस्तं लोधं सगैरिकम् ॥
 कटफलं मरिचं गुण्ठीं माचीकं रक्तचन्दनम् ।

कट्ट्राङ्गवत्सकानन्तां धातकीं मधुकार्जुनम् ।
 पुष्पिणीोडृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिविन्ना तण्डुलाम्बुना ।
 अशंसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यति ॥
 दोषा जन्तु कृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनि दोषं रजो दुष्टं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥
 स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्तयेत् ।
 चूर्णं पुष्पामुगं नाम हितमात्रेय पूजितम् ॥
 तण्डुल्लोयकमूलञ्च सक्षौद्रं तण्डुल्लाम्बुना ।
 सरसाञ्जनलाचं वा छागिन पयसा पिवेत् ॥
 पत्र कल्की घृते मृष्टौ राजादनकपित्थयोः ।
 पिचानिलहरी पैत्ते सर्वं चेवास्त्र पिचजित् ॥
 मधुकं त्रिफलां लोघ्नं मुस्तं सौराद्रिकां मधु ।
 मद्यैर्निम्बगुडूची तु कफजेऽसृग्दरे पिवेत् ॥
 विरेचनं महातिक्तं पित्तजेऽसृग्दरे पिवेत् ।
 शुभं गर्भपरिस्त्रावे चीतं सर्वेषु कारयेत् ॥
 काश्मर्यं कुटजकाथं मिहमुत्तरवस्तिना ।
 रक्तयोन्य रजस्कानां पुत्रघ्नराश्च हिते घृतम् ॥
 मृगाजाविवराहा मृग्दध्यस्त्रफलसर्पिषा ।
 अरजस्ता पिवेत् सिद्धं जीवनीयेः पयोऽपि वा ॥
 कर्णिन्या रचना शुष्कयोनि प्राक्चरणासु तु ।
 कफवाते च योक्तव्यं तैलमुत्तरवस्तिना ॥
 गोपित्तमत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभाषितम् ।
 मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ॥

स्त्रोतसां शोधनं कण्डू क्लेदशोफहरश्च तत् ।
 वातघ्नैः शतपाकैस्तु तैलैः प्रागभिचारणे ॥
 आस्थाय्ये चानुवासे च स्त्रेद्ये चानिलसूदनैः ।
 स्त्रे हृद्रथ्ये स्तथाहारै रूपनाहैश्च युक्तितः ॥
 शताह्ना यवगोधूमकिण्वकुष्ठप्रियङ्गुभिः ।
 बलाखुपर्णिकाश्याङ्गैः संयावो धारणः स्मृतः ॥
 घासिन्याः भ्रूतयोन्याश्च कर्तव्यः स्त्रेदनोऽपि वा ।
 क्रमः कार्यस्ततः स्त्रेहः पित्तुभिस्तर्पणं भवेत् ॥
 मल्लकी जिह्विनी जम्बू धवत्वक् पञ्चवल्कलैः ।
 कषायैः साधितः स्त्रेहः पित्तुः स्याद्विप्लुतापहः ॥
 कर्णिका वर्तिका कुष्ठपिप्पल्याकार्पायसैन्यवैः ।
 वस्ति मूत्रकृता धार्या सर्वं च श्लेष्मनुदितम् ॥
 त्रैहतं स्त्रेहनं स्त्रेदो ग्राम्या नूपौदका रसाः ।
 दशमूलपयो वस्तिशोदा वृत्ता निलार्तिपु ॥
 त्रैहतेनानुवास्या च वस्तिद्योत्तर संज्ञितः ।
 तदेव च महायोन्यां स्त्रस्तायाश्च विधीयते ॥
 वसा ऋक्षवराहाणां धृतश्च मधुरैः शृतम् ।
 पूरयित्वा महायोनिं वध्नीयात् चौमनर्तकैः ॥
 प्रस्थस्तां सर्पिषाभ्यजत्र क्षीरत्रिन्ना प्रवेश्य च ।
 वध्नीयाद्देशवारस्य पिण्डे नामूत्र कालतः ॥
 यच्च वातविकाराणां कर्माक्तं तच्च कारयेत् ।
 सर्वव्यापत्स्वनन्तो हि वाताद्योनिः प्रदुष्यति ।
 श्रमयित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥
 मूलकल्कं तु रोहीतात् पाण्डुरे प्रदरे पिवेत् ॥

जलेनामलकाङ्गीजकल्कं वा ससिता मधु ॥
मधुनामलकाचूर्णं रसं वा लेहयेत्सिते ।
न्यग्रोधत्वक् कषायेण लोध्रकल्केन चावपेत् ॥
आस्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेऽनुधारयेत् ।
प्लक्षत्वक् चूर्णं पिण्डं वा धारयेन्मधुनोक्षतम् ॥
योन्या स्नेहाक्तया लोध्र प्रियङ्गु मधुकस्य च ।
धार्या मधुयुता वर्तिः कषायाणाञ्च सर्वशः ॥
स्त्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृताभूतैः ।
सरला गुग्गुलु यवेः सतैलकटुमत्स्यकैः ॥
कासौग त्रिफलाकच्छी सास्रजम्बू स्थिधातकी ।
पेच्छिच्ये क्षीद्रसंयुक्तः चूर्णा वैद्यद्वयकारकः ॥
पलाशसर्जं जम्बू त्वक्शमङ्गामोच धातकीः ।
अर्पिच्छिलपरिक्लिन्नास्ताम्भनः कल्क इत्थते ॥
स्तम्भानां कर्कशानाञ्च पिण्डो मार्दवकारकः ।
धारयेद्देशवारं वा पायसं कशरं तथा ॥
दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
चूर्णं वा सर्वगन्धानां घृतिगन्धापकर्षणम् ॥
एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।
अदुष्टे प्राक्तते वीजे जीवोपक्रमणे सति ।
पञ्चकर्म विग्रहस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥
परीक्ष्य वर्षेर्दोषाणां दुष्टं तदुन्नैरुपाचरेत् ।
सलिङ्गा व्यापदोयोनिः सनिदानचिकित्सकाः ॥
उक्ता विस्तरशः सम्यक् मुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ भिषजां वरम् ॥

आत्रे यमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयानव ! ।
 रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसामगेषतः ॥
 तेषां हेतुं भिषक् चेष्टं दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ।
 चिकित्सितञ्च कात्स्त्रेण क्लैव्यं यच्च चतुर्विधम् ॥
 उपद्रवेषु योनीनां प्रदरो यच्च कीर्तितः ।
 तेषां निदानं लिङ्गञ्च चिकित्सां चैव तत्त्वतः ॥
 समासव्यासयोगेन प्रब्रूहि भिषजां वर ! ।
 तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥
 बीजं यस्माद्दृश्याच्च हर्षं योनिं समन्वितम् ।
 शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्दृश्यामि तच्छृणु ॥
 यथाहि बीजं कालाम्बु, कृमि कौटाग्निं दूषितम् ।
 न विरोहति सन्दुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥
 अति व्यवायाहारायामादसात्मनानाञ्च सेवनात् ।
 अकाले चाप्य योनीं वा मैथुनं नच गच्छतः ॥
 रुक्षतिक्तकषायाति लवणास्त्रोष्णमेवनात् ।
 मधुरस्निग्धगुर्वन्नसेवनाञ्जरया तथा ॥
 चिन्ता शोकादविस्त्रम्भाच्छस्त्रं चारान्निभिस्तथा ।
 भयात् क्रोधादभीचारात् व्याधिभिः कर्षितस्य च ॥
 वेगाघातात् क्षयाच्चापि धातूनां संप्रदूषणात् ।
 दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतो वहाः शिराः ॥
 शुक्रं संप्रदूषयन्त्याए तद्दृश्यामि विभागशः ।
 फेनिलं तनु शुक्रञ्च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ॥
 अन्यधातूपसंसृष्टं अवसादि तथाष्टमम् ।
 वातेन फेनिलं शुष्कं कृच्छ्रेण पिच्छिलं तनु ॥

भवत्युपहतं शुक्रं नतद्गर्भाय कल्पते ।
 सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ॥
 'दहंल्लिङ्गं' विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ।
 श्लेष्मणा वहमार्गन्तु भवत्यत्यर्थं पिच्छिलम् ॥
 स्त्रीणामत्यर्थं गमनादभीघातात् क्षयादपि ।
 शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ॥
 वेगसन्धारणात् शुक्रं वायुना विहितं पथि ।
 कृच्छ्रेण याति ग्रथितमवसादि तथाष्टमम् ॥
 इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ।
 स्निग्धं घनं पिच्छिलञ्च मधुरञ्च विदाहि च ॥
 रेतः शुद्धं विजानीयात् स्निग्धं स्फटिकसन्निभम् ।
 वाजीकरणयोगोक्तेरुपयोगैः सुखैर्हितैः ॥
 रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनि व्यापादिकैस्तथा ।
 दुष्टं यथा भवेद्देतः ततस्तत्समुपाचरेत् ॥
 घृतञ्च जीवनीयं यच्चप्रावनः प्राश एव च ।
 गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतो दोषानपोहति ॥
 वातान्विते हिताः शुक्रे निरूहाः सानुवासनाः ।
 ब्राह्ममामलकीयञ्च पैत्ते शस्तं रसायनम् ॥
 मागध्य मृतलोहानां त्रिफलाया रसायनैः ।
 कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्ब्रह्मातकस्य च ।
 अन्यधातूपसंसृष्टं शुक्रं वीक्ष्य भिषक्तमैः ।
 यथा दोषं प्रयोज्यं स्याद्दोषधातुभिषन्जितम् ॥
 सर्पैः पयोरसाः शालिर्यवगोधूम षष्टिकम् ।
 प्रशस्तं शुक्रदोषेषु वस्तिकर्म विशेषतः ॥

रेतो दोषोद्भवं क्लैव्यं यस्मात् शुद्धैव मिह्रति ।
 अतो वक्ष्यामि ते सम्यग्ग्निवेश ! यथा तथम् ॥
 बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंचयात् ।
 वैक्लव्यसम्भवस्तस्य शृणु सामान्य लक्षणम् ॥
 सङ्कल्पप्रणवो नित्यं प्रियां वश्यामपि स्त्रियम् ।
 न याति लिङ्गश्रीथिल्यात्कदाचिदुयाति वा पुमान् ॥
 श्वासार्तः स्त्रिन्नगावांसो मोघसंकल्प चेष्टितः ।
 स्नानग्निस्रश्च निर्बीजः स्यादेतत् क्लैव्यलक्षणम् ॥
 सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ।
 शीतरूचाल्प संक्लिष्टविरुद्धा जीर्णभोजनात् ॥
 श्लोकचिन्ता भयत्रासात् स्त्रीणां चान्यथैव सेवनात् ।
 अभीचाराद्विस्त्रम्भाद्रसादीनां च संचयात् ॥
 वातादीनामोजसश्च तथैवानशनात् श्रमात् ।
 नारीणामरसन्नत्वात् पञ्चकर्मापचारतः ।
 वीजोपघातो भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥
 अल्पप्रजोपहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
 हृत्पाण्डुरोगतमककामलाश्रम पीडितः ।
 वीजोपघातजं क्लैव्यं ध्वजभग्नकृतं शृणु ॥
 अत्यन्तलवणक्षार विरुद्धा जीर्णभोजनात् ।
 अत्यन्तु पानाद्द्विषमपिष्टान्न गुरुभोजनात् ॥
 दधिशीरानूपमांससेवनाद्द्वयाधिकर्षणात् ।
 कन्यानाश्चैव गमनाद्योनिगमनादपि ॥
 दीर्घरोम्नीं चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्त्रिणाम् ।
 दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिस्त्रिताम् ॥

नरस्य प्रमदां मोहादति हर्षात् प्रगच्छतः ।
 चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसथाभिघाततः ॥
 अधावनाद्वा मेद्रस्य शस्त्रदन्तखण्डतात् ।
 काष्ठप्रहारनिष्पेष शूकानां चाति सेवनात् ॥
 रेतसश्च प्रतीघाताद्भ्रजभङ्गः प्रवर्त्तते ।
 श्वयथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपलक्ष्यते ॥
 स्फोटाय तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाके भवत्यपि ।
 मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ॥
 पुलाकोदकसद्भागः स्त्रावः श्यावारुण प्रभः ।
 वलयी कुरुते चापि कठिनञ्च परियहम् ।
 ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा च्छर्दिश्यास्योपजायते ॥
 रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमात्रिललोहितम् ।
 अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः ॥
 वस्तौ वृषणयोर्वापि सीवन्यां वंक्षणेषु च ।
 कदाचित्पिच्छिलो वापि पाण्डुस्त्रावश्च जायते ॥
 श्वयथुश्च भवेन्मन्दस्तिमितोऽल्पपरिस्रवः ।
 चिरात् सपाकं व्रजति शीघ्रं वाथप्रपद्यते ॥
 जायन्ते क्रिमयश्चापि क्लियते पृतिगन्धि च ।
 प्रशौर्यते मणिश्चास्य मेद्रं मुष्का वथापि च ॥
 ध्वजभङ्गं कृतं क्लैव्यं इत्येतत् समुदाहृतम् ।
 एवं पञ्चविधं केचित् ध्वजभङ्गं वदन्त्यपि ॥
 क्लैव्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत् शृणु ।
 जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ॥
 अथ प्रवयसां शुकं प्रायशः क्षीयते नृषाम् ।

रसादीनां संचयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ॥
 बलवर्णेन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिचयात् ।
 परिचयादायुषश्चाप्यनाहारात् अमात् क्रमात् ॥
 जरासम्भवजं क्लैब्यं इत्येतेर्हृतुभिर्नृणाम् ।
 जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्बलः ॥
 विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधि मथाश्रुते ।
 एतज्जरासम्भवं हि चतुर्थं क्षयजं शृणु ॥
 अति प्रचिन्तनाच्चैव शोकात् क्रोधाद्भयादपि ।
 ईर्ष्यात्क्रण्टात् उद्वेगात् समा विंशति यो नरः ॥
 कृशो वा सेवते रुचमन्नपानमर्थौषधम् ।
 दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ।
 अथात्मभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ॥
 रसः प्रधानधातुर्ह्ये चोयेताशु नरस्ततः ।
 रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ॥
 शुक्रावसानास्तेभ्यो हि शुक्रं धाम परं मतम् ।
 चेतसो वाति हृषेण ज्यवायं सेवते तु यः ॥
 गुक्रं तु क्षीयते तस्य ततः प्राप्नोति संचयं ।
 घोरं वाव्याधिमवाप्नोति मरणं वा स मृच्छति ॥
 शुक्रं तस्माद्द्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ॥
 एतन्निदानलिङ्गाभ्यां उक्तं क्लैब्यं चतुर्विधम् ।
 केचित् क्लैब्यं त्वसार्थं हि ध्वजभङ्गजयोद्भवे ॥
 वदन्ति श्रेफसञ्छेदाद्दृषणोत्पाटनेन वा ।
 माता पित्रोर्वीजं दीषादशुभैश्च कृतात्मनः ॥
 गर्भस्थस्य यदा दीषाः प्राप्य रेतो वक्षाः शिराः ।

शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्देतस्याप्युपहन्यते ।
 तत्र सम्पूर्णसर्वाङ्गः स भवत्युमान् पुमान् ॥
 एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्धिपात समुच्छ्रयात् ।
 चिकित्सितमतस्तृह्वं समासव्यासतः शृणु ॥
 शक्रदाषेषु निर्दिष्टं भेषजं यत् मयानघ ! ।
 क्लीब्योपशान्तये कुर्यात् क्षीणघ्नतद्विद्वत् यत् ॥
 वस्तयः क्षीरसर्पीषि हृष्ययोगाश्च ये मताः ।
 रसायनप्रयोगाश्च सर्वानितान् प्रयोजयेत् ।
 समीक्ष्य देहदोषाग्नि बलभेषज कालवित् ॥
 व्यपैति हेतुजं क्लीब्यं यस्याहेतु विपर्ययात् ।
 देवव्यपाश्रयैश्चैव भेषजैश्चाभिचारजम् ॥
 समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लीब्यग्रान्तये ।
 विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लीब्यानां भेषजं पुनः ॥
 सुस्त्रिन्न स्निग्धगात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।
 प्रदद्यान्मतिमान् वैद्यस्ततस्तमनुवासयेत् ।
 पलाशैरगुस्तुस्त्राद्यैः पश्चादास्यापयेत्ततः ॥
 वाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ।
 भिषजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लीब्ये वीजोपघातजे ॥
 ध्वजभङ्गघ्नतं क्लीब्यं ज्ञात्वा तस्याचरेत् क्रियाम् ।
 प्रदेहान् परिषेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ॥
 स्नेहपानञ्च कुर्वीत सस्नेहं वा विशोषणम् ।
 अन्वासनं ततः कुर्यादथवा स्थापनं पुनः ॥
 व्रणवच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ।
 जरासम्भवजे क्लीब्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।

स्नेहखेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
 क्षीरसर्पिर्हृष्ययोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
 रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥
 विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लैव्यानां भेषजं मया ।
 यः पूर्वमुक्तः प्रदरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥
 यात्यर्थं सेवते नारी लवणाब्जं गुरुणि च ।
 कटून्यथ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥
 ग्राम्यौदकानि सेव्यानि क्लसरं पायसं दधि ।
 शुक्लमस्तु सुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः ॥
 रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भाशयगताः शिराः ।
 रजो वह्नाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ॥
 यस्माद्विवर्द्धयत्याशु रसभावाच्च मारुतः ।
 तस्मादसद्रजः प्राहुरेतत्तत्र विशारदाः ॥
 रजः प्रदीयते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ।
 सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ॥
 चतुर्विधं व्यासतस्तु वाताद्यैः सन्निपाततः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिर्षज्यते ॥
 रूक्षादिभिर्मारुतस्तु रक्तमादाय पूर्यवत् ।
 कुपितः प्रदरं कुर्यात्सिद्धं तस्यावधारयेत् ॥
 फेनिलं तशुरुक्षश्च श्यावं चारुणमेव च ।
 किंशुकोदरसङ्काशं सरुजं वाथ नीरुजम् ॥
 कटौबन्धणहृत्पाश्वं पृष्ठयोनिषु मारुतः ।
 करोति वेदनां तीव्रां एतद्वातात्मकं विदुः ॥
 अस्त्रोष्ण लवणचारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।

पूर्ववत् प्रदरं कुर्यान्नक्षणं तत् कृतं शृणु ॥
 मनोलमधवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
 नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्मुहुर्दरार्तिमत् ॥
 विदाह रागदग्धो हृज्वरम्भमसमायुतम् ।
 अमृग्दरं पैत्तिकं तु श्लैष्मिकं तु प्रवक्ष्यते ॥
 गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत् कुपितः कफः ।
 प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥
 पिच्छिलं पाण्डुवर्णं च गुरुस्निग्धं च शीतलम् ।
 स्रनत्यसृक्कफेनेटक् तथा मर्मरुजाकरम् ॥
 कृद्यं रोचकं हृज्जासं श्वासकासं समन्वितम् ।
 वक्ष्यते चीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम् ॥
 यत्तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ।
 त्रिलिङ्गसंयुतं विद्यात् नैकावस्थममृग्दरम् ॥
 नारौत्वति परिक्लिष्टा यदा प्रचीणलोहिता ।
 सर्वहेतु समाचारादति वृद्धस्तथानिलः ॥
 रक्तमार्गेण सृजति प्रत्यनोक गुणं कफम् ।
 दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥
 वसां मेदस्य यावद्भिः समुपादाय वेगवान् ।
 सृजत्य पत्यमार्गेण सर्पिमैज्जावसोपमम् ॥
 शश्वत् स्रवत्यथा स्रावं दृष्ट्वादाह ज्वरान्विताम् ।
 चीणरक्तां दुर्बलाञ्च तामसाध्यां विवर्जयेत् ।
 मासान्निष्यन्नदाहार्तिं पञ्चरात्रागुञ्चि च ॥
 नैवाति बहुनात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ।
 गुञ्जाफलसमानञ्च पद्मालक्तकसन्निभम् ॥

इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तवं ग्रहमेव तत् ।
 योनीनां वातलाद्यानां यदुक्तं इह भेषजम् ॥
 चतुर्णां प्रदराणाञ्च तत्सर्वं कारयेद्भिषक् ।
 रक्तातिशारिणाञ्चैव तथा लोहितपित्तिनाम् ॥
 रक्तार्शसाञ्च यत्प्रोक्तं भेषजं तच्च कारयेत् ।
 धात्री स्तनस्तन्य सम्प्रदुक्ता विस्तरशः पुरा ॥
 स्तन्य सञ्जननञ्चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ।
 वातादि दुष्टे लिङ्गञ्च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ॥
 तत्सर्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ।
 वातादिष्वेव तान् विद्यात् शान्ना चक्षुर्भिषक्तमः ॥
 त्रिविधास्तु यतः शिथ्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ।
 अजीर्णां साम्प्रविषमविरुहात्यर्थं भोजनात् ॥
 लवणान्मकटु चारप्रक्लिन्नानाञ्च सेवनात् ।
 मनः शरीरसन्तापादस्वप्नाग्निशि चिन्तनात् ॥
 प्राप्तवेगप्रतीघातादप्राप्नोदीरणेन च ।
 परमान्नं गुडकृतं कसरं दधि मदकम् ॥
 अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यान्पौदकानि च ।
 भुक्त्वा भुक्त्वा दिवा स्वप्नाभ्यस्यति निषेवणात् ॥
 अनायासादभीघातात् क्रोधाच्चातङ्ककर्मणैः ।
 दोषाः क्षीराशयाः प्राप्य शिराः स्तन्यं प्रदूष्य तत् ॥
 कुर्युरष्टविधं भ्रूयो दोषास्तन्निबोधत ।
 वैरस्यं फेनसङ्घाते रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मकम् ॥
 पित्ताह्वयणं दौर्गन्ध्यं स्निग्धपैच्छिल्य गौरवम् ।
 कफाद्भवति रुन्ध्राद्यै रजिलः स्त्रैः प्रकीपणैः ॥

क्रुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ।
 विरसं वातसंसृष्टं कृशी भवति तत्पित्रन् ॥
 नचास्य स्नेदते क्षीरं कच्छ्रेण च विवर्धते ।
 तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ॥
 करोति फेनमङ्घातं तत्तु कच्छ्रात् प्रवर्तते ।
 तेन क्षामस्वर्गे बालो बहुविग्नसूत्रमारुतः ॥
 वातिकं शोषरोगं वा पीनसं बाधिगच्छति ।
 पूर्ववत् कुपितः स्तन्ये स्नेहं शोषयतेऽनिलः ॥
 रूक्षं तत्पिवतो रौक्ष्याद्दलङ्कासय जायते ।
 पित्तमुष्णादिभिः क्रुद्धः स्तन्याशयमभिभूतम् ॥
 करोति स्तन्य वैवर्ण्यं नीलपीता सितादिकम् ।
 विवर्णोगात्रः स्त्रिभ्रः स्यात्तृष्णालुभिन्नविट् शिशुः ॥
 नित्यमुष्णशरीरय नाभिनन्दति तत्स्वयम् ।
 पूर्ववत् कुपिते पित्ते द्रोर्गम्यं क्षीरमर्हति ॥
 पाण्डुरामयस्तद्भवतः कामला च भवेच्छिशोः ।
 स्निग्धगुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियाः ॥
 स्नेहान्वितत्वात्तत् क्षीरं अतिस्निग्धं करोति तु ।
 छर्दनः क्रथनस्तेन लालालुर्जायते शिशुः ॥
 नित्योपदिग्धैः स्नातोभिर्निद्रालस्य समन्वितः ।
 श्वासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ॥
 अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा ।
 लालालुः शीनवक्त्राक्षिर्जडः स्यात्तु पिवन् शिशुः ॥
 कफः क्षीराशयगतो गुरुत्वात् क्षीरगौरवम् ।
 अति स्नेहान्वितं पीत्वा बालो हृद्रोगमर्हति ॥

अन्यांश्च विविधान् रोगान् कुर्यात् क्षीरसमाश्रितान्
 क्षीरे वातादिभिर्दुष्टे सम्भवन्ति तदात्मकाः ॥
 तदादौ स्तन्य शुद्धार्थं धात्रीं स्नेहोपपादिताम् ।
 प्रातः पीयां घृताभ्यक्तां वमनेनोपपादयेत् ॥
 वचा प्रियङ्गु यष्ट्याञ्च फलवत् स कसपैः ।
 कल्कैर्निम्बपटोलानां क्वाथैर्वा लवणैर्वमेत् ॥
 सम्यग्वातां यथान्याय्यं कृतसंसर्जनां पुनः ।
 ततो दोषावशेषघ्नं रत्नपानैरुपचरेत् ॥
 शालयः षष्टिका वा स्यः श्यामाका भोजने हिताः ।
 प्रियङ्गवः क्षीरदूषा यवा विणु यवास्तथा ॥
 वंशवेत्रकडायाश्च सस्त्रे च यूपसंस्कृताः ।
 सुहान् मसूरान् दूषार्थं कुलुत्यांश्च प्रकल्पयेत् ॥
 निम्बवेत्राय कुलकवार्ता कामक्षकैः शृतान् ।
 सञ्चोषसैन्धवान्यूषान् कारयेत् स्तन्यशोधनान् ॥
 शशान् कपिञ्जलानिणान् संस्कृतांश्च प्रकल्पयेत् ।
 शार्ङ्गं च सप्तपर्णत्वग्श्वगन्धा शृतं जलम् ॥
 पाययेताथवा स्तन्य शुद्धये कटुरोहिणीम् ।
 अमृता सप्तपर्णत्वक्काथं चैव सनागरम् ॥
 किराततिक्तकक्वाथं श्लोकपादेरिरान् पिवेत् ।
 त्रीनेतान् स्तन्य शुद्धार्थमिति सामान्य भेषजम् ॥
 कीर्तितं स्तन्य दोषाणां पृथगन्यं निबोधत ।
 प्रपिवेद्विरसक्षीरा द्राक्षा मधुकशरिवाः ॥
 श्लक्ष्य पिष्टां पयस्याच्च समालोच्य सुखाम्बु नद ।
 पञ्चकोलकुलत्थैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्नानौ ॥

शुष्को प्रक्षाल्य तौ दुग्धा तथा स्नान्यं विशुद्धयति ।
 फेनसङ्घातवत् क्षीरं यस्यास्तां पाययेत् च ॥
 पाठा नागरशाङ्गिष्ठा मूर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
 अञ्जनं तगरं दारु बिल्वमूलं प्रियङ्गवः ॥
 स्ननयोः पूर्ववत्कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ।
 षड्विरेकाश्रितोक्तैरौषधैः स्नान्यशोधनैः ॥
 रुद्रक्षीरा पिवेत् क्षीरं तैर्वा सिद्धं घृतं पिवेत् ।
 पूर्ववत्जीवकान्यञ्च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ॥
 स्ननयोः संविधातश्च सुखोष्णं स्नान्यशोधनम् ।
 यष्टीमधुकम्वीका पयस्या सिन्धुवारिका ॥
 गीताम्बुना पिवेत्कल्कं क्षीर वैतण्यनाशनम् ।
 द्राक्षा मधुककण्ठेन स्नानौ वास्याः प्रलेपयेत् ॥
 स्निग्धक्षीरा दारु मुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
 पीत्वा ससन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 किराततिक्तकं वापि समृतं कथितं पिवेत् ।
 स्नानौ चालेपयेत्पिष्टैर्यवगोधूमसर्षपैः ॥
 प्रपिवेत् पिच्छिलक्षीरा शाङ्गिष्ठाभयां वचांम् ।
 मुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्नान्य विशोधनम् ॥
 तक्कारिष्ठानपि पिवेद्दर्शसां यानि दर्शिताः ।
 विदारौ बिल्वमधुकैः स्नानौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥
 अष्टावेते क्षीरदोषा हेतु लक्षणभेदजैः ।
 निर्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तथोक्ताः केचिदामयाः ॥
 तएव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता ।
 निवृत्तिर्वमनादीनां मृदुतां परतन्त्रताम् ॥

वाक्चेष्टयोश्च सामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
 भेषजं चाल्पमात्रन्तु यथा व्याधि प्रयोजयेत् ॥
 मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ।
 अत्यर्थं स्निग्धरूक्षीणमन्तं कटु विपाकि च ॥
 गुरु चोषधपानान्नमेतद्बालेषु भेषजम् ।
 निर्दिष्टं शास्त्रमुद्धरा तत्प्रविभज्य प्रयोजयेत् ॥
 इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
 स्थानमेतद्धि तन्त्रस्य रहस्यं सारमुत्तमम् ॥
 अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
 नासाद्यन्ते ऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥
 तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृष्ट बलाऽकरोत् ।
 तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ।
 योगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वात् नामरूपतः ॥
 तेषामप्येतद्वैव स्याद्दोषादीन्वीक्ष्य भेषजम् ।
 दोषदूथनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ॥
 उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग्युक्तं नियच्छति ।
 दिशकालप्रमाणानां सात्त्विकासात्म्यस्य चैव हि ॥
 सम्यग्योगोऽन्यथान्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् ।
 आस्यादाभाशयस्थान् हि रोगान्नस्तः शिरोगतान् ॥
 अधस्ताद्गुदतोदन्तु हृन्त्याशु तरभौषधम् ।
 शरोरावयवोत्थेषु विसर्प पिडकादिषु ॥
 यथादेशं प्रदेहादिशममं स्याद्विशेषतः ।
 दिनान्तरौषध व्याधि जीर्णलिङ्गं त्वपेक्षणम् ।
 कालं विद्याद्दिनापेक्षः पूर्वोह्ये वमनं यथा ।

रोग्यपेक्ष्या यथा प्रातर्निरन्नी बलवान् पिबेत् ।
 भेषजं लघुपथ्याद्युक्तमद्यात्, दुर्बलः ॥
 भेषज्यकाला मत्तादौ मध्ये पथ्यान् सुदुर्मुहुः ।
 सामुद्रभुक्तं सम्भुक्तं प्रासपासान्तरे दय ॥
 अपाने विगुणे पूर्वं समाने पथ्यभोजनम् ।
 व्याने तु प्रातरागान्तं उदाने भोजनोत्तरम् ॥
 वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु प्राप्ते पासान्तरिष्यते ।
 खासकासपिपासासु त्ववधार्यं सुदुर्मुहुः ॥
 सामुहं हिकते भुक्तं लघुनानेन संयुतम् ।
 सम्भोज्यं त्वौषधं भोज्यैर्विचित्रैररुची मतम् ।
 ज्वरे पेयाः कषायाश्च क्षीरसर्पिविरेचनम् ॥
 षड्हे षड्हे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य तु ।
 क्षुद्गेगमोक्षी लघुता विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ॥
 तदा भेषजमादेयं स्याद्भि दोषवदन्यथा ।
 चयादयथ दोषाणां वर्ज्यं सेव्यञ्च यत्र यत् ॥
 ऋतावपेक्ष्यं यत्कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ।
 इत्येव षड्विधं कालं अनपेक्ष्य भिषजिप्रतम् ।
 प्रयुक्तमहिताय स्यात् शस्यस्याकालवर्षवत् ।
 नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथा पीष्या महानलम् ॥
 दोषवञ्चातिमात्रं स्यात् शस्यस्यात्युदकं यथा ।
 संप्रधार्यं बलं तस्माद्भयस्यौषधस्य च ।
 नेवाति बहुनात्यल्पं भेषज्यमवचारयेत् ॥
 औचित्याद्यस्य यत् साम्यं देयस्य पुत्रस्य च ।
 अपथ्यमपि नैकान्तात्तत् त्यजं क्षमते सुखम् ॥

वाञ्छीकाः पल्लवाञ्छीमाः सूक्ष्मीका यवनाः शकाः ।
 मांसगोधूममार्दीकशस्त्र वैश्वानरोचिताः ॥
 चारसात्मरास्तथा प्राच्या मत्स्य सात्मराश्च सैन्धवाः ।
 अश्वकावत्तं कानां तु तैलान्त्वं सात्म्रमुच्यते ॥
 शाकमूलफलं सात्म्रं विद्याम्बलशवासिनाम् ।
 सात्म्रं दक्षिणतः पेशामन्यस्योत्तरपश्चिमे ॥
 मध्यदेशे भवेत्सात्म्रं यवगोधूम गोरसाः ।
 तेषां तत्सात्म्रयुक्तानि भेषज्यान्धवचारयेत् ।
 सात्म्रं ह्याशुबलं धत्ते नातिदोषं च बलरपि ।
 योगैरेवं चिकित्सन् हि देशाद्यज्ञोऽपराध्यति ।
 वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ॥
 तथान्तः सन्धिमार्गाणां दोषाणां गूढचारिणाम् ।
 भवेत्कदाचिक्कार्यापि विरुद्धाभिमता क्रिया ॥
 अन्तर्गतं पित्तधातुं स्वदसेकोपनाहनैः ।
 नयन्ती बहिरुष्णीं हि तथोष्णं शमयन्ति तम् ॥
 वाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरुष्मान्तर्याति पीडितः ।
 सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतैः शीतं तथा जयेत् ।
 अल्प पिष्टघनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥
 त्वग्गतस्योष्णोरोधात् शीतकृच्चान्यथा गुरुः ।
 छर्दिघ्नौमक्षिकाविष्टा मक्षिकैव तु वामयेत् ॥
 द्रव्येषु खिन्नजग्धेषु चैवं तेष्वेव विक्रिया ।
 तन्नाहोषोषधादौनि परीक्ष्य दश तत्स्वतः ।
 कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलैः ॥
 निवृत्तोऽपि पुनर्याधिः स्वस्वनायाति हेतुना ।

क्षीणे मांसीकृते देहे शेषः सुख्य इवानलः ॥
 तन्नात्तमनुबध्नीयाद् प्रयोगेणानपायिना ।
 मिद्धग्रथं प्राक् प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्यौषधस्य तु ॥
 काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोनुकृपितो महान् ।
 पथ्यं मृद्वल्पतां नीतो मृदुदोषकरो भवेत् ।
 पथ्यमप्यश्रुतस्तस्माद्यो व्याधिरुपजायते ॥
 ज्ञात्वैवं वृद्धिमभ्यासं अथ वा तस्य कारयेत् ।
 मातल्यात् स्वादुभावाद्वा पथ्यं हेषत्वमागतम् ॥
 कल्पनाविधिभिस्सैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ।
 मनसोऽर्थानुकूल्यादि तुष्टिरूर्जाकचिर्बलम् ॥
 सुखोपभोगता च स्याद्द्वाराधेश्चातो बलक्षयः ।
 स्त्रीत्याद्दोषक्षयाद्द्वाराधैर्वैधर्म्याश्चापि या रुचिः ।
 तासु पथ्यापचारः स्याद्योगेनाद्यै विकल्पयेत् ॥ इति

तत्र श्लोकाः ॥

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ।
 चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया
 शकृद्दोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृति साधनैः ।
 क्लृव्यान्युक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रहरास्तथा ॥
 क्षीरदोषास्तथाचाष्टौ हेतुलिङ्ग भिषग्व्यतैः ।
 तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा समासव्यासतो मया ॥
 रेतसो रजसश्चैव कीर्त्तितं गृह्णिलक्षणम् ।
 उक्तानुक्त चिकित्सा च सम्यग्यो गो यथैव हि ॥
 दोषादिगुणशंसा च कालः षड्विध एव च ।
 देशे देशे च यत्सात्मं यथा वैद्योऽपराध्यति ॥

चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ।
 यो हि सम्यक् न जानाति दोषं दोषार्थमेव च ।
 न कुर्यात् सत्क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥
 इति चिकित्सितस्थानं षष्ठं समाप्तम् ।

अथ कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

अथ खलु वमनविरेचनद्रव्याणां सुखीपभोजप्रतमैः
 सहान्यैर्द्रव्यैर्विधिः प्रकल्पनार्थं तद्योगानां च क्रियाविधेः ।
 सुखीपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्नि-
 वेश ! तत्र दोषहरणमूर्धभागं वमनसंज्ञमधोभागं विरेचन-
 संज्ञम् उभयं वा शरीरमलरचनाद्विरेचनशब्दं लभते ।
 ततोऽपि तीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायुविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण
 हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य स्थूलाणु स्त्रीतीक्ष्णः केवलं
 शरीरगतं दोषसङ्घातत्वाद्विष्यन्दयति तैक्ष्ण्यद्विन्दन्ति स
 विच्छिन्नः परिप्लवः स्निग्धभाषिते काये स्निग्धाक्तभाजनस्थमिव
 क्षौद्रमसजदनुप्रवणभावादामाशयसागम्यो दानप्रणुवाग्नि
 वायुात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधसाधः प्रवर्तते उभयतः
 चोभयगुणात्वादिति लक्षणाद्देशस्तत्र फलं जीमूतकेक्षा
 कृधामागं वकुटजगतवेधनानां श्यामात्रिष्वचतुरङ्गुलतिस्वक

महाहृद्य सप्रला शङ्खिनी दन्ती द्रवन्तीनाञ्च नानाविधदेश-
 कालसम्भवा स्वाद्वीर्यं विपाकप्रभावग्रहणाद्देह दोषप्रकृति
 वयोबलान्नि भक्तिसात्मपरीगादिनानात्वाञ्च विचित्रगन्धवर्णं
 रसस्पर्शानामुपयोग सुखार्थमसङ्गेप्रय संयोगानामपि सतां
 द्रव्यानां विकल्पमार्गदर्शनार्थं षड्विरेचन योगशतानि
 व्याख्यास्यामः । तानि तु द्रव्याणि देशकालगुण सम्पत्तीर्य-
 वलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति । तत्र देशे जाह्नवे
 साधारणे वा यथाकालं शिशिरातप पवनसलिलसेकसेविते
 समे शुची प्रदक्षिणोदके ग्गशानचैत्यदेव यजनागार सभा-
 श्वभारामबल्लोकीपरविरहिते कुथरोहिषास्तीर्णं त्रिगन्ध-
 कृष्ण सुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके मृदावफालकष्टेऽनुपहतेऽन्यै-
 र्वलवत्तरैर्दुर्गमैरौषधानि जातानि प्रशस्यन्ते । तत्र यानि
 कालजातान्युपगत सम्पूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धादि कालात-
 पाग्नि सलिलपवनजन्तुभिरनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्श प्रभा-
 वानि प्रत्यग्राणि उदौच्यां दिशि स्थितानि तेषां शाखा-
 पलाशमरिचानि यद्यत् पुष्पफलमिति मङ्गलाचारः कल्याण-
 वृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवता अश्विनौ गोत्राङ्गणांश्च
 कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात् । गृहीत्वा
 चानुरूपगुणवज्जजनस्थान्यगारेषु प्रागुदग्दारेषु निवातप्र-
 वातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहार वत्स्रग्नि सलिलोपस्त्रे दधूम-
 रजो मूषिकचतुष्पद गमनीयानि स्ववच्छिन्नानि शिक्येष्व
 सन्या स्वापयेत्तानि च यथा दोषं प्रयुञ्जीत । सुरा सौवीरक
 तुषोदकमैरेय मेदकधान्यफलदध्यन्वादिभिर्वाति मृहीका
 मधु मधुकफाणित क्षीरादिभिः पित्ते श्लेष्मणि तु जधुज्वः

कषाये नावितान्यालोडितानि चेत्युद्देशस्तं विस्तारेण
द्रव्यद्वैहशोष दोषसात्म्यादीनि प्रविभज्य व्याख्यास्यामः ।
बमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठानि आचन्तेऽनपायित्वा-
क्तानि वसन्तशीमयोरन्तरे पुष्पाश्च युग्भ्यां मृगशिरसा वा
वृहतीयात् । मीमे सुहृते यानि पक्वानि प्रहरितानि पाण्डू-
न्यक्रिमौष्यक्रणान्य ऋत्वाणि अजग्धानि तानि प्रमृज्य
कुशपुटे बद्धा गोमयेनालिप्य यववुसमाषशालि माषत्रीहि-
कुलत्वमुद्गपलानामन्यतमे निदध्यादष्टरात्र मत ऊर्ध्वं मृदु-
भूतानि मध्विष्टगन्धान्युचृत्य शोषयेत् । सुशुष्कं तु फल-
पिप्पलीरुबरेत्तासां दधिमधुपलल विमदितानां पुनः शु-
ष्काणां नवकलयं सुप्रमृष्टबालुकमरजस्कमकण्डं पूरयित्वा
स्ववच्छन्नमनुगुप्तं शिष्येऽवसज्य स्थापयेत् अथ छन्दतौय
मासुरं इग्रहं त्रग्रहं वा स्नेहस्नेदोपपन्नं च छन्दयितव्य इति
ग्राम्यानुपोदकभृत मांस रसचौर दधिमाष तिलशाकादि-
भिः स सुवृक्षैश्चित स्नेहाण्युषितं जीर्णाहारं पूर्व्वोक्ते घृत-
बलि होममङ्गल प्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्त्रिग्वं यवाग्वा-
घृतमात्रां पीतवन्तं तासां फलपिप्पलीनामन्तनखं सृष्टिं
यावद्वा साधुमन्यतेऽर्णजर्जरीकृत्य यष्टोमधु कषायेण को-
विदारकर्षूदारनीपविदुलविम्बीशणपुष्पी मदपुष्पी प्रत्यक्
पुष्पकषायाणामन्यतमेन वा रात्रिसुषितं विमृद्य पूतं मधु-
सैन्धवयुक्तं सुखीष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणा नैनाभि-
मन्त्रयेत् । ब्रह्मदशाश्विरुद्रेन्द्र भूचन्द्रार्कानिलानलाः ऋषयः
सौषध ग्रामा भृत सङ्घास्य पान्तु ते रसायनमिवर्षीणां देवा-
नाममृतं यथा सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमसु ते इत्येव-

भूमिभन्त्रोदङ्मुखमातुरं पाययेत् श्लेष्मज्वरगुल्म प्रति-
 श्नायान्तं विशेषेण पुनरापित्तागमनात्तेन साधु वमति ।
 हीनवेगं तु पिप्पल्यामलकसर्षप कल्कलवर्णोष्णोदकैः पुनः
 पुनः प्रवर्तयेदित्येष सर्वहृदेन योगविधिः । सर्वेषु तु मधु-
 सैन्धवं कफत्रिलायन छेदार्थं वमनेषु विदध्यात् न चोष्ण
 विरोधो मधुनच्छेदेन योगयुक्तस्या विपक्वप्रत्यागमनाद्दोष-
 हरणाच्च फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण
 त्रिःसप्तकत्वः स्रावयेत्तेन रसेन तृतीयं भागं पिष्ट्वा मात्रां
 चरोतकीभिर्विभोतकैरामलकैर्वा तुल्यां वत्तयेत्तासामिका-
 द्वे वा पूर्वाक्तानां कषायाणामन्यतमस्याञ्जलिमात्रेण प्रमृश्या
 बलवत् श्लेष्मप्रसेकपन्थिज्वरोदरारुचिषु पाययेतेति समानं
 पूर्वेण । फलपिप्पलीक्षीरतो नवा क्षीरयवागूमधीभागे रक्त-
 पित्ते हृद्वाहे तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफहृदिस्तमक प्रसे-
 केषु तस्यैव पयसः शीतः समन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकु-
 पिततरः कण्ठहृदये तनु कफोपदिग्ध इति समानं पूर्वेण ।
 फलपिप्पली क्षीरान्नवनोतमुत्पन्नं फलादिकल्ककषाय सिद्धं
 कफाभिभूताग्निं विगुण्यद्देहञ्च मात्रया पाययेतेति समानं
 पूर्वेण । फलपिप्पलीनां फलादिकषायेण त्रिःसप्तकत्वः परि-
 भावितेन पुष्परजः प्रकाशेन चूर्णेन सरसि बृहत्सरोरुहं
 सायाङ्के ऽवचूर्णयेत्तद्रात्रिसुषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य
 हरिद्रा क्लसरक्षीर यवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणित-
 युक्तमाकण्ठं पीतवन्तमाप्रापयेत् । सुकुमारमुत्क्षिष्टं पित्त-
 कफमौषध द्विषमिति समानं पूर्वेण । फलपिप्पलीनां भस्मातक
 विधिपरिस्त्रुतं खरसं प्रक्ता फाणितमावर्तुली भावाश्चेद्द्वये-

दातप शुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतादिकषायेण पित्ते कफ-
 स्थानगते पाययेतेति समानं पूर्वेण । फलपिप्पलीचूर्णानि
 पूर्ववत् फलादीनां षष्णामन्यतमकषायस्त्रुतानिवर्ति क्रियाः
 फलकषायोपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण । फलपिप्पलीष्वा-
 रम्बध वृक्षक स्वादुकण्टकपाठा पाटली शार्ङ्गष्टामर्वा सप्त-
 पर्णनक्तमालपिचुमन्दपटोल सुषधो गुडूची सोमशल्कहीपि-
 कानां पिप्पली पिप्पलीमलहस्ति पिप्पलीचित्रक शृङ्गवेराणां
 चान्यतमकषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्वेण फलपिप्प-
 लीष्वा लाहरेणुका शतपुष्पा कुसुम्बु रतगरकुष्ठत्वक् चोरकम-
 रवका गुरुगुम्बु लुबालक श्रीवेष्टक परिपेखव मांसौ शैलेय-
 कथीषेयक सरलपारावत पद्यशोकरोहिणीनां विंशतेरन्य-
 तमस्य कषायेण साधितोत्कारिका कल्मेन यथा मोदको
 वा मोदककल्मेन यथादोष रोगभक्ति प्रयोज्य इति समानं
 पूर्वेण । फलपिप्पली स्त्रसकषाय परिभाषितानि तिलशा-
 लितण्डुलपिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि षष्कुलोकल्पेन वा
 नूपा इति समानं पूर्वेण । एतेनैव च कल्मेन सुमुखसुरस-
 कुठेरककण्ठीरकाल पालककर्पास कक्षकफणिञ्जकशृङ्गवेणु-
 गृञ्जनभृस्तृणककासमर्दशृङ्गराजानामिच्छु वालिका कालं
 कतकेक्षु काण्डेक्षु दण्डेरकानां चान्यतमस्य कषायेण कार-
 येत् । तथा वदरषाडवरागलेह मोदकोत्कारिका तर्पणपा-
 नकमांसरसयूषमद्यानां मदनफलान्यन्यतमेनोपसृज्य यथा-
 दोष रोगदोष भक्तिदद्यात्तैः साधु वमतीति ।

तत्र श्लोकाः । मदनः करघाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।

खसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पनाः ॥

नवयोगाः कपायेषु माता स्वष्टी पयो घृते ।
 पञ्च फाणितचूर्णे द्वौ घ्नो यो वस्ति क्रियाषु षट् ॥
 विंशतिविंशतिर्लहं मोदकोत्कारिकासु च ।
 षष्क, ली यूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥
 दशान्येषाडवान्येषु त्रयस्त्रिंशद्विंशत्तमम् ।
 योगानां विधिवददृष्टं कफकल्पे महर्षिणेति ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीमूतकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कल्पं जीमूतकल्पे मं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।
 गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवतालकः ॥
 जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्त्रीषधं कल्पितम् ।
 प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहृिकाद्येष्वामयेषु च ॥
 यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।
 पयः पुष्पेषु निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता ॥
 लोमशो क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।
 शृते पयसि दध्यस्त्रं जाते हरितपाण्डके ॥
 जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।
 चूर्णस्य पयसा शक्तिं वातपित्तादितः पिवेत् ॥

आसुत्यजसुरामण्डे मृदित्वा प्रसृतं पिवेत् ।
 कफजे रोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्ष्मणि ॥
 द्विधा पोथ्याथका त्रीणि गुडूच्या मधुकस्य वा ।
 कषायमासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिवेत् ॥
 अथवारग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत् पिवेत् ।
 एकैकशः कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरार्दितः ॥
 मात्राः स्युः फलवच्चाष्टौ कीलमात्रास्तु ता मताः ।
 जीवकषभकेक्षूणां शतावर्यां रसेन वा ॥
 पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ।
 तथा जीमूतकचीरात् समुत्पन्नं पचेद्दृढम् ॥
 फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतमिति ।
 तत्र श्लोकौ । षट्चीरे महिरा योग एकं हादग्य चापरे ॥
 सप्तचारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु ।
 जीवकादिषु चत्वारो घृतञ्चैकं प्रकीर्तितम् ॥
 कल्पे जीमूतकानां ये योगास्त्रिंशन्नवाधिका इति ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथात इच्छाकुकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

सिद्धं वक्ष्याम्यथेच्छाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।

सम्वा पिण्डफला तुम्बी कटुकालाधुनी च तत् ॥

इक्ष्वाकी फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कलना ।
 कासश्वासविषहृदिर्ज्वरार्ते कफकश्चिते ॥
 प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ।
 अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंभिताम् ॥
 क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पिप्प्लोद्विक्ते कफज्वरे ।
 पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ॥
 योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डने पञ्चमः ।
 फलस्वरसभागञ्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ॥
 उरः स्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपीनसे ।
 जीर्णं मधोद्धृते क्षीरं प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि ॥
 जातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वम्याञ्च तत्पिवेत् ।
 अजा क्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च ॥
 विषगुल्मोदरग्रन्थि गण्डेषु स्त्रीपदेषु च ।
 दधिमण्डैः फलान्मध्यं पाण्डु कुष्ठज्वरार्दितः ॥
 तेन तक्रं विपक्वं वा सक्षीद्रलवणं पिवेत् ।
 तुम्ब्राः फलरसैः शुष्कैः सपुष्परवचूर्णितम् ॥
 छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसम्प्लु खोचितः ।
 भक्षयेत् फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ॥
 इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद् दृतम् ।
 पञ्चाशद्दशहृत्तानि फलादीनां यथोत्तरम् ॥
 पिवेद्दिसृद्य बीजानि कषायेष्वशतं पृथक् ।
 यद्द्याद्द कोविदारार्द्यैर्मुष्टिमन्तनखं पिवेत् ॥
 कषायैः कोविदारार्द्यैर्मात्राय फलवत् क्षृताः ।
 विल्लमूलकषायेण तुम्बी बीजाञ्जलिं पचेत् ॥

मूत्रस्यास्य त्रयोभागाः चतुर्थः फाणितस्य तु ।
 सष्टतं बीजभागश्च पिष्टमर्धांशिकांस्तथा ॥
 महाजालिनि जीमूतकृतवेधनवत्सकान् ।
 लेहयेत्साधयेद्द्व्या घट्टयन् मृदुनाग्निना ॥
 यावत् स्यात्तन्तु मर्चये पतितं च न श्रीयते ।
 तं लिङ्घ्यान्मात्रया लेहं मन्यं चापि पिवेदनु ॥
 कल एषोऽग्नि मन्यादौ चतुष्के पृथग्च्यते ।
 शक्तुभिर्वा पिवेन्मन्यं तुम्बी स्वरमभाविताः ॥
 कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ।
 गुल्ममेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिवेत् ॥
 नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ।
 तत्र श्लोकाः पयस्यष्टौ सुरामण्डे मसु तक्ने च ते त्रयः ।
 त्रैयं सपल्लवं तैलं वर्धमानाः फलेषु पट् ॥
 घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
 अष्टौ वर्ति क्रिया लेहाः पञ्च मन्यो रसस्तथा ॥
 योगा इच्छाकुक्कुले ते चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो धामार्गवकलं व्याख्यास्यामः ।

कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च ।

धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥
 गले गुल्मीदरे कामे वाते श्लेष्मामयस्थिते ।
 कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसञ्चय जेषु च ।
 रोगेष्वे तत् प्रयोजनं स्यात् शिराः स्युर्गुरवश्च ये ॥
 फलं पुष्पं प्रवालञ्च विधिना तस्य संहरेत् ।
 प्रवाल स्वरसं गुष्कं कृताश्च गुलिकाः पृथक् ॥
 कोविदारदिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ।
 पुष्पादिषु पयोयोगाः चत्वारः पञ्चमी सुरा ॥
 पूर्वं वज्जीर्णं शुक्राणां मतः कल्पः प्रवक्ष्यते ।
 मधुकस्य कषायेण वीजकण्ठीदृतं फलम् ॥
 सगुण्डव्यूषितं रात्रिं कोविदारदिभिस्तथा ।
 दद्याद्गुल्मीदरार्तंभ्यो येचाऽप्यन्ये कफामयाः ॥
 दद्यादन्ये न वायुक्तो हृदिहृशोगशान्तये ।
 चूर्णैर्वाप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभृतयः ॥
 रसचौर यवाग्वादि तप्तो घ्रात्वा वमेत् सुखम् ।
 चूर्णीकृतस्य वर्तिं वा कृत्वा बदरसन्मिताम् ॥
 विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिवेन्नोशक्तोरसे ।
 पृषतश्च कुरङ्गाश्वगजोष्ट्राश्वतराविके ॥
 श्वदंष्ट्रीखरखड्गानां चैवं पेया शकृद्भ्रमे ।
 जीवकर्षभकौ वीरा मात्मगुप्तां शतावरीम् ॥
 काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ।
 एकैकशोऽभिसंचूर्ण्यं सह धामार्गवेण ते ॥
 शर्करा मधुसंयुक्ता लेहाहृद्वाह कासिनाम् ।
 सुखोदकानु पानाः स्युः पित्तोष्मसंहिते कफे ॥

धान्यतुम्बुरुयूषेण कल्काः सर्ववषापहः ।
 जाल्या सौमनसायिन्या रजन्याथोरकस्य वा ॥
 पुनर्नवाकासमन्द विम्बोहैमवतस्य च ।
 महा महा क्षुद्रमहा वृक्षीवानां पृथक्पृथक् ॥
 एवं धामार्गवं हे वा कषाये परिमृद्यत् ॥
 पृतमनो विकारेषु पिवेद्दमन सुत्तमम् ।
 तत् शृत क्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥
 तत्र श्लोकौ । पल्लवेन च चत्वारः क्षीरएकः सुरासवे ।
 कषायाः विंशतिः कल्कौ दश द्वौ च शकद्रसे ॥
 अत्र एक स्तथात्रेये दशलेहास्तथाष्टतम् ।
 कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टियोगा महर्षिणा ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः ।

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।
 कल्पञ्चास्य निवोधेमं विस्तरेण यथातथम् ॥
 वत्सकः कुटजश्चैव वृक्षको गिरिमल्लिका ।
 बीजानीन्द्रयवास्तास्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ १
 वृहत् पल्लश्चितैः पुष्पैः स्रिग्धपत्रः पुमान् भवेत् ।
 श्यावारुणानु पुष्पी स्त्रीफलदन्तं स्तथाणुभिः ॥
 रक्त पित्त कफघ्नस्तु सुकुमारे घनत्वयः ।

हृद्दोग ज्वरवाता सृग्विसर्पादिषु शस्यते ॥
 काले फलानि संगृह्य तयोर्वेश्मनि निक्षिपेत् ।
 तेषामन्तर्मुखं मुष्टिं जर्जरी कृत्यवा मयेत् ॥
 मधुकस्य कषायेण कीविदारदिभिस्तथा ।
 निगि स्थितं तमामृत्य लवण क्षौद्रसंयुतम् ॥
 पित्ते तद्वमनं श्लिष्टं पित्त श्लेष्म निवर्हणम् ।
 अष्टाहं पयसार्केण तेषां चूर्णानि भावयेत् ॥
 जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिवेत् ।
 फलजीमूतकेच्चाकु जीवन्तीनां पृथक्तथा ॥
 सप्तपाणां मधूकानां लवणस्याथवाग्नुना ।
 कसरैणाथवा युक्तं विदध्याद्वमनं भिषक् ॥
 तत्र श्लोकः । कषायैर्नैवचूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैस्त्रयः ।
 कसराष्टादशायोगा वत्सकस्य निदर्शिता इति ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कृतवेधन कल्पं व्याख्यास्यामः ।
 कृतवेधननामानि कल्पञ्चास्य निबोधत ।
 कीडःकीशातकीचीक्तं सृदङ्गफलमेवच ॥
 अत्यन्तकटुतीक्ष्णाण्णाङ्गाढेष्विष्टकृद्देशु तु ।
 कुष्ठपाण्ड्यामयप्लीह शोफ गुल्मगरादिषु ॥
 क्षौरादि कुसुमादीनि सुराक्षैतेषु पूर्ववत् ।
 सु शुष्काण्यन्तु जीर्णानामेकं द्वे वा यथावत्सम् ॥

कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत् पिवेत् ।
 पृथक्चारुवधादीनां त्रयोदशभिरासु तम् ॥
 शल्मलीमूल हस्तानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।
 वर्तिक्रियाषट्फलवत्फलादीनां घृतं तथा ॥
 कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदार रसे पचेत् ।
 तद्द्वयाय फलादीनां कल्कलेहं हि साधयेत् ॥
 क्ष्वेडस्य तत्र भागः स्यात् शेषाण्यङ्गानिकस्य च ।
 कषायैः कर्चुं दाराद्यैरेवन्तत्कल्पयेत् पृथक् ॥
 कषायेषु फलादीनां मधूप पिशितं पृथक् ।
 कोशातकी फलं पत्रा नं रसं लवणं पिवेत् ॥
 फलादि पिप्पली तुल्यन्तद्वत्क्ष्वेडरसं पिवेत् ।
 क्ष्वेडहासी भवत्सिद्धं मिश्रमिन्दुरसेन च ॥ इति

तत्र श्लोकौ

श्रीरेदीही सुरा चैका क्वाथा द्वाविंशतिस्तथा ।
 दशपिच्छा घृतं चैकं षट् च वर्ति^० क्रियाः शुभाः ॥
 लेहेऽष्टौ सममांसे च योग इन्दुरसे परः ।
 क्ततवेधनकलेऽस्मिन् षष्टि योगाः प्रकीर्तिताः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः श्यामानिहतकल्म व्याख्यास्यामः ।

विरेचने तिष्ठन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

तस्याः सञ्जा गुणः कर्मभेदः कल्पश्च वक्ष्यते ।
 त्रिभाण्डी विवृता श्यामा सुरडा कोटरा तथा ॥
 विवृत्सर्वाशुभृतिश्च शब्देः पर्याय वाचकीः ।
 कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा ॥
 कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ।
 सेदानीभौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापह्नेः ॥
 कल्पावशेष्य मासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ।
 मूलन्तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च ॥
 तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ।
 सुकुमारे शिथौ वृद्धे मृदु कोष्ठे च तत् प्रभम् ॥
 मोहयेदाशुकारित्वात् श्यामाद्विष्युत मूर्च्छयेत् ।
 तैष्णपात् कषति हृत्काण्डमाद्य दोषं हरत्यपि ॥
 शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ।
 गुणवत्यान्तयोभूमौ जातं मूलं समुकरेत् ॥
 उपाथ प्रयतः यक्ते शुक्लवासाः समाहितः ।
 गन्धौरानुगतं श्लेष्मं अतिर्यग्विच्छतश्च यत् ॥
 स्निग्धस्त्रिकी विरेच्यसु पेया मात्राशितः सुखम् ।
 अक्षमात्रन्तयोः पिण्डं विनीयाञ्जेन ना पिवेत् ॥
 गोव्यजा महिषो मूल सौवीरक तुषोदकीः ।
 प्रसन्नया त्रिफलयामृतया च पृथक् पिवेत् ॥
 एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।
 त्रिवृद्धिगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥
 मरिचं पिप्पली मूलं मगधा गजपिप्पली ।
 सरलः किलिमं द्विद्व भार्गी तेजोवतीत्वचौ ॥

सुस्तं हेमवती पथ्या चित्तको रजनी वचा ।
 स्वर्णशौर्यजमोदा च शृङ्गवेरञ्च तैः पृथक् ॥
 एकैकाधंशसंयुक्तं पिवेद्भीमसंयुतम् ।
 मधुकाह्वांशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिवेत् ॥
 काकणाद्वा आवणी च मेदुर्षभकजीवकौ ।
 मुद्गमाषाख्य पर्णौ च महतीं आवणीं तथा ॥
 काकोलीं क्षीरकाकोलीं छत्रां छिन्नरुहां तथा ।
 क्षीरशुष्कां पयस्याञ्च यच्छाह्वं विधिना पिवेत् ॥
 वातपित्तहितान्येतान्याद्यानि तु कफानिले ।
 क्षीरमासेक्षुकाश्रम्यां द्राक्षा पीलु रसैः पृथक् ॥
 सर्पिषा वातशूलमभया वांशिकं पिवेत् ।
 लिङ्गाहा मधु सर्पिर्भ्यां संयुक्तमसितोपलम् ॥
 अजगन्धातुगाक्षीरी विदारो शर्करा चिहत् ।
 चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥
 सन्निपातज्वरस्तम्भदाहृष्टणादितो मरः ।
 श्यामा त्रिहत् कषायेण कल्केन च सशर्करम् ॥
 साधयेद्विधिवत्त्वेहं लिङ्गात् पाणितलं ततः ।
 सक्षौद्रां शर्करां पीत्वा क्षुर्यान् सृडाजने नवे ॥
 क्षिपेत् शीतं त्रिहत्क्षूर्णं त्वक्पत्र मरिचैः सह ।
 माचया लेहयेद्वेददीश्वराणां विरिचनम् ॥
 कुडवांशान् रसानि क्षुद्राक्षा पीलुं परुषकात् ।
 सितोपलापले क्षौद्रात् कुडवाहंश्च साधयेत् ॥
 तं लेहं याजयेत् शीतं त्रिहत्क्षूर्णेन शास्त्रधित् ।
 हतदुस्तत्रपित्तानामीश्वराणां विरिचनम् ॥

शर्करा मोदकान् वर्तिगुलिका मांसपूरकान् ।
 अनेन विधिना कुर्यात् पैत्तिकानां विरेचनम् ॥
 पिप्पलीं नागरं चारं श्यामां त्रिवृतया सह ।
 लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥
 मातुलुङ्गा भया धात्री श्रीपर्णी कोलंदाडिमात् ।
 सुभृष्टान् स्वरसां स्तौले साधयेत्तत्र चावपेत् ॥
 सहकारान् कपित्थांश्च साध्यमन्त्रश्च यत्फलम् ।
 पूर्ववद्वहली भृते त्रिवृच्चूर्णं समावपेत् ॥
 त्वक्पत्र केसरेलानां चूर्णञ्च मधुमात्रया ।
 लेहोऽयं कफमूलानामीश्वराणां विरेचनम् ॥
 पानका निरसान्युषान्मोदकान् रागषाढवान् ।
 अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥
 भृङ्गलाभ्यां समा नौली तैस्त्रिवृत्तश्च शर्करा ।
 चूर्णं फलरसचौद्रगक्तुभिस्तरपणं पिवेत् ॥
 वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वन्यत्रेषु च ।
 नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥
 शर्करा त्रिफला श्यामा त्रिवृत्त्यागधिके मधु ।
 मोदकः सन्निपातोद्भुं रक्तपित्तज्वरापहः ।
 त्रिवृच्छाणामतास्त्रिस्त्रिस्त्रश्च त्रिफलात्वचः ॥
 विडङ्गपिप्पली चारशणास्त्रिस्त्रश्च चूर्णिताः ।
 लिङ्गात् सर्पिमधुभ्याश्च मोदकं वा गुडेन च ॥
 भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ।
 गुल्मं श्लेष्मोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् ॥
 कफवातकृतांशान्यान् व्याधीनेतद्द्वयोद्दति ।

विडङ्गपिप्पलीमूलनिफला धान्य चित्रकम् ॥
 मरिचेन्द्र यवा जाजी पिप्पली हस्ति पिप्पली ।
 लवणान्यजमोदा च चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ॥
 तिलतैलत्रिवृश्चूर्णभागौ चःष्टपलोन्मितौ ।
 धात्रीफलरसप्रथ्या स्त्रीन् गुडाईतुलान् तथा ॥
 पक्षा महग्निना खादिहदरोदुम्बरोपमान् ।
 गुडान् कृत्वा न चास्य स्याद्विहाराहारयन्त्रणा ॥
 कुष्ठार्थः कामला मेह गुल्मीदर भगन्दरम् ।
 ग्रहणी पाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते ॥
 कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वृत्तुषु यौगिकाः ।
 व्योषत्वक्पत्र मुस्तैला विडङ्गामलकाभयाः ॥
 समभागा भिषग्द्वयाद् द्विगुणञ्च मकूलकम् ।
 त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणम् ॥
 चूर्णितकृलकान् कृत्वा क्षौद्रेण पलसम्भितान् ।
 भक्षयेत्काल्पमुत्थाप्य शीतं चानुपिवेष्मलम् ॥
 मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ।
 तापे पाण्डुामयेऽल्पेऽग्नी शस्ता निर्यन्त्रताग्निनः ॥
 योगः सर्वविधाणाञ्च मतः श्रेष्ठं विरेचनम् ।
 चिह्नं भवती श्यामा नीलिनी हस्ति पिप्पली ॥
 समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ।
 अर्द्धांशिकं पलं शुण्ठ्या गुडस्य पलविंशतिम् ॥
 चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमान् ।
 द्विहृत्सौवर्चलव्योषयवानी विडजौरकैः ॥
 वचा जगन्धा त्रिफला चव्यचित्तकधान्यकैः ।

मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णैस्तान् सप्तम्बु र दाडिमैः ॥
 त्रिक वंक्षण हृदस्ति कोष्टार्थः प्रोहशूलिनाम् ॥
 द्विका कासारुचि श्वासकफोदावर्तिनां शुभाः ।
 गृही मरिचपिप्पल्यः कार्षिकाः स्युः पृथक् पृथक् ॥
 द्विगुणे शर्करैले च सातला स्यात् चतुर्गुणा ।
 नीलिनीमष्टगुणितां द्विरष्टगुणितां तथा ॥
 दण्डीं द्विभाण्डीं त्वच्छाणमेकं चाल प्रदापयेत् ।
 अन्नादर्द्धपलं चूर्णांस्त्रिधात्माक्षिकसंयुतम् ॥
 शीतोदकानुपानन्तु निरपायं विरेचनम् ।
 त्रिवृतां कोटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥
 समार्द्धीकर सचौद्रं वर्षास्त्रेतद्विरेचनम् ।
 त्रिवृद्दुरालभा मुस्ता शर्करोदीच्य चन्दनम् ॥
 द्राक्षाम्बुना सयथ्याङ्ग सातलं जलदात्यये ।
 त्रिवृवां चित्रकं पाठां अजार्जी सरलं बचाम् ।
 स्वर्णदुग्धीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिवेत् ॥
 शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
 हृषुषां सप्तलां श्यामां द्रवन्तीं कटुरोहिणीम् ।
 स्वर्णक्षौरीञ्च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्प्रहम् ।
 एष सर्वर्तुको योगः सिग्धानां मलदोषहृत् ॥
 त्रिवृत् श्यामे दुरालभा वत्सकं हस्ति पिप्पली
 नीलिनी त्रिफला मुस्तकटुका च संचूर्णितम् ।
 सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बु युक्तं पाणितलं ततः ॥
 पिवेत् सुखतमं हेरतद्रक्षाणामपि शस्यते ।
 नूप्रषणं त्रिफलां द्विद्वक्षर्षिकं त्रिवृतां पलम् ।

सौवर्चलाच्च कर्ष सपलाधं चाश्वेतसात् ॥
 तच्चूर्णं शकं रा तुल्यं मण्डनानेन ना पिवेत् ।
 गुल्मपाश्चात्तवत् सिद्धं जोषं चाद्याहसोदनम् ।
 सप्तलां लिफलां दन्तीं त्रिवृतां व्योषसैश्ववे ।
 क्त्वा चूर्णं तु समाहं भाव्यमामलकीरसे ।
 तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रोगयुक्लिषु ॥
 तुल्यान्तं त्रिवृता कल्कं सिद्धं गुल्महरं घृतम् ।
 मूत्र्यं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ॥
 जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिवेन्नरः ।
 निर्युद्धेण तयोर्युक्त्या सिद्धसर्पिः पिवेत्तथा ॥
 साधितं वा पयस्तभ्यां सुखं तेन विरिचयते ।
 जलद्रोणे पचेदष्टौ त्रिवृन्मुष्टौ तु सन्नखात् ॥
 पादशेषं कषायं तं शीतं गुडतुलायुतम् ।
 स्निग्धं स्थाप्यं घटे चौद्रपिप्पलीफल चित्तकैः ॥
 प्रलिप्ते मधुना मासञ्जातं तस्मात्प्रया पिवेत् ।
 ग्रहणी पण्डुरोगघ्नं गुल्मश्रयथुनाशनम् ॥
 सुरां वा त्रिवृतां पादकिष्कां तत्क्वाथ संयुताम् ।
 यवैः श्यामात्रिवृत् क्वाथे खिचैः कुल्माषमन्धसा ॥
 आसुतं षडहं पक्त्वा जातं सौवीरकं पिवेत् ।
 घृष्टान्वास तुषान् शुद्धान् यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ॥
 आसुतानन्धसा तद्भस्मिविक्लातं तुषोदकम् ।
 तथा भदनकल्पोल्यान् घाडवादीन् पृथग्दश ॥
 त्रिवृच्चूर्णैर्न संसृज्य विरिक्तार्थं प्रयोजयेत् ।
 तत्र श्लोकाः । श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पोत्सिन् सुसुदाहृतम् ।

शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥
 त्वक्के सराम्नातक दाडिमैनामितोपला माजिकमातुलुङ्गैः ।
 मयैस्तथान्यैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ।
 शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य सिञ्चेन्मुखं कूर्दिविघातहेतोः ।
 हृद्यांश्च मृतपुष्पफलप्रवालादम्बं च दद्यादुपजिघृषार्थमिति ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चतुरङ्गुला कल्पं व्याख्यास्यामः ।
 आरग्वधी राजहृत्तः शम्भाकश्चतुरङ्गुलः ।
 प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः ॥
 ज्वरहृद्रोगवाताश्च गुदावर्ताद्दिरोगिषु ॥
 राजहृत्तोऽधिकं पथ्या मृदुर्मधुरशीतलः ।
 बाले हृत्ते क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥
 योजनी मृदनपायित्वाद्दिशेषाञ्चतुरङ्गुलः ।
 फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतश्च यत् ॥
 एषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ।
 द्राघारसयुतो दियो दाहोदावर्त्तपीडिते ॥
 चतुर्वर्षसुखं बाले यावन् द्वादशवर्षिके ।
 चतुरङ्गुलमञ्जुसु प्रसृतं वायवाञ्जलिम् ॥
 सुरामण्डनेन संयुक्तमथवा कोलशोधुना ।
 दक्षिमण्डनेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ॥

कृत्वा शीतकषायं तं पिवेत् सीवीरकेण वा ।
 त्रिवृन्मज्जस्तथा कल्कं तत् कषायेण वा पिवेत् ॥
 तथा बिल्व कषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ।
 कषायेणाथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुडान्वितम् ॥
 साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ।
 चतुरङ्गुलसिद्धादि क्षीराद्यदुदियादृष्टम् ।
 मज्जः कल्केण धात्रीणां रसे तस्माधितं पिवेत् ।
 तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
 कषाये साधितं कल्कैः सर्पिः श्यामादिभिः पिवेत् ॥
 दन्तीकाथोष्णलिं मज्जः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
 कृत्वा मासार्धमासस्य रिष्टन्तं पाथयेत च ॥ इति ।

तत्र श्लोकाः ।

द्राक्षारसे सुराशीध्वोर्दधि चामलकौरसे ।
 सौवीरक कषायाभ्यां बिल्वशम्पाकयोस्तथा ।
 लेहोर्गिष्टो घृते द्वे च योगा हादश कौर्तिताः ॥
 चतुरङ्गुलकल्पेऽग्निन् सुकुमाराः प्रकीर्तिताः ।
 यस्य यत्पानमन्नं च हृद्यं स्वाहपि वा कटु ।
 लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनमिति ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिल्वककल्पं व्याख्यास्यामः ।

तिल्वकस्तु मतो रोधो वृंहणतत्स्त्रिरोटकः ।

तस्य मूलत्वचं शुक्लामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ।
 चूर्णयेत् त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ स्रोतयेत्ततः ॥
 लोभ्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।
 भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत् ॥
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
 दधिमात्रा सुरा मण्डमूर्त्तैर्बद्धर शीघ्रना ।
 रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिवेत् ॥
 मेषशृङ्गाभया कृष्णा चित्रकीः सलिले शृते ।
 मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥
 भवेदश्ललिना तस्य लोभ्रकस्कं पिवेत्तदा ।
 सुरां लोभ्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिवेत् ॥
 दन्तोचिककयोर्द्वीणे सलिलस्यादकं पृथक् ।
 समुत्क्राथ्य गुडस्यैकां तुलां रोभ्रस्य चाश्ललिम् ॥
 आवपेत्तत्परं पश्यान् मद्यपानाद्द्विरेचनम् ।
 कम्पित्यक कषायेण दशकत्वः सुभाविताम् ।
 मात्रां कम्पित्यकस्यैव कषायेण पुनः पिवेत् ॥
 चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ।
 त्रिफलायाः कषायेण सप्तर्षिर्मुष्णफणितः ॥
 लोभ्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठं विरेचनम् ।
 अष्टाष्टौ त्रिहतादीनां पृथङ्मुष्टीसु सन्नखान् ॥
 द्रोणोऽपां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् ।
 पिष्टे स्त्रीरेव बिस्वांशैः समूत्र लवणैरथ ।
 ततो मात्रां पिवेत्काले श्रेष्ठमेतद्द्विरेचनम् ॥
 पञ्च दध्यादिभिस्त्रैका सुरासौवीरकेण च ।

एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पित्यकेन च ॥
 लोहास्त्रयो घृतेनापि चत्वारः सम्प्रदर्शिताः ।
 योगास्तो लोभ्रमूलानां कल्पो षोडश सम्प्रता ॥ इति

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथातो महावृक्षकल्पं व्याख्यास्यामः ।

विरचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।
 सङ्घातं तु भिन्नत्याग दोषाणां कष्ट विस्त्रमा ॥
 तस्मान्नैषा मृदो कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
 न दोष निचये चाल्से सति वान्य परिक्रमे ॥
 पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषोविषादिते ।
 श्लथयौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्त चेतसि ॥
 रोगैरेवम्बिर्धैर्यस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।
 प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् सङ्घवचारितः ॥
 सद्यो मुदति दोषाणां महान्तमपि सस्रयम् ।
 द्विविधः समतोष्यैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ॥
 सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पाः प्रवरो बहुकण्टकः ।
 समानास्तु गुग्गुडानन्दा सुधानिस्त्रिंशत्पत्रकः ॥
 तं विपाट्याहरेत् क्षीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक् ।
 द्विवर्षं वा त्रिवर्षं वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥
 विष्वादीनां वृक्षत्या वा कण्टकार्यापि चैकशः ।

कषायं तं समांशेन कृत्वाङ्गारेषु शोषयेत् ।
 ततः कोलसमां मात्रां पिवेत्सौवीरकेण वा ।
 तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥
 उरया दधिमण्डेन मातुलुङ्ग रसेन वा ।
 सातलां काञ्चनचीरीं श्यामादीनि कटु त्रिकम् ॥
 यथोपपत्तिसप्ताहं सुधा चीरेण भावयेत् ।
 कोलमात्रं घृतेनातः पिवेत्सांस रसेन वा ॥
 ब्रूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं चिहृतां तथा ।
 स्रुक् चीरभावितं सम्यग्विदद्याद्बुडपानके ॥
 त्रिहृतास्वधं दन्तीं शङ्खिनीं सप्तलां समाम् ।
 गोमूत्रे रजनीं कृत्वा शोषये दातपे ततः ॥
 सप्ताहं भावयित्वा च स्रुक् चीरेणापरं पुनः ।
 सप्ताहं भावयेत् शुष्कं ततस्ती नापि भावितम् ॥
 गन्धमाल्यं तदाप्राय प्राहृत्य पटमेव च ।
 सुखमाशु विरिचयन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥
 श्यामात्रिहृत् कषायेण स्रुक् चीर घृतफाणितैः ।
 लेहं पक्वा विरेकाथं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥
 पाययेत् सुधाचीरयूषैर्मांसरसैर्घृतैः ।
 भावितान् एकमक्षत्रान्वा मांसं वा भक्षयेन्नरः ॥
 चीरेणामलकैः सर्पिः चतुरङ्गुल वत्पचेत् ।
 सुरां वा कारयेत् चीरं घृतं वा पूर्ववत् पचेदिति ॥
 तत्र श्लोकौ
 सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषाश्च रमेव च ।
 पानकङ्कयलेहौ च योमा यन्नादिभिस्त्रयः ॥

हो शुष्कमक्षप्रमांसानां सुरैका ही च सर्पिषो ।
महावक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ इति ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकस्य व्याख्यास्यामः ।

शङ्खिनी त्रिकुला ज्ञेया यवतिक्ताक्षि पीडकः ॥

सप्तला चर्मसाहा च बहुफेनरसा च सा ।

ते गुल्मगरहृद्रोग कुष्ठशोफोदरादिषु ॥

विकासितोष्णरूक्षत्वाद्योन्ये श्लेष्माधिकेषु तु ।

नातिशुष्कं फलं याद्यं शङ्खिन्यां निस्तुबीकृतम् ॥

सप्तलायाश्च मृत्तानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ।

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्ना लवणायुतम् ॥

हृद्योगे कफवातोत्थे गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ।

पियाक्ष पीलुककान्धुकोलाम्नातकदाडिमे ॥

द्राक्षापनस खर्जू रवदरान्धपरूषके ।

मेदके दधिमण्डेऽन्ने सौवीरक तुषोदके ॥

श्रीधौ चाप्येष कस्यः स्यात् सुखं श्रीघृविदेवनः ।

तैलं विदारिगन्धादिपयसा पीडितं पचेत् ॥

सप्तलाशङ्खिनीकस्य त्रिहृत्श्यामाक्षभागिके ।

दधिमण्डेन समीय सिङ्खन्तम्प्राययेत च ॥

शङ्खिनीचूर्णभागौ ही नीलीचूर्णस्य चापरः ।

हरीतकी कषायेण तैलं तत्पीडितं पिवेत् ॥
 अतसी सर्पपैरुष्णकरञ्जेष्वेव सन्धिभिः ।
 शङ्खिनी समला सिद्धा चीरात् यदुदियाद्दृढम् ॥
 कल्कभागं तग्नोरेव त्रिवृत्श्यामार्चसंयुतम् ।
 चीरेणालोद्य सम्पक्तं पिवेत्सद्य विरेचनम् ॥
 तथा दन्तीद्रवन्थोः स्यादज शृङ्गप्रजगन्धयोः ।
 क्षौद्रिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
 मसूर विदलायाश्च प्रत्यङ्ग श्रेण्यास्तथैव च ॥
 विडङ्गाह्वाङ्गकल्केन तद्वत्साध्यं घृतं पुनः ।
 शङ्खिनी समला धात्री कषाये साधयेद्दृढतम् ॥
 त्रिवृत्कल्केन सर्पिंश्च त्रयो लोभाश्च लोभ्रवत् ।
 सुराकम्पित्ययोर्योगः कार्यो लोभ्रवदेव च ॥
 दन्ती द्रवन्थोः कल्केन सीवीरकतुषोदके ।
 अजगन्धाजशृङ्गोश्च तद्वत् स्यातां विरेचने ॥ इति ।

तत्र श्लोको ।

कषाया दश घट्येव घट्तेलेऽष्टौ च सर्पिंश्चि ।
 पञ्चमद्ये त्रयो लेपा योगः कम्पिलक्ने तथा ॥
 समलाशङ्खिनीभ्यां ते लिङ्गदुक्ता नवाधिकाः ।
 योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हृिताः ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दन्तीद्रवन्ती कल्पं व्याख्यास्यामः ।
दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मकूलकः ।
द्रवन्तीनाम तच्चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥
तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बह्वलानि च ।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्याव ताम्नाणि बुद्धिमान् ।
पिप्पली समलितानि स्वेदयेत् मृत कुशान्तरा ॥
शोषयेदातपेऽग्न्यर्को हते ह्येषां विकाषिताम् ।
तौक्ष्णौष्णान्याशुकारोणि विकाशिनो गुरुणि च ॥
विलम्बः स तुदोषो ह्यौ मारुतं कोपयन्ति च ।
दधि तक्र सुरामण्डैः पिण्डमक्षसमन्तयोः ॥
पियाणकोलवदरपीलु श्रीधुभिरेव च ।
पिवेद्गुल्म्युदरी दोषैरभिष्यण्यथ यो नरः ॥
मोमृगाजरसः पाण्डुः क्रिमिकुष्ठी भगन्दरी ।
तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते ॥
कक्ष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद् दृष्टम् ।
तैलं मेहे च गुल्मे च सोदानर्ते कफानिले ॥
चतुः स्त्रेहं शकत् शक्रवातसङ्गा निलार्तिषु ।
रसो दन्त्यज मृद्ध्योथ गुडचीद्रष्टतान्वितः ॥

लैङ्गः सिद्धो विरेकार्ते दाहसन्तापमिहनुत् ।
 वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात् स एवाजगन्धया ॥
 मूलं दन्ती, द्रवन्थोश्च पचेदामलकी रसे ।
 त्रैस्तस्य च कषायेऽस्य भागान् द्वौ फाणितस्य च ॥
 तप्तं सर्पिषि तैले वा भर्जयेत्तत्र षावपेत् ।
 कल्कं दन्ती द्रवन्थोश्च श्यामादीनाञ्च भागशः ॥
 तत्सिद्धं प्राशयेद्भ्रं सुखं तेन विरिचयते ।
 रसे च दशमूलस्य तथा वैभीतकी रसे ॥
 हरीतकी रसे चैव लेहनीव पचेत् पृथक् ।
 तयोर्विडम्बं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ॥
 अष्टविंशतिवर्षे गुल्मी चास्त्रयुतं शुभम् ।
 पाटयित्वा चूर्णकण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ॥
 स्वेदयित्वा ततः खादेत् सुखं तेन विरिचयते ।
 मूलं दन्ती द्रवन्थोश्च सह मुद्गेविपाचयेत् ॥
 लावर्तीरकाणां च ती रसाः स्युर्विरेचनम् ।
 तयोर्वापि कषायेण यवागू जाङ्गलं रसम् ॥
 मांसं यूषाञ्च संस्कृत्य दद्यात्तेन विरिचयते ।
 तत्कषायान्नयोभागा द्वौ सिताया स्तथैव च ॥
 एको गोधूमचूर्णान् कार्येषोत्कारिका शुभा ।
 मोदको वा स्वकल्केन कार्यस्तच्च विरेचनम् ॥
 तयोर्वापि कषायेण मद्यान्यस्यापि कल्पयेत् ।
 दन्ती क्षायेन चालोद्य दन्ती तैलेन साधितम् ॥
 गुडलावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्षयेन्नरः ।
 द्रवन्तीं मरिचं दन्तीं यवानीमुपकुञ्चिकाम् ॥

नागरं हेमदुग्धीं च चित्रकं चैति चूर्णितम् ।
 सप्ताहं भावयेत् मूत्रे गवां पाणितलं ततः ॥
 पिवेद्दृष्टेन जीर्णं तु विरिक्तञ्चापि तर्पणम् ।
 सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वृतुषु शोभनम् ॥
 चूर्णं तदनपायित्वाहासहृदेषु पूजितम् ।
 दुर्भुक्तजीर्णपार्श्वार्तिं गुल्मप्लीहोदरेषु च ॥
 गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ।
 पलं चित्रकदन्योश्च हरीतक्योश्च विंशतिः ॥
 पिप्पली त्रिष्टुताक्षौ च गुडस्याष्टपलेन तत् ।
 विनीय मोदकान् कुर्याद्दृशकं भक्षयेत्ततः ॥
 उष्णाम्बु च पिवेच्छेषान् दशमे दशमेऽह्नि च ।
 एते निष्परिहार्याः स्युः सर्वरोग निवर्हणाः ॥
 ग्रहणी पाण्डुरोगाग्रं कण्डू कोठा निलापहाः ।
 दन्ती द्विपलनिर्युहो द्राक्षाह्रप्रस्थसाधितः ॥
 शोधनं पित्तकासे च पाण्डुरोगे च शस्यते ।
 दन्ती कल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिवेत् ॥
 विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥
 श्यामा दन्ती रसे शोडः पिप्पली फलचित्रकैः ॥
 लिप्ते ऽरिष्टोऽनिलकफप्लीहपाण्डूदरापहः ।
 तथा दन्ती द्रवन्त्योश्च कषायेणाजगन्धया ॥
 शोडः कार्योऽजमृदा वा सर्वे सुखविरेचनः ।
 तच्चूर्णं क्षाधि माषाम्बु किण्वतोय सुरोद्भवा ॥
 मदिरा कफगुण्णात्पवह्नि पार्श्वं कटिग्रहे ।
 अश्वगन्धा कषायेण सौवीरक तुषोदके ॥

तत्र श्लोकाः ।
 दन्ती द्रवन्ती कल्पेऽस्मिन् प्रोक्ता षोडशकास्त्रयः ॥
 नानाविधानां योगानां भक्ति द्रोषामयान् प्रति ।
 त्रिंशत् पञ्चपञ्चाशं योगानां वमने स्मृतम् ॥
 द्वे शते नवकाः पञ्च योगानाम्बु विरेचने ।
 कर्तुंमुसोमे भागानामित्युक्तानि शतानि षट् ॥
 प्राधान्यतः समान्त्रित्य द्रव्याणि दशपञ्च च ।
 यच्च येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ॥
 तत्संज्ञकः ससंयोगो भवतीति विनिश्चितम् ।
 फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ॥
 ते हितान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ।
 विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम् ॥
 अधिके तुल्यवीर्येऽपि क्रिया सामर्थ्यमिष्यते ।
 दृष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ॥
 अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ।
 भृयश्चेषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनात् ॥
 सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहु कर्मकत् ।
 स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद्द्रव्याणि भावयेत् ॥
 अल्पस्यापि सहायत्वं प्रभूतस्यापि कर्मताम् ।
 कुर्यात् संयोगविशेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥
 प्रदेशमात्रमेतावद्द्रष्टव्यमिह षट्शतम् ।
 सुबुद्धैर्ब्रह्म सच्चिदाणि कोटीर्वापि प्रकल्पयेत् ॥
 बहुद्रव्यविकल्पाद्योगसंख्या न विद्यते ।
 तीक्ष्णमद्य मृदूनाम्बु तेषां मृष्युत लक्षणम् ॥

सुखं क्षिप्तं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ।
 गतिं स्थानिकरं पायो हृदयेन च रुक्तरम् ॥
 अन्तराशयमक्षिप्तं क्लृप्तं दोषं निरस्यति ।
 विरेचनं निरुद्धो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥
 जलाग्नि कीटैरसृष्टं दैवकालगुणान्वितम् ।
 रूपमात्राधिकं युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभावितम् ॥
 ज्वल्लेदीपपत्रस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ।
 किञ्चिदेभिर्गुणैर्हीनं सम्यक्साध्यं च तद्भवेत् ॥
 मन्दवीर्यं विरुद्धस्य तद्भवेत् मन्दवेगवत् ॥
 अक्लृप्तं दोषहरणादशुचीते बलीयसाम् ।
 मध्यावरंबलानान्तु प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥
 तीक्ष्णोमथो मृदुर्ध्वाधिः सर्वमध्यात्मलक्षणः ।
 तीक्ष्णादीनि बलापेक्षी भेषजान्तेषु योजयेत् ॥
 देयस्वनिर्हृते पूर्वं पूते पश्चात् पुनः पुनः ।
 भेषजं वमनार्थीयं प्रायः प्रापित्तदर्शनात् ॥
 बलत्रैर्विध्यमात्मस्य दीषाणामातुरस्य च ।
 पुनः प्रयोज्य भेषज्यं सर्वशो हि विवर्जयेत् ॥
 निर्हृते वापि जीर्णं वा दोषनिर्हरणे बुधः ।
 भेषजिन्यम् प्रयुञ्जीत प्रार्थयत् सिद्धिसुप्तमान् ॥
 अपक्वं वमनं दोषात् पच्यमानं विरेचनम् ।
 निर्हरेद्दमनस्त्रातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥
 पीते प्रसंसने दोषा निर्हरत्यजराहते ।
 व्रमिते चोषधे धीरः पाययेतातुरं पुनः ॥
 दीप्ताग्निं बहुदोषश्च दृढज्जिह्वुषं नरम् ॥

दुःखं तदहर्भुक्तो श्लोभूयः पाययेत् तत् ॥
 दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यो नरः ।
 विरिच्यते सरैर्भीर्ज्यं भूयस्तमनुसारयेत् ॥
 वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्य प्रमाणातः ।
 भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥
 दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषश्च मानवम् ।
 अपरिज्ञात कोष्ठञ्च पाययेत्तौषधं मृदु ॥
 श्रेयो मृदुमज्जत् पीतमल्पबाधं विरेचनम् ।
 नचप्रति तीक्ष्णं यत्क्षिप्तं जनयेत् प्राणसंशयम् ॥
 दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशीऽल्पशः ।
 मृदुभिर्भेषजैर्दोषान् हन्युर्धनमनिहंताः ॥
 यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यनुलोमिकम् ।
 वमितं कत्रलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत् तम् ॥
 निबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिवेज्जलम् ।
 तेनाधानं सल्ट्ट् छर्दिर्विबन्धश्चैव शाम्यति ॥
 भेषजं दोषरुद्धं चन्द्रोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
 सोद्गारं साङ्गशूलं वा खेदं तत्रावचारयेत् ॥
 सुविरिक्तसु सोद्गारमाश्लेवौषधमुल्लिखेत् ।
 अति प्रवर्तनं क्षीणं सुश्रीते स्तम्भयेद्विषक् ॥
 कदाचित् श्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम् ।
 क्षीणे श्लेष्मणि सायाङ्गे रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥
 रुचानाहारयोर्जीर्णं विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।
 वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्त्रे हलवणं शृतम् ॥
 दृक्लोहस्रममूर्च्छायाः स्युर्जीर्यति हि भेषजे ।

पित्तमं खादुशोतश्च भेषजं तत्र शस्यते ।
 सासाहृणासविष्टश्चीत हर्षाः कफावृते ॥
 भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कटादि कफतृक्षितम् ।
 सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठश्च लघुयेदविरेचितम् ॥
 तेनास्यं च हजः श्लेष्मा संग्रहं वोपशाम्यति ।
 रुचवन्निलक्रूरकोष्ठ व्यायामं शूलिनाम् ॥
 दीप्तानीनाश्च भेषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।
 तेभ्यो वस्तिं पुरा दत्त्वा प्रयाह्याद्विरेचनम् ॥
 वस्तिं प्रवर्तितं दोषं हरेत् शीघ्रं विरेचनम् ।
 रुचाश्रयाः कर्मनित्या ये नरा दीप्त पावकाः ॥
 तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मजातापाग्निभिः ।
 विरुद्धाध्यशनाजीर्णं दोषानपि सहन्ति ते ॥
 स्त्री हा स्त्री मारुता द्रव्या नाव्याधौतान्विगोधयेत् ।
 एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देश काल प्रमाणवित् ॥
 विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ।
 विभ्रंशो विषवद्यस्य सम्यग्योगो यथासृतम् ॥
 कालेषु वृषं पेषुश्च तस्माद्यन्नाप्रयोजयेत् ।
 द्रव्यप्रमाणन्तु यदुक्तमस्मिन् साध्येषु तत्कोष्ठवयोवलेषु ॥
 तस्य लमालम्ब्र भवेद्विकल्पं तेषां विकल्पोऽभ्यधिको न भावः ।
 षड्भ्यस्तुभरीचिः स्यात् षड्भरीचस्तुसर्षपः ॥
 षष्टौ ते सर्षपा रक्तास्तण्डुलशपि तद्द्वयम् ।
 धान्यमाषोभवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ॥
 अष्टिकास्तु चत्वार सायतस्तु माप्रकः ।
 द्वेन एव च संख्यातो धानकः कर्ष एव च ॥

शाणसु धानकास्तिस्त्र स्त्री ही कर्षार्धमुच्यते ।
 दुःखमोधानकाःषट्ताः कोलं वटकमेव च ॥
 विद्यात् हौदुःख मो कर्षं सुवर्णंश्चाक्षमेव च ।
 विडालपदकन्तश्च पिचुम्पाणितलन्तथा ॥
 तिन्दुकश्च विजानोयात्कवलग्रहमेव च ।
 हे सुवर्णे पलाधिं स्याच्छुक्तरष्टमिका तथा ॥
 हे पलाधिं पलं सुष्टिः प्रकुञ्चे बिल्वमेव च ।
 आम्बं भोडशिकाचैव हेपले प्रसृतम्विदुः ॥
 अष्टमानन्तु विज्ञेयद्दुःखो ह्यौ तुमानिका ।
 पलञ्चतुर्गुणं विद्यादङ्गलिङ्गुडवन्तथा ॥
 चत्वारः कुडवाःप्रस्य सतुष्यस्यमथाटकम् ।
 पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्याष्टकन्तथा ॥
 कंसस्यतुर्गुणोद्गोणः समेषन्नलनश्च तत् ।
 स एव कलशःखग्रातो घटन्तस्मानमेव च ॥
 द्रोणं च द्विगुणं शीघ्रं विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
 गोणी शीर्षहयं विद्यात् खारींभारीन्तथैव च ॥
 हात्रिंशतं विजानोयाद्दार्हं शूर्पाणि बुद्धिमान् ।
 शुष्कमेयेष्विदंमानमेवमादि प्रकीर्तितम् ॥
 द्विगुणं तद्द्वेष्विष्टं तथा सद्योबृतेषु च ।
 यद्दि मानन्तुलाकार्यं तद्द्वारेण प्रयोजयेत् ॥
 इव काथिगपि चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्रुतम् ।
 यतश्च पादनिर्देश सतुर्भागस्ततश्च सः ॥
 जलञ्चेहौषधानान्तु प्रमाणं तत्र नीरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्रेहः स्रेहात् तोयं सतुर्गुणम् ॥

स्नेहपाकस्त्रिधाज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ॥
 तुल्ये कल्केन निर्यासे वर्त्तमाने खरः स्रतः ।
 खरोऽभ्यङ्गि स्रतः पाको मृदुर्नस्तः क्रियामुच ॥
 मध्यपाकस्तु पानार्थं वस्तौ च विनियोजयेत् ।

तत्र श्लोको

कल्पार्थाः शोधने सप्त पृथग्धे तुः प्रवर्तने ।
 देयादीनि फलादीनां गुणायोग यतानि षट् ॥
 विकल्प हेतुर्नामानि तीक्ष्ण मध्याल्प लक्षणम् ।
 विधिश्चावस्थिकः कल्पे इव्यमानञ्च दर्शितम् ॥

इति कल्पस्थानं समाप्तम् ॥

अथ सिद्धिस्थानम् ।

अथातः कल्पना सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

अथ प्रथमोऽध्याय ।

इति हस्माह भगवानात्रेयः ।

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूत्रा क्रमश्च कःकिञ्च कृताकृतेषु ।
 लिङ्गन्तयैवातिकृतेषु सङ्ग्रहा किं ते गुणाः केषुच काच वन्ति
 इत्यग्निवेशो भिषजां वरिष्ठं पप्रच्छ तस्मैव स च सर्वमाह ।
 तत्रहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य उक्तः ।
 नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्मीभवेत्सप्तदिनात्परन्तु ॥
 स्नेहानिलं हन्ति मृदूकरोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ॥
 स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वनेषु लीनं स्वेदसु दोषं नयति द्रवत्वम् ।

प्राण्योद्कानूपरसेः समासेरत्क्लेशनीयः पयसा च वस्यः ।
 रसेस्ताथा जाङ्गलजैः स यूवैः स्निग्धः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ॥
 श्लेष्मोत्तरच्छर्दिंकरं प्रसृष्टं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक् ।
 अथः कफेऽल्पे गमनं विगच्छेद्द्विरेचनं वृद्धकफे तथोद्धृत्म् ॥
 स्निग्धस्य च स्निग्धवतश्च कार्यं विरेचनं योग्यतमं ततश्च ।
 पेयां विलामकृतं कृतं च गूषं रसं त्रिहिरथैकशथ ॥
 क्रमेष सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्या वरयद्दि शुद्धः ।
 यथाणुरग्निस्तृणगोमयादौः सन्धुक्षमाणो भवति क्रमेषु ॥
 महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्यः पेयादिभिरन्तरग्निः ।
 जघन्यमध्यप्रवरे तु चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ॥
 दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रि चतुर्गुणश्च ।
 पित्तार्धमिष्टं वमनं तथा र्धं प्रस्थात् कफार्तं च विरेकमाहुः ॥
 द्वितान् सविट्कानपनीय वेगान्देयं विरेकं वमने तु पित्तम् ।
 क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्येति सस्यस्वमितः स तु स्वात्
 हृत्पार्श्वं मूर्धेन्द्रियगार्गंशुद्धौ तथा लघुत्वेऽपि च वक्ष्यमाणे ।
 दुष्कृदित स्फोटककोटकण्डौ हृत्वा विशुद्धिगुंरुगात्रता च ॥
 हृत्सोहमूर्च्छानिलकोप निद्राबलादिहानिर्वमनेऽति च स्यात्
 स्नातो विशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ लघुत्व मूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ॥
 प्राप्तिश्च विट्पित्त कफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेषु
 स्यात् श्लेष्मपित्तानिलसंप्रसोपः सादस्तथान्नेर्गुरुता प्रविश्या
 तन्द्रा तथा छर्दिंररीचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ।
 कफास्तः पित्तचयजाऽनिलीत्याः सुप्तप्रहमर्दंक्तमवेपनायाः ।
 निद्राबलाभावतमः प्रलापः सोन्माद हिक्काश्च विरेचितेऽपि ॥
 संसृष्टभक्तं नवमेऽङ्गि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासेनैवा ।

दद्यात्प्रहावाति बुभुक्षिताय तैलाक्तगात्राय ततो निरुहम् ॥
 ब्रह्मायते मांसरसेन भोज्यः सायं च भुक्तोऽल्पमतोऽनुवास्यः ।
 शीते वसन्ति च दिवानुवास्यो रात्रौ चरत् घ्रीषघनागमेषु
 तानेव दोषान् प्ररिरेक्षिता ये स्नेहस्य पाने परिकीर्त्तिताः प्राक्
 प्रत्यागते चांध्यवितस्य काले भोजनं दिवासायमतः परन्तु
 नग्रे नग्रे वाङ्मथ पञ्चमे वा दद्यान्निरुहादनुवासनं वा ।
 एकं तथाचीन् कफो विकारो पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।
 वातेन चैकादश वा पुनर्वा वस्ती न युग्मान् कुशलो विदध्यात्
 नरो विरिक्तसु निरुहदानं विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।
 शब्दो निरुहेण विरिचनं च तद्व्यस्त शुन्यं विकसेच्छरीरम् ।
 वस्तिर्व्यस्थापयिता सुस्त्रायुर्वेलाग्निमिधा स्वरवर्णं कृत्वा ।
 सर्वार्थकारो त्रिशुतुह्यूनां निरत्ययः सर्वगदापहृत् ॥
 विट्पित्तमूत्रानिलपित्तकर्षी स्थिरत्व कृत् शुकसुतप्रदश्च ॥
 विश्वक् स्थितं दोषघ्नं त्रिरस्य सर्वांस्त्रिदाहान् शमयेन्निरुहः
 द्वेहे निरुहेण विरुहमार्गं संस्त्रे हनं वर्णवर्णप्रदश्च ।
 गान्धासनात्किञ्चिदिहास्ति कर्म परं विशेषेण समीरणान्ते ॥
 स्नेहेन रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वादौष्ण्यमात्रं शीत्यं पवनस्य हत्वा
 तैलं दधत्याप मनः प्रसादं स्नेहं वलं वर्णमथान्नि पुष्टिम् ।
 मूले निषिक्तो हि यथाद्दुमः स्यान्नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्रः ॥
 काले महान् पुष्पः बलप्रदश्च तथा नरः स्यादनुवासनेन ।
 क्षत्वाऽप्ये सङ्घुक्षिताश्च येऽपि ये पङ्कवो येऽपि च वृग्णभन्नाः
 येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः ग्रस्तो विशेषेण च तेषु वस्तिः
 प्राच्यापने विग्रथिते पुरोषे शूले च भक्तानभिनन्दने च ॥
 एवं प्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ यन्नामयास्तोष च वस्तिरिष्टः ।

याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गाद्गर्भं न गृह्णन्ति नृभिः समेताः
 चौर्षीन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च वस्त्रिः प्रशस्तः परमश्च तेषु ।
 उष्णाभिभूतेषु वर्दन्ति शीताः शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान्
 तत्प्रत्यनोकौषधसंप्रयुक्तान् सर्वत्र वस्तीन् प्रविभण्य युष्मत्
 न हं हृषीयान्विदधोत वस्तौन्विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ॥
 कृष्टप्रमेहादिषु, मेदुरेषु, नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ।
 औष्ण्यतानाश्च विशोधनीया न शोषिणां मोक्षशुद्धानाम् ॥
 न मूर्च्छितानां न विशोधितानां शेषाश्च दोषेषु निवहमायुः
 शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वं सर्वावयवाङ्गजाश्च ।
 ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरक्ति
 विष्मूत्र पिशादिमलाचयानां विघ्नपसंहारकरः स यस्मात्
 तस्याति ब्रह्मस्य श्मयाय नान्यहस्ते नृते भेषजमस्ति किञ्चित्
 तस्माच्चिकित्साहर्मिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि वस्त्रिमेके
 नाभिप्रदेशे कटिपाञ्च कुचि गत्वा शकृद्दोषचयं विपोष्य ॥
 संज्ञे ह कायं सपरीषदोषः सम्यक् सुखे नेति च यः सवस्त्रिः
 प्रसृष्टविष्मूत्र समीरणत्वं कथन्ति ब्रह्मामय लाघवानि ॥
 रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च बलश्च तस्याश्चुनि रुडसिद्धम्
 स्याद्गुक्छिरो हृद्गुदकुचिलिङ्गे शोफः प्रतिश्यायविकृत्तिका च
 हृत्तासिमा मारुतमूत्रसङ्गः श्वासो न सम्यक् च निरूहितस्य
 लिङ्गं यदेवाभि विरेचितस्य भवेत्तदेवाति निरूहितस्य ॥
 प्रत्येत्य सक्तमसक्तश्च तैलं रक्तादि बुद्धीन्द्रिय संप्रसादः ।
 स्वप्रानुवृत्तिसंघुता बलश्च सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः ॥
 अधः शरीरोदर बाहु पृष्ठपाञ्चेषु, क्यूच्छखरश्च गात्रम् ।
 षडाश्च विष्णमत्र समीरणानां असम्यगीतान्यनुवासिनस्य ॥

हृत्प्रासमोहकमसादमूर्च्छा विकृत्तिका चाप्यनुवासितस्य ।
 यथेह यामाननुवर्तते त्रीन् स्रेहात्तरः स्यात् सविशुद्धैः ॥
 आश्वागतोऽन्यसु पुनर्विधेयः स्रेहो न सः स्रेहयते ह्यतिष्ठन्
 त्रिंशत् क्षुताः कर्मसु वस्तयो हि कालस्ततोऽर्हेन ततश्च योगः
 सान्वासनाद्वाद्यथै निरुद्धाः प्राक्स्रेहः एकः परतश्च पञ्च
 कालैः त्रयोन्तःपुरतस्तथैकः स्रेहा निरुहान्तरिताश्च षट्सुः
 योगे निरुद्धास्त्रय एव दोषाः स्रेहाश्च पञ्चैव परादि मध्याः
 त्रीन् पञ्च रात्रस्तुरोऽथ षड्वा वाताधिकेभ्यस्त्वनुवासनीया
 स्रेहान् प्रदायाश्च भिन्नान्विदध्याद्रतो विशुद्धार्थं मतो निरुद्धं
 विशुद्धकायस्य ततः क्रमेण स्निग्धं तलस्वेदितमुत्तमाङ्गम् ।
 विरेचयेच्चिह्नैरथैकशो वा बलं समोक्ष्य त्रिविधं मलानां ॥
 उरः शिरो लाघवमिन्द्रियाच्छं स्तोतो विण्द्विष भवेद्विण्द्वे
 गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं निष्ठोवनं चाप्यथ दुर्विरिक्ते ॥
 शिरोऽसि शङ्खश्रवणाक्षितोदादत्यथं शुद्धस्तिमिरे च पश्येत्
 स्यात्तर्पणं तत्र मृदु द्रवश्च स्निग्धस्य तीक्ष्णसु पुनर्न योगे ॥
 इत्यातुरस्त्वस्य सुखप्रयोगे बलायुषोर्द्वि कृदामयन्नः ।
 कालसु वस्त्रादिषु याति यावांस्तावान् भवेद्द्विः परिहारकालः
 अत्याशनं स्थानवचांसि यानं स्वप्ने दिवा मेथुनवेगरोधान् ।
 शीतोपचारातपशोकरोषांस्त्यजिर्कालाहितभोजनञ्च ॥
 शब्दे प्रणीते विषमे च नेत्रे मार्गं तथार्थः कफविडम्बिबन्धे
 न याति वस्तिं न सुखं निरेति दोषावृतोऽस्त्वो यदिवास्त्य वीर्यैः
 प्राप्ते तु वर्चोऽनिलमूत्रवेगे वाते विष्टब्धेऽस्त्वबले गुदे वा ।
 अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदौ प्रकोष्ठे प्रणीतमात्रः पुनरेति वस्तिः ॥
 मेदः कफाभ्यामनिलो विरुद्धः शुलाङ्गसुप्तिश्चयधून् करोति ।

अथ हन्तु शुक्लत्रयधस्य तस्य सम्बर्धयत्येव हितान् विकारान् ॥
 योगास्तथान्येऽप्यवितर्कमायाः परस्परैणावष्टहीतमार्गाः ।
 सन्दूषिता धातुभिरिव चान्यैः स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ॥
 सर्वञ्च रोगप्रशमाय कर्म्यं हीनातिमात्रं विपरीतकालम् ।
 मिथ्योपचारश्च नरं विकारं शान्तिं नयेत्पथ्यमपि प्रयुक्तमिति

तत्र श्लोकः ।

प्रश्नानिमात्राद्दश पञ्चकर्मा-
 ष्युद्दिश्य सिद्धाविष्ट कल्पनायाम् ।
 प्रजा हितार्थं भगवान् महाधीन्
 सम्यक् जगादषिवरोऽत्रिपुनः ॥ इति ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चकर्मायां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।
 येषां यस्मात्पञ्च कर्माण्यन्विवेश न कारयेत् ।
 येषां च कारयेद्यानि तत्सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥
 चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
 स ह्यनृपतिद्वेषा तद्विष्टः शोकपौडितः ॥
 यादृच्छिको समूर्षुश्च विहीनः करुणैश्च यः ।
 वैरी वैशविदग्धश्च अज्ञाहीनः सुगद्वितः ॥
 भिषजामविधेयश्च नक्रम्या हि भिषग्विदा ।
 एतानुपचरन्वियो बहून् दोषान् अवाप्नुयात् ॥

एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ॥

अवस्थां प्रविभक्त्यैषां वर्ण्यं कार्यं च वक्ष्यते ।

अहृन्दीयास्ताघत् क्षतक्षीणाति स्थूलकृमवालवृद्ध-
दुर्बलान्त्रान्तपिपासित क्षुधितकर्मभाराध्वहतोपवास मैथुना-
ध्ययन व्यायामचिन्ता प्रसक्तश्यामगर्भिणी सुकुमार-
संहतकोष्ठदुर्दृढनोर्ध्वरक्तपित्त प्रसक्त छर्दिनूर्ध्ववाता स्या-
पितानुवासित हृद्रोगो दावर्त्तमूत्राघातः श्लेहगुल्मोदरा-
क्षीला स्त्ररोपघात तिमिर शिरः शङ्ककर्णाक्षिपार्श्वशूलार्ताः ।
तत्र क्षतस्य च भूयः क्षणनात् प्रवृत्तिः स्यात् क्षीणाति स्थूल-
कृम्यां बालवृद्ध दुर्बलानामौषध वलासह त्वात् प्राणोपरोधः
आन्तपिपासितक्षुधितानां च तद्वत् कर्म भाराध्वहतोपमैथु-
नाध्ययन व्यायामचिन्ता प्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याहातरक्त-
छेदक्षतक्षयभयं गर्भिण्यगर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्च दारुणा
रोगप्राप्तिः । सुकुमारस्य हृदयविकषणादूर्ध्वं अघो वा रुधि-
रप्रवृत्तिः संहतकोष्ठदुर्दृढनयोरतिमात्र प्रवाहनाद्दोषाः
समुत्क्षिष्टाः कोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं जायं
वेचित्रप्रं मरणं वा ऊर्ध्वरक्तपित्तिन सुदानमुत्क्षिप्य प्राणान्
हरेद्रक्तं चाति प्रवर्तयेत् । प्रसक्तछर्दिषस्तदूर्ध्वं वाता स्या-
पितानुवासितानामूर्ध्वं वातादिप्रवृत्तिः हृद्रोगिणे हृदयोप-
रोधः उदावर्तिनां घोरतर उदावर्तः स्यात् । शीघ्रतरहस्ता
मूत्रघातादिभिरार्तानां तीव्रतरः शूलप्रादुर्भावः तस्मादेतेन
वम्याः सर्वे पित्ते खल्वेति विषणरविरुद्धाभ्यवहारामकृतेषु
प्रतिसिद्धात् शीघ्रतरकारित्वादिषां शेषास्तु वम्याः पीनस-
कुष्ठचरराज यक्ष्मकासश्वास गन्धगण्डश्लेष्मिपद्मेह मन्दान्नि-

विरुज्जोर्णात्र विस्त्रुचिकालसक विषपीतदष्टदिग्धविबाधः
 गोणितपित्त प्रसेक हृत्सासरोचक विपाका पथ्यापच्यारो-
 व्यादातिसार शोफपाण्डुरोगमुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्म-
 व्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताश्चैतेषु हि वमनं प्रधानतमं-
 मित्युक्तं केदारसे तु भेदशान्यादि दोषविनाशवत् । अवि-
 रेच्यास्य सुभगञ्जतगुदमुक्तताडाधीभाग रक्तपित्तविलङ्घित-
 दुर्बलेन्द्रियात्पान्निनिरूढकासादिव्ययाजीर्णं नवज्वरमदा-
 त्ययिता आनमन्यादिताभिहतातिस्त्रिभ्रूवहारुणकोष्ठाः
 क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ताः तत्र सुभगस्य सुकुमारदोषः
 स्यात् । क्षतगुदस्य क्षते गुदे प्राणोपरोधकरिं रुजं जनयेत्
 मुक्तताङ्गमतिप्रवृत्त्या हन्यात् । अधोभाग रक्तपित्तिना तद-
 हिलङ्घित दुर्बलेन्द्रियात्पान्नि निरूढा श्रीषधवेगं न सहरेत् ।
 कासादिव्यय मनसो न प्रवर्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमान-
 मयोगदोषान् कुर्यात् । अजोर्णिन आमदोषः स्यात् नव-
 ज्वरस्या विपक्तान् दोषान् निर्हरेत् वातमेव च कोपयेत् ।
 मदात्ययितस्य मद्यन्त्रीणे देहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात् ।
 आघ्नातस्याधमतो वा पुरीषकोष्ठे निचितो वायुर्विसर्पन्
 सहसानाहं तीव्रतरं मरणाय न जयेत् स ग्रन्थाभिहतायोः
 क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात् । अक्षिस्त्रिभ्रूव्याति
 योगभयं भवेत् । रुक्षस्य वायुरग्रहं कुर्यात् । दारुणकोष्ठस्य
 विरेचनोद्धता दोषहृच्छूलपर्वभेदानाहं कृदिं गूर्च्छाक्तमान्
 जनयित्वा प्राणान् हन्युः । क्षतादीनां गर्भिण्यन्तानां कृदिंनो-
 क्तो दोषः स्यात् । तस्मादिते न विरेच्याः । तस्मात्तस्मात्तस्मात्
 कुष्ठज्वरमेहोद्धं रक्तपित्तभगन्दरोदरार्थी वधं श्रीहगुस्ता-

बुद्दुगसगण्णञ्चि विस्त्रिका लसकमूताघातक्रिमिकोष्ठ-
 विसर्पपाण्डुरोगशिरः पाश्वंशूलोदावर्तं नेत्रास्य हृद्रोग-
 व्यङ्गनीचीका श्वणहृत्सौमकश्वासकासकामलापसारोक्ता-
 दवातरक्तयोनिरेतो दोषतैमिर्या रोचका विपाकच्छर्दि
 श्वयधुपथी विस्कोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण रोगा-
 ध्यायोक्तौच । एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्तमन्यप-
 गमेऽस्मि गुणवत् चनास्याप्या । अजीर्ण्यति स्निग्धपीतस्त्रे होत्-
 क्लिष्टदोषाल्पान्नि यानक्लान्तादि दुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमातार्ति
 कशभुक्तभक्तपीतोदकवमितविरिक्तकतनस्तः कर्मकुहभौत-
 मत्तमूर्च्छितप्रसक्तछर्दिर्निष्ठौविका श्वासकासहृत्का बह-
 छिद्रोदकोदराभाता लसकविस्त्रिकामप्रजामातिसारमधु
 मेहकुष्ठाः । तत्राजीर्ण्यति स्निग्धपीतस्त्रेहानां दोषोदरं
 मूर्च्छां श्वयधुर्वा स्यात् उत्क्लिष्टदोषमन्दाग्धोररोचकस्तौत्रः
 यानक्लान्तस्य क्षोभमापन्नो वस्तिराश देहं शोषयेत् । अति
 दुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमातार्तानां पूर्वोक्तो दोषः स्यात् । अति कशस्य
 काश्यं पुनर्जनयेत् पीतोदकभुक्तभक्तेभ्योत्क्लिश्योर्द्धमधो वा
 क्षिप्रं वस्तिर्घोरान्विकारान् जनयेत् । वमि विरिक्तयोस्तु
 रुचशरीरनिरुहः चारं चार इव दृष्टेत् कतनस्तः कर्मण्या
 विभ्रंशं भृशसंरुहस्रोतसः कुर्यात् क्रुद्धभौतयोर्वस्तिरुर्द्धमुप-
 प्रवते । मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचालितायां संत्रायां चित्तोप-
 घाताद्ग्रापस्थ्यात् प्रसक्तछर्दि निष्ठौविका श्वासकासहृत्का-
 नामूर्द्धाकतो वायुरुर्द्धं वस्तिं नयेत् बह्वच्छिद्रोदकोदराभा-
 तानां भृशतरमाध्याप्य वस्तिः प्राणान् हिंस्यात् । अलसक-
 विस्त्रिकामप्रजातिसारिणा मामकतो दोषः स्यात् । मधु

मेघकुष्ठिनो व्याधेः पुनर्द्विः तस्मादेते नास्वाप्याः शेषास्वा-
 स्थाप्याः । सर्वाङ्गी काङ्गकुष्ठिरोगवातवर्चोः मूलशकसङ्घवल-
 वर्णमांसरितः रुयदोषाधानसुप्ति क्रिमिकोष्ठोदावर्तं शुभाति-
 सारपर्वाभितापघ्नीहो गुल्महृद्गोभगन्दरोन्मादञ्ज्वरवर्ध-
 शिरः कर्णहृदयपार्श्वं पृष्ठकटीयहृदयेपनास्येपकरीस्वाधि-
 लाघवरजः क्षयानार्तव विषमग्निस्फिग्जानुजङ्घोश्च गुल्म-
 शार्श्वं प्रपद्योनि वाङ्माह्वलि तलांसदन्तपार्श्वीस्थिः शूल-
 शोषस्तम्भान्त्र कूजनपरि कर्तिकात्प्यास सयन्दोषगन्धोत्पा-
 नादयः वातव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताः । एतेऽस्वा-
 प्यं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पति मूलच्छेदवत् य एवान्ता-
 स्थाप्या स्त एवानुवास्याः । विशेषतस्त्वभुक्तभक्तनवञ्ज्वरपाण्डु-
 रोगकासकामला प्रमेहार्शः प्रतिश्याया रोचकमन्दान्नि
 दुर्बलघ्नोष्ठकोष्ठरोरुष्कश्ववर्चो भेदविषगरपीतकफाभिष्य-
 न्दगुरुकोष्ठघ्नोपदगलगण्डापचि क्रिमिकोष्ठिनः । तत्राभुक्त-
 भक्तस्थानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमति वर्तन्ते स्त्रीहो नवञ्ज्वरपाण्डु-
 रोगकामला प्रमेहिणां दोषानुत्क्लेश्योदरं जनयेदर्श सः
 स्पर्शास्यभिष्यन्द्याधानमरोचकार्तस्यान्त्र वृद्धिं पुनर्हन्यात् ।
 मन्दान्नि दुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात् प्रतिश्याय शीहादि-
 मतां भृशं चोत्क्लिष्टदोषाणां भृश एव दोषं वर्धयेत्समा-
 देतेनानुवास्याः य एवास्याप्रास्त एवानुवास्याः । विशेषतस्त्व
 रुचा तीक्ष्णादयः कवलवातरोगा एतेषु ह्यनुवासनं प्रधान-
 तममित्युक्तं वनस्पति मूलच्छेदनवत् मूले द्रुमप्रसिक्तवज्र
 अग्निरो विरेचनार्हाः अजीर्णं भुक्तभक्तपीतपीतस्त्रेहमद्यतो-
 यपानुकामः स्नातशिरः स्नातुकामः सुचृष्ट्या अमार्तमज्ञ मूर्च्छि-

तत्र शूलदण्डहत व्यवायश्यायाम क्लान्तनवज्वर शोकाभितप्त
 विरक्तानुवासित । गर्भिणी नव प्रतिश्यायाताः अनृत्तदुर्दि-
 नश्च तत्राजीर्णं भुक्त भक्तयोर्दोष ऊर्धवाहानि स्त्रोतांस्याहस्य
 कासं हृदिप्रतिश्यायान् जनयेत् । पीतघ्नेह मद्यतीघानां
 कृते च पिवतां सुखनासास्त्रावाप्युपदेह तिमिर शिरोरो-
 गान् स्नातशिरसः कृते च स्नानाच्छिरसः प्रतिश्यायं रुधार्तस्य
 वात प्रकोपं दृष्ट्यातस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं सुखशोषश्च अमार्त-
 मत्तमूर्च्छितानामाख्यापनोक्तं दोषं शूलदण्डहतस्य तीव्रतरां
 रजं व्यवायं स्नानव्यायाम क्लान्तानां शिरः स्नाननेत्रोरः
 पीडनं नवज्वर शोकाभितप्तयोरूष्णा नेत्रनालीभिरनुसृत्य
 तिमिरं ज्वरवृद्धिश्च विरिक्तस्य वायुरिन्द्रियोपघातमनुवासि-
 तस्य कफः शिरोगुरुत्व कण्डूक्तिमिदोषान् अन्तर्वज्राग गर्भ-
 स्तनयेत्सकाणः कुण्ठिः पक्षहतः पीतमदो वा जायेत । नवप्रति-
 श्यायस्य स्त्रोतांसि व्यापादयेद्वृत्तदुर्दितशैत दोषान् पूति
 नासिका शिरोदोषश्च स्यात् । तस्मादेते न शिरोविरिचनार्हाः ।
 शेषा अर्हाः शिरोदन्त मन्यागलहनुग्रह पीनस गलगण्डि-
 का शालक शुक तिमिरवर्ध रोगव्यङ्गोपजिह्विकारार्धभेद
 कथोवा स्नान्धांसास्यनासिका कर्णाक्षिभूर्धकपाश रोगादि
 तापतन्त्रक गलगण्डदन्तशुक्ल हर्षचालाक्षि राज्यर्बुदस्वर
 भेद वाग्यहृगहृदय ऊर्ध्वजत्रुगता वातादि विकाराः परि-
 षक्तास्तत्रुत्तमाङ्गमनु प्रविश्य मुञ्जादिवेषीकामसत्तं दोषं
 विकार करमपकर्षति । प्राष्टट् अरदसन्ताभावि न्वितरेषु
 रोगेषु नावनं ह्यर्थाद् औक्षे पूर्वाहृशीते मध्याङ्गे वर्षां खदुर्दिने
 खेति भवति चात्र इति पञ्चदिवं कर्म विस्तरेण निदर्शितम् ।

येभ्यो यत्नं हितं यत्नात्कर्मयेभ्यश्च यद्वितम् ।
 नचेकान्तेन निर्दिष्टे तत्राभिविशेषतश्चित् ॥
 स्वार्थमपत्रवैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ।
 उत्पद्येत हि सावस्था दिशकालबलम्प्रति ॥
 यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्मकार्यञ्च वर्जयेत् ।
 हृदिहृद्द्रोग गुल्मात्तं वमनं स्वे चिकित्सिते ॥
 अत्रस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनाम्बस्ति कर्मच ।
 तस्मात्सर्वथापि निर्दिष्टे कुर्याद्दृष्ट्वा स्वयन्विया ॥
 बिना वितर्काद्या सिद्धिर्यदृच्छा सिद्धिरिव ॥ इति ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वस्ति मूलीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

कृतक्षणं शीलवरस्य रम्ये स्थितं धनेशायनवास्य पार्श्वे ।
 महर्षिं संघैर्हृतमग्निवेशः पुनर्वसुम्याञ्चलिरन्वपुच्छत् ॥
 वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः स्यात्किञ्चि मर्कं समयस्य नेत्रम् ।
 कौटुकं प्रमाणाकृति किङ्कुणश्च केषाञ्च किं योनि गुणश्च वस्तिः ॥
 निरूहकर्म प्रणिधानमात्राः स्त्रियस्य वा काः शयनेर्विधिः काः ।
 के वस्तयः केषु मता इतीदं श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥
 अपेक्ष्य दिशौषध दिशकालसाम्प्रान्ति सत्त्वौ कवयो बलानि ।
 वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय स्यात् सर्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति
 सुवर्णरूपत्रयं पुताम्यरीति कांस्यास्थि शस्त्रदुग्धवेणुदन्तैः ।
 नेत्राणि शृङ्गेर्मणिभिर्नलेषु त्रिकर्णिकानि प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 षड्हादशाष्टाङ्ग लसम्प्रतानि षड्विंशतिर्हादशवर्षजानाम् ।

स्वमुं हककं न्यसतीनवा हि छिद्राश्चिवात्वां पिहितानि च ॥
 यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोःस्युपरिणाह्वान्त ।
 ऋजुनि गोपुच्छसमाकृतौनि स्रष्टानि च स्युर्गुलिका मुखानि
 स्यात्कर्णिकेकाय चतुर्थभागे मूलान्निते वर्तिनि बन्धने हे ।
 जरहरो माहिवहारिणी वा स्यात्क्षौरको वस्ति रजस्य वापि ॥
 दृढस्तनुर्नष्टशिरो विगन्धः कषायरक्तः सुसृष्टः सुशुभः ।
 नृणां वयोवीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्व सुबद्धमुद्रः ।
 वस्तेरभावे भ्रूवजो गलो वा स्याद्दृढपादः सुघनः पटो वा ॥
 आस्थापनाहं पुरुषं विधिज्ञः समीक्ष्य पुण्येऽहनि शक्तपचे ।
 प्रशस्तान् च त्रमुहूर्तयोगी जीर्णान् च मेकायमुपक्रमेत ।
 षालां गूडूचीं त्रिफलां सराक्षां हे पञ्चमूले च पलोन्मितानि
 षष्ठी पलान्यर्द्धतुलां च मांसाच्छागान् पचेद्दप्सु चतुर्थशेषम्
 पूतं यवानौफल बिलकुष्ठवचा शताह्वा घनपिप्पलीनाम् ।
 कस्कैर्गुडश्रीद्रयुतेः स तैलेर्युतं सुखोष्णं तु पित्तु प्रमाणेः ॥
 गुडात्पलं द्विप्रसृतान्तु मावां क्षिहस्य युक्त्या मधु सैन्धवादि
 प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन सुगन्धमुच्छाम्य च निर्वलीकं
 अङ्गुष्ठमध्येन मुखं निधाय नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्तिम् ।
 तैलाक्तगात्रं दृढमूत्रं त्रिट्कं नाति क्षुधातं शयने मनुष्यम् ॥
 समेऽथवेषन्नतश्चैरशे वा नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ।
 सन्धेन पाशेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ॥
 निकुञ्ज सव्येतरमस्य सक्थि वामं प्रसार्यं प्रणयेत्तत्पदां ।
 स्रिग्धे गुदे नेत्र चतुर्थभागं खिन्नं शनेकृज्वनुपृष्ठवंशं ॥
 अकम्पनावेपन लाघवादीन् पाण्ड्योर्गुणांश्चापि विदग्ध्यन् हि
 प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्ते नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेद् ॥

तिर्यक् प्रणोते तु न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे,
 दत्तः शरैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावत्यति पौडितस्य ॥
 शीतस्वतिस्तश्वकरो विदाहं मूर्च्छांश्च कुर्यादति मात्रमुष्णः
 स्रिग्धोऽति जाह्नवं पवनन्तु रूक्षस्त्वल्पमात्रा लवणस्वयोगं ॥
 करोति मात्राभ्यधिकोऽति योगं घामन्तु चार्द्रः सुचिरेण चैति
 दाहातिसारौ लवणोऽति कुर्यात्तस्मात् सुयुक्तं सममेव दद्यात्
 आमाशयोऽन्निर्घ्नं हृणी गृदस्य तत्पात्रं संख्यस्य सुखोपलब्धिः ।
 लीयन्त एवं वलयस्य तस्मात्सव्यं शयानोऽर्हति वस्ति दानम्
 विद्धातवेगौ यदि चाव दत्ते निष्कृष्य सुक्ते प्रणयेत शेषम्
 उत्तानदेहस्य कृतोपधानः स्याद्दीर्यमाप्नोति तथास्य देहः ॥
 एकोऽपकर्षत्य गिलं स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्य कफं तृतीयः ।
 प्रत्यागते कोष्ठाजलावमित्तः शाल्यश्चमद्यात्तनुना रसेन ॥
 जीर्णं तु साद्यं लघु चाल्यमात्रं भुक्तोऽनु वास्यः परिवृंहणार्थम्
 निरूहपादांशसमेततैलेनाम्नानि लघ्वीषधसाधितेन ॥
 दत्त्वा स्फिग्नौ पाणितलेन हन्यात् स्नेहस्य शीघ्रागमरचर्षार्थं
 ईषत्पदाङ्गुष्ठयुगञ्च कर्षे रूतानदेहस्य तलो प्रसृज्यात् ॥
 स्नेहेन पार्श्वप्रकृति पिण्डिकाश्च ये चास्य गात्रावयवा रगार्ताः
 तांयावसृज्यान् सुमुखं ततश्च निद्रासुपासीत कृतोपधानः ॥
 भागाः कषायस्य तु पञ्चपित्ते स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च
 वाते विहृत्ते तु चतुर्थभागो तथा निरूहेषु कफेऽष्टभागः ।
 निरूहमात्रा प्रसृतार्द्धमाथे वर्षे ततोऽर्धे प्रसृतार्धे वृद्धिः ।
 आहादशक्त्वात् प्रसृतार्धे वृषिरष्टादशः द्वादश ते परं स्युः
 आसप्त ते स्तद्विहितं प्रमाणं बाले च वृद्धे च स्रदुर्विशेषः ।
 नात्युच्छ्रितं नात्यतिनीचं पादं सपादपीठं शयनं प्रयस्तं ॥

प्रधानमृदास्तरणोपपन्नं प्राक्छैरसं शुक्लपटोत्तरीयम् ।
 भोज्यं पुनर्व्याधिमपेक्ष्य तत्तत्प्रकल्पयेद्यूषणपयो रसाद्यैः ॥
 सर्वेषु विद्याद्विधिमितदाद्यं वक्ष्यामि वस्तीमत उत्तरं यान् ।
 द्विपञ्चमूलस्य रसोऽन्धयुक्तः स छागमांसस्य स पूर्वपेष्यः ॥
 तिष्ठी हयुक्तः प्रवरोनिरूहः सर्वानिलव्याधि हरः प्रदिष्टः ।
 स्थिराद्यवर्गस्य बला पटोलत्नायन्तिकैरण्ययैर्युतस्य ॥
 प्रस्थोरसच्छागरसार्धं युक्तः सतेल सर्पिमधुसैन्धवश्च ।
 स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्वलं चापि ददाति वस्तिः ॥
 एरण्डमूलात्त्रिपलं पलाशाद्स्त्रानि मूलानि च यानिपञ्च ।
 राज्ञाश्वगन्धाय बलागुडूची पुनर्न वारग्वध देवदारु ॥
 भागाः पलाशा मदनाष्टयुक्ता जलद्विकं सक्तयितेऽष्ट श्रेषे ।
 पेष्यंशताद्वाहपुषाप्रियङ्गु स पिप्पलीकं मधुकम्बुजा च ॥
 रसाञ्जनं वत्सकधीजमुस्ताभ्रागाक्षमात्रं लवणांशयुक्तम् ।
 समाधिकस्तैल युतः समूत्रैवस्तिर्नृणां दीपन लेपनीयः ॥
 कृद्धोरुपाद् त्रिकपृष्ठशूलं कफाहृतिं मारुत निग्रहं च ।
 विस्मूल वातपङ्कणं स शूलं प्राधाततामश्मरि शर्करं च ॥
 आनाह मर्शोयहणी प्रदोषानेरण्डवस्तिः शमयेत्युक्तः ।
 चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टच्छागाच्छतार्धो दधिदाडिमाञ्जः ॥
 रसः स पेत्रो बलवर्षमांसरेतोऽग्निर्तैमिर्यं शिरोर्तिशस्तः ।
 जलद्विकंशेष्टपलं पलाशान् पक्वा रसोऽर्धाठिकमात्रशेषः ।
 कर्कैर्बचामागधिकापलाभ्यां युक्तः शताङ्गा द्विपलेन चापि ॥
 ससैन्धवक्षौद्रयुतः स तैलो देयोनिरूहो बलवर्षकारो ।
 आनाह पाश्चात्तम योनिदोषान् गुल्मानुदावर्तकञ्च च हन्यात्
 यद्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं पयः शताङ्गा फलपिप्पलीभिः ।

युक्तं स सर्पिर्मधु वातरक्तवैस्वर्गवीसर्पहृतीनिरुहः ॥
 घृष्टाह्न लोधाभय चन्दनेश्च शृतं पयोग्रं कमलोत्पलैश्च ॥
 मशकंराबौद्रयुतेः सुशीतः पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयः
 हिकार्षिकान्दन्पद्मकर्षि यष्ट्याह्न राक्ष्णां वृषशरिवाह ॥
 स लोष्टमञ्जु वला ववाशाः स्थिरा शरादिहय पञ्चसूलम् ॥
 जीवन्ति मेदहिंशतात्ररीभिर्वीराहिकाकोलिशता वरौभिः ।
 सितोपला जीवकपद्मरेणु प्रपुण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
 लोधात्मगुप्ता मधुकैर्विदारौ मूष्णातकैः केशरचन्दनेश्च ॥
 पिष्टिष्टं तचौद्रयुतेर्निरुहं ससेन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् चीरेण वाद्यात्परिषिक्तगामः ॥
 दाह्यातिसार प्रदरास्रपित्त हृत्पाण्डुरोगान्विषमज्वरं च ।
 मगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वाभयान् पित्तकृतान्विहन्ति ॥
 द्राक्षर्षिकाश्लयंमधुकसेयैः स शारि वा चन्दनशीतपाण्ड्यैः ।
 घृणः शृतं श्रावणिमृद्गपर्णी तु कास्त्रगुप्ता मधुशष्टिकस्तैः ॥
 गोधूमशूषैश्च तथाक्षमात्रैः सन्नोद्र यष्टिर्मधु यष्टितैलैः ।
 तथा विदारौक्षुरसैर्गुडैर्न वस्तिं युतं पित्तचरं विदध्यात् ॥
 श्वत नाभिपाश्लोक्तमद्वेह दाहेऽन्तरस्थे च सदाच्छूलने ।
 चीषे चते रितसि चापि नष्टे पैन्नेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥
 कोशातकारग्वध देवदाबगार्ङ्गष्टमूर्वा कुटुजाकपाठाः ।
 पक्का कुलथान् हृदतीं च तोये रसस्य तस्य प्रकृता दशस्युः
 ताम् सर्षपैलामदनैः सकु छैरक्षप्रमाणैः प्रकृते य युक्तात् ।
 फलाह तैलस्य समाक्षिप्तस्य चारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥
 दद्यान्निरुहं कफरोगिणोऽप्यो मन्दाग्नेय चाप्यशरदिधि च ।
 प्रटोलपथ्यामरदाहभिवः सपिप्पलीकैः काथितैर्जलेऽग्नयः ॥

१ पञ्चमूले लिफला सवित्वा फलानि गोमूत्र युतः कषायः ।
 क्वचिद्द्वपाठा फलमुस्तकस्का ससेन्धवः चारमधुः सतैलः ॥
 निरूहमुखः कफजान्विकारान् सपाण्डुरोगालसकासदोषान्
 हन्यात्तथा मारुतमूत्र सङ्गं वस्ती स्तथाटोपमद्यापि घोरम् ॥
 २ पुनर्नर्वैरुण्ड वृषाश्म भेदवृषीव मूतीक पलाश पाशाः ।
 ३ द्वि पञ्चमूलञ्च बलाशिकानि चुष्णानि धीतानि पलानि चाष्टौ
 विश्वं यवात् कोलकुसुमधान्यं फलानि चैव प्रसृतोष्णितानि ।
 पयोजलद्राठकमाषितं तत्क्षीरावशेषं सितवस्त्रपुतम् ॥
 वचाशताङ्गामरदारुकुष्ठ यष्टाङ्ग सिद्धार्थक पिप्पलीनाम् ।
 कल्कैयंवाण्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥
 क्षीद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च नवम्ययुक्तं प्रसृतं निमिषम् ।
 ४ दद्राच्चिरूहं विधिना विधिज्ञः स सर्वसं सर्गकृतामयज्ञः ॥
 ५ स्त्रिग्वीष्ण एकः पवने समासो द्वौ स्वादुशोतौ पयसाच पिने
 त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥
 रश्मेन वाते प्रतिभोजनं स्यात् क्षीरेण पित्ते तु कफे च यवैः
 तथाभुवासेषु च विश्वतैलं स्वाग्नीवनीयं फलसाधितं च । इति

तत्र श्लोकः ।

१ इतीदमुक्तं निखिलं यथा वहस्तिप्रधानस्य विधानमग्रम् ।
 योऽधीत्य विद्वानिह वस्तिकर्म करोति लोके लभते स सिद्धिम्

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः स्त्रे हव्या पादिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रे हवस्तीन्निबोधे मान् वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्या प्रणिहितानाञ्च व्यापहः सचिकित्साः ॥
दशमूलं बलां रास्त्रामखगन्धां पुनर्नवाम् ।
गङ्घ्र्येरण्भूतीक भार्गी वृषकरोद्दिषम् ।
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांगिकम् ॥
यवमाषातसोकोल कुलत्यान् प्रसृतोस्त्रितान् ।
चतुर्द्राणोऽश्वसः पक्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥
पचेत्तैलाढकं क्षीरे जीवनीयैः पलोस्त्रितैः ।
अनुवासनमेतच्चि सर्ववातविकारनुत् ॥
आनूपानां वसा तद्वस्त्रोवनौयोपसाधिता ।
शताङ्गा यवविस्त्राङ्गैः सिद्धं तैलं समीरये ॥
सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलनुद् घृतम् ।
जीवन्तीं मदनं मेधां श्रावणीं मधुकं बलाम् ॥
शताङ्गर्षभको कृष्णां काकनासां शतावरीम् ।
स्वगुप्तं क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ॥
क्षीविरं मधुकं भार्गीं देवदारु सकटफलम् ।
नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गाति विषे श्यामां हरिणं नीलिनीं स्थिराम् ॥
विस्त्राजमोद्दी कृष्णां च दन्तीं रास्त्रां च पेषयेत् ।

- साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगशुत् ॥
 वर्धोदावर्तगुल्मार्यः प्रीहमेहाद्यमारुतान् ।
 आनाहमशरीं चैव हन्यात्तदनुवासनम् ॥
 मदनै र्वाण्डसंयुक्तैर्विस्वाद्ये न गणेन वा ।
 तैलं कफहरैर्वापि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक् ॥
 व्याधिव्यायाम कर्माध्व क्षीणाबल निरौजसाम् ॥
 क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहवस्तिर्बलप्रदः ।
 पादजङ्घोर पृष्ठस्य कटप्राथ 'स्वरतां पराम् ॥
 जनयेद् प्रजानां च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ।
 वातपित्तकफान्यत्र पुरीषैराहतस्य च ॥
 अभुक्ते च प्रपीतस्य स्नेहवस्तिः षडापदः ।
 शीतोऽप्यो वाधिके वाते पित्ते त्युष्णः कफे मृदुः ।
 अतिभुक्ते गुरुवर्चः सञ्चयेऽस्त्वलस्तथा ।
 दन्तस्ते राहतः स्नेहो न यात्यभिभवाद्पि ॥
 अभुक्तेनाहतत्वाच्च यात्यूर्ध्वं तस्य लक्षणम् ।
 अङ्गमदंश्वराद्यान शीतस्तम्भोर पीडनैः ॥
 पाश्र्वं रुग्णैर्नैर्विद्वान् स्नेहं वाताहतं भिषक् ।
 स्निग्धान्नलवोष्णैस्तं रास्त्रा पीतद्रुतिस्वकैः ॥
 सौवीरक सुराकील कुलथ यत्रसाधितैः ।
 निरुहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूचैः पञ्चमूलिकैः ॥
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥
 दाहारागद्वषामोह च वप्रतपकच्चरैः ।
 विद्यात् पित्ताहतं स्वादुस्तक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।
 तन्द्रा शीतश्वरालस्य प्रसेका रुचि गौरवैः ॥

स मूर्च्छांश्चानिभिर्विद्यात् श्लेषणा स्नेहमाहृतम् ।
 कटुतिक्तकषायैस्तु सुरा मूत्रोपसाधितैः ॥
 फलतैलयुतैः सान्धैर्वस्तिभिसं विनिर्हरेत् ।
 छर्दिं मूर्च्छांश्चिम्बानि शुलानिद्राङ्गमर्दनैः ॥
 आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यग्रनाहृतम् ।
 कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
 विरीको मृदुरत्नामविहिता च क्रिया हिता ।
 विण्मूत्रानिलसङ्घातिं गुरुत्वाद्भ्रान हृदयहैः ।
 स्नेहं विडाहृतं ज्ञात्वा स्नेहस्त्रिदैः सर्वात्तैभिः ॥
 श्यामाविल्लादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावत्तं हरेण च ॥
 अभुक्ते शीलपायौ वा वेगात् स्नेहोऽति पीडितः ।
 धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥
 मूत्रश्यामाविवृत्सिद्धौ यवकोलक्तलक्तवान् ।
 तत्सिद्धतैल द्रष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः ।
 कण्ठादगच्छतः लम्बकन्दयहृदयविरचनैः ॥
 छर्दिघ्नोभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्त्तनम् ।
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिच्छतः ॥
 सर्वोऽल्पोहृत रौष्याहो पेष्यः स हि विजानता ।
 युक्तस्नेहं सुखीष्णं च लघुपथ्योपशेवनम् ॥
 भुक्तवान्मात्रया योज्यमनुवास्य त्र्यहात्र्यहात् ।
 धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दह्याद्विचक्षणः ।
 व्युषिताय निशां कास्यमुष्णं वा केवलं जलम् ।
 स्नेहो जीर्णं जरयति श्लेषाणं तद्धिनसि च ॥

मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ।
 वमने वा विरेके च निरुहे सानुवासने ॥
 तस्मादुष्णोदकं देयं वातश्लेष्म प्रशान्तये ।
 रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्नि व्यायामी मारुताशयी ॥
 बन्धणश्रोण्युदावर्त्त वाताद्यार्हा दिने दिने ।
 एषां चाशु जरां श्लेहो यात्यम्बुसकतास्त्रिव ॥
 सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ।
 न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात् श्लेहमनन्तरम् ॥
 उभयस्मात् समङ्गच्छन्वायुस्मीन् दूषयेत् समम् ।
 श्लेहवस्ति निरुहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥
 उत्क्लेगातिबधौ श्लेहान्निरुह्यात् पवनाङ्गयम् ।
 तस्मान्निरुह्यः श्लेहः स्यान्निरुह्यश्चानुवासितः ॥
 श्लेहशोधनयुक्त्यैव वस्ति कर्म त्रिदोषगुत् ।
 कर्म व्यायाम भाराध्व यानस्त्रीकर्मिणेषु च ॥
 दुर्बले वातभग्ने च मात्रा वस्तिः सदा मतः ।
 श्लेहमात्रायाः श्लेहमात्राया मात्वा वस्तिः समो भवेत् ॥
 यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ।
 बल्यं सुखोपचर्यं च सुखं स्पष्टपुरीषकृत् ॥
 श्लेहमात्रा विधानं हि ह्रहणं वातरक्तनुत् ॥ इति ।

तत्र श्लोकौ ।

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः श्लेहवस्तयः ।
 तेषां चात्रप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥
 प्राग्भोग्यं श्लेहवस्तेर्यदुद्भुवं येऽर्हा स्त्रहाश्च ये ।
 श्लेहवस्ति विधिश्लोकोमात्रा वस्ति विधिस्तथा ॥ इति

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रव्यापादिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।
अथ नेत्राणि वस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।
नेत्रस्यान्न प्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्साः ॥
ऊखं स्थूलं तनुस्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम् ।
पार्श्वं छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥
अप्राप्तप्रति गति क्षोभकषणक्षयणस्रवाः ।
गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥
विषमस्निग्ध मांसाल स्थूल जालीक वातलाः ।
छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन् कर्मसु वर्जयेत् ।
गतिवैषम्य विस्त्रवस्त्राव्यदौर्गार्थाच्च निस्त्रवाः ॥
फेनिलप्युति धार्यत्वं वस्तिः स्युर्वस्ति दोषतः ।
स वाताति द्रुतोत्क्षिप्त तिर्यगुल्लुप्रकम्पिताः ॥
अतिमन्दगमन्दातिवेग दोषाः प्रणेततः ।
अनुच्छास्य च बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ॥
प्रविश्या क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।
तत्राभ्यङ्गो गुदस्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।
द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा ॥
स्यात् कटौ गुदं जहति वस्तिंस्तश्चोर् भेदनम् ।
भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहः स्निग्धाः सवस्तयः ।
तिर्यग्बन्धाहतहारे बद्धे वापि न गच्छति ॥

नेत्रे तदृजु निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ।
 पौष्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनलः ॥
 चरः शिरोरुजं साद् मूर्वीय जनयेद्दलम् ।
 वस्तिः स्यात्तत्र विष्वादिफलश्यामादि मूत्रतान् ॥
 स्याद्वाहो दवयुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ।
 कषाय मधुराः शीताः सेकास्तत्र संवस्तयः ॥
 अतिमात्र प्रणौतेन नेत्रेण क्षणनाहलः ।
 स्यात् सार्तिंदाह निस्तोद गुदवचंः प्रवर्तनम् ॥
 तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छा वस्तिश्च शस्यते ।
 न भावयति मर्दंस्तु बाह्यस्वाशु निवर्तते ।
 स्नेहस्तत्र पुनः समग्रक् प्रणेषः सिद्धिमिच्छता ॥
 अति प्रपौहितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र वस्ति विरेकश्च गलपौडादिकर्म च ॥ इति ।

तत्र श्लोकः ।

नेत्रवस्ति प्रणेतृणां दोषानेतान् सभेषजान् ।
 वेत्ति यस्तेन मर्तमान् वस्ति कर्मणि कारयेत् ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचन व्यापत् सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

अथ शोधनयोः समग्रवधिं मूर्ध्निनुलोमयोः ।

असमग्रक् क्षतयोश्चैव दोषान् वक्ष्यामि सौषधान् ॥

अत्युष्ण वर्षशीता हि शीतवर्षा हिमागमाः ।
 अन्तरेषु प्रावृष्टाद्याः तेषां साधारणास्तयः ॥
 प्रावृष्ट शुक्र नभौ ज्ञेयो शरदूर्जा सञ्ज्ञे पुनः ।
 तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥
 एतानृतून् विकल्पैव कुर्यात् संशोधनं नृणाम् ।
 स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥
 कर्मणां बभ्रुवतीनां अन्तरेष्वन्तरेषु च ॥
 स्त्रे हस्वेदी प्रयुञ्जीत स्त्रे च चान्तिं प्रयोजयेत् ।
 विसर्पपिडका शोफकामला पाण्डुरोगिणः ॥
 अभिघात विघातींश्च नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ।
 नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्त्रे ह विरेचनम् ॥
 स्त्रे होत्क्लिष्ट शरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ।
 स्त्रे हस्वेदोपपन्नं च जीर्णं मातावदौषधम् ॥
 एकाग्रमनसा पीतं समग्रयोगाय कल्पते ।
 स्निग्धात् पाताद्यथा तीयमयत्रेण प्रणुद्यते ॥
 कफादधः प्रणुद्यन्ति स्निग्धाद्देहात्तथौषधैः ।
 आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्वतः ॥
 तथा स्निग्धस्थ वै दोषान् नेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान् ।
 क्लिष्टं वासो यद्योत्क्लिष्टं मलीः संशोध्यतेऽश्वसा ।
 स्त्रे हस्वेदेस्तद्योत्क्लिष्टं शोध्यते शोधनैर्मलः ।
 अजीर्णं वर्धते ग्लानिर्विबन्धश्चैव जायते ॥
 पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ।
 अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ॥
 लघुपाकं सुखास्वाद् प्रीणनं व्याधिनाशनम् ।

अविकार्य विपर्वाभि ग्लानि दौर्बल्य खेदकत् ॥
 गन्धवर्ण रसो पितं विद्यान्मात्रावदौषधम् ।
 विधूय मानसान् दोषान् कासादीन् अणभोदधान् ॥
 एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ।
 नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्द्धनम् ॥
 अजरं द्रव भृयिष्ठं लघु शीतं विरेचनम् ।
 उत्कृष्टास्य कफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि ॥
 पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिं लिङ्गानि लक्षयेत् ।
 ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्ते तु कफेत्वधः ॥
 हृतदोषं वदेत् काश्यं दौर्बल्ये चेत् सलाघवे ।
 वामयेत् ततः शेषमौषधं न तु लाघवे ॥
 स्तौमित्येऽग्निलसङ्गे च निरुद्धारिऽपि वामयेत् ।
 आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्यापत्परं भवेत् ॥
 वमिते वरुते वरुङ्गं शमं दोषा व्रजन्ति हि ।
 वमितं लक्षयेत् सम्यक्जोर्णं लिङ्गान्यलक्षयन् ॥
 तानि दृष्ट्वा तु पेयादिं क्रमं कुर्यान्न लङ्घनम् ।
 संशोधनाभ्यां शुद्धस्य लङ्घितस्य च देहिनः ॥
 यात्यग्निं मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।
 कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपि वातपैत्तिके ॥
 तर्पणादि क्रमं कुर्यात् पेयाभिष्यन्दयेदितान् ।
 अनुलोमोऽग्निलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृणोर्जा मनस्विता ॥
 लघुत्वमिन्द्रियोद्धार शुद्धिं जीर्णौषधाकृतिः ।
 अकालेऽल्पातिमात्रं च पुराणं न च भावितम् ॥
 असम्यक् संस्कृतं चैव व्यापद्येतीषधं द्रुतम् ।

आधानं परिकर्तिय स्नावो ह्यज्ञानयोर्षः ॥
 जीवा दानमविभ्रंशः स्तम्भः सौपद्रवः क्लमः ।
 अयोगादतियोगाच्च दर्शिता व्यापदी मताः ॥
 प्रिय भैषज्य वैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ।
 योगः सम्यक् प्रवृत्तिः स्यादति योगोऽतिवर्तनम् ॥
 श्लेष्मोत्क्लिष्टेन दुर्गन्धमहत्प्रमति वा बहु ।
 विरेचनमजीर्णैः च पीतमूर्धं प्रवर्तते ॥
 क्षुधातं मृदुकोष्ठाभ्यां स्वल्पोत्क्लिष्टकफेन वा ।
 तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम् ॥
 प्रातिसोम्येन दोषार्णा हरणात्ते श्लक्तस्त्रयः ।
 अयोगसंज्ञे क्लृष्टेण यदा गच्छति चाल्पशः ॥
 पीतौषधी न शुद्धये ज्यौर्णं तस्मिन् पुनः पिवेत् ।
 औषधं न तु जीर्णोऽन्यद्भयं स्यादति योगतः ॥
 क्रोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं यत्नमेव च ।
 प्रयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥
 वमनं न तु दुग्धदंन्दुष्कोष्ठं न विरेचनम् ।
 पाशयेतौषधं भूयो ज्ञान्यात्पीतं पुनर्हितौ ॥
 अस्तिग्धस्त्रिभदेहस्य रुक्षस्यानवमौषधम् ।
 दोषानुत्कृष्टे श्य निर्हर्तुं शक्यं जनयेद्भदान् ॥
 विभ्रंशं श्वयद्युं द्विक्कां तगसो दर्शनं भृशम् ।
 पिच्छिकोऽष्टनं काण्डूर्मूर्वाः सादं विवर्णताम् ॥
 स्निग्धस्त्रिभस्य चात्यल्पं दीप्तान्नेर्जीर्णमौषधम् ।
 शीतैर्वा स्नाव्यगामैर्वा दोषानुत्कृष्टे श्य नाहरत् ॥
 तानिय जनयेद्भोगा न योगः सर्व एव सः ।

तं तैलस्रवणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रप्तरसङ्करैः ॥
 पाययेत् पुनर्जीर्णं समूत्रैर्वा निरुद्धयेत् ।
 निरुद्धेष रसैर्धान्वी भोजयित्वा नुवासयेत् ॥
 फलभागधिका दाहं सिद्धतेलेन मात्रया ।
 क्षिग्धं वातहरैः क्षीर्हेः पुनस्तौष्णेन साधयेत् ॥
 क्षति तीक्ष्णं सुधार्तं च बहुषीष्ठस्य भेषजम् ।
 इत्याशु विट् पित्तकफान् धातून् विस्त्रावयेद् द्रवान् ॥
 चण्डखरक्षयं दाहं कण्डुं शोषं भ्रमं तृषाम् ।
 कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधसृष्टिखेत् ॥
 घमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं मृदु ।
 परिपेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तत् ॥
 कषाय मधुरैः शीतै रक्षपानीषधैस्तथा ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नैर्दाहज्वरहरैरपि ॥
 अस्त्रनं चन्दनो ग्रीरमजा सृक्कृकरोदयम् ।
 क्षालचूर्णैः पिवेन्मत्र्यमतियोगहरं परम् ॥
 सुहाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम् ।
 वर्चः सांघ्राहिकैः सिद्धां क्षीरभोज्यञ्च दापयेत् ॥
 जाह्नलेवा रसेर्भोज्यं पिच्छा वस्तिश्च शस्यते ।
 मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥
 वमनस्यातियोगे तु शीताम्बु परिपेचितम् ।
 पिवेत् कफरसैर्मन्थं सष्टतक्षौद्रशर्करम् ॥
 सोद्गारायां शृभं वग्दां मूर्ज्या धान्यमुस्तयोः ।
 समधूकास्त्रनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥
 वमतोऽन्तः प्रविष्टायां जिह्वायां कवचप्रदः ।

सिग्धास्त्रलवणा हृद्या यूपश्रीररसैर्हिताः ॥
 बलान्यन्त्रानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।
 निःसृतां तु तिलद्राक्षा कल्कयुक्तां प्रवेशयेत् ॥
 वाग्नाहा निलरोगेषु घृतमांसोपसाधितम् ।
 यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्त्रेदौ च बुद्धिमान् ॥
 वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
 अग्नि प्राणविवृद्धयर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥
 बहुदोषस्य रुक्षस्य हीनाग्ने रसमौषधम् ।
 सोदावतस्य चोत्क्लिश्य दोषान्मार्गान्निरुशते ॥
 भृशमाधापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वं शिरोरुजम् ।
 खासं विष्मूत्र वातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥
 अभ्यङ्गं स्त्रेदवर्त्यादि क्षनिरुहानुवासनम् ।
 उदावतं हरं सर्वं कर्माधातस्य शस्यते ॥
 सिग्धेन गुरु कोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
 चामेण मृदुकोष्ठेन शान्तनाल्पबलेन वा ॥
 पीता गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्यति ।
 तीव्रशूलांसपिच्छास्त्रां करोति परिकर्त्तिकाम् ।
 लङ्घनं पाचनं सामे रुक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
 हृंहणीयो विधिः सर्वः चामस्य मधुरस्तथा ॥
 आमि जीर्णैऽनुबद्धश्चेत् क्षारास्त्रलघु शस्यते ।
 पुष्पकासीसमियां वा क्षारेण लवणेन वा ॥
 सदाडिमरस सर्पिः पिवेद्वातेऽधिके सति ।
 दध्यस्त्रं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमत्वचा ।
 देवदारु तिलानां वा कल्कमुष्णान्बुना पिवेत् ।

अश्वत्थो दुम्बरप्लवकदम्बैर्वा शृतं पयः ॥

कषाय मधुरं बलिं पिच्छावलिमंथापि वा ।

यष्टीमधुकसिद्धं वा स्निहवभिं प्रदापयेत् ॥

अल्पं तु बहुदोषस्य दोषोषानुत्क्षेप्य भेषजम् ।

अल्पाल्पं स्नावयेत्कण्डूं शोफकुष्ठानि गौरवम् ॥

कुर्याच्चान्निबधोत्क्षेप्यैर्मित्यारुचि पाण्डुताः ।

परिस्रावः सतं दोषं शमयेहामयेदपि ।

स्निहितं वा पुनश्चीच्छं पाययेत् विरेचनम् ॥

शुद्धे चूर्णान् सर्वारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान् मारुतादयः ॥

कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृदयहम् ।

सहिष्णा कासपार्श्वार्तिं दैन्यन्तालाच्च विस्त्रमैः ॥

जिह्वं खादति निसंज्ञो दन्तान् किटिकटापयन् ।

न गच्छेद्विस्त्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ॥

मधुरैः पित्तमूर्च्छान्तं कटुभिः कफमूर्च्छैतम् ।

पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ॥

कायाग्निश्च बलं चास्य क्रमेणोत्थापयेत्ततः ।

पवनेनाति वमतो हृदयं यस्य पीड्यते ॥

तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ॥

रुद्धोति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ।

स्तम्भवेपथु निस्तीक्ष्णारोहेष्टार्तिं मन्यनैः ॥

तत्र वातहरं सर्वं स्निहस्वेदादि कारयेत् ।

अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् ॥

दोषान् हत्वा विनिर्माथ्य जीवं हरति शोणितम् ।
 तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायमाय शुनेऽपि वा ॥
 भुंक्ते तच्च द्वेद्विजीवं न भुंक्ते पित्तमादिश्रेत् ।
 शूलं वा भावितं वस्त्रं साधानं कोष्णवारिणा ॥
 प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्तं शुद्धं तु शोणितं ।
 तृणा मूर्च्छामदातंस्य कुर्यादामरणात् क्रियाम् ॥
 तस्य पित्तहरां सर्वामतियोगे च या मता ।
 मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥
 पाययेताद्य सन्धानं जीवो जीवेन गच्छति ।
 तदेव दर्भं मृदितं रक्तं वस्त्रं प्रदापयेत् ॥
 पिच्छा वस्त्रं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ।
 गुदं ऋष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ॥
 सामगाम्भ्रवंशब्दांश्च संज्ञा नाशेऽस्य कारयेत् ।
 यदा विरेचनं पीतं विडन्तमवतिष्ठते ॥
 वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्क्षेप्य नावहेत् ।
 तदा कुर्वन्ति कण्ठादीन् दोषाः प्रकुपितान् गदान्
 सविभ्रंशः पुनस्तत्र स्याद्यथा व्याधि भेषजम् ।
 पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तद्दोषान् मार्दवाहृतम् ।
 न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् स्तम्भयेत् श्युतान् ।
 वातसङ्गुदस्तम्भशूलैः क्षरति चान्पथः ।
 तीक्ष्णं वस्त्रं विरेकं वा सोर्ध्ना लङ्घितपाचितः ॥
 रूक्षं विरेचनं पीतं रूक्षेणाल्प वलेन वा ।
 मारुतं कल्पयित्वाशु कुर्याद् घोरानुपद्रवान् ॥
 स्तम्भशूलानि घोरानि सर्वगालेषु मुह्यतः ।

स्नेहस्त्रिदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः ।
 स्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मृदूत्केश्यौषधं कफम् ॥
 पित्तं वातं च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लमम् ।
 दीर्घंश्चाङ्गसादृशं कुर्यादाशु तदुल्लिखित् ॥
 लङ्घनं पाचनं चात्र स्निग्धे तीक्ष्णं च शोधनम् । इति
 तत्र श्लोकौ ।

इत्येते व्यापदः प्रोक्ताः सर्वा हि सचिकित्सिताः ।
 वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलेर्नृणाम् ॥
 एतान् विज्ञाय मतिमानवस्थार्थं च तत्त्वतः ॥
 कुर्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थी नृणां सदा । इति

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापादिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

धैर्योदार्यगाम्भीर्यं क्षमादमतपोनिधिम् ।
 पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥
 काःकति व्यापदो वस्तेः किं समुत्थान लक्षणः ।
 काश्चिकित्सा इति प्रश्नान् श्रुत्वा तानब्रवीद् गुरुः ॥
 नातियोगौ क्षमाभातो हिक्का हृत्प्रामिरूर्ध्वता ।
 प्रवाहिका शिरोऽङ्गार्तिः परिकर्त्तः परिस्रवः ॥
 हादश व्यापदो वस्ते रसम्यग्भोग्य सम्भवाः ।

आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत ॥
 गुरुकोष्ठेऽनिल प्राये रूक्षे वातोत्खणेऽपि वा ।
 शीतोऽल्पलवणस्त्रेह द्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥
 वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिरुहंरन् ।
 करोति गुरुकोष्ठत्व वातमूत्र शकृदग्रहम् ॥
 नाभिवस्ति रुजं द्राक्षं हृत्क्षेपं खयथुं गुदे ।
 कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यं मरुचिं वल्लिमादवम् ॥
 तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः ।
 फलवन्त्याऽथवा काल ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम् ॥
 बिल्वमूल त्रिहदारु यवकोल कुलत्पवान् ।
 सुराद्रिभूत्रवान् वस्तिः स प्राक् पेथ्यस्तमानयेत् ॥
 भ्रग्धस्त्रिभ्रोऽति तीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेति युज्यते ।
 तस्य लिङ्गं चिकित्सां च शोधनाभ्यां समा भवेत् ॥
 पृश्नि पर्णी स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकं बलाम् ॥
 पिष्ट्वा द्राक्षां मधुकं च क्षीरे तण्डुलधावनम् ।
 द्राक्षायाः पञ्चलोष्टस्य प्रमादे मधुकस्य च ॥
 विनोय सघृतं वस्तिं दद्याद्वाहाहाति योगिने ।
 आमशेष निरूहेण मृदुना दोष ईरितः ॥
 रुग्णहि मार्गं वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि ।
 क्लमं विद्राक्षं हृच्छूलं मेहवेष्टन गौरवम् ।
 कुर्ध्यात् स्वेदं विरूक्षैकं पाचनेष्वाप्युपाहरेत् ॥
 पिप्पलीकत्तृणो शीरदारु मूर्वा शृतं जलम् ।
 पिवेत् सौवर्चलोष्मिथं दीपनं कृद्दिशोधनम् ॥
 वचानागरशटयो वा दधिमण्डेन चूर्णिताः ।

पेयाः प्रसन्नयावाः स्युररिष्टेनासवेन वा ॥
 दारुनिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
 पिष्ट्वा कुष्ठञ्च मूत्रेण पिवेत् चाराञ्च दीपनान् ॥
 वस्त्रिमस्य विदध्याञ्च समूत्रं दागमूलिकम् ।
 समूत्रमथवा व्यक्त लवणं मधुनैलिकम् ॥
 अलवीर्यं महादोषे रुचे क्रूराशये कृतः ।
 वस्त्रिर्दीषाहतो रुहमार्गी रुन्ध्यात् समीरणम् ॥
 स विमार्गीऽनिलः कुर्यादाधानं मर्मपीडनम् ।
 विदाहं गुरुकोष्ठस्य सुष्कवंचण वेदनाम् ।
 रुषहि हृदयशूलैरितथे तथ धावति ॥
 फलश्यामादिभिः कुष्ठकृष्णा लवणसर्षपैः ।
 धूममाष वचा किण्वक्षार चूर्णगुडैः कृताम् ॥
 काराकुष्ठनिभां वर्तिं यवमध्यां निधापयेत् ।
 स्वभ्यक्त खिन्नगात्रस्य तैलाक्ता स्निहिते गुदे ॥
 अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ।
 बिल्वादिश्च निरूहः स्यात् पीलु सर्षपमृत्रवान् ॥
 सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चैवानुवासनम् ।
 मृदुकोष्ठे बले वस्त्रिरति तीक्ष्णोऽति निहरेन् ॥
 कुर्याद्विक्रा हितं तस्मै द्विक्रात्रं वृंक्षणञ्च यत् ।
 बलास्थिरादिकाश्मर्द्यं त्रिफला रससैन्धवेः ।
 सुप्रसन्नारनालान्धै स्तैलं पक्वानुवासयेत् ।
 कृष्णा लवणयोरक्षं पिवेदुष्णास्बुना युतम् ॥
 धूमलेह रसघ्नोरस्त्रेदाद्यान् च वातनुत् ।
 अति तीक्ष्णः स वातो वा नवा सम्यक् प्रपीडितः ॥

चङ्गयेद्दृढं वस्त्रिस्तम् काशकुशोत्कटैः ।
 स्यात्साम्ब लवणस्त्र्यम्बकरीरवदरी नलैः ॥
 मृतैर्वस्त्रिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां दत्तवेगान्निगृह्णतः ।
 अति वा पीडितो वस्त्रिर्मुंखेनायाति वेगवान् ॥
 मूर्च्छा विकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना सुखम् ।
 सिद्धेत् पाश्र्वीदरं चाधः प्रमृज्याद्द्वययेच्च तम् ॥
 केशेष्वालम्ब्य चा केशम्बुनुयान्नाशयेद्भृशम् ।
 गोखराश्वगजैः सिद्धै राजप्रेष्यैस्तथोरगैः ॥
 उल्काभिरेव मन्यैश्च भीतस्याधः प्रवर्तते ।
 वस्त पाणिग्रहैः कण्ठो रुन्ध्याच्च स्त्रियते तदा ॥
 प्राणो दाननिरोधादि प्रसिद्धतरमार्गगः ।
 अपानः पवनो वस्त्रिं यमाश्वे वापकर्षति ॥
 ततः क्रमुककलाञ्छं पाययेताम्बुसंयुतम् ।
 श्रीष्णग्रात्तच्छ्रयात् सरत्वाच्च वस्त्रिं सोम्यानुलोमयेत्
 पक्काशयस्थिते स्त्रिन्ने निरुहो दाशमूलिकः ।
 यवकोलकुलार्थं च विधेया मूत्रभावितः ॥
 विल्वादि पञ्चमूलेन सिद्धो वस्त्रिर्हरःस्थिते ।
 शिरःस्थे नावनं धूमः प्रह्लाद्यं सर्षपैः शिरः ।
 त्रिग्धस्त्रिन्ने महादोषे वस्त्रिर्हृदरुभेषजः ॥
 उत्क्लेश्यात्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ।
 स वस्त्रिपायु शोफेन जङ्घोरु मद्नेन वा ॥
 निरुद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते ।
 स्त्रे दाभ्यङ्गान्निरुह्यांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ॥

विदध्यान्नहृयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्दिरिक्तवत् ॥
 दुर्बले तौत्रदोषे च दुष्कोष्ठे च तनुर्मृदुः ।
 शीतोऽस्य चाहता दोषो वस्तिस्तद्विहितोऽनिलः ॥
 मार्गैर्गात्राणि सन्धावन् ऊर्ध्वं मूर्धन्युपाहितः ।
 ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिन्नति च ॥
 बाधिर्यं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविस्त्रमम् ।
 कुर्यादभ्यञ्जनं तैललवणेनावगाहयेत् ॥
 युष्मत्प्रात् प्रधमनेर्नस्यै धूमैरास्य विरेचनेः ।
 विरेचनेर्निरुहेश्च वस्तिभियानुलोमिकैः ।
 सुस्विन्नस्निग्धदेहस्य यस्य वस्तिर्विधीयते ॥
 अति तीक्ष्णो गुरुश्चैव सोऽतिमात्रं प्रवर्त्तयेत् ।
 स्रुतेषु तस्य रूक्षेषु निरुठस्यातिमात्रशः ॥
 स्तम्भोदाहृत कोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते ।
 विलोममससुह्रूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः ॥
 गात्रवेष्टननिस्तीक्ष्णभेद स्फुरण जृम्भयैः ।
 तं तैललवणाभ्यक्तं धेचयेदुष्णवारिणा ।
 एरण्डपत्रनिषेधार्थं प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ।
 यवान् कुलथान् कौलानि पञ्चमूले तथोभये ॥
 जलाढकद्वये पक्षा पादेष्वेण तेन च ।
 कुर्यात् स बिल्वतैलाण्य लवणैर्नान्वासनम् ॥
 निरुहणं समाश्रस्तं द्रोण्यां राशवगाहयेत् ।
 ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेत्तानुवाकनम् ॥
 यष्टीमधुकतेलेन बिल्वतैलेन वा भिषक् ।
 मृदुकोष्ठाब्दोषस्य रूक्षतीक्ष्णोऽतिमात्रवान् ॥

वस्ति दोषार्तिरस्याश्च जनयेत् परिकर्तिकाम् ।
 त्रिकवचनवस्तीनां तोद् नभिरधो रुजम् ॥
 विवर्णात्प्याल्पमुत्थानं वस्ति निर्लेखनाङ्घ्रिकम् ।
 स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम् ॥
 यष्टग्राह्यं तिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ।
 पित्तरोगेऽस्त्र उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा ॥
 वस्तिर्लिखति पायुं तु दक्षिणो विद्वहत्यपि ।
 स विदग्धः स्रवत्यस्त्रं पित्तं वानेकवर्णवत् ॥
 सार्धते बहुवेगेन मोहं गच्छति चासक्तत् ।
 आर्द्रशाल्मलिपुन्तैस्तु क्षुसैराजं पयः शृतम् ॥
 सर्पिसा योजितं शीतं वस्तिमस्त्रै प्रदापयेत् ।
 वटादिपल्लवेष्वेषः कल्पो यवतिलेषु च ॥
 सुवर्चलोपोदकयोः कर्तुं दारे च शस्यते ।
 गुदे वेकाः प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये ॥
 रक्तपित्तातिसारघ्नौ क्रिया चात्र प्रशस्यते । इति ।

भवति चाम् ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्तेः सा कृतिभेषजाः ।
 कुङ्कुमः कात्स्त्रेण तान् वस्तीन्नियुञ्जन्नापराध्यति ॥
 तीक्ष्णत्वं मूत्रविस्वादिलवणचारसर्षपैः ।
 प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्माद्वं तथा ।
 आपादतलमूलस्थान् दोषान् पक्ताशये स्थितः ॥
 वीर्येण वस्तिरादत्ते खस्योऽर्की भूरसानिव ।
 यद्वत् कुसुमसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत् पटः ॥
 तद्वद्वीकृतात्कायान्निरुद्धो निर्हरेत् मलान् ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः प्रासृतयोगिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।
अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान् सृदून् ॥
कर्मणा विप्रुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतेः पृथक् ।
चीरात् द्वौ प्रसृती कार्यौ मधुतैलासृतात्रयः ॥
खर्जन मथितो वलि वीतघ्नो बलवर्णकृत् ।
एकैकः प्रसृतर्धे ल प्रसदा चौद्रसर्पिषः ॥
विल्वादि मूलकायात् द्वौ कौलत्यात् द्वौ सवातनुत् ।
पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् चौद्रसर्पिषः ॥
एकैकः प्रसृतो वस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥
सैन्धवार्धाच्च एकैकः चौद्रतैल पयो घृतान् ।
प्रसृतोऽहपुषाख्यौ च निरूहः शुक्रकृत्परम् ॥
पटोलनिम्बभुनिम्बरास्त्रा सप्तच्छदान्धसः ।
चत्वारः प्रसृता एको घृतात् सर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पञ्चतक्तोऽयं मोहाभिष्यन्द कुष्ठनुत् ।
विडङ्गत्रिफला शिशुफलमुस्ताखुपर्णिजात् ॥
कषायात् प्रसृताः पञ्च तैलादिको विमथ्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीकल्कान्निरूहः क्रिमिनाशनः ।
पयस्यै ह्यु स्थिरा रास्त्रा विदारौ चौद्रसर्पिषः ॥
एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णा कल्कावृषत्वकृत् ।

चत्वारस्तैल गोमूत्र दधिमण्डान्नकाञ्चिकात् ॥
 प्रसृताः सर्पैः कल्कैर्विट् सङ्गानाह भेदनः ।
 श्वदं द्राशुभिदेरण्डरसात्तैलात्सरा तथा ॥
 प्रसृताः पञ्च यष्ट्याह कौन्ती मार्गाधिका मिता ।
 कल्को वस्तिः ससानाहे मूत्रकृच्छ्रे परी मतः ॥
 एते सलवणाः कौण्डा निरूहाः प्रसृता नव ।
 मृदुवस्ति जह्नीभृते तीक्ष्णाऽन्यावस्तिरिथ्यते ॥
 तीक्ष्णैर्विकासिते स्वादुप्रत्यापननमेव च ।
 वातोपसृष्टस्योष्णैः स्युर्गदादाहादयो यदि ।
 द्राक्षाण्डना विष्टत्कल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम् ।
 तद्वि पित्तसकृदातान् हृत्वा दाहादिकान् जयेत् ।
 शुद्ध्यापि पिवेत् शीतां यवागुं शर्करा युताम् ।
 अथवातिविरिक्तः स्यात् क्षीणविट् कः स भक्षयेत् ।
 भाषयूषेण कल्माषान् पिवन्मध्वनुवासनम् ॥
 मांसं चेदति सार्येत प्रतिशीलैररोचकी ।
 स तदाहपुषा कुष्ठनतदारुवचाः पिवेत् ॥
 शकृदातमसृक्पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।
 पक्कैस्तत्र स्ववर्गीयैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिषज्यितम् ॥
 षष्ठाभिषां द्विसंसर्गात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति तु ।
 केवलैः सह षट् त्रिंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥
 शूलप्रवाहिका धानपरिकर्ता रुचिज्वरान् ।
 तृणोष्ण दाह मूर्च्छादींश्चैषां विद्यादुपवद्रान् ।
 तत्रामेऽन्तरपानं तु व्योषाच्च लवणैर्युतम् ॥
 पाचनं शस्यते वस्ति रामे हि प्रतिसिध्यते ।

वातघ्न ग्राहि वर्गीयै वृद्धिः शक्ति शस्यते ।
 स्वादन्मूलवणः शक्तः स्निहवृद्धिः समीरणे ॥
 रक्ते रक्तेन पिप्तास्त्रे कषायः स्वादुतिक्तकः ।
 सार्यमाणे कफे वृद्धिः कषाय कटुतिक्तकः ॥
 शक्तता वायुना वामे तेन वर्चस्यश्रुतेऽनिले ।
 संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद्व्योषान्मूल लवणैर्युतम् ॥
 पित्ते नामेऽमृता वापि तयो रामेन वा पुनः ।
 संसृष्टयोर्भवेत् पानं सव्योष स्वादुतिक्तकम् ॥
 तथामे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम् ।
 ग्रामेन तु कफे व्योष कषाय लवणैर्युतम् ।
 वातेन विशि पित्ते वा विट् पिप्तास्त्रैश्चथानिले ।
 मधुरान्मूलकषायः स्यात् संसृष्टे वृद्धिरुत्तमः ॥
 शक्तच्छोणितयोः पित्त शक्तो रक्तपित्तयोः ।
 वृद्धिरन्योन्यसंसर्गे कषाय स्वादुतिक्तकः ॥
 कफेन विशि पित्ते वा कफे विट् पित्तशोणितैः ।
 व्योषतिक्तकषायः स्यात् संसृष्टे वृद्धिरुत्तमः ॥
 स्वादन्मूलव्योषतिक्तान्मूलः संसृष्टो वायुना कफे ।
 मधुरव्योषतिक्तसु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥
 मारुते कफसंसृष्टे व्योषान्मूलवणो भवेत् ।
 वभिर्वातेन पित्ते तु कार्यः स्वादन्मूलतिक्तकः ॥
 लिचतुः पञ्चषड्योगानेव मेव विकल्पयेत् ।
 युक्तिश्चैषाति सारोक्ता सर्वरोगेष्वपि श्रुता ।
 युगपत् षट् रसं षष्ठां संसर्गे पाचनं भवेत् ॥
 निरामाणां न पञ्चानां वृद्धिं षाड्भ्रसिकोमतः ।

धदुम्बरशलाटूनि जम्बान्त्रो दुम्बरत्वचः ।
 भङ्गं सर्जरसं लाक्षां कर्दमं च पलाशिकम् ॥
 पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षौरद्विगुणितं पचेत् ।
 अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथा बलम् ॥
 कच्छुरा धातकी विख्वसमङ्गारक्तमूलिभिः ।
 मसूराश्वत्थ शुक्लं च यवागूः स्याज्जले शृतैः ।
 बालोदुम्बरकटुङ्गसमङ्गा प्रक्षपल्लवैः ॥
 मसूरधातकी पुष्पत्रलाभिश्च तथा भवेत् ।
 स्थिगादीनां बलादीनां इक्ष्वादीनामथापि वा ॥
 काथेषु समसूराणां यवाग्वः स्यात् पृथक् पृथक् ।
 कच्छुरा मूलशाल्यादि तण्डुलीरुपसाधितः ॥
 दधि तक्रारनालान्मन्दीरेष्विचुरसैःपि वा ।
 शीताः सशर्करा क्षौद्राः सर्वातीसारनाशनाः ॥
 ससर्पिर्मैरिचा जाज्यो मधुरा लवणाः शिवाः ।

तत्र श्लोकाः ।

स्निग्धान्मूलवणमधुरं पानं वस्तिश्च मारुते कोष्णम् ॥
 शीतं तिक्तकषायं मधुरं पित्तं च रक्तं च ।
 तिक्तोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संग्राहि वातनुच्छेदति ॥
 पाचनमामे पानं पिच्छासृग्वस्तयो रक्ते ।
 अतिसारात् प्रत्युक्तं मिश्रं इन्हादियोगजेष्वपि च ॥
 तत्रोद्रेक विशेषाह्वांषेषूपक्रमः कार्यः ।
 प्रासृतिकाः सव्यापत् क्रिया निरूहास्तथातिसारहृताः ॥
 रसकल्कघृतयवाग्वशीक्ता गुरुणा प्रसृतसिद्धाविति ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथातः त्रिमूर्तीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥

सप्तोत्तरं मर्मगतं अस्मिन् शरीरे स्कन्धशाखाश्रित-
मग्निवेश तेषामन्यतमपीडायां समधिकपीडा भवति चेत-
नानिवहवैशेष्यात् । तत्र शाखाश्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धा-
श्रितानि गरीयांसि शाखानां तदाश्रितत्वात् । स्कन्धाश्रि-
तेभ्योऽपि हृदस्ति शिरांसि तन्मूलत्वाच्छरीरस्य तत्र हृदि
दशवधमन्यः प्राणोदानमनो बुद्धि चेतना महाभूतानि च
नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि । शिरसीन्द्रियाणि इन्द्रिय
प्राणवाहानि च स्तोतांसि सूर्यमिव गमस्तयः संश्रितानि ।
वस्ति स्वगगुदस्थलगुदमुष्कसेधनी शुक्रमूत्रवाहिनोर्ना नालीनां
मध्ये मूत्राधारोम्बुवाहानां सर्वस्तोतसामुदधिरिवापगानां
प्रतिष्ठा बहुभ्यः तन्मूलैर्मर्मसंज्ञकैः स्तोतोभिर्गमनमिव
दिनकरैर्व्याप्तमिदं शरीरं तेषामन्यतमस्यापि भेदादाखेव
भेदः स्यादाश्रयनाशाह्वाश्रितप्रतापात्तु, घोरव्याधि प्रादु-
र्भावकृत्सादेतानि विशेषेण रक्ष्याणि । बाह्याभिघाताह्वातादि-
भ्यश्च तत्र हृद्यभिहते कासश्वासबलघ्नय शोषकगृह्णीमा-
कर्षणजिह्वा निर्गममुखतालु शोषापक्षारोन्मादप्रलापचित्त-
नाशाद्याः स्युः । शिरस्यभिहते मन्यकृत्सादिर्तच्चक्षुर्विभ्रम-
मोहवेष्टनचेष्टानशकासश्वासहनुग्रहमूकगद्गदत्वनिमीलन-
गण्डस्यन्दनजृम्भणलालास्रावस्वरहानि वदनजिह्वादीनि ।

वस्तौ तु वातमूत्रवर्ची निग्रहवंचणमेहनवस्ति शूलकुण्डलो-
दावर्तं गुल्मवर्धानिलाष्ठोलोपस्तम्भनाभि कुक्षि गुदश्रोणि
ग्रहादयः वाताद्युपसृष्टानां त्वेषां लिङ्गानि चिकित्सिते
सक्रिया विधीन्युक्तानि । किन्त्वे तानि विशेषतोऽनिलार्द्राचा-
ग्न्यनिला हि पित्तकफसमुदीरणे हेतुः । प्राणमूलञ्च स च
वस्ति साध्यतमः तस्मान्न वस्ति समं किञ्चित्कर्म मर्त्यं परिपा-
लनम् । तत्र षडास्थापनस्कन्धान् विमाने द्वौ चानुवासन-
स्कन्धाविह च विहितान् वस्तौन् बुद्ध्या विचार्य महा मर्त्यं
परिपालनार्थं प्रजोजयेद्वातश्याधि चिकित्साञ्च । भूयश् हृद्य-
पसृष्टे हिङ्गुचूर्णं लवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तं मातुलुङ्गस्य
रसेन वान्येन वास्त्रेन हृद्येन वा पाययेत् स्थिरादि पञ्च-
मूलरसः सशर्करः पानार्थं बिल्वादि पञ्चमूलं रससिद्धा च
यवागूः हृद्रोग विहितञ्च कर्म । मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टेऽभ्यङ्ग-
स्वेदनीपनाहनस्तः कर्मावपीडधूमादीनि वस्तौ तु कुम्भी
स्वेदोदावर्तयत् । श्यामादिभिर्गोमूत्र सिद्धो निरूहः बिल्वा-
दिभिश्च सुरादि सिद्धः शरकाशेक्षु दर्भगोक्षुरकमूलशृत-
क्षीरैश्च त्रपुसैर्वा रुखराश्यावीजयवान् हृद्दी कल्कितो
निरूहः पीतदारुकसिद्धतैलानुवासनः तैलकञ्च सर्पिर्विरे-
कार्थं शतावरी गोक्षुरकहृत्ती कण्टकारिका गुडूची पुन-
र्नवो शीरमधुकद्विशारि वा लोघ्न श्रेयसी कुशकाशमूल-
कषायक्षीरचतुर्गुणं बला हृषकखराश्वीपकुञ्चिका वर्मक-
त्रपुसैर्वा रूवीजमिति वारमधुकवचा शतपुष्पाश्रमभेदक-
मदनफलकल्कसिद्धं तैलमुत्तर वस्तिर्निरूहशुद्धिश्चिन्धिश्चित्रस्य
वस्ति शूलमूत्रविकारहर इति ।

भवति चात्र ।

हृदि मूर्ध्नि च वस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 तस्मात्तेषां सदा युक्तः कुर्वीत परिपालनम् ॥
 अत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमूर्त्तये चिकित्सिते ।
 न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां कांश्चिद्व्यामि सौषधान् ॥
 क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
 पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शंखौ च पीडयन् ॥
 नमयेश्चाक्षिपेच्चाङ्गान्युच्छ्वासं निरुणक्ति च ।
 उच्छ्वासात् स च कृच्छ्रेण स्तब्धाक्षोऽपि निमीलनः ॥
 कपोत इव कूर्जंश्च निःसन्नश्चोऽपतन्त्रकः ।
 दृष्टिं संस्तम्भ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥
 हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं हृते पुनः ।
 वायुना दारुणं प्राहुरित्येतमपतन्त्रकम् ॥
 श्वसनः कफवाताभ्यां रुद्धस्तस्य विमोचयेत् ।
 तीक्ष्णैः प्रथमनैः सञ्चान्तासु मुक्तासु विन्दति ॥
 तुम्बुरूष्यभया द्विह्व पीष्करं लवणत्रयम् ।
 यवक्ताथाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वोद्यपतन्त्रके ॥
 द्विग्वन्त्रवेतसं शृण्ठीं ससौवर्चलदाडिमम् ।
 पिवेद्वातकफघ्नञ्च कर्म हृद्रोगनुब्रितम् ॥
 शोधने वस्तयः स्नेहा न हितास्तस्य कृत्स्नशः ।
 सौवर्चलाभया व्योषैः सिद्धन्तु स्याद्दृतं हितम् ॥
 मधुरस्निग्धगुर्वन्न सेवनाच्चिन्तनात् अमात् ।
 शोकाद्ग्राध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदोरितः कफः ॥
 यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।

समाहृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रिय गौरवम् ।
मनो बुद्धिप्रसादश्च तन्द्रायां लक्षणं मतम् ॥
कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यश्च कटु तिक्तकम् ॥
मूत्रौकमादौ जठरं कृष्णं सोत्सङ्गसङ्गयम् ।
मूत्रातोतोऽग्निलाष्टौला वातवस्युष्णमारुतौ ॥
वातकुण्डलिका ग्रन्थि विड्घातो वलि कुण्डलम् ।
त्रयोद्ग्रेते मूत्रस्य दोषास्त्रिङ्गतः शृणु ॥
पित्तं कफं हयं वापि वस्त्रौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तपीतं घनं सृजित् ॥
सदाहं श्वेतमाद्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्वान् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥
विधारणात् प्रतिहतं घातो दावर्तिनं यदा ।
पूरयत्युद्धरं मूत्रं तदा तदनिमित्तकम् ॥
अपक्ति मूत्रविट् सङ्गं सन्मूत्र जठरं वदेत् ।
मूत्र वैरोचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥
हिंवादिद्भुत्तरं चूर्णं त्रिमर्मीये प्रकीर्तितम् ।
हन्यान् मूत्रोदरानाहं क्षापितं गुदमेद्रयोः ।
मूत्रितस्य व्यवायात्तरेतो वातोद्धतं च्युतम् ॥
पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत्कृष्णं तदुच्यते ।
स्वै गुणानिलाक्षेपैः किञ्चिन् मूत्रस्य तिष्ठति ॥
मणिसन्धौ स्रवेत् पश्चात्तं सम्यग्वाथवा निरुक् ।
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्न उच्छ्रोषो गुरुश्लेफसः ॥

वाताकृतिर्भवेदातान् मूत्रे श्लथति संक्षयः ।
 शिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
 वाहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥
 वक्षिमाध्यापयन् क्रुद्धो गुदे वायुश्लोन्नताम् ।
 कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलं मूत्रविष्मागरोधिनीम् ॥
 मूलमाधारयेद्वक्षी वायुः क्रुद्धो विदारणात् ।
 मूलरोधार्तिं कण्डूभिर्वातवक्षिः स उच्यते ॥
 जम्बूपासोष्णकं मूत्रं शोषयन् नक्त पीतकम् ।
 उष्णवातः सृजेत्कृच्छ्राद्वस्त्रपस्थार्त्तिं दाहवत् ।
 गतिसङ्गादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः ॥
 मूत्रस्य विगुणो वायुर्भग्नव्याविहकुण्डलौ ।
 मूत्रं विहन्ति संक्षन्धभङ्गगौरववेष्टनैः ॥
 तीव्ररक्तं मूत्रविट् सङ्घैर्वातकुण्डलिकेति सा ।
 रक्तं वातकफाद्दुष्टं वक्षिहारे सुदारुणम् ॥
 ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन् मूत्रं तदावृतम् ।
 अश्वरी समशूलन्तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते ।
 रूचदुर्बलयोर्वाते नोदावृत्तं शक्यथा ॥
 मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट् संसृष्टं तदा नरः ।
 विङ्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विघातं विनिर्दिशेत् ॥
 दूताध्वं लङ्घनायासैरभीघातात् प्रपीडनात् ।
 स्वस्थानाद्वक्षिरुद्वृत्तः स्थूलक्षिष्ठति गर्भवत् ॥
 शूलस्यन्दनदाहार्तिं विन्दुं विन्दुं स्ववत्यपि ।
 पीडितः संसृजेद्वारासंक्षन्धोद्वेष्टनार्तिमान् ।
 वस्थि कुण्डलमाहुर्लं घोरशस्त्र विषोपमम् ॥

पवनप्रवलप्रायो दुर्निवार्यमबुद्धिभिः ।
 तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलमूल विवर्णता ॥
 श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूलं घनं मितम् ।
 श्लेष्मरुहा बिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिद्धप्रति ॥
 अविद्यान्ताबिलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ।
 स्याद्वक्षी कुण्डलीभूते कश्चोहः श्वास एव च ।
 दोषाधिक्य मपेक्ष्यै तान् मूलकच्छहरैर्जयेत् ।
 वस्तिमुत्तरवस्तिं च सर्वेषामेव योजयेत् ॥
 पुष्यनेत्रं तु हेमं स्यात् स्रग्मौत्तरवस्तिक्रमम् ।
 जातीपुष्यस्य वृत्तेन ममं गोपच्छसंस्थितम् ॥
 रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं हादशाङ्गलम् ।
 तेनाजवस्तियुक्तेन स्नेहस्यार्धं पलं नयेत् ॥
 यथा दयो विशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा ।
 स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसापि वा ॥
 सृष्टविस्मूलवेगस्य पीते जानु समे सृष्टौ ॥
 ऊर्जः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेद्रे घृतान्विते ।
 शलाकयान्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता व्रजेत् ॥
 ततः शोफः प्रमाणेन पुष्यनेत्रं प्रवेशयेत् ।
 गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सम्बन्धीम् ॥
 हिंस्यादप्रतिगतं वस्तिं दूने स्नेहो न गच्छति ।
 सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कम्पाऽन्वितमेव च ॥
 प्रत्यागते द्वितीयं तु तृतीयं च प्रदापयेत् ।
 अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनी व्युषितस्य च ॥
 पिप्पली लक्षणागार धूमापामार्गं सर्षपैः ।

वार्ताकरसनिर्गुण्ठी शम्पाकीः स सहाचरैः ॥
 मृतास्त्रपिष्टैः स गुडैर्वृत्तिं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
 अग्रे तु सर्षपाकारा पञ्चार्धं माषसन्निताम् ॥
 नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गराम् ।
 नेत्रवन्मूत्रनाद्यां तु पायी वाङ्मुष्ट सन्निताम् ॥
 स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यां सानुवासनिका विधिः ।
 परिहारश्च सव्यापत् स सम्यग्दत्तु लक्षणः ॥
 स्त्रीणां चार्त्तवकाले तु प्रतिकर्म तदा चरेत् ।
 गर्भाशना सुखं स्नेहं तदा दत्ते ह्यपाहता ॥
 गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ।
 वस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ॥
 योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत् स्वस्वदरे ।
 अप्रस्रवति मूत्रे च विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ॥
 विदद्यादुत्तरं वस्तिं यथास्त्रीषध संस्कृतम् ।
 पुष्यनेत्र प्रमाणन्तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ॥
 मूत्रस्त्रोतः परीणाहं मूत्र स्त्रोतोऽनुपाति च ।
 गर्भमार्गं तु नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ।
 द्वात्रिंशत् मूत्रमार्गं तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ॥
 उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।
 अथास्याः प्रणयेन्नेत्रं मनुवंशगतं सुखम् ।
 द्विस्त्रिंशत्तुरितं स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ॥
 वस्तौ वस्तौ प्रशीते च वर्त्तिः पीनतरा भवेत् ।
 त्विरात्रं कर्मकुर्वति स्नेहमात्रां विवर्द्धयेत् ॥
 अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनस्त्रप्रहात् ।

अतः शिरो विकाराणां कश्चिद्दः प्रवक्ष्यते ॥
 रक्तपित्ता निला दुष्टाः शङ्खपेषे विमूर्च्छिताः ।
 तीव्ररुग्दाहादावा हि शोफं कुर्वन्ति दारुणम् ॥
 स शिरो विषवहेगौ निरुद्धग्राशु गलं तथा ।
 शङ्खकोऽग्निनिभः क्षिप्रं विनाशयति मानवम् ॥
 जीवेत्तत्रहं चेद्द्वैषण्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ।
 शिराविरिकसेकादि सर्वं वीसर्पनुच्च यत् ॥
 रूक्षाल्यध्यगनात् पूर्ववाता वग्नाय मैशनेः ।
 वेगसम्भारणागस व्यायामैः कुपितोऽनिलः ।
 केवलः स कफोवार्धं गृहीत्वा शिरसस्ततः ॥
 मन्याभ्रू शङ्खकर्णाच्च ललाटार्धं च वेदनाम् ।
 शस्त्रारणि निभां कुर्यात्तीव्रांगो वार्धं भेदकः ॥
 नयनं वायवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ।
 चतुःक्षे होत्तमां मात्रां शिरः कायविरचनाम् ।
 नालीस्त्रेदोपनाहादि कुर्यादन्तेऽग्नि कर्म च ॥
 प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ।
 सम्भारणाद्य जीर्णद्यैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ ॥
 दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ।
 सूर्योदयांशसन्तापाद्दुःखं विष्यन्दते शनैः ॥
 ततो दिने शिरः शूलं दिनवृत्रा च वर्धते ।
 दिनक्षये च तत् स्यादो मस्तिष्के संप्रशाम्यति ॥
 सूर्यावर्तः स तत्र स्यात् सर्पिरोत्तरभक्तिकम् ।
 शिरः कायविरिकौ च मूर्ध्ना विस्रेह धारणम् ॥
 जाङ्गलैरुपनाहस्य घृतक्षीरैश्च सेचनम् ।

वह्निं तित्तिरि लावादि शृत क्षीरोत्थितं घृतम् ॥
 नावनं जीवनीयाष्टगुणक्षीरोप साधितम् ।
 दुष्टा दोषास्त्रयो मन्या पश्चाद्वाटे तु वेदनाम् ॥
 तीव्रां कुर्वन्ति साचाक्षि भ्रूशङ्खे व्यवतिष्ठते ।
 स्यन्दनं गण्डपाश्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥
 सोऽनन्त वातकं हन्यात् शिरार्का वर्तनाशनैः ।
 वातो रूक्षादिभिः क्रुद्धः शिरः कम्पमुदीरयेत् ।
 स्नेहस्वेदाति वातघ्नं शस्तं नस्यञ्च तर्पणम् ।
 नस्तः कर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु सूक्ष्मावित् ॥
 द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद्ग्राप्य हन्ति तान् ।
 नावनञ्चावपीडश्च ध्यापनं धूम एव च ॥
 प्रतिमर्षश्च विज्ञेयं नस्तः कर्म तु पञ्च वा ।
 स्नेहनः शोधनश्चैव स्नेहः स्यान्ना वनं द्विधा ॥
 शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा रसः ।
 चूर्णं स्यादध्यापनं सन्धि देहस्त्रोतो विशोधनम् ॥
 विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तथमनादिकः ।
 प्रतिमर्षो भवेत् स्नेहो निर्दोष उभयार्थं कृत् ॥
 एवं तद्विचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ।
 स्तम्भसुप्ति गुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरो गदाः ॥
 शिरसो रचनं तेषु नस्तः कर्म प्रशस्यते ।
 रक्तपित्तादि दोषेषु शमनं नस्य मिष्यते ॥
 फलादि भेषजं प्रोक्तं शिरसो यहिरचनम् ॥
 तच्चूर्णं कल्पयेत्तत्र पचेत् स्नेहविरचनम् ।
 यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ॥

साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्दिधानवित् ।
 प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा प्राक्कृतावश्यकस्य च ॥
 उक्तानस्य शयानस्य शयने नाम्नुते सुखम् ।
 प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ॥
 अनवाङ्च्छिरसो नस्यं मातुलुङ्गेव तिष्ठति ।
 तत एव शयानस्य गृह्यर्थं शोधयेच्छिरः ॥
 संख्येय नासामुचाम्य वामेनाङ्गुष्ठपाणिना ।
 हस्तेन दक्षिणेनाथ कुर्यादुभयतः समम् ॥
 प्रणाल्या पित्तुना वापि नस्तः स्नेहं यथाविधि ।
 कृते च स्वेद्येद्भूय आकर्षय्य पुनः पुनः ॥
 तं स्नेहं श्लेष्मणा साकं तथा स्नेहो न तिष्ठति ।
 स्वेदनोत्क्षेपितः श्लेष्मा नस्तः कर्मण्युरः स्थिते ॥
 भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्थायते ततः ।
 श्रोत्रमन्या गलादीषु विकाराय स कल्पते ॥
 ततो नस्तः कृते धूमे पिवेत् कफविनाशनम् ।
 हितान्न भुङ्क्ते निवातोष्णसेवी स्यान्निहतेन्द्रियः ॥
 विधिरेषोऽर्द्धं पीतस्य कार्यः प्रश्नापनस्य तु ।
 तत्षडङ्गुलया माद्याधमेच्छूर्णं सुखेन तु ॥
 विरिक्तशिरसं तूष्णं पाययित्वाम्बु भोजयेत् ।
 लघु त्रिषु विरुष्टश्च निवातस्थमतन्द्रितः ॥
 विरेकशुद्धौ दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।
 सदोषो विचरं स्तत्र करोति स्वान् गदान् बहून् ॥
 यथास्त्रं विहितं तेषु क्रियां कुर्याद्दिचक्षणः ।
 अकालकृतजानाञ्च रोगाणामनुरूपतः ॥

अजीर्णं भोजने भुक्ते तोये पीतेऽथ दुर्दिने ।
 प्रतिश्याये नवे स्नाने स्नेहपानेऽनुवासनम् ॥
 नावनं स्नेहनं रोगान् करोति श्लैष्मिकान् बहून् ।
 तत्र श्लेष्महरः सर्वः तीक्ष्णैश्चोष्णादिभिर्हितः ॥
 क्षामे विरेचने गर्भे व्यायामाभिहतो वृषि ।
 वातो रूक्षेण नस्येन क्रुद्धः स्नान् जनयेद्भदान् ॥
 तत्र वातहरः सर्वोविधिः स्नेहनं वृंहणः ।
 स्वेदादिः स्यात् घृतं क्षौरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ॥
 ज्वरशोकाभितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य तु ।
 रूक्षं शेकाक्षनैलेपः पुटपाकैश्च शोधयेत् ॥
 स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नावने मतम् ।
 प्रतिमर्षश्च तस्यार्थं करोति नच दोषवान् ॥
 नस्तः स्नेहाकृत्स्नं कुर्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।
 नचोच्छिद्धे द्विकर्माणां प्रतिमर्षः सदाक्यं कृतम् ॥
 तत्र श्लोकौ । त्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माख्यभिहतेषु च ।
 तेषु लिङ्गं चिकित्साञ्च रोगभेदाद्य सौषधाः ॥
 विधिरुत्तरवस्तीश्च नस्तः कर्मविधिस्तथा ।
 सव्यापङ्गे षजं सिद्धौ मर्माख्यायां प्रकीर्तितमिति ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथातो वक्षि सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

सिद्धानां वक्षीनां शस्त्रानां तेषु तेषु रोगेषु ॥

शृण्वन्निवेश ! गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ।

बलदोषकालप्रकृतीः प्रविभज्य योजितः ॥
 सम्यक् स्वैः स्वै रौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्नियच्छन्ति ।
 कर्मान्यद्वास्ति समं न विद्यते शीघ्रमुखविशोधित्वात् ॥
 आश्वर्षण तर्पण योग्यत्वनिरत्ययत्वाच्च ।
 सत्यपि दांपहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि भेषजादानात् ॥
 दुःखोद्गारा हृद्यत्वकोष्ठा बाधा विरेके स्युः ।
 अविरेच्यौ शिशुहृत्तौ तावप्राप्तप्रह्वीनधातुबली ।
 आस्थापनामवतयोः सर्वार्थं कृदुत्तमं कर्म ॥
 वलवर्णाहर्षमार्दवं गाल स्नेहान्मृणां ददत्याशु ।
 अनुवासनं निरूहद्योत्तर वस्तिश्च स त्रिविधः ॥
 शाखावातार्तानां सकृच्चितस्तब्ध भग्नरुग्णानाम् ।
 विट्सङ्गाध्मानारुचि परिकर्तुरुगादिषु च वास्तः ॥
 चण्णार्तानां शीतान् शीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
 तद्योग्यौषधयुक्तान् वस्तीन् सर्वत्र विनियुञ्ज्यात् ॥
 वस्तीन्मृद्वंशोयान् दद्याद्ग्राधिषु विशोधनीयेषु ।
 मेदस्त्रिनो निशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥
 न क्षीण क्षतदुर्बल मूर्च्छित कृशशुष्कदेहानाम् ।
 युञ्ज्याद्द्विशोधनीयान्दोष निबन्धायुषो ये च ॥
 वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृत पयोयुताः ।
 सर्वे शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणश्च कफवार्ते ॥
 युञ्ज्याद्द्व्याण्य वस्तिष्वन्धं मूलं पथःसुराक्ताथम् ।
 अविरोधावातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥
 सुरदारुगताङ्गैलाकुष्ठमधुक पिप्पली मधुस्नेहाः ।
 ऊर्ध्वानुलोमभागानिसर्पपाः शर्करालवणम् ॥

आवापोवस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः ।
 युक्तानि सह कषायैस्तदुत्तर तस्ते प्रवक्ष्यन्ते ॥
 चिरजातकठिनबलिषु, व्याधिषु, तीक्ष्णान्विपर्ययेचमृदून् ।
 सप्रति वापकषायान् युञ्जत्यनुवासन निरूहान् ॥
 अत्र श्लोकीरतः सिद्धान्तानाव्याधिषु वर्गशः ॥
 वस्तीन् क्षीरसमैर्भागीर्यथार्हालोडनान् शृणु ।
 विल्लाग्निमन्यस्योनाकाः काश्मर्यः पाटलिस्तथा ॥
 शालपर्णी पृश्निपर्णी वृद्धत्यौ वर्धमानकः ।
 नववञ्जुलवानीरशक्त पत्राणि श्रेबलम् ॥
 मञ्जिष्ठा शारिवानन्तापयस्या मधुयष्टिका ।
 चन्दनं पद्मकीशीरन्तुङ्गश्च पैत्तिके त्रयः ॥
 सशर्कराक्षौद्रघृताः सक्षीरा वसयो हिताः ।
 अर्कस्तथैव चालाक एकाष्टीला पुनर्नवा ॥
 हरिद्रा त्रिफलामुस्तं पीतदारु कुटघटम् ।
 पिप्पल्यः चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिणाम् ॥
 सक्षार क्षौद्र गोमूलानाति स्नेहान्विता हिताः ।
 फलजीमूतकेष्ट्वाकुधामार्गच्छेडवत्सकाः ॥
 श्यामाच त्रिवृता चैव स्थिरा दन्तीद्रवन्त्यपि ।
 प्रकीर्या चोदकीर्याच नीलिनी क्षीरिणी तथा ॥
 समला शंखनीलोद्भ्रं फलं काम्पिलकस्यच ।
 चत्वारो मूलसिद्धास्ते पक्काशय विप्रोधनाः ॥
 काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
 विदारो मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गारुककशेरुके ॥
 आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधमा यवा स्तथा ।

जलजानूपजं मांसं मित्ये ते एकवर्धनाः ॥
 जीवन्ती चाग्निमन्यय धातको पुष्पवत्सकौ ।
 प्रयहः खदिरः कुष्ठं यमो पिण्डातको यवाः ॥
 प्रियङ्गू रक्तमूली च तरुणी स्वर्णमूषिका ।
 वटाद्याः किंशुकामूत्रमिति सांग्राहिका मताः ॥
 परिस्त्रवे शृतं क्षीरं सप्तथोत्र पुनर्नवम् ।
 आखु, पर्णिकया वापि तण्डुलीयकयुक्तया ॥
 कलङ्कतक्रकाण्डे क्षुदर्भपोटेक्षुगालिभिः ।
 दाहघ्नः सष्टतक्षीरो द्वितीयश्चात्पलादिभिः ॥
 कर्बुदाराडकी नीप विपुलैः क्षीरसाधितैः ।
 परिकर्तै तथा वृत्तैः श्लोषणीकोविदारजैः ॥
 मुष्टिः शल्ललिहन्तानां क्षीरसिद्धौ घृतान्वितः ।
 हितः प्रवाहणे तद्वहृन्तैः शल्लालकस्य च ॥
 अखावरोहिष्काः काकनासा राजकशेरुके ।
 मिद्धाः क्षीरेऽतियोगेस्युः क्षौद्राञ्जनघृतेर्युताः ॥
 न्यग्रोधाद्ये यतुर्भिश्च तेनैव विधिनापरः ।
 वृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ॥
 काश्मर्यं वदरी दूर्वा तथाशीर प्रियङ्गवः ।
 जीवादानशृतौ क्षीरे द्वौ घृताञ्जन संयुतौ ॥
 वस्ती प्रदेशो भिषजा शीतो मधुसशर्करौ ।
 शशैण दक्षमार्जारं महिषाव्यजशोणितैः ॥
 सद्यस्कैर्मृदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ।
 शोथजा महिषो क्षीरे जीवनोपयुतैस्तथा ॥
 मधूकमधुकद्राचा दूर्वाकाश्मर्यं चन्दनैः ।

रक्तपित्तप्रमेहेतु कषायः सोमवल्कज इति ॥
 त्रिकास्त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काद्यापरे त्रयः ।
 पक्वागय विशुद्धार्थं वृष्याः सांग्राहकास्तथा ॥
 परिस्रावे तथा दाहे परिकर्ते प्रवाहणे ।
 सातियोगौ मती हौ हौ जीवा दाने तथा त्रयः ॥
 रक्तपित्ते हयं मेह एकत्रिंशच्च पञ्च च ।
 सुलभाल्बोधक्लेशा वस्तयो गुणावत्तमाः ॥
 गुल्मातिसारोदावर्तं क्षब्धं सङ्कुवितादिषु ।
 सर्वाङ्गीकाङ्गवेगेषु रोगेष्वेवं विधेषु च ॥
 यथास्त्रमौषधैः सिद्धान् वज्रीन् दद्याद्विचक्षणः ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्याद्योगान् पृथग्विधानिति ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथातः फलमात्रा सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।

भगवन्तमुदारसत्त्वधी श्रुति विज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।
 फलवन्नि वरत्वनिश्चये सविवादा मुनयोऽप्युपागमन् ॥
 भृगुकौशिककाप्यशौनकाः सपुलस्त्यासितगौतमादयः ।
 कतमत् प्रवरं फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥
 कफपित्तहरं परं फलेष्वथ जाम्बूतक्रमाह शौनकः ।
 मृदु वीर्यं तथा भिनत्ति तदिति चोवाच नृपोऽयवा शक्रः ॥
 कटुतुम्बमन्यतोत्तमं पवने दोषसमीरणञ्च तत् ।
 तदष्टमशैत्यं तौष्णता कटु रौक्ष्यैरिति गौतमो ब्रवीत् ॥
 कफपित्तनिरूहणं परं सतु धामार्गवमेष्वन्यत ।
 तदमन्यत वातलं पुनर्बडिगो ग्लानिकरं बलापहम् ॥
 कुटजं प्रशशंस चोत्तमं न बलघ्नं कफपित्तदारि च ।

अति विज्जलमूर्द्ध्वाभागिकं पवनचोभि च काप्य आह तत् ॥
 कृतवेधनमाश्ववातलं कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।
 तदसाध्विति भद्रशौनकः कटु चारोहि बलघ्नमित्यपि ॥
 इति तद्वचनानि हेतुभिः सुविचित्राणि निश्चय्य तुष्टिमान्
 प्रशशंस बलेषु निश्चयं परमञ्चात्रिसुतोऽन्नवीदिदम् ॥
 फलदोषगुणान् सरस्वती प्रति सर्वैरपि सम्यगोरिता ।
 ननु किञ्चिद्दोषनिर्गुणं गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥
 इह कुष्ठहितागरागरी हितमिच्छाकु तु देह उन्नमम् ।
 कुटजस्य फलं हृदामये प्रवरं कौटफलञ्च पाण्डुपु ॥
 उदरे कृतवेधनं हितं मदनं सर्वगरा विरोधि तु ।
 मधुरं सकषायतिक्तकं तटरूक्षं सकटूष्णविज्जलम् ॥
 कफपित्तहृदाशुकारि चाप्यनपायं पवनानुलोमि च ।
 फलनामविशिपतस्त्वतो लभतेऽन्येषु फलेषु सत्स्वपि ॥
 गुरुणा च वचस्युदाहृते मुनिसङ्घैरिति पूजिते ततः ।
 प्रणिपत्य मुदा समन्वितः सद्भितः शिष्यगणोऽनुपुष्टवात् ॥
 कलिङ्गकुष्ठे मधुकं सपिप्पलि वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।
 हितानि सर्वेषु गुडः मसैन्धवो द्विपञ्चमूलं सविकल्पनान्वयम् ।
 गजेऽधिकोऽश्वत्थवराश्व कर्णजाः सखादिराः प्रशहसालतालजा
 तथाथवा रग्वधशिशु पाटली मधूकसाराः सनिकुम्भचितकाः
 पलाशभृतीकसुराह रोहिणी कषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः
 पलाशदन्ती सुरदारु कच्छूणद्रवन्थ उक्तस्तुरगस्य चाविकाः
 खरोद्ध्योः पोलुकरीरखादिरा शभेच्च विल्वादिगणस्य च च्छदाः
 अजाविकानां त्रिफलापरूषकं कपित्थकर्कन्धु सविल्वकोशजम्
 अथाग्निवेशः सततातुरान्नरान् हिते च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च

सदातुराः श्रोत्रिय राजसेवकास्तथैव वेश्याः सह पण्यजीविभिः
 द्विजो हि शिष्याध्ययन व्रताङ्गिकक्रियादिभिर्देहं हितं न चेष्टते
 नृपोपमेवौ नृपचित्तरक्षणात्परानुरोधाद्दुचिन्नाङ्गयात्
 नृचित्तवर्त्तिन्युपचित्ततत्परा मृजाविभ्रुषा निरता पराङ्गना
 सदासनादर्थ्यनुवर्त्तविक्रयक्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः
 सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं समादिकाले च न कालभोजनः
 अकालनिर्हारविहारसेविनो भवन्ति येन्येऽपि सदातुराश्च ते
 समोरणं वेगविधारणोद्धतं विबद्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक्
 समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः प्रयोजयेत् तत्र च साधु बुद्धिमान्
 तथा च भङ्गातकविल्बचित्रकान्द्विपञ्चमूलङ्कृत चालकान्फलम्
 सतैलसर्पिर्गुण्डसैन्धवाहितः सदा नराणां बलवर्णवर्द्धनः परः
 तथैव शूलं मधुकेन साधितं फलेन बिल्बेन शताङ्गयाथवा
 सजीवनी यस्तु रसोनुवासने निरूहणे चालवणे गिशोर्हितः
 नशान्यदाश्वङ्गबलाभिवर्द्धनं निरूहवस्त्रैः गिशु वृद्धयोः परम्
 तत्र श्लोकः ।

फलकर्म्मवस्त्रिवरतत्त्वनिश्चयो वाजादीनाम् ।
 सततातुराश्च दृष्टाः फलमात्रायां हितं चैषाम् ॥
 इति फलमात्रा सिद्धिरिकादशौ ।

अथ हादशोऽध्यायः ।

अथात उत्तरसिद्धिं व्याख्यास्यामः ।
 अथ खल्व्वातुरं वैद्यः संशुद्धं वसनादिभिः ॥
 दुर्बलं क्षयमत्याग्निमुक्तसन्धानबन्धनम् ।
 निर्द्धं तानिलविष्णुमूत्रकफपित्तं कफामयम् ॥

शून्यदेहं प्रतीकारा सच्चिण्णं परिपालयेत् ।
 यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं तथैव च ॥
 गोपाला इव दण्डीगाः सर्वस्मादपचारतः ।
 अग्नि सञ्चुक्ष्णार्थन्तु पूर्वं पेयादिभिर्भिषक् ॥
 रसोत्तरेणैव चरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ।
 स्निग्धान्स्त्रादु हृद्यानि ततोऽस्त्रलवणौ रसौ ॥
 स्त्रादु तित्ती ततो भृयः कषाय कटुको ततः ।
 अन्योन्य प्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥
 व्यत्यासादुपग्रोगेन प्रकृतिं गमयेद्विषक् ।
 सर्वचमो निरासङ्गो रतियुक्तः स्थिरेन्द्रियः ॥
 बलवान् सत्त्वसम्पन्नो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ।
 एतां प्रकृतिमप्राप्त सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत् ॥
 महादोषकराण्यष्टा विमानि तु विगेषतः ।
 उच्चैर्भाष्यं रथचोभमति चक्रामणासने ॥
 अजीर्णा हितभोज्ये च दिवा स्वप्नं समेधुनम् ।
 तज्जा देहोद्धुं सर्वाधो मध्यपीडामदोषजाः ॥
 स्त्रीषजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् ।
 तेषां त्रिस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य सभेदतः ॥

सक्थि स्तम्भयोश्च दौर्बल्यांसाभितापपादमेहप्रस्वा-
 पहर्पणादयः अति चक्रमणात्पादजङ्घोरजामुवंचणश्रीणी
 पृष्ठशूलसक्थि सादनस्तादपिण्डकोद्दिष्टनाङ्गमटां साभि-
 तापशिरा धमनो हर्षकासश्वासाः अत्याशनाद्रथ चोभजाः
 स्निग्धपाश्ववंक्षणात्रुपणकटीपृष्ठवेदनादयः अजीर्णाध्यशनाभ्यां
 मुखगोपाधानशूलनिस्तोदपिपासा गात्रसादच्छर्द्यतीसार-

मूर्च्छा ज्वरप्रवहणामविषादयः विषमासनाभ्यामनन्नाभि-
 लाषदौर्बल्य कण्डूपामादा यथादोषप्रकोपजाश्च ग्रहण्यर्था
 विकारादयः दिवा स्वप्नादरोचकविपाकाग्निनाशस्तीमित्य-
 पाण्डुत्वकण्डू पामादाहृच्छयं क्लमदं हृत्स्तम्भजाद्य निद्रा-
 प्रसङ्गयन्ति जम्बदौर्बल्यरक्तमूत्राक्षि तालु लेपाः पिपामा च
 व्यवायादाश्च बलसादोरुसादवस्ति शिरो गुदमेढ्रवंक्षणो-
 रुजानुजङ्घा पादशूलहृदयस्यन्दननेत्रपौडाङ्गुलीथिल्यरक्त-
 मार्गशोणितागमनकासश्वासशोणितष्ठीवितस्त्रावसादकटी
 दौर्बल्ये काङ्गसर्वाङ्गरोगमुष्कश्चयथु वातवर्चे मूत्रामङ्गशुक-
 विसर्गजाद्यविषथु बाधिर्यं विषदाः श्वल्लुप्यत इव गुदस्ता-
 द्यात इव मेढ्रमवसीदतीव मनो वेपते हृदयं पौड्यान्ते सन्ध-
 यस्तमः प्रविश्यत इव चेत्येव मेभिरष्टाभिरमिचारैरेत प्रादु-
 र्भवन्त्युपद्रवाः । तेषां सिद्धिरुच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्ग-
 स्त्रेदीपनाह धूमनस्योपरि भक्तस्त्रे हपानरसक्षीरादिभिर्वात-
 हरः सर्वोविधिर्मौनञ्च रथक्षोभाति चंक्षमणाभ्यामरजानां
 स्त्रे हस्त्रे दादि वातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जम् । अजोर्णा-
 ध्यशनजानां निरवशेषतः कूर्दनरूतस्त्रे दलङ्घनीय पाचनीय
 दीपनीयौषधवधारणञ्च विषमाप्याहितागनजानां यथास्वं
 दोषक्रियाः दिवा स्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवमनविरेचन
 व्यायामरूक्षाशना निष्ठदीपनीयौषधः विधिः मधुन-
 जानां जीवनीय सिद्धौषधोपयोगप्रघर्म स्यन्दनपरिषेचना-
 दिद्य श्लेष्महरः तयोः क्षीरसर्पिषोरुपयोगस्तथाभ्यङ्ग-
 स्त्रेदीपनाहा वृष्याश्वाहाराः स्त्रे हनिधयः यापना वस्त-
 योनुवासनञ्च मूत्रवैकृतकृच्छ्र वस्ति शूलेषु चोत्तर वस्ति

शूलेष चोत्तर वक्तिः स्थिरादिवर्गं जीवनीय रसचौरसिद्धं
 तैलं स्यात् । थापनास्तु वस्तयः सर्वकालं देयास्तानुपदेक्ष्यामः ।
 मूत्रो गौरखलारखधरास्ता मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी त्राय-
 गाणा पुननेवा विभीतकगुडूची स्थिरादि पञ्चमूलानि
 पलिकानि खण्डशः क्षिप्तान्यष्टौ च मदनफलानि प्रक्षाल्य
 जलाढके परिक्षाण्य पादशेषे रसः क्षीरहिप्रस्थ संयुक्तः पुनः
 शृतः क्षीरशेषः पादजाङ्गलरसस्तु च मधु घृतः शतकुसुमाम-
 धुककुटजफलरसरसाञ्जनप्रियङ्गु कल्कीकृतः ससैन्धवः सुखो-
 ष्णवक्तिः शुक्रमांसबलजननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूलविप-
 मज्वरवर्धं कण्डलो दावर्तं कुक्षिं शूलमूलकच्छा सृज्यते
 विमर्षं निर्ग्राहिका शिरा जानूकजङ्घा वस्ति ग्रहाश्मर्युन्मा-
 दाशः प्रमेहाभ्रानरक्तपित्तश्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो
 रसायनश्च एरण्डमूलपलायान् बट्पलं शालपर्णीं पृश्निपर्णीं
 वृहती कण्टकारिका गोक्षुरकरास्त्राश्वगन्धा गुडूची वर्षाभू-
 आरखधद्विदार्विति पलिकानि खण्डशः क्षिप्तानि फलानि
 चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके क्षीरपादे पचेत् । पादशेषं कषायं
 पूतं शतकुसुमा कुष्ठमुस्तपिप्पली हपुषा बिल्ववचा वत्सक-
 फलरसाञ्जन प्रियङ्गु यवानो संक्षेपकल्कितं मधुघृततैल-
 सैन्धवयुक्तं सुखोष्णं निरुहमेकं द्वौ चीन् वा दद्यात् । सर्वेषां
 प्रयत्नो विशेषतो ललितसुकुमारक्षतस्थविराशंसानां अपत्यका
 मानान्तहत्सहचरा बला धर्ममूलशारिवा सन्दिन कण्टकारि-
 का दर्भमूलयवकाश्मर्यं विल्वमूलयवमिहनेन पयसा मधुक-
 मदनवत् सोवर्चलयुक्तेन कासज्वरगुल्मप्लीहादि अतिबला
 रास्त्रारखधमदनविल्वगुडूची पुनर्नवैरण्डाश्वगन्धा सहचर-

पलाशदेवदारु हिपञ्चमूलानि पलिकानि यवकोलकुलत्य-
 द्विप्रसृतं गुष्कमलकानाञ्च जलद्रोणसिंहं निरूहप्रमाणां
 शोषं कषायं पूतं मधुकमदनशतपुष्पा कुष्ठपिप्पली वचा
 चक्षुकफलरसाञ्जन प्रियङ्गु यवान्नी कल्कोक्तं गुडघृततैल-
 चौद्रशौरमांसरसाञ्जकाम्बिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं वस्तिं द-
 द्यात् । शुक्रमलवर्चः सङ्गेऽनिलजे गुल्महृद्रोगाधानवर्ध्नापार्श्व-
 पृष्ठकटौघहसंज्ञा नाशबलक्षयेषु च हृपुषार्धे कुडवह्निगुणा-
 र्द्धक्षुण्णयवः शीरोदकासहः शीरशेषो मधुघृततैललवणयुक्तः
 सर्वाङ्गविघ्नतवातरक्तसक्तविण्मूत्रस्त्रीखेदितहितो वातहरो
 बृद्धि मेधानिबलजननश्च ऋष्यमूलपञ्च कषाय शीरोदक-
 सिद्धः पिप्पली मधुकमदनकल्काः सगुडघृततैललवणः
 क्षीणविषमज्वरकर्षितस्य वस्तिं बलातिबला पाभार्गात्म-
 गुमाष्टपलाहृक्षीणयवाञ्जलि कषायः पूर्ववहस्तिः स्थविर-
 रदुर्बलक्षीणस्त्रीनिषेविषां पथ्य उत्तमः बला मधुक-
 विदारो द्भ्रमूलमृद्दोका यवैः कषायमाजेन पयसा पक्वा
 मधु कल्कितं समधु घृतसैन्धवं ज्वरार्तेभ्यो वस्तिं दद्यात् । १०
 सालपर्णी पृश्निपर्णी गोक्षुरकमूलकाश्रमथं परूषकखर्जुर-
 फलमधुकपुष्पैरजा शीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः कषायः पिप्पली
 मधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवो वस्तिः ११ स्थिरादिपञ्च
 पञ्चमूलपञ्चपले वस्तिं दद्यात् । स्त्रीष्वति प्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो
 यः पादावशेषञ्च पिप्पली मदनमधुकरास्त्रा कल्कं शर्करा
 मधु घृतयुतं स्त्रीष्वति कामानां बलजननमाताण्डपञ्चपादा-
 न्तस्थिरादिभिः पलिकैः सहरले पक्वा नीरशेषं मदनविदा-
 रीशतकुसुमा मधुककल्कोक्तं मधु घृतसैन्धवयुक्तं वस्तिं

दद्यात् स्त्रीष्वति प्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो हितं बलवर्णकरं
 कल्कस्यैष विष्किरः २० प्रमेहः १८ अम्बुचरेषु २७ स्याद-
 क्षीरो रोहितादिषु मत्स्येषु ६ गोधानकुले मार्जारमूषक
 शल्पमांसानां दशपलान् भागान् सपञ्चमूलान्पयसि पक्वा
 तप्ययः पिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशर्करा मधुघृततैल-
 युक्तं वक्तिं वल्गो रसायनः क्षीणघृतस्य सन्धानकरो
 माथितोरस्करथ गजहयभग्नवतबलासकप्रत्युदाहृतपात-
 सक्तमूत्रवर्चः शुक्राणां हिततमश्च कूर्मादीनां अन्यतममपि
 गितसिद्धं पटो गोवृषनागहयनक्रहंस कुक्कुटाण्डरस
 मधुघृतशर्करा सैन्धवे क्षुरकात्मगुप्तफलकल्कसंसृष्टो वस्तिः
 १३४ गोवृषवस्तवराहवृषण कर्कट चटकसिद्धं क्षीरं उच्चटके-
 क्षुरकवस्तु शुक्लमधुघृतयुतं किञ्चिन्नवणितं वस्तिः ११२
 कर्कट करस्यटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो वस्तिः
 १२३ इत्येते वस्तयः परमवृथाः उच्चटके क्षुरकात्मगुप्ताः
 शृतक्षीर प्रतिभोजनानुपानाः स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः
 दशमूलमयूरहंस कुक्कुटक्लाथात् पञ्चप्रसृतं तैलघृतवसामब्ज
 चतुषप्रसृतयुक्तं शतपुष्पा मुस्तहपुष्पा कल्कीकृतं सलवणं
 वस्तिः पादगुल्फो रुजानुजङ्घात्रिक वंचणं तथा द्विपञ्च-
 मूलत्रिफला बिल्वमदनफलकषायो गोमूत्र फलमुस्त पाठा
 कल्कितः सैन्धवयाव शूक क्षौद्रतैलयुक्तो वस्तिः श्लेष्मव्या-
 धिवस्त्राटोप वातशुक्रसङ्गपाण्डुरोगाजीर्णं विषूचिका-
 लसकेषु दद्यात् इति ।

अथ जङ्घं वृथ्यतमान् स्नेहान् वक्ष्यामः ।

शतावरी गुचडीक्षु विदार्यामलकद्राक्षा खर्जुराणां

यन्मपीडितानां रसप्रस्थमेकैकं तद्वदृष्टततैलयोगो हंसाण्ड
 रस वसामज्जादिषु साधयेद्ब्रह्मघोषशङ्खपटहभेरी निनादः
 सिद्धं सितच्छत्रकतच्छायं गजस्कन्धमारोपयेद्गवन्तं वृष-
 ध्वजं अभिपूज्य तं स्नेहः त्रिभागमाक्षिक मङ्गलाशीः स्तुति
 देवतार्चनैर्वस्तिं शमयेत् । एष बल्यो वृंहण आयुष्यावलो-
 पलितनुत् चीणक्षतनष्टशुक्र विषमज्वरार्तानां व्यापन्नया-
 नीनां च पथ्यतमः सक्षचरपलशतं प्रोदकद्रोण चतुष्टये
 पक्का द्रोणशेषे रसे सुपूते द्विगुणविदारीक्षु रसप्रस्थाभ्यामष्ट-
 गुणचीरं घृततैलप्रस्थं फला मधुके मधूकचन्दनमधूलिका-
 शारिवामेदा महामेदा काकोलीचीरकाकोली पयस्या
 गुरुशाङ्गंष्टाव्याघ्र नखशटी सहस्रवीर्यावराहलोघ्राणामक्ष-
 समैहैगुणशर्करैः कल्कैः साधयित्वा ब्रह्मघोषादिर्विधिना
 तत्सिद्धं वस्तिं दद्यादिषु सर्वरोगहरो रसायनो ललि-
 तानां श्रेष्ठोऽन्तः पुरचारिणां क्षतक्षयवातपित्तवेदना खा-
 सकासहरस्त्रिभागमाक्षिको बली पलितमुह्वणरूपधलमांस
 शुक्रवर्धना इत्येते रसायनाः । स्नेहवस्तय इति विभवे
 शतपाका वा सहस्रपाका वां कार्या वीर्यबलाधानार्थमिति

तत्र श्लोकः ।

नमद्यमध्वाशिशिरमम्बु च सभोजनं रथक्षीमे वस्ति-
 ध्वतेषु गर्हितम् ।

शिखि गोनण्डहंसाण्डैर्दक्षवहस्तयस्त्रयः ।

विंशतिर्विष्करैस्त्रिंशत्प्रतुदैः प्रसहैस्तथा ॥

त्रिंशदेकास्तथा तप्ता विंशतिथाम्बुचारिभिः ।

नवमत्स्यादिभिश्चैव शिखि कल्पेन वस्तयः ॥

मृगैः सप्तादशैकोनविंशतिर्विष्करैर्नव ।
 आनूपैर्दक्षशिखिवङ्गशयैश्च चतुर्दश ॥
 एकोनविंशदित्येते सह स्त्रैः समासतः ।
 प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ॥
 एते मात्स्यकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यति वृषं नरम् ।
 नातियोगं नचायोगं स्ताम्भिनस्ते च कुर्वते ॥
 मृदुत्वान्न निवर्तेरन् यस्य त्वेते प्रयोजिताः ।
 समूत्रैर्वस्त्रिभिस्त्वेतेराख्याप्यः क्षिप्रमेव सः ॥
 शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शः परिकर्त्तिकाः ।
 स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवया ॥
 अरिष्टचारशौध्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ।
 युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनाच्च प्रसङ्गतः ॥
 इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः स चिकित्सिताः ।
 विस्तरैण पृथग्दृष्टा ज्ञाभ्यां रक्षेत्रं सदा ॥
 कर्मणां वमनादीनां असम्यक्करणापदाम् ।
 यच्चोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ॥
 इत्यध्याय शतं विंशमात्रेय मुनि वाङ्मयम् ।
 हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ॥
 दीर्घमायुर्ग्रहः प्रज्ञामारोग्यं चापि पुष्कलाम् ।
 सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ॥
 विस्तरयति लेशोक्तं संक्षिपत्यति विस्तरम् ।
 संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥
 अतस्त्वोत्तममिदं विहितं बहु यत्नतः ।
 तथा च ता विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।

तत्राधिकरणे यो मे हतार्थार्थः पदस्य च ॥
 प्रदेशादेशनिर्देश वाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
 सपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयः ॥
 प्रसङ्गकाननीकान्तः सापवर्गीविपर्ययः ।
 पूर्वपक्ष विधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥
 अतीतानाहितापेक्षा स्व संज्ञा ह्यसमुच्चयाः ।
 निर्दर्शनं निर्वचनं सन्नियोगो विकल्पनम् ॥
 प्रत्यक्षारक्षथोद्धारः सम्भव स्तन्त्रयुक्तयः ।
 तन्त्रव्यास समासाभ्यां भवन्त्ये तानि क्तत्स्रयः ॥
 एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहिते तथा ।
 यथास्वुजवनस्याकः प्रदीपो वेद्यनी यथा ॥
 प्रबोधन प्रकाशार्काक्षया तन्त्रस्य युक्तयः ।
 एकस्मिन्नपि यस्यैह शास्त्रे लब्धासदा मतिः ॥
 स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रमुध्यते ।
 अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्ता विचक्षणः ॥
 नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान्भाग्यक्षये यथा ।
 दुर्गृहीतं क्षीणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवावुधम् ॥
 सुगृहीतं तदेवज्ञं शास्त्रं शस्त्रञ्च रक्षति ।
 तस्मादिताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणान्तवेदिनः ॥
 तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः ।
 इदमखिलमधौत्य सम्यगर्थान्
 विदिशति यो विमनाः प्रयोगनित्यः ।
 स ममनुज सुखजीवित प्रदाता
 भवति धृतिस्मृतिवृद्धिधर्मद्वयः ॥

॥ समाप्तम् ॥

भाष्यसंयोज (६ सूत्र्य) ५	(कृत भाष्य संहितम्) २
लेङ्गानुशासन सटीक १०	६६ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य
इतिसंहार सटीक १ =	सम्पूर्ण २
प्रसन्नोर्वशी सटीक १॥०	७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम्
चलितलोकभाष्य १ =	भाष्य संहितम् २
गायत्री व्याख्या ॥०	७१ आरण्यसंहिता भाष्यसंहिता १
संख्यदर्शन (भाष्य संहित) ७२	विद्ययालभञ्जिका नाटिका सटीकः १
संख्य प्रयत्न भाष्य २	७२ कारखण्डव्यूह (बौद्धशास्त्रम्) २
भोज प्रबन्ध ॥०	७४ कुयलयानन्द सटीक अलङ्कार २
महोदय सटीक ॥ =	७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक (श्रीहर्षविरचित) ॥०
रंय केन कठ मन्त्र सुख	
सूक्त्य (सटीक सभाष्य) ५	७६ सारस्रत व्याकरण सटीक पूर्वाह्न १॥०
छान्दोग्य (उपनिषद्) ७७	यासवदत्ता सटीक २
सभाष्य सटीक ५	७८ (त्रासिदास कृत)
तैत्तिरीय ऐतरेय त्रेताश्रतर	पुण्ययाच विद्यास काव्य सटीक ॥०
निषद्) सभाष्य सटीक २	७९ महिष शतकम्, पदारविन्द
इहदारण्यक (उपनिषद्)	शतकम्, स्तुति शतकम् मन्त्रसहित-
क भाष्य १०	शतकम् कटाक्षिशतकम्, १
सुश्रुत वैद्यक ४	८० मनुसंहिता कुल्लूकभट्ट कृत
शाङ्गधर (वैद्यक) १	टीका संहित ५
वेतालपञ्चविंशति ॥०	८१ नैषधचरितम् (मल्लिनाथ कृत
पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ४	टीका संहित) १०
आत्मतन्त्रविवेक (बौद्धाधिकार) २	८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कारः १०
सुक्लकोपनिषत् =	८३ वीरभद्रोदय (स्वतिसाक्ष १०
उपमान चिन्तामणि १०	८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
नागानन्द नाटक १	८५ प्रबोधचन्द्रोदय
पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् मध्वस्वामि	नाटक सटीक २

6689-19

८६ अनर्घराघव नाटक (सुरारि कृत)	२	१०४ वेदा शारीर-
८७ देवतब्राह्मण सभाष्य	१	नन्द
८८ पञ्चविंशब्राह्मण	१	१०५
८९ भीमांसा परिभाषा	॥०	१०६
९० अर्थसंपन्न (जौगाची कृत) भीमांसा	॥०	१०७ १०८
९१ रघुवंश सटीक	१॥०	१०९ सत्त्विक
९२ मेघदूत सटीक	११॥०	११० व्यति
९३ ईश्वरनिरूपणम् (तर्कवाचस्पति कृतम्)	१	याज्ञवल्क्य व्यापस्तम्ब, ३
९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि (गङ्गाशोपाध्याय कृत)	१	स्वति पराशर दत्त गौतम
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सङ्क्षिप्त २॥०	२॥०	श्रीत, सङ्क्षिप्त
९६ सटीक वाल्मीकिरामायण (बालकाण्डस्य प्रथमावधि तयोदय-सर्गपर्यन्तम्)	११०	१११ मत् ११२ चरकसङ्घि ११ रसेन्द्रचि
९७ सटीक वाल्मीकि रामायण बालकाण्डस्य चतुर्थस्य सर्गावधि पञ्चविंशति सर्गपर्यन्तम्	११०	११४ न व्यागन्द सु
९८ मदनपाननिघण्टु (वैद्यक)	१	११५ शर
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभाग-		११६ मालव
१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीय भागः	१०	११७ सटीक ११८ सटीक
१०१ साहित्यदर्पणम्	११०	११९ सटीक
१०२ श्रीहर्षचरित वाचभट्टकृत २	२	बालकाण्डस्य
१०३ जगन्नाथ	॥०	चत्वरिंशत् सर्ग १२० सभाष्यशास्त्रि १२१ लघुकाण्डोप
कलिकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे-यि, ए, उप		
श्रीजोषामन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सकार		

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

Preservation photocopying and binding

by

Acme Bookbinding

Charlestown, Massachusetts

1996